İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Klâsik Türk Edebiyatında Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürü ve "Siyâsetnâme" Türüne Eleştirel Yaklaşım

Doktora Tezi

Aliosman Başar

Temmuz 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Klâsik Türk Edebiyatında Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürü ve "Siyâsetnâme" Türüne Eleştirel Yaklaşım

Doktora Tezi

Aliosman Başar

Danışman

Prof. Dr. İsmail Güleç

Temmuz 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Aliosman Başar tarafından hazırlanan "Klâsik Türk Edebiyatında Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürü ve 'Siyâsetnâme' Türüne Eleştirel Yaklaşım" başlıklı bu Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ **İMZA**

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. İsmail Güleç
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Alim Yılmaz
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Esma Şahin Öztaş
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Özgür Kavak
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Arzu Atik
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 03/07/2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago Manual of Style 17th Edition (Full Note) yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnot kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. İsmail Güleç

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Aliosman Başar

ÖZET

Klâsik Türk Edebiyatında Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürü ve "Siyâsetnâme" Türüne Eleştirel Yaklaşım

Başar, Aliosman

Doktora, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. İsmail Güleç

Bu çalışmanın konusu, Klâsik Türk edebiyatı sahasındaki devlet yöneticilerine nasihat literatürünün bugün daha ziyade "siyâsetnâme" adıyla anılan örnekleridir. Edebiyat ve siyasetin kesiştiği alanda yer alan bu eserler hakkındaki sorgusuz ön kabulleri problem edinen çalışmada "siyâset", "siyâsetnâme" ve "nasîhatnâme" kavramları mezkûr yazın bağlamında yeni baştan düşünüldü. Bu düşünceler neticesinde sınırları belirginleştirilmeye çalışılan yöneticilere nasihat literatürünün, beslendiği kaynaklarla irtibatı da göz önünde bulundurularak, Osmanlı'nın kuruluşundan 17. yüzyıla kadarki seyri takip edilmeye çalışıldı.

Çalışmanın ilk bölümünde *siyâset* kavramının anlam alanı ve Osmanlı yazınındaki kullanımları belirlenmeye çalışıldı. "Siyâsetnâme" kavramına ayrılan ikinci bölümde "siyâsetnâme"nin birbiriyle ilişkili üç farklı literetürü işaret ettiği ve İslâm/Osmanlı yazınında "devlet yöneticilerine nasihat için yazılmış eserler" şeklinde özetlenebilecek en yaygın tanımının, 20. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığı belirlendi. Bu doğrultuda söz konusu tanıma dahil edilebilecek eserlerin "siyâsetnâme" olarak adlandırılması tartışmaya açıldı.

"Nasîhat" ve "Nasîhatnâme" kavramlarına odaklanan üçüncü bölümde devlet yöneticilerine nasihat etmek maksadıyla yazılan eserlerin arka planı ortaya konulmaya çalışıldı. Akabinde nasîhatnâmelerin "siyâsetnâme" "vasiyetnâme" türleriyle; edeb/âdâb ve ahlâk literatürleriyle ilişkisi ortaya konulmaya çalışıldı.

Dördüncü bölümde, devlet yöneticilerine nasihat literatürünü şekillendiren kaynakların tespiti yapılmaya çalışıldı. Beşinci bölümde ise, mezkûr literatürün başlangıçtan 17. yüzyıla kadarki örnekleri yazarları, muhatapları, şekil, içerik, telif-tercüme ve edebî yönleriyle tanıtılmış; mesnevi, kaside ve gazel gibi farklı nazım şekilleriyle kaleme alınmış metinlerin de bu bağlamda değerlendirilebileceği belirtilmiştir. Ayrıca, yöneticilere nasihat literatürünün 16. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlanan ve Osmanlı'ya has birtakım özelliklerle farklılaşan örnekleri bu literatürün ayrı bir kolu olarak değerlendirildi. Bugün "inhitât literatürü" veya "ıslahatnâme" olarak nitelenen bu eserlerin genelinin de nasihat temelinde kaleme alındığı ve bu doğrultuda "ıslahata yönelik nasihatnameler" olarak nitelenebileceği açıklanmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Nasihat, Nasihatname, Siyasetname, Osmanlı Siyaset Düşüncesi

ABSTRACT

The Literature of Advice to State Administrators in Classical Turkish Literature and a Critical Approach to the "Siyasatnama" Genre

Başar, Aliosman

PhD, Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. İsmail Güleç

The subject of this study is the corpus of advice literature addressed to rulers in the field of Classical Turkish literature works that are today more commonly referred to under the title *siyâsetnâme*. Situated at the intersection of literature and politics, this study problematizes the uncritical assumptions that surround such works and reconsiders the concepts of *siyâset*, *siyâsetnâme*, and *nasîhatnâme* within the context of this literary tradition. As a result of these reflections, the study seeks to delineate the boundaries of the advice literature addressed to rulers, while also tracing its development from the foundation of the Ottoman state up to the seventeenth century, taking into account its connection to the intellectual and literary sources from which it drew nourishment.

In the first chapter, the semantic field of the concept *siyâset* and its usages within Ottoman literature are examined. The second chapter, devoted to the term *siyâsetnâme*, establishes that this concept refers to three interrelated literary traditions, and that its most widespread definition in Islamic/Ottoman letters as "works written to offer advice to rulers" emerged in the mid-twentieth century. In this regard, the classification of works that fit this definition under the label *siyâsetnâme* is critically discussed.

The third chapter focuses on the concepts of *nasîhat* and *nasîhatnâme*, aiming to elucidate the intellectual background of works written with the purpose of offering counsel to rulers. Subsequently, the study examines the relationship between *nasîhatnâme*s and the genres of *siyâsetnâme* and *vasiyetnâme*, as well as their connections with the *edeb/âdâb* and ethical literatures.

The fourth chapter seeks to identify the textual and intellectual sources that shaped the corpus of advice literature directed at rulers. In the fifth chapter, the study presents and analyzes examples of this literature from its beginnings up to the seventeenth century introducing their authors, intended recipients, formal and thematic characteristics, as well as their aspects of authorship, translation, and literary style. It also points out that poetic compositions in forms such as *mesnevî*, *kasîde*, and *gazel* can likewise be considered within this framework. Furthermore, works that began to appear from the mid-sixteenth century onward distinguished by features peculiar to the Ottoman context are evaluated as a distinct branch of this advice literature. In recent scholarship, these works are

often referred to as *inhitât literature* or *ıslâhatnâme*s, most of which were composed on the basis of *nasîhat*; hence, they may more accurately be described as "advice texts oriented toward reform."

Keywords: Classical Turkish Literature, Advice, *Nasîhatnâme*, *Siyâsetnâme*, Ottoman Political Thought

ÖN SÖZ

Klasik Türk edebiyatı ve Osmanlı siyaset düşüncesinin kesişim kümesi içerisinde önemli bir yere sahip olan devlet yöneticilerine literatürü hakkındaki çalışmalar son yıllarda önemli ölçüde artmıştır. Bu çalışmaların önemli bir kısmında söz konusu literatüre dahil edilebilecek eserlerin İslâm ve Osmanlı yazınındaki yerinin tespiti konusunda belirgin bir karmaşa kendini göstermektedir. Tarih, İlâhiyat, Felsefe vb. birçok alanın araştırmacıları tarafından kaynaklığına başvurulan bu eserlerin Osmanlı döneminde Türk diliyle kaleme alınanları ise Türk edebiyatı araştırmacılarını ilgilendirmektedir. Bu ilginin birbirinden bağımsız olmayan iki yönü vardır. Birincisi, söz konusu eserlerin Türkçe yazının/literatürün içerisinde yer alması; ikincisi, bunların önemli bir kısmının edebî bir ürün olması.

Yukarıda zikredilen karmaşanın kaynağına dair merakımızın tahrikiyle başlayan bu çalışma, İslâm siyaset düşüncesi literatüründe ve onun bir devamı olan Osmanlı siyaset düşüncesi literatüründe yöneticilere veya yönetici adaylarına devlet yönetimi hakkında nasihat etmek maksadıyla kaleme alınmış eserlerin, meydana getirildikleri zamanlarda "siyâsetnâme" adıyla anılmadıklarını, klâsik Türk edebiyatında böyle bir yazın türünün yer almadığını ve bu eserlerin nasîhatnâme türü içerisinde değerlendirilmesi gerektiği hipotezine dayanarak başladı. Bunun için söz konusu eserlerin meydana getirildiği zamanlarda "siyâset"ten ne anlaşıldığının belirlenmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda "siyâset" kelimesinin anlam alanını araştırdıktan sonra "siyâsetnâme"nin ne olduğuna karar verme yolunu tuttuk.

Klâsik Türk edebiyatında "siyâsetnâme" adıyla edebî bir tür olmadığını ve bu adla işaret edilen eserlerin mezkûr literatürde yüzyıllardan beri var olan "nasîhatnâme (pendnâme)" türü altında yer aldığını söz konusu eserlere ve bu konuda bize yardımcı olabilecek birincil kaynaklara müracaat ederek ortaya koymaya çalıştık.

Osmanlı siyaset düşüncesi birikimini ihtiva eden alanlardan birisini teşkil eden söz konusu nasihat kitaplarının hangi kaynaklardan beslendiği veya hangi eserlerin örnekliğinde yazıldığı da önem arz eden temel meselelerden birisidir. Buna binaen söz konusu eserlerin kaynaklarını ve bu kaynaklardan istifade ile yazılmış olan erken örneklerin Osmanlı siyaset düşüncesi üzerinde etkili olmuş olanlarını belirlemeye çalıştık. Bundan sonra ise klâsik Türk edebiyatında yöneticilere nasihat literatürünün başlangıçtan on altıncı yüzyılın sonuna kadarki seyri takip edilmeye çalışıldı.

Bu çalışmanın meydana gelmesinde birçok kişinin önemli katkıları oldu. Evvela, çalışmanın başlangıcından nihayetine değin tecrübesi ve sabrıyla yolumuzu açan danışman hocam Prof. Dr. İsmail Güleç'e şükranlarımı sunarım. Başlığından dipnotlarına kadar tezin her bölümüne önemli katlılar sunan Doç. Dr. Esma Şahin Öztaş'a minnettarım. İslam Siyaset Düşüncesi sahasındaki kıymetli çalışmalarıyla bu tezin vücuda gelmesine büyük katkı sağlayan Prof. Dr. Özgür Kavak'a savunma jürisindeki kritik eleştirileri ve haricindeki katkıları için ne kadar teşekkür etsem azdır. Tez izleme komitesinde yer alan Prof. Dr. Alim Yılmaz'a ve savunma jürisinde yer alan Prof. Dr. Arzu Atik'e de katkılarından dolayı şükranlarımı sunuyorum. Yardımına ihtiyaç duyduğum zamanlarda kıymetli vaktini benden esirgemeyen, kendisini tanımış ve

derslerine girmiş olmaktan onur duyduğum değerli hocam Prof. Dr. Sadık Yazar'a da şükranlarımı sunuyorum.

Bu tezin başlangıcından bitişine kadar birçok konuda desteğini gördüğüm değerli kardeşim Murathan Atay'a; tez yazımı ile ilgili bilgi ve tecrübeleriyle işlerimi kolaylaştıran değerli arkadaşım ve meslektaşım Dr. Dursun Özyürek'e; bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim değerli hocam Talha Hızal'a; tezi gözden geçirme zahmetine katlandığı için değerli arkadaşım Kasım Aydın'a ve Arapça metinlerdeki yardımlarından dolayı değerli öğrencim Ahmet Hakan Sizer'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Çalışmanın en yoğun döneminde maddi ve manevi yardımlarıyla yükümü hafifleten kıymetli hocalarım Prof. Dr. Oğuzhan Durmuş'a ve Ahmet Hattatioğlu'na minnettarım.

Bu çalışmanın büyük bir bölümü İSAM Kütüphanesi'nde yazıya döküldü. Bu vesileyle araştırmacılara sundukları imkânlar için İSAM yönetimine ve çalışanlarına teşekkür etmeyi borç bilirim.

Son olarak; benim ve dolayısıyla bu tezin üzerindeki emekleri kelimelere sığsa satırlara sığmayacak olan anneme, ablama, ağabeyime ve eşime nihayetsiz teşekkürlerimi sunarım.

Aliosman Başar

İstanbul, Temmuz 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET iv
ABSTRACT v
ÖN SÖZ vii
GİRİŞ 1
Çalışmanın Konusu 2
Kapsam ve Sınırlar 4
Çalışmanın Amacı ve Önemi 5
Çalışmanın Yöntemi 7
Kaynaklar ve Literatür Değerlendirmesi 8
1. BÖLÜM: "SİYÂSET" KELİMESİNİN ANLAM ALANI 21
1.1. Fıkıh/Hukuk ve "Siyâset" 24
1.1.1. Siyâset-i Şer'iyye ve "Siyâset" 28
1.2. Hikmet/Felsefe ve "Siyâset" 40
1.3. Osmanlı Yazınında "Siyâset" 58
2. BÖLÜM: SİYÂSETNÂME NEDİR, NE DEĞİLDİR? 81
2.1. Nizamülmülk'ten "Siyâsetnâme"ye: Bir Yazın Türü Olarak "Siyasetnâme"nin Serüveni 82
2.2. "Siyâsetnâme"nin Osmanlı'daki Anlamı 106
2.3. Siyâsetnâme Tanımlarının Çelişki ve Tutarsızlıkları 112
3. BÖLÜM: NASÎHAT, NASÎHATNÂME VE DEVLET YÖNETİCİLERİNE NASÎHAT LİTERATÜRÜ 134
3.1. Nasîhat 135
3.2. Klâsik Türk Edebiyatında Nasîhatnâme 142
3.2.1. Nasîhatnâme-Siyâsetnâme İlişkisi 153
3.2.2. Nasîhatnâme-Vasiyetnâme İlişkisi 170
3.2.3. Nasîhatnâme (Siyâsetnâme) – Edeb/Âdâb ve Ahlâk Literatürü İlişkisi 174
3.3. Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürü yahut Devlet Yöneticilerini Muhatap Alan Nasîhatnâmeler 190
3.3.1. Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürünün Temelleri 205
4. BÖLÜM: DEVLET YÖNETİCİLERİNE NASİHAT LİTERATÜRÜNÜN KAYNAKLARI VE TEMEL ESERLER 233
4.1. Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürünün Kaynakları 233

4.1.1. Kur'an ve Sünnet 235
4.1.2. İran, Hint, Yunan, Arap ve Çin Mirası 240
4.2. Temel Eserler 254
4.2.1. Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk'u 256
4.2.2. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'si 261
4.2.3. Emîr-i Kebîr Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'u 280
4.2.4. Keykâvûs b. İskender'in Nasîhatnâmesi: *Kâbusnâme* 287
4.2.5. Kelîle ve Dimne (Kalilag ve Damnag) ve Benzeri Eserler 297
4.2.6. Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsadü'l-İbâd*'ı 304
4.2.7. Kitabu's-Siyâse fî Tedbîri'r-Riyâse yahut Sırrul Esrâr 309
4.2.8. Turtûşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'u 316
4.2.9. Şeyzerî'nin *Nehcü's-Sülûk*'u 319
4.2.10. Muhâdarât Literatürü ve *Cevâmiü'l-Hikâyât* 321
5. BÖLÜM: KLÂSİK TÜRK EDEBİYATINDA YÖNETİCİLERE NASİHAT LİTERATÜRÜ 332
5.1. Teşekkül/Oluşum Devri: 14-15. Yüzyıllar 350
5.1.1. Anadolu Sahasındaki İlk Örnekler 356
5.1.1.1. Âşık Paşa'nın *Garîbnâme*'si 356
5.1.1.2. Mes'ûd b. Ahmed'in (Hoca Mes'ûd) *Kelîle ve Dimne* Tercümeleri 361
5.1.1.3. Şeyhoğlu Mustafa ve Devlet Yönetimine Müteallik Eserleri 362
5.1.2. Germiyan'dan Osmanlı'ya: *Kenzü'l-Küberâ* ve *Mehekkü'l-Ulemâ* 369
5.1.2.1. Ahmedî'nin *İskendernâme*'si 374
5.1.2.2. Ahmed-i Dâ'î ve *Vasiyyet-i Nûşirevân* 384
5.1.2.3. Hüsâmeddîn Amâsî'nin *Mir'âtü'l-Mülûk*'u 386
5.1.3. Uyanış: II. Murad Devri 388
5.1.3.1. *Kâbusnâme* (*Nasîhatnâme*) Tercümeleri 389
5.1.3.2. Ankaravî'nin *Enîsü'l-Celîs*'i 390
5.1.3.3. Kırk Vezir Hikâyeleri 393
5.2. Arapça ve Farsçanın Geri Dönüşü: II. Mehmed ve II. Bâyezid Dönemi 394
5.2.1. Amasyalı Şükrullah'ın *Enîsü'l-Ârifîn'i* 397
5.2.2. Yûsuf Sinân Paşa ve *Ma'ârifnâme*'si 398
5.2.3. Tursun Bey'in *Târîh-i Ebu'l-Feth*'i 404
5.2.4. Sivrihisârî'nin *Mevhûb-ı Mahbûb*'u 406
5.3. I. Selim Devri 406

5.4. Gelişim: I. Süleyman, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devri 407
5.4.1. I. Süleyman Devri (1520-1566) 408
5.4.1.1. *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* Tercümeleri 408
5.4.1.2. Kemalpaşazâde Şemseddin Ahmed'in Nasîhatnâmesi 410
5.4.1.3. Za'îfî'nin *Ahlâku's-Saltana* Tercümesi: *Gülşen-i Mülûk* 415
5.4.1.4. Lutfî Paşa'nın *Âsafnâme*'si 418
5.4.1.5. *Kelîle ve Dimne*'nin Âlî Tercümesi: *Hümâyûnnâme* 422
5.4.1.6. *Sırru'l-Esrâr* Tercümeleri 424
5.4.1.7. *Ahlâk-ı Muhsinî* Tercümeleri 425
5.4.1.8. Sürûrî'nin *Zahîretü'l-Mülûk* Tercümesi 426
5.4.1.9. Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâ'î*'si 426
5.4.1.10. Celâlzâde'nin *Mevâhibü'l-Hallâk*'ı 429
5.4.1.11. *ed-Dürretü'l-Garrâ* Tercümeleri 433
5.4.2. II. Selim Devri 435
5.4.2.1. *Ahlâk-ı Muhsinî* Tercümeleri 435
5.4.2.2 Bâlî Zihnî Çelebi'nin *Zahîretü'l-Mülûk* Tercümesi: *Gencîne-i Sa'âdet* 437
5.4.2.3. Vüsûlî Mehmed Çelebi'nin *Sirâcü'l-Mülûk* Tercümesi: *Şem'-i Hidâyet* 437
5.4.2.4. Nasuh Nevâlî'nin *Sırru'l-Esrâr* Tercümesi: *Terceme-i Nasâyih-i Aristâtâlîs* 437
5.4.2.5. Alâ'î b. Muhibbî eş-Şerîf eş-Şîrâzî'nin *Netîcetü's-Sülûk fî Nasîhati'l-Mülûk*'u 438
5.4.2.3. *Düstûru'l-Vüzerâ* 443
5.4.2.4. Mahremî'nin *Cevâhirü'l-Esrâr*'ı 445
5.4.3. III. Murad ve III. Mehmed Devri 445
5.4.3.1. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nüshatü's-Selâtîn*'i 445
5.4.3.2. *Mehâsinü'l Âdâb* 450
5.4.3.3. *Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd* 453
5.4.3.4. Molla Ahmed'in *Adlnâme*'si 455
5.4.3.5. Tab'î'nin *Zafernâme* Tercümesi 455
5.4.3.6. Nev 'î Yahyâ Efendi'nin *Fezâ'ilü'l-Vüzerâ* ve *Hasâ'ilü'l-Ümerâ*'sı 456
1.4. 5.5. Islahata Yönelik Nasîhatnâmeler 457
5.5.1. Hasan Kâfî Akhisârî'nin *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem*'i 460
5.5.2. *Hırzu'l-Mülûk* 462
5.5.3. *Kitâb-ı Müstetâb* 464

5.5.4. *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* 465
5.5.5. Kâtib Çelebi'nin *Düstûru'l-Amel li Islâhi'l Halel*'i 465
5.5.6. Kadızâde Mehmed İlmî'nin *Nushu'l-Hükkâm ve Sebebü'n-Nizâm*'ı 467
5.5.7. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesâyihu'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*'sı (*Kitâb-ı Güldeste*) 468
5.5.8. Veysî'nin *Hâbnâme*'si 470
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 473
KAYNAKÇA 487

GİRİŞ

Kadim zamanlardan beri hakîmlerin kahir ekseriyetinin üzerinde ittifak ettiği şeylerden birisi, insanoğlunun, *tabiatı gereği medeni* bir varlık olduğudur. Tabiatına medeni olma eğilimi vazedilmiş olan insanın, evvela çok fazla çaba sarf etmeden hayata tutunmak, sonrasında ise kendini bulmak için bir cemaat içinde ve birlikte yaşamaktan başka çaresi yoktur. İslam âlimlerinin *temeddün* dedikleri bu bir arada yaşama faaliyetinin önündeki en önemli engel ise yine insan ve onun tabiatıdır. Zikredilen cemaati teşkil eden insanların her birinin bu cemaatte bulunmaktan maksadı farklıdır; zira her birinin mizacı farklıdır. Bu farklılık, onların tabiatında yer alan gazap, öfke, şehvet gibi hayvanî özelliklerle birleştiğinde ise; gücü yetenin, yekdiğerini kendi boyunduruğu altına almak amacıyla girdiği sürgit bir çatışma meydana gelecektir. Bu çatışma ortamında ise insanların bir arada yaşayarak hayatta kalmak ve kendilerini bulmak için kaçınılmaz olarak muhtaç oldukları yardımlaşma hasıl olmaz. Bu çıkarsama, tabii olarak, insanın kendi tabiatına bırakılmaması gerektiği sonucunu ortaya çıkarır.

Tabiatındaki hayvanî özelliklere terk edilmemesi gereken insanın bir yöne iletilmesi yine onun tâbi olacağı bir gücü gerektirir. Her bir fert için bağlayıcılığı olan yahut fertlerin her birinin kendisine riayet ederek yaşamını devam ettireceği bu güç bugünkü anlamıyla kanundur. Kanunun kaynağı ise ya din/şeriat ya akıl veyahut -aklın, dinin temel ilkelerine ters düşmemesi kaydıyla- her ikisidir. İlahî yahut insanî bir kaynaktan vazedilen kanunu icra eden, koruyan, şekillendiren ve hatta gerektiğinde mehaz ittihaz edilen gücün temel ilkelerine ters düşmeyecek şekilde yenilerini vazeden bir otoriteye de ihtiyaç olacağı muhakkaktır. İşte bu otorite kendi tabiatına bırakılmaması, yani başı boş bırakılmaması gereken insanoğlunun başı mesabesindedir. Bu ilişki, cemaati temelde yöneten ve yönetilen olarak iki kısma ayırmakta ve böylece yönetim faaliyeti ortaya çıkmaktadır.

Asırlardır var olduğunu bildiğimiz bu yönetim faaliyeti de her faaliyet gibi belirli kaidelere sahiptir. Zaman içerisinde oluşup gelişmiş olan ve mülk/devletin devamı için onun başında olanların tabi olması gereken bu kaideler, devlet yöneticilerinin sahip olması ve olmaması gereken özellikler, devlet yöneticilerinin halka ve halkın da yöneticilere karşı sorumlulukları gibi yönetim konusuyla ilgili konular da çok eski zamanlardan beri Doğu'da ve Batı'da örneklerini gördüğümüz yazılı eserlere konu olmuştur. Kadim Hint, Yunan, Çin ve İran gibi milletlerde İslamiyet'ten ve hatta milattan önceye dayanan örneklerine şahit olduğumuz bu türden eserlerde, onları meydana getiren

müelliflerin yaşayışı ve hayata bakışı gibi hususiyetlerinden kaynaklı tabii farklılıklar olsa da asıl amaç doğru/ideal yönetim ve bu sayede devletin devamı olduğu için benzer şeyler söylenir. Bu benzerlik üzerinde bu milletlerin birbirleriyle olan etkileşiminin de pay sahibi olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Bu türden eserlerin İslam dünyasındaki örneklerini kaleme alan yazarları harekete geçiren etmenlerin başında dinî bir yükümlülük olarak görülen "nasîhat" gelir. Müellif/müetercimler, nasihatlerini çoğunlukla geçmiş dönemin yöneticilileri yahut herkesçe saygın kabul edilen şahsiyetleri üzerinden aktarırken kimi zaman da, *Kelîle ve Dimne*'de olduğu gibi, hayvan hikâyeleri üzerinden aktarırlar. Söz konusu eserler Doğu'da daha çok *nasîhatü'l-mülûk*, *nasîhatü'l-vüzerâ*, *âdâbu'l-mülûk*, *mir'âtü'l-mülûk* gibi adlar altında bilinirken Batı dünyasında *fürstensipiegel* ve *mirror for princes* adlarıyla tanınmıştır.

Söz konusu eserlerin İslam dünyasındaki ilk örneklerini ise 8. yüzyıldan itibaren görmeye başlıyoruz. Evvela tercüme tarikiyle meydana getirilen örneklerini gördüğümüz bu eserlerin sayısı ve çeşitliliği günden güne artmıştır. Bugün "siyâsetnâme", "nasâhatnâme" veya başka ad ve literatürler altında değerlendirilen bu türden eserler, klâsik Türk edebiyatında da hem nitelik hem de nicelik bakımından önemli bir yere sahiptir.

Çalışmanın Konusu

Bu çalışmanın ana konusu, klâsik Türk edebiyatında *devlet yöneticilerine yahut yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yapabilmeleri için nasihat temelinde bilgi vermek amacıyla yazılmış Türkç*e *eserler*dir. Bu eserler yaklaşık elli yıldır dolaşımda olan bir edebiyat terimi ile yani "siyâsetnâme" terkibi ile ifade edilegelmektedir. Bu adlandırma sadece söz konusu eserleri değil, Doğu'da bu türde yazılmış diğer eserleri de ifade etmek için kullanılmaktadır. "Siyâsetnâme" adını taşıyan terimin farklı tanımları ve bu tanımlarda çizilen farklı kapsamlar konunun incelenmesinin önünde aşılması gereken ilk engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple konumuzun ana malzemesini teşkil edecek eserlerin içerik incelemesine geçmeden evvel bu terimin geçmişi, zaman içinde meydana gelen tanımları, bu tanımların belirlediği kapsam ve çizdiği sınırlar, eksiklikleri, çelişkileri ve yetersizlikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece devlet yöneticilerini veya yönetici adaylarını muhatap alan bu türden eserlerin Klâsik Türk edebiyatının türleri içerisindeki yeri sorgulanacak ve tartışmaya açılacaktır.

Zikredilen sorgulamayı başlatacak ilk soru şu olacaktır: Siyaset nedir? Bu soru, bir dizi soruyu da beraberinde getirecektir. Siyaset kelimesi aslen hangi dile aittir? Etimolojik izahı nasıl yapılmaktadır? İbtida hangi anlamı yahut anlamları taşıyordu? Kullanıldıkça bir değişime maruz kaldı mı yahut ne gibi değişimlere maruz kaldı? Kullanıldığı her coğrafyada aynı anlamları mı taşıyordu? Bugün çoğunlukla politika (*politique*/*politics*) karşılığında kullanabildiğimiz siyaset ile kullanımı yaklaşık on beş asır önceye giden siyaset aynı mıdır yahut aynılıkları ve farklılıkları nelerdir? Bu soruların muhtemel cevapları ortaya konulduktan sonra siyâsetnâme adlandırmasının mevcut tanımları ve bu tanımların eleştirisi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bundan sonra, Doğu'da yöneticilere yahut yönetici adaylarına nasihat verme geleneğinin çıktısı olan yazılı ürünler ve bu geleneğin Osmanlı yazınında aldığı hâl ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken de zikredilen türde eserlerin edebî türler içerisindeki konumu tartışmaya açılacaktır. Bu tartışmada evvela "nasîhatnâme (pendnâme)" literatürü üzerinde durulacak ve devlet yöneticilerine nasihat etme amacı taşıyan eserlerin bu türle ilişkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Akabinde yöneticilere nasihatlerin *ahlâk*, *edeb/âdâb*, *vasiyet* ve *târih* literatürü ile ilişkisi; kesiştiği ve ayrıldığı alanlar belirlenmeye çalışılacaktır.

Devlet yöneticilerine yol göstermek maksadıyla kalem oynatan Osmanlı yazarlarının, eserlerini hangi birikimlerden istifadeyle telif ettiklerinin belirlenmesi önem arz eder. Bu bağlamda söz konusu eserlerin hangi temeller üzerine bina edildiği ve genel olarak hangi eserlerin örnekliğinde şekillendiği araştırılacaktır. Bu yolla Osmanlı'nın söz konusu alanda tevarüs etttiği birikimle meydana getirdiği literatürün kendine has özelliklerinin tespiti mümkün olacaktır.

İslam'ın siyaset düşüncesinin sınırlarının ve içeriğinin belirlenmesi ve anlaşılması için başvurulması gereken kaynaklar oldukça çeşitlidir. Edebiyattan mimariye, tıptan hukuka kadar birçok metinde bu düşüncenin doğrudan yahut dolaylı olarak izlerine rastlamak mümkündür. Söz konusu salt edebiyat olduğunda da siyaset yahut onun içerisinde daha sınırlı bir konu olan *yönetmek fiilini layığıyla yapmak için* yazılanları, asıl konumuz olan eserlerden başka türlerde de bulabiliriz. Sözgelimi; mesnevi, kaside ve gazel nazım biçimleriyle kaleme alınan edebî ürünlerin bir kısmında, özellikle çift kahramanlı aşk hikâyelerini aktaran mesnevilerde, bu konuya dair dikkate değer bilgiler yer almaktadır. Çalışma konumuzun ana malzemesi olan nasihatnamelere ek olarak bu eserlerin de yöneticilere nasihat veçhesinden okunabileceğine işaret edeceğiz.

Kapsam ve Sınırlar

Devlet yönetimi düşüncesini yahut bu düşünceye işaret eden örnekleri bulabileceğimiz eserlerin çok çeşitli olduğuna yukarıda değinmiştik. Bizim bu çeşitler içerisinde üzerinde duracağımız eserler siyâset, edebiyat ve nasîhatin kesiştiği noktada yer alan ve günümüzde daha ziyade siyâsetnâme adıyla nitelenen eserler olacaktır. Mezkûr eserlerden hareketle ortaya koyacağımız çalışmayı çeşitli yönlerden sınırlandırdık. Zaman, dil ve telif-tercüme yönlerinden yaptığımız bu sınırlandırmalar şöyledir:

a) Zaman Yönünden Sınırlılık

Çalışmada "siyâsetnâme", "nasîhatnâme" ve bunlarla ilgili tür ve literatürlerin yerinin belirlenmesinde zaman yönünden bir sınırlama yapılmamıştır. Bununla birlikte, klâsik Türk edebiyatında yöneticilere nasihat literatürü mezkûr edebiyatın başlangıcından 16. yüzyılın sonuna kadarki devresiyle sınırlandırılmıştır. Yöneticilere nasihat literatürünün ayrı bir kolu olarak değerlendirdiğimiz ve "Islahata Yönelik Nasihatnameler" başlığı altında inceleyeceğimiz eserler için zaman aralığı 16-18. yüzyıl olarak belirlenmiştir. Zira söz konusu eserlerin ilk tam örnekeleri 16. yüzyılda kaleme alınmış ve bunlar 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar kendilerine has şekil ve içerik özellikleriyle yazılmaya devam etmiştir. Ayrıca Osmanlı'da yöneticilere nasihat geleneği hakkında verilen muhtelif bilgiler de başlangıçtan 18. yüzyılın ikinci yarısına kadarki devreyi kapsamaktadır. Zikredilen bitiş sınırının belirlenmesindeki en önemli etken, bu tarihten itibaren Batı ile olan münasebet ve bunun söz konusu yazın üzerine etkisidir. Başta Fransızca olmak üzere Batı dillerinden yapılan tercümeler yoluyla sirayet eden bu etki, eserlerin amaçlarını, içeriğini ve kavramlarını değiştirmiştir. Elbette burada bıçakla kesercesine bir kesilmeden ve değişmeden bahsetmiyoruz. Bu tarihin akabinde de konumuza örneklik edecek eserler yazılmaya devam etmiştir; ancak, çoğu doğrudan/direkt tercüme, telhis veya sadeleştirme yoluyla meydana getirilen bu eserlerin ayrı bir çalışmada ele alınması gerekmektedir. Bununla birlikte, bu zaman aralığının dışında kalsa da araştımaya katkı sağlayacak kimi eserler de yeri geldikçe kullandığımız kaynaklar arasında yerini almıştır.

b) Dil Yönünden Sınırlılık

Zikredilen zaman aralığında Osmanlı yazını içerisinde inceleyeceğimiz asıl malzeme Türk diliyle kaleme alınmış yahut Arapça ve Farsçadan bu dile aktarılmış olan eserlerdir. Bununla birlikte, Osmanlı sahasında Arapça ve Farsça yazılmış eserlere de, özellikle bu türden eserlerin şekil ve muhteva özelliklerini belirlemek için, başvurulacaktır. Zira

tamamen veya kısmi olarak yöneticilere nasihat literatürüne dahil edilebilecek eserlerin göz ardı edilemeyecek bir kısmı Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır.

c) Telif-Tercüme Yönünden Sınırlılık

Türk edebiyatının belli bir türdeki eserlerini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada hem telif hem de tercüme eserleri kapsam içerisine dahil edeceğiz. Elsine-i selasenin Türkçeden hariç iki dilini, en azından klâsik dönemde (14-18. yüzyıllar) bugünkü gibi 'yabancı' diller olarak görmeyen Osmanlı yazarları, muhatap kitleleri için Arapça ve Farsça eser telif ettikleri gibi bu dillerde yazılan eserleri kendilerinden önce gelene ek yapacak bir anlayışla tercüme de etmişlerdir. Burada zikredilen "tercüme" bugünkü "çeviri"den önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bu farklılaşmanın temelinde yatan tercüme tasarrufları bu eserleri kimi zaman "yeniden yazım" şeklinde nitelenebilecek bir hâle getirmekte ve böylece bu eserleri çeviri bir eser olduğu için içerik bakımından orijinal şeyler barındırmamak değersizliğinden beri kılmaktadır.

Öte yandan, yöneticilere nasihat literatürünün klâsik Türk edebiyatının tamamındaki, özellikle de oluşum ve gelişim devrelerindeki örneklerinin önemli bir bölümünü Arapça ve Farsça kaynaklardan yapılan tercümeler oluşturmaktadır. Büyük çoğunluğu yukarıda zikredilen tasarruflarla meydana getirilmiş olan bu eserleri çalışmaya dahil etmemek, veri toplanacak eserlerin büyük bir kısmını sınırın dışında tutmak, yahut çalışmayı olması gereken sınırdan çok daha dar bir alana sıkıştırmak demektir. Bununla birlikte, kaynak eserleriyle mukayese edildiğinde içerik bakımından özgün bir tarafı bulunmayan tercüme eserlerle kaynak eseri tercüme ederken onu kendi birikimiyle zenginleştiren, onu muhatap kitlesine yaklaştıran (te'lîf eden) eserleri aynı kefede değerlendirmeyeceğimizi de belirtmeliyiz.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Yaklaşık yarım yüzyıldır İslami ilimler, tarih, edebiyat, kamu yönetimi, siyaset bilimi, felsefe, sosyoloji, iktisat ve diğer bazı disiplinlerin ilgili dallarında, çalışma konumuzun ana malzemesini teşkil eden ve daha ziyade "siyâsetnâme" olarak nitelenen eserler üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışmaların bir kısmı metin neşri ve neşredilen metinlerin incelenip değerlendirilmesine, bir kısmı ise söz

konusu eserlerin oluşturduğu literatürden istifadeyle belirli konuların incelenmesine yöneliktir. Çok daha az bir kısım çalışmalar ise bu literatürün genel değerlendirilmesine ve gerek İslam gerekse Osmanlı düşüncesi içerisindeki yerinin belirlenmesine yönelik olarak kaleme alınmıştır. Bununla birlikte, bu türden eserleri klâsik Türk edebiyatının bir ürünü olarak inceleyen ve değerlendiren müstakil bir çalışma şimdiye kadar yapılmamıştır.

Bu çalışmanın amacı, klâsik Türk edebiyatında devlet yöneticilerine yahut yönetici adaylarına devlet yönetimi konusunda bilgi ve tecrübeler aktarmak maksadıyla kaleme alınmış eserlerin ana kaynaklarını, şekil ve muhteva özelliklerini ve onları nasihat etmek maksadıyla kaleme alınan diğer eserlerden ayıran özelliklerini ortaya koymak ve bu yolla zikredilen eserlerin ana omurgasının hatlarını belirgin hâle getirmektir. Bu omurgayı belirgin hâle getirmek için bu türden eserlerin diğer türlerdeki eserler ile iç içeliğini ve bunlardan hangi yönlerden ayrılıp hangi yönlerden ayrılamayacağını belirlemek de ayrı bir öneme sahiptir.

Genel özelliklerinden birkaçını zikretmek suretiyle betimlemeye çalıştığımız bu eserlerin çağdaş araştırmacıların kahir ekseriyeti tarafından "siyâsetnâme" adı verilen bir yazın türü içerisine dahil edildiğine yukarıda çeşitli vesilelerle değinmiştik. Bu adlandırmanın, onun tanımlamalarının ve bu tanımlamalarda yer verilen kapsamların sorgulanarak bir eleştiriye tabi tutulması ise tezimizin ana amacına ulaşmak için atılması gereken ilk adım olarak karşımızda durmaktadır. Zira bu eserlerin yazılmasının üzerinden yüzyıllar geçtikten sonra; bir başka deyişle bugünden geriye bakarak yapılan türsel değerlendirmeler ve tasniflerin tutarsız ve yetersiz olduğu bu sahanın derinliklerine nüfuz eden araştırmacıların malumudur. Hiçbir sorgulamaya tabi tutulmadan, olduğu gibi kabul edilip kullanılagelen terim ve kavramlarla doğru düşünmenin ve dolayısıyla doğru yerlere ışık tutup doğru şeyleri meydana çıkarmanın imkân ve ihtimalinin düşüklüğü de gün gibi açıktır.

"Siyâsetnâme" diye bir türün gerçekte var olup olmadığı; varsa veya böyle bir türsel ayrıma gitmek gerekiyorsa bu adlandırmanın ne kadar doğru olduğu; kapsamının, gerçeği ne kadar yansıttığı; çalışma konumuzun ana malzemesini oluşturan eserlerin siyâsetnâme adıyla adlandırılmasının ne kadar tutarlı olduğu gibi bir dizi meseleyi gündeme getirip tartışmaya açarak geçmişi hakkıyla değerlendirmenin önünde engel olarak duran ezberlerin tahakkümünü ortadan kaldırmak gerekmektedir.

Klâsik Türk edebiyatında "nasîhatnâme/pendnâme" türü altında yer alması gerektiğini düşündüğümüz söz konusu eserlerin, meydana getirildikleri gelenek ve o geleneğin temelleriyle ilişkisi göz önünde bulundurularak ele alınması hem klâsik edebiyatımızdaki tür meselesine başka türlü bir yaklaşımın gerekliğini yeniden gündeme getirecek hem de İslam/Osmanlı siyaset düşüncesine dair malumatın elde edilebileceği literatürlerden birisi olan yöneticilere nasihat literatüründen istifade imkânının genişletilmesine katkıda bulunacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada öncelikle konumuzun ana malzemesini teşkil eden ve yukarıda kapsam ve sınırlarını belirttiğimiz eserler için bir literatür taraması yapılacak. Tarama sonucunda tespit edilen eserler nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme metodu takip edilerek incelenecek. Doğrudan veya dolaylı olarak çalışma konumuzun kapsamına dahil edilebilecek eserlerin içerik analizi yapıldıktan sonra ortaklık ve farklılıklarının ortaya konulup genel hatlarının belirlenebilmesi amacıyla bu eserler muhtelif yönlerden birbirleriyle mukayese edilecek.

İncelemeye tabi tutulan dokümanları araştırmamızın temel malzemeleri olmaklıkları bakımından birincil literatür dokümanları ve ikincil literatür dokümanları olarak ikiye ayırabiliriz. Birincil literatürde yer alanlar, inceleme konumuz olan eserlerin yazma ve az da olsa matbu nüshalarıdır. Bu eserlerin ilmî neşirlerinin metin kısımları da birincil literatür olarak değerlendirilebilir.

İlmî neşirleri yapılmış olan eserlerden istifade edilirken okuma ve imlâ hataları olabileceği mümkün olduğunca göz önünde bulundurulmaya çalışılacak. Güvenilir olduğuna kani olmadığımız neşirlerde yahut neşirlerin konumuzla ilgili olarak kullanacağımız kısımlarında eğer ulaşılabiliyorsa yazma yahut matbu nüshalara ulaşılarak onlardan istifade edilecek.

İkincil literatür dokümanları incelenirken de aynı titizlikle hareket edilmeye çalışılarak yapılan değerlendirmeler ve verilen hükümlerin sıhhatinden emin olmak için mümkün olduğunca ana kaynaklara, yani yazma ve matbu nüshalara müracaat edilecek. İstifade edilen eserler tercüme ise tahkikli neşirleri ve eğer ulaşılabildiyse orijinalleri ile mukayese edilecek.

Birincil literatür kapsamında olan eserler, üretildikleri ortam ve dolaşıma girdikleri zaman içerisinde değerlendirilmeye çalışılacak. Örneğin; yazılan bir eser hakkında değerlendirme yaparken veya hükümler verirken bu eser kim tarafından, hangi sebep/ler ve amaç/larla, kimin için, hangi şartlarda yazıldı gibi sorular göz önünde bulundurularak bu eserlerin benzeri diğer eserlerle olan aynılıkları ve farklılıkları tespit edilmeye gayret edilecek.

Bu çalışma, konusu gereği yerleşik bazı kabullere itirazı ve bunların yeniden değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Zira çalışmanın itiraz ettiği meselelerin ortaya çıkmasının ana nedeni yetirince sorgulanmadan kabul edilmiş fikirler, yorumlar ve hükümlerdir. Bu doğrultuda amacımıza ulaşmak için tümevarımcı bir analiz yolu tercih edilecektir.

Kaynaklar ve Literatür Değerlendirmesi

Bu çalışmanın birincil kaynakları, Osmanlı döneminde devlet yöneticilerine yahut yönetici adaylarına yönetim konusuna dair nasihat temelinde bilgi ve tecrübeler aktarmak, onlara yol göstermek üzere yazılmış eserler yahut aslen başka amaçlara matuf yazılmış olup bir veya birkaç bölümünde bu amaca hizmet eden eserlerdir. Söz konusu eserleri bugün Türk edebiyatı, eski Türk edebiyatı, klasik Türk edebiyatı veya Osmanlı edebiyatı gibi adlandırmalarla bir çatı altında konumlandırıyor olsak da bunların, kendilerinden önceki brikimin tevarüs edilmesiyle meydana getirilmiş olduğunu göz ardı edemeyiz. Bu birikimin temelini İslam yahut İslami ilimler olarak tespit edebiliriz. Bundan sonra ise Türk ve İran gelenekleri asıl belirleyici ve şekillendirici unsurlar olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple Osmanlı edebiyatı çatısı altında konumlandırdığımız birincil kaynaklarımıza kaynaklık eden literatür de birincil kaynakların öncüleri ve hazırlayıcıları mesabesinde olup kaynaklarımız arasında yer almaktadırlar. Burada şunu da belirtmek gerekir ki birincil kaynakların tamamının kaynaklarını veya birincil kaynakların kaynaklarının tamamını tespit etmek neredeyse imkânsızdır. Müellifler tarafından zikredilen veya araştırmalar sonucu tespit edilen kaynakların hepsine ulaşmak da pek mümkün değildir. Bununla birlikte, temel kaynakları belirli ve ulaşılabilir olanlara mümkün olduğunca ulaşmaya ve bunları mukayese etmeye gayret edeceğiz. Örneğin; inceleme alanımızın ilk ve başat örneklerinden birisi olan *Kelîle ve Dimne*'nin Osmanlıdaki meşhur tercümesi olan *Hümâyûn-nâme* kendisine Kâşifî'nin *Envâr-ı*

Süheylî'sini kaynak almıştır. İkisi de ulaşılabilir olan bu kaynakların gerekli görülen yerleri mukayeseli olarak okunacak ve değerlendirmeler buna göre yapılacaktır.

Birincil kaynaklarda verilen bazı bilgilerin teyit edilmesi ve daha iyi anlaşılabilmesi için onların çağdaşı olan başka kaynaklardan da istifade edilecektir. Örneğin; bu türden eserlerde geçen kavram ve terimleri daha iyi anlamak için onların, edebiyatın başka ürünlerinde olan örneklerine; şerh ve tercüme türünden eserlere, divanlara ve mesnevilere başvuracağız.

İkincil kaynaklarımız ise; ana kaynakların öncülleri ve ana kaynaklar üzerinde yapılmış olan ilmî çalışmalarla birlikte bu ana kaynakların daha iyi anlaşılabilmesi için kendilerinden istifade edilen ve çok büyük bir kısmı 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana getirilmiş kaynaklardır. Bu çalışmaların bir kısmı, ana kaynakların metinlerinin neşri, tashihi, tahkiki veya tercümesi ile o metinler üzerinde yapılmış inceleme ve değerlendirmelerdir. Daha hacimli olan diğer kısmı ise, günümüzde daha çok "siyâsetnâme" diye adlandırılan tür üzerine veya bu ve benzeri türlerden istifade etmek suretiyle İslami ilimler, tarih, edebiyat, kamu yönetimi, siyaset bilimi, felsefe, sosyoloji ve iktisat gibi disiplinlerin ilgili dallarında meydana getirilmiş çalışmalardır.

Bu eserler hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmalardan müteşekkil literatür son yirmi beş yılda önemli ölçüde artmıştır. Bizim, klâsik Türk edebiyatı sınırları içerisinde inceleyeceğimiz bu eserler sadece Osmanlı'nın değil, aynı zamanda onu şekillendiren İslam'ın ve Türklerin devlet idaresi düşüncesinin içerisinde yer aldığı eserlerdir. Bu sebeple hem İslam hem Osmanlı hem de Türklerin devlet idaresi yahut devlet idaresiyle bağlantılı konuları hakkında yapılacak olan tüm çalışmalarda bu eserlere doğrudan yahut dolaylı olarak temas edilecektir.

Aşağıda evvela İslam dünyasında 8. yüzyıldan itibaren örneklerini görmeye başladığımız siyasete/devlet yönetimine müteallik eserlerin bibliyografyasını ve kataloğunu sunan çalışmalara yer verilecektir. Ardından bu türden eserlerin neşirleri ve bu eserlerden hareketle hem İslam'ın yönetim düşüncesinin çeşitli yönlerini açığa çıkarmaya çalışan hem de bunların Osmanlı edebiyatındaki yerine atıfta bulunan çalışmalar zikredilecektir.

Bibliyografya ve Katalog Çalışmaları

Bursalı Mehmed Tâhir, *Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*:[1] Eskilerin (Müslüman müelliflerin) siyaset, idare ve içtimaiyata dair eser yazmadığı görüşüne cevap olarak kaleme aldığını belirttiği[2] bu bibliyografya risalesinde Bursalı, bu alanda zengin bir külliyata sahip olduğumuzu belirtir. Ve bu külliyatı göstermek üzere o zamanın şartlarında tespit edebildiği 172 eseri listeler. Çoğu Arapça olmak üzere Türkçe ve Farsça eserleri havi olan bu listede eserlerin büyük çoğunluğunun bulundukları kütüphaneler ve basılı iseler basım yerleri de kaydedilmiştir. Bir biyografi ve bibliyografya âlimi olup aynı zamanda *Osmanlı Müellifleri*'nin de yazarı olan Bursalı, bu risaleyi oluşturan eserleri derlerken başlıktan da anlaşılacağı üzere siyaset ile, o günkü yaygın manasıyla devlet idaresi ve politika ile, ilgili eserleri bir araya getirmiştir.

Agâh Sırrı Levend, *Siyaset-Nameler*:[3] Bursalı'dan sonra, İslam dünyasındaki siyasetle ilgili eserlerin bir bibliyografyasını Levend'in 1963 yılında yayımlan bu makalesinde bulmaktayız. Bu makale Cumhuriyet döneminde bu konudaki ilk bilimsel çalışma olarak nitelenebilir. Levend de Bursalı'nın yolunu tutmuş[4] ve eserinde Arapça, Farsça ve Türkçe olarak yazılmış 100 civarında eseri, yerleri ve basılıp basılmadıkları gibi elde edilebilir bilgilerle birlikte sıralamıştır. Bu makale Cumhuriyet döneminde bu konuda yapılan ilk bibliyografya çalışması olmanın yanında siyâsetnâme adıyla edebî bir türün varlığına işaret edip onun genel hatlarını çizen, muhtevası hakkında bilgiler veren ilk eser olma özelliğini de göstermektedir. Uzun yıllar boyunca siyâsetnâme adı verilen tür hakkında söz söyleyecek olan araştırmacıların en önemli referansı bu makale olmuştur.

[1] Bursalı Mehmet Tahir, *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye* (İstanbul: Kader Matbaası, 1912).
[2] Bursalı Mehmet Tahir, *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*, 2.
[3] Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 10 (1963): 167-94.
[4] Levend, Bursalı'nın yukarıda zikredilen risalesinde eserlerin sadece adlarını ve yazarlarını gösterdiğini, nerede bulunduklarına ve basılıp basılmadıklarına dair bilgi vermediğini ve bu eserler arasında şüpheli olanların da olduğunu söyler. Bu sonuncu tespite katılmakla birlikte Bursalı'nın söz konusu risalesinde, yukarıda belirttiğimiz üzere, birçok eserin dili, yer bilgisi ve basım bilgisi hakkında malumat yer almaktadır. Levend'in, bu tespiti neye dayandırdığını bilemiyoruz. Bu durumda ilgili Risalenin 1912'de Kader matbaasından çıkan nüshasından daha önce başka bir nüshası olabileceği akla gelse de Levend'in verdiği künye bilgisinin bizim gördüğümüz eserin tarihi olan 1330'u göstermesi bu ihtimali de oldukça zayıf bırakmaktadır. İlgili dipnot için bk. Levend, "Siyaset-Nameler", 173.

Orhan Çolakoğlu, *İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası*:[5] 1994 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü'nde hazırlanmış olan *İstanbul Kütüphanelerine Göre Siyasetnâme Türü Eserler Bibliyografyası* adlı mezuniyet tezinden yola çıkılarak hazırlanan makalede yer alan bibliyografya yukarıda zikredilen iki esere ek olarak Ahmet Uğur'un *Osmanlı Siyasetnameleri* adlı eserinde yer alan eserlerin derlenmesinden meydana getirilmiştir. Çalışmada bu konuyla ilgili 269 eser tespit edilmiştir.

Halil Uysal-Mehmet Harmancı, *Osmanlı Çağı Türkçe Siyaset Kitâbiyâtı*:[6] Bu makale, Osmanlı döneminde Siyasal Bilimler alanında Türk diliyle oluşturulan eserleri içermektedir. Çalışma, yazma ve matbu eserlerin bibliyografik künyelerini ve bulundukları kütüphaneleri gösteren bir rehber niteliği taşımaktadır. Doğrudan siyasete, siyasetçilere, siyasal kavram ve terimlere vb. ilişkin telif ve tercüme eserlere yer verilen çalışmada 220 adet eser tespit edilmiştir.

İbrahim Barca, *Klasik İslâm Siyaset Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış:*[7] klasik İslam siyaset kurumu ve onu meydana getiren önemli alt kurumlardan hilafet ve vezaret kurumları ile klasik İslam siyasetine ait bazı özellik, kavram ve eserler önemli özellikleri ile kısaca ele alındığı makalenin sonunda İslamiyetin başlangıcından 20. yüzyıla kadar yazılmış 238 Arapça esere yer verilmiştir. Bu eserler doğrudan bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte Türkçe eserlere kaynaklık etmeleri yönüyle göz önünde bulundurulmuştur.

Özgür Kavak*, Tercüme Eserlerin Osmanlı Klasik Siyaset Düşüncesindeki Rolü: Mukayeseli Bir İçerik Analizi*:[8] TÜBİTAK tarafından desteklenen bu proje neticesinde 172 adet tercüme eser tespit edilmiştir. Tespit edilen eserlerin içerik analizleri neticesinde bu eserlerin Türk diline tercüme edilme sebepleri ve tercüme yapılırken uygulanan usul

[5] Orhan Çolakoğlu, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2013): 339-78.
[6] Halil Uysal ve Mehmet Harmancı, "Osmanlı Çağı Türkçe Siyaset Kitâbiyâtı", *Makâlât*, sy 2 (1999): 109-30.
[7] İbrahim Barca, "Klasik İslâm Siyaset Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy 1 (2015): 33-65.
[8] Özgür Kavak'ın yürütücülüğünü yaptığı ve TÜBİTAK tarafından desteklenen bu çalışma 220K320 numaralı proje kapsamında hazırlanmıştır.

ve tasarruflarını gösteren iki makale yayımlanmıştır.[9] Kavak, söz konusu iki makalede yer alan bilgilere ek olarak tercümelerin mukayeseli içerik analizini ve bu proje bağlamında elde ettiği verileri bir kitap halinde yayımlamıştır. *Siyaseti Türkçe Düşünmek* üst başlığını taşıyan bu çalışma, alandaki önemli bir boşluğu doldurmakla kalmamış, birçok bilginin de güncellenmesine ve tashih edilmesine vesile olmuştur.[10]

İLEM, İslam Siyaset Düşüncesi Kataloğu Projesi:[11] Bu konuda şu ana kadar yapılmış en kapsamlı çalışma İlmî Etüdler merkezi tarafından yapılan bu projedir. Bu katalog ile birlikte 1000'e yakın klasik eser, çeşitli açılardan tasnif edilip indekslenmiş ve kolaylıkla erişilebilir hâle getirilmiştir. 2016 yılında İLEM tarafından başlatılan ve halen devam etmekte olan İslam Siyaset Düşüncesi projesinin bir parçası olan bu kataloglama ile İslam Siyaset Düşüncesi alanında Miladi 7. yüzyıl ila 20. yüzyıl arasında ortaya konulan eserlerin bütün dünya kütüphanelerinde bulunan yazmalarının kataloglaması hedeflenmektedir.

Siyasete Müteallik Eserlerle İlgili Literatür

A) Temel Metinler

Harf devriminden bu yana, eski yazı diye nitelenen yazıyla meydana getirilmiş metinlerin yeni harflere aktarımı devam etmektedir. Bu ameliye bağlamında değerlendirilecek olursa Türkiye'de devlet yöneticilerine tavsiyeler içeren Türkçe eserlerin Latin alfabesine aktarılmış ilk örneğinin *Kutadgu Bilig* olduğu söylenebilir.[12] 21. yüzyılın başından itibaren muhtelif disiplinlerin çatısı altında çalışan araştırmacıların ilgisini daha çok celbetmeye başlayan bu türden eserler üzerine yapılan çalışmalar ise hızla artmıştır. Çoğu Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı ve İslamî İlimler alanlarında yapılan lisansüstü çalışmalara paralel olarak Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, Klâsik Yayınları, Büyüyen Ay Yayınları ve Timaş Yayınları bu konudaki literatürün tıpkıbasımları, çeviriyazımları ve

[9] Bk. Özgür Kavak, "Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler", *İslam Tetkikleri Dergisi -Journal of İslamic Review* 13, sy 1 (2023): 423-63; Özgür Kavak, "Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy 64 (2023): 1-45.

[10] Özgür Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercümeleri (1362-1807)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2025), 391-92.

[11] İslam Siyaset Düşüncesi Kataloğu, https://isd.ilem.org.tr/ [Erişim: 21.03.2024]

[12] Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, haz. R. Rahmeti Arat (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947).

tercümelerine özel bir ilgi göstermiştir. Bu ilgi neticesinde siyasete müteallik onlarca eser günümüz okuyucusuna ulaşmış ve halâ ulaşmaya devam etmektedir.

B) Monografiler

Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnameleri*:[13] Agâh Sırrı Levend'in yukarıda zikredilen makalesinden sonra bu konuyu kapsamlı bir şekilde inceleyen çalışma ilahiyat profesörü Ahmet Uğur'un doçentlik tezidir. İlk defa 1988 yılında neşredilen[14] bu çalışmada Uğur, siyasetnamelerin genel bir tablosunu çizdikten sonra Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminden itibaren, gerilemenin durdurulması amacıyla yöneticilere nasihat vermek ve yol göstermek için yazılmış eserleri incelemiştir. Bu eserin siyasetname adlı eserleri genel olarak inceleyen ilk bölümü ise Levend'in zikredilen makalesinin bibliyografya kısmından önceki ilk bölümünün genişletilmiş hâli mahiyetindedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, siyasetnamelerle ilgili ilk kapsamlı inceleme de budur. Levend'in makalesinden 25 yıl sonra ortaya konulan bu çalışmada da "siyasetname" Levend'in belirttiği şekilde bir tür olarak kabul edilmiş ve devletin idaresi ile ilgili yazılan eserlerin genel adı olarak kullanılmıştır.

Mahmut Arslan, *Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler*:[15] Sosyoloji alanı içerisinde konu ile ilgili yapılan ilk çalışmalardan birisi Arslan'ın 1989'da neşrolunan bu makalesidir. Arslan'ın bu makalede siyasetnameler ile ilgili verdiği genel bilgilerin çoğu Levend'in makalesinde dayanır. Bunun dışında *Şehnâme, Kâbusnâme,* Sebüktegin'in *Pendnâme*'si, Nizâmülmülk'e atfolunan *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)* hakkında da genel bilgiler vermiş ve böylece bu alanda Fars diliyle yazılmış klasik eserleri tanıtmıştır. Arslan, makalesinde ayrıca Şehnâme ile Kutadgu Bilig'i de çeşitli yönlerden karşılaştırmaya tabi tutmuştur.[16] Kendisinden önce bu alanda yazan Levend ve Uğur gibi, Arslan'ın da verdiği bilgilerin bir kısmı bugün doğru kabul edilmese de bu çalışmalar edebiyat, ilahiyat ve sosyoloji gibi alanlarda bu türden eserler hakkında yapılan öncü çalışmalar olarak nitelendirilmelidir.

---

[13] Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-nâmeleri* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001).
[14] Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-nâmeleri* (Ankara: Kültür ve Sanat Yayınları, 1988).
[15] Mahmut Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3, sy 1 (1989): 231-62.
[16] Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler", 237-42.

Hasan Hüseyin Adalığlu, *Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları*:[17] Adalıoğlu bu makalede **"s**iyasetname" olarak adlandırılan eserlerin İslamiyet öncesi İran, Arap, Hint, Yunan ve Çin literatüründeki benzerlerini ve kaynaklarını tespit etmeye çalışır. Sonrasında ise, *klasik kaynaklar* olarak nitelenen bu kaynakların İslam siyaset düşüncesinin oluşumuna etkisi söz konusu edilir. Mahmut Arslan'ın sadece İran kaynaklarına odaklandığı makaleden on beş yıl sonra neşrolunan bu makalede siyasetnamelerin kaynakları daha geniş bir açıdan değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlak ve Nizam (Osmanlı Siyasetnameleri)*:[18] Orhan Keskintaş'ın siyaset bilimi ve kamu yönetimi ana bilim dalında hazırladığı doktora tezinin kitaplaştırılmış hali olan bu eserde siyasal ve toplumsal benliğin oluşmasına katkı sağlayan ve siyasetnamelerin ana temaları olan *adalet*, *ahlâk* ve *nizam* kavramları ve bunların tarihsel, sosyal ve kültürel yapı içerisinde oynadığı roller, Osmanlı kurumlarının oluşumu ve işleyişindeki önemleri ve Osmanlının Hegemonya stratejisi içindeki konumları analiz edilmiştir. Beş bölümden oluşan eserin ikinci bölümü[19] "Siyasetnameler ve Osmanlı Siyasetnamelerinin Genel Özellikleri" başlığını taşımaktadır. Yazar, bu bölümde siyasetnameler hakkında genel bilgiler verdikten sonra siyasetnameler içinde Osmanlı siyasetnamelerinin farklılıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Burada bir tür olarak işlenen siyasetnameler hakkında verilen bilgiler, Uğur'un eserinin ilk yayım tarihi olan 1988'den bu eserin yazıldığı tarihe kadar ortaya çıkan yeni bilgi ve değerlendirmeleri içerip bu türden eserlerin dikkat çekilmeyen birtakım yönlerini ortaya koymuştur. Bununla birlikte, zikredilen bölümün birinci alt başlığı olan *Siyasetnamelerin tanımı, ortaya çıkışı ve türleri* altında yer verilen bilgiler siyasetnamelerin ortaya çıkışını, sınırlarını veya türlerini ortaya koyacak yeterlikte değildir.

İLEM, *İslam Siyaset Düşüncesi (Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan)*:[20] Bu kitap, İlmî Etüdler Derneği tarafından 2016'da gerçekleştirilen İslam Siyaset Düşüncesi Çalıştayında sunulan tebliğlerin genişletilmiş hallerini ve birkaç yeni makaleyi içermektedir. Çalışmada İslam siyaset düşüncesinin inşası için bu düşüncenin yer aldığı eserlerin incelenmesi için kavramsal bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Üç

[17] H. Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy 2 (2004): 1-22.
[18] Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlak ve Nizam (Osmanlı Siyasetnameleri)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).
[19] Keskintaş, *Adalet, Ahlak ve Nizam (Osmanlı Siyasetnameleri)*, 97-127.
[20] Lütfi Sunar ve Özgür Kavak, ed., *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan* (İstanbul: İLEM Kitaplığı, 2018).

bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümü, İslam siyaset düşüncesinin temelleri; ikinci bölümü, İslam düşüncesinde siyaset; üçüncü bölümü ise, siyasallığın biçimleri başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde yer alan makalelerde İslam siyaset düşüncesi felsefe, siyasetname-nasihatname, hadis ve fıkıh literatürü içerisinde değerlendirilmiştir.[21] Bu makaleler içerisinde bizim asıl konumuzla ilgili olanı siyasetname-nasihatname şeklinde adlandırılan literatürün değerlendirildiği ikinci makaledir. Bu makalede yukarıda zikrettiğimiz literatürün birçoğunda siyasetname olarak adlandırılan eserlerin siyasetname-nasihatname şeklinde adlandırılmış olması siyasetname terimi üzerindeki eleştirilerimizin temelinde yer alan konuya, yani siyasetname olarak adlandırılan eserlerin nasihatname adı verilene eserler ile olan ilişkisinin dikkat çekmesi açısından önemlidir.

Yüksel Kanar, *İktidar ve Adalet (İslam Siyaset Düşüncesinde Siyasetnameler)*:[22] 2019 yılında yayımlanan bu eserde bir giriş ve siyasetnamelerin genel özelliklerini gösteren bir bölümden sonra İslam'ın ilk dönemlerinden Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar yazılmış çok sayıdaki siyasetname kitabından 50 tanesi tanıtılmıştır. Felsefe uzmanı olan yazar bu çalışmanın "Siyaset ve Siyasetname" alt başlığı altında siyaset kelimesinin bilinen anlamlarına değindikten sonra siyasetnamelerin aynı zamanda bir nasihatname ve nasihatü'l-mülûk adlarıyla da anıldığı aktarmış ve daha sonra aynı eserler siyasetname özelliği taşıyan nasihatler olarak tavsif etmiştir.[23] *İslam Siyaset Düşüncesi* kitabında İlker Kömbe'nin makalesinden aktardığımız siyasetname-nasihatname adlandırmasının sebebinin bu yazar tarafından da fark edilmesi siyasetname adlandırması etrafındaki ezberlerin bozulmaya başladığını göstermesi açısından önem arz eder.

Kanar, bu giriş bölümünün devamında siyasetnamelerin Ahkâmu's-Sultâniyye, Siyâsetü'ş-Şerʿiyye, nasihatname, ıslahatname, adaletname ve layihalar gibi diğer literatür ile ilgisine de değinmiştir. Daha sonra ise siyasetnamelerin yazarları, yazılma nedenleri ve muhteviyatı hakkında bilgiler vermiştir.[24]

Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*:[25] Klâsik yayınlarının "Siyaseti Yeniden Düşünmek" dizisi içerisinde yer alan bu eserde kamu yönetimi ve siyaset konusuna siyasetnamelerin

[21] Sunar ve Kavak, *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, 129-297.
[22] Yüksel Kanar, *İktidar ve Adalet: İslam Düşüncesinde Siyasetnameler* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2019).
[23] Kanar, *İktidar ve Adalet: İslam Düşüncesinde Siyasetnameler*, 17-19.
[24] Kanar, *İktidar ve Adalet: İslam Düşüncesinde Siyasetnameler*, 29-52.
[25] Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019).

gözüyle bakan Ömer Dinçer, yüzden fazla siyasetname metnine atıf yapmakta ve elliden fazla eserin içerik analizini yapmaktadır. Üç ana bölümden oluşan eserin Geleneksel Siyasi Düşünce ve Siyasetnameler adını taşıyan ilk bölümünde[26] siyasetnamelerin nasihat kültüründeki yeri, tanımları, amaç ve kapsamı, ana öğeleri ve yöntemi üzerinde durulduktan sonra bu türden eserlerin tasnif sorununa dikkat çekilmiştir. Aynı bölümün üçüncü alt bölümünde ise siyasetnamelerin kapsam ve içeriğine yönelik bir analiz sunulmuştur. Eserin ikinci bölümünde ise geleneksel siyasi düşüncenin ve siyasetnamelerin öncülleri işlenir. Çin, Hint, İran, Arap, Türk ve Batı kültüründeki siyaset düşüncesinin kaynak eserleri bu bölümün ana malzemesini teşkil eder.[27] Dinçer, eserin üçüncü ana bölümünde ise 8. yüzyıldan 17. yüzyıl ve sonrasına kadar olan siyasetnameleri inceler.[28]

İlk basımı 2018 yılında gerçekleşen bu eser, o zamana kadar bu konuda yapılan çalışmaların ötesinde geniş bir çerçeveye ve derinliğe sahiptir. Bununla birlikte eserin başında siyasetnameler nasihat kültürü ve nasihatnamelerle ilişkilendirilse de çok daha geniş bir alanı kapsayacak şekilde kullanılmıştır. 3. bölümde yüzyıllara göre ayrılan siyasetnameler içerisinde temelde nasihat amacı gütmeyen birçok eser de siyasetnameler içerisinde değerlendirilmiştir.

H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*:[29] Siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanında hazırlanan bu çalışmada siyasetnameler, hükümdara devlet yönetiminde kullanılması fayda getirecek nasihatler veren metinler olarak kabul edilir. Bu kabulden hareketle belirlenmiş bir dizi siyasetnamedeki siyaset ve egemenlik algısını tartışmayı amaçlayan yazar, bu eserlerle ortaklıklarını göz önünde bulunduruarak Tsunemoto Yamamoto'nun (ö. 1719) *Hagakure*'si, Sun Tzu'nun (M.Ö. 496?) *Savaş Üzerine*'si gibi farklı kültürlerdeki benzer metinlere ve Osmanlı sahasında yazılan ıslahat layihalarına da yer vermektedir. Bunun yanında siyasetnamelerle benzerlikleri olduğu kadar karşıtlıkları da olan Machiavelli'nin (ö. 1527) *Prens*'i de ana metinlerden birisi olarak bu çalışmanın içerisinde yer alır. Türk, çalışmanın amacını "siyasetnamelerdeki

[26] Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 21-94.
[27] Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 95-206.
[28] Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 207-91.
[29] H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

siyasal olana dair algının, belirli siyasetname örnekleri üzerinden, izini sürmek" olarak belirtir.[30]

Türk, eserinde siyasetnameleri Batı'daki benzerleri olan *mirror for princes* (hükümdara ayna) türünden eserlerle bir tutarak bunların genel olarak devlet yönetimi ile ilgili eserler olduğunu söyler.[31] Bunun dışında bu türden eserlerin nasihatnameler ve ahlak kitaplarıyla ilgisi hakkında daha önce söylenilenlere atıfta bulunarak İslam ve Osmanlı dünyasındaki siyasetnamelerin genel hatlarını belirler.[32] Eserin diğer başlık ve bölümlerinde ise siyasetname ve benzeri eserlerden hareketle ideal yönetici imgesi ve ideal yöneticinin hükmetme dinamikleri üzerinde durulur.

Özlem Bağdatlı, *İslam Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*:[33] Bağdatlı'nın felsefe alanında yaptığı doktora tezinin kitaplaştırılmış hali olan bu eserde siyasi düşünce tarzları *siyasetnameler, siyaset felsefesi, fıkıh* ve *kelâm* literatürü olmak üzere dörde ayrılmıştır. Siyaset düşüncesinin *siyaset, devlet, yönetici, halk, din* ve *âlim* olmak üzere beş başlık altında incelenen temel kavramları bu konudaki birincil ve ikincil literatürün kaynaklığında tanımlanmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır.

Ahmet Altay, *Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Geleneğine Genel Bir Bakış*:[34] Başlıktan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı dönemi siyasetnamelerinin genel hatlarıyla incelendiği bu makalede Ahmed-i Dai'nin manzumelerinden örnekle siyasetname geleneğinin Osmanlı edebiyatının diğer türleri içerisindeki izlerine de temas eder. Makalenin bizim çalışmamız açısından önemli yönü devlet yöneticilerine tavsiyelerin siyasetname adı verilen eserler haricindeki edebî türlerdeki örneklerine[35] değinmiş olmasıdır. Makalede bunun dışında verilen bilgilerin birçoğu Uğur ve bunun dolayısıyla Levend'in söylediklerinin tekrarı olup *Kenzü'l-Küberâ*, *Enîsü'l-Celîs* ve *Mir'âtü'l-Ahlâk* gibi tercüme olduğu aşikâr olan eserler, telif eserler kategorisinde değerlendirilmiştir.

---

[30] Türk, *Çoban ve Kral*, 21.
[31] Türk, 23, 35.
[32] Türk, *Çoban ve Kral*, 25-37.
[33] Özlem Bağdatlı, *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018).
[34] Ahmet Altay, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Anlayışına Genel Bir Bakış", *Turkish Studies* 6, sy 3 (2006): 1795-809.
[35] Bu konuya ilk defa değinen yazar, siyasetname konusunda ilk makaleyi yazan Agâh Sırrı Levend olmuştur: *Hükümdarlara nasihat bazı mesnevilerde de yer alır. Mesela Naevai'nin Hayretü'l-ebrâr adlı mesnevisinin üçüncü makalesi bu konu ile ilgilidir*. Bk. Levend, "Siyaset-Nameler", 171.
Melike Gökcan Türkdoğan da Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı mesnevisi bağlamında benzer bir makale yazmıştır. Makalede *İskendernâme*'den hareketle hükümdarın vasıfları, devlet yönetiminin esasları, siyasetin dayandığı ahlaki prensipler gibi konular ele alınmıştır. Bk. Melike Gökcan Türkdoğan, "Siyâsetnâmeler ve Bir Siyâsetnâme Örneği olarak Ahmedî'nin İskendernâmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sy 12 (2010): 418-31.

Mehdeddin İspir, *Medhiyelerin Siyasetname Türü Açısından Değerlendirilmesi*:[36] Nizamülmülk'e atfedilen *Siyerü'l-Mülûk* (*Siyâsetnâme*) ve Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'ini örnek iki siyasetname olarak belirleyen İspir, bunlara göre muhatap ve işlenilen konunun içeriği açısından methiyelerin siyasetnamelere benzerliğini ele almıştır. Yazar böylece Osmanlı şuarasının, methiye türünde yazdıkları şiirlerinde muhataplarını methederken aslında bir yöneticide olması gerekenleri ortaya koyduklarına dikkat çeker.

Coşkun Yılmaz, Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler:[37] Yılmaz, Osmanlı dönemi siyasetnameleri içerisinde yer alan eserlerin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren içerik olarak değiştiği ve daha çok ıslahata yönelik bilgi ve tavsiyeleri içerip güncel meselelere ağırlık verdiklerini belirtip bu türden eserlerin ıslahatname olarak kavramsallaştırılmasını önerir. Yazarın belirtiğine göre 16. yüzyılın ortalarından itibaren, devlet yönetiminde ve kamu bürokrasisindeki bozulma temayülleri ve aksaklıkların tesiriyle bu eserlerin sayısında ciddi artışlar yaşanmış, değişik anlayış, üslup ve muhtevada zengin bir literatür ve yeni bir tür oluşmuştur.[38]

İslam'ın ve dolayısıyla Osmanlı'nın yönetim düşüncesini havi eserler "siyasetname" adı altında ansiklopedilerde ve edebiyat tarihlerinde de yer almıştır. İlk olarak 1998 yılında *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde[39] gördüğümüz "siyasetname" maddesi daha sonra Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içerisinde Hasan Hüseyin Adalıoğlu ve Coşkun Yılmaz tarafından yazılmıştır.[40] Talat Sait Halman'ın editörlüğünde hazırlanan Türk Edebiyatı Tarihi'nde ise Mehmet Öz, "Siyasetnameler, ahlak ve görgü kitapları" başlığı altında bu türden eserler hakkında bilgi vermiştir.[41]

---

[36] Meheddin İspir, "Medhiyelerin Siyâset-nâme Türü Açısından Değerlendirilmesi", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy 51 (2014): 111-25.
[37] Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2003): 299-338.
[38] Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", 300.
[39] *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler/İsimler/Eserler/Terimler)*, ed. Ezel Erverdi, c. 8 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), md. "Siyâsetnâme".
[40] H. Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009); Coşkun Yılmaz, "Siyasetname (Osmanlı Dönemi)", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009).
[41] Mehmet Öz, "Siyasetname, Ahlak ve Görgü Kitapları", içinde *Türk Edebiyatı Tarihi*, Talât Sait Halman, II (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006).

20. yüzyıldan itibaren "İslam Siyaset Düşüncesi (Islamic Political Thought)" şeklinde ifade edilip daha ziyade bu adla maruf olan alan hakkında Türkiye dışında yapılan çalışmaları da tez konumuzla ilgili literatür içerisinde zikretmeliyiz. Erwin I. J. Rosenthal'ın *Political Thought in Medieval Islam*'ı[42], Patrica Crone'un *Medieval Islamic Political Thought*'u[43], Bernard Lewis'in *The Political Language of Islam*'ı[44] ve Ann K. S. Lambton'un *Islamic Mirrors for Princes*[45] adlı çalışmaları bunlardan bazılarıdır. Bu konuda zikredilmesi gereken bir diğer çalışma ise Marinnos Sariyannis'e aittir[46]. Başlangıçtan 19. yüzyıla kadarki Osmanlı siyaset düşüncesini araştıran bu çalışma, bazı temel problemleri olmakla birlikte, Osmanlı siyaset düşüncesini geniş bir çerçeveden ele almaya çalışması bakımından dikkate değerdir. Hüseyin Yılmaz'ın, doktora çalışmasına dayanan ve hilafet bağlamında I. Süleyman devrine odaklanan *Caliphate Redefined. The Mystical Tum in Ottoman Political Thought*[47] adlı eserinin birinci bölümü de Osmanlı siyaset literatürü hakkında özlü ve önemli bilgi ve yorumları ile zikredilmesi elzem çalışmalar arasındadır.

İslam'ın devlet yönetimi düşüncesine dair son yıllarda yapılan dikkat çekici çalışmalardan birisi de Hayrettin Yücesoy'a aittir.[48] *Disenchanting the Caliphate: The Secular Discipline of Power in Abbasid Political Thought* başlığını taşıyan bu çalışmada, İslam Siyaset Düşüncesi ifadesi ve bununla ilgili yerleşik algılar eleştirel bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmanın konumuz açısından önemli olan yönü ise, *siyasa* (siyâset) kavramının *imâmet* söylemine karşıt bir söylem olarak ortaya çıkıp 9. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş yaygınlaşmaya başladığı iddiasıdır. Yazar, Emevi döneminin sonu ve Abbasi döneminden itibaren bürokrat edipler kalemiyle ortaya çıkan *siyasa* söyleminin zamanla

---

[42] Erwin I. J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam: An İntroductory Outline* (Cambridge: Cambridge University Press, 1958); Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996).

[43] Patricia Crone, *Medieval Islamic Political Thought* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004); Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007).

[44] Bernard Lewis, *The Political Language of Islam* (London: The University of Chicago Press, 1991); Bernard Lewis, *İslâm'ın Siyasal Dili*, çev. Fatih Taşar (İstanbul: Rey Yayıncılık, 1992).

[45] Ann K. S. Lambton, "Islamic Mirrors for Princes", içinde *La Persia nel Medioevo* (Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1971).

[46] Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, with E. Ekin Tuşalp Atiyals (Boston: Brill, 2018).

[47] Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined. The Mystical Tum in Ottoman Political Thought* (Princeton: Princeton University Press, 2018); Hüseyin Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, çev. Pelin Doğan ve İsmail Kaygısız (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023).

[48] Hayrettin Yücesoy, *Disenchanting the Caliphate: The Secular Discipline of Power in Abbasid Political Thought* (New York: Columbia University Press, 2023).

devlet yönetiminde *siyasa* ve *imamet* şeklinde bir ikiliği ortaya çıkardığını ve "siyasa"nın seküler bir yönetim modeli olarak geliştiğini iddia etmektedir. Ulemanın dinî temellere dayanarak geliştirdiği *imamet* fikrinin yanında İbnü'l-Mukaffâ gibi edip-bürokratların vasıtasıyla öne sürülen *siyasa*, dünyevî bir yönetim biçimi olarak yer almaktadır. Başlangıçta ediplerin dilinde olan *siyasa* kavramı zamanla ulemanın da diline geçmiş ve nihayet İbn Teymiyye'nin *siyâsetü'ş-şer'îyye* şeklindeki kavramsallaştırmasında yer almıştır.

Bizim çalışmamız, devlet yönetimi hakkındaki literatürün yöneticilere veya yönetici adaylarına yol göstermek maksadıyla nasihat temelinde yazılmış olanlarını, bu konudaki yerleşik ön kabulleri bir kenara bırakarak değerlendirmeyi hedefliyor. Bu doğrultuda söz konusu eserlerin Osmanlı sahasındaki örneklerinin klâsik Türk edebiyatı içerisindeki yerinin belirlenmesi için siyaset, siyasetname, nasihat, nasihatname/pendname ve bunlarla ilişkili kavram ve terimlerden yola çıkılarak Osmanlı'da yöneticilere nasihat literatürünün kaynakları ve başlangıçtan 17. yüzyıla kadarki seyrini ortaya koymaya çalışacağız.

Bayat atı birle sözüg başladım
Törütgen, igidgen, keçürgen idim[49]

1. BÖLÜM: "SİYÂSET" KELİMESİNİN ANLAM ALANI

Klâsik Türk edebiyatında "siyâsetnâme" adı verilen türün araştırılması için ilk adım olarak *siyâset* kavramının ne olduğunun ve Osmanlı döneminde nasıl bir kullanım alanına sahip olduğunun araştırılması elzemdir. Zira diğer birçok kavram gibi *siyâset* de çok katmanlı bir anlam alanına sahiptir. Bu katmanların oluşumu söz konusu kavramın kullanıldığı zaman, coğrafya ve literatürle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda *siyâset*in Osmanlı'da, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar[50], "halkı/reayayı idare etmek/yönetmek" anlamının yanında yaygın bir şekilde "ceza" ve onunla bağlantılı anlamlarla kullanıldığı dikkati çekmektedir. Yine bu yaygın anlamla ilişkili olarak kelime, kimi zaman da "kânûn/ahkâm/yasa" anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır.

Hâkim görüşe göre Arapça "**س و س**" kökünden türetilen *siyâset*in, temelde "bir nesneyi, onu salaha ulaştıracak şekilde koruyup gözetmek" anlamında olduğu kabul edilir. Doha tarihî sözlüğüne göre kelimenin bu minvaldeki kullanımı Miladi 476 yılına kadar geriye gitmektedir. Bu doğrultuda *siyâset* "bir topluluğa liderlik edip işlerini yürütme salahiyetini deruhte etmek" şeklinde anlamlandırılır. Aynı minvalde s*iyâsetü'l-emr* de bir işin tasarlanıp idare edilmesini/yönetilmesini ifade eder. Daha sonra at ve benzeri hayvanların bakımı ve ehlîleştirilmesi anlamında kullanıldığı tespit edilen kelime farklı isimlerle bir araya gelerek "savaşları idare etmek, komutanlık etmek; sözün söyleneceği yerin, makamın bilinip belagatin inceliklerine hâkim olmak" vb. anlamları ifade etmiştir.[51]

Kelime, klâsik Arapça sözlüklerde "raʿiyyenin işlerini üstlenmek, insanları idare etmek, onlara başkanlık etmek, vali ve hâkim olmak"[52] gibi anlamlarla karşımıza çıkar. *Siyâset*in,

---

[49] "*Tanrı adı ile söze başladım; yaratan, yetiştiren, bahşeden Rabb'im…*" Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, haz. Çetin Şan ve Serap Tuba Yurteser, çev. R. Rahmeti Arat (Kabalcı Yayınevi, 2008), 92.

[50] Osmanlı'nın Batı ile olan irtibatındaki köklü değişimlere ve bu değişimlerle ilgili olarak Batı dillerinden, bilhassa Fransızcadan, Türkçeye yapılan tercümelere dayanan bu sınırlama hakkında bu bölümün üçüncü kısmında ayrıntılı bilgi verilecektir.

[51] https://www.dohadictionary.org/dictionary/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9 (Erişim: 09.06.2024)

[52] Cevherî, İsmâil b. Hammâd, "s-v-s", içinde, *es-Sıhâh III*, thk. Ahmed Abdülgafûr Atâr, (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1990), 938.; İbn Manzur, "s-v-s", içinde, *Lisânü'l-Arab VI* Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrem b Ali el-Ensârî İbn Manzur, "s-v-s", içinde *Lisânü'l-Arab VI* (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 107-108; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakûb, "s-v-s", içinde, *el-Kâmûsu'l-Muhît I* (Beyrut, ty), 710.; Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, "s-v-s", içinde, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs XVI*, thk. İbrâhîm et-Terzî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1976), 157.

"hayvanı ve özellikle atı ehlileştirmek, tımar etmek, idare etmek vb." manasına binaen bu işi yapan kişi kelimenin fail formu olan "sâ'is (seyis)" ile ifade edilmiştir.

Mütercim Asım Efendi'nin (ö. 1235/1819) *Kâmûs* tercümesinde Zebidî'den (ö. 1205/1791) aktardığına göre; *fi'l-asl siyâset, bir nesneye takayyüd ve salâhı hususuna ihtimâmla görüp gözetmek ma'nâsına olup ba'dehu umûr-ı ra'iyyete muhâfaza ile vâlî ve hâkim olmak ma'nâsında isti'mâl olundu.* Vâli ve hâkime "sâ'is" denilmesi de bu manadan gelir.[53] Zebidî'nin şerhine göre *siyâset*, bir nesneye sağlam ve iyi bir durumda bulunması için ihtimam göstermek ve onu gözetmektir. Buna göre zikredilen *nesnenin* bir *hayvana* ve hayvanlar arasından "at"a[54] evrilmesi ve onun gözetilip terbiye edilmesi anlamını kazanmış olması gayet makuldür. Atların idaresini üzerine alan sâ'is/seyisin yerine insanların/reʿâyânın idaresini üzerine alan hâkim veya valiyi koyduğumuzda ise kelime idare etmek ve yönetmek gibi anlamları ifade eder hale gelecektir.

Siyâset kelimesi *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer almaz. Hadislerde ise hem at bakıcılığı hem de halkın işlerini idare etme anlamında kullanılır.[55] Kelimenin fiil formundaki kullanımı Hz. Muhammed'in şu hadisinde görülür:

> *İsrailoğullarını peygamberleri idare ederdi [kânet benî İsrâ'il* ***tesûsushum****u'l-enbiyâ]; bir peygamber öldüğünde onu bir başkası izlerdi. Ancak benden sonra peygamber yok, hulefâ olacaktır.*[56]

Ovamir Anjum, Hz. Muhammed'e nispet edilen yukarıdaki hadisin sağlamlığından şüphe etmek için çok az sebep bulunduğunu ifade ettikten sonra şöyle der:

> *Siyâset kavramsal açıdan idarecilerin insanları ve toplulukları hikmetle yönetmesi ve politikaları doğrultusunda elindeki seçenekleri rasyonel şekilde değerlendirmek manasına gelip her ne kadar raşid halifelerin yönetim biçimini doğru bir şekilde tasvir ediyor olsa da siyâset teriminin benim karşılaştığım ilk kullanımı 1. yüzyılın ortalarına yani*

---

[53] Mütercim Asım Efendi, "siyâset", içinde *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi* III (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2013), 2637-38.

[54] B. Lewis, *siyâset* kelimesinin İbranice İncil metnindeki "at" ismine karşılık gelen "sûs" ile ilişkili olduğunu ve bu kelimenin her ne kadar Sami orijinli olmasa da diğer eski Sami dillerinde farklı birtakım şekillerde kullanıldığını söylemiştir. Yazar bununla bağlantılı olarak İngilizcede at bakıcısı/seyis anlamına gelen "syce" kelimesine dikkat çeker. Kelimenin Arapçadaki ilk kullanımının at terbiyesi ve atçılık anlamına gelen *siyâsetü'l-hayl* olduğunu ileri süren Lewis'in dikkat çektiği bir başka mesele ise; İngilizcedeki "manage" kelimesinin de bizatihi orijinal anlamıyla at terbiyesine, sürücülüğüne işaret ediyor olmasıdır. Bk. Bernard Lewis, "Siyâset", çev. Cengiz Kallek, *Bilim ve Sanat Vakfı Bülten* 1, sy 11 (1990): 3. Büyük oranda Lewis'i kaynak alan Netton'un bu konuda aktardıkları için ayrıca bk. I. R. Netton, "Siyâsa: In the context of political philosophy", içinde *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI2 English)*, erişim 20 Ağustos 2024, https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_1096.

[55] Hızır Murat Köse, "İslam Siyâset Düşüncesinin Temelleri: Bir Giriş Denemesi", içinde *İslâm Siyâset Düşüncesi (Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan)*, ed. Lütfi Sunar ve Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018), 27.

[56] Buhârî, "Enbiyâ", 50; Müslim, "İmâre", 44; İbn Mace, "Cihâd", 42; Ahmed b. Hanbel, Müsned 2:297.

> *ilk dönem Emevilerine denk düşer. Bir rivayete göre Ziyad [bin Ebih] (ö. 53/673) şöyle demiştir:*
>
> *Müminlerin Emiri [Muaviye (ö. 61/680)] benim **siyâsetime** bir kez hariç itiraz etmedi, onda da görevlendirdiğim bir adam çok fazla vergi toplamıştı [ve kendi zimmetine geçirmişti?] kendisini cezalandıracağımdan korkarak müminlerin emirine sığındı. O da benden önce gelen [yani Ziyad] birisi için böyle bir davranışın saygısızlık içerdiğini kendisine söyledi. Ve bana da şöyle yazdı: "Bana ve sana aynı siyâseti gütmemiz [nasûsu en-nâse **siyâseten** vâhide]… uygun düşmez. Bunun yerine, sen onlarla sert ve sıkı biçimde baş edeceksin, ben ise müşfik ve merhametli bir şekilde baş edeceğim*.[57]

Lewis*, siyâset* kelimesinin anlamlarına odaklandığı makalesinde Emevî ve Abbasî dönemlerinden de örneklerle *siyâsetin çok eskiden beri oldukça yaygın bir şekilde, devlet idaresi anlamında, hükûmet etme manasında veya idare etme kabiliyeti şeklinde kullanıldığını* ifade eder.[58] Yukarıda görüleceği üzere kelime Lewis'in belirttiği üzere çok eskiden beri mezkûr anlamlarda kullanılmıştır. Ancak, bunun *oldukça yaygın bir şekilde* olduğunu söylemek bizce güçtür. Zira idare etmek/yönetmek eylemlerini işaret etmek için kullanılan diğer kelime/fiillerin *siyâset*ten daha yaygın şekilde kullanılmadığını söylemek için elde yeterli delil yok. Bu sebeple mezkûr yaygınlığın temellendirilmesi için daha çok veriye ihtiyaç vardır.

Bazı hadislerde ve diğer erken dönem İslam literatüründe insan topluluklarını idare etmek/yönetmek anlamına gelecek şekilde kullanılan *siyâset*, Miladi 10. yüzyıldan itibaren dîniyye ve şer'iyye sıfatlarıyla bir terkibe girerek karşımıza çıkmakta; birinci formda "*yöneticilerin şeriata dayanarak insanların işlerini kolaylaştırma amacıyla aldığı tedbirler*"i, ikinci formda "*maslahatlar üzerine bina edilen tedbirlere tekabül edecek şekilde dine dayalı olarak alınan tedbirler*"i ifade etmek üzere kullanılmıştır.[59]

H. Yücesoy, "imâmet"e karşıt bir söylem olarak 8. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkmaya ve 9. yüzyıldan itibaren birtakım eserlerde bu karşıtlığını gösteren anlamıyla görülmeye başlayan "siyâset"in dinî bir kaynağa değil, krallık otoritesine (mülk) dayandığını söyler. Emevî dönemi sonu ve Abbâsi döneminde bürokrat-edipler (laik bürokratlar) vasıtasıyla literatürde yerini almaya başlayan ve dinî temellerin dışındaki bir

[57] İbn Ebi Şeybe, Musannef, 6/187'den aktaran: Ovamir Anjum, *İslam Düşüncesinde Siyâset Fıkıh ve Cemaat: İbm Teymiye Dönemi*, çev. Ammar Kılıç (İstanbul: Pınar Yayınları, 2021), 98.
[58] Lewis, "Siyâset", 4-7.
[59] Özgür Kavak, "Siyasetin Kavramsal Çereçevesi: İlgili Disiplinler ve Çağdaş Yorumlar", içinde *İslam Siyaset Düşüncesi: Kuramsal Arayışlar*, ed. Özgür Kavak ve Ahmet Okumuş (İstanbul: Küre Yayınları, 2025), 110-11.

arka plâna sahip olan *siyâset*, sonraki yüzyıllarda âlimlerin de (din âlimlerinin) kullandığı bir terime dönüşmüştür.[60]

Siyâset kelimesinin yukarıda zikredilen ve temel anlamdan çok fazla uzaklaşmamış mecazi kullanımları sonraki yüzyıllarda da kesintisiz şekilde devam etmiştir. Bununla birlikte, kelime sonraki yüzyıllarda fıkıh ve hikmet literatürlerinde kazandığı terim anlamlarıyla yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

1.1. Fıkıh/Hukuk ve "Siyâset"

Siyâset kelimesinin İslam düşüncesi içerisindeki anlam alanının daha belirgin hale getirilebilmesi için fıkıh literatürü ve onun içerisinde önemli bir yere sahip olan *siyâset-i şer'iyye* teriminin göz önünde bulundurulması elzemdir. Zira *siyâset* kelimesiyle işaret edilen bir diğer şey de *siyâset-i şer'iyye*dir. Yine fıkıh ve *siyâset-i şer'iyye* ile bağlantılı olmak üzere *siyâset*in *re'y, istislâh*, *istihsân,* ve *ʿörf* gibi fıkhî delillerle olan münasebeti de bu meyanda önem arz etmektedir.

*Siyâset*in yukarıda zikredilen fıkhî deliller arasındaki asıl dayanağının *re'y* olduğu söylenebilir. Hz. Muhammed döneminde fıkıh karşılığında kullanılmış olan bu terim[61] *görüş, düşünce, kıyas, nasla düzenlenmemiş şerʿî-amelî bir meselede ortaya konan kanaat*[62] anlamlarına gelmektedir. Müctehidlerin *re'y*i genel olarak *ictihâd* ve bir bakıma bunun açılımı olmak üzere *kıyâs*, *istihsân*, *istislâh* isimlerini alırken devlet başkanının ve yetki verdiği bazı devlet görevlilerinin *re'y*i *siyâset* adını almaktadır. Bu yönüyle *siyâset*i *re'y*den bağımsız düşünmek mümkün değildir. Hatta adalet, maslahat ve akılla ilgili boyutu dikkate alındığında *re'y*in, *siyâset-i şer'iyye*nin temellendirilebileceği en uygun zemin olduğu açıkça görülür.[63]

Siyâset, fıkıh literatüründe hakkında açık nas bulunmayan konularda zaman zaman idarecilerin takdir hakkını kullanarak düzenlemeler ve uygulamalar yapması anlamındaki *istislâh* prensibine karşılık gelmiştir. *İstislâh*, şerʿî bir konuda mürsel maslahata dayanarak hüküm verme metodunun adı olduğundan, onun tanımı ve anlaşılmasında

[60] Hayrettin Yücesoy, *Disenchanting the Caliphate: The Secular Discipline of Power in Abbasid Political Thought* (New York: Columbia University Press, 2023), 3, 5, 105, 124-133.
[61] Hayrettin Karaman, "Fıkıh", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13:1.
[62] H. Yunus Apaydın, "Re'y", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35:37.
[63] H. Yunus Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 300.

maslahat kilit kavram rolündedir. *Maslahat*, dinin koyduğu ana ilkeleri ve gerçekleştirmeyi istediği temel gayeleri de kuşatacak biçimde insanların dünya ve ahiret menfaatlerini ifade eden geniş açılımlı bir kavram olup bunun bir türü olan *mürsel maslahat* kanun koyucunun hüküm vazʿında muteber sayıp saymadığı konusunda belli bir delil bulunmayan ancak, hükmün kendilerine bağlanmasının insanlara bir fayda sağlayacağı veya onlardan bir zararı gidereceği düşünülen manalar demektir. Bu temelden hareketle olsa gerek İbn Berhân (ö. 518/1124) *istislâh*ı "*küllî ya da cüz'î bir şer'î delile dayanmayan maslahat***"** olarak tanımlar.[64]

İstislâh ilkesine dayalı olarak verilen hukukî hükümler, bilhassa ceza hukuku hükümleri, geç dönem fıkıh kitaplarında "siyâset (ç. siyâsât)" adıyla anılmıştır. Hanbelî fakihi İbn Âkil'in (ö. 513/1119) şu tanımı da *istislâh* ile *siyâset*in ilişkisine gösterilecek önemli bir örnektir: *Hakkında vahiy inmese veya Hz. Peygamber'in bir uygulaması olmasa bile insanların salaha yakın ve fesaddan uzak olmalarını sağlayan işleri yapmak.*[65] İbn Berhân'ın *istislâh* tanımı ile İbn Âkil'in *siyâset* tanımı karşılaştırıldığında yukarıda *siyâset* ve *istislâh* ilişkisi için zikredilen birbirine karşılık gelme durumu daha açık hâle gelecektir.

Kaynaklarda *siyâset* örnekleri olarak Hulefâ-yı Râşidîn döneminden verilen uygulama örnekleriyle *istislâh*a verilen örnekler de aynı olup *siyâset*in, hukuki alanda nasların açık beyanı bulunmayan konularda yöneticinin takdir yetkisi olarak ortaya konulduğu görülmektedir. Bu tür *siyâset* kanunları, şerʿî ahkâmı tamamladığından ona uygunluğunu ifade için de *siyâset-i şer'iyye* şeklinde nitelendirilmiştir.[66]

Halil İnalcık'a göre de Osmanlı imparatorluğu ve daha önceki Müslüman devletlerinde kamu hayatına ilişkin yeni durumlarda bağımsız bir *kanun koyma* faaliyeti bir zaruret olarak yine bir İslami kurala, *istislâh* ve *istihsân* kuralına göre meşrulaştırılmıştır.[67]

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer önemli mesele de *siyâset* ile *örf* ilişkisidir. Osmanlı döneminde şeriatın yanında kanun/yasak/örfün[68] hem önceki Türk devletlerinde

[64] Şükrü Özen, "İstislâh", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23:385.
[65] İbn Kayyim el- Cevziyye, et-Turuku'l- Hükmiyye, Kahire: 1977, 17.'den aktaran Özen, "İstislâh", 387.
[66] Özen, "İstislâh", 387.
[67] Halil İnalcık, "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet", içinde *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, 11. bs (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 59.
[68] Köken olarak bakılacak olursa birincisi büyük ihtimalle Yunancadan, ikincisi Türkçeden ve üçüncüsü Arapçadan gelmiş olan bu kelimeler bir anlam terazisine konulacak olsalar itidal noktasında duracak kadar

hem de Hz. Peygamber zamanında ve sonrasında var olduğuna dair kanıtlar mevcuttur.[69] Bu ikili sistemin asıl kaynağının kadim Türk devletlerindeki uygulamalar mı, Moğol uygulamaları mı yoksa Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler dönemi uygulamaları mı olduğu tartışması bir kenara,[70] hükümdarın kendi *re'y*i ile şeriatın sınırları içerisine girmeyen ve kamu nizamını havi meselelerde *kânûn/yasak koyma*, *yasama* yetkisinin varlığı ve bunu ifade etmek için kullanılan *örf* ve *kânûn* terimleri ve bunların *siyâset* ile ilişkisi bizim asıl meselemizdir.

İnalcık'ın belirttiğine göre bugün anladığımız *örf ve âdet* manasındaki *örf,* Osmanlılarda daha ziyade *örf-i ma'rûf* yahut *âdet* tabiriyle karşılanmıştır.[71] *Örf* tabiri (bazen *örf-i sultânî* şeklinde) hükümdarın, cemiyetin hayrı (kamu maslahatı) için şeriatın dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunları (lex principis) gösterir.[72] Tursun Bey'in[73] (ö. 1490'dan sonra) *siyâset-i sultânî* ve *yasağ-ı pâdişâhî* terkiplerinin Osmanlı hukukundaki karşılığı olarak gösterdiği *örf* tabiri de budur. Ancak, padişahın kendi aklıyla koyduğu kanunlar örf mertebesinde olabileceği gibi örf ve âdet olarak bilinen şeyler de yine padişahın iradesiyle kanun mevkiine yerleşebilir.[74]

İnalcık örfün genel özelliklerini Pîr Mehmed'in fetvasına göre şu şekilde belirler:

1. *Şerî'at dışı bir durum;*
2. *Buna dair yaygın bir âdetin veya kıyasa esas olacak bir umumi telakkinin varlığı;*
3. *Hükümdarın iradesi (emr-i âlî);*
4. *Umumi düzenin bunu gerektirmesi*[75]

Osmanlı Devleti'nde hukukun *şer'î* ve *örfî* olarak ikiye ayrılmasında belirleyici olan şey onun kaynağıdır. Şer'î hukukun kaynağı ilahî, örfî hukukun kaynağı ise eğer örf yukarıda

---

eş anlamlı değillerdir. Bununla birlikte, kullanıldıkları bağlamla mukayyet olmak üzere, kimi zaman birbirleriyle aynı anlamı ifade edecek kadar denkleştikleri olmaktadır. Bizim bu kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılabileceğine atıfla yan yana kullandığımız zamanlar bu dengeyi sağladıklarını düşündüğümüz bağlamlar içindir ve metnin devamında da bu şekilde olacaktır.

[69] Muharrem Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 31-33.

[70] Bk. Zeki Velidi Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*, 3. bs, I (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 112; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020), 1:311; Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, 32-33.

[71] Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul, 1942, "İndeks"ten aktaran: İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1:312.

[72] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1:312.

[73] Tursun Bey'in *Târîh-i Ebu'l-Feth* adlı eserinin mukaddimesinde geçen bu tabirler ve yer aldıkları bağlam aşağıda ayrıntısıyla gösterilecektir.

[74] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1:312.

[75] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1:313.

belirtildiği üzere örf-i ma'rûfu ifade ediyorsa ictimâ'î, salt sultanın re'yinden doğan hükümleri ifade ediyorsa aklî yahut sultânîdir.

Şeriat, bağlayıcılığını doğrudan naslar tarafından dile getirilme ya da fukaha tarafından Şari'in iradesine nispet edilme durumundan alırken kanun olarak nitelenen bir emir ya da yasak bağlayıcılığını sultanın iradesine iktiran etmiş olma sıfatından alır. Klasik Osmanlı resmî kullanımında esas itibariyle "şeriatın açık şekilde düzenlemediği ve/veya yeni olarak sonradan ortaya çıkmış bulunan birçok ilişkiyi düzenleyen"[76] kurallar bu terimle (kanun) ifade edilmektedir.[77] Bu sebeple Osmanlılar devrinde sultanın bağımsız kanun yapma yetkisini savunmanın bir göstergesi de "Şer' ve Kânûn" ve "Dîn ve Devlet" terimleri olmuştur.[78] Fatih Sultan Mehmed'in kanun niteliğindeki fermanlarını içeren bir mecmuaya *Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî* adı verilmesi bu bağa örnek sayılabilir.[79]

Köksal'ın belirttiğine göre, gerek "selim tabiatlarca hüsnükabul görmüş söz ve davranışlar anlamıyla gerekse "tavr-ı akl üzre kanun koyma" -özellikle de bu ikinci- anlamıyla *örf* ile *siyâset*in birbiriyle sıkı sıkıya bağlı ve kısmen iç içe iki kavram olduğu açıktır. *Örf*ün her iki anlamıyla da iç içeliği *siyâset-i şer'iyye*nin yasa ve töre ile bağlantılı olmasının bir sonucu olarak da görülebilir.[80] Osmanlılar bağlamında *örfî hukuk* ile *siyâset-i şer'iyye* arasında büyük ölçüde örtüşme söz konusudur.[81] Nitekim Osmanlı yazınında *örf* ile *siyâset*in birbirine atfedilen iki terim olduğunu gösteren deliller de mevcuttur. Bu bağlamda zikredilebilecek örneklerden birisi Tursun Bey'in *Târîh-i Ebu'l-Feth*'inin girişinde yer almaktadır. O, aşağıda ayrıntısıyla üzerinde durulacak olan mezkûr giriş bölümünde bir *tedbîr* çeşidi olarak tanımladığı *siyâset*in insan aklı ile ortaya

[76] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), 45.
[77] Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, 29.
[78] İnalcık, "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet", 52.
[79] İnalcık, "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet", 55.
Klasik Osmanlı ceza hukukunda Şeriat ile Kanunun ayrımı üzerine çalışan Muharrem Midilli Osmanlı'da Şeriat ile Kanun/Örfün ayrılığının değil, beraberliğinin (ikincisi birincisine tabi olacak şekilde) ön plana çıkarıldığı sonucunu ortaya koymaktadır. Bk. Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, 43-45; Celâlzâde Mustafa'nın *Mevâhibü'l-Hallâk*'ında geçen "*Anlara lazımdur ki sîretleri kâ'ide-i şer'e muvâfık, sıfatları üslûb-ı kavânîne mutâbık ola"* cümlesi bu düşüncenin bir Osmanlı nişancısının kaleminden çıkan bir dayanağı olarak görülebilir. Bk. Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 706), 234b-235a.
[80] Apaydın, "Siyaset-i Şer'iyye", 301; Mehmet Akman, "Örf: Osmanlı Devleti'nde", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34:93-94; Adnan Koşum, "Osmanlı Örfî Hukukunun İslam Hukukundaki Temelleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 17 (2004): 145-60.
[81] Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 37.

koyulan çeşidine, sebebine izafe ederek, *siyâset-i sultânî ve yasağ-ı pâdşâhî* denildiğini söyledikten sonra bu *siyâset*e Osmanlı urefasınca *örf* denildiğini kaydeder.[82] Bununla beraber, Osmanlı yazınında *örf-i ma'rûf* anlamıyla *örf*ün yerine *kânûn* kelimesinin de kullanıldığını belirtmek gerekir. Buna göre; bir şey tekraren yapılmaya devam edilir de âdet halini alırsa buna *kânûn* da denilebilmektedir. Aşağıda Fûzûlî ve Mustafa Âlî'den aktarılan beyitler bu durumun, şiire malzeme olacak kadar yaygınlaştığını gösterir:

> *Ey Fuzûlî ahıdup seyl-i sirişk ağlayalı / 'Işk ehline figân eylemeyi kânûn itdün*[83]

> *Nây-ı nâlemsüz komazdum bir nefes bezmün velî / Korkarın devründe feryâd eylemek kânûn olur*[84]

1.1.1. Siyâset-i Şer'iyye ve "Siyâset"

Siyâset-i şer'iyye,[85] kamu otoritesinin yönetilen topluluğun yararına olacak ve dinin genel ilkelerine ters düşmeyecek *düzenlemeler* ve bu çerçevede *uygulamalar yapma* yetkisini ifade eder. Çok defa kısaca *siyâset* olarak anılan bu terimle ilgili değişik tanımlar yapılmakla birlikte süreç içerisinde daha belirginleşmiş tanımlarda bu yetkinin *yasa çıkarma* ve *düzenlemeler yapma* boyutu da vurgulanmıştır.[86]

Siyâset-i şer'iyye terkibinin şer'le muvafık *yasalar/düzenlemeler yapma* anlamının yanında, şer'î hukuka uygun yönetim ve hükumet etme biçimini[87], yönetimin şeriata

---

[82] Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth: Fethin Babasının Tarihi*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 1:13-14.
Sûdî-i Bosnevî'nin, *Bostân* şerhinde "cellâd" kelimesini şerh ederken verdiği bir bilgi, Osmanlı literatüründe daha çok *siyâset etmek* ve türevleri (*salb u siyâset etmek, siyâset olunmak, zecr ü siyâset etmek* vb) ile ifade edilen hâkimin iradesi uyarınca öldürmek, işkence etmek vb. anlamların *örf* kelimesi ile de ifade edilebildiğini gösterir: *Cellâd nassâr vezni üzre mübâlağayla ism-i fâ'ildür.* […] *ammâ ıstılâhda ve isti'mâlde halka* ***'örf ü siyâset idüp*** *boynın urana dirler.* Bk. Bedriye Gülay Açar, "16. Yüzyıl Şarihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân'ı (İnceleme-Tenkitli Metin)" (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018), 767. Benzer bir kullanım Hayretî divanındaki bir beyitte de yer almaktadır: *'Aşk râzını bana söyledi bir bir ne ise / 'Örf idüp kulağını burdum idi ḳânûnun* Bk. Hayretî, *Hayretî Dîvânı (Tenkitli Metin - Dil İçi Çeviri)*, haz. Ferhat Musluoğlu (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022), 463.
[83] Fuzûlî, *Fuzûlî Dîvânı*, haz. Abdülhakim Kılınç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 512.
[84] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan II*, haz. İ. Hakkı Aksoyak (Cambridge: Harvard University, 2006), 2:94.
[85] Siyâset-i şer'iyyenin terimleşip teorik çerçeveye oturması sürecinde Hanefîlerden ziyade diğer üç mezhep ulemasının, özellikle de Hanbelî ve Şafiî ulemasının, rol oynadığı görülür. Apaydın'a göre bu süreç İbn Âkil (ö. 1119), Mâverdî (ö. 1058), el-Ferrâ (ö. 1066)'dan sonra büyük ölçüde el-Karâfî (ö. 1285) ve onu takip eden İbn Teymiyye (ö. 1328) ve İbn Kayyim el- Cevziyye (ö. 1350) ile tamamlandığı söylenebilir. Bunların eserlerinde yer alan siyâset-i şer'iyyeye dair malumat büyük ölçüde sonraki eserlere intikal etmiştir. Bk. Apaydın, "Siyaset-i Şer'iyye", 299; Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 33.
[86] Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", 299.
[87] Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Menage (Oxford University Press, 1973), 199.'dan aktaran: Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 32.

uygun olmasının yanı sıra onun vasıtasıyla gerçekleştirilmesini[88] de ifade ettiği söylenmektedir. Bu üç anlamdan birincisinde *siyâset* kelimesini Türkçe *yasa/düzenleme* ile yahut *yasa/düzenleme yapma (yasama)* ibareleri ile karşılayabiliriz. İkincisinde ise yönetim/yönetme/hükûmet etme vb. şeklinde karşılıklar verilmesi mümkündür.

Apaydın, *siyâset-i şer'iyye* terkibinde yer alan şerʿiyye sıfatının devlet yönetimi ve yargı ile ilgili düzenlemelerin, şerʿin "insanların yararını gerçekleştirme (maslahat)" olarak formüle edilen temel amacının dışında olmadığını belirlemeye yönelik olduğunu söyler. Ona göre bu kullanım esas itibariyle siyâsetin *nötr bir içeriğe* sahip olduğunu, amaç ve sonuçlara göre değişik biçimlerde nitelendirilebileceğini gösterir.[89]

Köksal'ın Heyd ve Rosenthal'in görüşlerinden hareketle vardığı sonuca göre *siyâset-i şer'iyye* teriminin içerisinde yer alan *siyâset* hem *düzenlemeler yapma (yasama)* hem *idare etme/yönetme (yürütme)* anlamıyla kullanılmaktadır. Ayrıca yine bu sonuca göre *siyâset*, idare etme anlamında kullanıldığında şerʿiyye hem şerʿe muvafık olma anlamına hem de şerʿ vasıtası ile gerçekleşme anlamına gelmektedir.[90]

Apaydın'ın belirttiği üzere bu terkipte *siyâset* nötr bir içeriğe sahip olup onun farklı hallerini ifade etmek için değişik sıfatlarla birleşmiş olmalıdır. Zira aşağıda zikredilecek olan *siyâset* tanım ve taksimlerinde bunu destekleyecek birçok örnek mevcuttur. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)[91] ve Makrizî'nin (ö. 845/1442)[92] bahsettikleri *âdil* ve *zâlim* siyâset, İbn Haldun'un (ö. 1406) bahsettiği *dînî* ve *aklî* siyâset[93] bunlara örnek verilebilir. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin bir *tedbîr* çeşidi olarak zikrettiği *siyâset* hakkında "Eğer bu tedbir insanın içine kuvve olarak konulmuş olan, yetkinliğe yol açacak şekilde hikmet kaidesine göre ve ber-vefk-i vücûb olursa ona *siyâset-i ilâhî* derler; başka bir şey

[88] Erwin I. J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam: An İntroductory Outline* (Cambridge University Press, 1958), 52.'den aktaran: Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 33.
[89] Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", 299.
[90] Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 32-33.
[91] İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-Hükmiyye*, haz. Nâyif b. Ahmed el-Hâmed (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2007), 7-8, 31-32; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakki'în*, haz. Muhammed Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî, c. 4 (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996)349-50.'den aktaran: Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 80.
[92] Ebu'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi (fî) zikri'l-hıtât ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru's-Sadr, t.y.), 2:219-20; Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 87.
[93] İbn Haldun, *el-Mukaddime*, haz. Abdüsselâm el-Şeddâdî (Dârülbeyzâ: Beytü'l-Fünûn ve'l-Ulûm ve'l-Âdâb, 2005), 1:326; İbn Haldun, *Mukaddime*, 13. bs, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 1:420; İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun: Mukaddime Tercümesi (Çeviriyazı)*, haz. Yavuz Yıldırım vd., çev. Mehmed Sâhib Efendi Pîrîzâde (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1:532-33.

vasıtasıyla olursa onu izafe ederler."[94] şeklindeki açıklaması da meseleyi daha açık hale getirecek bir diğer örnektir.

Siyâset-i şer'iyye yerine kısaca *siyâset* denildiğinde ise, *siyâset* artık nötr bir içeriğe sahip olmaktan çıkıp şerʿe uygun (*âdil siyâset*) olan müspet bir anlamı ifade eder. Fakat ulemanın tartışma ve yaklaşımlarından anladığımıza göre *siyâset* herkes tarafından bu müspet yönüyle algılanmamaktadır. *Siyâset-i şer'iyye* literatürünün önemli isimlerinden birisi olan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) *et-Turuku'l-Hükmiyye* adlı eserinde yine bu literatür için önemli isimlerden birisi olan Ebu'l-Vefâ İbn Âkil'in (ö. 513/1119), çağdaşı Şafiî bir fakih ile arasında *şeriat-siyâset* ilişkisi konusunda bir münazara yaşandığını aktarır. İbn Âkil *siyâset*in devlet idaresi için gerekli olduğunu belirtir ve hiçbir imamın *siyâset*siz kalmadığına, *siyâset*e başvurmayan devlet başkanının var olmadığına dikkat çekerek *siyâset*in meşruiyetini savunur. Bu fikre karşı duran âlim ise *siyâset*in tek başına bir değeri olmadığını ve onun şeriata uygun olmasının şart olduğunu, bunun dışında başka bir *siyâset*e yer olmadığını savunur.[95]

Hanbelî âlimi İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Telbîsü İblis* adıyla bilinen ve müminleri İblis'in hileleri ve tuzakları konusunda uyarmak için yazdığı eserinde *siyâset*e mezkûr tuzaklardan birisi olarak yer verir. Ona göre sultanlar insanlara *kendi görüşlerine göre* keyfî bir şekilde muamelede bulunmakta; kesmesi caiz olmayanı kesmekte, öldürülmesi helal olmayanı katletmekte, bu yaptıklarının da *siyâset* olduğunu vehmetmektedirler. Böylece eksik olduğunu düşündükleri şeriatı tamamladıklarını düşünmektedirler. İbnü'l-Cevzî bunun İblis'in bir yanıltması olduğunu ve şeriatın *ilahî bir siyâset* olduğunu ve onda eksik bulunamayacağını ifade eder.[96]

Siyâset hakkındaki bu olumsuz tutumların altında yatan sebep aslında onun şeriata uygun olmadığının düşünülmesidir. Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere sultanın elinde bulundurduğu bu yetki su-i istimale açıktır. Bu durumun, şeriata muhalif uygulamaların meydana gelmesine sebep olması muhtemeldir.

---

[94] Nasîrüddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, nşr. Müctebâ Minovî ve Alirezâ Haydarî (Tahran: Şirket-i Sihâmî, 1977), 252.

[95] İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-Hükmiyye*, 29-30; *İ'lâmu'l-Muvakkı'în*, 4:348-349.'dan aktaran: Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 79-80.

[96] İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis*, 172'den aktaran: Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 74. Aynı görüşü paylaşan bir diğer isim ise meşhur Osmanlı âlimi Taşköprizâde Ahmed'dir (ö. 1561). Bk. Taşköprîzâde Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde I* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 381-382'den aktaran: Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 278-79.

Mısırlı Şafiî fakihi ve tarihçi Makrizî (ö. 845/1442) ve öğrencisi İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470) ise Memlük kanunları ile Cengiz Yasa'sı arasında bir ilişki kurmaktadırlar.[97] Makrizî, Mısır ve Suriye'de Türk (Memlük) devleti kurulduğundan beri insanların hükümleri *şeriat hükmü ve siyâset hükmü* olmak üzere iki kısma ayırdığını söyler. O, bu eserinde *şerî'at* ve *siyâset* kelimelerinin bilinen köken ve terim anlamlarını açıkladıktan sonra, İbn Kayyim'i takip ederek *siyâset*in *âdil siyâset* ve *zalim siyâset* olmak üzere iki çeşit olduğunu belirtir. Adil siyâset şeriatın içerisinde yer alırken zalim siyâset ise şeriatça yasaklanmıştır.[98]

Makrizî'ye göre kendi zamanındaki insanların kökenini bilmediği *şeytanî bir lafız* olan *siyâset* Arapçadan gelen ve kökü "s v s" olan *siyâset* değil, Moğolcadan gelen ve kökü "yasa" olan *siyâset*tir. Mısır halkı kelimenin başına "sin" harfi ekleyerek onu "si-yasa" hâline getirmiştir. Kelimenin başına bir de Arapça elif lâm (el) takısı gelince bu konuda bilgisi olmayan kişiler bunu Arapça bir kelime zannetmişlerdir. Makrizî "yasa"nın Cengiz Han'ın (ö. 624/1227) kanunlarını içerdiği söylenen kitabın adı olduğunu da belirterek *siyâset* kelimesinin Cengiz Han'ın Yasa'sı ile bağlantısını ortaya koymaya çalışır. Ayrıca, bu Yasa'nın Cengiz'in haleflerinin tabi olduğu ve topraklarını onunla idare ettikleri bir *şeriat* olduğunu da ekler.[99] Makrizî böylece Moğolca bir kelime olup aynı zamanda Cengiz Han'ın kanunlarını içerdiğini söylediği kitabın da adı olan "yasa"nın Mısır halkı tarafından bozulmuş bir şekli olduğunu söylediği *siyâset*in aslen Arapça olan *siyâset*ten farklı bir kelime olduğunu ve İslam şeriatına aykırı olduğunu vurgular.

Makrizî'nin *zalim siyâset* için söyledikleri ile Türkçe "yasa" kökünden gelerek tahrif edilmiş şeytânî bir lafız olduğunu iddia ettiği *siyâset* için söyledikleri, şeriatça yasaklanmış olmak, yani meşru olmamak noktasında aynılaşması dikkat çekicidir.

Makrizî'nin öğrencisi olan İbn Tağrîberdî'nin *siyâset* kelimesinin kökenine dair yaptığı açıklama, kelimenin Arapçalaşması konusunda bir takım farklı bilgileri ihtiva etmekle birlikte, temelde hocasının açıklamasıyla aynıdır. O, Cengiz Han'ın *töre* (et-tura) ve *yasa* sahibi olduğunu aktarıp *siyâset*in aslında Farsça "sî" ile tertip ve düzen manasına gelen "yasa"dan mürekkep bir kelime olduğunu iddia eder. Bu iddiasını da Cengiz Hân'ın

[97] Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı,* 35.
[98] Marizî, *el-Hıtat,* 219-220'den aktaran: Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 87; Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, 35.
[99] Makrizî, *el-Hıtât*, 220.

memleketini üç oğlu arasında paylaştırması ve her birine uymaları gereken bir *yasa* (tertip) vermesi bilgisiyle temellendirmeye çalışır. Mısır ve Şam halkı telaffuzu kendilerine ağır gelen *si-yasa* kelimesini tahrif ederek *siyâset* şeklinde ifade etmiştir.[100]

Yasa'nın Memlüklüler döneminde çok fazla etkili olmadığını ve *siyâset* kelimesinin etimolojik tahliline dair Makrizî ve Tagrîberdî'nin açıklamalarının gerçeği yansıtmadığını savunan David Ayalon[101] Mısırlı fakih İbn Hâcer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) İslamiyet'i kabul eden Çağatay hanı Alaüddin Tarmaşirin'i (slt. 1326-1334) iyi bir Müslüman olmasının yanında Yasa ile amel etmeyi terk ettiği, onun kötü siyâsetlerden biri olduğunu söylediği ve şer'î hükümlere öncelik verilmesini emrettiği için övdüğünü yukarıdaki iddialarından birincisine delil olarak göstermektedir.[102] Bununla birlikte, Ayalon'un *siyâset* kelimesinin izahına dair yorumu ikna edici karinelerle desteklenmemiş veya buna gerek görülmemiştir.

Siyâset kelimesine Serahsî'nin (ö. 483/1090?) *el-Mebsût*'u gibi orta dönem Hanefî fıkıh eserlerinde rastlanmakla[103] birlikte bunlarda kelimenin tanımının yer almadığını belirten Apaydın, Hanefî fakihi İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) "önceki Hanefî ulemasının eserlerinde *siyâset*in tarifine rastlamadım" demesinin bu terimin izlenmesindeki güçlüğü gösterdiğini ifade eder.[104]

İbn Nüceym, *siyâset*in tarifi ile ilgili yukarıda aktarılan tespitine yer verdiği *el-Bahru'r-Râik* adlı eserinin ilgili bölümünde Makrizî'nin *el-Hıtât*'ında *siyâset* kelimesinin Arapça iştikakına dair açıklamalarla birlikte *siyâset*in sonradan "âdâbı, maslahatları ve malların intizamını gözetmek için konulan kanun" olarak tanımlandığı bilgisini de aktarmaktadır:

> *Meşayihimizin söz*[leri] *arasında siyâsetin tarifini görmedim. el-Makrizî el-Hıtât adlı eserinde şöyle söyler: Sâsel emre siyâseten, [yani] o işin gereğini yaptı. Siyâset işini yapana sâis denir. Bu ifade onların sâsehü ve sevvesehü el-kavmü sözünden gelir. Anlamı "onu, kendilerine idareci yaptılar" demektir. es-Sevs kelimesi "tabiat" ve "yaratılış" anlamına*

[100] İbn Tağriberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire* VI, 268; Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, 35-36.
[101] David Ayalon, "The Great Yasa of Chingiz Khan", *Studia Islamica*, sy 38 (1973): 140-41.
[102] David Ayalon, "The Great Yasa of Chingiz Khan", *Studia Islamica*, sy 34 (1971): 178-79.
[103] Karaman, bu kullanımın *el-Mebsût*'tan daha önce Debûsî'nin (ö. 1039) *el-Esrâr fî Usûli ve'l-Fürû'* adlı eserinde de yer aldığını ve burada siyâsetin "had, ta'zîr ve kısas dışında bir maslahat veya ta'zîri gerektiren bir suçun adet haline getirilmesi sebebiyle devlet başkanının verdiği hükm"ü ifade edecek şekilde kullanıldığı aktarır. Bk. Dursun Karaman, "İslâm Hukuk ve Siyâset Düşüncesinde Mezâlim Teorisi" (Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 199-200. Serahsî'nin mezkûr eserinde siyasetin incelenmesi için bk. Özgür Kavak, *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2023), 41-64.
[104] Apaydın, "Siyaset-i Şer'iyye", 299.

> *gelmektedir. Şöyle denir: Fasihlik onun yaratılışındandır, cömertlik onun tabiatındandır (min sevsihi).” Siyaset kelimesinin sözlükte vaz edilişinin aslı budur.* ***Daha sonra bu kelime “âdâb ve maslahatları ve malların nizamını gözetmek için konulan kanun****” şeklinde tanımlandı (rüsimet).*
>
> *Siyaset iki nevidir.* [i] *Siyâset-i âdile ki hakkı, fâcir zalimden alır, çıkartır. Bu nevi şeriattandır. Bunu bilen bilir, bilmeyen ise bilmez. İnsanlar siyâset-i şer‘iyye üzerine muhtelif kitaplar tasnif etmişlerdir.* [ii]*Diğer nevi ise siyâset-i zâlimedir. Şeriat bunu haram kılmıştır.* [Makrizî] *bu konuyu ikinci kısımda, Türk devletinin ordularını anlatırken zikreder. Yüce Allah en doğrusunu bilir.*[105]

Midilli’ye göre *siyâset*in bu şekilde tanımlanması İbn Nüceym’in Mısır’da tanıklık ettiği Osmanlı kanununa muhteva açısından oldukça yakındır. Eğer böyleyse o zaman Memlük siyâseti ile Osmanlı örfü/kanunu arasında yakın bir irtibat tesis edilebilir.[106]

Yasak ile aynı anlamdaki “yasa”nın Türkçe mi Moğolca mı olduğunun tartışmalı olduğunu belirten Gedikli, kelimenin *Mukaddimetü’l-Edeb*’teki örneklerinden hareketle Türkçe olduğunun düşünüldüğünü söyler.[107] Kelime mezkûr eserde “yasadı çerigni”, “yasadı anı”, yasadı tünle işni/râst kıldı tünle işni” şeklinde geçmektedir. Buna göre yasamak, “bir şeyi, bir insanı veya insan topluluğunu bir düzene/tertibe koymak” anlamını ifade etmektedir.[108] Gedikli’nin belirttiğine göre yasa/yasak, Türk devletlerindeki *törü/töre* ve Osmanlı Devletindeki *örf* (örfî hukuk) ve *kanun*la eş anlamlı yahut yakın anlamlıdır.[109]

Türklerde kelimenin kullanımının Cengiz Han’dan önceye dayanmasına rağmen Cengiz Han’ın egemenliğinden sonra hukuki anlamda yaygınlık kazandığı ve onun adıyla bütünleştiği söylenebilir. Orhon yazıtlarında ve *Kutadgu Bilig*’de hükümdarın iyi töre koymasından söz edilmesi Türk geleneğinde devlet başkanının kanun koyma yetkisine işaret eder.[110] Yusuf, Has Hacib, eserinin baş kahramanını (Kün-Toğdı) betimlerken onun doğrudan doğruya *törü/kanun* olduğunu söyler.[111] *Kutadgu Bilig*’den alınan aşağıdaki

---

[105] Zeynüddîn Zeyn b. İbrâhim İbn Nüceym, *el-Bahrü’r-Ra’îk Şerhu Kenzi’d-Dekâ’ik*, haz. Zekeriyya Umeyrat (Dârü’l-Kütübi’l-İslâmî, t.y.), 5:76'dan aktaran: Kavak, *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri*, 133.
[106] Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, 39.
[107] Fethi Gedikli, “Yasa”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43:336.
[108] İlgili kısımlar için bk. Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zamahşerî, *Mukaddimetü’l-Edeb*, haz. Nuri Yüce (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), 43,51.
[109] Gedikli, “Yasa”, 336.
[110] Gedikli, “Yasa”, 336.
[111] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 144.

beyitlerden birincisinde *iyi töre koymak* kişinin adını yaşatmasının şartı olarak gösterilmekte; ikincisinde ise bilgili beylerin işi olarak sunulmaktadır:

Kim erse urup kodsa edgü törü / Anın tikti adın adakın örü[112]

Bilig kimde erse ajun begleri / Törü edgü urmış kişi yigleri[113]

Apaydın'a göre, ispat derecesi bir yana, *siyâset* kelimesinin Türkçe "yasa"dan geldiği iddiası Cengiz yasasının *siyâset* ve *siyâset-i şer'iyye* kavramsallaştırılması üzerindeki etkisine ışık tutması bakımından önemlidir.[114]

Osmanlı şeyhülislam ve tarihçisi İbn Kemal (ö. 940/1534) *Risâle fî Tahkîk Ta'ribi'l-Kelimeti'l-Arabiyye* adlı eserinde Tağriberdî'nin *en-Nücûmu'z-Zâhire* adlı eserini kaynak alarak *siyâset* kelimesinin Farsça üç anlamına gelen "se" ve Türkçe tertip/düzen anlamında "yasa" kelimelerinden mürekkep muarreb bir kelime olduğunu söyler. Sonrasında Tağrîberdî'nin zikredilen eserinde geçtiği üzere Cengiz Han'ın Moğol ülkesine hâkim olduğunda memleketini üç oğlu arasında üç ayrı kısma takdir ettiğini ve onlara bu yasalardan ayrılmamalarını vasiyet ettiğini aktarır. Böylece üç tertip (سه یسا) meydana gelmiş ve bunu söylemek herkese ağır geldiğinde tertibi değiştirerek, Arapçalaştırarak *siyâset* (سیاسة) demişlerdir.[115]

Kemâlpaşazâde'nin yukarıda zikredilen eseri ve *et-Tenbîh 'alâ Galati'l-câhil ve'n-Nebîh* adlı eserlerinden hareketle onun muarreb kelimeler ve dil hataları konusunda izlediği yöntem üzerine doktora çalışması[116] hazırlayan Muammer Sarıkaya, Kemâlpaşazâde'nin *siyâset*in kökeni hakkında yer verdiği bilgilerin *hayalî birtakım açıklamalar* olduğunu ileri sürer ve onun kaynakları arasında yer alıp Cengiz Han'dan yaklaşık üç yüzyıl önce yaşamış olan İbn Dureyd (ö. 321/933) ve Cevherî (ö. 400/1009) gibi dil bilginlerinin sözlüklerinde yer alan bilgileri fark etmediğini ve kelimenin muarreb olduğunu iddia etmesini anlamanın güç olduğunu belirtir. [117]

[112] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 322.
[113] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 130.
[114] Gedikli, "Yasa", 337; Apaydın, "Siyaset-i Şer'iyye", 299.
[115] Kemalpaşazade, *Risâle fî Tahkîk Ta'ribi'l-Kelimeti'l-Arabiyye*, haz. Muhammed Sevaî (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1991), 99-100.
[116] Muharrem Sarıkaya, "Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004).
[117] Sarıkaya, "Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem", 197, 204-5.

Kemâlpaşazâde'nin *Ta'rib* risalesinde *siyâset* kelimesi altında aktardığı bilgilerin tamamı İbn Tağrîberdî'nin eserinde geçmekle birlikte o, sadece bu kelimenin muarreb olduğunu belirtmiştir ki Tağrîberdî'nin sözünü ettiği değiştirme de kelimeyi Arapçalaştırmaktan ibaret olduğuna göre Kemâlpaşazâde hayali bir etimolojik tahlil girişiminde bulunmayıp sadece bilgi aktarımında bulunmuştur. Ancak, burada sorulması gereken asıl soru dil, edebiyat, tarih, fıkıh ve kelam gibi muhtelif sahalarda irili ufaklı onlarca eser kaleme almış bir şeyhülislam olan ve II. Bayezid, I. Selim, I. Süleyman gibi Osmanlı padişahlarıyla ve devlet erkanıyla sürekli bir ilişki içerisinde bulunan bir şahsiyet nasıl olur da *siyâset* kelimesi hakkındaki bu bilgileri eserinde olduğu gibi aktarır? Dahası, Kemâlpaşazâde'nin dönemindeki kanunnamelerin hazırlanmasına da bizzat katkıda bulunduğu bilinmektedir.[118] Şeriata da kanuna da Osmanlı kanunnamelerinde cezalandırma ve özellikle idam cezası anlamıyla kullanılan *siyâset*e de yakın olan bir şahsiyetin bu görüşü olduğu gibi aktarması, görüşün etimolojik izahının sıhhati bir yana, üzerinde dikkatle durulması gereken bir meseledir.

Kemâlpaşazâde'nin *siyâset* kelimesinin kökenine dair aktardığı bilgiler sonraki yüzyıllardaki kaynaklarda da ona atıfla yer almıştır. 19. yüzyılda ikisi galat sözlüğü olmak üzere üç sözlük ve bir seyahat risalesinde[119] bu aktarımın paylaşıldığını görüyoruz. Âşirefendizâde Mehmed Hafîd (ö. 1811) *ed-Dürerü'l-Müntehabâtil'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* adlı galat sözlüğünde, Mustafa İzzet Efendi (1876?) *Tashîhü'l-*

[118] Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, 17.

[119] Tam adı, Tam adı *Hicâz'ın Ahvâl-i Umûmiye-i Sıhhiye ve Islahât-ı Esâsiye-i Hâzırasına Dâ'ir Ba'zı Müşâhedât ve Mülahâzât-ı Bendegânemi Hâvî Bir Lâyiha-i Tıbbiye olan* risale Kayserili Mehmet Şakir Bey'in (ö. 1897) hac görevini yerine getirmek üzere gittiği Hicaz'ın ahvalini ve bu konudaki görüşlerini ihtiva etmekte olup 1890'da dönemin padişahı II. Abdülhamid'e takdim edilmiştir. Şahit olunan aksaklıklara çözüm önerilerini sunan Doktor Mehmed Şakir Bey, dört bölümden oluşan risalenin üçüncü bölümüne "Siyâset-i Tıbbiye" adını vermiş olup bu bölümün başında siyâset kelimesinin anlamına yer vermiş ve Kemalpaşazâde'nin yukarıda aktarılan tahkikinin *akla pek mülâyim* geldiğini söylemiştir. Bk. Mehmed Şâkir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyâseti: Dr. Mehmed Şâkir Bey'in Hicaz Hatıraları*, haz. Gülden Sarıyıldız ve Ayşe Kavak (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 275-76. Mehmet Şakir Bey'in *akla pek mülâyim* geldiğini söylediği bu iddiadan sonraki kısımda siyâset kelimesini kullandığı bağlamlara baktığımızda siyâsetin politika ve diplomasi anlamlarına karşılık geldiğini görüyoruz. Bu, ilk bakışta yazarın düşünceleriyle tutarsız gibi görünmektedir. Ancak, hem Şemseddin Sâmî'nin sözlüğünde verdiği *diplomatik* anlamını[119] hem de aşağıda Ali Suavi'nin yazısındaki açıklamaları dikkate aldığımızda kelimenin 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarındaki kullanımının politika ile beraber diplomasiyi yahut devlet hukuku ve devletlerarası hukuku da içerdiğini gördüğümüzde bu durum daha anlaşılır hâle gelmektedir.

Galatât[120] adlı galat sözlüğünde ve Şemsettin Sami (ö. 1904) *Kâmûs-ı Türkî*'sinde[121] Kemâlpaşazâde'nin bu görüşünü aktaran isimlerdendir. Ancak, bu aktarımları yapanların tamamının Kemalpaşazâde ve onun kaynak aldığı Tağrîberdî'nin bu konuda aktardıklarını makul bulup kabul ettiklerini söyleyemeyiz. Örneğin; Mehmed Hafîd övgüyle bahsettiği Kemalpaşazâde'nin kelime hakkında aktardıklarına yer verdikten sonra Fîrûzâbâdî'nin *Kâmus*'unu kaynak göstererek kelimenin Arapça asıllı olduğunu, *emr ü nehy ve edeb ü te'eddüb ma'nâlarına galatdan sâlim* olduğunu söyler.[122]

Kemalpaşazâde'nin *siyâset* kelimesinin kökenine dair İbn Tağrîberdî'den aktardığı görüşler esasında Tağrîberdî'nin, hocası Makrizî'den aktardıklarına dayanır. Bununla birlikte, Makrizî konu hakkında bilgi verirken Moğolcadan (Tükçe-Farsça) geldiğini iddia ettiği *siyâset* (si-yasa) ile Arapçada var olan *siyâset*in iki ayrı kelime olduğunu açıkça söyler. Ancak, Tağrîberdî bu konuda açıktan bir bilgi vermez veya buna ihtiyaç duymaz. Bu durum, Tağrîberdî'nin kelimenin kökeni hakkında verdiği bilgilerden Arapçada var olan *siyâset* kelimesinin aslında Arapça kökenli olmayıp Farsça ve Türkçe iki kelimenin birleşiminden meydana gelen ve sonradan Arapçalaştırılan bir kelime olduğunun çıkarsanmasına neden olmuş olmalıdır. Muhtemelen Mehmed Hafîd ve onunla benzer şekilde bu iddianın asılsız olduğunu düşünenler de bu düşünceye dayanarak kelimenin aslında Arapça kökenli olduğunu söyler. Oysa Makrizî ve onu kaynak alan Tağrîberdî Arapçada kendi yaşadıkları zamandan yüzyıllar önce de var olan bu kelimenin, 13. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını iddia ettikleri "se-yasa"nın muarreb hali olduğunu iddia etmiyorlardı. Bu durumun, mezkûr tarihçilerin iddialarının ispat derecesine kayda

---

[120] Mustafa İzzet Efendi'nin "siyâset" maddesindeki açıklaması şöyledir: *Kütüb-i lugâtde siyâset hükûmet ve nizâm ve edeb ma'nâsına olup sâs yûs'dan müştâk olarak Arabiyyü'l-'asl olmak üzre zabt u tahrîr kılınmış ise de İbni Kemal'in tahkîkına göre siyâset "se" [سه] ile yasâ [یاسا] yahud yâsâdan [یسا] mürekkeptir ki "se" Fârisîde üç ve "yasâ" veyahud "yâsâ" Çağatay lisânında kânûn ve tertip ma'nâsına olduğundan üç tertip demek olur. Mervîdir ki Çingiz Hân taht-ı tasarrufunda olan memâliki üç evlâdına taksîm ve her birine kavânîn ve nizâm tertîb itmiş ki terâtîb-i selâse-i mezkûreye se- yasa dirler sonra ta'rîb ile siyâset olmuştur.* Bk. Mustafa İzzet Efendi, *Tashihü'l- Galatât ve'l-Muharrefât fi'l-Esmâ ve'l-Lugât* (İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1302), 72-73.

[121] *Kâmûs-ı Türkî*'de "seyâset" olarak yazılan maddede kelimenin beş anlamı şu şekilde verilir:
1. *Hükûmet, idâre-i memleket* ***2.*** *Müstahıkk-ı mücâzât olanların cezâsını vermede ibrâz-ı şiddet: erbâb-ı hükûmette siyâset elzemdir.* ***3.*** *Cezâ, mücâzât, cânîler hakkında icrâât ve ez-ân cümle idâm cezâsı: seyâsete uğramak.* ***4.*** *Umûr-ı ra'iyyenin tanzîmi için hikmet-i hükümet iktizâsından olan icrâât: seyâsetce böyle yapmak iktizâ etmiştir.* ***5.*** *Devletler beynindeki münâsebât-ı ilmî, diplomatik [bu mana ile isti'mâli yeni ve zamanın gösterdiği ihtiyâca mebnîdir].*
Akabinde ise Şemseddin Sâmî şu bilgiyi aktarır: *Seyâset kelimesinin aslı (se-yesâ) yani (üç tertip) manasına bir terkîb-i Türkî olduğunu İbn-i Kemâl "Tahkîku Ta'rîbi'l-Kelimeti'l-A'cemiyye" ismindeki risâlesinde beyân etmektedir.* Bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, 560.

[122] Hafid Efendi, Kemalpaşazade'nin görüşlerini aynen aktardıktan sonra Firuzabadi'nin Kamus'unu kaynak göstererek kelimenin Arapça asıllı olduğunu, *emr ü nehy ve edeb ü te'eddüb ma'nâlarına galatdan sâlim* olduğunu söyler. Âşirefendizâde Mehmed Hafîd, *ed-Dürerü'l-Müntehabâtil'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre*, haz. Yakup Yılmaz (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 331.

değer bir katkı yaptığını söylemek zordur. Zira *siyâset* kelimesinin töre/yasa/kanun ve ceza gibi anlamlara gelecek şekildeki kullanımları Cengiz Han'ın yaşadığı dönemden önce meydana getirilmiş literatürden de örneklenebilmektedir.

*Siyâset*in, daha ziyade devlet başkanın re'yi ile vazedilen yasaları, bilhassa ceza yasalarını, karşılayacak şekildeki kullanımını *yasa*/yasak kelimesinin tanımlarında da görmek mümkündür. Çağatayca-Farsça bir sözlük olup 1658-1707 arasında Hindistan'da yazıldığı bilinen *Fazlullâh Han Lügati*'nin yazarı "yasa" kelimesinin *siyâset* anlamında da kullanıldığını (*be-ma'nî-yi siyâset hem âmede*) kaydeder.[123]

Aynı minvalde bir diğer örneği ise Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* adlı mesnevisinde görüyoruz. Hürmüz'ün, padişah adayı olan oğlu Hüsrev'i atının ve bir adamının başka birisinin bahçesine girip oraya zarar vermesi üzerine cezalandırılmasının anlatıldığı "Siyâset Fermûden-i Hürmüz Hüsrev-râ" başlıklı bölümde "yasa" padişahın hükmettiği ceza olan *siyâset*in karşılığı olarak kullanılır:

> *Ki Hüsrev dün gice yönsüzlük itmiş / Şehinşeh sevmedügi yola gitmiş*
> (Hüsrev dün gece yanlış yaparak padişahın sevmediği bir yola sapmış.)
>
> …
>
> *Kakıdı şâh bakdı sola sağa / Ki Pervîz'i yitüreler yasağa*
> (Padişah kızarak sağa-sola bakıp Pervîz'in yargılanmasını/cezalandırmasını emretti.)
>
> *Buyurdu kesdiler atın sinirin / Ekin issine virdiler degerin*[124]
> (Perviz'in atının sinirini kestiler ve ekin sahibine zararının karşılığını verdiler.)

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı dillerinden yapılan tercümelerin etkisiyle *politika ve diplomasi* karşılığında kullanılıp polis/devletle ilgili geniş bir anlam alanını kapsayan *siyâset* kelimesinin[125], zikredilen zamanın öncesinde Osmanlı'daki anlam alanının farklılığı Tanzimat dönemi yazarlarından Ali Suavi (ö. 1878) tarafından da

[123] Fazlullâh Han, *Fazlullâh Han Lügati (İnceleme-Metin-Dizin)*, haz. Seyfullah Öztürk (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022), 226.
[124] Şeyhî, *Hüsrev ile Şîrîn (İnceleme - Metin - Günümüz Türkçesine Aktarma - Dizin/Sözlük)*, haz. Funda Şan (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2024), 176-77.
[125] Osmanlı'da "politika" kavramının kullanımı ve bunun "siyâset" kavramıyla ilgisi hakkında daha detaylı bilgi için bk. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, "Osmanlı Siyâset Düşüncesinde 'Politiuqe/Politika' Kavramının Kullanımı Üzerine Birkaç Not", *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 37 (2018): 415-39.

gündeme getirilmiştir. Yazar, *Muhbir* gazetesindeki bir yazısında *politika* kelimesinin yerine *siyâset*in kullanımı bahsinde bu farklılığa şöyle temas eder:

> *'Asrımızda olan havâdisden biri ihtilâtdır. İhtilât, bir büyük ve pek 'azîz bir 'ilm vücûda getirmişdir ki anın ismine politik, ya'nî siyâset-i mülkiyye dirler. Eski zamânda olan siyâsetle ihtilâtın tevlîd itdigi siyâset beyninde çok fark vardır. 'İlm-i siyâset-i kadîmenin fürû'âtı âdâbu'l-mülûk, âdâbu'l-vizâre(t), ihtisâb, kavdi'l-'asâkir ve'l-ceyş gibi 'ulûmdan'ibâret idi.*[126] *'İlm-i siyâset-i cedîde 'ulûm-ı mezkûreyi câmi' oldukdan başka ihtilât münasebetiyle devletlerin ve milletlerin gerek âsâyişde ve gerek hîn-i muhârebede hukûk-ı tabî'iyye ve hukûk-ı mevzû'asını hâvîdir. İşte 'asrımızdaki 'ilm-i politik hasbe'l-ihtilât mutlak hukûk bilmekden bahseder bir fenn-i müstakil olmuşdur. Kezâlik ihtilât coğrâfyâ ve târîh fenlerini tevsî' itmişdir…*[127]

Osmanlı'da mezkûr zamandan itibaren özellikle Fransızcadan yapılan çevirilerle birlikte *politika* ve *diplomasi* kelimelerine karşılık kullanılan ve bugün temel olarak *politika; devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş ve anlayış*[128] anlamlarına gelen *siyâset* ile zikredilen zamandan önce kullanılan *siyâset* kelimesinin anlamları ve kapsamındaki ortaklıklar aşikâr olmakla birlikte farklar da gözden ırak tutulamayacak derecede belirgindir. Bu doğrultuda Necdet Sakaoğlu kelimenin "se-yasa"dan gelip aslının Farsça ve Türkçeden oluştuğu iddiasını aktardıktan sonra şöyle der: *Osmanlılarda siyâset kavramı, XIX. yüzyılda yönetim kavramı olabildi. Özellikle de Tanzimat yöneticileri siyâseti, yönetimin temel öğesi saydılar.*[129]

Fıkıh/hukuk literatürü çerçevesinde değerlendirdiğimizde İslam düşüncesinde *siyâset* kavramına iki farklı yaklaşımın olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi *siyâset*i *şeriat* ile muvafık gören ve onun, zaten adaleti sağlamak için var olduğundan, *şeriat*ın içerisinde yer aldığını kabul eden yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre *şeriat* ve *siyâset* şeklinde ayrılan iki ayrı kanundan birincisi Tanrı'nın Hz. Peygamber vasıtasıyla vazetmiş olduğu kanunlardır. Siyâset kanunları bunu kuvvetlendirmek için vardır.[130] Bizce *siyâset-i şer'iyye* teriminin özünde de kaynağı ilâhî değil, sultânî yahut aklî olan kanunların şerʿe uygun olması yahut *şeriat* temeli üzerinde bina edilmesi vardır.[131] Bu minvalde *siyâset*

---

[126] Ali Suavî'nin burada *siyâset-i kadîmenin fürû'âtı* olarak zikrettiği ilimler Taşköprîzâ'nin *Miftâhü's-Sa'âde*'sinde yer alan fürûʿâttan ibarettir. Bk. Taşköprülüzâde, *Miftâhü's-Sa'âde I (1968*), 408-415.'ten aktaran: Ahmed Tahir Nur, "Taşköprülüzâde'de Siyâset Kavramı ve Kaynakları Üzerine Bazı Gözlemler", içinde *Taşköprülüzâde'de Dil, Ahlak ve Siyâset*, ed. İhsan Fazlıoğlu ve İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem Yayınları, 2020), 62.

[127] Muhbir, 25 Şa'bân 1283 (Numara 1)

[128] TDK Türkçe Sözlük "siyâset", https://sozluk.gov.tr/ [Erişim: 24.06.2024]

[129] Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü* (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2017), 615.

[130] İbnü'l-Kayyim, *et-Turukil Hükmiyye*, 4-5, 14; *İ'lamül Muvakki'în*, IV, 373.

[131] Şükrü Özen'in siyâset-i şerʿiyye terimi için bu kabilden tespiti için bk. Özen, "İstislâh", 387.

ile *şeriat*ın bu muvafakatının özlü bir ifadesini Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî'*sinde görüyoruz:

> *Şeriat kâ'idesi olmadan hiçbir hak merkezinde karar etmez; siyâsetin zabtı/kontrolü olmadan da şer' ve din işleri düzen bulmaz. Öyleyse meliklerin siyâseti şer'i kuvvetlendirir, şeriatın ahkâmı da mülkü tervic eder.*[132]

Kâşifî yukarıda mensur bir şekilde aktardığı düşünceleri nazma çektiği iki beyitte şeriatın akar su ve suya giden yollar anlamlarını da ihmal etmeden mealen şöyle der:

> *Dünya bağında şeriatın suyu olmadan saadet fidanı yetişmeyeceği gibi kutlu şahların siyâsetinin gölgesi olmadan da din/şer'iat çeşmesi saf bir şekilde akmaz.*[133]

İkinci yaklaşıma göre ise *siyâset*, *mücerred tavr-ı akl üzre* vazʿ edilmiş kanunlar olup şeriat ile muvafık olmayan yahut muvafıkmış gibi gözüküp ona muhalif fiillerin işlenmesi için dayanak yapılan kanunlardır. *Şeriat*ın içerisinde yer almayan ve insan aklının bunu tamamlanacak olan kanunların vazedilmesi gerektiği düşüncesi de şeytanın bir aldatmacasıdır.[134]

H. Yücesoy'un yukarıda temas edilen tespitine göre sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren imametten ayrı bir söylem olarak ortaya çıkıp sonraki yüzyıllarda adım adım yaygınlaşan *siyâset*, bu gelişmelerle müsavi olarak "insan topluluklarını/reʿâyâyı yönetmek, idare etmek; onların işlerini üstlenmek" şeklindeki anlamının yanında, yönetim işini üstlenen kişilerin bu işi yaparken gerekli gördüklerinde vazettikleri kanunları veya tedbirleri de ifade eder hâle gelmiştir. Bununla beraber, kelime 10. yüzyıldan itibaren *ceza* ve onunla bağlantılı anlamlarda da kullanılmaya başlanmıştır. İlk bakışta bu kullanım yukarıda Makrizî, Tağrîberdî ve onlardan aktaranların eserlerinde ileri sürülen görüşle ilişkilendirilmeye müsait gibi görünse de mezkûr kullanımın Cengiz Hân'dan (ö. 1227) önceye dayanması buna sekte vurmaktadır. Bu doğrultuda *siyaset*in, kânun/yasa, ceza ve onunla ilgili manalarının kelimenin Arap dilindeki ilk anlamlarıyla ilişkilendirilmesi daha makul görünmektedir.

---

[132] Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, çev. Murat Demirkol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 363.
[133] Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 363.
[134] İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis,* 172'den aktaran: Köksal, *Fıkıh ve Siyâset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, 74.

1.2. Hikmet/Felsefe ve "Siyâset"

Siyâset kavramının İslam felsefesinin bir şubesi olan *hikmet-i ameliyye* (pratik felsefe) içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında kimi tasniflerde mezkûr şubenin devlet/polis/medîne yönetimine taalluk eden üçüncü aslı *siyâsetü'l-medeniyye* (*siyâset-i müdün*) terimiyle de ifade edilir. Aristo'ya nispetle Muallim-i Sânî olarak bilinen Fârâbî'nin (ö. 950) Eflâtun ve Aristoteles gibi Yunan filozofların düşüncelerinin de kaynaklığında kaleme aldığı muhtelif eserlerde *siyâset*, doğrudan veya dolaylı olarak bahsi geçen konulardan birisidir.[135] Bununla birlikte, Fârâbî'nin bu konudan bahsederken *siyâset* kelimesini tahmin edileceğinden daha az kullandığını söylemek mümkündür. Yönetim, yöneticilik, idare etme, kontrol altında tutma vb. anlamlarını ifade etmek için daha ziyade *riyâset*, *tedbîr* ve bunlarla müştak kavramları kullanan Fârâbî'nin metinlerinde sıkça geçen *medîne/medeniyye* kavramları muhtemelen Yunanca *polis* (şehir devleti) ile ilişkilendirilerek daha ziyade siyaset/siyasi (politics/political/politic) olarak tercüme edilmiştir.[136] Bütün bunlarla birlikte, İslam felsefesi literatürünün *hikmet-ameliyye* dalını içeren muahhar eserlerin birçoğundaki devlet yönetimine dair birikimde Fârâbî'nin etkisi kendisini göstermektedir.

Amelî hikmetin ahlâk (*tedbîrü'n-nefs*), ev idaresi (*tedbîrü'l- menzil*) ve şehir/devletler idaresi (*tedbîrü'l-müdün*) şeklinde üç asıl altında değerlendiren kişi ise Fârâbî'nin halefi sayılabilecek olan İbn Sînâ'dır (ö 428/1037).[137] Onun esas aldığı bu tasnif özellikle Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 672/1274) ve Celâleddîn-i Devânî (ö. 908/1502) vasıtasıyla Osmanlı yazınına aktarılmıştır.

Hikmet literatürü içerisinde *siyâset* kavramının ne olduğuna dair bu literatürün mukaddem örneklerine nispetle daha açık şekilde bilgi edinebileceğimiz en erken kaynağın Nâsîrüddîn Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si olduğunu söyleyebiliriz. Kendisinden sonra bu alanda yazılmış kaynaklar için başat bir eser mesabesinde görüldüğünü tahmin edebileceğimiz bu eser, bilhassa *Ahlâk-ı Alâ'î* vasıtasıyla Osmanlı hikmet/ahlâk yazınında da önemli bir etki bırakmıştır.

---

[135] Bu bağlamda bazıları birbirinin benzeri veya devamı niteliğinde olan şu eserler zikredilebilir: *Medînetü'l-Fâzıla*, *Siyâsetü'l-Medeniyye* (Mebâdi'ü'l-Mevcûdât), *Tahsîlü's-Sa'âde*, *Fusûlu'l-Medenî*, *Kitâbu'l-Mille*, *İhsâ'u'l-Ulûm*.

[136] Fârâbî'nin eserlerinde devlet yönetimi ile ilgili terminoloji hakkında ayrıntılı bir araştırma için bk. Şenol Korkut, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi: Kökenleri ve Özgünlüğü)* (Ankara: Atlas Yayınları, 2015), 101-29.

[137] İbn Sînâ'nın bu düşüncelere yer verdiği eserleri ve konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Cüneyt Kaya, "Peygamber'in Yasa Koyuculuğu: İbn Sînâ'nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14, sy 27 (2009): 57-91.

Tûsî, İbn Sînâ'nın mezkûr taksimini esas alarak teşkil ettiği eserinin "Siyâset-i Müdün" adını verdiği üçüncü makalesinin birinci faslında "Halkın Temeddüne İhtiyacı ve İlmin Bu Türünün Mahiyet ve Faziletinin Açıklanması" mealindeki başlığı altında insan, devlet ve yönetim konusunda Eflâtun ve Aristoteles'in eserlerinden tercüme, şerh ve tenkit yollarıyla İslam havzasına aktarılmış bilgileri Kındî (ö. 252/866), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö 428/1037), ve İbn Miskeveyh[138] (ö. 421/1030) gibi hakîmlerin eserleri üzerinden ve bunlar içerisinde özellikle de Fârâbî'den[139] aktarmıştır.

Tûsî bu fasılda yardımlaşma (*mu'âvenet*) olmadan insan türünün varlığının devam edemeyeceğini, *mu'âvenet*in ise *ictimâ'* olmadan mümkün olmadığını söyler. Öyleyse insan tabiatı gereği *ictimâ'*a muhtaçtır. Bu türden *ictimâ'*a, yani varlığını sürdürmek için yardımlaşmanın gerekli olduğunun bilinciyle bir arada bulunmaya *temeddün* denir ki bu *medîne* ile aynı kökten gelir. Filozofların "insan tabiatı gereği medenîdir" dedikleri de aslında budur. İnsanın fiillerinin amacı çeşitlidir. Onların hareketlerinin yönü de birbirlerinden farklıdır. Birisi maddî lezzetleri elde etmek amacında iken bir diğeri manevî lezzetlerin peşinde olabilir. Eğer insanlar kendi tabiatlarına bırakılırsa yukarıda zikredilen *mu'âvenet* meydana gelmez. Güçlü olan güçsüzleri kendi kölesi yapar; hırslılar arzu ettiklerini ister. Böyle olunca da insanlar arasında niza yüz gösterir ve birbirlerini ifsat etmekle meşgul olurlar. Bu durumda zaruri olarak insanların her birini hak ettikleri konumda olmaya kani edecek, onları kendi haklarına razı edecek, her birinin elini diğerinin haklarına tecavüz etmekten çektirecek ve onları sorumlu oldukları yardımlaşma işlerinden bir işle meşgul ettirecek bir çeşit ***tedbîr*** gerekir; bu *tedbîr*e de ***siyâset*** derler.[140]

Tûsî bu tariften sonra eserinin birinci makalesinin "adâlet" konusundaki faslında daha ayrıntılı bilgi verdiğini belirttiği yere atıfta bulunarak *siyâset*te *nâmûs, hâkîm ve dînâr*'a ihtiyaç olduğunu hatırlatır ve zikrettiği *tedbîr* hakkında bilgi vermeye devam eder:

---

[138] *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin ortaya çıkışının asıl nedeni, Kûhistan valisi Nâsiriüddîn Abdurrahîm İbn Ebi Mansur'un Nasîrüddîn-i Tûsî'den İbn Miskeveyh'in *et-Tahâre* (*Tehzîbü'l-Ahlâk*) adlı eserini Arapçadan Farsçaya çevirmesini istemesidir. Tûsî mezkûr eserinin sebeb-i telif bölümünde bu nedeni belirttikten sonra bu kaynağa onda yer almayan *siyâset felsefesi (hikmet-i medenî) ve ev idaresi (hikmet-i menzilî)* konularını da ekleyerek yeni bir telif meydana getirdiğini aktarır. Bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, nşr. Minovî ve Haydarî, 35-37; Nasîrüddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 3. bs, çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 12-13.

[139] Tûsî bu fasılda aktardığı bilgilerin çoğunu Fârâbî'den naklettiğini ifade etmektedir. Bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 248.

[140] Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 252.

Eğer bu tedbir insanın içine kuvve olarak konulmuş olan, yetkinliğe yol açacak şekilde hikmet kaidesine göre ve ber-vefk-i vücûb olursa ona siyâset-i ilâhî derler; başka bir şey vasıtasıyla olursa onu izafe ederler.[141]

Burada tarifi verilen *siyâset* için gerekli olan *nâmûs, hâkîm ve dînâr* hakkında Tûsî'nin kendi eserinin ilgili yerine atıfta bulunduğu "adâlet" bahsine baktığımızda ise şu bilgilerle karşılaşıyoruz:

Adalet üç çeşittir. Birincisi, kısmet-i emvâl ü kerâmât (maddi kazançların dağılımı) ile ilgilidir; ikincisi, mu'âmelât ve mu'âvazât (alış-veriş ve takas) ile ilgilidir; üçüncüsü, ***te'dîbât*** *ve* ***siyâsât*** *(cezalandırma) ile ilgilidir.*[142]

İnsan, tabiatı gereği medenî olduğu için (medeniyyun bi't-tab') yardımlaşma (te'âvün) olmaksızın geçimi mümkün değildir. Bu konu bundan sonra daha genişçe açıklanacaktır.[143] *Yardımlaşma; denklik, eşitlik ve orantılılığı kaldırmayacak şekilde bazısının bazısına hizmet etmesine ve bazısından alınıp bazısına verilmesine dayanır. Zira marangoz kendi çalışmasını boyacıya, boyacı da kendi çalışmasını marangoza verdiğinde denklik meydana gelir. Eğer marangozun çalışması boyacınınkinden daha çok veya daha iyi ise ya da aksi söz konusu ise o zaman zorunlu olarak bir aracı ve ayarlayıcıya ihtiyaç olacaktır ki bu da paradır (dînâr). Dinar, halk arasında âdil ve orta yolu bulucudur (mütevassıt). Fakat sessiz bir âdildir. Bu durumda konuşan (nâtık) bir âdile ihtiyaç hasıl olur ki sessiz olan dinar ile yapılan alışverişte doğruluk olmazsa bu konuşan âdilden yardım talep edilir. O, düzen ve doğruluğun bilfiil mevcut olması için dinara yardım eden, natık olan insandır. Öyleyse bu durumda bir hâkime ihtiyaç olur. Ve bu mübahaseden hasıl olan şudur: şu üç şey olmaksızın halk arasında adalet korunamaz: nâmûs-ı ilâhî, hâkim-i insânî ve dînâr.*

Aristoteles şöyle demiştir: Para âdil bir kanundur [*nâmûsî âdîl*]. ***"Nâmûs" onun lügatinde "tedbîr" ve "siyâset"tir.*** *Bu yüzden şerî'ata ilâhî kânûn* [*nâmûs-ı ilâhî*] *derler. Nikomahiya (Nikomakhos'a Etik) kitabında Aristoteles der ki: En büyük kânûn* [*nâmûs-ı ekber*] *Allah katındadır; ikinci kanun, en büyük kanun katındadır; üçüncü kanun ise paradır. O zaman Hüda'nın kanunu kanunların* [*nevâmis*][144] *rehberidir;*

---

[141] Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 252.

[142] Kınalızâde'nin bu kısmı tercümesi şöyledir: […] *üçüncüsü te'dîbâta müte'allik hudûd u siyâsât u kısâsât u ta'zîrâttır.* Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î (Kınalızâde'nin Ahlâk Kitabı)*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014), 266.

[143] Daha sonra açıklanacağı söylenen konu yukarıda bir kısmını alıntıladığımız "siyâset-i müdün" babında yer alan insanın temeddüne ihtiyacı konusudur.

[144] Yunanca aslı *nomos* olan kelime Arapça'da *nâmûs* şeklini almış ve Arapça kurala göre çoğullaştırılarak da kullanılmıştır. Nitekim şeriat sahibi olan peygamberler için *ashâbu'n-nevâmîs* denilmesi ve bu kabilden olmak üzere İbn Teymiyye'nin Hristiyan ve Mecusi şeriatları anlamındaki *nevâmîsü'n-nasara ve'l-mecûs* kullanımı kelimenin çoğul haliyle de özellikle Ahlak ve Fıkıh sahasında kullanımının yaygınlaşmaya başladığını gösterir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fuat Aydın, "Nâmûs/Nomos Cebrail mi Tevrat mı?: 'Bed'ü'l-vahy' Hadisindeki Nâmûs Kavramı Üzerine", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy 15 (Şubat 2003): 68-70.

> *ikinci kanun hâkim olup ilahi kanunu rehber edinir; üçüncü kanun ise ikinci kanunu örnek alır. Bu anlam Kur'an'da da aynen geçmektedir ve şöyle buyurulmaktadır: "Onlara adaleti yerine getirmeleri için kitâbı ve mîzânı indirdik ve yine kendinde büyük bir kuvvet ve insanalar için fayda olan demiri indirdik."*[145]

Yukarıda delil getirilen ayeti de göz önünde bulundurduğumuzda görüyoruz ki; *nevâmîs*, kendileriyle adaletin sağlanacağı dayanaklardır. Bu durumda *nâmûs* kelimesinin karşılığı olan *siyâset* de kendisiyle adaletin sağlanacağı bir dayanaktır. Yani bir tür kanun/yasadır.[146] Onu şeriattan, yani nâmûs-ı ilâhîden ayıran şey ise vazʿ edilme kaynağıdır. Zira *şerîʿat*ın vâzıʿı Tanrı vasıtasıyla Şâriʿ, yani peygamber iken *siyâset*in vâzıʿı padişah yahut sultandır. Fakat iki ayrı vazʿ kaynağının olması bu iki kanunun her zaman birbirinden ayrı yahut birbirine muhalif olacağı anlamına gelmez yahut gelmesi istenmez. Bu sebeptendir ki zikredilen iki kaynak yoluyla meydana gelen ve adaleti sağlamaya dayanak olan kanunlar, vâzıʿ-ı siyâsetin evzâʿının şerʿe uygun olmasının şart koşulduğu *siyâset-i şer'iyye* vasıtasıyla telif edilmek istenmiştir.

Bu bağlamda *şer'i'at* ve *siyâset* kaynağı bakımından birbirinden ayrılan (ilâhî-sultânî), kendisine riayet edilerek adaletin sağlanacağı kaideler olması bakımından ortaklaşan (kânûn/nâmûs) ve ikincisinin birincisine ters düşmemesi bakımından bütünleşen (siyâset-i şerʿiyye) iki kavram olarak değerlendirilebilir.

Kelimenin kökeni hakkındaki iki ayrı görüşe ve şeriat (ilahi kanunlar) anlamında kullanımına, peygamberlerin *vâzı'u'n-nâmûs* şeklinde anılmasına dair daha detaylı bilgi için ayrıca bk. Fuat Aydın, "Nâmûs", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32:381-82.

[145] Kur'an-ı Kerim, "Hadid", 57/25; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, haz. Minovî ve Haydarî, 132-35; M. Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 229-39; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 262-70.

[146] "nâmûs" ve "kânûn" kelimeleri bu literatür içerisinde tam olarak birbirinin muadili değildir. Özellikle iki kelimenin de Yunanca asıllı 'nomos' ve 'canon'dan geldiği kabul edildiğinde birbirine muadil olma ihtimali iyice zayıflar. A. Cüneyd Köksal'ın, söz konusu kelimelerin kullanım alanına dair Rıza Tevfik'in (ö. 1949) *Mufassal Kâmûs-ı Felsefe* adlı terim sözlüğünden yaptığı alıntı *kanun* kavramından anlaşılacak olanın günümüzdekinden (yasa) farklı olması gerektiğini ifade eder. Bk. Rıza Tevfik, *Kâmûs-ı Felsefe: Felsefe Sözlüğü*, haz. Recep Alpyağıl (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 598; Köksal, *Fıkıh ve Siyâset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, 280. Biz burada yasa kelimesini Tursun Bey'in kullanımına uyarak hâkimin/sultanın kendi reyi ile kamunun maslahatı için koyduğu ve herkesçe uyulması elzem kural anlamında kullanıyoruz. Aynı şekilde gelenekte farklı kullanım alanlarına sahip kanun kelimesini de uyulması gereken kaideler/kurallar anlamıyla kullanıyoruz.

Tûsî, *nâmûs* (nomos[147])un *tedbîr* ve *siyâset* manasına geldiğini ve bu yüzden şeriata *nâmûs-ı ilâhî* denildiğini zikretmektedir.[148] Şeriatın, peygamberlerin vahiy yoluyla elde ettikleri hükümler bütünü olduğunu göz önünde bulundurduğumuza *nâmûs* ile *şer'/şerî'at* kendilerine uyularak insanlar arasında adaleti sağlayacak hükümleri ihtiva eden bir nev'i yasa/kanun olmalarıyla birbirini karşılayan iki kelime olmaktadır.[149] Tûsî'nin, insanlar arasında baş göstermesi muhtemel anlaşmazlık ve fesadın önlenmesi için, yani adaletin ve dengenin sağlanması için gerekli olan *tedbîr*in hikmet kaidesine göre olanına *siyâset-i ilâhî* denildiğini ifade etmesini de bu denklem içerisine aldığımızda *nâmûs*, *şerî'at* ve *siyâset* kavramlarının insanlar arasında adaleti sağlamak için vazʿ edilmiş kanun/yasa olmayı ifade ettiği gün yüzüne çıkmaktadır. Bununla birlikte *siyâset*, kaynağın aklî olması yahut vâzıʿının insan (hâkim/sultan) olması bakımından diğerlerinden ayrılır.

Burada *adâlet* ve *siyâset* kavramlarının kullanımı bakımından bir nokta dikkati çekmektedir. Tûsî ikisi de yukarıda alıntılanan bölümlerden "adâlet" bahsinde *adâlet*in üç şey olmadan sağlanamayacağını belirtir. Eserinin ilerleyen kısmındaki insanın temeddüne ihtiyacı faslında ise *siyâset*te üç şeyin gerekli olduğunu söyler. Her iki kısımda da *lazım* olduğu söylenilen üç şey ise; *nâmûs-ı ilâhî, hâkim-i insânî ve dînâr*'dır. Bu kullanımlardan bizce çıkarılabilecek olan şey şudur: Bir *tedbîr* çeşidi olan *siyâset*, şerʿle muvafık olsun ya da olmasın, insanların ictimâʿ hâlinin tesisi ve devamı alanında *adâlet*i sağlamak için vardır.[150]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sinde "siyâset-i müdün" başlığı altında verilen ve konumuzu doğrudan ilgilendiren kısımdan yukarıda zikredilen bilgilerin önemli bir bölümünü tercüme yoluyla Türkçeye ve dolayısıyla Osmanlı siyâset/ahlâk literatürüne kazandıran ilk isim Hüsâmeddin Amâsî'dir. Tûsî'nin yukarıda zikredilen *siyâset* tarifi Amâsî'nin kaleminden Türkçeye şu şekilde aktarılmıştır:

---

[147] Kelimenin "yasa", "kanun", "gelenek", "âdet" vb. anlamları için bk. Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011), 450.

[148] Tûsî'nin bu aktarımını kendisinden önce belirten ve Tûsî'nin kaynakları arasında yer Alan İbn Sina'nın bu konu ile ilgili aktardıkları için Bk. Kaya, "Peygamber'in Yasa Koyuculuğu: İbn Sînâ'nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi", 73-75.

[149] Siyâset kelimesinin kanun/yasa anlamına gelecek şekilde kullanımına ve namusun İslami literatürde bir şeyin kanunları/kaideleri anlamına gelecek şekilde kullanımları için bk. Aydın, "Nâmûs", 381-82. Bu meyanda Eflâtun'un *Kitâbü's-Siyâse* diye bilinen *Politea*'sının Arapça *Kitâbü'n-Nevâmis* adıyla çevrilmiş olmasını hatırlamak da faydalı olacaktır. Bk. Fahrettin Olguner, "Eflâtun", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1994), 10:474.

[150] Adalet ve siyâsetin diğer birçok eserde birbiri ardınca bazen neredeyse birbirinin yerine kullanımına örnekler çoktur. Bunlardan birkaçı ileride getirilecektir.

> *Ve hükemâ didügi ki "el-insânu medeniyyun bi'-tâb" murâdı budur ki ve çünki eşhâs-ı insânun bu ictimâ'da makâsıdı muhtelifdür. ... Pes bi'z-zarûre bir **tedbîr** gerek ki her birisin kendü menziline ve mertebesine ve hakkına kâni' kıla ve her birinün birisi üzerine ta'addisin ve zulmün def' ide ve **bu tedbîre siyâset derler**. Pes bu tedbîr eger ber-kânûn-ı hikmet vâki' olursa -mü'eddî ola kemâle- ana siyâset-i ilâhî dirler ve şey'-i ahar vasıtasıyla olursa anı izâfet kılalar.*[151]

Ahlâk-ı Nasırî'nin ilgili bölümünü Amâsî'den sonra Türkçeye aktaran Tursun Bey, mezkûr *siyâset* tarifini neredeyse bire bir aktarmakla birlikte onu daha anlaşılır kılacak veya zamanının okuyucusuna yaklaştıracak şekilde örnek ve açıklamalarla genişletmiştir. Onun belirttiğine göre insanlar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi için zorunlu olan *tedbîr* eğer hikmet esasına göre değil de Cengiz Han'da olduğu gibi *tavr-ı 'akl üzere* ve dolayısıyla görünen âlemin (dünyanın) düzeni için olursa buna ***siyâset-i sultâni*** ve ***yasağ-ı pâdişâhî*** derler. Bunun Osmanlıdaki karşılığı ise ***örf***tür.

> "Pes eger *tabî'atleri muktezâsınca konulurlarsa*, *aralarında şol kadar tenâzü' ü temânü' ve husûmet ü tedâfü vâki' ola kim asl-ı ictimâ'dan maksûd olan te'âvün ve yardımlaşmak hâsıl olmaz, belki biribirin ifsâd ü ifnâ ider. Zarûrî nev'-i tedbîrden gerekli oldı ki her birini müstahıkk olduğı menzilde koya; gendü hakkına kâni' idüp dest-i tasarrufunu hukûk-ı gayrdan kûtâh kıla. Ve benî nev' arasında umûr-ı te'âvüni mütefekkil şuğl ne ise ana meşgûl eyleye.* ***Ve bunun gibi tedbire siyâset dirler.***
>
> *Ve eger şöyle ki bu tedbîr ber-vefk-i vücûb ve kâ'ide-i hikmet olursa- ki müeddî ola bir kemâle ki bi'l-kuvve benî-nev'ün eşhâsında konulmuştur ki ol kuvvet iktisâb-ı sa'âdeteyndür- ana ehl-i hikmet siyâset-i İlâhî dirler ve vâzı'ına nâmûs*[152] *dirler. Ve ehl-i şer' ana şerî'at dirler ve vâzı'ına şâri' ıtlak iderler ki peygamberdür. Ve illâ ya'nî bu tedbîr ol mertebede olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzre nizâm-ı âlem-i zâhir içün mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izâfet iderler,* ***siyâset-i sultânî ve yasağ-ı pâdşâhî dirler ki 'urefâmızca***[153] ***ona 'örf dirler.***[154]

---

[151] Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk*, 343-45.

[152] Tûsî'de sâhib-i nâmûs şeklinde adlandırılan bu vâzı'(kanun koyucu/kanun sahibi) Amâsî'de ve Tursun Bey'de sadece nâmûs kelimesiyle karşılanmaktadır. Bu durumda, eğer başka bir okuma mümkün değilse, nâmûs hem vaz' edilen hem de vaz' eden manalarında kullanılıyor olmaktadır. Buna benzer bir durum "şer'" için de geçerlidir. Şer' (şeriat koymak) kelimesi masdar olmakla birlikte Arapçada masdarlar ism-i fail ve ism-i meful anlamları da taşıyabildiğinden klasik döneme ait eserlerde şer' bazen şâri' ve meşrû' manasına gelecek biçimde kullanılmıştır. Bk. Talip Türcan, "Şeriat", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38:572.

[153] Kelime Tulum'un neşrinde "'örfümüzce" şeklinde okunmuştur. Biz bu kelimenin, "'urefâmızca" şeklinde okunmasının daha uygun olduğu kanaatindeyiz.

[154] Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth: Fethin Babasının Tarihi*, 1:13-14.

Tursun Bey'in dili ve üslubu göz önünde bulundurulduğunda[155] burada birbiri ardınca getirilen *siyâset-i sultânî ve yasağ-ı pâdşâhî* tamlamalarının aslında aynı anlamda iki tamlama olduğu anlaşılmakta ve bu durumda "sultân", "pâdişâh"a; "siyâset" ise "yasağ/yasa"ya karşılık gelmektedir. Yani, *siyâset* kelimesinin Türk dilindeki karşılığı *yasa*dır.

Tûsî'nin aktardıklarını Tursun Bey'in tercümesiyle birlikte okuduğumuzda görüyoruz ki *siyâset*in sebebi, onun vâzıʿı ve kaynağıdır. Yani, eğer insanlar arasında adaleti sağlayacak olan *siyâset*in vazʿ edicisi ve kaynağı Tanrı ve onun habercisi olması hasebiyle peygamber ise buna *siyâset-i ilâhî* denir. Eğer bu *siyâset*in kaynağı insan aklı ise ki bunun yetkilisi *hâkim-i insânî*dir, buna *siyâset-i sultânî* yahut *yasağ-ı pâdişâhî* denir.

Kitabında hem muhteva hem de şekil bakımından Tûsî'ye bağlı olduğu aşikâr olan Kınalızâde ise, *Ahlâk-ı Alâ'î*'nin ikinci bölümünün "tedbîr-i müdün ve zabt-ı memâlik ve kavâʿid-i şâhî ve nevâmis-i İlâhî" hakkında olan altıncı babının ilk faslında "insânın temeddüne ihtiyâcı ve bu fennin şerefi*"*ni işler. Yedinci babın birinci ve ikinci fasılları da Tûsî'de olduğu gibi "siyâset-i müdün ve siyâset-i melik ve âdâb-ı mülûk" beyânındadır.*[156]*

Amâsî ve Tursun Bey'in Tûsî'nin eserinden aktardıkları *siyâset* tarifi bölümü Kınalızâde'nin eserinde de aşağı yukarı aynı şekilde Türkçeye aktarılmıştır. Bununla birlikte, *Ahlâk-ı Alâ'î*'de de, Tursun Bey'in eserinin mukaddimesinde olduğu gibi, *tavr-ı akl üzre* vazʿ edilen kanunlar ve buna örnek olarak Cengiz Han'ın yasaları zikredilmiştir. Ayrıca, yukarıda zikredilen ikinci bölümün altıncı babına verilen başlıkta geçen "kavâ'id-i şâhî" ve "nevâmîs-i ilâhî" terkiplerinden birincisi Tursun Bey'in yasağ-ı pâdişâhî/siyâset-i sultânî şeklindeki kendi ifadeleri ve Tûsî'den aktardığı nâmûs-ı ilâhî/siyâset-i ilâhî ifadeleri ile paraleldir. "Yasağ-ı pâdişâhî" ve "siyâset-i sultânî" terkiplerinin başka bir şeklinin "kavâʿid-i şâhî şekliyle karşımıza çıkıyor olması kayda değerdir. Bu ifadeler bize şahın yahut hâkimin insanları idare ederken kendi re'yi ile vazʿ

[155] Tulum, Tursun Bey'in üslupçuluk gayretlerini gösteren örneklerini sıralarken ilk sırada Türkçe kelimelerle teşkil edilmiş Farsça tamlamalara yer verir. Buna verdiği örneklerden birisi de "yasağ-ı pâdşâhî"dir. İkinci sırada ise yabancı kelimelerle birlikte Türkçesinin de verildiğini söyler ve buna dair örnekleri sıralar: düzme ve ca'lî, firûtenî ve alçaklık, müca''ad u müşevveş yaʿnî çetin ve bağdala…Bk. Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth: Fethin Babasının Tarihi,* xxxıx.
[156] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 820.

ettiği bir takım kavâ'idin var olduğu ve bunlara "siyâset", "yasa" veya "kâ'ide" denilebildiğini göstermektedir. Kınalızâde ilgili bölümde şöyle yazar:

> […] *ammâ nâmûs-ı şârî' dediğimiz ol şerî'at-i ilâhiyyedir ki evâmir ü nevâhî ve zevâcir ü hudûd ve ahkâm*[157] *u siyâsâtı müştemildir. Ve lâbüddür ki bu şerî'atın vâzı' u sâhibi sâyir efrâd u insândan vahy ü ilhâm ve kurb-ı Melik-i Allâm ile mümtaz ve mufazzıl ola, zîrâ kâffe-i enâm ve âmme-i havâss u avâmm her şahsun vaz' ettiği ahkâm*[158] *u siyâsâta itâ'at u inkıyâd kılmazlar ve emr ettiği evâmir ü nevâhiye icâbet ü imtisâl etmezler* […]
>
> *Eğer dersen câyiz ki vâzı'-ı siyâset pâdişâh-ı kâhir olup bilâd u ibâd içinde siyâsetini icrâ eyleye. Nitekim muktedâ-yı tâyife-i Moğol Cengiz Hân saltanatta temekkün bulıcak* ***'akl u kıyâset ile siyâsetler vaz' edip adına "yasa" dedi*** *ve hükm-i yasa ile amel etmeyeni katl-i bî dirîğ ederdi. Ve bu yasa evlâd u eşyâ'ı arasında makbul ü müsta'mel idi. Cevâb ederiz ki bu makule olur, ol vaz' eden pâdişâhın ve evlâd u etbâ'ının devleti dâyim ve dîde-i havâdis-i rüzgâr ve kânun-ı havâdis-i leyl ü nehâr üzerine ki Şeyh Sa'dî dediği: Saltanat nasıl bize elden ele geçtiyse başkalarına da aynı şekilde geçecektir.*[159]

Kınalızâde'nin *siyâset*in tarifini aktardığı ve bunun bir çeşidine Cengiz Han yasalarını örnek verdiği bu bölümde kullandığı ifadeler siyâsetin *kanun/yasaya* karşılık gelecek bir anlamda kullanıldığını daha açık hale getirmektedir. Zira bu kısımda *siyâsât*, *ahkâm* gibi vazʿ edilen ve kendisine itaat ve inkıyad kılınan *şeyler* olarak gösterilmiştir. Aynı şekilde Cengiz Han'ın 'akl u kıyâset ile *siyâsetler vaz' ettiği* ve adına "yasa" dediği şeyler de kendisiyle amel edilecek, eğer edilmezse karşılığında cezalar alınacak şeylerdir. Bu durumda Cengiz Han'ın vazʿ edip adına yasa dediği siyâsetleri şeriattan ayıran şey, Tursun Bey'in ifadesiyle, *mücerred âkl üzre* olmalarıdır.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer kavram da *siyâset* kavramı çoğul haliyle kullanıldığında sıklıkla önünde veya peşinde gelen *had/hudûd*dur. Bir fıkıh terimi olarak Kur'an ve Sünnet'te belirlenmiş, kısas ve diyet dışındaki cezâî müeyyideleri ifade eden had veya onun çoğulu olan hudûd ile bir arada kullanıldığında "siyâset"in kendisine riayet edilmeyip aşıldığında cezâî bir karşılığı olan sınır anlamının açığa çıktığı söylenebilir.

---

[157] Mustafa Koç neşrinde *ihkâm* şeklinde okunmuş olan bu kelimenin *ahkâm* şeklinde okunması gerektiği kanaatindeyiz. Zira Koç'un esas aldığı yazmada kelimenin her iki şekilde de okunabilecek şekilde harekesiz yazılmış olması ile kendisinden önce ve sonra gelen kelimelerin çoğul olması da göz önünde bulundurulduğunda *ahkâm* şeklinde okunması daha makul görünmektedir. Bk. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 839.

[158] Mustafa Koç neşrinde yukarıda olduğu gibi *ihkâm* şeklinde okunmuş olan kelimenin burada da *ahkâm* olması gerektiği kanaatindeyiz. Bk. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 839.

[159] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 836-38.

Tûsî'nin, eserinin mukaddimesinde yer verdiği ve Kınalızâde'nin de aynen aktardığı amelî hikmetin kısımları ile ilgili bölümün üçüncüsünde insan türünün işlerinin düzenini ve hallerinin doğru gidişini gerektiren iyi ameller ve doğru fiillerin bir kaynaktan doğmuş olduğu ve bunun "tabʿ" ve "vazʿ" olmak üzere ikiye ayrıldığı ifade edilir. Birincisi insanın kendi tabiatı gereği meydana getirdiği fiiller, ikincisi ise bir kural koyucunun (vâzıʿ) koyduğu (vazʿ ettiği) ve ona tâbî olunması yoluyla ortaya çıkan fiillerdir. Kaynağı vazʿ olan bu ikinci kısımda eğer vazʿ edilen şeyler bir topluluğun uzlaşması yoluyla olursa ona ***âdâb u rüsûm*** derler. İlahî desteğe mazhar olan nebi, veli yahut imam gibi bir fazılın kural koyması (vazʿı) ile olursa buna ***nevâmis-i ilâhî*** derler. Nevâmîs-i İlâhî de üç kısımdır: Birincisi, bir şahsı tek başına ilgilendiren *ibâdât ve ahkâm-ı ibâdât*tır. İkincisi, birliktelik bakımından ev halkı ile ilgili olan *münâkehât u mu'âmelât*tır. Üçüncüsü, birliktelikleri bakımından ülkeler, şehirler ve insan topluluklarıyla ilgili olan ***hudûd u siyâsât***tır. Ve şeriat alimleri bu ilimlere *ilm-i fikh* derler. Bu tür fiil ve davranışların bir kural koyucunun kural koyması ile olduğu için hallerin farklılaşması, makam sahiplerinin egemenlik kurması, devrin geleneklerinin başkalaşması ve dinlerin değişmesi ile değişir.[160]

Hikemî literatürde devlet yönetimiyle ilgili ortaya konulan görüşlerin Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn-i Tûsî kolu vasıtasıyla aktarıldığı Osmanlı havzasında Tursun Bey ve Kınalızâde Ali'nin ilgili eserlerinde verdikleri bilgiler bize *siyâset*in *insan topluluklarını*/reʿâyâyı *yönetmek*, *idare etmek*; *cezalandırmak*, *cezayı hafifletmek veya ağırlaştırmak*, *cezaların icrası*[161] *(siyâset etmek/edilmek, kılmak/kılınmak, ol/olunmak), idam cezası* gibi anlamların yanında veya önünde kamu maslahatı için vazʿ edilen *yasa/kanun* veya ondan doğan *hüküm* anlamıyla da algılandığını ve kullanıldığını göstermektedir. Bu meyanda fıkıh literatüründe raiyyenin maslahatı için gerekli *düzenlemeler ve uygulamalar yapma*yı ifade eden *istislâh* ilkesine dayalı olarak verilen hukukî hükümlerin, bilhassa ceza hukuku hükümlerinin, geç dönem fıkıh kitaplarında *siyâset* adıyla anıldığını da hatırlamak faydalı olacaktır.[162]

*Siyâset*in, ictimaʿın mümkün olabilmesi için fertlerin uymaları ve aksi takdirde cezalandırılmaları gereken bir kanun çeşidi olduğuna dair bir başka örneği İslam ahlak

[160] Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, haz. Minovî ve Haydarî, 40-41; Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 42; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 80-82.
[161] Bu cezaların icra edildiği yere *siyâsetgâh* veya *meydân-ı siyâset* denilmektedir.
[162] Özen, "İstislâh", 387.

literatürünün çok önemli bir halkası olup temel kaynaklarından birisi *Ahlâk-ı Nâsırî* olan *Ahlâk-ı Muhsinî*'den okuyabiliriz. Eserin mukaddime kısmında Kâşifî insanın temeddüne ihtiyacı meselesini oldukça sade ve herkesin anlayacağı bir üslupta ifade eder:

> *Kitaba başlamadan önce zât-ı âlîlerine şunu arz ederim: İnsanlar doğal olarak medenîdirler, yani onların toplum halinde ve birlikte yaşamaktan başka çareleri yoktur. Farklı mizaç ve tabiata sahiptirler. Her mizaç ve tabiatın bir gereği vardır. Bundan dolayı onlar arasında hayatlarını sürdürürken dikkate alacakları bir* ***kanunun*** *bulunması gerekir. Böylece hiç kimse haksızlığa uğramaz. Bu kanun, ilâhî vahiy ile belirlenen şeriattır. Bu kanun koyucuya peygamber denir.*[163]

Kâşifî, Nâsırî ve takipçileri olan Amâsî, Tursun Bey, Kınalızâde gibi müelliflerin eserlerinde "zaruri olarak bir tedbir gerektiği ve bu tedbire de siyâset dendiği"nin ifade edildiği kısmı "bir kanunun bulunması gerekir"[164] şeklinde aktarmıştır. Kâşifî'nin bu aktarımı bize bir *tedbîr* çeşidi olarak s*iyâset*in *kânûn* kelimesi ile de karşılanabildiğini açıkça göstermektedir. Burada verilen bilgilerin oldukça sade ve hikemî terminolojiden uzak olmasının nedeni büyük ihtimalle yazarın bu eserini bir şehzade adına ve onun eğitimi için kaleme almış olmasıdır.

Kâşifî'nin, örnek aldığı metinde geçen *siyâset* kelimesini tercih etmeyip sadece kânûn demekle iktifa etmesi önemlidir. Bununla birlikte o, bu kelimeyi eserinin 32. babına başlık olarak vermiş ve burada *siyâset*i "zabt etmek ve fısktan geri tutmak/men etmek*"*[165] şeklinde tanımlamıştır. Kâşifî'nin aktardığına göre *siyâset* iki çeşittir. Birincisi, kişinin kendi nefsine yönelik *siyâset*i (*siyâset-i nefs-i hod)*; ikincisi, başkalarına yönelik *siyâset*i (*siyâset-i gayr-ı hod)*. Birincisi kişinin kötü huylarından kurtulup güzel huylara sahip olmasıdır. Başkasına yönelik *siyâset* de iki kısım olup bunlardan birincisi, saray erbabının (*havâs ve mukarrebân) siyâseti*, ikincisi avamın *siyâset*idir.[166] Bu bağlamda *siyaset*, fıtratında hem *iyi* hem de *kötü*nün var olduğu insanın kontrol altında tutulmasıdır.

---

[163] Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 66-67.

[164] پس در میان ایشان قانونی باید که بر آن قانون با یکدیگر معاش کنند... Bk. Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 67.

[165] *و آن (سیاست) ضبط کردن است و از فسق باز داشتن.* Bk. Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 361. Murat Demirkol, yapmış olduğu çeviride kaynak metinde geçen siyâsete cezalandırmak karşılığını vermiştir. Fakat burada Kâşifî'nin tanımı cezalandırmaktan önce kontrol altında tutmak ve kargaşadan men etmektir. Her ne kadar siyâset kelimesi metin içerisinde yer aldığı bağlamlarda cezalandırmak ve özellikle ölüm cezası anlamlarına gelecek şekilde kullanılıyor olsa da bu cezalandırmanın kendisinden neşet ettiği temel anlamları göz ardı etmemek gerekir.

[166] Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî*, 361.

Merkezden (nefs-i hod/kişinin kensi nefsi) muhite (havas ve avam) doğru olan bu kontrol kendisini, çevresini ve içerisinde yaşadığı toplumu ifsat etmesi muhtemel insanın kötü huylarının bastırılıp iyi huylarının öne çıkarılmasına işaret ediyor olmalıdır. Zira insanın nefsi zabt edilmediği sürece ondaki kötülüğün iyiliğe galebe çalması muhtemeldir. Aynı şekilde topluluk içindeki güçlülerin de hayvanî arzularına uyarak güçsüzlere galebe çalması muhtemeldir. *Siyâset* kelimesinin bu bağlamdaki manası temel anlamından (yönetmek, idare etmek, zabt etmek) uzak değildir. Ancak, yukarıda geçtiği üzere *kânûn* anlamından da uzak değildir. Bu durumda insanları, onların/toplumun iyiliği için kontrol altında tutup idare etmek manasındaki *siyâset* aynı zamanda bu kontrolün gerçekleşmesi için herkesin tâbî olması gereken *kânûn*ları ve bu kânûnlardan bir kısmının yaptırımı olarak cezalandırma ve onun türevlerini işaret etmektedir. Nitekim mezkûr bölümün sonraki kısımlarında *siyâset* daha ziyade *kânûn* ve ondan neşet eden *ceza* ve özellikle *ölüm cezası* manalarında kullanılmıştır.[167]

Celâlzâde Mustafa Çelebi (ö. 1567)[168] *Ahlâk-ı Muhsinî* örnekliğinde yazdığı *Mevâhibü'l-Hallâk*'ın "mertebe-i siyâset" babında başkalarına yönelik *siyâset*in birinci kısmı için (yakınlar/saray erbâbı) şu açıklamaları yapar:

> *Ol cemâ'at ki* [saray erbabı] *selâtîne takarrüb devletiyle ser-efrâzlardur ki erkân-ı devlet ve a'yân-ı saltanat-ı havass-ı bargah-ı haşmet nevvâb u hüccâb-ı serâ-perde-i şevket-dururlar hükûmet umûruna şuru' idüp mühimmât-ı memleketin 'usûl ü fürû'una meşgûllerdür. Anlara lazımdur ki sîretleri kâ'ide-i şer'e muvâfık, sıfatları üslûb-ı kavânîne mutâbık ola. Ol vâsıta ile pâdişâhlar nik-nam, memleket âbâd u imâret-encâm ola. Bendeye asıl mühim sıfat hayâ vü zeyrekîdür. Bu tâyifeden şöyle ki zikrolunan sıfatlar ile mevsûf olmayup birinde âsâr-ı mekrûh ile etvâr-ı telbîs ü tezvîr ü düzdî zâhir ola fâhiş-i hıyânet ile mülevves olup te'dîb ü ta'zîb ile ıslâhına kâbil olmaya* ***siyâsetleri huzûr-ı şâhîden nefy ü tarhdur*** *ki anların musâhabetleri ile sayir bendelerin ahvâli tebâh olmaya, fesâdları gayra sirâyet itmeye. Erkân-ı devletten birinin bendesi ki hâcesinden şikâyet edüp pâdişâhdan dâd isteye şol yerde ki medhal-i şer'-i şerîf olmaya men'ü redd-ile* ***siyâset*** *lâzımdur.*[169]

[167] Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî*, 362-372.
[168] Koca Nişancı olarak da bilinen Celâlzâde'nin, kanunnamelerin tedvininde ve hatta Sultan Süleyman'a Kânûnî ünvanının verilmesinde pay sahibi bir bürokrat olduğu bilinmektedir. Bk. M. Şakir Yılmaz, *"Koca Nişancı" of Kanuni: Celâlzâde Mustafa Çelebi, Bureaucracy and "Kanun" in the Reign of Suleyman the Magnificicent (1520-1566)* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2022), 204-10; Celia Kerslake, "Celâlzâde Mustafa Çelebi", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7:261.
[169] Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 706), 234b-235a.

Celâlzâde, saray erbabının sahip olması gereken nitelikleri zikrettikten sonra bu niteliklere sahip olmayıp beğenilmeyen huy ve tavırlara ve sair kötü niteliklere sahip olanların *te'dîb ü ta'zîb* yani, terbiye ve muhtelif yaptırımlarla cezalandırıldıklarında ıslah olmamaları hâlinde *siyâsetleri*[nin] *huzûr-ı şâhîden nefy ü tarh* olduğunu söyler. Bu bağlamda *siyaset*, insanlara uymaları gereken kurallara uymamaları hâlinde uygulanan "yaptırım/ceza" manasındadır. Metnin son cümlesinde geçen *siyâset* kelimesi ise şeriatta doğrudan hükme bağlanmamış bir konuda padişahın vaz' ettiği kanunun sonucu olarak "cezalandırma" manasındadır.

Ahlâk-ı Muhsinî'nin bir başka mütercimi Azmî Pîr Mehmed (ö. 1582) *Enîsü'l-Ârifîn* adlı eserinde zikredilen babı tercüme ederken *siyâset*in gerekliliği kısmında zikredilen bir cümleyi genişleterek tercüme etmiştir. Mütercimin "siyâset" kelimesini "ahkâm-ı siyâset" ile karşılamasından siyâsetin bu bağlamda ceza hükümlerini karşıladığını anlıyoruz.

Kaynak metinde geçen cümle şöyledir:

اگر ضبط سیاست نباشد مهمات جهان بر نسق نماند و اگر قانون تأدیب و تعذیب نبود کارها روی به تباهی نهد[170]

Azmî Pîr Mehmed ise bu kısmı şöyle tercüme etmiştir:

> *Ekâbir-i hükemâ dimişlerdür: Mâl-i bî-ticâret pâydâr ve mülk-i bî-siyâset ber-karâr degildür. Eger ahkâm-ı siyâset cârî olmasa etvâr-ı benî Âdem bu nesak üzre olmazdı ve kânûn-ı te'dîb ü ta'zîb olmasa kâr-ı 'âlem nizâm u intizâm bulmazdı*."[171]

İbn Haldun'un *Mukaddime*'de devlet yönetimine dair verdiği bilgiler de *siyâset*in ceza hükümlerini içeren kanun/yasa anlamına karşılık kullanıldığını gösterir niteliktedir. O, mezkûr eserinin üçüncü bölümünün hilafet ve imamet hakkındaki alt bölümünde devlet yönetimi hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade eder: İnsanlar, zaruri olarak ictimâ'a ihtiyaç duyarlar; fakat gücü elinde bulunduran insan/lar, tabiatlarındaki hayvânî bir kuvvet olan *gazab*ın eseri olarak galebe ve kahır yoluyla diğer insanlar üzerinde kendi maksatları doğrultusunda hüküm sahibi olmak isteyebilirler. Bu sebeple hükümdara itaat etmek zorlaşır ve kargaşalara ve ölümlere neden olan itaatsizlik baş gösterir. Böyle bir

[170] *Eğer siyâsetin kontrolü olmazsa dünya işleri rayından çıkar ve eğer cezalandırma (te'dîb ve ta'zîb) kanunu olmazsa işler kötüye gider.* Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 363.
[171] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, haz. Fatih Koyuncu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 491.

durumun ortaya çıkmaması için herkes tarafından kabul edilecek olan siyâset kanunları (*kavânînü's-siyâset*) vazʿ edilmelidir. Nitekim İslam'dan önce İranlılar ve sair devlet ve milletler bu çeşit kanunlar vazʿ etmişlerdir. Zaten bu kanunlar olmaksızın devletin nizamının tesisi ve devamı da mümkün değildir. Bu söz konusu kanunlar eğer devletin büyükleri ve devlet işlerinde basiret sahibi kişiler tarafından vazʿ edilmişse bunlara *siyâset-i 'akliyye* denilir. Eğer Allah tarafından tanzim edilmiş olup Şâriʿ (peygamber) vasıtasıyla vazʿ edilmiş olursa buna da *siyâset-i dîniyye* denir ki bu dünya ve ahiret hayatının her ikisindeki faydayı da gözetir niteliktedir. [172]

Mezkûr eserin Osmanlı dönemindeki ilk tam tercümesi olan Pîrîzâde tercümesinde bu kısım şöyledir:

> *Ma'lûm ola ki nizâm-ı mülk ü devlette lâzım u mühim olan siyâset-i medîne iki kısma münkasim olup birine* ***siyâset-i akliyye*** *ve birine* ***siyâset-i şer'iyye*** *derler. Eğer kânun-ı siyâset 'ukalâ-yı devlet ve hükemâ-yı millet ittifakıyla bi-hasebi'l-akl farz u takdîr olunup beyne'l-halk tashih-i mu'âmelât ve tertîb-i ukûbâtta onunla amele ittifâk olunursa ona "siyâset-i örfiyye*[173] *vü akliyye" derler. Ve eğer ahkâm-ı 'adl u siyâset Hazret-i Hâkim-i bî-illet celle şânuhû tarafından farz u takdîr olunup enbiyâ-i izâm aleyhimüssalâtü vesselâm vâsıtasıyla ümmete teblîğ olunursa ona "siyâset-i şer'iyye" ıtlâk olunur.*[174]

İnsanların bir *düzen* dahilinde bir arada yaşamaları için gerekli olan *tedbîr* Tûsî'de, Amâsî'de ve Tursun Bey'de *siyâset*; Devânî'de ve Kınalızâde'de *siyâset-i uzmâ;* İbn Haldun ve onun mütercimi olan Pîrîzâde'de *kânun/kavânîn-i siyâset;* Kâşifî'de *kânûn* olarak adlandırılmaktadır. Bu son adlandırmalar *siyâset*in, bir kanun çeşidi olmasını ve bu niteliğinden dolayı kanun veya yasa anlamına gelebilmesini daha da belirgin hâle getirmektedir. Bununla birlikte, burada dikkati çeken husus İbn Haldun'un "siyâset-i dîniye" terkibiyle ifade ettiği kanunları Pîrîzâde'nin *"*siyâset-i şerʿiyye*"* şeklinde tercüme

---

[172] İbn Haldun, *el-Mukaddime*, 1:326; İbn Haldun, *Mukaddime*, 1:420; İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun: Mukaddime Tercümesi (Çeviriyazı)*, 1:532-33.

[173] Bu tabir eserin başka yerlerinde de geçmektedir: Mesela eserin üçüncü bölümünün hilafetle ilgili dinî vaziflerle ilgili olan alt bölümünde hilafetle ilgili hususlar unutulduktan sonra sâhib-i şurta diye bilinen kadının iki görevinden bahsedilirken İbn Haldun bunlardan birinin şüphe üzerine suçları takip etmek ve araştırmak, cezalarını vermek, sabit olması halinde doğrudan hırsızlık ve idam cezalarını infaz etmek olduğunu ve bu iş için tayin edilen hâkimin bazen şer'î ahkâma riayet etmeksizin siyâsetin icabına göre (bi-mûcebi's-siyâset) hüküm vermekte olduğunu söyler: Bk. İbn Haldun, *el-Mukaddime*, 1:375-76; İbn Haldun, *Mukaddime*, 1:465. Bu kısmı tercüme ederken Pîrîzâde siyâsete göre hüküm verirler mealindeki kısmı *siyâset-i örfiyye ile amel .... ederdi."* şeklinde tercüme etmiştir. Bk. İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun: Mukaddime Tercümesi (Çeviriyazı)*, 2:90.

[174] İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun: Mukaddime Tercümesi (Çeviriyazı)*, 1:533.

etmiş olmasıdır. Bu durumda siyâset-*i şer'iyye* dinî/şer'î kanunları/siyâsetleri ifade ediyor olmalıdır.

Öte yandan Pîrîzâde, İbn Haldun'un *siyâset-i 'akliyye* terkibini Tursun Bey ve Kınalızâde'nin yaptığı gibi, Osmanlı hukuk terminolojisine daha da yaklaştırarak *siyâset-i 'örfiyye ve 'akliyye* şeklinde tercüme etmiştir. Yani, bir kanun çeşidi olan *siyâset* eğer ilahî değilse ya 'örfî ya da 'aklî olarak nitelenir ki bu da Nâsırî'nin dediği gibi *sebebine izâfet etmek*tir. Mezkûr kanunu ortaya çıkaran ya salt akıldır yahut ortak akıldır.

Mukaddime'nin müellifi aynı bölümün devamında Şâri'in nokta-i nazarı dikkate alınmaksızın olan *siyâset*e ve *ahkâm*a dayanan mülk türünün mezmûm olduğunu söyler.[175] Yani iki farklı kaynaktan neşet etmeleri itibarıyla farklılaşan ilahî kanun ile sultânî kanundan ikincisinin, eğer birincisine tâbî olmazsa, yerildiğini belirtmesi bize İbn Kayyim'in *âdil siyâset* ve *zâlim siyâset* ayrımını hatırlatmaktadır.[176]

İbn Haldun, eserinin üçüncü bölümünün "beşerî umrânı tanzîmde esas olan bir *siyâset*in zaruri olduğu" hakkındaki alt bölümünde ise insan türünün zorunlu olarak ictimâ'a ihtiyacı olduğunu tekrar edip bu ictimâ'a *umrân* dediğini ifade eder. Bu ictimâ'ın tesisi ve tanzimi için insanların kendisine müracaat edecekleri bir vâzı' ve hâkime ihtiyaçları vardır. Bu hâkimin emir ve hükümlerinin kaynağı ya *şer'*dir ya da *siyâset-i 'akliyye*dir. Birinci şekildeki *siyâset*in faydası hem dünya hem de ahirette görülürken ikinci *siyâset*in faydası sadece dünyada hasıl olur. İbn Haldun bunun ardından hikemî literatürde zikredilen *siyâset-i medeniyye* ile burada zikredilen *siyâset* türlerinin ikincisinin (*siyâset-i 'akliyye*) birbirinden farklı olduğunu şöyle anlatır: Amelî hikmet kitaplarında hakîmler arasında maruf olan *siyâset-i medeniyye* ile şimdi burada zikrettiğimiz *siyâset-i akliyye* (*siyâset-i sultâniyye*[177]) aynı şeyler değildir. Hükemâca maruf olan *siyâset-i medeniyye* yeryüzünde toplu olarak (müctemî') yaşayan fertlerden her birinin hemcinsleriyle olması gerektiği gibi geçinmeleri ve hatta bir hâkime dahi ihtiyaç duymamalarıdır. Ve bu zikredilen ictimâ'a *medîne-i fâzıla*; aralarında uydukları kanunlara da (beynlerinde düstûru'l-amel olan kavânîn ü merâsime) *siyâset-i medeniyye* denilir. Bu nev' bir

[175] İbn Haldun, *el-Mukaddime*, 1:327; İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun: Mukaddime Tercümesi (Çeviriyazı)*, 1:534.
[176] Köksal, *Fıkıh ve Siyâset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, 80.
[177] Pîrîzâde burada kastedilen "siyâset-i akliyye" yerine "siyâset-i sultâniyye" demeyi tercih etmiştir. Bk. İbn Haldun, 2:261.

ictimaʿın vukuu ise oldukça uzaktır.[178] İbn Haldun'un bu ifadeleri siyâset-i medeniyye/müdün ibaresinde siyâsetin şehrin idare edilmesinden ziyade, şehir idare edilirken insanların tâbî olması gereken kanunları işaret etmesi dikkat çekicidir. Bu, yukarıda ifade ettiğimiz gibi *siyâset*in kânûn, âdâb, kavâ'id gibi kelimelere de karşılık gelebileceğine bir başka delil olarak kabul edilebilir.

Mukaddime müellifi daha sonra bu sahada (siyâset-i mülk ü devlette[179]) yazılan eserlerin içerisinde en güzel ve derli toplu olanının Tâhir b. Hüseyn'in (ö. 822) oğlu Abdullah b. Tâhir'e (ö. 844) yazmış olduğu mektup[180] olduğunu ve vali tayin edilmesi münasebetiyle oğluna hitaben kaleme aldığı bu mektupta oğlunun bu görevi esnasında ihtiyaç duyacağı dinî ve ahlâkî âdâb (âdâbu'd-dîniyyye ve'l-ahlâkiyye), şerʿî ve sultânî siyâsetler/kaideler (siyâsâtü'ş-şerʿiyye ve'l mülûkiyye) ile alakalı hususların hepsini ona tembih etmiş ve ahlakî fazilet ve güzel meziyetlere onu teşvik etiğini ifade eder.[181] Zikredilen mektubu da eserinin bu kısmına dahil eden İbn Haldun daha sonra bu mektubun meşhur olup şöhretinin Halife Me'mûn'a (ö. 833) kadar ulaştığını aktarır.

İbn Haldun'un, Tahir b. Hüseyn'in meşhur mektubunu tavsif ederken birbiri ardınca kullandığı *âdâbu'd-dîniyyye ve'l-ahlâkiyye* ve *siyâsâtü'ş-şerʿiyye ve'l mülûkiyye* ifadelerinde "âdâb" ile "siyâsât"ın paralel bir şekilde kullanması[182] bize İbn Nüceym'in yukarıda zikredilen şu ifadesini hatırlatıyor: [*Siyâset*] *daha sonra şöyle tarif edilmiştir: Âdâba, maslahatlara, malların intizamına riayet için konulmuş kanundur.*[183] İbn Haldun'un bu ifadeleri, *siyâset*in çoğul haliyle kullanıldığı da göz önünde bulundurularak, İbn Nüceym'in mezkûr açıklamalarıyla birlikte okunduğunda *siyâset*in, *edeb*de olduğu gibi, insanların bir fiili işlerken uyması yahut kaçınması gereken şeyler manasıyla kullanıldığını gösterir niteliktedir.

---

[178] İbn Haldun, *el-Mukaddime*, 1:111-12; İbn Haldun, *Mukaddime*, 1:571; İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun: Mukaddime Tercümesi (Çeviriyazı)*, 2:261-62.
[179] İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun: Mukaddime Tercümesi (Çeviriyazı)*, 2:263.
[180] Mezkûr mektup ve bu mektubun Osmanlı dönemindeki tercümeleri ve Arapça şerhine dair bir inceleme için bk. Özgür Kavak, *Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatname*, 3. bs (Klasik Yayınları, 2019).
[181] İbn Haldun, *el-Mukaddime*, 1:112; İbn Haldun, *Mukaddime*, 1:573; İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun: Mukaddime Tercümesi (Çeviriyazı)*, 2:263.
[182] Aynı kullanımın diğer iki örneğini İbn Tıktaka'nı *el-Fahrî*'sinde ve Taşköprîzâde'nin Adûdiye şerhinde de görüyoruz. Bk. Ebû Cafer Muhammed b Ali b Tabataba İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye* (Dâru Sadır, t.y.), 17; Taşköprîzâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adûdiyye (Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi)*, çev. Mustakim Arıcı, ed. Elzem İçöz ve Mustakim Arıcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 258-59.
[183] Bk. bu tez, 33.

Keşfü'z-Zünûn ve Cihânnümâ adlı eserleriyle tanınan Osmanlı müverrihi Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) hem *Düstûru'l-Amel* adlı eserinde hem de *Takvîmü't-Tevârih*'inde İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinden istifade etmiştir. Kâtip Çelebi devlet ricalinin talebi üzerine içerisinde bulunulan devrin sorunlarına (ra'iyye, asker, hazine ahvalinde) çözüm önerilerini havi eseri *Düstûru'l-Âmel li Islâhi'l-Halel'*inde,[184] ve *Fezleke* adlı eserinin bir nevi kronolojik cetveli olarak yazdığı *Takvîmü't-Tevârîh*'inin hatimesinde İbn Haldun'un devletlerin ömrü ve *siyâset*in çeşitleri hakkındaki görüşlerini aktarmıştır.

Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sinin ve diğer bazı eserlerinin de kaynakları arasında yer aldığı[185] *Naîmâ Tarihi*'nin giriş bölümünden sonra yer alan birinci faslında (fasl-ı evvel) *Düstûru'l-Amel*'in mukaddime kısmı neredeyse bire bir; diğer üç bölüm ise muhtasaran yer almıştır. Aynı faslın devamında ise Kâtip Çelebi'nin bir başka eseri olan *Takvîmü'-Tevârîh*'in hâtime kısmının devlet nazariyesinin anlatıldığı bölümü neredeyse aynen yer almıştır.[186] Nitekim Naîmâ da bu faslın sonunda *bu vâsılda bu mahalle gelince zikr olunan fevâ'id Hacı Halîfe* [Kâtip Çelebi] *akvâlinden müntehâb kelimâtdır. Ba'zı fevâ'id ile temzîc ve siyak-ı diğer üzre tertîb ü tahrîr olunmuştur"*[187]diyerek bu kısımdaki telif yöntemini açıkça belirtmiştir.[188]

Kâtip Çelebi'nin *Takvîmü't-Tevârîh*'te İbn Haldun'dan aktardığı ve yukarıda yer alan *siyâset* çeşitleri kısmını Naimâ bazı küçük ekleme ve çıkarmalar da yapmak suretiyle

---

[184]Bk. Kâtib Çelebi, *Siyâset Nazariyesi: Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, haz. Ensar Köse, 2. bs (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020), 62-85. Ayrıca bk. Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, with E. Ekin Tuşalp Atiyals (Boston: Brill, 2018), 285-94. Sariyannis'in, Katip Çelebi'nin *Takvîmü'-Tevârih*'indeki İbn Haldun etkisi üzerine olan değerlendirmelerinde *siyâset* kelimesine verdiği anlam (good politicking) üzerinden vardığı sonuçlara katılmadığımızı da belirtmeliyiz. Bk. Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, 289.

[185] Ayrıntılı bilgi için bk. Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli, c. 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), xx-xxx.

[186] Kâtib Çelebi, *Takvîmü't-Tevârîh: İndeksli Tıpkıbasım* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009), 83a-86b. Kâtip Çelebi, Takvîm, 83a-86b.; Naîmâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, 1:21-25.

[187] Naîmâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, 1:21-25.

[188] Pîrîzâde Mehmed Sahib Efendi'ye atfedilerek *Beş Tarz-ı Siyâset* adıyla yayımlanan eser, Naima Tarihinin yukarıda zikredilen bölümünün bire bir aynısıdır. Bu eserin Pîrîzâde'ye atfedilmesinin tek dayanağı ise, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde 2698 numarasıyla kayıtlı olan yazmanın zahriyyesinde yer alan "kitâbü's-siyâseti'l-Pîrîzâde" ve "etvâr-ı hamse-i Pîrîzâde" adlı kayıtlardır. Muhtemelen bu ikisinin birleştirilmesi ile eserin ikinci başlığı *Kitâbü's-Siyâse fî Etvâri'l-Hamse* şeklinde oluşturulmuştur. Bk. Mehmed Sâhib Efendi Pîrîzâde, *Beş Tarz-ı Siyâset (Kitâbü's-Siyâse fî Etvâri'l-Hamse)*, haz. Hilal Çiftçi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020), 19-27. Bir dönem Müteferrika Matbaasında basılmakta olan eserlerin tashihiyle görevlendirildiği söylenen Pîrîzâde'nin kendisine atfedilen bu eser ile aynı matbaada basılan eser arasındaki bu aynılık ayrı bir çalışmada değerlendirilecektir. Fakat şu kadarını belirtmek gerekir ki Pîrîzâde'ye atfedilen bu eser ile Naimâ tarihinin girişindeki *Fasl-ı Evvel* bölümü ancak Naima tarihinin Müteferrika basımında aynıdır. Bu aynılığı sağlayan da bu tarihe İbrahim Müteferrika tarafından yazılmış olan mukaddime kısmıyla sağlanmaktadır. Öyle görünüyor ki İbrahim Müteferrika'nın yazdığı giriş ile Naima'nın eserinin *Fasl-ı Evvel* bölümü birleştirilerek bir yazma oluşturulmuştur.

eserinin ilgili kısmına olduğu gibi almıştır.[189] İbrahim Müteferrika ise (ö. 1160/1747) Naimâ tarihine yazdığı ve aslen Naimâ'nın *Takvîmü't-Tevârîh*'ten eserine aktardığı yerin biraz daha açımlanmış hâli olan girişte şöyle der:

> *Hafî olmaya ki mü'ellif-i kitâb-ı müstetâb Na'îmâ merhûm sadr-ı kitâbda ahvâl-i düvele dâ'ir bast u temhîd eyledügi üzere mülk ve saltanat ma'nâsına olan devlet bir nev'-i âyîn üzere ictimâ'-i beşeriyyûndan ibâretdür ve her devlet ve saltanat ve cumhur ve cem'iyyetde lâ-cerem icrâ-yı kavâ'id-i dîn ve tanzîm-i umûr-ı müslimîn içün bir hâkim-i kâhir lâzım ve ehemdür ki merâsim-i evâmir ü nevâhîyi muhâfaza idüp kavânin-i siyâsiyye kemâ yenbağı ri'âyet oluna tâ fark-ı millet efser-i devlet ile i'zâz bula ve bi'l-ittifâk her devletin kıyâm ve bekâsına şart olan siyâsetdür* ***ve bu mahalde siyâset ahkâmdan ibâretdür*** *ve ahkâm dahı ya aklîdür hikmet-i ameliyyeden bir kısım olan siyâset-i mülûk gibi veya şer'îdür Kitâbullah ve sünnet-i Resûlullahda vârid olan ahkâm-ı ilâhiyye gibi. Siyâset-i şer'iyye ki ahkâm-ı ilâhiyyedür siyâset-i akliyyeden muğnî olmağla mülûk ve selâtin-i İslâmiyyeye düstûru'l-ameldür. … ve siyâset-i mülûk ta'bîr olunan ahkâm-ı 'akliyye mutlak zabt u rabt-ı umûr-ı devlet ü cem'iyyet ve nizâm-ı mülk ü millet içün iktizâ-yı hâl ü vaktine göre 'ukalânun tetebbu' u taharrîleriyle bast u temhîd ve 'akd u te'yîd olınub cümlenün ittifakıyla destûru'l-'amel kılınmış bir alay kavâ'id ü kavânîndür*[190]

İbrahim Müteferrika'nın Naîmâ tarihine yazdığı bu girişte verdiği bilgilerden açığa çıkıyor ki *siyâset* bazı mahallerde *ahkâm* manasına gelebilmektedir. Hikmet-i ameliyeden bir kısım olan ve *siyâset-i mülûk ta'bîr olunan ahkâm-ı akliyye* ise birtakım kavâ'id ve kavânînden ibarettir. Müteferrika'nın Naîmâ'nın *Takvîmü't-Tevârîh*'ten eserine aktardığı yeri genişlettiği bu pasaj ile yukarıda zikredilen İbn Haldun'un *aklî* ve *dinî siyâset* ayrımını birlikte okuduğumuzda *siyâset*in kânun veya ondan sadır olan hüküm/ahkâm manasındaki kullanımı bir kez daha açığa çıkmaktadır.

Tûsî ve onun *Ahlâk-ı Nâsırî*'sini kaynak alan takipçilerinin eserleri vasıtasıyla okuduğumuz *siyâset* tarifinin Osmanlı edebiyatındaki bir başka örneğini ise devlet yöneticilerine nasihat etmek maksadıyla yazılmış eserlerin en eski ve en meşhur örneklerinin başında gelen *Kelîle ve Dimne*'nin Osmanlı'daki en meşhur tercümesi olan Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi'nin (ö. 950/1543) *Hümâyûnnâme*'sinde görüyoruz. Bu tarifin Amâsî, Tursun Bey ve Kınalızâde'nin aktardıkları tariflerden farkı, Ali Çelebi'nin *Hümâyûnnâme*'yi yazarken kullandığı kaynağın Nasırî değil, Hüseyin Vâiz-i Kâşifî ve

[189] Naîmâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, 1:21-25.
[190] Mustafa Naimâ, *Târîh-i Na'îmâ: Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsâti Ahbâri'l-Hafikeyn* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1864), 4-5.

onun *Envâr-ı Süheylî* adlı *Kelîle ve Dimne* tercümesi olmasıdır. Kâşifî, *Envâr-ı Süheylî* adını verdiği bu tercümesinde de *Ahlâk-ı Muhsinî*'sinde olduğu gibi *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin *siyâset-i müdün* başlığını taşıyan üçüncü bölümünden istifade etmiş ve bu yolla yukarıda yeri geldikçe zikredilen insanın temeddüne ihtiyacı ve bunun için elzem olan *siyâset*in tarifini bu esere tahkiye yoluyla nakletmiştir.

Filibeli, Kâşifî'de olduğu gibi, eserinde mukaddimeden[191] sonra *Kelîle ve Dimne* hikâyelerinin en dış hikâyesini yani, ana çerçeve hikâyeyi anlatır. Bu hikâye Hümâyûn-fâl adlı hükümdar ile Huceste-rây adlı vezirin arasında akıllı bir hükümdarın memleketi nasıl idare etmesi gerektiğine dair geçen konuşmalardan ibarettir.[192] Aşağıda görüleceği üzere bu bölüm *Ahlâk-ı Nâsırî*'de yer alan insanın temeddüne ihtiyacı ve bunun için gerekli olan *siyâset*in anlatıldığı kısımların tahkiye yoluyla kurgulanmış hâlinden ibarettir:

> *Vezîr eyitdi: Ey şâhen-şâh-ı hikmet-penâh indifâʿ-ı eşkâl-i nizâʿ u cidâl müyesser ve anunçün **bir tedbîr ü kânûn** muʿayyen ü mukarrerdür ki her ferdi ʿale'l-infirâd kendü hakkına râzî vü kâniʿ kıla ve taṣarruf-ı mâ-ʿadâdan dest-i taʿaddîsine mâniʿ ola. **Ol tedbîre siyâset dirler** ve anun medârı riʿâyet-i kânûn-ı ʿadâletdür ki muhâfaza-i hâkk u vasatdan ʿibâretdür.*
>
> *Pâdşâh eyitdi: **Ol kânûn-ı siyâset** ki anı zabt u riʿâyet ile efrâd-ı benî-âdemden zulm ü taʿaddî zâʾil ve ahvâl-i ʿâlem ṣalâh u iʿtidâle mâʾil ola, kimden mefhûm ve ne vech ile maʿlûm olur?*
>
> *Vezîr eyitdi: Ol **kânûnun** muʿayyini ve ol **tedbîrün** mübeyyini bir ferd-i kâmil ü mükemmel ü müʾeyyeddür ki firistâde-i hazret-i ʿizzetdür. Hükemâ-yı güzîn ana **nâmûs-ı ekber** ve ʿulemâ-yı dîn **rasûl ü peygamber** dirler. Kânûn-ı evâmir ü nevâhîsi ki fi'l-hakîka ṣâbûn-ı denes-i meʿâṣî vü menâhîdür, muṣlih-i ahvâl-i ʿâlem ve maʿaddil-i ehvâʾ-i benî-âdemdür. Çün ol peyġamber ki vâzıʿ-ı kavânîn-i şerʿ-i mutahherdür, dârü'l-mülk-i âḫirete ʿazîmet buyura icrâ-yı kavâʿid-i dîn ve ışlâh-ı meṣâlih-i müslimîn içün bir **sâʾis-i zâbıtdan** lâbüddür. Zîrâ ki ekser-i halâʾik kendü hâline lâʾik umûrdan gâfil ve mutâbeʿat-ı hevâ ve mutâveʿat-ı nefs-i degâya mâʾildürler. Lâ-cerem bunlarun miyânında bir **hâkim-i kâhir** mühimm ü lâzımdur ki kavâʿid-i emr ü nehy-i peyġamberi ki şerʿ-i mutahherden ʿibâretdür, muhâfazat idüp **kânûn-ı siyâseti** kemâ-yenbaġî riʿâyet kıla tâ*

[191] Mukaddime bölümünün en başında yazarlar (Kaşifî ve ondan aktaran Ali Çelebi) *Kelile ve Dimne*'nin maksadının da *kavâ'id-i hikmet-i 'ameliyye üzre mübtenî* olduğunu belirtmiş ve *Ahlâk-ı Nâsırî*'de yer alan amelî hikmetin kısımlarına kısaca yer vermişlerdir. Bk. Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, haz. Tuncay Bülbül (Ankara: TÜBA Yayınları, 2017), 179-80; Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Envâr-ı Süheylî*, https://viewer.ganjoor.net/anvar-e-soheyli-bl#page/n37/mode/2up 8b-9a.

[192] Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 182-203.

hem fark-ı millet efser-i devlet ile ser-efrâz ve hem libâs-ı saltanat tırâz-ı iʿzâz-ı şerîʿat ile mutarraz ola[193]

Filibeli Ali Çelebi *Envâr-ı Süheylî'*nin bu kısmını[194] Türkçeye aktarırken bazı tasarruflarda bulunmuştur. Mesela Kaşifî'de sadece *tedbîr* kelimesiyle ifade edilen manayı Ali Çelebi *tedbîr ü kânûn* terkibiyle ifade etmiş ve devamında da tedbir ve kanun olduğunu söylediği *siyâset*i *kânûn-ı siyâset* terkibiyle genişleterek *siyâset*in bir kanun çeşidi olduğunu göstermiştir.

Fıkıh ve amelî hikmet literatürünün daha ziyade devlet yönetimi ile ilgili olan kısımlarında geçen *siyâset* kavramının anlamları ve tariflerinden anlaşıldığına göre *siyâset*; sultanın, halkı kontrol altında tutmak için vaz' ettiği hükümlerdir. Bu hükümler, insanlar arasında vuku bulması muhtemel kötülüklerin (fesâdın) engellenmesi ve insanların birbirlerine ve nihayetinde saltanata zarar vermelerinin önüne geçmek için alınan bir *tedbîr* olarak kabul edilir. Ancak, *siyâset*in idare etmek anlamının bu bağlamda da geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Zira gerek burada gerekse başka metinlerde[195] yönetici için kullanılan *sâ'is* kelimesi *siyâset* eden, yani insanları kontrol altına alan veya onları idare eden kişiyi ifade etmektedir.

1.3. Osmanlı Yazınında "Siyâset"[196]

Yöneticilere nasihat literatürünün İslam dairesindeki ilk Türkçe örneği kabul edebileceğimiz *Kutadgu Bilig*'de;[197] sonrasında Batı Türkçesiyle yazılmış eserlerin devlet yönetimine temas edenlerinin neredeyse tamamında ve bunlarla birlikte farklı türlerdeki birçok eserde *siyâset* kelimesine rastlamak mümkündür. Bununla beraber, mezkûr

[193] Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 197-98.
[194] Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Envâr-ı Süheylî*, https://viewer.ganjoor.net/anvar-e-soheyli-bl#page/n37/mode/2up 16a.
[195] Kutluer, Kındî'nin *sâ'is* kelimesini kâinatın gerçek yönetici (es-sâ'isü'l-hakk) şekliyle Allah'a atfen kullandığını aktarır. Bk. İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 167. Kelimenin yönetici anlamındaki kullanımının bir başka örneği için bk. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 936.
[196] *Siyâset* kelimesinin kökeni ile fıkıh ve hikmet literatüründeki yeri hakkında bilgi verirken kelimenin Türk dilinde ve dolayısıyla Osmanlı sahasındaki anlam alanına temas etmiş ve kimi tespitlerde bulunmuştuk. Mezkûr tespitler, bu başlık altında verilecek olan bilgilerle paralel olup tekrar edilmeyecek ve yeri geldikçe atıfta bulunulmakla iktifa edilecektir.
[197] Orhon yazıtları da muhtevası, yazım amacı ve diğer bazı yönleriyle yöneticilere nasihat literatürü bağlamında değerlendirilebilir. Ancak, bizim üzerinde durduğumuz eserler İslâm dairesi içerinde olduğundan mezkûr yazıtları kapsam dışı bırakıyoruz. Bununla birlikte, Türkçenin ilk yazılı eserleri olarak kabul edilmeleri hasebiyle *siyâset* kelimesinin Türk dilindeki kullanımını araştırırken bu yazıtları da göz önünde bulundurduğumuzu ve kelimenin bunlarda yer almadığını belirtmeliyiz.

kelimenin Anadolu'da Batı Türkçesiyle kaleme alınmış eserlerde ve akabinde Osmanlı yazınındaki kullanımını 18. yüzyılın ikinci yarısından önceki ve sonraki kullanım olarak ikiye ayırmak gerekiyor. Zira Batı dillerinden, bilhassa Fransızcadan Osmanlı Türkçesine yapılan çevirilerin bir kısmında kaynak metinde yer alan *politique* (İng. *politics*) kelimesi Osmanlı Türkçesine ya Türkçeleştirilerek (politika, ilm-i politik) alınmış yahut *siyâset*/*umûr-ı siyâset* şeklinde karşılanmıştır.[198] Bu, farklı havzalardan gelen iki kelimenin bir yatakta birleşmesi ve birbirlerinin yerine kullanımının başlangıcı olmanın yanında, *siyâset* kelimesinin Osmanlı Türkçesindeki anlam alanındaki önemli bir değişikliğin de ilk adımı olmuştur.

Siyâset kelimesinin Türkçe literatürdeki kullanımına baktığımızda dikkati çeken ilk şey, "insanları/re'âyayı idare etmek, yönetmek" ve bununla ilgili temel anlamlardan daha yaygın bir şekilde insanları idare etmek için zorunlu görülen "tedbîr/kânûn/hüküm" ve "bunlara uymayanların karşılaşacağı cezai yaptırımlar" anlamlarıyla kullanılmış olmasıdır. Bununla birlikte, mülkte nizamın sağlanması için vazgeçilmez bir araç, hükümdar için olmazsa olmaz bir nitelik olan *siyâset*, *adâlet* ile de doğrudan ilgili ve ilişkilidir.

Divânu Lügâti't-Türk (y. 464/1072- 470/1077) ve *Mukaddimetü'l-Edeb* (y. 538/1144'ten önce) gibi erken dönem Arapça-Türkçe sözlüklerinden kabul edilebilecek eserlerde "siyâset" kelimesine rastlamıyoruz. Buna karşın 16. yüzyılda yazıldığı bilinen üç önemli sözlükte de bu kelime yer alır. Abdullah Kestelî'nin (ö. 948/1541) *Sıhâh* ve *Kâmûsu'l-Muhît*'ten derleyerek meydana getirdiği *Mirkatü'l-Luga*'nın görebildiğimiz yazmalarında *siyâset* kelimesine yer verilmekle birlikte, kelimenin Türkçe karşılığı veya tanımına yer verilmemiştir.[199] Bununla birlikte, mezkûr sözlükte yer alan kimi maddelerin karşılığı verilirken *siyâset* kelimesinden istifade edildiğini görüyoruz. Örneğin; *iyâl* (ایال) kelimesi "siyâset eylemek", bu kelime ile müştak olan *i'tiyâl* (اعتیال) kelimesi "ıslâh itmek ve siyâset itmek", 'iyâset (عیاست) kelimesi ise "siyâset-i mâl" şeklinde karşılanmıştır.[200]

Cevherî'nin *es-Sıhâh*'ıyla birlikte farklı lügatlerden de istifadeyle meydana getirilen *Ahterî-i Kebîr*'de *siyâset* kelimesi "nizâm-ı 'âlem ve edeb"[201]şeklinde karşılanırken

[198] Yılmaz Aydoğdu, "Osmanlı Siyâset Düşüncesinde 'Politiuqe/Politika' Kavramının Kullanımı Üzerine Birkaç Not", 428-33.
[199] Abdullah Kestelî, *Mirkâtü'l-Luga* (Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 02863), 22b.
[200] Abdullah Kestelî, *Mirkâtü'l-Luga*, 97b, 96a, 24a.
[201] Ahterî Mustafa Efendi, "siyâset", içinde *Ahterî-i Kebîr*, haz. H. Ahmet Kırkkılıç ve Yusuf Sancak (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009). *Siyâset* kelimesinin Ahterî-i Kebîr'deki tanımının yer aldığı bir başka Arapça-Türkçe sözlük de 17. yüzyıl âlimlerinden Hisâlî Abdurrahman Çelebi'nin (ö. 1087/1676-

dönemin bir başka meşhur sözlüğü olan *Vankulu Lugati*'nde ise kelime, "hükûmet (siyâsetü'r-ra'iyye)" şeklinde karşılanır.[202] Arapça-Türkçe lügatlerin sonraki yüzyıllardaki örneklerinin kahir ekseriyetinde de kelimeye verilen anlam bu minvaldedir.

Arapça-Türkçe lügatlerde kelimenin insan topluluklarının işlerini ve dolayısıyla onları yönetmek, idare etmek vb. anlamlarının tabii olarak ön plana çıktığını görüyoruz. Nitekim kelimenin Osmanlı'da bu anlamlarda da kullanımda olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Örneğin; II. Bâyezid dönemi kütüphanecisi Hayreddîn Hızı Atûfî (ö. 948/1541-42) Topkapı Sarayı kitaplığında yer alan kitapları tasnif ederken devlet yönetimi ile ilgili eserler için *umûrü'-riyâse ve's-saltana ve's-siyâse* tabirlerini de kullanır.[203]

Kutadgu Bilig'e sonradan eklenmiş manzum önsözde bir yerde, ana metinde ise on üç yerde *siyâset* kelimesi geçmektedir. Bu kullanımların tamamında *siyâset* hikmet literatüründeki tarifinde gördüğümüz *tedbîr/kânûn* veya bunlara uymayanların muhatap olduğu muhtelif *ceza* veya *cezalandırma* anlamlarında kullanılmıştır.[204] Mezkûr önsözde kitabın muhtevası hakkında bilgi veren meçhul yazar/müstensih bu kitapta hükümdarın bir yandan baş keserek *siyâset* ederken diğer yandan da *firâset* ile gönülleri nasıl alacağını anlattığını ifade eder:

Yana bir siyâset başın kesgüke / İkinci firâset könül bergüke[205]

Ana metinde ideal bir bey/hükümdarın özelliklerinin anlatıldığı bahiste ise gerekli şartlardan birisinin *himmet* olduğu söylendikten sonra *himmet*in yanında bir de *siyâset*in gerekli olduğu ifade edilir. Bey memleketini ancak *siyâset* ile düzene koyar ve halk da onun *siyâset*ine bakarak hareketlerini tanzim eder. Bey, onun kapısını süsleyen *siyâset* ile memleketini düzene koyar. Kötü insanlara karşı *siyâset* icra edilmelidir; zira halk arasındaki kargaşayı ancak *siyâset* yatıştırır:

Bu himmet bile hem siyâset kerek / Siyâsetka beglik riyâset kerek
Siyâset bile beg tüzer il törü / Kara kılkı itlür siyâset körü
Bu sözke yanutı bu beyt ol tanuk / Tanuk kayda bolsa bu huccet anuk
Bu begler kapuğın siyâset bezer / Siyâset bile beg ilin tüzer

77) *el-Evzânü'l-Arabiyye*'sidir. Bk. Hısâlî Abdurrahman Çelebi, *el-Evzânü'l-Arabiyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 5164), 39a.

[202] Vankulu Mehmed Efendi, "es-siyâset", içinde *Vankulu Lügati*, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014).

[203] Kavak, "Siyasetin Kavramsal Çereçevesi: İlgili Disiplinler ve Çağdaş Yorumlar", 111-12.

[204] Kutadgu Bilig'de geçen kelimelerin dizini için bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 1229.

[205] *Bir de nasıl baş kesmeli, siyâset etmeli, ceza vermeli; ikincisi gönüller almak için nasıl ferâset göstermeli.* Bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 78-79.

İsizke siyâset yorıtğu kerek / Bodun bulğanukın siyâset süzer
Bu il tutrukı hem tüpi bekliki / İki nen-turur aslı yıldız köki
Birisi bodunka törü ol ülüş / Birisi er atka ülese kümüş
Törü birle bodnı sewinse turup / Kümüş bolsa er at yarunsa körüp[206]

Örneklerden anlaşılacağı üzere *siyâset*, beylerin *himmet* ile birlikte sahip olmaları gereken bir diğer niteliktir. Onlar bu nitelik sayesinde de illerini (mülklerini) düzene koyar; kötü insanları sindirip kargaşayı ortadan kaldırır. *Siyâset* burada insanları hizaya getirme, birbirlerine ve mülke zarar vermelerini engellemeyi işaret eden kullanımıyla korkutucu bir nitelik olarak öne çıkmaktadır. Ancak, ondan korkması gereken budunun/ra'iyyenin tamamı değil, kötü veya müfsit olanlarıdır. Bu bağlamda *siyâset adâlet*i sağlama aracı olmaktadır. Nitekim gerek aslen yöneticilere nasihat etmek üzere yazılan eserlerde gerekse bunların haricindeki literatürde, padişahın sahip olması ve onunla mülkünde çıkan veya çıkması muhtemel fesadı engelleyeceği bir özellik olan *siyâset* birçok kez *adâlet* ile aynı terkip veya bağlam içerisinde karşımıza çıkar.
Aşağıda İranlı şair Sûzenî-i Semerkandî'nin bir vezir övgüsü için kaleme aldığı beyitte Hz. Ömer'in *adâlet* ve *siyâset* ile meşhur olduğu söylenir:

نام عمر به عدل و سیاست سمر شده ست
امروز هم بعدل و سیاست سمر تویی[207]

Yine Hz. Ömer'in *adâlet* ve *siyâset*teki keskinliği Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk*'un Âşık Çelebi tarafından yapılan tercümesinde şöyle ifade edilir:

Hazret-i Fârûk bin Hattab'un ʿadl ü dâdı ve dâd-ı üstüvârı nihâyetine râkî ve gâyetine mülâkî idi. Hadd-i İlâhî ikâmetinde hod siyâseti kıyâkî idi. Hattâ ikâmet-i hadd-i şerʿde kendü öz oğlına kıydı.[208]

---

[206] *Himmet ile beraber bir de siyâset lâzımdır; siyâset için de beylik şartlarını hâiz bir beyin siyâseti lâzımdır. Bey memleket ve kanunu siyâset ile düzene koyar; halk hareketini onun siyâsetine bakarak tanzim eder. Şu beyitler bu söze cevap ve şahittir; şahit nerede ise hüccet de oradadır. Beylerin kapısını siyâset süsler; bey siyâset ile memleketini düzene koyar. Kötün insanlara karşı siyâset yürütmeli; halk arasında kargaşalığı siyâset yatıştırır. Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır. Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüştür. Kanun himayesinde halk sevinç içinde yaşamalı ve parayı görerek hizmet edenlerin yüzü de gülmelidir.* Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 424-26.
[207] Şemsüddîn Muhammed b. Ali Sûzenî-yi Semerkandî, *Dîvân-ı Hakîm Sûzenî-yi Semerkandî*, haz. Nasırüddîn Şâh Hüseynî (Müessese-i Çâp u İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, 1338), 352. "Hz. Ömer'in adı adalet ve siyasetle anıldı; bugün de adalet ve siyaset seninle anılıyor."
[208] Açık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk*, haz. Filiz Kılç ve Tuncay Bülbül (TÜBA Yayınları, 2017), 102.

Gülşehrî'nin (ö. 1317'den sonra) *Gülşennâme* adıyla da bilinen *Mantıku't-Tayr* tercümesinde bir yerde geçen *siyâset* kelimesi de *adâlet* ile aynı bağlamda kullanılmış olup hüküm altındakilerin birbirlerine zarar vermesini engelleyen bir fiil (siyâset sür-) olarak karşımıza çıkar:

> *Zulm-ıla 'âdıllıgum çün ayrışa / Kurd-ıla mülkümde koyun barışa*
> *Ben siyâset diler-isem sürmege / Korka togan keklige zahm urmaga*[209]

Siyâset ile *adâlet*in aynı terkip içerisinde ve iyi yöneticilerin sahip olduğu özellikler olarak zikredildiği bir diğer örneği Gedizli Azmî'nin (ö. 1607-08), yöneticilerin hilelere düşmemesi için onlara nasihat etmek maksadıyla kaleme aldığı *Kitâb-ı Hiyel*'inde görüyoruz:

> *Sâhib-i 'adl ü siyâsetdür bular / Âlim-i 'ilm-i firâsetdür bular*[210]

*Siyâset*i, *adâlet*i yerine getirecek bir araç olarak düşündüğümüzde bu yakın ilişki daha anlamlı hâle gelecektir. *Adâlet* ve *siyâset*; nizamı sağlamak görevini yerine getirmeye hizmet etmek üzere padişahlarda bulunması lazım gelen niteliklerdir. Bu kabilden önemli bir örneği *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin "siyâset" bahsinde görüyoruz. Kâşifî *siyâset*in gerekliliği bahsini açıkladığı kısımda şöyle der:

> *Gönül her ne kadar mülk adaletsiz olmaz (لا ملک الا بالعدل) gelinini arzu etse de onu siyâset olmadan adalet olmaz (لا عدل إلا بالسیاسه)süsü ile süslemek gerekir.*[211]

Yukarıdaki alıntının mezkûr metindeki bağlamı göz önünde bulundurulduğunda burada *siyâset*in, zorbaların kötülüklerini engellemek veya ortadan kaldırmak için kullanılan bir nevi tehdit/korkutma aracı olduğunu düşünmek mümkündür. Böyle olduğunda kelimenin, "kendisine uyulmadığında cezalandırmayla karşılaşılacak olan hüküm/kanun" anlamının öne çıktığını söyleyebiliriz.

---

[209] Kemal Yavuz, *Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-Nâme)* (Ankara: Kırşehir Valiliği, 2007), 1:312.
[210] Elife Ateş, "Gedizli Azmi'nin Kitab-ı Hiyel'i ve Jung'un Hilebaz Arketipi Üzerinden İncelenmesi" (Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2020), 338.
[211] Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 363.

Siyâset, Âşık Paşa'nın *Garîbnâme'*sinde ise, yukarıda zikredilen muhtelif cezaların bir türünü (hapis ve eziyet) ifade eder niteliktedir:

Kâfir elinde siyâsetde-y-idüm / Hem 'azâbda hem melâmetde-y-idüm[212]

Garîbnâme'nin bir başka bölümünde ise bir gemiye teşbih edilen dünyanın düzeninin ancak Resulullah'ın vaz' ettiği *şerî'at* ile kaim olacağı ve eğer *şerî'at*a tabi olunmazsa insanların, nefislerinin hevasına uyarak kargaşa çıkaracakları belirtilir. Daha sonra ise insan nefsinden birçok hevesler ortaya çıkacağı ve bu heveslerin de *siyâsetler*i ortaya çıkaracağı söylenir. Bu bağlamda *siyâset* kargaşayı kontrol etmek, bastırmak için konulan *kânûn* veya verilen *hüküm*ler şeklinde anlaşılabilir.

Pes şerî'atdur geminün lengeri / Kodı anı ol cihânun serveri
Ger şerî'at lengeri asılmaya / Bu hevesler şûrişi basılmaya
Sümme ce'alnâke 'alâ şerî'atin mine'l-emri fettebi'hâ[213]
Pes gönülden çok hevâsetler kopar / Ol heveslerden siyâsetler kopar[214]

Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde de *siyâset*, hakkıyla riyâset etmenin gereklerinden birisi olarak karşımıza çıkar. Onun aktardığına göre; reisliği/beyliği kemâle ulaştıran *siyâset* olmadan memlekette nizam olmaz. Ahmedî daha sonra *siyâset* olmadan varlığın/düzenin devamı mümkün olabilseydi *şerî'at*ta *had* (hudûd) diye bir şeyin olmayacağını *siyâset*in gerekliliğine delil olarak gösterir. Daha önce belirtildiği üzere *had* birtakım cezaî müeyyideleri ifade eden bir terimdir. Bu bağlamda *siyâset*in cezai yaptırımları gerektiren hükümler manasının öne çıktığını söylemek mümkündür. Nitekim sonrasında gelen beyitlerde de beyin *siyâset* ile *hâr* (ateş, kor) olup *dağ ur*mayı ve sertlik ile muamele etmeyi bilmesi gerektiği; yoksa memleketinin nizamına ve devletinin devamına halel gelmesinin muhtemel olduğu aktarılır:

Ger dilersen kim riyâset idesin / Müfside dâim siyâset idesin
Kim siyâsetle olur beglik temâm / Bî-siyâset memleket dutmaz nizâm[215]

---

[212] Âşık Paşa, *Garib-nâme*, haz. Kemal Yavuz, I/2 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 781.
[213] "Sonra seni de bu konuda ilahî vahye dayalı bir yola koyduk. Onu izle, bilmeyenlerin arzularına uyma" Kur'an-ı Kerim, "Câsiye", 45/18.
[214] Âşık Paşa, *Garib-nâme*, II/1:299.
[215] Bu iki beyit ile *Kutadgu Bilig*'den örnek olarak aldığımız 2128 ve 2129. beyitler hem lafız hem de mana bakımından birbirine çok yakındır. Bu düşüncenin bir başka ifadesini Kefevî Hüseyin Efendi'nin (ö. 1601) *Gülistan* şerhinde rastlıyoruz. Şarih, siyâset olmadan mülk ve saltanatın nizam bulmayacağı anlamını ihtiva eden cümleyi Arapça olarak (كما قيل لْريسة بْلا سْياسة) da ifade ettikten sonra Türk dilinde nazma çeker: *Mülk turmaz 'adâlet olmayıcak / Zabt olınmaz siyâset olmayıcak* Bk. Gözde Özcanar Sel, "Hüseyin Kefevî ve Bûstân-Efrûz-ı Cinân Der-Şerh-i Gülistân" (Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2020), 754.

Ger siyâsetsüz olabilse vücûd / Olmaya-y-dı şer'de hergiz hudûd
Hâr olacak yirde sen gül olmagıl / Dâğ uracak yirde merhem urmagıl
Hâr sahlar hâr-püştün cânını / Nermlik döker samurun kanını[216]

*Siyâset*in, hüküm sahiplerinin kargaşayı engellemek maksadıyla aldıkları *tedbîr,* koydukları *kânûn* veya verdikleri *hüküm* ve bunların sonucu olarak uygulanan cezalar manasındaki kullanımlarını yöneticilere nasihat literatürünün başat eserlerinden olan Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u, Necmeddîn Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ı ve Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'unda ve dolayısıyla onların Türkçe tercümelerinde de görmekteyiz. Mesela; *Mirsâdü'l-İbâd*'ın beşinci babının ilk dört faslını kimi manzumelerle genişletilerek Türkçeye aktaran Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ* adını verdiği bu tercümesinden aşağıya alınan örneklerde *siyâset* kötülükleri engellemek için vaz' edilen kanunlar ve yine aynı maksatla uygulanan cezalar manalarına gelir:

> […] *ve harâmîlerün ve yol kesicilerün hakkından gelmege ve cinâyet ehline Tangrı'nun* ***had****larını sürmege ve kısâs ehline Hak buyruğuyla* ***kısâs*** *buyurmaga ve memleketde bî-muhâbâ* ***siyâsetleri yirine getürmege…***
>
> *Kimün kim iline hirâset gerek / Ana kahr u cebr ü* ***siyâset*** *gerek*[217]
>
> *Ammâ hâs pâdişâhlık budur ki el ve ayak ve endâmlar ve nefs ve gönül ve zâhir hisler ki kendü has pâdişâhlıgıdur ve hakîkî ra'iyyeti anlardur cümlesini şerî'atun hükmi ve fermânı bendine çeke ve her birine şöyle ki Hakk'un kullığı buyrulup-durur, yerüne getüre ve* ***şerî'at siyâsetiyle*** *idilmeyecek nesnelerden girü yığa ve nefsi* ***şerî'at burındurıgıyla*** *baş çekmeden yığa boyun virmeklik üzere.* […] *Hakk ta'âlâ nâyiblig-ile ol hazretün kullarına tasarruf kıla ve memleketde* ***saltanat ahkâmını şer' kânunuyla*** *sürebile.*[218]

Yukarıdaki pasajda geçen *şerî'at siyâseti, şerî'at burındurıgı* ve *şer' kânunu* ifadeleri *siyâset*in *kânûn/hüküm* manasına delalet eder. *Siyâset* adı verilen hükümleri veren en yüksek makamdaki kişi padişahtır. Padişahın kelimesi yerine hüküm-dâr (hüküm sahibi) veya hüküm-rân (hüküm süren/ hükmünü yürüten) kelimelerinin kullanılması da bu

[216] Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Yaşar Akdoğan ve Nalan Kutsal (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 289.
[217] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)*, haz. Kemal Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 228-29. Krş. Necm-i Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, haz. Muhammed Emin Riyâhî, 10. bs (Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 2004), 423; Kasım b. Mahmud Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyâset: İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*, haz. Özgür Kavak, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 69.
[218] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 249-50; Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 434-35; Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyâset: İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fi tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*, 78-79.

durumla ilişkili olmalıdır. Seyyid Ali Hemedânî'nin (ö. 1385) *Zahîretü'l-Mülûk*'unun Gelibolulu Sürûrî (ö. 1562) tarafından yapılan tercümesinden aşağıya alınacak olan pasaj *siyâset* ile *hâkim* arasındaki ilişkiye örnek olarak okunabilir:

> *Ey 'azîz eger hâkim bir kula emr ide fülân işi işle ve fülân işleme ve eger muhâlefet idersen seni katl iderüm ve anun üzerine bir kimesneyi müvekkel ide tâ anun ahvâlin tecessüs ide. Çün ol kul müvekkeli göre ve* ***hâkimün siyâsetine***[219] *i'tikâd ide, şeksüz terk-i muhâlefet ve imtisâl-i emr ider. İmdi çün Hak Te'âlâ emrine gele işidür ki Hak Te'âlâ emr itmişdür ki: […] ve iki melegi melâ'ike-i kirâmdan üzerine müvekkel eylemişdür tâ anun ahvâline şâhid olalar ve ol bu cümleyi işidür ve bilür ve anun ile hiç 'amel itmez bu andandur ki* ***siyâset-i hâkime*** *'ilmi var Hüdâ'ya 'ilmi yokdur ve ol dili ile didügi yalandur; gönlünde andan eser yokdur. Eger yakîn bileydi ki Hak celle ve 'alâ va'dinde ve va'îdinde sâdıkdur ve infâz-ı hükminde kâdirdür ve her ne buyurdı ise itse gerekdür ve 'azâb-ı âhiret 'azâb-ı dünyâdan saht-terdür ve helâk-i ebedî müşkil-terdür helâk-i dünyevîden hergiz muhâlefet-i fermân-ı Hak itmez idi.*[220]

Kurb-ı sultân âteş-i sûzân[221] şeklinde de yaygınlık kazanmış düşünceyi Filibeli Ali Çelebi'nin *Kelîle ve Dimne* tercümesinde *siyâset* ile özdeşleştiğini görüyoruz. O da *balı belâsına değmez* diyerek sultana yakın olmanın götürüsünün getirisinden fazla olacağı bildirir ki bu bağlamda belâ *siyâset-i şâhî*'dir:

> *Zîrâ ben bilürem ki hidmet-i erbâb-ı salṭanatda hatar-ı bisyâr ve mübâşeret-i a'mâl-i memleketde zarar-ı bî-şümâr vardur. Ba'zı ḥükemâ pâdişâhları âteşe teşbîh eylemişlerdür ki egerçi pertev-i 'inâyetleri ile külbe-i târîk-i ümmîd-vârları rûşen iderler; ammâ şu'le-i siyâsetleri ile dahı hırmen-i sevâbık-ı ḥukûk-ı hidmetkârları külhan eylerler. 'Akl-ı sahîh katında vâzıhdur ki kimün ki âteşe kurbı ziyâde ola eserr-i zararın ziyâde müşâhede kıla, ammâ anlar ki ırakdan nûrâniyyetin temâşâ idüp ihrâkdan bî-haber ola takarrüb-i mülûkda lezzet ve mülâzemet-i selâtînde bir menfâ'at zann iderler, inne ba'za'z-zanni ismün. Hakîkat budur ki eger anlar* ***siyâset-i şâhî*** *ve kemâ-hiye hevl ü heybet-i pâdişâhîye vâkıf olalar idi 'ilme'l-yakîn bileler ve 'ayne'l-yakîn göreler idi ki balı belâsına degmez ve hezâr sâle 'inâyet bir sâ'at siyâsete mukâbil olmaz.*[222]

---

[219] Buna benzer bir diğer kullanım da *pâdişâhluk siyâseti*dir. Bk. Funda Bugan, "Sürûrî Terceme-i Zahîretü'l-Mülûk (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel Adlar Dizini)" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2020), 291.

[220] Mîr Seyyid Ali Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*, haz. Seyyid Mahmûd Envârî (İntişârât-ı Müessese-i Târîh ve Ferheng, 1979), 40-41; Bugan, "Sürûrî Terceme-i Zahîretü'l-Mülûk (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel Adlar Dizini)", 201-2.

[221] Sultana yakınlık yakıcı bir ateştir.

[222] Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 388-89.

Lütfî Paşa'nın kendisinden sonra vezaret makamına geleceklerin istifade etmesi için yazdığını söylediği[223] meşhur risalesi *Âsafnâme'*de tespit edebildiğimiz kadarıyla bir yerde geçen *siyâset* açık bir şekilde öldürme cezası manasıyla kullanılmıştır.[224]

> *Ve re'âyâ elinde kılıç ve ok ve yay ve tüfenk ve sâ'ir cenge müte'allik âlet-i harb buluna, elinde veyâ evinde, siyâset kânundur; hemân katl ideler. Ve ol karye ahâlîsi de küllî cerîmeye müstahıkk olurlar.*[225]

Ticaret olmadan malın, bahis olmadan ilmin, *siyâset* olmadan da mülkün payidar kalamayacağı manasındaki vecizeyi[226] *Gülistân* adlı eserinde zikreden Sa'dî-i Şîrâzî'nin bu aktarımını şerh eden Sûdî'nin açıklamalarından da anlıyoruz ki bu sözün içerisinde yer alan *siyâset* fesadı engellemek ve adaleti sağlamak üzere vaz' edilen bir kânûn/tedbîr çeşididir.

> *Üç nesne sâbit ü pây-dâr kalmaz. Birisi ticâretsüz mâl ya'nî mâl ki anunla ticâret olunmaya, yap yap harcanur gider. Ve müzâkeresüz 'ilm de ferâmûş olur gider. Ve siyâsetsüz memleket ve saltanat dahı pây-dâr kalmaz. Zîrâ bu sebeble zulme tuğyân idüp memleket elden gider. Niteki sebebini kendi beyân idüp buyurur: Yaramazlara rahm getürmek ya'nî terahhüm eylemek eyilere zulmdür ve zâlimlerden zulmi 'afv eylemek dervîşlere ya'nî fukarâya cevr ü cefâdur. Pes saltanat zulm ile kâ'im olmaz. Zîrâ yaramazlar eyilere ve zâlimler fukarâya cefâ iderler. Pes beddu'âya sebeb olur, saltanat anunla pây-dâr olmaz*.[227]

Kutadgu Bilig'i istisna tutarsak *Mirsâdü'l-İbâd*, *Zahîretü'l-Mülûk, Nasîhatü'l-Mülûk, Kelîle ve Dimne*, *Marzubânnâme*, *Kâbusnâme* gibi daha ziyade Farsça metinlerin Türkçeye tercümeleri vasıtasıyla oluşan Osmanlı nasihat yazınında yer alan *siyâset* kelimesinin, daha ziyade ideal bir yöneticinin adaletle hükmetmek ve fesadı önlemek için sahip olması gereken bir niteliktir. Bu nitelik, hükümdarın kargaşayı önlemek amacıyla tedbirler almasını gerektirir. Bu tedbirlerin önemli bir kısmı da mülkün devamını sağlamak için ona zarar vermesi muhtemel kötülükleri ortadan kaldırmaya yöneliktir. Bu

---

[223] Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Asâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 3.

[224] Osmanlı dönemi *siyâsetnamelerinin* en önemli örneklerinden sayılan Âsafnâme'de siyâset kelimesinin bir yerde ve ölüm cezası anlamıyla geçmesi de aslında, en azından Osmanlı döneminde, devlet yöneticilerine yol gösterme maksadıyla kaleme alınmış eserlerin siyâsetname adıyla adlandırılmasının tutarlılığı üzerinde düşünmek için bir sebep olarak görülmeye değerdir. Dört ana bölümden müteşekkil eserde idare etme, meydana gelmesi muhtemel olayların çaresini önceden düşünme gibi manalarda *tedbîr* kelimesi 2, 3 ve 4. bölüm başlıklarında (*tedbîr-i sefer, tedbîr-i hazîne* ve *tedbîr-i re'âyâ*) ve içeriğinde siyâsete nispetle çok daha sık bir kullanıma sahiptir.

[225] Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Asâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, 41.

[226] مال بی تجارت و علم بی بحث و ملک بی سیاست نپاید.

[227] Sûdî-i Bosnevî, *Gülistân Şerhi*, haz. Ozan Yılmaz (İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2012), 693.

bağlamda *siyâset* çoğu zaman insanları düzene koymak ve mülke zarar verecek işleri yapma ihtimali olanları korkutan bir eylemi, yani daha ziyade ölüm cezası olmak üzere bir cezai yaptırımı ifade eder.

İslam ceza hukukunda yöneticilerin takdirine bırakılmış olan[228] ve özellikle onların verdiği "ceza"ları ifade etmek için kullanılan *siyâset*, kimi zaman cezalandırma, kimi zaman cezayı ağırlaştırma veya hafifletme kimi zaman da *ta'zir* cezası anlamında kullanılmıştır.[229] Hanefî fıkhında *siyâset*, -zekât vb. kullanımları da bulunmakla birlikte- daha çok ceza hukuku anlamında söz konusu edilir ve ilke olarak *had*[230] cezalarının dışında kalan cezaları ifade eder. Bu kullanımıyla *siyâset,* t*a'zîr*e[231] yaklaşır. Hatta *siyâset*le taʿzirin eş anlamlı olduğunu düşünen Hanefîler vardır. Yine de Hanefîlere göre *siyâset*, *ta'zîr*den daha geniş bir alanı kapsar; her *ta'zîr* bir *siyâset*tir ama her *siyâset ta'zîr* değildir.[232]

Siyâset-i şer'iyye'nın kısa hali olarak kullanılan *siyâset*in "cezanın ağırlaştırılması" manasına geldiğini 16. yüzyıl Osmanlısında müderrislik ve müftülük yapmış bir fakih olan Dede Cöngî'nin (ö. 975/1567) Arapça olarak kaleme almış olduğu *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'sinde görüyoruz. Ağırlıklı olarak Hanefî ulemasının telif ettiği onlarca kaynaktan yararlanarak[233] meydana getirdiği bu eserinde Dede Cöngî, *siyâset*in şu tanımını aktarır: Siyâset, fesadın kökünü kurutmak amacıyla hakkında şerʿî hüküm bulunan bir suçun cezasının ağırlaştırılmasıdır (*tağlîz*).[234]

---

[228] Ahmet Akgündüz, kanunnameler bağlamında ulu'l-emre tanınan yasama yetkisini dört başlık altında incelemiştir. Bu yasama yetkilerinin ilk ikisi devletin düzenini ve güvenliğini korumaya yönelik olup doğrudan bu cezalar ile ilgilidir. Bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 1, Fey Vakfı; 1 (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), 1:74-78.

[229] Temelde taʿzîr cezasından ayrılan *siyâset* bazen onun yerine de kullanılmıştır. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*, 85-125; Adnan Koşum, "İslam Hukukunda Siyaset-i Şer'iyye Kavramı", *İslami Araştırmalar Dergisi* 16, sy 3 (2003): 356.

[230] Kur'an ve sünnetle belirlenmiş, kısas ve diyet dışındaki cezaî müeyyideler. Bk. Ali Bardakoğlu, "Had", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14:547.

[231] Had ve kısas cezaları dışında yöneticinin veya hâkimin takdirine bırakılmış ceza. Bk Tuncay Başoğlu, "Ta'zîr", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40:198.

[232] Apaydın, "Siyaset-i Şer'iyye", 300.

[233] Kaynakların listesi için bk. Dede Cöngî, *Şer'î Siyâset: es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*, çev. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: İlke Yayınları, 2019), 18-22.
Dede Cöngî'nin bu eseri Osmanlı döneminde bu literatür içerisindeki en etkili ve meşhur eser olarak kabul edilmektedir. Seyyid Sebzî Mehmed Efendi (ö. 1091/1680), İsmail Müfîd Efendi (ö. 1217/1802-03) ve Şeyhülislam Meşrebzâde Ârif Efendi (ö. 1275/1858) tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir.

[234] Dede Cöngî, *Şer'î Siyâset: es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*, 67.

Dede Cöngî akabinde ise Alâeddin Trablusî'nin (ö. 1445'ten sonra) *Mu'înü'l-Hükkâm* adlı eserinde "Siyâset, ağırlaştırılmış şeriattır" denildiğini aktardıktan sonra *siyâset*in âdil ve zalim olmak üzere iki kısım olduğunu söyler:

> *Siyâset iki çeşittir:*
>
> 1. *Zâlim siyâset ki şeriat bunu yasaklamıştır.*
> 2. *Âdil siyâset, ki siyâsetin bu çeşidi zalimden hakkı geri alır, birçok zulmü def eder, fesatçılara gözdağı vererek onları engeller, kendisi vasıtasıyla şer'î maksatlara ulaşılır. Şeriat hakkı açığa çıkarmada siyâsetin bu çeşidinin uygulanmasını ve ona dayanılmasını gerekli kılmıştır.*
>
> *Siyâseti uygulamada geniş davranmak (siyâset yolunu çokça işletmek) fecî zulümlerin kapılarını açar, kanların dökülmesini, hukukî (şer'î) bir temeli olmaksın insanların mallarını almayı gerektirir.*[235]

Dede Cöngî daha sonra *siyâset*i uygulamada ifrat, tefrit ve orta yol olmak üzere üç yolun tutulduğunu ve bu üçüncü yolda *siyâset* ile *şerî'at*ın birleştirildiğini söyler.[236] İşte bu *siyâset şerî'at* ile muvafık olan *âdil siyâset*tir. Burada Dede Cöngî'nin kaynakları arasında yer alan İbn Kayyim'in "âdil siyâset" denilmesinin ıstılahî bir mesele olduğu; yoksa zaten adil olan *siyâset*in *şerî'at*tan olduğu yönündeki düşüncesini hatırlamak faydalı olacaktır.[237]

*Siyâset*in Hanefî hukukundaki bu tanım ve kullanımları dolayısıyla Osmanlı hukuk literatüründe ve diğer birçok yazın türünde ekseriyetle ceza (cezanın ağırlaştırılması, idam cezası, hapis cezası, işkence, taʿzîr, vb) anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Bernard Lewis'e göre *siyâset* 10. asırdan itibaren ceza, özellikle şiddetli ceza ve ölüm cezası, manasında kullanılmaktadır. Lewis, *siyâset*in cezalandırma manasıyla kullanımına örnek olarak İbnü'l-Tıktaka'nın *el-Fahrî*'sindeki bir cümleyi örnek verir. Mezkûr cümle Tıktaka'nın eserinin "siyâset ve ahde vefâ" mealindeki başlığa sahip olan bir bölümde söyle yer almaktadır:

> *Hükümdarda bulunması gereken özelliklerden olan **siyâset** hükümdarın sermayesidir. Kan dökmemek, malı korumak, kötülükleri men etmek, ahlaksızları ve yoldan çıkmışları zapt etmek, fitne ve kargaşaya yol açan zulme mani olmak gibi konularda **siyâsete** güvenilir.*[238]

---

[235] Dede Cöngî, *Şer'î Siyâset: es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*, 67-68.
[236] Dede Cöngî, *Şer'î Siyâset: es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*, 68-69.
[237] İbn Kayyim, *et-Turuku'l-Hükmiyye* 7-8, 31-32; a. mlf., *İ'lâmu'l-muvakkı'în*, *IV*, 349-350'den aktaran: Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 80.
[238] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*, 24; İbnü't-Tıktakâ, *Siyaset Âdâbı: el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, çev. Harun Yılmaz (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 45.

Tıktaka'nın sözü edilen eserinde *siyâset* kelimesi farklı çekimlerle idare etmek manasında da kullanılmakla birlikte[239] eserin *umûru's-saltanat ve's-siyâsâti'l-melikiyye* başlıklı birinci faslında *siyâset* kelimesi hem idare etmek/yönetmek hem de bu iş için elzem olan *kânunlar*, kurallar manasında kullanılmaktadır:

> *Söz, devletin aslı, hakikati, hilafet, saltanat, emirlik ve valilik gibi dinî ve dünyevî ayrımlara, şeriata uygun olan ve olmayan taraflara, imamet hakkında söz sahibi kimselerin düşüncelerine geldiğinde bu kitabın konusu bunlar değildir. Bu kitap, meydana gelen olaylarda, halkın idaresinde (siyâsetü'r-ra'iyye), devletin güçlendirilmesinde, ahlak ve yaşayışın düzene konulmasında kendisinden istifade edilecek siyâsetleri ve kuralları (siyâsât ve'l-âdâb) konu edinmektedir.*[240]

Çoğul haliyle *siyâset*in *âdâb* ile birlikle kullanıldığı bu cümlede geldiği anlam, cezadan ziyade devleti iyi idare etmek için padişahın verdiği hükümlere/vaz' ettiği kanunlara daha yakındır. Öte yandan, Lewis'in zikrettiği örnekte geçen *siyâset* kelimesi her ne kadar cezayı ifade eder gibi görünse de kanaatimizce ceza hükmünün kendisinden çıkarılacağı *kânûn* anlamında olması daha makuldür.

Dede Cöngî'nin *siyâset* kelimesini doğrudan *tağlîz-i cezâ* olarak açıklaması, bunun haddizatında bir fıkıh risalesinde yer almasıyla açıklanabilir. Ancak, bir Osmanlı âliminin *siyâset*i asıl anlamına hiçbir atıf yapmadan doğrudan bu şekilde açıklaması, kelimenin Osmanlı ulemasının zihnindeki yaygın anlamını da gösterebilir. Aslen es-*Siyâsetü'ş-Şer'iyye* adıyla ortaya çıkan eser oldukça yaygınlaşmış ve gerek eserin kendisi gerekse müteakip asırlarda Türkçeye tercümeleri daha ziyade *Siyâsetnâme* adıyla kaydedilmiştir. Sonraki bölümde üzerinde detaylıca duracağımız bu durum, *Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'nin kısa hali olarak da kullanılıp Dede Cöngî'nin ifadesiyle şeriat ile muvafık olan *âdil siyâset*e karşılık gelen *siyâset*in 16. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı'daki baskın manasını gösterir. Nitekim sancaklarda suçlulara uygulanacak cezaları içeren hukuk metinlerinin bir kısmı da siyâsetnâme başlığına sahiptir.

Dede Cöngî'nin *siyâset* kelimesini doğrudan *ceza* anlamıyla açıklaması üzerinde yürüttüğümüz tahminleri destekleyecek verileri, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da

---

[239] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*, 15, 41.

[240] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*, 17; İbnü't-Tıktakâ, *Siyaset Âdâbı: el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, 37. Siyâset ve âdâb kelimelerinin benzer bir kullanımı için bk. Taşköprîzâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adûdiyye (Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi)*, çev. Mustakim Arıcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 258-59.

kadılık yapmış[241] bir zatın *Umûru'l-Ümerâ* adını verip zamanın Mısır valisi Hadım Hasan Paşa'ya (ö. 1598) ithaf ettiği eserinde görüyoruz.[242] Eserin eldeki iki yazmasının birinde künyesi eş- Şerîf Ni'metullâh b. Osmân b. Alî olarak kaydedilen[243] yazar, mezkûr eseri Hicrî 990 (1582-03) yılında tamamladığını söyler.[244] İki baptan oluşan eserin ilk babı "sultan ve maiyetindekilerin açıklanması" ikincisi, "hakanların lâkapları ve onlarla ilgili şeyler" hakkındadır.[245] Yazar ilk bölümde Keyumers'ten başlayarak meşhur padişahlar hakkında, onlara verilen adların etimolojik izahına da girerek, bilgi verir. Bununla birlikte bu bölümde *hân*, *hâkân*, *sultân*, *pâdişâh*, *şâh* gibi ünvanları da izah eder. "Erbâb-ı metâlib ve ashâb-ı menâsıbun meşâhir-i elkâbı" hakkında olduğunu söylediği ikinci bölümde ise *imâm*, *halîfe*, *sultân*[246], *emîr*, *melik*, *hâkim*, *vâli* gibi ünvanları açıklar. Yazar, *emîr* kelimesi hakkında bilgi verdikten sonra "zikru aksâmi'l-emîr" başlığı altında emirin biri *fâzıl* diğeri *fuzûl* olmak üzere iki kısma ayrıldığını ve *fâzıl*da *hısâl-i hamîde mevcûd ve zemîme ma'dûm*; *fuzûl*de ise *fâzıl*ın aksine *hısâl-i hamîde ma'dûm ve zemîme mevcûd* olduğunu söyler.[247] Her iki emîrin de on haslete sahip olduğunu söyleyen yazar eserin bundan sonrasını mezkûr hasletleri açıklamaya ayırır. Eserin, bu bağlama taalluk eden kısmı ise *emîr-i fâzıl*ın sahip olması gereken hasletler arasında yer alan "siyâset" hakkındaki kısımdır.

Ni'metullah b. Ali, eserde işlediği diğer kavramların birçoğunda olduğu gibi *siyâset*e de kelimenin anlamı/ları hakkında bilgi vererek başlar. Muhtelif sözlüklere atıf yaparak kelimenin Arapçadaki asıl anlamının hayvan bakıcılığı olduğunu ve buradan hareketle *siyâset*in *tedbîr-i umûr* (işlerin yürütülmesi/idare edilmesi) manasına geldiğini aktarır. Türkçede de yaygın ve bilinen bir kelime olduğunu belirttiği kelimeyle aynı kökten türeyen "sâyis" in de at bakıcısı manasına geldiğini söyleyen yazar padişahların (şehriyâr, hüdâvendigâr) nizamı tesis etmek maksadıyla yaptığı işlere *siyâset* denilmesinin meşhur olduğunu; ancak, Rûm avamı arasında (Anadolu'da) "vali veya sultanın verdiği hüküm muktezasınca yerine getirilen öldürme işi" manasındaki kullanımının daha yaygın (gâlib) olduğunu söyler ve ekler: hatta bugün birisi birisine "Yine siyaset varmış" dese bunu

[241] Yazarın hayatı hakkında bilgi bulunmamakla birlikte eserin "M"ukaddime-i Kitâb" başlığı altında yer alan bilgilerden onun kadı olduğunu ve kendi ifadesiyle *bî-iktizâ* azledildiğini anlıyoruz. Bk. Ni'metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru'l-Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 5361), 2a-4b, 10a.
[242] Bizi bu eserden haberdar eden kıymetli hocamız Prof. Dr. Özgür Kavak'a teşekkür ederiz.
[243] Ni'metullah b. Osman b. Ali, *Umûr-i Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 5361).
[244] Ni'metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru'l-Ümerâ,* 118a.
[245] Ni'metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru'l-Ümerâ*, 11a.
[246] Yazar, ilk bölümde verdiği bilgilere ek olarak bu bölümde de "zikru mertebeti's-sultân" başlığıyla sultânlık hakkında bilgi verir. Bk. Ni'metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru'l-Ümerâ*, 37b.
[247] Ni'metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru'l-Ümerâ*, 40a.

duyan kişinin aklına kesmek, öldürmek, asmak, telef etmek gibi şeylerden başkası gelmez:

> *Asl-ı siyâset hidmet-i devâbdur. Nitekim Muğrib'de [الرجل يسوس الدواب وأقام عليها وراضها] diyü yazar. Fi'l-hakîkati'l-'ale'l-ıtlâk tedbîr-i umûr murâd olunur. Misbâhu'l-Münîr'de [ساس زيد الامر يسوسه سياسةً] dirler [دبره و قام بمره]ma 'nâsına diyü beyân eyler. Türkîde de ma'rûf u meşhûrdur. Hâdim-i huyûla imâle ile sâyis dirler. 'Arablar [الوالى يسوس الرعية]dirler [يدبر امرهم] ma'nasına. Nizâm u intizâma müte'allik kâr-ı şehriyâr u hüdâvendigâra siyâset didükleri hod meşhûrdur; ammâ **'inde 'avâmu'l-ervâm** emr-i vâli ve hükm-i sultân ile olan itlâf-i seyf-i seyyâfda isti'mâli gâlibdür. Hattâ bugün yine siyâset var imiş düyü ba'zı ba'zıya haber virse sâmi'e kat' u katl u salb u telefden gayrı tebâdür itmez.*[248]

Yukarıda yaptığı açıklamanın *siyâset*in cinsinin tarifi olduğunu belirten yazar, *siyâset*in efradının ve envaının beyanında hükema ve ukalanın farklı görüşleri olduğunu belirtip *siyâset* olmadan mülkte hiçbir işin yolunda gitmeyeceğini ve zulmün insanoğlunun üstünden kalkmayacağını söyler:

> *İcmâlen bu kadar ma'lûm ola ki mülk ü mâlikün re's-i mâli, nizâm-ı dînün hüsn-i cemâli, tâcîr-i dehrün fâyidesi hâ'ce-i 'asrun 'âyidesi tahsîn-i fürûc u teskîn-i ricâl u tahsîn-i kemâl-i ehl-i kemâl ve ahsen-i ihsân-ı zevî'l-emvâl, hatt-ı mâlik ve zabt-ı memlûk ve huzûr-ı kalb-ile 'ibâdât li-ehl-i halevât ve'l-celevât men'-i şurûr-ı eşrâr kam'-ı müfsidîn ü da"âr ikâmet-i hudûd ve kat'-ı ma'hûd ve katl-i kâti'-i tarîk u ehl-i fesâd ve hıfz-ı suğûr u bilâd bi'l-cümle def'-i zulm ü sitem ve ref'-i cevr-i benî âdem olmaz **illâ siyâset-ile.***[249]

Daha sonra, Dede Cöngî'nin yukarıda zikrettiği gibi, beğenilen/âdil *siyâset*in ifrat ile tefrit arasında olması gerektiğini aktaran yazar, ulema ve hükemanın *siyâset*i beşe ayırdığını (siyâsetü'l-menzîl, siyâsetü'l-karye, siyâsetü'l-medîne, siyâsetü'l-ceyş, siyâsetü'l-mülk) ve iyi siyâsetin (umûr-ı tedbîr) menzilden mülke doğru olması gerektiğini söyler. Bundan sonra ise "her ehl-i râyun bir anlayışı ve her nev'a nâyun bir ünleyişi olur" diyerek kendi tercih ettiği taksimi zikreder. Yazar*, siyâset-i şer'* ve *siyâset-i 'örf* şeklinde iki ayrı şubeden oluşan bu taksim hakkında da bilgi verir. Buna göre *siyâset-i şer'*, şeriatın bir konu hakkında koyduğu cezanın artırılmasıdır. Bu, Dede Cöngî'nin *siyâset*e verdiği "tağlîz-i cezâ" karşılığının bir başka ifadesidir. *Siyâset-i 'örf* ise, *şerî'at* ve *siyâset-i şer'iyye* dışında sultanların koyduğu kural ve kanunlar, kamunun kabulleri, vezirlerin görüşleri ve emirlerin tedbirleridir:

---

[248] Ni'metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru'l-Ümerâ*, 51a-b.
[249] Ni'metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru'l-Ümerâ*, 52a.

Siyâset-i şer‘, Siyâset-i ‘örf

Ammâ siyâset-i şer‘ oldur ki şer‘-i şerîf ta‘yîn itdügi mertebeden zâyid ola. Nitekim Emîrü’l-Mü’minîn Hazret-i ‘Ömer (ra) ta‘zîri hadden ziyâde itdügi gibi. […] ve bu siyâset-i şer‘ de ‘anâsır hesâbınca dört kısımdur: siyâsetü’l-kâdiyi’l-müvellâ, siyâset-i nâyibü’l şer‘, siyâset-i agâtü’l-muhassırîn, siyâsetü’l-muhtesib.

Ammâ siyâset-i ‘örf oldur ki şer‘ün ve siyâset-i şer‘ün gayrı ola, âyîn-i selâtîn ve kavânîn-i havâkîn ve ‘âmme-i devletü’s-saltanat ve rây-ı vüzerâ-yı ‘âlem-ârây ve tedbîr-i emîr-i kebîr ki cümlenün râyı aslîdür ammâ her rây maslahat-ârây olmaz. Lâbüd meydân-ı fürsün fârisleri bu ârâyı seyr itmişler ve çâpük-süvârân-ı hıredmendân semend-i ‘akl ile böyle tarîd ü cevelân göstermişler.[250]

Siyâset-i ‘örf’ün beşe ayrıldığını söyleyen ve bunların adlarını zikreden yazar, herkesin zikredilen kişilerin *hüküm* ve *siyâset*iyle rahat yaşayacağını söyler:

Bu dahı ber-‘aded-i cihât-ı sitte altı kısma münkasımdur: siyâsetü’s-sultân, siyâsetü’l-vezîr, siyâsetü’l-emîrü’l-ümerâ, siyâset-i emîrü’l-livâ, siyâset-i velî, siyâset-i dihkân. […] *Cemî‘ iklîm-i seb‘a bunlarun hükm ü siyâsetiyle âsûdedür.*[251]

Ni‘metullah b. Ali’nin *siyâset* kelimesi hakkındaki açıklamaları muhtelif kaynaklar vasıtasıyla kelimenin Osmanlı’daki kullanımına dair elde ettiğimiz verilerle açıklamaya çalıştığımız durumun bir özeti gibidir. Osmanlı yazınında, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar *siyâset* kavramından “*umûr-ı tedbîr*” veya “reayanın idare edilmesi” gibi anlamlardan ziyade hüküm sahiplerinin verdikleri hükümler muktezasınca verilen cezalar ve bilhassa ölüm cezası manasının anlaşıldığına dair örnekleri farklı eserlerle genişletmek mümkündür.

17. yüzyıl âlimlerinden Bostanzâde Yahyâ’nın (ö. 1049/1639) *Mir’âtü’l-Ahlâk* adlı eserinin “Der-Zikr-i Saltanat u Vezâret ve Tertîb ü Hadem ü Haşem ü Evlâd ve Hâtime der-Mev’ize vü Nasîhat” başlığını taşıyan 24. babındaki kullanıma göre *siyâset*, hem padişahın verdiği bir hüküm hem de o hükmün neticesinde uygulanan cezalandırma fiilini ifade etmektedir. Bostanzâde’nin aşağıdaki beyitlerde aktardığına göre eğer cihan sarayının içinde *siyâset* kılan adaletli bir padişah olmazsa şeriatın/dinin gerekleri ve hükümleri yerine getirilemez, halk rahat bir şekilde yaşayamazdı:

*Sarây-ı cihân içre olmasa ger / **Siyâset** kılur bir şeh-i dâd-ger*

[250] Ni‘metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru’l-Ümerâ*, 52b.
[251] Ni‘metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru’l-Ümerâ*, 53a.

Olınmazdı tenfîz ahkâm-ı dîn / Bulınmazdı ahkâm u temhîd-i dîn

İkâmet olınmazdı hergiz ***hudûd*** */ Tutardı cihân mülkini âh ile dûd*

Virilmezdi 'öşr ü harâc u zekât / Yıkılmak mukarrerdi hep kâ'inât

Siyâset *olınmazsa ehl-i fesâd / Olur mıydı âsûde hâl-i 'ibâd*[252]

Yukarıda Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinden aktarılan beyitlerdeki[253] düşüncelerin farklı bir söylenişi olan ve hatta o beyitlerin neredeyse dil içi tercümesi olan bu beyitlerde de *siyâset* şer' ile ters düşmeyen ve onu tahkim edici bir özelliğe sahiptir.

*Siyâset*in, cezalandırma ile ilgili temel ve yan anlamlarının bir yansıması da Osmanlı'da *siyâseten katl* şeklinde kendini göstermiştir. *Siyâseten katl*in diğer cezalardan farkı, kamu otoritesinin yetkisi dahilinde verilmesi ve uygulanmasıdır. Ahmet Mumcu *siyâseten katl* müessesini konu ettiği kitabında mezkûr terkibi şöyle açıklar:

> *Siyâset kelime anlamı bakımından "ülke idaresi" ve "politika" kavramlarını belirtir. "Siyâseten katletmek", böylece, hükümdarın "ülke idaresi ve politika" zaruretleri ile verdiği ölüm cezasını göstermektedir. Bu ibarenin belirttiği kurum İslâm kamu hukukuna o derece yerleşmiştir ki, hele Osmanlı Devletinde "siyâset" kelimesinin sözlük anlamlarına bir de "ölüm cezası" kavramı eklenmiş ve "siyâset" kelimesi birçok hâllerde, yanında katl kelimesi olmaksızın bile "hükümdarın verdiği ölüm cezası" anlamında kullanılmıştır.*[254]

Osmanlı Devleti'nde *siyâseten katl*i anlamlandırmaya çalışırken, kelimenin bugünkü anlamından hareket etmekten kaynaklı olsa gerek, Mumcu ibaredeki *siyâseten* kelimesinin, katlin ülke idaresi ve politika zaruretleri gereği gerçekleştiğine delalet ettiğini ifade eder. Oysa buradaki katlin, kamu maslahatını gözetmek maksadıyla olmakla birlikte, siyâseten olması doğrudan şer'î hükümlere göre değil, şer'î hükümlere muvafık sultanî hükümlere yahut doğrudan sultânî/aklî hükümlere göre[255] gerçekleştiğini ifade eder.[256]

---

[252] Yahya b. Muhammed Tirevi Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03537), 206a.

[253] Ahmedî, *İskendernâme*, 289.

[254] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyâseten Katl* (Ankara: Birey ve Toplum Araştırmaları, 1985), 2, 51.

[255] *Siyâseten katl*i icra ettiren iradenin bunu her ne kadar kamu maslahatına dayandırsa veya buna uygun fetvalar verilse/verdirilse de bazı durumlarda bunun şeriatın sınırlarını tecavüz ettiği de düşünülmektedir. Mumcu adı geçen eserinde bir genelleme yaparak bu tür cezaların İslam hukukunca muteber olmadığını ifade eder. Bk. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyâseten Katl*, 51.

[256] Lewis de bu konuda şunları söyler: *Osmanlı tarihlerinde "suçlu görülen falanca vezir siyâseten halledildi," şeklinde geçen yaygın tabir, onun politik bir sebeple giderildiği anlamında değildir. Bilakis*

Osmanlı'da *siyâset* adı verilen cezanın (daha ziyade ölüm cezası) icra edildiği yere genellikle *siyâset meydânı*[257] *(meydân-ı siyâset)* adı verilir ki bunu bugün Topkapı Sarayı'nın avlusunda görmek mümkündür.

Siyâset kelimesinin Osmanlı edebiyatındaki kullanımına dair yukarıda verdiğimiz örnekler fıkıh ve hikmet literatürü ile doğrudan yahut dolaylı olarak nasihat etmek maksadı taşıyan eserlerde yer alıyordu. Bununla birlikte, Osmanlı şairlerinin doğrudan bu amaca matuf olmayan şiirlerinde de kelimenin izlerini sürmek mümkündür.[258] Aristo'dan bu yana tabʿen medenî olup ictimâʿa muhtaç olduğu söylenen insanın meydana getirdiği sanat da tabiatıyla içerisinde yaşadığı toplumun izlerinden hali olmayacaktır. Osmanlı şiirinde de padişahın cülusundan divan tertibine, saray görevlilerinden meslek erbabına, mimariden savaş ve askerliğe, tıptan eğlence hayatına kadar her türlü konu şiirin malzemesi olmuştur.[259] Dolayısıyla *şer'iat*, *kânûn*, *'örf* ve *siyâset* gibi devlet idaresine müteallik kavramlar da mezkûr malzeme arasında kendisine yer bulmuştur. Aşağıda çoğu gazel nazım biçimiyle söylenmiş şiirlerden yapılan alıntılarda *siyâset*, Osmanlı şiirinde sıkça başvurulan edebî sanatlardan teşbîh, tenâsüp, tevriye, tezat vb. vasıtasıyla gönül mülkünün padişahı olan sevgili tarafından bu mülkün kulları olan aşıklar için verilmiş hükümler ve bunun sonucunda uygulanan *cezalar* anlamına örneklik teşkil eder.

Aşağıda birincisi Ahmed Paşa'ya (ö. 902/1496) ikincisi ise Sâkî adlı bir şaire ait olan beyitlerde *siyâset*in, sultânın/şehin hükmü/fermanı olduğu; bu hükmün gereğini yerine getiren cellada suç bulmamak gerektiği ifade edilir. *Cellâd* ve ikinci beyitte *cellâd* ile

ölüm hükmünün sultanın karar yetkisine dayanan otoritesi çerçevesinde verildiğini, yoksa şer'î bir suça tekabül eden bir hadd'in infazı olmadığını belirtmektedir. Lewis, "Siyaset", 9; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 1:125.

[257]Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, 560; İbrahim Cûdî Efendi, *Lügat-ı Cûdî*, https://cudi.cagdassozluk.com/osmanlica-sozluk-madde-28900.html

[258] Kelimenin Osmanlı edebiyatındaki kullanımına dair yaptığımız araştırmalar da Osmanlı döneminde kaleme alınmış eserlerde siyâset kelimesinin ağırlıklı olarak ceza ve türevleri manasında kullanıldığını göstermektedir. Kültür Bakanlığı tarafından e-kitap şeklinde kullanıma sunulan divanlar, mesneviler ve mecmualar üzerinden ve elde bulunup taranma imkânı olan diğer edebî eserlerden yaptığımız araştırma neticesinde kelimenin ceza, ölüm cezası, işkence ve onların kendisinden neşet ettiği kanundan başka bir anlamına rastlamadık. Zikredilen elektronik kaynaklar için bk. https://ekitap.ktb.gov.tr/

[259] Bu konuda Ahmet Atilla Şentürk'ün yazımı halen devam etmekte olan *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* ve Esma Şahin Öztaş'ın Bâkî'nin (ö. 1600) divanına göre 16. yüzyıl Osmanlı toplum hayatını incelediği eseri temsil gücü yüksek iki çalışma olarak zikredilebilir. Bk. Ahmet Atillâ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, c. 8 (Dün Bugün Yarın Yayınları, 2016); Esma Şahin Öztaş, *Bâkî Dîvânı'nda Osmanlı Toplum Hayatı* (Yelkenli Yayınları, 2022).

mütenasip kullanılan *katl* fiili siyâsetin, padişah tarafından hükmedilen ölüm cezası olduğunu açıkça göstermektedir.

> *Çünki takdîründür iş ahterden efgân eyleme / Hükm-i sultândur siyâset ağlama cellâddan*[260]

> *Çeşm-i cellâdun beni katl eyler ise gam degül / Bu siyâset Sâkî'ye çün ol şehün fermânıdur*[261]

Tarihçi ve şairliğin yanında bürokrat kimliğine de sahip olan Gelibolulu Mustafa Âlî'ye (ö. 1008/1600) ait olan aşağıdaki beyitte başvurulan tevriye sanatı ile kaza kılıcının açtığı yaradan *siyâset* meydanına dökülenin şeyin, *kan* hem de *kânûn* olduğu ifade edilmektedir. Yukarıdaki beyitlerde sultanın hükmü olarak karşımıza çıkan *siyâset* kelimesinin burada *kânûn* kelimesiyle karşılandığını düşünebiliriz.

> *Tâ ezel sanma şafak çerh siyâsetgehine / Zahm-i şemşîr-i kazâdan dökilen kânûnmış*[262]

Siyâset'in mülke düzen verip onu ayakta tutmak için gerekli olduğu düşüncesini ise aynı yüzyılda biri İstanbul'da diğeri Bağdat'ta yaşamış iki şairin gazellerinden okuyoruz. Birinci beytin sahibi Hayâlî Bey (ö. 964/1556) aşıkların, aşklarını zorluk, eziyet ve cefa ile sürdürebileceğini söylerken bu düşüncesini padişahın ülkeye *siyâset* ile düzen verdiği gerçeği ile pekiştirmiştir.

> *'Uşşâk 'ışkı mihnet ile müstedâm ider / Halka siyâset ile verir şâh intizâm*[263]

Fuzûlî-i Bağdâdî (ö. 963/1555) ise güzellerin şahına âşıklara cevretmemesini söylediğinde şu cevabı aldığını aktarır: *Siyâset* olmazsa aşk memleketinde düzen olmaz.

> *Didüm 'uşşâka cevr itme didi ol hûblar şâhı / Siyâset olmayınca 'ışk mülkinde nizâm olmaz*[264]

Klâsik Türk edebiyatında *siyâset*in, sultanın hükmü ve bundan neşet eden fiziksel ceza, bilhassa idam/ölüm cezası manalarında kullanıldığını söyleyebiliriz. *Siyâset*, bu şiir geleneğinde aşk mülkünün şahı/padişahı yerine konulan sevgilinin ve ondan sürekli eziyet gören aşığın durumunun anlatılması için kullanışlı bir kelimedir. Bu nedenle

---

[260] Sercan Kadaş, "Ahmed Paşa Divanı: Tenkitli Metin-Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük" (Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022), 469.
[261] *Pervane Bey Mecmuası*, 2733/5, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55832,pervane-bey-mecmuasi-pdf.pdf?0 (Erişim: 25.06.2023).
[262] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan II*, 2:123.
[263] Büşra Çelik Vural, "Hayâlî Bey Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dil İçi Çeviri)" (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 295.
[264] Fuzûlî, *Fuzûlî Dîvânı*, 472.

Necâtî Bey (ö. 914/1509), Hayretî (ö. 941/1534) Fuzûlî ve Mustafa Âlî'nin gazellerinden alınan aşağıdaki örneklerde açıkça görüleceği üzere kelime, yer aldığı bağlamlarda tenasüp sanatı gereği *cân*, *cellâd, dâr*, *çengâl*, *tîğ*, *cefâ*, *kan*, *kan et-*, *öl-*, *öldü*r- vb. kelimelerle birlikte kullanılagelmiştir.

> *Gömmüş beline denli yere ki ede siyâset / Neyledi aceb çarh-ı sitemkâra benefşe*[265]
>
> *Reh-i 'ışkında ol gül-ruh cîger kan itdügim bilmiş / Çeker her dem mana tîğ-i siyâset sanki kan itdüm*[266]
>
> *Siyâsethânedür râhat evi sanma bu gerdûnı / Sefâhetdür görüp dârı der-i dârü'ş-şifâ sanmak*[267]
>
> *Ne çengâl-i siyâsetdür bu meydân-ı mahabbetde / Nedür ol tîğ u hançerlerle zeyn olmış iki cellâd*[268]
>
> *Al yanuna ʿÂlîʾyi salın her gören ölsün / ʿUşşâka salıncakları kıl dâr-ı siyâset*[269]
>
> *Gamzesinün işâreti halı helâkâ ider katı / Hayli sever siyâseti şâh-ı cihânumuz bizüm*[270]

Siyâset, Osmanlı'da daha ziyade olarak ölüm cezasını ifade etmekle birlikte işkence, sürgün vb. diğer cezalar[271] için de kullanılmıştır. Emrî (ö. 983/1575) divandan alınan aşağıdaki örnekte de bu manaya işaret edilmesi muhtemeldir:

> *Şâh-ı gül dik geldi benzer kadd-i yâra Emriyâ / Kolına anun bıçak sançup siyâset itdi hâr*[272]

Osmanlı'da *siyâset* cezalarının infaz edildiği yer olan *siyâset* meydanı da *siyâsetgâh*/ *siyâsetgeh*, *meydân-ı siyâset* vb. şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Terkibin geçtiği beyitlerde ise genellikle aşk mülkünün şahı olan sevgili bazen kaşı bazen bakışı bazen de zülfü ile uşşakı burada yaralamakta öldürmektedir.

---

[265] Necâtî Bey, *Necâtî Bey Dîvânı*, haz. Ozan Yılmaz (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2015), 115.
[266] Fuzûlî, *Fuzûlî Dîvânı*, 564.
[267] Hayretî, *Hayretî Dîvânı (Tenkitli Metin - Dil İçi Çeviri)*, 492.
[268] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan I*, haz. İ. Hakkı Aksoyak (Harvard University, 2006), 1:286.
[269] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan II*, 2:22.
[270] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan II*, 2:180.
[271] Bk. "*te'dîb ü ta'zîb ile ıslâhına kâbil olmaya siyâsetleri huzûr-ı şâhîden nefy ü tarhdur ki anların musâhabetleri ile sayir bendelerin ahvâli tebâh olmaya"* Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 706), 234b-235a.; "*siyâset bunda 'ukûbet ve şikence ma'nâsındadur."* Açar, "16. Yüzyıl Şarihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân'ı (İnceleme-Tenkitli Metin)", 339.
[272] Emrî Dîvânı, G 95/5, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0 (Erişim: 25.06.2023).

Ne cân ile duralım biz siyâsetgâh-ı 'aşkında / İki cellâddur gamzen iki çengâldür zülfün[273]

Eyâ ebrâ-yı dil-ber dâr-ı zülfe çünki baş koşdun / Siyâsetgâh-ı gamda âhenîn çengâl imişsin sen[274]

Rakîbe dâr-ı siyâset gelür salıncaklar / Bile salınmasa yanınca ol sütûde-hırâm[275]

Kellesin natʿ-ı siyâsetgeh-i kahrunda görür / Ol cefâ-pîşe ki zulmiyle nice kan etmiş[276]

11-18. yüzyıllar arasındaki Türkçe yazından hareketle meydana getirilmiş sözlüklere baktığımızda da Türk dilinde ve dolayısıyla Osmanlı dilinde *siyâset*in *ceza* anlamının yaygınlığı kendisini göstermektedir. Fuzuli Bayat tarafından hazırlanan 11-16. yüzyıllar arasını ihtiva eden Orta Türkçe sözlüğüne göre *siyâset* Arapça bir kelime olup ilk anlamı "ceza"dır. İkinci anlam için de muhtemelen bugünkü anlamını kastederek *siyâset* karşılığı verilmiştir.[277]

Mertol Tulum'un Meninski'nin *Thesaurus*'u ve Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si ve başka metinlerden derlenmiş verilere göre 17. yüzyıl Türkçesinin söz varlığını bir araya getirdiği sözlüğüne göre *siyâset* kelimesi *edeb, îlm, telmîzlik, ta'lîm, zabt, rabt; 'azâb, cefâ, elem, işkence; ukubet, derd, belâ; yasak ve ta'zîr* gibi manalara gelmektedir.[278]

Antino Mascis ve Giovanni Molino'nun eserlerine göre 17. yüzyılda Türkçenin söz varlığını ihtiva eden bir diğer sözlükte ise *siyâset*in politika manasına geldiği belirtildikten sonra *fakat burada ceza, özellikle idam cezası manasında; cevir, ceza, şikence* gibi manalarda olduğu belirtilmiştir.[279] *Siyâset*e evvela politika karşılığının verilmesi kelimenin devlet yönetimi/halkın idare edilmesi anlamının da varlığının göz ardı edilmediğine delalet etmekle birlikte, tarama yapan mezkûr kişilerin anadillerinde

[273] Necâtî Bey, *Necâtî Bey Dîvânı*, haz. Ozan Yılmaz (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2015), 295.
[274] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan II*, 2:218.
[275] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan II*, 2:169.
[276] *Nâilî-i Kadîm Dîvânı*, haz. Haluk İpekten, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67155,naili-i-kadim-divanipdf.pdf?0 [Erişim: 26.06.2023].
[277] Fuzuli Bayat, *Orta Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 411.
[278] Mertol Tulum, *17. Yy Türkçesi ve Söz Varlığı* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 1603.
[279] Ömer Yağmur, *17. Yüzyılda Yaşayan Türkçenin Söz Varlığı* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2019), 656.

yer alan *politica* kelimesinin Türkçedeki karşılığının *siyâset* olmasından da kaynaklanmış olabilir.

Ünal'ın belirttiğine göre de *siyâset* kelimesi Osmanlı hukuk literatüründe iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi; *had* cezalarının uygulanması doğrudan devlet başkanına ait olduğundan bu cezalara *siyâset* denilmektedir. Osmanlı kanunnamelerinde geçen "siyâset olunmadığı takdirce" ifadesi nişancılar tarafından bu şekilde açıklanmaktadır. İkinci olarak, *ta'zîr* cezası olarak takdir edilen sopa ve para cezası dışındaki cezalar" da *siyâset* cezası olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca *ulül-emr* tarafından tespit edilen kanunlara da *siyâset kanunları* denmektedir. *Siyâset* kavramı ayrıca ağır şekilde cezalandırma, işkence, örf-i maruf anlamlarında da kullanılmıştır.[280]

Lewis, yukarıda zikredilen makalesinde Osmanlılarda *siyâset*in, açıkça, devlete karşı suç işleyenlere uygulanan *fizikî ceza* anlamında kullanıldığını söyler. Buna göre bu mevzu ile ilgili ilk resmî ifade II. Mehmed'in kanunnamelerinde görülür. Bu, daha sonra bir takım muayyen suçlara verilen ölüm cezaları ve sert fizikî cezaları içeren ve adına siyâsetnâme denilen bir alt türü meydana getirmiştir.[281]

Zikredilen bu *siyâsetnameler*in bir örneği II. Bâyezid devri kanunnamelerinin içerisinde yer alan ve *Aydın-Eli Siyâsetnâmesi*[282] başlığını taşıyan belgedir. Bu belgede *II. Bâyezid'e ait umumî Osmanlı Kanunnamesi'nin ilk dört faslı özetlenmiş veya şer'î cezalar hatırlatılarak tatbiki istenmiş veyahut şer'î cezalar için istenen unsurlar bulunmadığı takdirde ulu'l-emrce uygulanacak olan ta'zir cezaları tayin edilmiştir.*[283] Bir diğer örnek de Sultan Selim'in (ö. 1520) oğlu Şehzade Süleyman'a (ö. 1566) Manisa sancağının idaresinde kullanması için gönderdiği *Siyâsetnâme*'dir.[284]

H. İnalcık'ın verdiği şu bilgiler de yukarıdaki örnekleri destekler niteliktedir:

---

[280] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011), 621.

[281] Lewis, makalenin ilgili yerinde Osmanlı'da *siyâset* kelimesi her ne kadar ceza anlamıyla kullanılıyor olsa da kelimenin ilk anlamına (idare etmek) dair bir şeylerin kalmış olduğunu da söyledikten sonra buna delil olarak 16. yüzyılda yaşamış bir mîr-i 'alem olan Celal Bey (ö. 1574?) adlı bir şairin manzum bir mektubunda yer alan şu beyti örnek gösterir: *Mülk turmaz 'adâlet olmayıcak/Söz dutulmaz siyâset olmayıcak*. Lewis'in verdiği bu örneğin önündeki ve ardındaki beyitlere de baktığımızda kelimenin burada da açıkça kânûn veya cezâ kânunu manasında kullanıldığını açıkça görebiliriz. Lewis, "Siyaset", 9; Abdülkadir Gölpınarlı, "Hurûfîlik ve Mîr-i 'Alem Celâl Bik'in Bir Mektubu", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 14 (1965): 99.

[282] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri* (Fey Vakfı Yayınları, 1990), 2:169-72.

[283] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2:169.

[284] Enver Ziya Karal, "Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyasetnâme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sy 6 (1942): 37-44.

> *Osmanlı ceza kanunnâmesi, şer'î esasları (kısas, diyet vs.) ihtiva eder. Fakat onun yanında Şerî'at'ın tayin ve tespit edemediği ta'zîr cezalarında sultanın örfî prensiplere dayanarak bir takım açık kaideler koyduğunu görmekteyiz. Bunun içindir ki, Osmanlı Kanûnnâmeleri de bir ferman (hükm) şeklinde tebliğ ve ilân olunmaktadır ve* ***cerâ'im-i ma'rûfe*** *ve* ***siyâsetnâme*** *adıyla anılmaktadır.*[285]

Bu türden belgeler, beyanname şeklinde sunulan ve devlet otoritesini temsil edenlerin reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını; kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını, olağan üstü tedbirlerle yasaklayan padişah hükümleriyle, yani *adâletnâmeler*[286] ile de benzerlik göstermektedir ki bu da *siyâset* ile *adâlet*in yukarıda değinilen yakın ilişkisine delalet eder.

Siyâset kelimesinin Osmanlı'da yoğun bir şekilde ceza anlamında kullanıldığı konusunda Lewis'in haklılık payı vardır. Ancak bu, kelimenin "işleri/ra'iyyeyi idare etmek" veya "devlet yönetimi" şeklinde ifade edilebilecek manasının hiç olmadığını göstermez. Daha da önemlisi, *siyâset* kelimesi zikredilen *ceza*ların kendisinden neşet ettiği *ahkâm/kânûn* ve bu kanunlarla sağlanmaya çalışılan *adâlet* veya *adâleti sağlayan bir araç* manaları da kapsamaktadır ki bunun birçok örneğini yukarıda zikrettik. Bu bağlamda Heyd'in, *siyâset*i, Osmanlı hukuk dilinin en belirsiz terimlerinden birisi olarak nitelemekle birlikte, bunun en geniş manasıyla *ceza*yı ifade ettiğini söylemesi de dikkate değerdir.[287]

Ahmed Akgündüz'ün Osmanlı kanunnamelerini incelediği hacimli eserinin birinci cildinde kanunnamenin tarifi için söyledikleri de yukarıdaki düşüncelerimizi destekler niteliktedir:

> *Örfî hukukun ulu'l-emr tarafından tedvîni neticesinde ortaya çıkan hukukî düzenlemeleri ifade etmek üzere değişik kavramlar kullanılmıştır. Bunlar arasında "örf", "kanun", "yasa", "yasak", "kanunname", "siyâset" ve "kavânîn-i siyâset" kelimelerini zikredebiliriz. Bunların hepsi de aynı manayı ifade etmektedir.*

Burada zikredilen kelimeleri açıklarken sıra *siyâset*e geldiğinde ise Akgündüz şunları söyler:

---

[285] Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanunları", 329, içinde, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, C. 1, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020).
[286] Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", içinde *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, 11. bs, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 93.
[287] Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, 259-60.

> *Siyâset kelimesi ise, sözlükde re'âyânın umûrunu tedbir ve tanzim yani idare etmektir. İslam hukukçularının ta'rif ettiği siyâset veya siyâset-i şer'iyye ise tamamen kanun ve kanunnamenin karşılığıdır.*[288]

Buraya kadar zikrettiğimiz örnekler göz önünde bulundurulduğunda denilebilir ki; Türk dilinde ve bunun bir parçası olan Osmanlı yazınında *siyâset,* "işlerin/reayanın idare edilmesi", ve benzeri anlamlarda da kullanılmakla birlikte daha ziyade hüküm sahiplerinin (bilhassa padişahın) reyi ile mülkte kötülüklerin meydana gelmeden engellenmesi ve meydana geldiğinde ortadan kaldırılarak nizamın sağlanması için (*nizâm-ı âlem*) verilen *hüküm*, vaz' edilen *kânûn*; mezkûr *hüküm* ve *kânûn*ların neticesinde ortaya çıkan cezaî yaptırımlar[289] ve bilhassa idam/ölüm cezasını ifade eder. Bu doğrultuda *siyâset*, adalet kavramıyla da iç içe olup adaletle yönetmenin vazgeçilmez bir aracı olarak kabul edilmiştir. Tarifini verdiğimiz kullanım, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı dillerinden Türk diline yapılan tercümelerle birlikte bir değişime uğramaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren *siyâset* kelimesi, "re'âyâyı idâre etmek, gözetmek, yönetmek" gibi anlamlarına dayanılarak devlet işlerini ve devletlerarası ilişkileri ifade eden "politique/politics" ve "diplomatie/diplomacy" kavramlarının karşılığında kullanılmaya başlanmıştır. Kelimenin Osmanlı'daki yaygın anlamları bir süre daha devam etmekle birlikte 19. yüzyıldan itibaren adım adım kullanımdan düşmeye başlamış ve sonraki yüzyıla gelindiğinde neredeyse kullanılmaz olmuştur.

[288] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri I, 78.*

[289] Mezkûr kanunların tamamı kendisine uyulmadığında bir cezai yaptırımla karşılaşılacak hükümleri ihtiva etmez. Nitekim Osmanlı hukuk terminolojisinde *kânûn* devlet yönetiminin her alanını kapsayacak bir genişliğe sahiptir. Ancak, bu terminolojide *siyâset* kavramı (kânun-ı siyâset, hükm/ahkâm-ı siyâset) çoğunlukla cezai yaptırımlara işaret eder.

2. BÖLÜM: SİYÂSETNÂME NEDİR, NE DEĞİLDİR?

Devlet yönetimine dair düşünceler, fikirler yahut tecrübeler haddizatında devletin asıl unsuru olan insanın meydana getirdiği her türlü eserden çıkarılabilir. Bununla birlikte, doğrudan devlet yönetimine dair bilgileri havi olan yahut bu amaca matuf olarak söylenmiş veya yazılmış eserler de vardır. Fertlerin bir arada yaşadığı her yerde kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak bu türden eserler, İslam yazını içerisinde gerek kemiyet gerekse keyfiyet bakımından önemli bir yeri tutar. Zikredilen yazın içerisindeki bu türden eserler, yani İslam'ın devlet yönetimi düşüncesini havi olan eserler genel hatlarıyla İslami ilimler (fıkıh, kelam, hadis, tasavvuf), ahlâk, hikmet/felsefe, edeb/âdâb, tarih gibi literatürlerin çatısı altında değerlendirilmiştir.[290] Bunların yanında siyâsetnâme adıyla anılan birtakım eserler daha vardır ki bunlar bazen tek başına bazen de nasîhatnâmelerle birlikte ya ayrı bir literatür olarak değerlendirilmekte[291] yahut edeb/âdâb literatürü çatısı altına dahil edilmektedirler.[292]

Kapsamı ve diğer türlerle olan ilişkisi konusunda bazı görüş ayrılıkları olmakla birlikte bugün birçok araştırmacı tarafından bir yazın türü olarak kabul edilen siyâsetnâmenin aslında ne olduğunun veya ne olmadığının anlaşılması için öncelikle bu adlandırmanın ne zaman ortaya çıktığının ve bir yazın türüne ad olarak kabul edilmeye başlandığının izlerini sürmeye çalışacağız. Akabinde siyâsetnâmenin tanımları üzerinde duracak, takip edebildiğimiz kadarıyla ortaya çıkan tanımların sınırları, eksiklikleri ve tutarsızlıklarını ortaya koyarak bu adlandırmayı tartışmaya açacağız.

---

[290] Siyasi metinlerle ilgili disiplinler hakkında genel bir çerçeve için bk. Kavak, *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri*, 13-22. İslam siyaset düşüncesine dair bilgiler bu disiplinlerin haricindeki birçok disiplin içerisinde de kendisine yer bulmakta olup çok geniş bir alana yayılmıştır. Aşk mesnevilerinden baytarlıkla ilgili kitaplara, tıp metinlerinden astronomi kitaplarına kadar birçok metin siyaset düşüncesine dair bilgileri havi olmak yönünden ortaklaşmaktadır. Bu doğrultudaki görüşler için bk. Özgür Kavak, "Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy 64 (2023): 6; İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Düşünce Geleneğinde 'Siyasî Metin' Olarak Kelâm Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2003): 379-80.

[291] Hızır Murat Köse, "İslam Siyaset Düşüncesinin Temelleri: Bir Giriş Denemesi", içinde *İslâm Siyaset Düşüncesi (Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan)*, ed. Lütfi Sunar ve Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018), 32.

[292] Lütfi Sunar ve Özgür Kavak, "Giriş", içinde *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar ve Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2015), 4; Özgür Kavak, "Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler", *İslam Tetkikleri Dergisi -Journal of İslamic Review* 13, sy 1 (2023): 426.

2.1. Nizamülmülk'ten "Siyâsetnâme"ye: Bir Yazın Türü Olarak "Siyasetnâme"nin Serüveni

Bir kelimenin yahut terkibin ilk defa ne zaman ortaya çıkıp dolaşıma girdiğini kesin hatlarıyla tespit etmek oldukça zordur. Bu zorluğun, söz konusu kelime/kelimelerin dolaşıma girdiği zamana olan uzaklığımızla müsavi olarak arttığını söylenebilir. Bu doğrultuda ortaya çıkışını araştıracağımız terkibin ilk kelimesi olan *siyâset*, şimdiki bilgilerimize göre yaklaşık on beş yüzyıldır kullanılan bir kelimedir.[293] Bununla birlikte, yukarıdaki tanımlar çerçevesinde kastedilen siyâsetnâme terkibi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira bizim yazınımızda devlet yönetimine dair yahut devlet yöneticilerine/yönetici adaylarına yönetim işi hakkında yol göstermek maksadıyla yazılan eserlerin siyâsetnâme adıyla anıldığı zamandan uzaklığımız bir yüzyıl bile değildir.

Konuyla ilmî bir bağı bulunmayan kişilerin büyük çoğunluğu için siyâsetnâme, bir yazın türünden ziyade bir eser adını ifade eder. Bu, malum olduğu üzere Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri Nizâmülmülk'e (ö. 485/1092) atfedilen meşhur eserdir. Eldeki nüshalara göre müellifi tarafından bir ad verilmeyen eser, sonraları *Siyerü'l-Mülûk* ve *Siyâsetnâme* adlarıyla anılmış ve özellikle bu ikinci adla tanınmış ve şöhret bulmuştur. Yukarıda tavsif edildiği şekliyle bir yazın türü olarak siyâsetnâme ile karşılaşmamız da Nizâmülmülk'e atfedilen eseri ilk defa yayımlayan[294] ve Fransızcaya çeviren[295] şarkiyatçı

---

[293] Doha tarihî sözlüğünde kelimenin en erken M. 476 yılında "siyâsetü'l-emr" (İşlerin tasarlanıp yönetilmesi ve yoluna konulması işini üstlenmek) şeklinde geçtiği tespit edilmiştir. Bk. https://www.dohadictionary.org/dictionary/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9 [Erişim: 02. 08. 2024]

[294] Nizam oul-Moulk, *Siasset Naméh: Traité de gouvernement, composé pour le sultan Melik-Châh /par le vizir Nizam oul-Moulk*, ed. Charles Schefer (Publicatiosn de L'école Des Langues Orientales Vivantes III. Serie, Vol. VII, 1891).

[295] Nizam oul-Moulk, *Siasset Naméh: Traité de gouvernement, composé pour le sultan Melik-Châh /par le vizir Nizam oul-Moulk*, çev. Charles Schefer (Publicatiosn de L'école Des Langues Orientales Vivantes III. Serie, Vol. VIII, 1893).

Nizamülmülk'e atfedilen eserin Osmanlı döneminde yapılmış tam bir tercümesine şimdiye kadar tesadüf edilememiştir. Bununla birlikte, biri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde diğeri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde olmak üzere elde iki nüshası olan kısmi bir tercüme mevcuttur. Ebu'l-Fazl Mustafa (ö.?) adlı bir kişi tarafından kaleme alındığı görülen bu tercüme Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz'den nakledilen iki hikâyeden ibarettir. Mütercim giriş kısmında bu tercümesiyle ilgili şu bilgileri verir*:* […] *abd-i efkar ve dâ'î-yi kemter Ebü'l-Fazl Mustafâ ki kadîmden bu âsitânenün bendlerindendür, Kitâb-ı Nizâmü'l-Mülûk'dan ki lisân-ı Fârisî ile Selâçıka-i 'Acemden sultân-ı 'âdil Sultân Alparslân zamânında te'lîf olunmışdur şekerallâhu sa'yehu mü'ellifîhi. Şâhinşâh-ı Ferîdûn-satvet ve İskender-himmet bu kitâba iştigâli ehemm-i mühimmâtdan farz-ı 'ayn belki 'ayn-ı farz anlayup kitâb-ı mezkûrdan halîfe-i Nebiyy-i Hüdâ ve Resûl-i Hudâ a'del-i ashâb, Emîrü'l-Mü'minîn 'Ömer bin el-Hattâb radiyallâhu 'anh hazretlerinün hikâyesin tercüme etmek dâ'iyesi oldı.* Bk. Ebu'l-Fazl Mustafa, *Tercüme-i Hikâye-i Hazreti 'Ömer/Risâle- Tuhfe-i Mebniyye 'alâ Hikâye-i Hazreti 'Ömer* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 390), 2a-b.; Ebu'l-Fazl Mustafa, *Tercüme-i Nizâmü'l-Mülûk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 06952), 2a-b.

ve diplomat Charles Henri Augeste Schefer'ın bu çalışmalarından sonra olmuştur. Schefer, 1891 yılında yayımladığı ve eldeki nüshalara göre müellifi tarafından bir başlık verilmemiş olan eseri *Siyâsetnâme (Siasset Naméh)* adıyla okuyuculara sunmuştur.

Nizâmülmülk'ün, bu eseri yazdığı düşünülen tarihe en yakın tarihte (1274) istinsah edildiği tespit edilen nüsha Nahçıvan nüshasıdır. Bu nüsha esas alınarak hazırlanan yayında[296] da "eserin adı" başlığı altında adlandırma meselesine dikkat çekilmiştir. Hubert Darke editörlüğünde evvela 1968'de neşredilen çalıçmada ilgili eserin Schefer tarafından *Siyâsetnâme* adıyla adlandırılmasının sebebi, Nahçıvan nüshasından sonra ortaya çıkmış iki nüshanın hatime bölümlerinde bu eser için *în est kitâb-ı siyâset* (budur siyaset kitabı/bu siyaset kitabıdır) tavsifinin yapılması olarak gösterilmektedir.[297] Schefer'ın, eseri yayıma hazırlarken istifade ettiği üç nüshadan[298] ikisinde yer alıp sonradan yazıldığı anlaşılan ibarenin (*în est kitâb-ı siyâset*) esere bu adın verilmesi için tek ve yeterli sebep olması pek makul değildir. Bununla birlikte, zamanın padişahının isteği üzerine devletin ikinci adamı tarafından kaleme alınıp zikredilen padişaha sunulduğu aktarılan[299] eserin devlet yönetimine dair konuları içermesi ve yayımlayanın kendi dilindeki "politique" kelimesinin Arapça kökenli yaygın karşılığı olan "siyâset"in Fars dilinde de *devlet yönetimi* anlamında kullanılıyor olmasının esere bu adın verilmesini desteklediği söylenebilir. Farsça bir kelime olan ve mektup anlamına gelen "nâme" de bir adın sonuna eklendiğinde, eklendiği adın ihtiva ettiği şeye dair yazılan eserleri ifade eder: *pendnâme*, *enderznâme*, *vasiyyetnâme* gibi. Bu doğrultuda içerisinde devlet yönetimine dair bilgiler bulunan bir esere siyâsetnâme denilmesi, 1891 yılından ve hatta bugünden bakıldığında makul bir tercih olarak görülebilir; fakat *siyâset* kelimesinin mezkûr eserin

---

Mütercimin verdiği bilgilerden kaynak eserin adının *Nizâmü'l-Mülûk* olup Sultan Alp Arslan (ö. 465/1072) zamanında Fars diliyle kaleme alındığını anlıyoruz. Kitabın adının *Nizâmü'l-Mülûk* olduğuna dair bir diğer bilgiyi ise ilk hikâyenin tercümesinin tamamlandığı kısımda şu cümle içerisinde görüyoruz: "*mü'ellif-i kitâb-ı Nizâmü'l-Mülûk aydur…"* Bk. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, 5a.; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp, 4b. Ayrıca İÜ nüshasının zahriyyesinde de eser adı *Nizâmü'l-Mülûk* olarak kaydedilmiştir. Ancak, eserin mukaddime bölümünde yer aldığı üzere bu, Sultan Melikşah (ö. 495/1092) devrinde ve onun isteğiyle kaleme alınmıştır. Bk. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, 5. bs, çev. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 1. Bu durumda eserin adıyla birlikte yazıldığı zaman da eserin sıhhati konusunda sorgulanması gereken ikinci mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca mütercim Ömer b. Hattâb'ın hikâyesini tercüme edeceğini söylemiştir; fakat Ömer b. Hattâb'ın bu hikâyesi Nizâmülmülk'e atfedilen eserin eldeki nüshalarında yer almıyor. Bununla birlikte, Ömer b. Abdülaziz'den bahseden ikinci hikâye (adalet duvarının tesis edilmesi hikâyesi) Nizamülmülk'e atfedilen eserde, bire bir aynı olmamakla birlikte, mevcuttur. Bk. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, 187-88.

[296] Ebu Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, 2. bs, ed. Hubert Darke (Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1972).

[297] Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, 22.

[298] Bk. Nizâmülmülk, *Siasset Naméh (Texte Persan),* II-III.

[299] Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, 1.

içerisinde geçtiği tüm yerlerde cezalandırma ve bununla ilgili anlamlara gelecek şekilde kullanımı[300] göz önünde bulundurulduğunda bunun pek isabetli bir tercih olmadığı gün yüzüne çıkacaktır.

Siyâset kelimesinin söz konusu eserde geçtiği tüm bağlamlarda sahip olduğu anlam/lar dikkate alınırsa esere yakıştırılan bu adın ifade ettiği şey, *devlet yönetimi hakkında yazılmış eser* değil, kamu otoritesinin nizam-ı devlet için aldığı tedbirler/vazettiği kanunlar ve bunların neticesinde suçlulara verilecek olan cezaları içeren *eser* olacaktır. Elbette zikredilen neşirden sonra revaç bulan bu adlandırmadan kastın, *siyâset* kelimesinin son asırlarda, özellikle de 19. asır ve sonrasında, sahip olduğu yaygın anlamdan hareketle *devlet yönetimini havi eser* olduğu açıktır. Öte yandan, *siyâset*, cezalandırma ve onunla bağlantılı anlamlardan önce "insanları/reayayı idare etme" ve benzeri anlamlarla kullanılmıştır. Bununla birlikte, zikredilen kelimenin içerisinde yer aldığı kitaptaki, meydana geldiği gelenekteki/zamandaki anlam alanı göz ardı edilerek yapılacak her tanım, tasnif, tarif veya adlandırmanın hamil olacağı sorunlar da gözden ırak tutulmamalıdır.

Siyerü'l-Mülûk adlandırmasının nedenlerinden birisi de yukarıdaki nedene benzerdir. Buna göre eserin bir bölümünde bu eserle ilgili olarak *der în kitâb-ı siyer*[301] (bu siyer kitabında) ifadesi yer almaktadır. Eserin muhtevası göz önünde bulundurulduğunda *siyer* nitelemesi gayet makuldür; zira eserin içerisinde çoğu devlet yöneticisi olan kişilerin hayat hikâyeleri ve yaşayışlarına dair bilgiler aktarılır. Bununla birlikte *siyerü'l-mülûk* özel bir ad olabileceği gibi meliklerin hayat hikâyelerinin aktarıldığı eserlere verilen genel bir adı da işaret edebilir.[302] Zira eldeki nüshalarda müellifin eserine böyle bir ad

---

[300] Köymen neşrinin 5. baskısının sonunda yer alan "Siyâset-Name İçin Açıklamalar" bölümünde "siyâset"in bu metinde ölümle cezalandırma anlamına geldiğini belirtilir. Bk. Mehmet Altay Köymen, "Siyâset-Name İçin Açıklamalar", 202, içinde, Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme.*

[301] Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, 255.

[302] *Sîret* kelimesinin çoğulu olup sözlükte "hal, durum, idare, yol, hareket, yürüme" gibi anlamlara gelen siyer, fıkıh kitaplarının devletler hukuku hükümlerini içeren bölümlerine veya bu konuda yazılan kitaplara verilen addır. *Siyer*le bu konudaki düzenlemelerin dayanağı niteliğindeki rivayet ve olayları konu edinen *meğâzî* ilmi arasında yakın bir ilişki vardır. Savaş ve savaş alanı, gazve gibi anlamlara sahip olan *mağzât* kelimesinin çoğulu olan *meğâzî*, daha ziyade Hz. Muhammed'in özellikle gazaları ve seriyyeler başta olmak üzere hayatına ilişkin ayrıntıları ele alan ilim dalının ve bu ilimle ilgili literatürün de adı olmuştur. Hz. Peygamberin hayatını, şahsiyetini, tebliğ faaliyetlerini siyasi ve askerî mücadelelerini konu alan bu ilim dalı *es-siyer ve'l-meğâzî* şeklinde iki kelimeyi de içerecek bir şekilde adlandırıldığı gibi bu kelimelerin tekil ve çoğul halleriyle de (kitâbu'l- meğâzî, sîretü'n-nebî vb) karşımıza çıkabilmektedir. Bk. Ahmet Yaman, "Siyer", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009). Mustafa Fayda, "Siyer ve Meğâzî", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009). *Siyer*in, kök anlamı itibariyle kişinin iç hâlini ve ahlâkını yansıtan özellikleri dolayısıyla "ahlâk" kelimesine/ilmine karşılık olarak kullanıldığına da tesadüf ediyoruz. (*Oldı envâ'-ı 'amel ey pür-hüner/ 'İlm-i menzil hem siyâset hem siyer Gel siyer ilmin kim ol ahlâkdur / Bir*

verdiği kayıtlı değildir. Bu durum, eseri görenlerin yahut muhteviyatı hakkında bilgi sahibi olanların onu "siyerü'l-mülûk" şeklinde tavsif etmelerine neden olmuş olabilir. Bu ihtimal göz önünde bulundurulmakla birlikte bizce esere bu adın verilmesinin en önemli dayanağı, Nizâmülmülk'e ait böyle bir eserin varlığına dair kayıtları ihtiva eden kadim kaynaklardır. Bu kaynaklarda yer alan bilgiler Nizamülmülk'ün bu adda bir eseri olduğuna işaret ederler. Bu bağlamda en eski kaynak İbn İsfendiyar'ın (613/1216'da hayatta) *Târîh-i Taberistân* adlı eseridir. Eserin iki ayrı yerinde Nizâmülmülk'ün *Siyerü'l-Mülûk* adlı eserine atıfta bulunulur.[303]

Tespit edebildiğimiz sonraki kaynak ise yine bir tarih kitabı olan İbn Bîbî'nin (685/1285'te hayatta) *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*'sidir. Selçuklu tarihini ihtiva eden bu eserde İbn Bîbî I. Alâeddin Keykuabad (ö. 634/1237) hakkında bilgi verdiği bölümde onun, meliklerin tarihleri (*tevârîh-i mülûk*) ve geçmiş padişahların huylarından bahseden kitapları okumayı çok sevdiğini söyler. Yazar aynı bölümde onun (Keykubad), sık sık *Kimyâ-yı Sa'âdet* ve Sâhib (vezir) Nizâmülmülk'ün *Siyerü'l-Mülûk'*unu mütalaa ettiğini belirtir.[304]

Târîh-i Taberistân ve *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*'de olduğu gibi Nizamülmülk'ün bu adda bir eseri olduğunu kaydeden bir diğer eser ise bu eserlerden yaklaşık bir asır sonra yazılmış olan *Târîh-i Güzîde'*dir. Hamdullah el-Müstevfî'nin (740/1340'ta hayatta) kaleme aldığı tarih kitabının giriş bölümünde *Siyerü'l-Mülûk* adlı eser, bu kitap yazılırken istifade edilen eserler arasında zikredilir. Müstevfî burada Firdevsî'nin (ö. 411/1020?)

---

bir eydeyim işit ey sözi dür bk. Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Yaşar Akdoğan ve Nalan Kutsal (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 498. Bu kullanıma göre "sîret" ve "siyer" kelimelerinin melik veya meliki ifade etmek için kullanılan benzer kelimelerle bir arada kullanıldığında onun/onların başkalarına örnek olacak ahlâkî özelliklerini de kapsayacak bir anlam alanına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu türden eserlerde meliklerin sadece hayat hikâyeleri, yönetim pratikleri vs. değil, en az bunlar kadar ahlâkî özellikleri de söz konusu edilir. *Cevâmiü'l-Hikâyât* tercümesinde Halife Me'mûn'dan aktarılan şu söz bu düşünceyi delil olarak kabul edilebilir: *siyer-i mülûk kitâbıdur ki dâyim ana mütâla'a idüp geçen pâdişâhlarun ahvâline vukûf murâd idinürin ki anlarun eyü hûlarından öykünem, anlardan bir hisse alam.* Bk. Celâl-zâde Sâlih Çelebi, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi*, haz. Tuncay Bülbül, c. 3 (Kayseri: Tezmer Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ana Kampüs, 2017), 1747. Muhyî-i Gülşenî'nin III. Murad adına yazdığı ahlak kitabına aynı havzadaki diğer ahlâk kitaplarından (*Ahlâk-ı Nâsırî*, *Ahlâk-ı Muhsinî*, *Ahlâk-ı Alâ'î*, *Ahlâk-ı Ahmedî* vb.) farklı olarak *Sîret-i Murâd-ı Cihân* adını vermiş olmasını da bu kabilden bir delil olarak değerlendirebiliriz. Bk. Abdullah Arı, "Muhyî-i Gülşenî, Eserleri ve Sîret-i Murâd-ı Cihân (İnceleme-Metin-Sözlük)" (Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

[303] "Hâce Şehîd Nizâmülmülk el-Hasan b. İshak'ın *Siyerü'l-Mülûk* kitabında zikredilir ki…"; "Hâce Şehîd Nizâmülmülk el-Hasan b. İshak *Siyerü'l-Mülûk* kitâbında…" Bk. İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, haz. Abbâs İkbâl, c. I, II (Tahran: Külâle-i Hâver, t.y.), 141, 147.

[304] el-Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, c. I, II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), 228; el-Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk, c. II (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 251-252.

Şehnâme'si, Cüveynî'nin (ö. 681/1283) *Târîh-i Cihângüşâ*'sı gibi eserlerin yanında Nizamülmülk'ün *Siyerü'l-Mülûk*'undan da istifade ettiğini belirtir.[305]

Nizamülmülk'ün eserini *Siyerü'l-Mülûk* adıyla kaynak olarak kullanan bir diğer isim de Devletşah'tır (ö. 900/1494?). O, meşhur eseri *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*'da Farsça şiir yazanlar hakkında bilgi verdiği bölümde Sultan Mahmûd-ı Gaznevî devrine kadar saraylarda fermanların, kanunların vs. Arapça yazıldığını ve Farsça yazmanın ayıp olduğunu "Hâce Nizamülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*'ta hikâye eder ki" diyerek ondan aktarır.[306]

Söz konusu ad başka kitaplarda, mesela Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta,[307] onun tercümelerinin bir kısmında[308] ve ana kaynaklarından birisi *Nasîhatü'l-Mülûk* olan Mahmûd b. İsmâil el-Hayrbeytî'nin *ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ* adlı eserinde[309] Nizâmülmülk'ün adı geçirilmeden sadece *Siyerü'l-Mülûk*

---

[305] Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, haz. Abdülhüseyn Nevâî (Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1944), 7.
Müstevfî'nin, eserinin Alp Arslan ve Melik Şah dönemini anlattığı kısmında (s. 345-353) sıklıkla temas ettiği Nizamülmülk'ün bu eserine hiç atıfta bulunmadığını da belirtmeliyiz. Ayrıca; eserin girişinde zikredildiğini belirttiğimiz kaynak, tabʿ yanlışlığından olsa gerek, Nizâmülmülk şeklinde değil, Nizâmülmülkî (نظام الملکی) şeklinde ismin sonuna bir ya harfi eklenerek yazılmıştır. *Târîh-i Güzîde*'yi Türk diline kazandıran Mürsel Öztürk, yukarıdaki Farsça neşri kaynak alarak hazırladığı tercümesinde neşirdeki bu yazımı Nizâmülmülk şeklinde kabul ederek tercüme etmiş yahut bu durum kendisinin dikkatinden kaçmıştır. Bk. Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 7.

[306] Emîr Devletşâh b. 'Alâü'd-devle Bahtîşâhü'l-Gâzî es-Semerkândî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, haz. Muhammed Ramazânî (Çâphâne-i Hâver, 1338), 26. *Siyerü'l-Mülûk*'un eldeki neşirlerinde böyle bir bilgiye rastlayamadık. Bu, Devletşah'ın istifade ettiği kaynağın/nüshanın farklı olmasından kaynaklanıyor olabileceği gibi farklı nedenlerden de kaynaklanıyor olabilir.

[307] Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*, (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiiyye, 1987), 216.
Nasîhatü'l-Mülûk'ta eser İsmail b. Ahmed Sâmânî'nin halka karşı adaletli tutumunun aktarıldığı bir hikâye münasebetiyle zikredilir. Bu hikâyeye göre İsmâil Sâmânî şehre her geldiğinde münadilere şöyle nida ettirirdi ki; zulme uğrayanlar, şikâyeti olanlar kendisinin dergâhına gelsin. O da onların hakkını zalimlerden alsın ve zulmü ortadan kaldırsın. Zikredilen hikâye *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta geçtiği bu hâliyle Nizamülmülk'e atfedilen eserde geçmemekle birlikte İsmail Sâmânî'nin adaletinin ve hükümdarlık becerisinin anlatıldığı üçüncü fasılda onun, çok soğuk ve karlı günlerde, olur da zulme uğrayan birisi ona ulaşmaz diye, tek başına atına binip meydanda dolaştığı aktarılır. Bk. Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, 28-29.

[308] *Nasîhatü'l-Mülûk*'un Alâî b. Muhibbî eş-Şirâzî tarafından yapılan tercümesinde *Siyerü'l-Mülûk* adı kaynak eserde olduğu gibi aktarılırken, Âşık Çelebi tercümesinde zikredilen hikâye aynen aktarılmakla birlikte, hikâyenin aktarıldığı söylenen kaynak olarak *Siyerü'l-Mülûk* zikredilmez. Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, haz. Zehra Öztürk (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024), 2:459; Âşık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk (İnceleme-Metin)*, haz. Filiz Kılç ve Tuncay Bülbül (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 106.

[309] Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*, haz. Ahmed Şemseddin (Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1988); Mahmûd b. İsmâil el-Hayrbeytî, *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*, çev. Müdessir Demir ve Ümit Döngel (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 74.
Demir ve Döngel'in burada atıfta bulunulan çalışmasında Hayrbeytî'nin eserine kaynaklık teşkil eden Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u ve Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ı da göz önünde bulundurulmuş ve dipnotlarda Hayrbeytî'nin bu iki kaynaktan yararlandığı kısımların yerleri gösterilmiştir. Bu durumun bir örneği de İsmail b. Sâmânî'nin yukarıda zikredilen hikâyesidir. Yalnız, bu hikâyenin *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta yer alan şeklinde söz konusu uygulamayı (iki münadi görevlendirip halka bir derdi olanın İsmail

şeklinde eser adı olarak geçmektedir.[310] Ancak burada geçen "siyerü'l-mülûk" adının eser adını mı yoksa genel olarak meliklerin hayat hikâyelerini, yaşayış ve ahlâklarını mı ifade ettiği konusunda kesin bir hüküm vermek güçtür.

Yukarıda zikredilen eserlere nispetle daha geç dönemde kaleme alınmış *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde Kâtip Çelebi (ö. 1657) de *Siyerü'l-Mülûk* adıyla kaydettiği eserin Nizamülmülk'e ait olduğunu ve vezirliği zamanında Melik Şah için kaleme aldığını kaydeder.[311]

Bu bilgilerden hareketle Nizâmülmülk'e atfedilen bu eserin eldeki nüshalarda yer almayan adının *Siyerü'l-Mülûk* olması daha makuldür. Bununla birlikte, eseri ilk defa yayımlayanın ona verdiği ad olan *Siyâsetnâme*, aslında verilmesi gereken veya var olan ama bugün elde bulunan nüshalarda yer almayan addan çok daha meşhur ve maruf olmuştur.

Shefer'ın bu neşri ve ardından eseri Fransızcaya tercümesinden sonra zikredilen eserin evvela İranlı araştırmacılar tarafından bazı neşirleri yapılmıştır. Eser daha sonra Türkçe, Rusça, İngilizce ve birçok başka dile tercüme edilmiş ve bu dillerin konuşulduğu ülkelerde neşirleri yapılmıştır.[312] Takip edebildiğimiz kadarıyla Schefer'ın neşrinden sonra eser ilk defa İran'da 1931 yılında Seyyid Abdurrahim Halhâlî tarafından *Siyâsetnâme yâ Siyerü'l-Mülûk* adıyla neşredilmiştir.[313] Bu yayından on yıl sonra Abbâs

---

b. Sâmânî'ye müracaat etmelerini nida ettirme) emreden bizzat İsmail b. Sâmânî iken Hayrbeytî'nin eserinde bu uygulamayı emreden İsmail b. Sâmânî'nin dedesi olarak gösterilmektedir. Krş. el-Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk, 58*; el-Hayrbeytî, *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*, 74. Devlet yöneticilerinin hayat hikâyelerinin anlatıldığı eserlerin önemli bir kısmında yer alan ve Nizamülmülk'e atfedilen eserde de nispeten sıklıkla ve genişçe yer verilen İsmail b. Sâmânî'nin bu hikâyesinin *Siyerü'l-Mülûk*'tan alındığı zikredilerek aktarılan versiyonlarının bugün elde bulunan *Siyerü'l-Mülûk*'ta bu şekilleriyle yer almaması da dikkate değerdir. Bu durum, rivayetin tabiatı gereği değişimlere ve çeşitlenmelere açık olmasına bağlanabileceği gibi Nizamülmülk'e atfedilen eserin bugün elde bulunan nüshalarından farklı ve muhtemelen daha eski bir nüshanın varlığıyla da ilişkilendirilebilir. Yukarıda Devletşah'ın *Siyerü'l-Mülûk*'tan aktardığı anekdot da aynı doğrultuda değerlendirilebilir. Söz konusu durumun, Nizamülmülk'e atfedilen eserin sıhhati hususunda da dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz.

[310] İbn Bîbî'ye temas etmeyen Darke, Nizamülmülk'e atfedilen bu eserin geçtiği diğer en eski kaynakları şu şekilde sıralar: Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u, İbn İsfendiyar'ın *Târîh-i Taberistân*'ı, Hamdullah Mustavfî Kazvînî'nin *Târîh-i Güzîde*'si ve Muhammed Avfî'nin *Cevâmiü'l-Hikâyât*'ı. Bk. Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, 18-19.

Darke'ın zikrettiği *Cevâmiü'l-Hikâyât* adlı eserde Nizâmülmülk'e sıkça atıf yapılmakla birlikte, yukarıdaki eserlerde olduğu gibi, onun *Siyerü'l-Mülûk* adlı bir eseri olduğuna dair bir kayda ulaşamadık.

[311] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı, c. 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 814.

Kâtip Çelebi aynı yerde bu eserin evvela 39 bölüm üzere tertip edildiğini, daha sonra Yemînî'nin bu eseri 51 bölüm hâline getirip bölümlerin yerleri üzerinde tasarrufta bulunduğu bilgisini de ekler. Eser hakkında verilen bu ayrıntıya Kâtip Çelebi'nin bu eserinden önce yazılmış kaynaklarda şimdiye kadar rastlamadık.

[312] Diğer bazı yayınlar için bk. Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk: Siyâsetnâme*, 15-16.

[313] Ebû Ali Hasan b. Ali Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme yâ Siyerü'l-Mülûk*, haz. Seyyid Adbdurrahim Halâlî (Müesses-i Hurşîd, 1931).

Schefer ve Halhâlî neşirleri hakkında bilgi için ayrıca bk. Kafesoğlu, 232-33

İkbâl eserin Schefer ve Halhâlî neşirlerinden istifadeyle eseri bir önsöz ve açıklamalarla birlikte lise öğrencilerinin istifadesine sunmak maksadıyla neşretmiştir. İkbal bu neşre ana başlık olarak *Siyâsetnâme* adını vermeyi tercih etmiştir.[314] Bu yayından kısa bir süre sonra Murtezâ Müderrisî Çihârdârî tarafından da aynı adla neşredilen eser, yine aynı adla Kazvînî tarafından tashih edilerek 1955 yılında neşredilmiştir.[315]

Bahse konu eserin Türkiye'deki tercüme ve neşirlerinin ise 1950 veya 1954[316] yılından itibaren başladığı söylenilebilir. Takip edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Nizâmülmülk'e atfedilen bu eser hakkında detaylı bilgi veren ilk bilimsel makale İbrahim Kafesoğlu tarafından 1955 yılında kaleme alınmıştır.[317] Kafesoğlu bu makalesinde Nizâmülmülk'ün eseri hakkında genel bilgiler verdikten sonra onun Türkçeye ilk defa Mehmet Şerif Çavdaroğlu tarafından yapılmış olan çevirisini tenkide tabi tutar.[318] Biz de eserin Türk diline ilk tam çevirisinden bu vesile ile haberdar oluyoruz. Bu tercüme ve onun tenkidini içeren makalenin yayımlanmasından kısa bir süre sonra eser, Kafesoğlu'nun isteğiyle, Selçuklu tarihçisi Mehmet Altay Köymen tarafından *Siyerü'l-*

---

[314] Abbâs İkbâl, *Siyâsetnâme (Berâye Debîrestânhâ)* (Tahran: İntişârât-ı Meclis, 1320).

[315] Ebu Ali Hasan b Ali Hace Nizamülmülk, *Siyasetname*, haz. Muhammed Kazvînî, Zeban-ı ve Ferheng-i İran (Tahran : Kitâbfurûşî-yi Tûrî, 1334).

[316] Kafesoğlu'nun künyesini verdiği yayına ulaşamadık. Bununla birlikte, onun makalesinin yayım tarihi olan 1955'ten önceki bir yayın olabileceği gerçeğini göz önünde bulundurarak bu tarihi doğru kabul edip eserin ulaşabildiğimiz tarihsiz nüshasından istifade ettik. Bk. Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b Ali b İshak et-Tusi Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmed Şerif Çavdaroğlu, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, t.y.).

Agâh Sırrı Levend, Çavdaroğlu'nun bu çevirisine dair verdiği künye bilgisinde eserin evvela 1950 yılında İstanbul Sermet Matbaası'nda basıldığını kaydeder. Sonrasında ise bizim burada verdiğimiz kaynağın sadece yayınevini zikreder. Bu durumda Çavdaroğlu çevirisinin ilk defa 1950 yılında yapılmış olup sonradan başka yayınevleri tarafından da basıldığını düşünebiliriz. Bk. Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 10 (1963), 182.

Nizamülmülk'ün bu eseri dolayısıyla Çavdaroğlu'nun bu tercümesinden bahseden bir diğer yazı aynı yıl M. Zeki Pakalın'ın kaleminden çıkmıştır. Bk. M. Zeki Pakalın, "Nizamülmülkün Siyasetnamesi", *Sebîlü'r-Reşâd* VIII, sy 191 (1955): 249-50.

[317] İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955): 231-56.

Nizamülmülk'ün bu eserinin, bu makalenin yazıldığı tarihten önce de araştırmacılar için kaynak teşkil ettiğini söylemek gerekir. Kafesoğlu'nun *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adıyla yayımladığı kitapta yararlandığı ana kaynaklardan birisi bu eser olmuştur. Eserin giriş bölümünde kullandığı kaynakları tasnif ederek onların hakkında bilgi veren Kafesoğlu Nizamülmülk'ün eserini "İdarî ve askerî teşkilâta dâir eserler başlığı altına almıştır. Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953), xxııı-xxıv.

[318] Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", 238-56.

Mülûk veya Siyâsetnâme adıyla orijinal dilinde neşredilmiştir.[319] Aynı yazar daha sonra eseri *Siyâsetnâme* adıyla Türkçeye çevirmiştir.[320]

Yukarıda zikredilen eserlerden ve onların künyelerinden de anlaşılacağı üzere, Nizamülmülk'e atfedilen bu eserin neşir ve tercümeleri ya tek başına *Siyâsetnâme* adıyla yayımlanmıştır ya da *Siyerü'l-Mülûk* ve *Siyâsetnâme* olmak üzere iki adla yayımlanmıştır. Ama takip edebildiğimiz kadarıyla hiçbir zaman sadece *Siyerü'l-Mülûk* adıyla yayımlanmamıştır. Esere *Siyâsetnâme* adının verilmesini pek doğru bulmayan Darke dahi neşrine verdiği *Siyerü'l-Mülûk* başlığının altında *Siyâsetnâme* yazmadan edemez. Bu durum, Schefer'ın adlandırma tercihinin, kendisinden sonraki çalışmalar üzerinde kuvvetli bir tesire sahip olduğunu göstermektedir. Zira eldeki üç nüshayı esas alarak 1891'de hazırladığı bir çeşit tenkitli neşir olan bu çalışma uzun yıllar boyunca gerek eserin neşrini ve tercümesini yapanlar gerekse eser hakkında farklı bağlamlarda çalışma yapanlar için ikincil kaynakların başında gelmiştir. Kanaatimizce bu tesiri kuvvetlendiren asıl neden, bu neşrin yapıldığı yıllarda ve sonrasında *siyâset* kelimesinin çoğunlukla devlet yönetimi ve buna benzer manalarla kabul görüyor olmasıdır. Böyle olduğunda devlet yönetimine dair yazılmış bir esere uygun görülen bu adlandırmanın sorgulanmadan kabul edilebilir olması ve benzeri eserlerin de içerisinde bulunduğu literatürün bu adla anılması tabii bir durum olarak düşünülebilir.

Schefer'ın söz konusu neşir ve tercümesinde Nizâmülmülk'e atfedilen esere *Siyâsetnâm*e başlığını vermesi, söz konusu eserin daha ziyade bu adla bilinip tanınmasına yol açmakla kalmamış; aynı zamanda bu eserle benzer içeriğe sahip diğer eserlerin siyâsetnâme adıyla anılmasına da neden olmuştur. Bir başka ifadeyle, Schefer'ın bu tercihinden sonra Doğu'da devlet yöneticilerine yahut yönetici adaylarına nasihat temelinde bilgi ve tecrübeler aktarmak üzere kaleme alınan eserler, kimi zaman da aynı sahada devlet yönetimine müteallik eserlerin tümü siyâsetnâme[321] olarak nitelenmeye başlanmıştır. Bu durum, mezkûr eserlerin oluşturduğu yazın türüne siyâsetnâme denilmesini, yahut bir

[319] Nizâmü'l-Mülk, *Siyerü'l-Mülûk veya Siyâsetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1976).
[320] Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b Ali b İshak et-Tusi Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982). Eser, Köymen'den önce ve sonra da farklı kişilerce Türk diline tercüme edilmiştir. Nurettin Bayburtlugil (1981), Sadık Yalsızuçanlar (1999), Mehmet Taha Ayar (2009) ve Mehmet Kanar (2015) bunlardan birkaçıdır.
[321] Siyâsetnâme" ceza hükümlerini içeren risale ve emirlere verilen ad olarak Osmanlı geleneğinde çok önceden vardı. Bununla birlikte bunlar, bugün siyasetname adıyla anılan eserlerden çok farklıdırlar. Bu konuya bölümün ilerleyen kısımlarında yer verilecek olup burada değinmekle iktifa ediyoruz.

eserlerin siyâsetnâme adıyla müstakil bir yazın türü olarak kabul edilmesini de peşinden getirmiştir.

Nizamülmülk'e atfedilen ve Schefer tarafından *Siyâsetnâme* adıyla neşredilen eser, tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu neşirden kısa bir süre sonra Türkiye tarihçilerinin de gündemine girmiş ve kaynak olarak kullanılmaya başlanmıştır. M. Fuad Köprülü'nün *Mirsâdü'l-İbâd*'dan bahsederken Nizamülmülk'ün bu eseri hakkında verdiği bilgiler bu meyanda önem arz etmektedir:

> *Öyle görünüyor ki genç hükümdarlara saltanat kaidelerini öğretmek maksadiyle de yazılmış bir **siyasetnâme** mahiyetinde olan bu mühim eser [Mirsâdü'l-İbâd], meşhur bir mutasavvıfın kaleminden çıktığı için, tarihçiler bunu bir tasavvuf kitabı zannetmişler ve bunu okumağa bile lüzum görmemişlerdir. Büyük Selçukluların veziri Nizâm al-Mülk'e ait olan Siyasetnâme'nin ilim dünyasında epey uzun zamanlardanberi kazanmış olduğu büyük şöhret ve yarım asırdanberi bütün müsteşrıklar tarafından tarihî bir kaynak olarak kullanıldığı düşünülecek olursa Mirsâd al 'İbâd'dan şimdiye kadar istifade edilmemiş olması ancak, mahiyetinin meçhûl kalmasına atfolunabilir.*[322]

Köprülü'nün yukarıda verdiği bilgiler, Nizamülmülk'e atfedilen eserin Schefer tarafından *Siyâsetnâme* adıyla yayımlanmasından yaklaşık yarım asır sonra Türkiye'de de tanınmaya ve kaynak olarak kullanılmaya başlandığını göstermekle birlikte, mezkûr adın bir yazın türü olarak kullanıldığına dair ikinci literatürdeki ilk kayıtlardan birisi olması yönüyle de önemlidir. *Mirsâdü'l-İbâd*'ı genç hükümdarlara saltanat kaidelerini öğretmek için yazılmış siyâsetnâme mahiyetinde bir eser olarak niteleyen Köprülü'nün bu nitelemesinde hemen akabinde sözünü ettiği *Siyâsetnâme*'nin etkisi olduğu muhtemeldir. Köprülü, bu makalesinde de atıf yaptığı[323] önceki makalelerinden birisinde *Mirsâdü'l-İbâd*'ı "*hükümdara bir nasihat mahiyetinde olan bu eser*"[324] şeklinde tavsif etmişken burada siyâsetnâme şeklinde tavsif etmiş olması kanaatimize göre bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

---

[322] Metin ilgili makaleden aynen aktarılmış olup yazım ve imlada bir değişiklik yapılmamıştır. M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları: Umûmî Bir Bakış I (Yerli Kaynakların Ehemmiyeti ve Basılmış Yerli Kaynaklar)", *Belleten* 7, sy 27 (1943): 448.

[323] Köprülü'nün verdiği künyeye göre makale ilgili derginin 1941'de yayımlanan 2. sayısında yer almaktadır. Bk. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları: Umûmî Bir Bakış I (Yerli Kaynakların Ehemmiyeti ve Basılmış Yerli Kaynaklar)", 448. Ancak, aşağıda görüleceği üzere makale 1942 yılında yayımlanmıştır.

[324] M. Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, sy 2 (1942): 18.

Siyâsetnâme adının devlet yönetimini ve bunun özelinde devlet yöneticilerine nasihati havi eserlerin oluşturduğu bir yazın türünü ifade edecek şekilde kullanımının tespit edebildiğimiz önceki örneği ise İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Kemâlü'l-Kıyâse fî Keşfi's-Siyâse* adlı eserinde yer almaktadır. Siyaset (politika) ilmine dair bilgi ve tecrübelerini aktardığı bu eserinde İbnülemin Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostân*'ından tercüme yoluyla sırrı kimseye ifşa etmeme konusunda nasihat verdikten sonra "Mülâhaza" başlığı altında şunları söyler:

> *Şeyh Sa'dî merhûmun, şu mebhasta gösterdigi dekâyık-i siyâsiye muktedir bir kalemle îzâh edilse kıymetdâr bir siyâsetnâme vücûda gelir. Kalem-i fakîr, o kudretten mahrûm ise de usûl-i müttehazeye halel vermemek için bu sadedden birkaç söz söylemeğe mecburiyet vardır…*[325]

İbnülemin'in "siyâsetnâme" terkibini kullanmasında Schefer'ın neşrinin tesiri olup olmadığına dair bir tahminde bulunamıyoruz. Ancak, yine de bunun, bu konudaki iddiamızı zayıflatacak bir etkisi olmadığını söyleyebiliriz. Zira Hicrî 1323 (M.1905-06) yılında yazılan eserdeki "siyâsetnâme" terkibinin kullanımı gayet olağandır. Çünkü siyaset bu tarihten yaklaşık bir buçuk asır öncesinden itibaren git gide yaygınlaşarak devlet yönetimi işini ifade edecek şekilde ve *politique, diplomatie* gibi kelimeler karşılığında kullanılmaya başlanmıştı. Nitekim eserin başlığı, içeriği ve siyaset kelimesinin yer aldığı diğer bağlamları da bunu açıkça göstermektedir.

Araştırmalarımız neticesinde siyâsetnâme adı verilen türün yahut devlet yöneticilerine bilgi ve tecrübe katmak maksadıyla yazılan eserlere verilen adlardan birisi olarak siyâsetnâmenin ilk tanımının kültür tarihçisi ve Türkolog İbrahim Kafesoğlu'nun yukarıda zikredilen makalesinde[326] yer aldığını tespit ettik. Burada yer alan tanıma geçmeden hemen önce göz önünde bulundurulması gereken bir örnek daha olduğunu söylemeliyiz. Kafesoğlu'nun aşağıda zikredilecek tarifi üzerinde etkisi olduğunu düşündüğümüz bu örnek, aynı yazarın *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*[327] adlı eserini tenkit eden ve kitabın yayımlandığı yıl olan 1953'te yayımlanan bir makalede yer almaktadır. Söz konusu makaleyi yazan kişi Nizamülmülk'e

[325] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Kemâlü'l-Kıyâse fî Keşfi's-Siyâse* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 09979), 93a. Bu eser hakkında bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bk. Duygu Miyase Şimşek, "İbnülemin Mahmut kemal İnal'a Ait Kemâlü'l-Kıyâse fî Keşfi's-Siyâse'nin Neşir ve İncelemesi" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).
[326] Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", 231.
[327] Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*.

atfedilen eseri Türkiye'de ilk defa neşreden Selçuklu tarihçisi Mehmet Altay Köymen'dir. Köymen, Kafesoğlu'nun eserini tenkit ettiği bu makalesinde eserin kaynaklarından birisi olan *Siyasetname*'nin kullanımı hakkında görüş bildirirken şöyle der:

> *Anlayabildiğimize göre Siyâsetnâme, adının da gösterdiği gibi, bir bakıma, hükümdarlara devletin nasıl idare edileceğini göstermek için kaleme alınmış bir nevi nasihatnâme (nasihatü'l-mülûk), bir bakıma da Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hukuk el kitabıdır. Şu halde kitap, devlet müesseselerini sistematik bir şekilde anlatmak üzere yazılmış kuru bir teşkilat kitabı değildir. Bilakis devletin hikmet-i vücudünden başlıyarak hükümdarın selâhiyet ve vazifelerini, resmî ve hususî yaşayışını anlatan, onun bir taraftan halkla, diğer taraftan devlet teşkilâtındaki memurlar ve ricâlle münasebetlerini tanzim eden, devletin karşı karşıya bulunduğu meseleleri ele alan ve hal yollarını gösteren bir eserdir.*[328]

Bu alıntıda Köymen'in verdiği bilgiler bir türü değil, bir eseri tavsif etmektedir. Bir başka ifadeyle; Köymen edebî bir türün adı olan siyâsetnâmeyi değil, Nizamülmülk'e atfedilen eseri tarif etmektedir. Bununla birlikte, aşağıda Kafesoğlu'nun siyâsetnâme türüne dair verdiği malumat ile karşılaştırmalı okunduğunda görülecektir ki *Siyâsetnâme* adıyla tanınmaya başlayan eserin tarifi, adına siyâsetnâme denilmeye başlanan türün tarifinin içine sindirilmiştir.

Kafesoğlu'nun yukarıda atıfta bulunulan ve siyâsetnâme türünün tespit edebildiğimiz ilk tarifini içeren makalesini yazma amacı Nizâmülmülk'ün eseri ve onun Türkçeye olan ilk çevirisini tanıtmak ve bu çeviriyle ilgili tenkitlerini ortaya koymaktır. Bu amaca matuf olarak kaleme alınıp 1955 yılında yayımlanan makalenin adı *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*dir. Kafesoğlu makalesine eser adının neyi ifade ettiğini anlatmakla başlamayı tercih eder ve böylece biz bir yazın türü olarak siyâsetnâmenin takip edebildiğimiz kadarıyla ilk örtük tanımıyla karşılaşmış oluruz:

> *Şarkda eskidenberi devrin ihtiyaçlarına uygun en iyi devlet idaresine ve ideal hükümdarın nasıl olması icab ettiğine dair kitab ve risaleler yazmak âdet hâlindedir. Ayrı isimler taşımakla beraber umumiyetle "nasihat kitabı", "siyerü'l-mülûk", siyâsetname" adlariyle anılan bu eserlerden, eskiden Hindistan ve İslâmiyet öncesi İran devletlerinden*

[328] Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 17, sy 68 (Ekim 1953), 600.

> *itibaren son Osmanlı İmparatorluğu'na kadar, Uygur Türk devleti dahil, çeşitli İslâm-Türk ülkelerinde yazılanlar hayli kabarık bir yekûn tutar. Şarkın en meşhur idare adamlarından biri olan Nizâmü'l-Mülk'ün XI. Asrın ikinci yarısında kaleme aldığı "Siyâsetnâme" veya "Siyerü'l-Mülûk bunlardan biridir.*[329]

Kafesoğlu'nun tanımından anlaşıldığı kadarıyla Şark'ta devrin ihtiyaçlarına uygun ideal devlet iradesi ve ideal hükümdarın nasıl olması gerektiğine dair yazılması âdet hâline gelmiş kitap ve risalelere *nasihat kitabı*, "siyerü'l-mülûk" ve "siyâsetnâme" gibi adlar verilmektedir. Bu bilgi bizi siyâsetnâmenin, zikredilen özelliklere sahip kitap ve risalelere verilen adlardan birisi olduğu çıkarımına ulaştırıyor. Bu çıkarım saklı kalmak üzere, Kafesoğlu'nun bu giriş bölümünün devamında Nizamülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si hakkında verdiği bilgiler zikredilen özelliklere sahip kitap ve risaleler hakkında biraz daha detaylı bilgi ve konumuzla ilgili bazı ipuçlarını içermektedir. Müellif bu kısımda Nizâmülmülk'ün eserinin *benzerlerinden* yani *siyâsetnâme*, *nasihat kitabı* veya *siyerü'l-mülûk* gibi adlarla anılan eserlerden farkını ve üstünlüğünü anlatmak için şunları söyler:

> *Ancak büyük Vezir'in [Nizâmülmülk'ün] kitabı emsaliyle kıyaslanamayacak derecede yüksek bir değer taşımaktadır. Çünkü bu eser, sadece, benzerlerinde olduğu gibi, zamanına göre kifâyetli bir devlet reisi için lüzumlu şartları öğretmek, bu hususların gerçekleştirilmesinde takib edilecek yolları göstermek ve ideal bir hükümdarın vasıflarını arka arkaya sıralamakla iktifa eden mücerred görüşlerden ibaret bir akıl kitabı değildir. Siyâsetnâme bu bahislerde kâfi derecede fikir verdikten başka, yalnız, mazideki iyi ve kötü idare adamlarının icraatini belirtmek üzere naklettiği, Sâsânîler, Hulefây-ı Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler, Saffarîler, Büveyhîler, Karahanlılar, Sâman-Oğulları ve Gazneliler gibi Selçuklu İmparatorluğu'ndan önceki hükümetlere dâir fıkralariyle bol malzeme sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda bunlarla Selçuklu Devleti'nin idarî, askerî teşkilâtı ve malî, hukukî durumu arasında yaptığı mukayeselerle Sultan Melikşah devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun içtimaî bünyesini vâzıh şekilde ortaya koyuyor.*[330]

Kafesoğlu'nun yukarıda *benzerlerinde olduğu gibi* dedikten sonra saydığı özellikler, daha önce zikrettiği ve *siyâsetnâme*, *nasihat kitabı* ve *siyerü'l-mülûk* olarak da adlandırılan kitap ve risalelerin özelliklerini anlatıyor olmalıdır. Buna göre bu eserler, kendi zamanına göre yeterli bir devlet başkanı için gerekli şartları öğretmek, bunun için takip edilmesi

[329] Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", 231.
[330] Kafesoğlu, 231.

gereken yolları göstermek ve ideal bir hükümdarın vasıflarını arka arkaya sıralamakla yetinen mücerred görüşlerden ibaret birer akıl kitabıdırlar. Oysa büyük vezirin kitabı, bunları da ihtiva etmekle birlikte, onlardan daha değerli bir muhteviyata sahiptir. Onu benzerlerinden farklı ve değerli kılan şeylerden birisi de geçmişte yaşamış iyi ve kötü devlet idarecilerinin hayatlarına ve idarelerine dair aktardığı malzemedir. Bu eser aynı zamanda içerisinde yaşanılan devletin yapısı hakkında da birçok bilgiyi ihtiva etmekle önem kazanıyor.

Kafesoğlu'nun burada *Siyâsetnâme*'nin benzeri eserler deyip bunu örneklememesi onun tam olarak ne türden eserleri kastettiğini anlamamızı imkânsız hâle getiriyor. Bununla birlikte, şunu belirtmek gerekir ki *Siyâsetnâme*'yi benzerlerinden farklı kıldığı söylenen özellik olan geçmiş dönem yöneticilerinden ve onların uygulamalarından örnekler vermek, devlet yöneticilerine nasihat vermek için meydana getirilen ve müellifin de belirttiği üzere bir âdet hâline gelmiş olan bu yazın geleneğinin temel özelliği ve dayanağıdır. Ayrıca, müellifin bu türden eserlere verilen adlardan birisi olarak zikrettiği *siyerü'l-mülûk*, adından da anlaşılacağı üzere, meliklerin hayatlarını ve ahlâkını ihtiva eden eserleri ifade eder. Nasihat kitabından kastın nasîhatnâme veya pendnâme adıyla tanınan eserler olduğu ön kabulünden hareket edecek olursak bu eserlerin büyük çoğunluğunun da geçmiş dönem büyüklerinin veya devlet yöneticilerinin hayat hikâyelerini barındırdığını söyleyebiliriz.

Hülâsâ, içerisinde yer alan değerlendirme ve tespitlerinin bir kısmına bugün artık katılamayacağımız bu makaleye göre siyâsetnâme (nasihat kitabı, siyerü'l-mülûk), Doğu'da çok eskiden beri var olan, ideal devlet idaresinin nasıl olması gerektiği ve ideal hükümdarın hangi özelliklere sahip olması gerektiğini anlatan eserlere denir. Bu eserler kendi zamanına yetecek bir idarecinin nasıl olması ve hangi yolları takip etmesi gerektiğine dair yolları gösteren bir nevi akıl kitaplarıdır.

Bir yazın türü olarak siyâsetnâmeleri ele alan ilk ilmî çalışma ise Kafesoğlu'nun makalesini yayımladığı tarihten yaklaşık sekiz yıl sonra, yani 1963'te bir edebiyat tarihçisi olan Agâh Sırrı Levend tarafından kaleme alınmıştır.[331] *Siyaset-Nameler* başlığını taşıyan bu makalede Levend siyâsetnâmeleri fikrî ve tarihî bir zemine oturtup genel hatlarını çizmiş ve ardından bu türden eserlerin İslam dünyasındaki örneklerinin bir

[331] Levend, "Siyaset-Nameler".

bibliyografyasını kaydetmiştir. Ayrıca, makalenin ikinci bölümü diyebileceğimiz kısımda ise müellif "Siyaset-Namelere Ek Islâhat Dilekleri" başlığı altında Osmanlı Devleti'nin gerilemesine engel olacak çözüm yollarını ihtiva eden ve siyâsetnâmelerle bağlantılı olan ıslahat layihası türünden eserler hakkında da bilgi verir.[332]

Kafesoğlu'nun yukarıda zikredilen makalesi de kaynakları arasında yer alan bu çalışmada Levend, Bursalı Mehmed Tahir'in *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*[333] adlı bibliyografya çalışmasının eksik yönlerini de tenkit ve tekmil etmek suretiyle hem bu tür hakkında hem de bu türün içerisine giren kaynaklar hakkında bilgi vermiştir. Böylece ilk defa Kafesoğlu'nun zikredilen makalesinde bir yazın türü olarak değerlendirildiğini çıkarsadığımız siyâsetnâme, Levend'in bu çalışmasına başlık olmuş; konusu, içeriği ve karakteristik özellikleri bakımından değerlendirilerek takip edebildiğimiz kadarıyla bu konudaki ilk müstakil çalışma olma hüviyetine sahip olmuştur.

Levend, çalışmasına başlık olan siyâsetnâmenin tanımını yapmadan evvel ilk ve orta çağlardaki yöneten ve yönetilen ilişkisi bağlamında halk ile hükümdar arasındaki engeller sebebiyle meydana gelen zulmün varlığına temas etmiş ve bu doğrultuda halkın adalet isteğini yakından gören fikir adamlarının bu isteği dile getirerek her fırsatta hükümdara ve vezirlere adaleti salık verdiklerini; siyâsetnâmelerin de asıl bu amaçla yazılmış olduğunu belirtmiştir.[334] Daha sonra "siyâset" kelimesinin Arapça kökeninden gelen anlamlarını belirten Levend bu kelimenin içerisinde geçtiği "siyâset-i şerʿiyye", "siyâset-i âmme", "siyâset-i hâssa" gibi terimlere ve "siyâset"in klâsik ilimler tasnifindeki yerine değinir.[335] Bu temelden sonra ise "Siyaset-namelerin Konusu" başlığı altında şu bilgileri aktarır:

> *Siyaset-name, siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eser demektir. Bu arada, siyaset kelimesinin "suçluyu şeriat hükümlerine göre cezalandırmak" anlamıyle ilgili olarak, suçluya uygulanacak cezalardan bahseden eserler de "siyaset-name" adını taşır.*
>
> *Siyaset-nameler, esas konu olarak devlet yönetimini ele aldığına, bütün erk ve yetki de hükümdarda bulunduğuna göre, hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Siyaset-namelerde, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar belirtilir; saltanatın esasları ve şartları sıralanır. Zamanın anlayışına ve inanışına göre en uygun örgütün nasıl olması*

[332] Levend, 189-194.
[333] Bursalı Mehmet Tahir, *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye* (İstanbul: Kader Matbaası, 1912).
[334] Levend, 167.
[335] Levend, 167-168.

gerektiği, bu amaca hangi yollardan ulaşılacağı gösterilir. Halkın durumu, toplumun hali anlatılarak hükümdarlara övütler verilir. Kötü yönetimin zararlı sonuçları açıklanır.

Vezirler ve emirler için yazılmış siyaset-nameler de vardır. Burada da vezirliğin şartları ve yetkileri gösterilir. Vezirlerin görevleri, hükümdarlara karşı tutumları, halkla olan temasları anlatılarak övütler verilir. Devlet yönetiminin şerefli, fakat güç bir sanat olduğu açıklanır.

Bu konuda yazılmış eserlerden, çağının sosyal ve toplumsal hayatını, askerî ve malî örgütlerini, yasa ve tüzüklerini, toplumun dayandığı gelenek ve görenekleri öğrenmek mümkündür.[336]

Levend, bahse konu makalesinde "Kitap Adları" başlığıyla bir bölüm açar ve burada evvela kitap adlarının çoğu zaman aldatıcı olduğunu söyler. Akabinde buna dair örnekler veren yazar *Tuhfetü'l-Mülûk, Nasîhatü'l-Mülûk, Enîsü'l-Mülûk, Kitâbü's-Siyâse* gibi adlar taşıyan birtakım eserlerin bazılarının konuyla hiç ilgisi olmadığını, bazılarının da çok az bir ilgisi olup aslen başka türde eserler olduğunu söyler.[337]

Burada aktarılan örnekler üzerinden verilen hükümlerin geçerlilik derecesi tezimizin ilerleyen bölümlerinde bir eleştiriye tabi tutularak değerlendirecek olmakla birlikte, bu bağlamda dikkat çekmek istediğimiz şey, Levend'in makalesine başlık yaptığı "siyaset-name"nin bu türden eserlere örneklik teşkil eden kitapların hiçbirine başlık olarak verilmeyişidir. Ancak, Levend'in "siyaset-name" adını taşıyan başka eserler de olduğunu kaydetmekle diğerlerinden (Köymen ve Kafesoğlu) ayrıldığını hatırlamak gerekir:

Siyaset-name, siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eser demektir. Bu arada, siyaset kelimesinin "suçluyu şeriat hükümlerine göre cezalandırmak" anlamıyle ilgili olarak, suçluya uygulanacak cezalardan bahseden eserler de "siyaset-name" adını taşır.

Levend'in ikinci cümlede kullandığı "de" bağlacından devlet yönetimiyle ilgili eserlerin bu adı taşımasına ek olarak suçluya uygulanacak cezalardan bahseden eserlerin de bu adı taşıdığı anlaşılmaktadır. Oysa Osmanlı literatürüne bakıldığında sayıları pek fazla olmamakla birlikte "siyâsetnâme" adını taşıyan metinlerin[338] sadece Levend'in işaret

[336] Levend, "Siyaset-Nameler", 168.
[337] Levend, "Siyaset-Nameler", 171-172.
[338] Enver Ziya Karal, "Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyasetnâme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sy 6 (1942): 37-44; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 1, Fey Vakfı; 1 (İstanbul: Fey Vakfı, 1990),

ettiği hukuki metinlerden ibaret olduğu görülmektedir. Zikredilen hukuk metinleri elbette tabiatı gereği çok geniş bir yazın alanında incelenebilecek olan devlet yönetimiyle ilgili eserler arasında yer alırlar. Mamafih, Osmanlı yönetim düşüncesine dair yapılmış literatür çalışmalarına ve bunların önemli kısmını havi olan kendi araştırmalarımıza dayanarak söyleyebiliriz ki; devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yapabilmeleri için bilgi ve tecrübeler aktaran eserlerden hiçbirine müellifleri yahut mütercimleri tarafından bu adın verildiğine veya eserlerini bu adla niteleddiklerine tesadüf edilmemiştir.

Levend, bir tür olarak ele aldığı siyâsetnâmelerin padişah, vezir ve sair devlet adamlarına öğütler verdiği için birer "nasihat-name" sayılabileceğini[339] söyledikten sonra bu eserlerin ahlak kitapları ile olan ilişkisine dair şunları söyler:

> *Siyaset-nameler, esas karakter bakımından ahlâkî eserler arasında yer alır; bu türün önemli dallarından biri sayılır. İlk ve orta çağlarda ahlâkın temeli din olduğuna göre siyaset-nameler dinî esaslara dayanır.*[340]

Buna göre bir yazın türü olarak değerlendirilen siyâsetnâme, başka bir yazın türü (nasîhatnâme) sayılabilmekte ve ahlak kitapları içerisine dahil edilmektedir. Bu bizi "aynı zamanda nasîhatnâme sayılan yahut nasîhatnâmelerin içerisinde sayılan siyâsetnâme*ler,* birer ahlak kitabıdırlar" çıkarımına götürmektedir. Edebî türlerin tasnifi ve siyâsetnâme olarak nitelenen eserlerin içeriği göz önünde bulundurulduğunda bu çıkarsamanın meseleyi içinden çıkılması zor bir hâle getireceği açıktır. Bu türden eserlerin türü ve tasnifi meselesi tezin bir sonraki bölümünde tartışılacak olup burada dikkati çekmek istediğimiz şey, siyâsetnâme adı verilen türün ortaya çıkışıyla onun bir yazın türü olarak nereye yerleştirileceği konusundaki belirsizliğin ortaya çıkışının eş zamanlı olduğudur.

Levend'in bu çalışması, Schefer'ın isimlendirme tercihi ve sonrasında Kafesoğlu'nun bu isimlendirmeyi esas alarak yaptığı tanımın ardından siyâsetnâme adı verildiği söylenen

---

169; Ayrıca bk. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları"," içinde *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 5. bs, c. 1 (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 329.
Bu risalelerden başka Dede Cöngî'ye ait olan *Siyâsetü'ş-Şer'iyye'*nin de bazı yazmalarda "siyâsetnâme" adıyla kaydedildiğini biliyoruz. Aşağıda bu mesele hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

[339] Levend, "Siyaset-Nameler", 171.

[340] Levend, "Siyaset-Nameler", 171.
Siyasetnamelerin tür meselesi bakımından değerlendirilmesi bölümün ilerleyen kısımlarında ayrıntısıyla işlenecek olup burada siyasetnameyi yazın türü olarak değerlendiren araştırmacıların, onun diğer yazın türleriyle olan ilişkisine dair söylediklerine ve konu hakkında yapılan çalışmaların birbirleriyle olan ilişkisine ışık tutmak bakımından gerekli görüldüğü için kısaca yer verilmektedir.

tür hakkında yapılmış müstakil ilk ilmî çalışma olup kendisinden sonra yapılmış olan çalışmaların çoğu üzerinde doğrudan yahut dolaylı bir etkiye sahip olmuştur. Aşağıda verilecek örneklerde de görüleceği üzere, bu alanda kalem oynatan araştırmacıların kahir ekseriyeti bu konudaki tanım ve değerlendirmelerinde ona yahut onu kaynak alan çalışmalara atıfta bulunmuşlardır.

Levend'in mezkûr makalesinden üç yıl sonra Halil İnalcık'ın "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri" başlığıyla yazdığı makale, siyâsetnâme adına rastladığımız bir başka kaynaktır. İnalcık bu çalışmasında meseleyi asıl olarak İran yazını açısından değerlendirdiğinden önceleri "hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek gayesini güden nasihat kitapları"nın *Andarznâme* ve *Pendnâme* adı altında yayıldıklarını belirtir.[341] Bu eserler ve öncü örnekleri hakkında bilgiler veren İnalcık sonrasında zikredilen maksada binaen yazılan eserler hakkında şu bilgileri verir:

> *Eski İran nasihatnâme ve siyâsetnâmelerinde devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden, otoritesinden başka bir şey değildir. Siyaset ise, hükümdarın bu otoritesini koruma ve kuvvetlendirme ve bunun araçları olan askeri ve parayı halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmadan sağlama yoludur.* […] *Bu da ancak adalet ile mümkündür.* […] *Hükümdar; insaflı, yumuşak ve af edici karakterde ise âdil bir hükümet kurmak mümkündür. Onun içindir ki, siyaset ahlâkdan ayrılmaz; siyasetnameler aynı zamanda bir ahlâk kitabı, bir ahlâkî öğütler dergisi niteliğindedir.*[342]

Kaynakları arasında Levend'in yukarıda zikredilen makalesi yer almayan İnalcık'ın bu makalesinde siyâsetnâme-nasîhatnâme ve siyâsetnâme-ahlak kitapları ilişkisine dair söyledikleri Levend'in söylediklerinin biraz daha olgunlaşmış bir ifadesi olarak nitelenebilir. İnalcık, makalesinde bir siyâsetnâme yahut nasîhatnâme tanımı yapmaz; fakat konu aldığı *Kutadgu Bilig* ve bunun İran geleneğiyle ilgisi bakımından söylediklerinden onun da *hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek*

[341] 1966 yılında yayımlanan eser daha sonra İnalcık'ın birbirleriyle bağlantılı diğer bazı makaleleriyle bir araya getirilerek kitap hâlinde yayımlanmıştır. Biz de bu son yayından istifade ettik. Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", içinde *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, 11. bs (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 14.
[342] İnalcık, 16.

gayesini güden nasihat kitaplarına[343] siyâsetnâme ve/veya nasîhatnâme denildiğini kabul ettiğini çıkarsamak mümkündür.[344]

Levend ve İnalcık'ın çalışmalarından sonra, siyâsetnâme olarak adlandırılan türünün bir başka görünümü ise Yaşar Yücel'in Osmanlı devlet teşkilâtına dair kaynaklar olarak nitelediği eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Yücel, *Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* ve *Hırzü'l-Mülûk*[345] başlıklarını taşıyan bu eserlerin ilkini 1974 yılında yayımlamıştır.[346] Söz konusu eserler Osmanlı devlet idaresine dair olup 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış gösteren ve *ıslahat dilekleri*[347] veya *ıslahat layıhaları*[348] olarak adlandırılıp sonrasında *ıslahatname*[349] şeklinde kavramsallaştırılması önerilen, daha çok hâldeki sorunları gündeme getirip bunların bir kısmına çözüm önerileri sunan kitap yahut risalelerdir.

Yücel, zikredilen ilk neşirde Osmanlı Devleti'nde bu türden eserlerin meydana getirilmesine sebep olan aksaklıkları anlattığı giriş bölümünde 1620'den sonra kaleme alındığını tespit ettiği[350] eserin, içerisinde yer aldığı yazın hakkında şunları söyler:

> […] *Esasen öteden beri bilim adamlarınca ve düşünürlerce birtakım ahlâk ve siyâset kitaplarının telif edilerek, hükümdarlara ve genellikle devletin yönetici kadrosuna memleket idaresinde yol göstermek istendiği bilinmektedir. Osmanlı Türkiye'sinde de XV. yüzyıl başlarından başlamak üzere bu türden eserlerin ya Farsça ve Arapçadan tercüme edildiği veyahut bu gibi eserler örnek alınmak suretiyle yeni eserler meydana getirildiği görülmektedir.*

---

[343] İnalcık, 14.

[344] İnalcık'ın, yukarıda aktarılan pasaj haricinde bu türden eserler için *siyâsetnâme* tabirini pek kullanmadığını da belirtmek gerekir. Anlaşıldığı kadarıyla onun zihninde bu türden eserler daha çok devlet yöneticileri için kaleme alınmış nasihat kitabı/*nasîhatnâme*/*pendnâme* terkipleriyle kodlanmıştır. Mesela bu makalenin ilerleyen kısımlarında yukarıdaki alıntıda *nasîhatnâme ve siyâsetnâmeler* şeklinde birbirine atfettiği bu terkiplerden ikincisini kullanmayı tercih eder: *Hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, bütün nasihatnamelerde en önemli bir konudur. Zira, yukarıda açıkladığımız gibi, siyaset ahlâka dayanır*. Bk. İnalcık, 21.

[345] Yücel, 1974 yılında birinci eseri, 1980'de ikinci eserin tıpkıbasımını, 1981'de ise ikinci eserin Latin harflerine çevirisi ile değerlendirmesini yayımlamıştır. Ankara DTCF yayınlarından çıkan bu eserlerden sonra 1988 yılında zikredilen bu iki esere *Hırzü'l-Mülûk* adlı eseri de ekleyerek üçünü birlikte neşretmiştir. Bk. Yaşar Yücel, haz., *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb - Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn - Hırzü'l-Mülûk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988).

[346] Anonim, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitâb-i Müstetâb*, haz. Yaşar Yücel (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1974).

[347] Levend, "Siyaset-Nameler", 189.

[348] Anonim, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitâb-i Müstetâb*, xıv.

[349] Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2003): 299-338.

[350] Anonim, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitâb-i Müstetâb*, xxı.

> […] *Hakikaten III. Murâd devrinden itibaren devlet yapısında ortaya çıkan derin bozukluklar, ḳânûnların iyi işlememesi veya toplum hayatına zararlı şekilde değişiklikleri görülünce, bu tür eserlerin telif ve tercümesine daha çok önem verilmeğe başlamıştır. Bu dönemle ilgili olarak bahsedilmesi gereken isimlerin başında, Mustafa Âlî Efendi gelmektedir.* […] *Haleb defterdarı iken telif ettiği Nasihatü's-selâtin (1581)'i; Kanunî'nin son zamanlarına doğru başlayan sosyo-ekonomik bozukluklara karşı tedbir aramak endişesiyle yazılmış olan* ***lâyihalar****,* ***vüzera nasihatları*** *veya* ***siyasetnâmeler*** *biçimindeki önemli eserler arasındadır. Ali'nin Fusûlü'l-halli ve'l-akd ve usûlü'l-harcı ve'n-nakd (1598)'ini de bu kategoride zikretmek gerekmektedir.*

Görüleceği üzere Yücel devlet yönetimiyle ilgili bu gibi eserlerin *lâyihalar, vüzera nasihatları veya siyâsetnâmeler* şeklinde adlandırılan eserler arasında olduğunu söylemektedir. Kaynakları arasında Levend'in yukarıda zikredilen "Siyaset-nameler" başlıklı makalesi de olan[351] Yücel, tespit edebildiğimiz kadarıyla, *siyâsetnâme* tabirini bu esere yazdığı girişte sadece yukarıda alıntılanan yerde kullanmıştır.

Yücel, 1980'de bu serinin ikinci kitabının tıpkıbasım ve indeksini içeren yayında ise Levend'in söz konusu makalesine doğrudan atıf yaparak siyâsetnâmeleri nasîhatnâmelerle birlikte zikreder. Buna göre genellikle haldeki sorunlarını gündeme getirip bunların bir kısmına çözüm önerileri sunan eserler/raporlar da siyâsetnâme ya da nasîhatnâme türüne sokulmaktadır:

> […] *Öteden beri bilinen, Orta-Doğu ve İslâm dünyasında çokça başvurulan bir usul kullanılarak, kimi devlet adamları ve kalem sahipleri, padişahlara ve sorumluluk taşıyan görevlilere, karşılaşılan sorunların çözümünü gösteren risâleler, lâyihalar sunmağa başlamışlardı.* ***Siyâset-nâme ya da nasihat-nâme türüne sokulan bu raporlar****, ortaya çıkan bozuklukların nedenlerini göstererek, genellikle "Kanunî dönemi" şartlarına dönülmesini önermektedirler.*[352]

Yücel, zikredilen ikinci kitabın Latin harflerine çevirisi ve değerlendirmesini içeren üçüncü cildini ise ikinciden bir yıl sonra yayımlamıştır. Neşrettiği üçüncü cilde yazdığı inceleme bölümünde yukarıdakine benzer bilgiler vermekle birlikte, ıslahat lâyihası olarak adlandırdığı eserleri ideal yönetime dair yazılan eserlerden tefrik eder:

> […] ***siyâset-nâme ya da nasihat-nâme türüne sokulan bu raporlar****dan bazıları, idealde devlet yöneticilerinin nasıl olması lâzım geldiğini dile getirmektedir. Bir kısmı ise, ortaya çıkan bozuklukların nedenlerini göstererek bunlara çareler arayan niteliktedir.*

[351] Anonim, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitâb-i Müstetâb*, xvıı.
[352] Anonim, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler II: Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*, haz. Yaşar Yücel (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1980), 1.

Yücel'in zikredilen çalışmaları siyâsetnâme adlandırmasının ilmi araştırmalara sirayetini ve Levend'in mezkûr makalesinin bu durum üzerindeki etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Levend'in 1963 yılında yayımlanan makalesinden sonra siyâsetnâme adı verilen türe hasredilmiş ikinci çalışma Ahmet Uğur'un doçentlik tezidir.[353] Uğur, 1979'da tamamlayıp *Osmanlı Siyâset-nâmeleri* başlığını verdiği kitabının önsözünde bu çalışmanın kapsamına giren eserleri şöyle tarif eder:

> *XVI. yüzyıldan sonra bu devlet de* [Osmanlı İmparatorluğu] *çökmeye başlamış ve kurumları sarsılmıştır. Devletin yetiştirdiği idareciler ve devlet adamları, bu çöküntüyü önlemek ve eski parlak günlerine döndürmek için öğüt (nasihat) yollu eserler yazmışlar ve önerilerde bulunmuşlardır. İşte biz, bu araştırmamızda söz konusu eserleri ve kapsamlarını ele aldık.*[354]

Yazar, ağırlıklı olarak Levend'in makalesinden istifadeyle yazdığı giriş bölümünde siyâsetnâmelerin genellikle devlet yönetimini ele alan eserler olduğunu[355] ve bunların genellikle ahlâkî eserler arasında yer aldığını ifade eder. Daha sonra Osmanlı siyasi fikirlerinin genellikle şu eserlerde bulunabileceğini söyler:

a) *Ahlâki eserler*
b) *Siyasetnameler*
c) *Islâhat Lâyihaları*
d) *Kanunnameler*
e) *Fütüvvetnameler ve Ahi Örgütlerinin Tüzükleri*
f) *Sefaretnameler*
g) *Genel Tarihler*[356]

Uğur'un, bu çalışmasında incelediği eserler, önsözde belirttiği üzere, devlet yöneticilerine hâldeki sorunları ve bunların çözüm yollarını göstermeyi amaç edinen kitaplardır. Bununla birlikte o, Levend'i takip ederek siyâsetnâmelerin devlet yönetimiyle ilgili ve ahlâkî eserler arasında yer alan eserler olduğunu söyler. Buna karşın yazar *Osmanlı Siyâset-nâmeleri* başlığını verdiği çalışmasında siyasi fikirlerin içerisinde yer aldığı eserler arasında ahlâki eserleri, siyâsetnâmeleri ve ıslâhat lâyihalarını zikreder. Görüleceği üzere gelenekte siyâsetnâme adında bir türün var olduğu ön kabulü Uğur'un söylediklerini birbiriyle uyumsuz ve tutarsız hâle getirmektedir ki bu durum sonraki

[353] 1979 yılında doçent olan Uğur'un bu tezi, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Kültür ve Sanat yayınları (tarihsiz), Erciyes Üniversitesi yayınları (1992) ve MEB yayınları (2001) arasında basılmıştır.
[354] Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-nâmeleri* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001), v.
[355] Uğur, 4.
[356] Uğur, 4-7.

çalışmalarda sıklıkla karşımıza çıkacaktır. Kendisi de bu uyumsuzluğun kısmen farkında olan Uğur giriş bölümünün sonunda "Siyâset-Nâmelerin Çıkmazları" başlığı altında bu eserlerin incelenmesindeki zorlukları sıralamıştır. Yazar, bu zorluklardan ilk ikisini şöyle ifade eder:

> *Yukarıda saydığımız eserlerden, bilhassa, siyâsetnâme, lâyihalar ve kanun-nâmeler*[i] *birbirinden tam bir sınırla ayırmak zordur. Hele ilk ikisi birbirinin içine tam bir şekilde girmiştir. Yazarlardan birinin siyâset-nâme dediğine diğeri lâyiha, birinin lâyiha dediğine diğeri siyâset-nâme demektedir. Vakıâ son devir (III. Selim'den sonra) lâyihaları bellidir, fakat ilk devirdekiler tam bir muammadır. Örneğin, Kitâb-ı Müstetâb, Düsturu'l-Amel vb. gibi. Biz bunların kapsamlarını inceledikten sonra konumuzla ilgili olduğunu gördük ve bunları da incelememize kattık.*
>
> *Her Nasihat-Nâme ve Siyâset-Nâme, bu konu ile doğrudan ilgili değildir. İlgili olsa bile içinde pek çok konular vardır, birkaç yaprakçık* [da] *bu konuya hasredilmiştir*.[357]

Uğur'un, birinci sırada zikrettiği zorlukta siyâsetnâme, lâyihalar ve kanunnameler olarak üç ayrı sınıfta belirttiği eserler haddizatında siyasete (devlet yönetimine) dair eserlerdir. Bu durumda Uğur'un, siyâsetnâmelerin "genellikle devlet yönetimini ele alan eserler" olduğunu paylaşması[358] bu zorlukla çelişmektedir. Benzer bir çelişki ikinci zorluk içinde geçerlidir.

İslam yahut Osmanlı siyaset düşüncesini havi eserleri dört başı mamur bir şekilde tasnif ve temyiz etmek oldukça zor bir iştir. Bizce bu zorluğun ortaya çıkmasında hem siyasete/devlet yönetimine dair olanın geniş bir alana yayılması hem de incelenen alanın uzun bir zaman diliminde yer almış olması önemli bir rol oynar. Bütün bunlara söz konusu eserleri bugünün ön kabulleri ve kriterlerine göre yahut anakronizme düşerek incelemek eklenince iş tabiatıyla içinden çıkılması zor bir hâle gelmektedir. Görüldüğü üzere Uğur da siyâsetnâme diye bir türün var olduğu ön kabulüyle yaklaştığı meselede işin içinden çıkamamıştır. Uğur'un eserinin Türkiye'de bu konuda yapılan ilk müstakil tez olup kırk yılı aşkın bir süre önce yapıldığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Zikrolunduğu üzere konunun çok geniş bir alana ve zaman dilimine yayılmış olması meselenin tek bir disiplinin zaviyesinden çözümünün zorluğunu da beraberinde getirmektedir.

---

[357] Uğur, 7. Bu bölümde "siyasetname" teriminin yazınımıza girişi ve yaygınlaşması takip edilmeye çalışılmaktadır. Bu türden eserlerin edebî tür olmaları bakımından değerlendirilip tasnif edilmesi tezimizin sonraki bölümünde yer alacaktır.

[358] Uğur, 4.

Levend'in makalesi ve Uğur'un kitabının başlıklarında bir türü ifade ettiği anlaşılan siyâsetnâmenin bu kabilden bir diğer örneği ise Mahmud Arslan'ın "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler" başlıklı makalesidir. 1989 yılında yayımlanan çalışmada evvela Pers devlet geleneğinden ve *Şehnâme*'den bahseden yazar, bu eser ile *Kutadgu Bilig*'i mukayese ettiği bölümün sonunda *Kutadgu Bilig*'i şöyle tavsif eder:

> *Kendisine "Şehname-i Türkî" de denilen "Kutadgu Bilig", hükümdarlara, devlet adamlarına ve halka ahlâk ve siyaset öğretmek için yazılan, Doğu'da ve bu arada İran'da çok yaygın olan "siyasetname" türü eserler arasına sokulabilir.*[359]

Arslan'ın burada *Kutadgu Bilig*'i içerisine dahil ettiği siyâsetnâme türüne dair yer verdiği bilgilerin aslında Barthold'a ait olduğunu makalenin ilerleyen kısımlarında görüyoruz. Makalenin "Siyasetname Geleneği ve Kutadgu Bilig" başlıklı alt bölümünde Arslan evvela Barthold'un *Kutadgu Bilig* ile ilgili tanımını şöyle aktarıyor:

> *BARTHOLD'a göre "Kutadgu Bilig", hükümdarlara, devlet memurlarına ve halka ahlâk öğretmek için yazılan, Doğu'da ve bu arada İran'da çok yaygın olan eserler arasına sokulabilir.*[360]

Buradan anlaşıldığına göre Arslan, Barthold'un tür adı vermeden işaret ettiği eserlerin siyâsetnâme türü içerisine girdiğini ifade etmektedir. Arslan'ın bu adlandırma tercihinde, çalışmasında önemli ölçüde istifade ettiği Levend'in "Siyaset-nameler" başlıklı makalesinin etkili olduğu açıktır.[361] Arslan, zikredilen bölümün akabinde "Sebüktegin'in Pendnâmesi", "Keykâvus'un Kabusname'si", "Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi" alt başlıkları ile Doğu'da bu türden eserlerin öncülleri sayılan eserler hakkında bilgi vermiş, sonrasında *Kutadgu Bilig*'in bu eserlerin içerisindeki yerini belirlemeye çalışmıştır.[362]

Yukarıda değindiğimiz üzere, Arslan'ın bu makalesi, bizim buradaki araştırmamızın odak noktasını teşkil eden siyâsetnâme türü ve tanımı açısından bir yeniliğe sahip olmamakla

---

[359] Mahmut Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3, sy 1 (1989), 241.
[360] Wilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1927), 121'den aktaran: Arslan, 257.
[361] Arslan, makalesinin "Doğu'da Siyasetname Geleneği" başlıklı bölümünü, neredeyse tamamen Levend'in zikredilen makalesinden aktarım suretiyle meydana getirmiştir. Krş. Levend, "Siyaset-Nameler"168-170; Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler"245-248.
[362] Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler"248-262.

birlikte, Levend'in makalesinin, kendisinden sonraki çalışmalar üzerindeki etkisini ve bu etkinin ilk halkalarını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

1940'lı yıllardan itibaren Kafesoğlu, Köymen, Levend, İnalcık, Yücel ve Uğur gibi çoğunluğu tarihçi olan araştırmacılar tarafından söz konu edilen siyâsetnâme teriminin yaygınlığı 1990'lı yıllardan itibaren dikkate değer ölçüde artmıştır. Bu yıllardan sonra tarih ve edebiyat alanlarına ek olarak ilahiyat, siyaset bilimi, kamu yönetimi, iktisat ve felsefe gibi muhtelif alanların araştırmacıları da çalışmalarında bu terimi kullanmışlardır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahmet Uğur'un yukarıda zikredilen doçentlik tezinden sonra siyâsetnâme adının yer aldığı bir diğer lisansüstü tez Veli Atmaca'ya aittir. Atmaca söz konusu tezinde bir tür olarak kabul ettiği siyâsetnâmeleri ve bu türün ilk örneklerinden addedilen Şeyzerî'nin (ö. 589/1193?) *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk* adlı eserini hadisleri bakımından incelemeye tabi tutmuştur.[363] 2002 yılından 2024 yılına kadar ise yüksek lisans ve doktora düzeyinde buna benzer 16 tez yazılmıştır.[364]

1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren siyâsetnâmelerin İslam/Türk edebiyatında bir yazın türü olarak kabul edildiğini ve bunun git gide yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Bu duruma bir örnek olarak İhsan Fazlıoğlu'nun Zencânî (1227/28'de hayatta) tarafından yazılıp Selçuklu sultanı I. Alâuddin Keykubad'a (ö. 1237) sunulan *el-Letâ'ifü'l-'Alâ'iyye fi'l-Fedâ'ili's-Seniyye* adlı Arapça eserin yazmasını tanıttığı yazısı gösterilebilir. Fazlıoğlu'nun 1997'de yayımlanan bu çalışmasının başlığı şöyledir: "Keykubad'a Sunulan Siyasetnâme: *el-Letâ'ifü'l-'alâiyye fi'l-edâili's-seniyye*".[365] Aynı

[363] Veli Atmaca, "Hadisleri bakımından siyasetnameler ve Ebü'n-Necib'in en-Nehcu'l-Mesluk fi Siyaseti'l-Mülük'u" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1993). Atmaca daha sonra bu çalışmasına benzer nitelikte çalışmaları makale olarak yayımlamıştır. Bk. Veli Atmaca, "Hadisleri Bakımından Siyasetnameler I (Siyaset ve Siyasetnameler Hakkında Genel Bilgiler)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 5 (2000): 5; Veli Atmaca, "Hadisleri Bakımından Siyasetnameler II (Ebû'n-Necîb ve en-Nehcu'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk'u)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 5 (2000): 557-64; Veli Atmaca, "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler III (Ebu'n-Necîb'in en-Nehcü'l-Meslûk'unda Yönetenlerle İlgili Rivâyetler)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, sy 1 (2004): 1; Veli Atmaca, "Hadisleri Bakımından Siyasetnameler IV (Ebû'n-Necîb'in Nehcu'l-Meslûk'unda Yönetilenlerle İlgili Rivayetler)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 8 (2003): 45-58.

[364] Zikredilen 16 tez YÖKTEZ'in tarama sayfasının gelişmiş tarama bölümünde "siyasetname", "siyâsetnâme", "siyasetnâme" ve "siyasetnameler" anahtar kelimeleriyle yaptığımız tarama sonucu elde ettiğimiz verilerden ibrettir. Bk. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp
Nizamülmülk'e atfedilen eser üzerinde yapılan çalışmalar bu sayıya dahil değildir. Bununla birlikte, başlığında siyasetname terkibi geçmemekle birlikte zikredilen çalışmalarda olduğu gibi siyasetnameyi bir yazın türü olarak değerlendirip işleyen tezlerin de mevcut olduğunu belirtmeliyiz.

[365] İhsan Fazlıoğlu, "Keykubad'a sunulan siyasetnâme: el-Letâ'ifü'l-ʿalâiyye fi'l-edâili's-seniyye", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2, sy 3 (1997): 225-39.

yılda Coşkun Yılmaz ve Kemal Çiçek'in *Yeni Türkiye Dergisi*'nde yayımlanan yazıları[366] ve bunlardan iki yıl sonra Yılmaz, Güngör ve Arslan tarafından yayımlanan makaleler de aynı kabulün 90'lı yılların sonuna doğru rastladığımız örnekleridir.[367] 2000'li yılların başından itibaren konuyla ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda bu kabulün giderek yaygınlaştığı ve devlet adamlarına siyaset hakkında bilgi ve tavsiye veren eserlerin siyâsetnâme türüne dahil olduğu konusunda neredeyse şüphe kalmadığı müşahede edilebilir. O kadar ki muhtelif sahalarda yazılmış eserler de "aynı zamanda" siyâsetnâme olmaları yahut siyâsetnâme özelliği göstermeleri bakımından incelemelere konu olmuştur.[368]

İslami edebiyatın, Osmanlı edebiyatının yahut Türk edebiyatının türlerinden birisi addedilip adına siyâsetnâme denilen eserler hakkındaki akademik çalışmalar 2010 yılından sonra epeyce artmıştır. Büyüyenay Yayınları, Timaş Yayınları ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılmış olan bu türden eserleri siyâsetnâme adıyla tavsif ederek yayımlamışlardır. Siyâsetnâme adı, zikredilen yayınevlerinin birincisinin bir dizisine[369] ikincisinin ise bir kitaplığına[370] ad olmuş ve bu ad altında muhtelif eserlerin çeviri, inceleme ve tıpkıbasımları yapılmıştır. Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından İslam Siyaset Düşüncesi Projesi kapsamı altında yayımlanan eserlere de bu üst başlık verilmiştir.[371] Ancak, yayın editörleri farklı edebi türlerdeki

---

2005 yılında eseri tercüme ve incelemesini içeren çalışmasına Adalığlu da benzer bir başlık verir: *Sultana Öğütler (Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyasetnâme)*. Bk. Zencânî, *Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyasetnâme*, 2. bs, çev. H. Hüseyin Adalıoğlu (Yeditepe Yayınevi, 2019).

[366] Coşkun Yılmaz, "Siyasetnamelere Göre Siyasetin Yozlaşması ve Temiz Siyaset İlkeleri", *Yeni Türkiye* III, sy 14 (1997): 14; Kemal Çiçek, "Siyasetname Kültürümüze Göre Siyasetteki Yozlaşma ve İdeal Siyaset", *Yeni Türkiye* III, sy 14 (1997): 14.

[367] Coşkun Yılmaz, "Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", *Osmanlı: Toplum* IV (1999): 69-81; Nevin Güngör Ergan, "Siyasetnamelerimizde Çizilen 'Devlet Adamı' Portresinin Temel Özellikleri", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 8 (1999): 8; Mehmet Arslan, "Osmanlı Devlet Yönetimine Ait Siyâsetnâme Özelliği Taşıyan Küçük Bir Risale: Gelibolulu Âlî'nin 'Hakâyıku'l-Ekâlîm' Adlı Eseri", içinde *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000).

[368] Arslan, "Osmanlı Devlet Yönetimine Ait Siyâsetnâme Özelliği Taşıyan Küçük Bir Risale: Gelibolulu Âlî'nin 'Hakâyıku'l-Ekâlîm' Adlı Eseri"; Süleyman Özbek, "Siyasetnâme Özellikleri Açısından Râhatü's-Sudûr'un Değerlendirmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9, sy 2 (2007): 147-62; Hakan Doğan, "Siyasetname Özelliği Taşıması Yönüyle Ravendi'nin Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr'u" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2011); Mehmet Avçin, "Bir Siyasetname Olarak Ahlak-ı Muhsini", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7, sy 2 (2012): 2; Büşra Çetin, "Siyasetname Muhtevasında Bir Sahîh-i Buhârî Şerhi", *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, 2020, 595-617.

[369] https://www.buyuyenay.com/siyasetname [Erişim: 18.10.2024]

[370] https://timas.com.tr/kitaplar-ve-setler?markalar=5fff20f4786523040373046e&webKategorileri=53791564-ce25-ec11-8139-00155d031a5c-14&orderBy=spec.sortValue.sonBaskiTarihi%3Ddesc&pageIndex=0 [Erişim: 18.10.2024]

[371] https://ceviriyayim.yek.gov.tr/Home/Index_?n_id=39 [Erişim: 18.10.2024]

eserlerin geniş anlamıyla "Siyâsetnâme" üst başlığı dahilinde yayımlanacağını söyleyerek bu adlandırmanın belirli bir edebî türü değil, siyasete müteallik eserlerin tamamını kapsadığını belirtmişlerdir.[372]

2.2. "Siyâsetnâme"nin Osmanlı'daki Anlamı

Buraya kadar ortaya koyduğumuz bulgular, siyâsetnâmenin edebî bir tür olarak kabul edilişinin 1940'lı yıllardan geriye gitmediğini gösteriyor. Başka bir ifadeyle; devlet yöneticilerine bilgi ve tavsiyeler vermek maksadıyla yazılan eserlere Doğu'da verilen adlardan birisinin siyâsetnâme olduğuna dair bilgilerin kaynağını 1940'lı yıllardan geriye götüremiyoruz.[373] Bu iddiamızı destekleyen önemli bir örnek de Bursalı Mehmed Tahir'in *Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*[374] adlı risalesidir. Bu eser aynı zamanda İslam siyaset düşüncesini havi eserleri bir araya getiren ilk bibliyografik çalışmadır. Eskilerimizin siyaset, idare ve içtimaiyata dair eser yazmadığı görüşüne cevap niteliğinde kaleme aldığı bu eserde Bursalı, bu alanda zengin bir külliyata sahip olduğumuzu belirtir ve o zamanın şartlarında tespit edebildiği 172 eseri dilleri ve bulundukları kütüphaneleri de belirterek sıralar. Bir biyografi ve bibliyografya âlimi olan *Osmanlı Müellifleri* yazarının bu risaleyi oluşturan eserleri derlerken bir tür olarak siyâsetnâmeden bahsetmemesi bu bağlamda kayda değerdir.

Bütün bununla birlikte, Osmanlı yazınında siyâsetnâme adı verilen metinlerin var olduğunu; fakat bunların yukarıda zikredilen eserlerden farklı olarak suçlulara uygulanacak cezaları içeren hukuk metinleri olduğunu müşahede ediyoruz. Bu metinlerden birisi I. Selim (ö. 1520) tarafından Şehzade Süleyman'a (ö. 1566) Manisa sancağını idare ederken kullanması için gönderilmiştir. Metnin giriş bölümünde yer verilen ifadeler, bu türden metinlerin siyâsetnâme olarak adlandırıldığını ve hüküm sahiplerinin bunlara dayanarak yargılama ve cezalandırma yaptıklarını göstermektedir:

> […] *zikrolunan sancağın eşirrâsının te'dîbi ve hırsızların siyâseti bâbında dergâh-ı ma'delet-penâhımdan* ***siyâsetnâme*** *talep olunmağın işbu siyâsetnâmeyi virdüm ve diyorum ki livâ-i mezbûreye müte'allik şehirlerde ve köylerde ve kasabalarda mazmûnı nidâ olınup 'âmme-i*

[372] Özgür Kavak ve Hızır Murat Köse, "Önsöz", 10, içinde, Muhyidddin el-Kâfiyeci, *Kafiyeci'nin Siyâsetnâmeleri: Seyfü'l-mülûk - Seyfü'l-kudât (İnceleme - Eleştirmeli Metin - Çeviri)*, ed. Özgür Kavak ve Hızır Murat Köse, haz. Nail Okuyucu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018).
[373] İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın eserinde geçen ve yukarıda zikredilen "siyâsetnâme" terkibini istisna kabilinden bir örnek olarak kabul ediyoruz. Bk. bu tez, 91.
[374] Bursalı Mehmet Tahir, *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*.

> *nâsa i'lâm u îlân olına. Ba'de hâzâ her kimden şirret ü şenâ'at sâdır olur ise ol yirin kadıları ma'rifetiyle siyâsetnâme mucibince hakkından geline…*[375]

Yukarıdaki siyâsetnâmenin giriş bölümünden ve devamındaki maddelerden anlaşıldığına göre bu, sancak ve civarında uygulanacak birtakım ceza kanunlarını içeren bir metindir. Bu metne siyâsetnâme denilmesinin sebebi de birtakım *siyâset*leri, yani cezaları içermesidir. Açıkça görülüyor ki bu türden metinlere siyâsetnâme denilmesi siyasetin kanun ve cezalandırma anlamlarından kaynaklanmaktadır.

Siyâsetnâmenin yukarıda ifade ettiğimiz anlama gelecek şekildeki kullanımını bu tür metinlerden başka kaynaklarda da görmek mümkündür. Örneğin; Tercüman Mahmûd'un (ö. 982/1575) *Târîh-i Ungurus* adlı Macaristan tarihinde[376] Macar karalının aldığı mektuptan sonra *Ungurus beğlerine 'Alet't-ta'cîl askerinüzle hâzır ve müheyyâ olasız!' deyü mektûblar gönderüb ve akîbinden* ***siyâsetnâmeler*** *dahi salub gönderdi ve İslâm cânibine dahi câsuslar saldı*ğı söylenir.[377]

Bu terimin ad olarak kullanıldığı bir diğer eser ise Osmanlı hukukçusu Dede Cöngî'nin (ö. 975/1567) meşhur *Siyâsetü'ş-Şer'iyye* risalesidir.[378] Aslen bu ada sahip olan eser, *Siyâsetnâme* adıyla da bilinmektedir.[379] Eserin içeriğinde böyle bir adlandırma yer almamakla birlikte nüshaların önemli bir kısmının kuyudatında eser Dede Cöngî'nin *Siyâsetnâme*'si olarak kaydedilmiştir.[380] Ayrıca orijinal dili Arapça olan bu eserin Türkçeye üç ayrı tercümesinin birçoğunda da *tercüme-i siyâsetnâme* yahut *siyasetnâme tercümesi* kayıtları mevcuttur.[381]

Dede Cöngî'nin mezkûr eseri, asıl adından da anlaşılacağı üzere *siyâsetü'ş-şer'iyye* adı verilen literatür içerisinde yer aldığından muhteviyatı da şeriat hududu içerisinde yapılacak düzenleme ve yasalardan ibarettir. Nitekim müellifin kendisinden önceki

---

[375] Karal, "Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyasetnâme", 41.
[376] Eser muhtemelen 1550-56 yılları arasında kaleme alınmıştır. Bk. György Hazai, "Eser ve Yazarı", 24, içinde, Terümân Mahmûd, *Târîh-i Ungurus*, haz. György Hazai (Ankara: TÜBA Yayınları, 2017).
[377] Terümân Mahmûd, *Târîh-i Ungurus*, 213.
[378] Akgündüz'ün belirttiğine göre; Osmanlı Kanunnâmelerinin asıl meşrûiyet dayanağı olan bu eser çoğu kanun mecmualarının çerisinde yer almıştır. Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukuku-Kanunnâmeler ve Şeri'at", *Yeni Asya Köprü*, sy 65 (1999): s.y.
[379] Ahmet Akgündüz, "Dede Cöngî", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 76.
[380] Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 00697-003; Hacı Mahmud Efendi, 06307-006.
[381] https://portal.yek.gov.tr/works/search/full/30?key=siyasetname&search_key_type=3&search_form_type=ALL_FIELDS

fukahanın eserlerinden istifade ile aktardığı *siyâset* tanımı da "fesadın kökünü kurutmak amacıyla hakkında şerʿî hüküm bulunan bir suçun cezasının ağırlaştırılması (*tağlîz*)" şeklindedir.[382] Buradan anlaşılıyor ki Dede Cöngî'nin eserinin bu adla anılması *siyâset*in, kamu otoritesinin vazʿ ettiği düzenlemeler/cezalar[383] anlamıyla ilgilidir.

Dede Cögî'nin bu eserinin ve daha sonra bu eserin Türkçeye tercümelerinin tam olarak ne zamandan beri siyâsetnâme adıyla anılmaya başlandığını tespit edemiyoruz. Bununla birlikte, I. Selim tarafından oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa sancağını idare ederken kullanması için gönderildiğini aktardığımız metin doğrudan siyâsetnâme olarak adlandırılmıştır. Buna göre; 16. yüzyıl ve sonrasında yukarıda örnek getirilen eserler ve benzeri metinlerin bir kısmının siyâsetnâme adını taşıdıkları veya bu adla da anıldıkları aşikârdır. Bu, Osmanlı yazınında siyâsetnâme adını taşıyan metinlerin var olduğu; fakat bunların bizim tarihî gelişimini irdelediğimiz siyâsetnâme türünden başka metinler olduğunu tekit eder niteliktedir. Aynı adı taşısa da farklı şeyleri ifade eden bu iki siyâsetnâmeden birincisinde *siyâset* kamu otoritesinin vazettiği kanunlar ve/veya bunlardan sadır olan cezaları işaret eder. Daha ziyade risale boyutunda olan bu türden eserler zikredilen cezaları ve onların uygulanmasının meşruiyetini veya şekillerini içerir. İkinci tür siyâsetnâmelerde ise *siyâset*, kısaca "devlet yönetimi" işini işaret eder. Her ne kadar bu ikinci türün altına alınan eserlerin hiçbiri siyâsetnâme adını taşımıyorsa da onlara daha sonradan verilen addan anlaşılan bu anlamdır.

Aynı adla anılıp farklı içeriklere sahip olan bu iki literatür devlet yönetimiyle ilgili olmak bakımından ortaklaşsa da yazanları, yazılış amaçları, hitap ettikleri kitle, muhteva vb. birçok yönden farklılaşmaktadırlar. Osmanlı yazınında bu adla anılan eserler hukukî metinlerdir. Devlet yönetimiyle ilgileri de devlet yahut reaya idare edilirken kendisine tâbi olunacak kanunları; bu kanunların uygulanmasını, düzenlenmesini, geliştirilmesini vs. içermeleri yönüyledir. Hukukî metinlerin tabiatı gereği bu metinlerde edebî bir kaygı gözetilmez. Buna mukabil sonradan siyâsetnâme olarak adlandırılan eserlerin geneli ahlâkî metinlerdir. Bu metinlerin ana amacı, devlet yöneticilerine insanları idare ederken

[382] Dede Cöngî, *Şer'î Siyâset: es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*, çev. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: İlke Yayınları, 2019), 67.

[383] *Siyâsetü'ş-Şer'iyye* litratüründe ve dahi Dede Cöngî'nin bu literatüre dayanarak ortaya koyduğu bu eserinde zikredilen düzenlemeler daha çok cezaî düzenlemelerdir. Bunun için olsa gerek Siyâsetü'ş-Şerʿiyye terimini kısaca ifade etmek üzere kullanılan siyaset ceza ve onun türevleri manasına gelecek şekilde kullanılır. Bu bağlamda fıkıh literatüründe siyasetin ceza ile ilişkisi için bk. H. Yunus Apaydın, "Siyaset-i Şer'iyye", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37:300; İbn Kayyim el- Cevziyye, *et-Turuku'l- Hükmiyye,* 17'den aktaran: Özen, "İstislâh", 387.

ihtiyaç duyacakları bilgileri ve tecrübeleri aktarmaktır. Bu bilgi ve tecrübeler çoğu zaman nasihat üslubuyla ve edebiyatın imkânlarından faydalanılarak aktarılır.

Varlığını ve birbirinden farklılığını müşahede ettiğimiz bu iki farklı literatürün aynı ada sahip olması, bu literatürler altına alınabilecek eserlerin temyizi önünde bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela Dede Cöngî'nin eserinde kadının ve valinin siyasal görevlerine odaklandığı makalesinin girişinde araştırmacı şu cümleyi kurar:

> *Klasik İslâm düşünce geleneğinde gördüğümüz nasihatname ve siyasetnameler, esas itibariyle ahlaki eserler olarak kabul edilebilirse de aynı zamanda birer hukuk ve siyaset eseri olarak da ele alınıp değerlendirilebilirler.*[384]

Bu minvalde verilebilecek bir diğer örnek ise Talip Ayar'ın makalesidir. Ayar, Dede Cöngî'nin *Siyasetnâme* adıyla da tanınan eserinin siyâsetnâme geleneği[385] içerisindeki yerini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmasında önce siyâsetnâmeler hakkında Levend, Uğur, Adalıoğlu vb. gibi araştırmacıların çalışmalarından hareketle bilgi vermiş[386], sonrasında ise Dede Cöngî'nin eserini tanıtmıştır.[387] Ayar'ın, her ne kadar Dede Cöngî'nin eserini sonradan siyâsetnâme olarak adlandırılan eserler temelinde inceliyor olsa da onun ve ona benzer diğer eserlerin (Mâverdî'nin *Ahkâmu's-Sultâniyye*'si ve İbni Teymiyye'nin *Siyâsetü'ş-Şer'iyye*si gibi) muhteva ve yöntem itibariyle diğerlerinden farklı olduğunu, Dede Cöngî'nin eserinin alışılagelmiş siyâsetnâmelerin özelliklerini tam olarak taşımadığını da belirttiğini[388] söylemeliyiz. Aynı şekilde yukarıda çalışmasından örnek verilen Erten de doktora tezinde Dede Cöngî'nin eserinin muhtevasının farklı olduğunu belirtmektedir.[389] Ancak, her iki araştırmacının da Dede Cöngî'nin eserini, ondan birçok yönden farklı olan ve sonradan siyâsetnâme olarak adlandırıldığını

---

[384] Murat Erten, "Dede Cöngî Siyâsetnâmesi'nde Kadının ve Valinin Siyasal Görevleri: Hukuk-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir Karşılaştırma", *Mavi Atlas*, sy 4 (2015): 166. Ayrıca bk. Murat Erten, "Tercüme-i Siyâsetnâme'nin Tahlili ve Değerlendirilmesi" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, 2011), 29.

[385] Burada bahsedilen siyasetname geleneği bugün kabul edildiği anlamıyla, yani devlet yöneticilerine bilgi ve tavsiyeler vermek maksadıyla yazılmış eserleri anlamıyla kullanılmaktadır.

[386] Talip Ayar, "Minkarîzâde Dede Efendi'nin Siyâset-nâmesi", *Dini Araştırmalar* 13, sy 37 (Aralık 2010): 124-29.

[387] Ayar, 129-143.

[388] Ayar, 126-27, 130.

[389] Erten, "Tercüme-i Siyâsetnâme'nin Tahlili ve Değerlendirilmesi", 29. Dede Cöngî'nin mezkûr eserinin Osmanlı siyasetname geleneği içerisindeki yerini tespit etmeyi amaçlayan yüksek lisans tezinde Tuna da aynı görüşedir. Bk. Abdullah Sabit Tuna, "Osmanlı Siyasetname Geleneği İçinde Dede Cöngi'nin Yeri ve Eserinin Tahlili" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 2011), 37.

söylediğimiz literatür ile bağlantılı olarak incelemeleri yönüyle ortaklaştığı bellidir. Muhtemelen bu ortaklığın sebebi, Dede Cöngî'nin eserinin *Siyâsetnâme* adıyla anılıyor olmasıdır. Ancak, bu adla anılma tek başına yeterli değildir. Bununla beraber, yukarıda zikredilen çağdaş çalışmalar vasıtasıyla aktarılan siyâsetnâme tanımları ve bunların nasîhatnâme, ahlâk kitapları ve hukuk kitaplarıyla olan bağına dair sunulanlar onları doğrudan kabul eden araştırmacıları bu türden cümleler kurmaya sevk etmiş olmalıdır.

Gerek Dede Cögî'nin eserine gerekse de I. Selim'in oğluna gönderdiği metne şöylece bir göz atıldığında bunların bugünkü siyâsetnâme tanımları içerisinde yer alan eserlerden çok farklı oldukları kolayca anlaşılabilir. Böyle olduğu hâlde bu metinlerin siyâsetnâme adıyla anılmasının yahut bugün siyâsetnâme türü içerisinde kabul edilen metinler ile bu metinlerin muhtevalarının ve yazılış amaçlarının büyük bir oranda birbirinden farklı olmasının nedeni belirgin bir şekilde sorgulanmamıştır. Bu sorgulanmayışın temel nedeninin bugün siyâsetnâme adıyla tanınan türün, tarihî bağlamı içerisinde bir sorgulamaya tâbi tutulmadan, yaygın bir şekilde kabul görmesi olduğu kanaatindeyiz. Bunu besleyen bir diğer neden ise Osmanlı yazınında siyâsetnâme olarak adlandırılan metinlerin sayısının bugün siyâsetnâme olarak kabul edilen metinlere nispetle çok daha az olması ve az bilinmesi olarak görülebilir.

Dede Cöngî'nin Arapça olarak kaleme aldığı *Siyâsetü'ş*-Şerʿiyye'nin kimi nüshalarda, kütüphane kataloglarında ve Osmanlı Türkçesine yapılan tercümelerinde *Siyâsetnâme* adıyla kaydedilmesinin, bugün siyâsetnâme adıyla anılan eserlerin bu adla anılmasıyla ilişkilendirildiğini de belirtmek gerekiyor. Hüseyin Yılmaz, Osmanlı siyaset düşüncesindeki tasavvufi dönüşümü Kanuni dönemi özelinde ortaya koyduğu çalışmasının siyaset üzerine yazmanın yollarını açıkladığı bölümüne şöyle başlar:

> *Süleyman döneminde yazılan siyasi metinler, kabaca, modern çalışmaların yaygın şekilde siyasetname literatürü diye adlandırdığı kategoriye tekabül eder. Bu adlandırma, büyük ölçüde Osmanlı siyasi yazın tecrübesinden kaynaklanmaktadır. Hükümdarlığın değişik veçhelerine ilişkin sayısız eser, orijinal başlıklarına bakılmaksızın, el yazmalarını kopyalayanlar tarafından basitçe siyasetname olarak adlandırılmıştır. Örneğin Dede Cöngî'nin ceza hukukuyla ilgili risalesi, asıl başlığı Siyaset-i Şer'iyye'den ziyade, Siyasetname adıyla biliniyordu.*[390]

[390] Hüseyin Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, çev. Pelin Doğan ve İsmail Kaygısız (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 90.

Yılmaz, bu adlandırmanın büyük ölçüde Osmanlı siyasi yazın tecrübesinden kaynaklandığını belirttikten sonra hükümdarlığın değişik veçhelerine ilişkin sayısız eserin, orijinal başlıklarına bakılmaksızın, müstensihlerce siyâsetnâme adıyla adlandırıldığını söylemekte ve buna örnek olarak Dede Cöngî'nin eserini göstermektedir. Ancak, Dede Cöngî'nin eseri için geçerli olan bu durumun, bir kısmı yukarıda zikredilen ve haddizatında *Siyâsetnâme* başlığıyla yazılan veya yazıldıkları dönemlerde de bu adla nitelenen hukuk metinleri istisna tutulacak olursa, bizim tespitlerimize göre sadece bir örneği vardır. Bu da, Aristo'ya nispet edilen ve daha ziyade *Sırrul Esrâr* adıyla bilinen *Kitâbu's-Siyâse fî Tedbîri'r-Riyâse*'nin Yuhannâ (Yahyâ) b. Bıtrîk (ö. 200/815?) tarafından Arapçaya tercümesinin yazma nüshalarının birisinin[391] zahriyyesinde yer alan "siyâsetnâme" kaydıdır. Ancak, bu kayıt müstensih tarafından değil, eserin sahibi veya onu tasnif eden kişi tarafından düşülmüştür. Zira müstensih eserin başlığını metnin başında *Kitâbu's-Siyâse fî Tedbîri'r-Riyâse* şeklinde kaydetmiştir.[392] Yazmanın başında yer alan diğer kayıtlara ve yazı hattına bakıldığında söz konusu "siyâsetnâme" kaydının birçok kişinin elinden geçtiği belli olan yazmaya sonradan eklendiği açıktır. Aynı sayfada yer alan temellük kaydının tarihi de Hicrî 1324 (M. 1906-07)'tür. "Siyâsetnâme" kaydının temellük kaydından önceye mi sonraya mı ait olduğuna dair bir hüküm vermek çok zordur. Ancak, kanaatimiz bu kaydın, temellük kaydından önce olsa bile, esere 18. yüzyıldan sonra eklenmiş olduğu yönündedir.

Yılmaz'ın mezkûr bölümdeki tespitleri, siyâsetnâme adı, tanımları ve bununla bağlantılı olarak Osmanlı'da siyasete dair olan literatürün sınıflandırılmasıyla ilgili mevcut sorunlar bakımından ufuk açıcı mahiyettedir. Zira o yukarıda aktarılan satırlardan hemen sonra siyâsetnâme ile ilgili modern çalışmalar vesilesiyle yerleşen yaygın kanaatin aksayan yönlerini özlü bir şekilde ifade etmiştir.[393] Ancak, siyâsetnâme adlandırmasının büyük ölçüde Osmanlı siyasi yazın tecrübesinden kaynaklandığı ve Dede Cöngî'nin eserinin örnekliğinde sayısız eserin müstensihlerce siyâsetnâme adıyla adlandırıldığı hükmü bizce yeniden gözden geçirilmelidir. Zira yazarın da belirttiği gibi[394] bu eserin devlet yöneticilerine nasihat etmek maksadıyla yazılan eserlerle doğrudan bir ilgisi yoktur.

[391] Ebû Zekeriyyâ Yuhanna b. el-Bitrîk, *Kitâbu's-Siyâse fî Tedbîri'r-Riyâse* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 00303).
[392] Ebû Zekeriyyâ Yuhanna b. el-Bitrîk, *Kitâbu's-Siyâse fî Tedbîri'r-Riyâse,* 1b.
[393] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 91-92.
[394] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 92.

Siyâset kelimesinin *Kutadgu Bilig*'den bu yana yazılan Türkçe eserlerde daha ziyade cezalandırma ve bununla bağlantılı anlamlarda kullanıldığını 1. Bölüm'de ortaya koymaya çalışmıştık. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı'da siyâsetnâme terimin ifade ettiği şey, suçluya uygulanacak cezaları içeren metinler/risaleler olmaktadır. Yani, Osmanlı yazınında var olan siyâsetnâmeler devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına nasihat temelinde bilgiler aktaran ve bunu yaparken hikâye ve şiir gibi unsurlardan faydalanan edebî metinler değil, kendisine uyularak adaletin tesis edileceği hukukî metinleridir. [395]

Schefer'ın, Nizamülmülk'e atfedilen esere uygun gördüğü ad olan *Siyâsetnâme*'nin, 1940'lı yıllardan sonra bu eserle benzer muhteviyata sahip olan eserleri ifade etmek için kullanılan bir terime dönüştüğünü ve böylece yazınımızda siyâsetnâme adı verilen bir türün ortaya çıktığını ifade etmiştik. Başka bir deyişle; yazınımızda yüzyıllardır var olan ve devlet yöneticilerine yahut yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yerine getirmeleri için rehber olacak mahiyette kaleme alınmış olan eserlerin oluşturduğu tür, Nizamülmülk'ün eserine uygun görülen ad ile anılmaya başlanmıştır. Bu durum, haddizatında siyâsetnâme olarak tavsif edilen yahut kendi adının yanında siyâsetnâme adıyla da maruf olmuş fıkhî/hukukî eserlerin sonradan siyâsetnâme adı verilmiş türün içerisine dahil edilmesinde sebep olmuştur. Oysa sonradan siyâsetnâme olarak tavsif edilen eserlerin hiçbirinin ne bu adı taşıdığına ne bu adla anıldığına ne de içlerinde böyle bir adlandırmanın yer aldığına rastlıyoruz.

2.3. Siyâsetnâme Tanımlarının Çelişki ve Tutarsızlıkları

Farsça kökenli "nâme" kelimesinin, sonuna eklendiği isme o ismin belirttiği şey hakkında yazılan mektup/risale/kitap vb. anlamını katmak suretiyle muhtelif terkipler oluşturduğunu daha önce zikretmiştik. Siyâsetnâme terkibi de bunlardan birisidir. Buna göre siyâsetnâmeyi en sade hâliyle "siyaset hakkında yazılmış eser" şeklide tanımlayabiliriz. Bu tanımın daha açık ve belirgin bir hâline ulaşmanın yolu ise *siyâset* yerine *siyâset*in sahip olduğu anlam/ları koymaktır. Tezimizin birinci bölümünde mezkûr kelimenin İslam ve dolayısıyla Türk yazını içerisinde hangi anlamlarda kullanıldığını

[395] Siyasetname türünden metinlerin diğer bazı örnekleri için bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 1, Fey Vakfı; 1 (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), 169; Ayrıca bk. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları"," içinde *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 5. bs, c. 1 (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 329.
Bu risalelerden başka Dede Cöngî'ye ait olan *Siyâsetü'ş-Şer'iyye'*nin de bazı yazmalarda "siyâsetnâme" adıyla kaydedildiğini biliyoruz. Örnek için bk. Abdullah Sabit Tuna, "Osmanlı Siyasetname Geleneği İçinde Dede Cöngi'nin Yeri ve Eserinin Tahlili" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 2011), 35-36.

ayrıntısıyla ortaya koymaya çalışmıştık. Buna göre siyaset temelde iki ayrı anlamda kullanılmıştır. Bu anlamlardan birincisi, *insan topluluklarının ve dolayısıyla devletin işlerinin idare edilmesi, yürütülmesi işi* şeklinde ifade edilebilir. İkincisi ise, *devletin idare edilebilmesi için zorunlu olarak sağlanması gereken düzenin korunabilmesi adına kamu otoritesinin aldığı tedbirler (kanun/yasa) ve bunların neticesinde suçlulara verilen cezalar ve bilhassa ölüm/idam cezası* anlamıdır. *Siyâset*in bu iki anlamı tabii olarak iki ayrı siyâsetnâme tanımını ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan birincisi, *devlet yönetimi hakkında yazılmış eser*; ikincisi ise, *kamu otoritesinin vazettiği kanunlar gereğince suçlulara verilen cezalar hakkında yazılmış eser* şeklinde ifade edilebilir.

Siyâsetnâmenin, bu tezin odaklandığı eserleri işaret eden bir başka anlamı daha vardır ki bu, onun edebiyat sahasındaki terim anlamı olarak kabul edilebilir. Söz konusu terim anlamını içerisinden çıkarabildiğimiz en eski tarihli çalışma İbrahim Kafesoğlu'nun yukarıda zikredilen makalesidir. Siyâsetnâme, Kafesoğlu'nun zikredilen makalesinin ilgili yerinde doğrundan tanımlanmamıştır. Bununla birlikte, onun verdiği bilgilerden bir siyâsetnâme tanımı ortaya çıkarılabilmektedir. Buna göre siyâsetnâme, Doğu'da eskiden beri iyi devlet idaresinin ve ideal devlet yöneticisinin nasıl olması gerektiğine dair yazılan eserlere verilen genel adlardan birisidir. Bu eserlere verilen diğer adlar ise "nasihat kitabı", ve "siyerü'l-mülûk"tur:

> *Şarkda eskidenberi devrin ihtiyaçlarına uygun en iyi devlet idaresine ve ideal hükümdarın nasıl olması icab ettiğine dair kitab ve risaleler yazmak âdet hâlindedir. Ayrı isimler taşımakla beraber umumiyetle "nasihat kitabı", "siyerü'l-mülûk", siyâsetname" adlariyle anılan bu eserlerden, eskiden Hindistan ve İslâmiyet öncesi İran devletlerinden itibaren son Osmanlı İmparatorluğu'na kadar, Uygur Türk devleti dahil, çeşitli İslâm-Türk ülkelerinde yazılanlar hayli kabarık bir yekûn tutar. Şarkın en meşhur idare adamlarından biri olan Nizâmü'l-Mülk'ün XI. Asrın ikinci yarısında kaleme aldığı "Siyâsetnâme" veya "Siyerü'l-Mülûk" bunlardan biridir.*[396]

Türkiye'de siyâsetnâme konusuna hasredilen ilk makalenin yazarı A. Sırrı Levend ise siyâsetnâmeyi *siyâset*in temel anlamlarından hareketle tanımlar. Yazar, siyâsetnâmenin aynı zamanda suçluya uygulanacak cezaları içeren eserlere verilen ad olduğunu da kaydeder; fakat bununla ilgili başka bir bilgiye yer vermeyip konuyu siyâsetnâmenin ilk tanımından hareketle açıklamaya devam eder.

[396] Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", 231.

> *Siyaset-name, siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eser demektir. Bu arada, siyaset kelimesinin "suçluyu şeriat hükümlerine göre cezalandırmak" anlamıyle ilgili olarak, suçluya uygulanacak cezalardan bahseden eserler de "siyaset-name" adını taşır.* [397]

Levend, bu eserlerin yazıldığı dönemlerde yani, ilk ve orta çağlarda bütün güç ve yetkinin hükümdarın elinde toplandığını delil göstererek bunların çoğunlukla hükümdarlar için kaleme alınmış eserler olduğunu sonucuna varır. Ona göre bütün gücü eline bulunduran hükümdar için kaleme alınan bu türden eserlerde hükümdarın sahip olması gereken özellikler ve saltanatın gereklilikleri anlatılır. Zamana göre ideal devlet düzeninin nasıl tesis edileceği gösterilir. Halkın durumu anlatılarak hükümdarlara öğütler verilir ve kötü yönetimin sonuçları açıklanır:

> *Siyaset-nameler, esas konu olarak devlet yönetimini ele aldığına, bütün erk ve yetki de hükümdarda bulunduğuna göre, hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Siyaset-namelerde, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar belirtilir; saltanatın esasları ve şartları sıralanır. Zamanın anlayışına ve inanışına göre en uygun örgütün nasıl olması gerektiği, bu amaca hangi yollardan ulaşılacağı gösterilir. Halkın durumu, toplumun hali anlatılarak hükümdarlara övütler verilir. Kötü yönetimin zararlı sonuçları açıklanır.* [398]

Evvela bu eserlerin hükümdarlar için yazılmış olduğunu belirten Levend sonrasında diğer devlet yöneticileri için yazılmış olanlarının da var olduğunu ve bu eserlerde de muhataplara devlet yönetimiyle ilgili bilgi ve öğütlerin verildiğini söyler:

> *Vezirler ve emirler için yazılmış siyaset-nameler de vardır. Burada da vezirliğin şartları ve yetkileri gösterilir. Vezirlerin görevleri, hükümdarlara karşı tutumları, halkla olan temasları anlatılarak övütler verilir. Devlet yönetiminin şerefli, fakat güç bir sanat olduğu açıklanır.* [399]

Kafesoğlu'nun, "siyâsetnâme türü ve Nizamülmülk'ün eserinin bu tür içerisindeki ayrıcalıklı yeri"ni anlattığı bölümden istifade ettiği belli olan[400] Levend, siyâsetnâmeyi daha genel bir şekilde, kelime anlamından hareketle tanımlamıştır. Buna göre *siyâset* "devlet yönetimi"dir; siyâsetnâme de "devlet yönetimi ile ilgili eser" demektir. Böyle düşünüldüğünde devlet yönetimi ile ilgili eserlerin çok geniş bir alanı kaplayacağı

[397] Levend, "Siyaset-Nameler", 168.
[398] Levend, "Siyaset-Nameler", 168.
[399] Levend, "Siyaset-Nameler", 168.
[400] Krş. Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", 231-32; Levend, "Siyaset-Nameler", 168.

aşikârdır. Bununla birlikte, makalede bu tanımdan önce ve sonra verilen bilgiler, zikredilen eserlerin bu kadar geniş bir çerçeve içerisinde yer almayıp halkın ızdırabını yakından gören fikir adamlarının hükümdar, vezir gibi devlet yöneticilerine devlet yönetimi veya adil devlet yönetimi hakkında verdiği bilgi ve öğütleri içeren eserlerle sınırlandığını göstermektedir. Bu durumda Levend her ne kadar siyâsetnâme türünü *devlet yönetimi ile ilgili yazılan eser* şeklinde tanımlasa da aslında işaret ettiği eserler Kafesoğlu'nun işaret ettiği eserlerden farklı değildir.

Kafesoğlu'nun aktardığına göre; Doğu'da eskiden beri iyi devlet yönetiminin ve ideal devlet yöneticisinin nasıl olması gerektiğine dair yazılması âdet haline gelmiş eserler *"nasihat kitabı", "siyerü'l-mülûk"* ve "*siyâsetname"* adlarıyla anılır. İşaret edilen eserlerin yazılmasının âdet haline gelmiş olduğunda bir şüphe olmamakla birlikte bu türden eserlere siyâsetnâme adının verildiği iddiası elbette ispata muhtaçtır. Daha önce de belirttiğimiz üzere gelenekte siyâsetnâme adıyla anılan eserler, suçluya uygulanacak cezaları içeren hukuk metinlerinden ibarettir ve bunların Kafesoğlu'nun işaret ettiği eserlerle doğrudan bir ilgileri yoktur. Bunun yanında Nizamülmülk'e atfedilen esere Schefer tarafından verilen isim istisnadır. Bizce onun böyle bir yargıya ulaşmasında bu isimlendirme önemli bir etkiye sahiptir. Bu bağlamda aynı etkinin Levend üzerinde de var olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira onun bu makalesinde dökümünü verdiği eserler içerisinde *Siyaset-name* adını taşıyan tek eser Nizamülmülk'e atfedilen eserdir.[401]

Görünen o ki bugün Türk yazınında edebî bir tür olarak kabul edilen siyâsetnâmenin bu adla anılışının asıl kaynakları Kafesoğlu[402] ve Levend'in mezkûr çalışmalarıdır.[403] Bu çalışmalardan sonra ortaya çıkan ve büyük oranda Levend'in "Siyaset-nameler" adlı makalesini kaynak alan çalışmaların çoğunda siyâsetnâmenin bu terim anlamı kabul edilmiş ve bu kabul git gide yaygınlaşmıştır.[404]

---

[401] Levend, "Siyaset-Nameler", 182.

[402] Kafesoğlu'nun mezkûr çalışmasının *siyâsetnâme* tanımını içeren bölümünün daha önce Köymen'in Nizamülmülk'e atfedilen *Siyasetname* hakkında verdiği bilgiler ile benzeştiğini de hatırda tutmak gerekiyor. Mamafih, Köymen'in söyledikleri bir türü değil, bir eseri tavsif ettiğinden biz tür olan *siyâsetnâme*nin tanımının kaynağını Kafesoğlu'na atfediyoruz. Bk. Bu tez, 92.

[403] *Siyâsetnâme* terkibi bu araştırmacılardan önce M. Fuat Köprülü tarafından *Mirsâdü'l-İbâd*'ı tavsif etmek için kullanılmıştır. Ancak, söz konusu tavsifin yer aldığı çalışmada bu tür eserler hakkında genel bir bilgi aktarılmaz. Bk. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları: Umûmî Bir Bakış I (Yerli Kaynakların Ehemmiyeti ve Basılmış Yerli Kaynaklar)", 448.

[404] Levend'in makalesinin kendisinden sonra bu konuyla bağlantılı çalışmalar üzerindeki etkisi için bk. Anonim, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitâb-i Müstetâb, xxı.*; Anonim, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler II: Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, 1.*; Anonim ve Yaşar Yücel,

İnalcık, Yücel, Uğur ve Arslan gibi araştırmacıların yukarıda zikredilen eserlerinde siyâsetnâmenin edebî bir tür olarak kabul edildiğini örnekleriyle birlikte kaydetmiştik. Buna ek olarak, 1940'lı yıllardan itibaren edebî bir tür olarak kabul edilmeye başlanan siyâsetnâmenin bir süre sonra ansiklopedi, edebiyat tarihi ve sözlük maddelerinde de bu kabule uygun bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Bu kabilden olmak üzere mezkûr terimin madde başı olarak yer aldığı ilk eser, ilk baskısı 1982 yılında yapılmış olan *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*'dir. Bu ansiklopedide "siyasetnâmeler" adı altında yer verilen bilgiler Agâh Sırrı Levend'in Siyâset-nâmeler başlıklı makalesinin ilgili yerlerinin özeti mahiyetinde olup[405] burada verilen bilgilerin dışında bir şey aktarmamıştır.[406]

Siyâsetnâme, daha sonra *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*nde madde başı olarak yer almıştır. Bu ansiklopedide yer alan madde altında verilen bilgiler bu zamana kadar verilen bilgilerden süzülenlere ek olarak eleştirel bir yaklaşımı da havidir. Madde altında evvela *siyâset* kelimesinin anlamları ve farklı kelimelerle bir araya gelerek oluşturduğu terkiplere yer verildikten sonra siyâsetnâmenin tanımı yapılır:

> *Padişahlara, devletin ileri gelenlerine, dolayısıyla daha sonra bu görevleri üstleneceklere yol göstermek, tavsiyelerde bulunmak*[,] *aksaklıkları göstermek gibi gayretlerle kaleme alınan kitaplara genel bir başlık olarak siyasetnâme denmektedir.*[407]

Söz konusu maddenin devamında ise şu görüşlere yer verilir:

> *İdealist bir yaklaşımla kaleme alınan, yani devletin ve siyasî hayatın bugün ve geçmişte karşılaştığı zorluklardan çok siyasî işleyişin nasıl olması gerektiğini tespit etmek için yazılan ve daha ziyade felsefî boyutu ağır basan kitaplar da bazı araştırmacılar tarafından siyasetname başlığı altında ele alınmakta ise de bu doğru bir yol olmamalıdır. Bu türden eserleri siyasetnamelerin kaynaklarından biri olarak değerlendirmek daha anlamlı olur.*[408]

Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III: Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn (Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi) (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1981); Uğur, *Osmanlı Siyâset-nâmeleri, 4-7.*; Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler", 241.

[405] Büyük oranda Levend'in adı geçen makalesinden özetlenerek aktarılan bir yazı da Kitap Dergisinin 1995 yılında yayımlanan 66. sayısında "Siyasetnameler (*Adabu'l-Müluk ve'l-Vizare*)" başlığı altında yer almıştır. Ziya Kazıcı, "Siyasetnameler (Adabu'l-Müluk ve'l-Vizare)", *Kitap Dergisi* 2, sy 66 (1995): 6.

[406] Atilla Özkırımlı, ed., *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, 3. bs, c. 4 (İstanbul: Cem Yayınevi, 1984), 1042.

[407] Ezel Erverdi, ed., *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler, İsimler, Eserler, Terimler)*, c. 8 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 27.

[408] Erverdi, 27.

Bu açıklamaların ardından ise İslam dünyasında telif edilen siyâsetnâmeler şu şekilde tasnif edilmiştir:

1. *Siyaset konusuna felsefî ve idealist çerçevede yaklaşan kitaplar.*
2. *Siyaset ve idare konusunu nazarî olarak ele alıp bu mesele doğrultusunda İslam'ın görüşünün ne olabileceğini tespit etmeye yönelik eserler.*
3. *Pratik gayeler güden ve devrin sultanına nasihatler vermek ve düzenlemelerde yol göstermekle yetinen, bu arada daha önceki devlet adamlarının başından geçenlere yer veren eserlerdir.*
4. *Layihalar.*[409]

Mezkûr ansiklopedide idealist bir yaklaşımla kaleme alınan ve felsefî yönü ağır basan kitapların siyâsetnâme değil, siyâsetnâme türü eserlerin kaynakları olarak addedilmesinin daha doğru olduğu söylenmiştir. Daha sonra verilen siyâsetnâme tasnifinde ise bu türden eserlerin ilk sınıfında yer alan eserlerin "siyaset konusuna felsefî ve idealist çerçevede yaklaşan kitaplar" olduğu söylenmiştir. Anlaşılacağı üzere, maddenin başında yer alan siyâsetnâme tanımı ile devamında yer verilen siyâsetnâme tasnifi birbiriyle uyumsuzdur. Zira eğer siyâsetnâme, "devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına bu işte yol göstermek, nasihat etmek ve aksaklıkları göstermek maksadıyla kaleme alınmış eserler"i ifade ediyorsa siyaseti nazari olarak ele alan eserler siyâsetnâmelerin bir sınıfını teşkil edemez. Bu durum, siyâsetnâme diye bir türün var olduğu ön kabulüyle hareket edilmesinin kaçınılmaz olarak ortaya çıkardığı bir çelişki olarak değerlendirilebilir.

Bu ansiklopedi maddesinden birkaç yıl sonra yayımlanan *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde ise "Siyasetname, ahlak ve görgü kitapları" başlıklı kısmın yazarı Mehmet Öz, Levend'in "*siyaset-name, siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eser demektir"* şeklindeki cümlesini "*devlet yönetimi hakkında yazılan eserlerin genel adı siyasetnamedir"* diyerek yeniden kurar ve bu türden eserlerin *nasihat-name, nasihatü'l-mülûk/selâtîn vb.* gibi çeşitli adları olabileceğini söyler. Levend'in de söz konusu makalesinde zikrettiği bu çeşit adlara sahip eserler büyük oranda yöneticilere nasihat vermek için yazılan eserler iken her iki yazarın da siyâsetnâme tarifleri çok daha geniş bir alanı imler. Zira devlet yönetimiyle ilgili eserlerin içerisine fıkıh, felsefe, tıp, coğrafya, tarih ve mimari gibi muhtelif alanlarda kaleme alınmış kitapları dahil etmek mümkündür. Bununla birlikte yöneticilere nasihat etmek maksadıyla yazılan eserler bu alanın sadece bir kısmını kapsar.

[409] Erverdi, 27-28.

2009 yılında TDV İslâm Ansiklopedisi'nde de madde başı olarak yer verilen "Siyasetname" de Levend ve Öz'ün tanımlarıyla paralel olarak "*devlet yönetimine dair eserlerin ortak adı*"[410] olarak nitelenmiştir. Mezkûr maddenin birinci bölümünü yazan Adalıoğlu ise siyâsetnâmeyi şöyle tanımlar:

> *Devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu tür anlamında kullanılır.*[411]

Agah Sırrı Levend'in "*siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eser"* olarak nitelediği siyâsetnâme, Mehmet Öz'ün yazısında "*devlet yönetimi hakkında yazılan eser", İslam Ansiklopedisi*'nde "*devlet yönetimine dair eserlerin ortak adı*" şeklinde nitelenir. Bununla birlikte bu üç çalışmada da siyâsetnâmelerin kapsamına giren eserler, devlet yöneticilerine yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmeleri için bilgi ve tecrübeler aktaran eserler olarak gösterilmektedir.

Siyâsetnâmenin madde başı olarak yer aldığı bir diğer eser ise Yılmaz Öztuna'nın 2006 yılında neşredilen *Tarih ve Politika Ansiklopedisi*'dir. Öztuna söz konusu maddede açıkça İslami edebiyatın bir türü olduğunu söylediği siyâsetnâmeyi devlet yönetiminin nasıl olması gerektiğini anlatan eserler olarak tarif eder:

> *İslâmî edebiyatta bir tür olup nesirle, bazen manzum yazılır ve siyâsetnâme ismini taşımaksızın da aynı türe girebilir. Devlet yönetiminde, bu yönetim nasıl bir felsefeye, ahlak sistemine, dünya görüşüne oturması gerektiğinden, hikmet-i hükûmet ve hikmet-i saltanattan bahseden kitaplar olup çoğu hükümdarlara, şehzadelere, [d]evlet adamlarına sunulmuştur.*[412]

Siyâsetnâme maddesine Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe sözlüğünde de yer verilmiştir. Ancak, 1962 yılından bu yana çeşitli yayınevlerinden yirminin üzerinden neşri yapılan bu sözlüğün ilk neşrinde ve Devellioğlu yaşarken yapılan genişletilmiş neşirlerinde yer almayan madde, onun ölümünden (1985) sonra yapılan neşirlerde yer almıştır. Eseri yayıma hazırlayan/lar tarafından eklendiğini düşündüğümüz tanım

[410] H. Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 304.
[411] Adalıoğlu, 304.
[412] Yılmaz Öztuna, *Tarih ve Politika Ansiklopedisi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006), 541.

şöyledir: *ed. Padişahlara ve büyük devlet adamlarına, devlet işlerinde ve halka adaletli davranmaları yolunda öğüt veren, mensur ve manzum didaktik eser.*[413]

Bir edebiyat terimi olarak addedilen siyâsetnâmenin, söz konusu sözlüğün 1962'deki ilk neşrinde ve sonraki birkaç neşrinde yer almayıp 1988'den sonraki neşirlerde yer alıyor olması, edebiyatımızda siyâsetnâme diye bir türün var olduğu ön kabulünün Kafesoğlu, Levend ve Uğur gibi araştırmacıların eserlerinin yayımlanmasından sonra, özellikle de Levend'in aynı adlı makalesinden sonra, yaygınlaştığının bir başka delilidir. Devellioğlu'nun sözlüğüne eklenen madde daha sonra yayımlanan Türkçe sözlüklerde de benzer anlamlarla yer almıştır. Örneğin; *Ötüken Türkçe Sözlük*'te "*ed. Orta Çağ İslam devletlerinde hükümdarlara, devlet adamlarına yönetim konusunda bilgi veren, adaletli yönetim yollarını öğreten eserlere verilen ad*"[414]; Mehmet Kanar'ın *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*'nde "*padişahlar için kaleme alınan devlet yönetimi ile ilgili eser*"[415]; *Kubbealtı Lügati*'nde "*devlet adamlarına siyâset sanatı hakkında bilgi vermek ve tekliflerde bulunmak maksadıyle kaleme alınmış eser*"[416]; *TDK Sözlük*'te "*siyaset bilimini anlatan ve bu konuda öğüt veren eser*"[417] şeklinde tanımlanmıştır.

Zikredilen sözlüklerin ilgili maddelerinde, aralarında bazı farklar olmakla birlikte, ortak nokta siyâsetnâmenin, siyaset/devlet yönetimi konusunda yazılan ve genellikle padişah ve diğer devlet yöneticilerine bu işi hakkıyla yapabilmeleri için bilgi ve tecrübeler aktarma maksadı taşıyan eser olmasıdır. Bununla birlikte, gerek bu sözlüklerde gerekse bundan önceki çalışmalarda edebî bir tür olarak kabul edilen siyâsetnâme karşılığında verilen tanımların farklılaştığı yerler de vardır. Örneğin; Levend'in belirttiğine göre siyâsetnâmeler genellikle padişahlar için kimi zaman da vezir ve diğer devlet görevlileri için yazılır.[418] T*ürk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde verilen tanımda ise Levend'in zikrettiği muhataplara *daha sonra bu görevleri üstlenecekler*[419] eklenir. Öztuna'nın tanımında daha sonra bu görevi üstlenecek olanlar *şehzadeler*[420] şeklinde

[413] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat (Eski ve Yeni Harflerle)*, 21. bs (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2004), 959.
[414] Yaşar Çağbayır, "siyâset-nâme", içinde *Ötüken Türkçe Sözlük*, c. 4 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007).
[415] Mehmet Kanar, "siyâset-nâme", içinde *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, c. 2 (İstanbul: Say Yayınları, 2009).
[416] https://www.lugatim.com/s/siyasetname
[417] https://sozluk.gov.tr/?ara=siyasetname
[418] Levend, "Siyaset-Nameler", 168.
[419] Erverdi, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler, İsimler, Eserler, Terimler),* 27.
[420] Öztuna, *Tarih ve Politika Ansiklopedisi,* 541.

belirginleştirilmiştir. Kanar'ın tanımına göreyse bu türden eserler sadece padişahlar için kaleme alınmıştır.[421]

Fehmi Yılmaz tarafından hazırlanan *Osmanlı Tarih Sözlüğü*'nde verilen tanım ise yukarıda zikredilen sözlüklerde yer alan tanımlardan farklılık arz eder. Bu sözlüğe göre siyâsetnâme, "*kamu hukuku ve bu dalda yazılan kitapların genel adı*"dır.[422] Anlaşılacağı üzere Yılmaz sözlüğünün muhtevası gereği siyâsetnâmeyi Osmanlı'da sahip olduğu anlamla açıklamıştır.

Görüleceği üzere siyâsetnâme terkibi birbiriyle bağlantılı üç ayrı literatürü ifade etmektedir. Bu literatürlerden birincisi devlet yönetimine dair eserlerin tamamını kapsar. İkincisi, kamu otoritesinin nizam-ı devlet için vazettiği kanunlar ve bunlar neticesinde verilen cezaları içeren metinlerle sınırlıdır. Üçüncüsü ise, devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmeleri için nasihat temelinde bilgi ve tecrübeler aktaran eserleri kapsar. Siyâsetnâmenin ikinci ve üçüncü tanımlarının işaret ettiği literatürler, birinci tanımın içerisinde yer alan iki ayrı şube olarak değerlendirilebilir. Bu iki şubeden birincisini hukuki metinler, ikincisini ise edebî/ahlakî metinler veya daha genel bir tür ismi olarak nasîhatnâmeler[423] olarak tavsif etmek mümkündür.

[421] Kanar, "siyâset-nâme".
[422] Fehmi Yılmaz, "siyâsetnâme", içinde *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2010).
[423] Bu türden eserlerin Klasik Türk edebiyatında nasihatname (pendname) türünün altında değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşlerimizin ayrıntılı hali bir sonraki bölümde yer almaktadır.

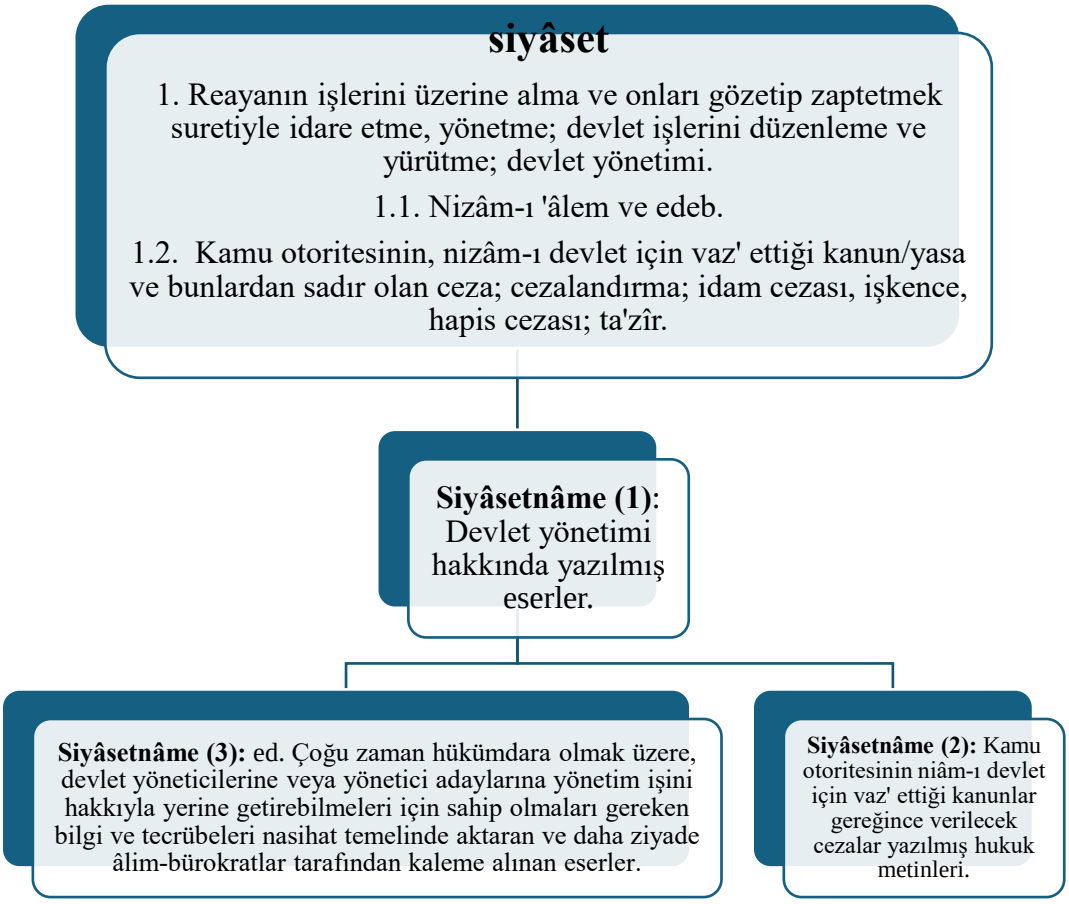

Yukarıdaki tabloda üç ayrı siyâsetnâme tanımı ve tabii olarak üç ayrı literatür yer almaktadır. Bu literatürlerden yalnızca ikincisinin kapsamına giren eserler meydana getirildikleri dönemde siyâsetnâme adıyla anılmışlardır. Birinci tanım, *siyâset* kelimesinin bugün de kullanılan "devlet yönetimi" anlamından hareketle sonradan oluşturulmuş olup bu tanıma ilk rastladığımız eser A. Sırrı Levend'in "Siyaset-nameler" adlı makalesidir. Üçüncü tanım ise Nizamülmülk'e atfedilen ve yayımlayanı tarafından *Siyâsetnâme* başlığı verilen eserin tanınması ve kaynak olarak kullanılmaya

başlanmasından sonra ortaya çıkmıştır. Yukarıda ayrıntısıyla izah edildiği üzere bu tanımın ortaya çıkmasında Nizamülmülk'e atfedilen esere verilen ad önemli bir yere sahiptir. 1950'li yıllarda Türk diline çevrilen bu eser ve çevirisi üzerine bir makale yazan Kafesoğlu'nun bu eserle benzer içeriğe sahip olan eserlere verilen adlardan birinin siyâsetnâme olduğunu belirtmesinden sonra siyâsetnâme özel bir ad olmaktan öteye geçip mezkûr eserle benzer muhteviyata sahip olan ve İslam yazınında kemiyet bakımından da önemli bir yeri tutan eserleri ifade etmek için kullanılan bir terime dönüşmüştür.

Mevcut durum akla şu soruyu getirmektedir: Siyâsetnâme denildiğinde bu üç tanımdan hangisini anlamalıyız? Devlet yönetimi hakkında yazılmış eserleri mi, devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına işlerini hakkıyla yapabilmeleri için bilgi ve tecrübeler aktaran eserleri mi, kamu otoritesinin vazettiği kanunlar gereği ortaya çıkan cezaları muhtevi eserleri mi? Bu soruya siyâsetnâmeden anlaşılması gereken şeyin, onun kullanıldığı bağlamdan çıkarılabileceği şeklinde bir cevap verilebilirse de bunun, meselenin halli için yeterli olmayacağı açıktır. Zira bu üç tanımın işaret ettiği literatürler birbirleriyle yakından ilgili olup yer aldıkları bağlamdan hareketle doğru bir hüküm vermek kimi zaman oldukça güçtür. Hem devlet yönetimi hakkında yazılmış eserlerin tamamını ifade etmek için hem de bu eserlerin kendi içindeki sınıflarını ifade etmek için aynı adın, yani siyâsetnâmenin kullanılması mantıken tutarlı ve geçerli değildir. Eğer siyâsetnâmeyi "devlet yönetimi hakkında yazılmış eser" olarak kabul edersek ikinci ve üçüncü tanımda işaret edilen eserleri de bunun altına dahil etmeli ve bunların tamamı için siyâsetnâme nitelemesi yapmalıyız. Buna mukabil günümüzde siyâsetnâmelerin bu şekilde anlaşılmadığını ve bu konuda ciddi bir tutarsızlık ve karmaşıklık olduğunu müşahede etmek için bu konuda yapılmış çalışmalarda yapılan tanımlara ve bu tanımlardan hareketle verilen hükümlere şöylece bir göz atmak yeterli olacaktır.

Söz konusu tutarsızlık ve karmaşıklığın kaynağının Kafesoğlu ve Levend'in mezkûr çalışmaları olduğunu daha önce belirtmiştik. Kafesoğlu, hiçbir delil göstermeden Doğu'da eskiden beri ideal devlet idaresinin ve ideal devlet yöneticisinin/hükümdarın nasıl olması gerektiğine dair yazılan eserlere verilen adlardan birinin "siyâsetnâme" olduğunu söyler.[424] Levend ise siyasetnameyi her ne kadar *siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eser* şeklide tanımlamışsa da onun altına dahil edilebilecek eserleri Kafesoğlu'nun yukarıdaki tanımında işaret ettiği eserlerle sınırlı tutmuştur. Ona göre bu eserler,

[424] Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", 231.

yazıldıkları dönemlerde (ilk ve orta çağlarda) bütün erk ve yetki hükümdarın elinde toplandığından dolayı daha çok hükümdarlar için yazılmışlardır. Buna ilave olarak bazen de vezir, emir gibi diğer devlet yöneticileri için yazılmış olanları vardır. Hükümdar ve bazen de diğer devlet yöneticileri için yazılan bu eserlerin amacı onlara devlet yönetimi konusunda bilgi ve tavsiyeler sunmaktır.[425]

Levend'in, zikrolunan makalesinde Bursalı Mehmed Tahir'in *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*[426] adlı bibliyografya çalışmasında yer alan eserleri tekmil etme amacını da taşıdığı anlaşılmaktadır.[427] Bu doğrultuda Levend'in dökümünü verdiği eserler aslında yukarıda aktarıldığı gibi sadece hükümdar ve diğer devlet yöneticileri için, onlara devlet yönetimi konusunda bilgi ve tecrübeler aktarmak amacını taşıyan eserler[428] değil; fıkıh, felsefe/hikmet, edeb/âdâb, ahlâk gibi birçok sahada yazılmış eserleri de içinde barındırır. Yani dökümü verilen bu eserler aslında İslam dünyasında kaleme alınmış siyâsetnâmeler değil, siyasete müteallik âsâr-ı İslâmiyyedir.

Devlet yöneticilerine yahut yönetici adaylarına nasihat için yazılmış eserlerin siyâsetnâme adıyla anıldığı ön kabulü, özellikle Levend'in "Siyaset-nameler" adını verdiği makalesinden sonra günden güne yaygınlaşmıştır. Devlet yönetimi ile ilgili ve özellikle devlet yöneticilerine nasihatler içeren eserlerle ilgili çalışmaların kahir ekseriyetinde bu makalede aktarılanların doğrudan veya dolaylı olarak alıntılandığını görüyoruz. Bir tanesi bu satırların yazarı[429] olan araştırmacıların çoğu, zikredilen muhteviyata sahip eserlerin oluşturduğu türe siyâsetnâme denildiğini peşinen kabul edip çalışmalarını bunun üzerine bina etmişlerdir. Aslında, siyâsetnâmelere hasredilmiş ilk çalışmalarda onların muhtevalarından hareketle yapılan yorumlar ortada bir tutarsızlık olduğu belli etmekteydi. Örneğin; Levend bu eserlerin aynı zamanda *nasihatname* de sayılabileceğini söylemekteydi:

[425] Levend, "Siyaset-Nameler", 168.
[426] Bursalı Mehmet Tahir, *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*.
[427] Levend, 173.
[428] Levend'in, "siyasetnamelerin asıl olarak halkın ızdırabını yakından gören fikir adamlarının hükümdar ve sair devlet yöneticilerine adaleti salık vermek amacıyla yazılmış eserler" olduğunu söylediğini hatırlatalım. Bk. Levend, 167.
[429] Aliosman Başar, "Şabanzâde Mehmed Muhteşem'in Adâbu'l-Hükkâm Adlı Eseri (İnceleme-Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2018), 1-20.

> *Siyaset-nameler, padişahlara, vezirlere ve devlet adamlarına övütler verdiği için bunlar birer nasihat-name sayılır. Bunun içindir ki çoğu 'Nasayıhu'l-Mülûk' gibi adlar taşır.*[430]

Burada akla şu soru gelmektedir: Bir eser aynı anda iki türe de girebilir mi? Veya bir nasîhatnâme de sayılabilen örnek bir siyâsetnâmenin ne kadarı siyâsetnâme ne kadarı nasîhatnâmedir? Levend'in, genel karakter olarak ahlâki eserler arasında yer aldığını da söylediği[431] siyâsetnâmeleri, 1973 yılında yayımladığı *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde ahlak kitaplarını konularına ve amaçlarına göre tasnif ederken nasîhatnâmelerden ayrı eserler olarak görmesi de bu bakımdan dikkate değerdir. Öyle anlaşılıyor ki Levend siyâsetnâmeleri, nasîhatnâme sayılsalar da, ayrı bir tür olarak kabul etmeye devam etmiştir:

> *"...ahlak kitaplarımız konularına ve amaçlarına göre şöyle sıralanabilir: Genel ahlâk, siyaset-nameler, nasihatnameler, mev'ıza yollu eserler, ahlâkî güzel sözler, fütüvvet-nameler, Kabus-name çevirileri, Kelîle ve Dimne çevirileri,... türlü eserler.*[432]

Levend'den sonra bu konuda yapılmış daha kapsamlı bir akademik çalışmanın sahibi olan Uğur da yukarıda zikrettiğimiz tutarsızlığa "Siyasetnamelerin Çıkmazları" başlığı altında değinmişti.[433] Çalışmasının odak noktası Osmanlı dönemi siyâsetnâmeleri olan Uğur, siyâsetnâmenin ne olduğu konusunda büyük oranda Levend'e bağlı kalmış olmakla birlikte, siyâsetnâme olarak tavsif edilen eserlerin benzeri eserlerle ilişkileri konusundaki karmaşıklığın da farkındadır.

1990'lı yıllardan sonra siyâsetnâmelerin edebiyatımızın bir türü olduğu konusundaki ön kabulün Türkiye'de iyiden iyiye belirginleştiğini daha önce ifade etmiştik. Bu yıllardan sonra gerek İslami yazında gerekse Osmanlı yazınında devlet yönetimi konusuyla ilgili çalışmaların sayıca artmasıyla birlikte zikredilen ön kabulün meydana getirdiği karmaşıklık içinden çıkılması zor bir hale gelmiştir.

Yukarıda zikredilen karmaşanın asıl olarak *tür meselesi*nde yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Meydana getirildiği gelenek içerisinde siyâsetnâme olarak adlandırılmayan eserlerin, yarım asırdan biraz fazla süredir bu terimle anılması ve edebiyatımızda bu adda bir türün

---

[430] Levend, "Siyaset-Nameler",171.
[431] Levend, 171.
[432] Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 122.
[433] Uğur, *Osmanlı Siyâset-nâmeleri,* 7.

var olduğunun sorgulanmadan kabul edilmesi, araştırmacıların mezkûr eserleri edebiyat alanında doğru bir şekilde konumlandırmalarını zorlaştırmıştır.

Dede Cöngî'nin daha ziyade *Siyâsetnâme* adıyla tanınan *Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'si üzerinde çalışan araştırmacıların yukarıda işaret edilen ön kabulden hareket etmekten kaçınamadıklarını hatırlatmalıyız. Örneğin; Dede Cöngî'nin eserinde kadının ve valinin siyasal görevlerini inceleyen Erten, esas itibariyle ahlâkî eserler arasında kabul edilen siyâsetnâme ve nasîhatnâmelerin birer hukuk ve siyaset eseri olarak kabul edilebileceklerini ifade ediyordu.[434] Öyle görünüyor ki bu yorum, Dede Cöngî'nin *Siyâsetnâme* adıyla bilinen mezkûr eserinin hukukî muhtevasından kaynaklanmaktadır. *Siyâsetü'ş-Şer'iyye* literatürüne dahil kimi eserlerde de nasihat, telif sebepleri arasında önemli bir yere sahiptir. Nitekim sonraki bölümde görüleceği üzere nasihat etmek sorumluluk sahibi Müslüman âlimlerin kendilerine görev addettikleri bir iştir. Ancak, araştırmacının özelliklerini sıraladığı eserler söz konusu hukuk metinlerini değil, yukarıda tarifi verilen edebî eserleri işaret eder.

Bu minvalde zikredilebilecek bir diğer örnek *Gencîne-i* Adâlet'tir. [435] 17. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen[436] Kâtibî'ye atfedilen eserin metni iki yıl arayla birincisi doktora ikincisi yüksek lisans tezi olmak üzere iki çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalardan birincisinin yazarı olan Aydemir'in, zikredilen tezinde verdiği şu bilgiler tür meselesi konusundaki karmaşaya örnek olarak değerlendirilebilir:

> *Gencine-i Adâlet, belirtmiş olduğumuz üzere tarihte adaleti ile tanınan I. Ahmed Han'a sunulmuş,* ***siyer ve ahlâk-ı müluk özelliklerine sahip siyasetname*** *niteliği ile öne çıkan bir telif eserdir.*[437]

Yazınımızda siyâsetnâme diye bir türün var olduğu ön kabulü bazı eserlerin bir kısmının siyâsetnâme bir kısmının da nasîhatnâme olduğu yorumlarına da sebep olmuştur. 17.

---

[434] Erten, "Dede Cöngî Siyâsetnâmesi'nde Kadının ve Valinin Siyasal Görevleri: Hukuk-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir Karşılaştırma", 166.

[435] Özgür Kasım Aydemir 2010 yılında bu eserin metnini de içeren bir doktora tezi hazırlamıştır. Bu tezden yaklaşık iki yıl sonra Tuğba Sağlam, eser üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Sağlam'ın, tezinde her ne kadar yazarlarından biri Aydemir olan ve bu eser üzerine yazılmış olan makaleye atıfta bulunmuşsa da onun doktora çalışmasından haberdar olmadığını tahmin ediyoruz. Bk. Özgür Kasım Aydemir, "Gencine-i Adalet Üzerine Dilbilgisi İncelemesi ve İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi" (Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2010); Tuğba Sağlam, "Bir Siyâsetnâme Örneği Olarak Gencîne-i Adâlet (Transkripsiyon ve Değerlendirme)" (Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2013).

[436] Aydemir, "Gencine-i Adalet Üzerine Dilbilgisi İncelemesi ve İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi", 4-5.

[437] Aydemir, 7. Aynı yazarın, yazarlarından birisi olduğu ve *Gencîne-i Adâlet*'in tanıtıldığı makalede ise bu serin *telif bir siyasetname* olduğu söylenir. Bk. H. Ömer Karpuz ve Özgür Kasım Aydemir, "Kâtibî ve Gencine-i Adaleti", *Turkish Studies* 6, sy 1 (2011): 7.

yüzyılda yaşamış bürokrat, âlim ve şair Sarı Abdullah Efendi'ye (ö. 1660) ait *Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk* adlı eserin ilk 109 varağı üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlayan Bütün, eser hakkında şunları söyler:

> *Nasihatnâmelerin yazılmasında insanın yaradılışında bulunan öğüt dinleme ve yeri geldiğinde öğüt verme özelliğinin etkisi bunda büyüktür. Yine iyi ve adaletli yönetim hususunda da siyâsetnâmelerin Türk edebiyatında önemli bir yeri vardır. İncelemesini yaptığımız eserin iki bölüm olduğunu ve bu bölümlerden ilk kısmın tam bir **siyasetnâme**, ikinci kısmın ise **nasîhatnâme** olduğunu tespit ettik.*[438]

Bu bilgilere karşın araştırmacı, tezinin konusu olan eser hakkında bilgi verdiği bölümün başında, birinci ve ikinci bölümü ayırt etmeden, eserin bir nasîhatnâme[439] olduğunu söylerken eserin dil incelemesini yaptığı kısımda bunun bir siyâsetnâme olduğunu aktarmaktadır.[440] Bu tutarsızlığın, araştırmacının dikkatsizliğinden ari olarak, meselenin kökünde var olan karmaşıklığa bir delil addedilebileceği kanaatindeyiz.

Yukarıda zikredilen ön kabulün bir diğer örneği de Pertevî Ali Efendi'nin (ö. H. 1076/1565-66) *Rebî'ü'l-Mülk ve Âdâb-ı Sülûki'l-Mülûk* adlı eserinin hem nasîhatnâme hem de siyâsetnâme olduğuna kanaat getirilmesi şeklinde karşımıza çıkar.

> *Pertevî Ali Efendi, Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk adlı eserini Sultan II. Osman'a ithafen yazmıştır. Eserde sultanlara ve vezirlere siyaset için gerekli olan kural ve kaideler anlatılmaktadır. **Eser bir siyasetname örneği olmasının yanı sıra nasihatname özelliği de taşımaktadır**.*[441]

Kebîrizâde Yüsrî'nin *Pendnâme*'si[442] üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlayan Turun, Yüsrî'nin bu eseri hakkında bilgi vereceği bölüme şöyle bir başlık verir: *Siyasetnameler*

---

[438] Murat Bütün, "Sarı Abdullah Efendi, Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk (1b-109b): İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin" (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019), 4. Ayrıca bk. Bütün, 45.

[439] "Eserin sonunda verilmiş olan temmet kaydında eserin Hicrî 1059 (1649) yılında telif edildiği anlaşılmaktadır. IV. Mehmed'e takdim edilen eser, manzum ve mensur karışık şekilde kaleme alınmış bir nasîhatnâmedir." Bütün, 32.

[440] Bütün, 39.

[441] Zeynep Albayrak, "Pertevî Ali Efendi'nin Rebî'ü'l-Mülk ve Âdâb-ı Sülûki'l-Mülûk Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019), 21.

[442] Kebîrî-zâde Yüsrî, eserine ne ad verdiğini doğrudan belirtmemekle birlikte bu eserin türünün pendnâme ve onunla aynı anlamda kullandığı nasihatnâme olduğunu bizzat bildirir. Eserin bir yerinde bunun *pendnâme-i tuhfetü'l-mülûk* (6b) bir başka yerinde ise *nasihat-nâme-i tuhfetü'l-mülûk* (8b) olduğunu bildirir. Bk. Kebîrî-zâde Yüsrî, *Pendnâme* (TBMM Kütüphanesi, Halife Abdülmecid Efendi Koleksiyonu, 3802), 2a, 5b, 6b, 8b.

ve Abdurrahman Yüsrî'nin Siyasetname Türündeki Pendnamesi.[443] Siyâsetnâme olarak nitelenen eserlerde bu ibarenin geçmediğini de fark etmiş olduğunu anladığımız araştırmacı, siyâsetnâmeleri bir tür olarak kabul etmiş; ancak pendnamenin bu eserlere isim olarak verildiğini iddia etmiştir. Ona göre Yüsrî, *siyâsetnâme türünde yazdığı* bu esere *Pendnâme* adını vermiştir.[444] Yazar'ın, *Pendânme*'nin mukaddimesinin içeriği hakkında bilgi verirken aktardığı şu cümlelere göre ise Yüsrî bu bölümde "siyâsetnâme türünde bir nasîhatnâme" yazacağını ifade etmiştir:

> *Sonra yazacağı eserin türü ve üslubu hakkında "Allah'ın yardımı ve hidayet veren kalemin desteği ile gönül örtüsünde beslenmiş, bir yönelişin gayreti olan* ***siyasetname türündeki nasihatname****nin yazımına başlayacağı, […]" bilgisini verir.*[445]

Yüsrî'nin söz konusu metinde "siyâsetnâme" ibaresini kullanmamasına karşın araştırmacının böyle bir aktarımda bulunması, *Pendnâme* yazarının zihninde siyâsetnâme *türünde* nasîhatnâme yazmak gibi bir düşüncenin bulunduğunu düşündürür ki bu da konuyla ilgili yanlış yorum ve hükümlere kapıyı sonuna kadar açmak demektir.

Devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına nasihat etmek maksadını taşıyan eserlerin gelenekte siyâsetnâme adıyla anıldığı algısı ve bu türden eserlerin nasîhatnâmeler ile ilişkisi konusundaki karmaşanın daha somut bir hâli ise Yüksel Kanar'ın çalışmasında karşımıza çıkıyor. Siyâsetnâme olarak kabul edilen eserlerin önemli bir kısmını tanıtıp içerikleri hakkında bilgi verdiği önemli çalışmasında Kanar şu cümleleri kaydeder:

> *İran, Hint ve diğer Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkelerinde eski çağlardan beri üretilen siyasetnâme ya da nasihatnameler, İslami dönemde daha da yaygınlaşarak artmıştır. Bu tür eserler İslami dönemde siyasetnâme yani hükümdarlar için nasihat yazıları olarak adlandırılır ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eder.*[446]

Bu konuda vereceğimiz en son örneğin, açıklamaya çalıştığımız sorunun ciddiyetinin anlaşılması için ziyadesiyle yeterli olacağı kanaatindeyiz. Söz konusu örneğin içerisinde yer aldığı çalışma Şefaettin Severcan'a aittir. O, Kübreviyye tarikatı şeyhlerinden olan Necmeddîn-i Dâye'nin (Râzî) Fars dilinde kaleme aldığı ve esasen tasavvufi bir eser olan

[443] Abdülaziz Turun, "Pend-nâme-i Kebîrî-zâde Yüsrî (İnceleme-Metin-Sözlük)" (Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019), 29.
[444] Turun, 29-30.
[445] Turun, 141.
[446] Yüksel Kanar, *İktidar ve Adalet: İslam Düşüncesinde Siyasetnameler* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2019), 22.

Mirsâdü'l-İbâd'ın devlet yönetimiyle ilgili olan beşinci bölümünün ilk üç faslını *Hüküm Sahiplerinin İzleyeceği Yol* adıyla neşretmiştir.[447] Naşir, eseri siyâsetnâme türünde bir eser olarak nitelemiş ve çalışmada "Necmeddîn Dâye'nin Siyasetnâmesi" şeklinde bir başlık açıp[448] şu bilgileri vermiştir:

> *Necmeddîn Dâye'nin kaynaklarda, bugün için bilinen, müstakil olarak hazırlanmış Siyasetnâme adlı bir eseri bulunmamaktadır. Necmeddîn Dâye'nin Siyasetnâmesi olarak hazırladığımız bu çalışma, "Eserleri" kısmında tanıttığımız Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebdei İle'l-Meâd'ın içine* ***Beşinci Bab'ın ilk üç faslı olarak yerleştirilmiş olan kısımdır****. Konusu Mirsâdü'l-İbâd'ın diğer bablarından farklı olan bu kısım muhteva, usul ve üslup itibariyle kelimenin tam anlamıyla klasik bir siyasetnâmedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Suhreverdî'nin Mirsâdü'l-İbâd'ı okuyarak onu Sultan Alâeddîn Keykubad'a takdim etmeye teşvik etmesi ile Necmeddîn Dâye'nin bunu yerine getirmesi arasında iki yıllık bir süre vardır. Necmeddîn Dâye bu süre içinde müstakil olarak yazdığı bu Siyasetnâme'sini, daha isabetli olur düşüncesiyle, Mirsâdü'l-İbâd'ı Sultan Alâeddîn Keykubad'a takdim ederken son bab olarak ona ilave etmiş olabilir.*
>
> *Bu ihtimal doğrulanamasa bile, her bakımdan daha çok müstakil bir siyasetname niteliğinde olan bu kısmın Mirsâdü'l-İbâd'ın içinde bablardan biri olarak kalmayı değil, müstakil bir siyasetname olarak yayımlanmayı hak ettiğini, üstelik bunu yapmanın yanlış bir tarafı olmadığı gibi aksine doğru ve yerinde bir hizmet olacağını düşündüm.*[449]

Severcan, bundan sonra *Mirsâdül İbad*'ın bu beşinci babını siyâsetnâme adıyla anmış ve sonraki başlıklarda "Siyasetnâmenin Nüshaları", "Siyasetnâme'nin Muhtevası", "Siyasetnâme'de Din-Devlet Anlayışı" şeklinde başlıklar kullanmıştır.[450] Görüleceği üzere Severcan, sekiz fasıldan oluşan beşinci babın ilk üç faslının esere "yerleştirilmiş" olduğunu iddia etmektedir. Severecan'ın yukarıda belirttiği gibi Dâye bu eseri iki yılda tamamlamıştır. Buradan hareketle, eserinin beşinci ve son babının sonradan yazılmış ya da esere sonradan eklenmiş olması da ihtimaller dahilindedir. Ancak, bu durum eserin bir

[447] Necmeddîn Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol: Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebdei İle'l-Meâd'dan Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'a ve Osmanlı sultanı II. Murad'a sunulan Siyasetname*, haz. Şefaettin Severcan (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017). Dâye'nin (Râzî'nin) bu eseri, 15. yüzyılda Kasım b. Karahisârî tarafından Türkçeye tercüme edilip II. Murad'a sunulmuştur. Severcan'ın neşrettiği metin, Karahisârî'nin bu tercümesinin beşinci bölümünün ilk üç faslı ve bu fasılların günümüz Türkçesine çevirisinden ibarettir.
[448] Dâye, 106-108.
[449] Dâye, 106.
[450] Dâye, 5.

babının birkaç faslını, bugün siyâsetnâme olarak adlandırılan eserlerle benzer içeriğe sahip olsa da, farklı bir adla anmayı ve bu şekilde sunmayı meşru kılamaz.

Kanaatimize göre gerek Severcan'ın gerekse daha önce verdiğimiz örneklerin sahibi olan araştırmacıların yorum ve tasarrufların temelinde, yazınımıza 1940'lardan sonra girdiğini söylediğimiz siyâsetnâme teriminin sorgusuz kabulü yer almaktadır. Bu konudaki tutarsızlıkların, karmaşıklıkların, yanlış yorum ve değerlendirmelerin örneklerini çoğaltmak mümkündür. Mamafih buradaki tek amacımız meselenin kaynağına gitmek ve mevcut sorunu görünür hâle getirmek olduğundan bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

Buraya kadar, devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmeleri maksadıyla nasihat temelinde bilgi ve tecrübeler aktaran eserleri ifade etmek için kullanılan siyâsetnâme teriminin ortaya çıkışının ve muhtelif tanımlarının izlerini sürmeye çalıştık. Bu sırada siyâsetnâmenin bundan başka iki farklı şekilde daha tarif edildiğini ve tabii olarak iki farklı literatürü daha işaret ettiğini tespit ettik. Bunlardan birincisi, *siyâset*in bugün de kullanılan "devlet yönetimi" anlamından zuhur etmiş olan *devlet yönetimi hakkında yazılmış eserlere verilen genel ad* şeklindedir. İkincisi ise, *siyâset*in bugün kullanılmayan "ceza/cezalandırma" anlamından zuhur etmiş olan *kamu otoritesinin nizam-ı devlet için vazettiği kanunlar neticesinde suçlulara verilecek olan cezalar hakkında yazılmış metinlere verilen genel ad* şeklindedir.

Siyâsetnâme, Türkiye'de 1940'lı yıllardan bu yana "devlet yöneticilerine işlerini hakkıyla yerine getirebilmeleri için nasihat eden edebî eserler"i ifade eden bir terim olarak kullanılagelmiştir. Ancak, sözü edilen eserlerin, meydana getirildikleri zamanlarda[451] ne müellifleri/mütercimleri ne de okuyucularınca bu adla yazıldığını veya anıldığını gösterir bir veriye şimdiye kadar rastlamadık. Osmanlı yazınında var olduğunu ve siyâsetnâme olarak tavsif edildiğini müşahede ettiğimiz metinler ise hukukî metinler olup bu siyâsetnâmelerden farklıdırlar. Bu türden hukukî metinlerin siyâsetnâme olarak adlandırılması tabiidir. Zira tezimizin birinci bölümünde ayrıntılı olarak ifade etmeye çalıştığımız üzere *siyâset* kelimesi Osmanlı'da Batı dillerinden ve özellikle Fransızcadan tercümelerin yapılmaya başlandığı 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar ağırlıklı olarak kamu otoritesinin vaz ettiği kanunlar neticesinde ortaya çıkan ceza ve bununla ilgili anlamlarda,

[451] Bu zamanı, Osmanlı dönemi için kuruluştan 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan kısımla sınırlı tuttuğumuzu tekrar hatırlatmalıyız.

bilhassa ölüm cezası anlamında kullanılıyordu. Bu durumda siyâsetnâmenin, Osmanlı'da mezkûr hukuki metinleri ifade etmek için kullanılan bir terkip/terim olması tabiidir.

Siyâset kelimesinin bugün cari olan anlamları arasında ise ceza ve türevlerinin (idam cezası, işkence, katl vs.) yer almadığını görüyoruz. Daha çok devlet işlerinin düzenlenmesi, yürütülmesi, idare edilmesi gibi anlamları olan *siyâset*, yukarıda 18. yüzyılın ikinci yarsından itibaren başladığını söylediğimiz tercümelerden sonra politika (Fr. *politique*) kelimesi ile de karşılanmaya başlamıştır. Bu iki kelimelinin birbirini tam anlamıyla karşılayıp karşılayamayacağı meselesi bir yana, bugün *siyâset* kelimesinin *politika, politika* kelimesinin de *siyâset* yerine kullanıldığına şahit oluyoruz. Kelimenin bugünkü kullanım alanını göz önüne aldığımızda "siyâsetnâme"nin *siyaset, yani devlet idaresi veya politika hakkında yazılan şey* veya *devlet yöneticilerine bu işi hakkıyla yerine getirebilmeleri için nasihat eden eser* anlamlarını taşımak suretiyle bir kitaba ve daha sonra o kitabın muhteviyatına sahip olan diğer kitaplara ve böylelikle bir türe ad olması gayet makul görünmektedir. Ancak, meseleye söz konusu eserlerin meydana getirildikleri zamandan baktığımızda durum değişir.

"Bu durum neyi değiştirir?" diye sorulacak olursa, evvela dönemler ve o dönemde yaşayan insanları kendi kelimeleriyle/kavramlarıyla değerlendirmenin önemini zikretmek gerekir. Konumuz özelinde söyleyecek olursak; *siyâset* kavramının bugün bize ifade ettiği şeyin yüzyıllar önce yaşayan insanlar için de geçerli olup olmadığı veya ne kadar geçerli olduğu mutlaka dikkate alınmalıdır. Zira kavramların anlam katmanlarını dikkate almadığımızda verdiğimiz hükümler çoğu zaman bugünün güneşiyle dünü aydınlatmaya çalışmaktan öteye geçemeyecektir.

Bugün kahir ekseriyetin İslami edebiyat dolayısıyla Klasik Türk edebiyatının bir türü olarak gördüğü veya bildiği siyâsetnâmeden başka iki farklı siyâsetnâmenin daha var olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu durum siyâsetnâme denildiğinde ondan ne anlaşılacağı konusunda bir karmaşıklığa sebep olmaktadır. Bununla bağlantılı olarak hangi eserlerin hangi siyâsetnâme tanımı altına alınacağı konusu da bu karmaşıklıktan payına düşeni almaktadır.

Yukarıda zikredilen durumlardan neşet eden sorunların halli için ilk bakışta ortaya birkaç yol çıkıyor. Birincisi, devlet yöneticilerine nasihat için yazılan edebî eserler için bu eserlerin meydana getirildiği geleneğin kavramlarına uygun başka isim/ler vermek.

İkincisi, çokça yaygınlaşan bu adlandırmanın kendi sınırlarının ve aynı adla anılıp farklı literatürleri içeren diğer eserlerle olan bağlantısının daha kalın çizgilerle belirlenmesi koşuluyla kullanılmaya devam edilmesi.

Birinci yol, yarım asrı aşkın bir süredir kabul edilip kullanılan bir terimin yerine yeni bir terimin kullanılmasını gerektirdiğinden araştırmacılar ve okuyucular için başka karmaşalara sebep olabilir. Nitekim zikredilen zaman aralığında konuyla ilgili yapılan araştırmalardan müteşekkil külliyat git gide genişlemiş ve genişlemeye devam etmektedir. Bununla birlikte, gelenekte var olan *nasîhatü'l-mülûk, adâbu'l-mülûk, mir'atü'l-mülûk, âdâbü'l-hükkâm* gibi adlandırmaların birinin veya bunlardan hareketle ortaya konulacak yeni bir adlandırmanın zikredilen eserleri daha iyi tavsif edeceği de aşikârdır. Zira yukarıda örneklediğimiz üzere, siyâsetnâmenin birbiriyle bağlantılı üç farklı literatürü işaret ediyor olması her zaman bir karışıklığa gebedir.

İkinci yolda siyâsetnâme terimi yeniden, ağyarını mâni etrafını cami bir şekilde tanımlanmalı ve bu tanım yapılırken aynı adla anılan diğer literatürlerle olan ilişki de kesin hatlarıyla belirlenmelidir. Ancak, bu durumda şimdiye kadar ortaya çıkan literatürde siyâsetnâme terimine yüklenen anlamlar ve onunla ilgili yorum ve değerlendirmelerin, siyâsetnâmenin müstakbel tanımı ile olan farklılıkları başka problemleri ortaya çıkaracaktır.

Birinci ve ikinci yol olarak zikrettiğimiz yollar üçe veya beşe de çıkarılabilir. Ancak, gerek *siyâset* gerek siyâsetnâme gerekse de devlet yönetimine dair diğer kavramların hakkıyla tahlil edilip yerinde kullanılması bugünkü kavram karmaşasının çözümü için tek yoldur. Fıkıhtan felsefeye, iktisattan yönetim bilimlerine, tarihten edebiyata birçok disiplinin inceleme alanına giren bu türden eserlerin hakkıyla okunabilmesi ve bunlardan hakkıyla istifade edilebilmesi için onların yapıtaşları olan kavramları/terimleri yerinde kullanmak gerekmektedir. Böyle olduğunda bir kısmı yukarıda sayılan disiplinlerin çatısı altında yapılan çalışmalar amacına ulaşacak ve bu sayede bugüne ulaşan birikim ilim taliplerine alem olacaktır.

Bizim, mezkûr eserlerin içeriğinden hareketle bu konudaki iddiamız; yukarıda siyâsetnâme tanımlarının üçüncüsü altına alınan/alınabilecek eserlerin, sonradan meydana getirilen veya var olduğu kabul edilen siyâsetnâme türüne değil, nasîhatnâme türüne dahil edilmesi gerektiğidir. Bu durumda bahsini ettiğimiz literatür,

nasîhatnâmelerin devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönelik nasihatleri ihtiva eden kolunu teşkil edecek olup bu konudaki ayrıntılı bilgiler sonraki bölümde yer alacaktır. Böyle olduğunda sözünü ettiğimiz eserler için gelenekte var olan *nasîhatü'l-mülûk, nasîhatü'l-vüzerâ* veya *nasîhatü'l-mülûk ve'l-vüzerâ* gibi adlandırmaların kullanılması gündeme gelir.

Osmanlı yazınında da kullanımı olan *nasîhatü'l-mülûk (nasâyıhu'l-mülûk)* adlandırması, söz konusu literatürünün padişah haricindeki muhataplarını (şehzade, vezir, emir vs.) dışlayacağından yetersiz kalacaktır. Bu ve benzeri yetersizlikler *nasîhatü'l-vüzerâ* ve *nasîhatü'l-mülûk ve'l-vüzerâ* adlandırmaları için de geçerlidir. Bu durumda yöneticilere nasihat literatürünü muhatap kitlelerine göre şekillenmiş yukarıdaki adlandırmaları kapsayacak bir üst kavram ile ifade etmek daha doğru olacaktır. Bunun için de farklı seçenekler gündeme getirilebilir. Söz konusu literatürün Batı dillerindeki karşılıkları olan "fürstenspiegel" veya "mirrors for princes" terimlerinin geleneğimizdeki karşılığı olan "mir'âtü'l-mülûk" söz konusu seçeneklerden birisi olabilir. Ancak, "prince" ve "fürst" kelimeleri prens/şehzade anlamının yanında hükümdarı da ifade etmekle birlikte, *mülûk* sadece hükümdarları ifade etmektedir. Bu durumda "mir'âtü'l-mülûk" adlandırması "nasîhatü'l-mülûk" adlandırmasının yetersizliği ile malul olmaktadır. Bununla birlikte, mezkûr literatürün büyük oranda hükümdarları muhatap almasına dayanılarak ve "mülûk"un hükümdarla birlikte hükümdar adaylarını ve sair devlet yöneticilerini de kapsaması kaydıyla bu adlandırmaların kullanılması önerilebilir.

Mezkûr literatürün adlandırması konusunda bir diğer seçenek ise Özgür Kavak'ın ileri sürdüğü "siyasî nasihatnâme"dir.[452] Kavak, "genel bir tür" olarak kabul ettiği "siyasetname"nin kendi içerisinde alt kümelere ayrılabileceğini ve bunlardan birisinin de yöneticilere nasihat etmek maksadıyla kaleme alınmış edebî eserleri ifade eden "siyasî nasihatnâme" başlığı altında toplanabileceğini ileri sürmüştür.[453] Bununla beraber,

[452] Kavak, Tâhir b. Hüseyn'in, oğlu Abdullah'a devlet yönetimi konusundaki nasihatlerini ihtiva eden mektubunu yayımlarken bu adı kullanmıştır. Bk. Özgür Kavak, *Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatname*, 3. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019). Recep Yiğit ve Sibel Özil Erdağı da Kadızâde Mehmed İlmî'nin aynı literatüre dahil edilebilecek eserini mezkûr adlandırma ile tavsif etmişlerdir. Bk. Kadızâde Mehmed İlmî, *Kadızâde Mehmed İlmî'nin Siyasi Nasihatnâmesi: Mesmû'atü'n-nekâyih mecmû'atü'n-nesâyih*, haz. Recep Yiğit ve Sibel Özil Erdağı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2023). Kavak, III. Murad devrinde yaşamış kimliği belirsiz bir mütercim-şarihin hadisler temelinde dönemin padişahına nasihatlerini ihtiva eden risalesini de benzer bir isimlendirmeyle tavsif eder. Bk. Anonim, *Ümmetin İmamına Hadislerle Siyasi Nasihat: en-Nush bi's-Sünne li-İmâmi'l-Ümme*, haz. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Yayınları, 2024).

[453] Özgür Kavak, "Siyasetin Kavramsal Çereçevesi: İlgili Disiplinler ve Çağdaş Yorumlar", içinde *İslam Siyaset Düşüncesi: Kuramsal Arayışlar*, ed. Özgür Kavak ve Ahmet Okumuş (İstanbul: Küre Yayınları, 2025), 120.

"inhitat literatürü" içerisinde değerlendirilip yakın zamanda "ıslahatnâme" kavramsallaştırmasıyla ifade edilmesi önerilen eserleri de bu genel tür altında değerlendirmenin mümkün olabileceğini söyler.[454]

"Siyasî nasihatnâme" terkibi, "nâsîhatü'l-mülûk", "nâsîhatü'l-vüzerâ", "nasîhatü'l-mülûk ve'l-vüzerâ", "âdâbu'l-mülûk", "âdâbû'l-hükkâm", "nasîhatnâme", "siyasetnâme-nasîhatnâme" vb. adlandırmaların işaret edeceği anlamları kapsayıcı olabilmenin yanında söz konusu eserlerin siyasete/devlet yönetimine dair olduğunu ve nasihat temeline bina edildiğini de işaret edebilmektedir. Bu adlandırmanın, devlet yöneticilerine nasihat literatürün nasîhatnâme türü altında olup bu eserlerde verilen nasihatlerin yöneticilere işlerini (devlet yönetimini/siyaseti) hakkıyla yerine getirebilmeleri için sahip olmaları gereken ahlaki hasletleri, teknik bilgileri, tecrübeleri vb. aktardığını diğer adlandırmalara nispetle daha iyi ifade edeceği kanaatindeyiz. Bununla birlikte, "inhitat literatürü" içerisinde değerlendirilen eserlerin, genel bir tür olan "siyasetnâme"nin birinci dereceden bir şubesi değil, "siyasi nasihatname"nin özel bir şubesi olarak da değerlendirilebileceğini belirtmeliyiz. Zira bu eserlerin önemli bir yekununda *nasihat* amacı doğrudan ve dolaylı olarak kendisini göstermektedir.[455] Bununla beraber, bu eserler bir devlet yöneticisinin isteğiyle/teşvikiyle veya devlet yöneticilerine arz edilmek üzere yazılmaları; yazarlarının âlim kişiliklerinin yanında büyük oranda bürokrat kimliğine de sahip olmaları; işedikleri konuların temelde *adalet, liyakat, istişare, tedbir, teenni* vb. ortak kavramlar etrafında şekillenmesi ve bu doğrultuda ortak kaynaklardan istifade edilmesi yönlerinden ortaklaşmaktadırlar.

[454] Kavak, "Siyasetin Kavramsal Çereçevesi: İlgili Disiplinler ve Çağdaş Yorumlar", 120-21.

[455] Bu özelliğin, mezkûr literatürün "siyasî nasihatnâme"ler altına alınması için tek başına yeterli olmadığını da belirtmeliyiz. Zira aynı durum kimi zaman siyasete müteallik literatürün başka dalları altındaki eserlerde, mesela İbn Teymiyye'nin *Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'sinde de karşımıza çıkabilmektedir. Bu tespit ve kaynağı için bk. Takıyyüddin İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye fî Islâhi'r-ra'î ve'r-ra'iyye*, 4. bs, haz. Ali b. Muhammed el-İmrân (Riyâd: Dâru İbn Hazm, 2019), 4'ten aktaran: Kavak, *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri*, 134.

3. BÖLÜM: NASÎHAT, NASÎHATNÂME VE DEVLET YÖNETİCİLERİNE NASÎHAT LİTERATÜRÜ

Çalışmamızın ilk bölümünde *siyâset* kavramının anlam alanını araştırmaya çalıştık. Bu araştırma, siyâsetnâme adıyla anılan literatürün ne olduğunu yeni baştan düşünmek ve meseleye eleştirel bir şekilde yaklaşmak amacına matuftu. Bu doğrultuda, en geniş tanımıyla "siyaset hakkında yazılmış eser/metinler"i işaret eden siyâsetnâme terkibinin ne zamandan beri edebî bir terim olarak kullanıldığını ve bu kullanımın macerasını tespit etmeye çalıştık. Sonuçta, siyâsetnâmenin, zikredilen geniş tanımın işaret ettiği literatürden ayrı birbiriyle bağlantılı iki literatürü daha işaret ettiğini gördük. Bunlardan birisi, Osmanlı Devleti'nde suçlulara uygulanacak cezaları içeren hukuk metinleridir. Bu metinlerin siyâsetnâme olarak adlandırılması, *siyâset* kelimesinin Türk ve dolayısıyla Osmanlı yazınında başlangıçtan 18. yüzyılın ikinci yarısına kadarki baskın/galip anlamı olan "kamu otoritesinin nizam-ı devlet için vazettiği kanun/yasa/hüküm ve bunlar neticesinde ortaya çıkan muhtelif cezalar, bilhassa idam/ölüm cezası" anlamından kaynaklanır. Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden ikinci literatür ise devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına işlerini hakkıyla yapabilmeleri için bilgi ve tecrübeler aktaran eserlerden oluşur. Bu eserlerin siyâsetnâme olarak adlandırılmasında *siyâset* kelimesinin 19. yüzyıldan itibaren giderek yaygınlaşan ve bugün politika kelimesiyle de karşılanan "devlet işleri ve devletler arası ilişkileri yürütmek; devlet yönetimi" anlamından kaynaklanmaktadır.

Çalışma konumuzu teşkil eden eserlerin oluşturduğu külliyatı ifade etmek için siyâsetnâme adlandırılmasının kullanımı, Nizâmülmülk'e atfedilen ve esasında bir başlığa sahip olmayan eserin *Siyâsetnâme (Siasset Naméh)* başlığıyla neşir ve tercümesinin yapıldığı[456] 1890'lı yıllardan sonraya dayanır. Siyaset kelimesinin 19. yüzyıldan sonra yaygın olarak devlet yönetimi vb. anlamlarda kullanılması ve bununla birlikte devlet yönetimi ile ilgili bir eserin siyasetname başlığıyla neşredilmesi bu türden diğer eserlerin de bu adla nitelenmesine ve zamanla edebiyatımızda böyle bir tür olduğu kanısına varılmasına yol açmıştır.

[456] Nizam oul-Moulk, *Siasset Naméh: Traité de gouvernement, composé pour le sultan Melik-Châh /par le vizir Nizam oul-Moulk*, ed. Charles Schefer; Nizam oul-Moulk, *Siasset Naméh: Traité de gouvernement, composé pour le sultan Melik-Châh /par le vizir Nizam oul-Moulk*, çev. Charles Schefer.

Yukarıda işaret edilen literatürleri işaret eden tanımların mahiyetleri, birbiriyle ilişkileri ve bu ilişki içerisinde kendisini belli eden yetersizlik ve tutarsızlıklara dayanarak *devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmeleri için sağlayacak nasihat temelinde bilgi ve tecrübeler aktaran eserlerin*; yani, Nizamülmülk'ün yukarıda zikredilen eserine benzer muhteviyatta olan eserlerin "siyâsetnâme" değil, "nasîhatnâme (pendnâme)" türü altına alınması gerektiği kanaatindeyiz. Zira aşağıda ayrıntısıyla açıklanacağı üzere Klâsik Türk edebiyatı geleneğinde ve onun beslendiği edebiyatlarda bu anlamıyla "siyâsetnâme" adında bir yazın türü yoktur. Ancak, bugün daha ziyade siyasetname adıyla anılan ve yukarıda zikrettiğimiz tanıma uyan eserlerin oluşturduğu külliyatın, genişliği ve kendine has özellikleriyle ayrı bir kategori altında değerlendirilmesinin gerekli olduğu da aşikârdır. Bu sebeple mezkûr eserleri nasihatnamelerin yöneticileri muhatap alan bir kolu/şubesi olarak değerlendireceğiz. Bu bağlamda evvela *nasîhat* kavramının anlam alanına kısaca göz attıktan sonra edebiyatımızda nasîhatnâme/pendnâme türünü inceleyecek ve bu türün yöneticileri veya yönetici adaylarını muhatap alan mezkûr şubesi hakkında bilgi verilecektir.

3.1. Nasîhat

Arapça bir kelime olan "nasîhat"ın kökü "en-nush"tur (اَلنُّصْحُ). Nush, mansûhun-lehin (nasihat verilenin) dünyevî ve uhrevî bi'l-cümle hayrını istemek demektir. Bu kökün ifade ettiği iki mana daha vardır. Bunlardan biri, "bir nesnenin hâlis ve bî gışş (hilesiz, saf) olması"dır. Buna bağlı olarak halis bala da *nâsih* denilir.[457] Böyle olduğunda *nasîhat* "balı arındırmak"[458] anlamına gelmektedir. İkincisi de "libâs/elbise dikmek"tir.[459] Bu manaların verildiği *Okyanus Lügati*'nde "öğüt vermek" manasındaki "en-nesâhiyyet" maddesi altında şu bilgiler kayıtlıdır:

> *Mü'ellifin Basâ'ir'de beyânına göre bu mâdde iki ma'nâya mevzû'dur: Biri hulûs ve nekâ' ve biri iltiyâm ve refâ' ma'nâsınadır. Nâsıh, mansûhun-leh olana kavlini ihlâs eylemek münâsebetiyle pend ve va'zda isti'mâl olundu. Yâhûd hayyât, sevb-i memzûku ref' ve ıslâh eylediği gibi*

[457] Mütercim Asım Efendi, "Nasîhat", içinde *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît: Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, 2, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1248.
[458] Muhammed b A'lâ b Ali el-Fârukî el-Hanefî Tehânevî, "n-s-h", içinde *Keşşâfu Istılâhati'l-Fünûn ve'l-Ulûm* (Beyrut: Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], 1996), 1701.
[459] Mütercim Asım Efendi, "Nasîhat".

> *nâsıh, mansûhun-lehin hâlini ıslâh eylemekle pend ve nasîhatte isti'mâl olundu.*[460]

Aynı lügatin *nasîhat* maddesi altında "Din nasihattir" şeklinde Türkçeye aktarılan lafzın içerisinde yer aldığı hadise de atıfta bulunularak buradaki *nasîhat*ın *ihlâs-ı niyet*, yani samimiyet olduğu ifade edilmektedir. Nitekim hadisin devamında kime (kimin için) nasihattir diye sorulunca Hz. Peygamber'in, "Allah'a, kitabına, resulüne, Müslümanların meşru idarecilerine ve bütün Müslümanlara" şeklinde cevap verdiği nakledilir.[461] Bu minvalde *nasûh tevbe*[462] de saf, halis ve samimi bir şekilde pişman olmak ve af dilemek anlamıyla *nush* kökünün bu anlamını göstermektedir. Bu doğrultuda Kur'ân'dan getirilebilecek bir diğer örnek ise Tevbe Suresi'nin 91. ayetidir. Ayette cihada katılamayan kişiler için Allah ve peygamberine sadık kaldıkları sürece (نَصَحُوا لِلّٰهِ وَرَسُولِهِ) sorumluluk olmayacağı vahyedilir.[463]

Mehmet Görmez, mezkûr hadiste geçen *nasihat* kelimesinin anlam alanını araştırmaya hasrettiği makalesinde kelimenin samimiyet ve saflık anlamı ile elbise dikmek anlamının birleştiği diğer anlamın ise, *insanları iyiye ve güzele sevk etmek için yapılan güzel konuşma va'az, öğüt, tavsiye, ihtar ve ibret verici ders*[464] olduğunu aktarır.
Çağrıcı, *el-Müfredât*, *el-Ta'rîfât* ve *Lisânü'l-'Arab* gibi lügatlerde yer alan maddelerden hareketle *nasîhat*ı şöyle tarif eder:

> *Nasihat kelimesi "başkalarının hata ve kusurunu gidermek için gösterilen çaba; iyiliği teşvik, kötülükten sakındırmak için verilen öğüt; başkasının faydasına ya da zararına olan hususlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu yönde gösterdiği gayret manalarında kullanılmaktadır.*[465]

Anlaşıldığı üzere *nasîhat*, insan söz konusu olduğunda, onu saf ve hâlis hâline döndürmek, kötülüklerden ve çirkinliklerden sakındırmak ve temizlemek için işlenen bir

---

[460] Mütercim Asım Efendi, "en-nesâhiyyet", 1247-48.
[461] Hadisin kaynakları ve versiyonları hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Görmez, "Hz. Peygamber'in Bir Din Tanımı: Bir Hadisin Semantik Tahlili", *Diyanet İlmi Dergi*, sy Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav)-Özel Sayı- (2003): 331-32.
[462] Kur'an-ı Kerim, "Tahrîm", 66/8.
[463] "Güçsüzler, hastalar ve harcama yapma imkânı olmayanlar için -Allah ve peygamberine sadık kaldıkları sürece- sorumluluk yoktur. İyi niyet sahiplerini sorumlu tutmak olmaz. Allah bağışlayıcıdır, esirgeyicidir." Kur'an-ı Kerim, "Tevbe", 9/91.
[464] Görmez, 333.
[465] Mustafa Çağrıcı, "Nasîhat", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 408.

fiildir. Söz konusu kumaş olduğunda iğne ile işlenen bu fiil, sıra insana geldiğinde söz veya yazı ile veya kelimelerle işlenmektedir. *Nasîhat* fiilinin temel anlamıyla bağlantılı olan önemli özelliği ise, nâsıhın bilgi ve tecrübelerini karşılığında dünyevî bir menfaat ummadan iletmesidir.[466]

Nasîhat kelimesi Türk dilinde daha çok *öğüt* ve başka bir Arapça kelime olan *tavsiye* ile[467]; Fars dilinde ise *pend* ve *enderz* kelimeleriyle karşılanmaktadır.[468] Osmanlı dönemi Türkçesini esas aldığımızda ise *öğüt* ve *tavsiye* kelimelerine ek olarak *pend*, *va'z*/*mev'ıza*, *ibret*, *tezkîr* gibi birçok kelimenin bu kelimeyle paralel olarak veya bunun yerine kullanıldığını görebiliriz. Kökenleri Türkçe, Farsça ve Arapça olan *öğüt*, *pend* ve *nasîhat* kelimeleri, birbirlerini tam olarak karşılamadığı/karşılayamayacağı da muhakkak olmakla birlikte çoğu sözlük, tercüme ve şerhlerde büyük çoğunlukla birbirlerinin yerine ve karşılığına kullanılmışlardır.

Klasik Türk edebiyatında çoğu zaman *nasîhat* kelimesinin yerine kullanılan *pend* kelimesi Avesta dilindeki "pantay" ve Pehlevîcedeki "panti" kelimelerinin son şekli olup temelde yol (râh) anlamına gelir.[469] Buradan hareketle *pend dâden* birleşik fiili de yol vermek, gidilecek yolu göstermek anlamlarıyla nasihat etmek (*nasîhat kerden*, *enderz dâden*, *va'z kerden*, *tezkîr*) karşılığında kullanılır.[470] Fars dilinde *pend* kelimesine paralel veya onun karşılığında kullanılan *enderz* kelimesi de Eski Farsçada *hem-darza* ve Pehlevîcede (Orta Farsçada) *handarz*[471] şekillerinden sonra bu hâlini almış olup onun sahip olduğu anlamların yanında *vasiyet* kelimesi ile de karşılanmıştır.[472] Daha çok hakîmâne sözleri ifade eden *enderz*, genellikle bir büyüğün çocuklarına, öğrencisine, müminlere ve ammeye veya belirli bir meslek erbabına yol göstermek söylediği sözleri ifade eder.[473]

---

[466] Tehâvenî, "n-s-h", 1701.
[467] https://sozluk.gov.tr/?ara=nasihat ; https://lugatim.com/s/nasihat ; Yaşar Çağbayır, "nasihat", içinde *Ötüken Türkçe Sözlük*, c. 4 (Ötüken Neşriyat, 2007).
[468] https://vajehyab.com/?q=%D9%86%D8%B5%DB%8C%D8%AD%D8%AA (Erişim: 15.06.2024)
[469] Charles Henry de Fouchecour ve Reza Mostafavi Sabzevari, "pandnamah (پندنامه)", içinde *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, c. 5, erişim 23 Aralık 2024, https://rch.ac.ir/article/Details/13211; Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyet'e Kadar)*, 2. bs (Pinhan Yayıncılık, 2017), 439.
[470] Lugatnâme-i Dehhoda, "pend dâden", https://vajehyab.com/dehkhoda/پند-دادن?q=پند%20دادن (Erişim: 15.06.2024).
[471] Musa Balcı, *Taşa Kazınmış Sözler: İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 141.
[472] Lugatnâme-i Dehhoda, "enderz", https://vajehyab.com/dehkhoda/اندرز?q=اندرز (Erişim: 15.06.2024); Ayrıca bk. Balcı, *Taşa Kazınmış Sözler: İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*, 146-47.
[473] Katayun Mazdapour, *Enderznâmehâ-yı İrânî* (Tahran: Defter-i Pejuheşhâ-yı Ferhengi, 1386), 11-12.

Türklerin, İslamlaştıktan sonra kendi dillerinde yazdıkları ilk eserlerden bu yana *nasîhat* ve *pend* karşılığında kullanımına şahit olduğumuz *öğüt* kelimesinin bu ikisinden farklı olarak düşünmek veya düşündükten sonra anlamak manasına gelen ö- kökünden geldiği kabul edilir. Buradan hareketle "ög", akıl; "ögü", akıllı/bilge kişi; "ögüt/övüt" de *nasîhat* kelimeleriyle karşılanır.[474] *Divânü Lügâti't-Türk*'de öğüt maddesine verilen örnek şudur:

Algıl ögüt mendin ogul erdem tile / Boyda uluğ bilge bolup bilging ula[475]

İslam âlimlerinin kahir ekseriyetine göre nasihat farz-ı kifayedir. Hz. Muhammed, Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarından birisinin de nasihat olduğunu bildirmiştir.[476] Nasihatin İslam diniyle bağlantısını ve önemini belirtmek için sıkça atıfta bulunulan hadislerin başında "Din nasihattir" ifadesiyle başlayan hadis gelmektedir. Bu hadis, devlet yöneticilerine nasihat etmek üzere eser kaleme alan müelliflerin de temel dayanaklarından birisi olmuştur. Nitekim mezkûr hadise göre nasihatin muhataplarından birisi de Müslümanların yöneticileridir.[477] Bu doğrultuda müellifler kimi zaman açıkça kimi zaman da örtük olarak kaleme aldıkları eserleri, üzerlerinde bir sorumluluk olarak gördükleri nasihat etme görevine dayandırdıklarını ifade ederler.[478]

Eserini mezkûr hadis temelinde kaleme alan yazarlardan birisi Mâverdî'dir (ö. 450/1058). O, *Nasîhatü'l-Mülûk*'un mukaddimesinde bu hadise yer verdikten[479] sonra eserinin telif sebebi hakkında şunları söyler:

> *Biz bu "Nasîhatü'l-Mülûk" isimli kitabımızı sultanlara onların kendilerine ve tebaalarına olan şefkatlerini ortaya koymak için yazdık. İçerisinde doğru nasihat ve apaçık öğüt [sâdıku'n-nasîha ve belîğu'l-mev'ize] bulunan kitabımızı kim mütalaa eder, onu inceler, kontrol eder, ona kulak verir ve gerekli ilgiyi gösterirse, benim kendisine en büyük dost olduğumu, nasihatça en büyük yardımcı olduğumu, en büyük hizmeti yaptığımı bilmiş olacağını umarım*.[480]

---

[474] A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 5. bs, çev. Mehmet Akalın (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007); Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, diz. Mehmet Ölmez, çev. Mustafa S. Kaçalin (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 58, 74-75.

[475] Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 59.
Kutadgu Bilig'de aklı temsil eden kahramana "Ögdülmiş" adının verildiğini de burada hatırlatmalıyız.

[476] Çağrıcı, "Nasîhat", 408.

[477] Hz. Muhammed'in, ümmetine devlet başkanlarına (ulu'l-emre) nasihat sorumluluğunu yüklediğine ve bu sorumluluğun ihmali durumunda cezalandırılacaklarına dair diğer bazı hadisler için bk. Salih Şahin, *İslam Hukukunda Devlet Yönetimi ve Başkanlık Sistemi* (Ankara: İlâhiyât, 2024), 361.

[478] Özgür Kavak, "Nasihat Hadisinin İzinde Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi: en-Nush bi's-Sünne li-İmâmi'l-Ümme", 10, içinde, Anonim, *Ümmetin İmamına Hadislerle Siyasi Nasihat: en-Nush bi's-Sünne li-İmâmi'l-Ümme* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2024).

[479] Ebü'l-Hasan Ali b Muhammed b Habib Maverdi, *Nasîhatü'l-Mülûk*, haz. Fuad Abdülmünim Ahmed, ; (İskenderiye: Müessesetu Şebabi'l-Câmia, 1988), 44; Maverdi, *Siyaset Sanatı: Nasîhatü'l-Mülûk*, çev. Mustafa Sarıbıyık (İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000), 113-14.

[480] Maverdi, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 45; Maverdi, *Siyaset Sanatı: Nasîhatü'l-Mülûk*, 114-15.

Yöneticilere nasihat literatürünün önemli örneklerinden birisi olan *Sirâcü'l-Mülûk*'un "nasihat" konusuna ayırdığı faslında Turtuşî'nin verdiği bilgiler, nasihatin semantik arka planına, önemine ve bu kavram temelinde kaleme alınan nasîhatnâmelerin mahiyetine dair önemli bilgiler içermektedir. Meliklere ışık olsun, yol göstersin diye kaleme alınan bu eserde nasihat ile ilgili aktarılan mezkûr bilgiler, nasîhatnâmelerin yöneticileri muhatap alan şubesine dahil olan veya dahil edilebilecek eserlerin anlaşılması ve değerlendirilmesi hususunda da önem arz etmektedir:

> *Ey dost! Bilmelisin ki nasihat hem Müslümanlar için hem de tüm kullar içindir. Ve peygamberlerin ahlâkındandır.* […] *Ebû Hüreyre şunu rivayet ediyor: Resûlullah (s.a.v) buyurmuştur: "Din nasihattır, din nasihattır, din nasihattır." Resûlullah'a: "Ey Allah'ın elçisi, kimin için nasihattır?" diye soruldu. Peygamber Efendimiz şu cevabı verdi: "Allah için, Kitabı için, Elçisi için, Müslümanların önderleri için ve Müslümanların hepsi için."*
>
> *Nushu (öğüdü) hülasa etmek gerekirse; salah, barış ve esenliğin gerçekleşmesine vesile olacak şeyi yapmak demektir. Salâhat ile nasâhat birbirlerinden anlam etkilenmesi olan köklerdir. Nasihat, kök itibarıyla örülen şey demektir. Küçükleştirme kalıbı ile nusayhatun'dür. Araplar "Bu gömlek mensuhtur." derken, örülmüştür demek isterler. Nush, çeşitli haller ve öznelerle beraber kullanılırken anlamı da değişir. Meselâ, nushun Allah için olması demek, Allah Teâlâ'yı noksan sıfatlardan tenzih etmek demektir. Biz Allah'ı zihnen ve sözle O'na yakışmayacak sıfatlardan berî olduğunu düşünür ve söylersek, Allah için nasihat etmiş oluruz. O'na itaat eder, O'nun hukukuna hürmet gösterirsek; O'nun yasakladığı şeylerden kaçınır, sevaplara koşarsak, bizim yaptığımız bir nasihattır. O'na isyan edenlere tavır alır ve O'nun yolunda cihat edebilirsek, Allah için nasihat etmiş oluruz.*
>
> *"Nasihatın; Allah'ın kitabı için olması"na gelince, Kur'ân-ı Kerîm'i okumak, içinde geçenleri anlamak, tahrif edicilerin yorumlarından onu uzak tutmak, Kur'ân'a leke düşürmek isteyenlere kulak vermemek ve tüm insanlara faydalı olmak için ondaki ilmi öğrenmek demektir.* […]
>
> *Resûl için nasihat; Allah Resûlü'nü desteklemek, ölü veya diri ona feda olabilmek, onun geleneğini diriltmek, davet yolunda onun uslûbunu izlemek ve onun tertemiz ahlâkına sarılmak demektir.*
>
> *Nasihatın imamlar için olması, önderlere nasihat edilmesi demek; gaflet anlarında onları uyararak yaptıkları görevde yardımcı olmak, bilmediklerini öğretmek, kötülük yapmak isteyenleri bu işten sakındırmak, vergi tahsildarlarının ve memurlarının nasıl bir huy taşıdığını ona bildirmek, ihtiyaç anında yardımına koşup zafer*

bulmasında katkı sağlamak, iyi ve hakka dayalı bir idare yürüttüğü zaman kalpleri ona ısındırmaya çalışmak demektir.[481]

Turtuşî'nin, "nasîhat"in kökenine ve anlam alanına dair aktardıkları, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız düşüncelerin özeti mahiyetindedir. Nasihat konusunda yukarıda zikredilen hadiste geçen "nasîhat" kelimesinden ne anlaşılması gerektiğini de açıklayan yazarın, imamlar (sultan/melikler) için nasîhatin ne olduğuna dair verdiği bilgiler de yöneticileri muhatap alan nasîhatnâmelerin mahiyetini özlü bir şekilde ifade eder. Bu aktarımlar, yukarıda belirttiğimiz üzere çalışma konumuzun ana malzemesini teşkil eden eserlerin nasîhatnâme türü altında değerlendirilmesi gerektiğini delillendiren erken örneklerden birisi olarak da aşağıda aktarılacak bilgilerin temelinde yer almaktadır.

III. Murad döneminde doğrudan padişaha hitaben kaleme alınmış, devlet yönetimiyle ilgili nasihatleri ihtiva eden hadislerin derlenip tercüme ve yer yer şerh edildiği bir risale de mezkûr hadis temelinde kaleme alınan eserlere Osmanlı döneminden verilebilecek önemli bir örnektir. Kimliği meçhul mütercim/şarih eserin mukaddimesinde zikrettiği bu hadisle amel etmeye karar verdiğini ve henüz yerine getirmemiş olduğu "Müslümanların sultanına nasihat etme" görevini ifa etmek üzere bu eseri kaleme aldığını belirtir.[482] Risale yazarı telif sebebi olarak mukaddimede zikrettiği bu hadise ana metin içerisine de yer vermiş ve hadisin tercüme-şerhinden sonra bu ve bunun gibi hadisler mucibince eseri padişaha nasihat için kaleme aldığını açıkça belirtir:

Ya'nî dînin dînin ra'si Allahu te'âlâya nasîhatdir, îman getirip tevhîd etmekle. […] *ve e'imme-i müslimîne nasîhatdir, ma'rûfla emr etdiği yerde mutî' olup ve bir husûsda imâm-ı müslimin gaflet etse tenbîh edip gafletini def' etmekle.*

[…] *Bunun gibi ehâdîs-i şerîfe bu miskîn-i fakîr ve dâ'î-yi hakire bâ'ise olmuşdur ki* ***pâdişâh-ı 'âlem-penâh hazretlerine nasîhat için*** *bu risâle yazıla…*[483]

[481] Muhammed b. Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk -Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair-*, 2. bs, çev. Said Aykut (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 475-78.
[482] Anonim, *Ümmetin İmamına Hadislerle Siyasi Nasihat: en-Nush bi's-Sünne li-İmâmi'l-Ümme*, haz. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Yayınları, 2024), 38-39.
[483] Anonim, *Ümmetin İmamına Hadislerle Siyasi Nasihat: en-Nush bi's-Sünne li-İmâmi'l-Ümme*, 63. İlim sahiplerinin yöneticilere nasihat etme sorumluluğu *Nüshatü's-Selâtîn*'de şu cümle ile ifade edilir. *Cümle ehl-i beyâna vâcibdür ki pâdişâhlarına pend u nushla mededkâr olalar.* Bk. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, haz. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 291.

Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy 'anil münker ilkesiyle de temellendirilen[484] nasihati talep ve kabul edip onunla amel etmek de muhatapların, bu bağlamda devlet yöneticilerinin sorumluluklarından birisidir. Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk*'u genişleterek tercüme eden Alâ'î b. Muhibbî eş-Şîrâzî bu gerekliliği şöyle ifade eder:

> *Pes beglere ve vâlîlere lâyık budur ki bu hikâyetleri ve nükteleri nasbü'l-'ayn ideler ve* ***mevâ'iz u nasâ'ihi istimâ' idüp*** *her vakt ki bir 'âlime mülâkat olurlar ol 'âlimden* ***va'z u nasîhat taleb ideler*** *ve 'âlimlere dahı lâyık budur ki beglere va'z u nasîhat idüp hakk-ı sarîhi anlara gösterüp anları mağrur itmeyüp kelimetü'l-hakkı, egerçi ki acıdur, anlara ilkâ ideler*.[485]

Celâlzâde Mustafa (ö. 975/1567) *Mevâhibü'l-Hallâk*'da padişahların riayet etmesi gereken on emirden birisinin güvenilir âlimlerin[486] nush u pendini kabul etmek olduğunu aktarır.[487] Kâsım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî'nin *Enîsü'l-Celîs* adlı tercümesinde padişahlara nasihat talep etmeleri, geçmiş dönem sultan ve halifelerinin hayatlarına atıfta bulunularak nasihat edilir:

> *Selâtîn ve hulefâ-i mâzî ki var-ıdı, girçek dîndârlar-ıdı, illâ 'ulemâdan nasîhat taleb iderler idi. Şöyle ki Hârûnu'r-Reşîd Şekîk-i Belhî'ye eyidi ki bana öğüt vir…*[488]

Devlet yöneticilerine yol göstermek bağlamında yer yer onları ikaz etme amacı da taşıyan eserlerin nasihat sorumluğuna dayandırılması, kimi zaman tehlikeli sonuçlar doğurması muhtemel bu amele meşruiyet kazandırmalarını da sağlar. Nitekim nasihatin farz olduğunu ifade eden Buhârî şarihi Kurtubî (ö. 671/1273) nasihat etmenin şartlarından birisini "kendisine bir zarar gelmeyeceğinden emin" olunması olarak belirtir.[489]

---

[484] Mustafa Çağrıcı, "Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy 'anil münker", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006).

[485] Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, haz. Zehra Öztürk (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024), 1:212-13.

[486] Nasihat yazarları, yöneticilere nasıl kimselerden nasihat almaları gerektiği konusunda da bilgi verir. Bk. Abdülhamid el-Kâtib, *Doğu'nun Hükümdarı*, çev. Güldane Gündüzöz ve Soner Gündüzöz (İstanbul: Antik Şark Klasikleri, 2007), 50; Zencânî, *Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyasetnâme*, 2. bs, çev. H. Hüseyin Adalıoğlu (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 143.

[487] Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 00006), 154b.

[488] Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, haz. Azmi Bilgin (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 95. Benzer bir aktarımı Benzer bir aktarımı Bostanzâde Yahyâ'nın (ö. 1049/1639) *Mir'âtü'l-Ahlâk*'ında da görürüz. Bk. Yahya b. Muhammed Tirevi Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03537), 184a.

[489] Çağrıcı, "Nasîhat", 408.

3.2.Klâsik Türk Edebiyatında Nasîhatnâme

Nasîhat ve *pend* kelimelerinin Osmanlı Türkçesinde *öğüt* kelimesinin Arapça ve Farsça karşılıkları olarak kullanıldığını söylemiştik. Bu doğrultuda nasihat ve pend vermek amacını taşıyan yazılı eserlerin önemli bir kısmı nasîhatnâme veya pendnâme başlığını almış veya bu adlarla nitelenmişlerdir. Nasîhatnâme ve pendnâme kadar yaygın olmamakla birlikte, bunlarla aynı amacı taşıyan kimi eserlere *öğütnâme* adı verildiği de vâkidir.[490] Öte yandan, *tavsiye* ile aynı kökten gelen ve geniş manasıyla nasihat etmek yerine kullanılan "vasiyet"in de *vasiyetnâme* şekliyle kimi eserlerin başlığında yer aldığını müşahede ediyoruz.

Nasîhatnâme, *pendnâme*, *öğütnâme*, *vasiyetnâme* ve bunlarla bağlantılı başka birçok ad, klâsik Türk edebiyatında muhataplara yol göstermek amacıyla yazılan eserlere başlık olmuş veya mezkûr eserler bu adlarla nitelenmiştir. Bunun yanında, *nasîhat*, *pend* veya *vasiyet* kelimeleri veya bunların müştakları nâme kelimesinden başka isimlerle birleşerek de kitap başlıklarında yer almışlardır: *Risâletü'n-Nushiyye*, *Dürer-i Nasâyıh*, *Câmi'u'n-Nasâyıh*; *Pend-i Attâr, Pend-i Ricâl*, *Pend-i Mahdûmân*; *Vasiyyet-i Nûşirevân* vb. Nasihat muhtevalı birtakım eserler ise nasihat, pend, vasiyet, öğüt vb. isimleri almayıp bazen muhataplarının ismiyle bazen de müellif veya mütercimin uygun gördüğü başka isimlerle de anılırlar: *Râznâme*, *Sa'âdetnâme*, *Murâd-nâme, Hayriyye (Hayrî-nâme), Lutfiyye* vb. *Nasihat* kavramının hem anlam alanının genişliği hem de doğrudan olmasa da müştaklarının Kur'ân'da ve her ikisinin de hadislerde geçmesinin[491] de tesiriyle, diğer kavramlardan daha sık karşımıza çıktığını söylemek mümkündür. Konumuz özelinde ise yol gösterilecek, tavsiye verilecek muhatap bir yönetici veya yönetici adayı olduğundan ve bu amaç dinî bir temele dayandırıldığından "nasihat" kelimesinin bunun için daha uygun olacağını söyleyebiliriz. Nitekim yönetici veya yönetici adaylarını muhatap alan eserlerin bir kısmının *nasîhatü'l-mülûk/nesâyihü'l-mülûk*, *nasîhatü'l-vüzerâ*, vb. isimlere sahip olduğunu veya bu türden isimlere sahip olmasa da bunlarla nitelendiğini görüyoruz.

Muhtelif muhataplara, onların iyiliği için ve karşılık beklemeden yol göstermek, ayna olmak, bilmediklerini bildirmek veya iyiliği emredip kötülükten sakındırmak manasıyla *nasîhat*, karşılığında veya onunla paralel olarak kullanılan diğer kelimelere göre daha geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bu nedenle biz, yukarıda saydığımız nedenler ve

[490] Mahmut Kaplan, "Müellifi Meçhul Bir Öğüt-Nâme", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 38 (2008): 111-28; Mahmut Kaplan, *Hayriyye-i Nâbî* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2008), 1.
[491] Çağrıcı, "Nasîhat", 408.

verdiğimiz örnekler temelinde bu türden eserleri "nasîhatnâme" adı altında değerlendirmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz. Türkçe yazına Feridüddin Attar'ın (ö. 1221) meşhur eserinden sonra ve çok büyük bir ihtimalle onun adlandırmasının etkisiyle girdiğini müşahede ettiğimiz "pendnâme" adlandırması, "nasîhatnâme"den belirgin bir farkla ayrılmıyor olsa da söz konusu İslam düşüncesini ihtiva eden eserler olduğunda "nasîhatnâme" adlandırmasının daha kapsayıcı olacağı açıktır.

Klâsik Türk edebiyatı araştırmacılarının kahir ekseriyeti edebî bir tür olarak kabul ettikleri nasihatnâme ile pendnâmeyi birbirinin karşılığında kullanmışlardır. Bu bağlamda *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde hem "nasihatname" hem de "pendnameler" adlı iki ayrı maddeye yer verilmiş olup "nasihatname" hakkındaki geniş bilgi için pendname işaret edilmiştir. Ansiklopedide "pendnameler" maddesi altında şu bilgilere yer verilmiştir:

> *İslâmî temele dayanan ahlâk ve âdâb kaidelerini veciz ifadeler ile dile getirerek, insanlara ve bilhassa genç nesillere öğüt vermek amacı ile kaleme alınan eserler [çoğunlukla] nasihatname, pendname gibi adlar almıştır.*[492]

Daha sonra Türk yazınında öğüt geleneğinin öncülleri ve Attar'ın *Pendnâme*'sinin Türk edebiyatı üzerindeki etkisi üzerinde durulan maddede *Kutadgu Bilig*; *Atabetül Hakâyık* ve *Risâletü'n-Nushiyye* ile birlikte manzum nasîhatnâmelerin ilk örnekleri arasında gösterilmiştir.[493]

> Aynı ansiklopedinin "nasihatname" maddesi altında ise şu bilgiler yer alır:
>
> *Dinî, ahlâkî ve sosyal konularda öğüt vererek yol gösteren manzum veya mensur eserlere bu ad verilir. Öğretici nitelikte olan bu eserlerin içinde atasözleri, deyimler, ayet ve hadisler, kelâm-ı kibarlar, din ululârının sözleri, darb-ı meseller bulunmaktadır.*[494]

*İslam Ansiklopedisi*nde ise "pendnâme" maddesi, "nasihatname türündeki eserlerin diğer adı" şeklinde tanımlanıp bu madde ile ilgili bilgiler "nasihatnâme" maddesi altında

[492] "Pendnâmeler", içinde *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler, İsimler, Eserler, Terimler)* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 241.
[493] "Pendnâmeler", 241-42.
[494] Komisyon, "Nasihatnâme", içinde *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler, İsimler, Eserler, Terimler)* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 522.

işlenmiştir.[495] İlgili maddede yer alan tanım şöyledir: *Fert ve toplumu eğitmek, devlette dirlik ve düzenliği sağlamak amacıyla yazılan eserlerin genel adı*.[496]

Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü'nde ise "nasihatname" maddesi şu şekilde tarif edilmiştir:

> *Pendnâme. Öğüt Kitabı. İnsanları doğru yola sevketmek, ahlaklı yaşamalarını sağlamak için öğütler veren, bu yolda ibretli hikâyeler içeren manzum veya mensur eserlerin genel adı. Müstakil kitapların yanında öğüt ve nasihat içeren münferit manzumeler de yazılmıştır.*[497]

Diğer birçok ansiklopedi ve sözlük maddesiyle birlikte edebî türler üzerine olan çalışmalarda da nasîhatnâme ile pendnâme birbirlerine atfedilmiş ve bunlar hakkında benzer bilgiler verilmiştir.[498] Örneğin; F. Devellioğlu'nun sözlüğünde "nasihatnâme"nin tanımı şöyledir: *İnsanlara öğüt vermek, yol göstermek maksadıyla yazılan manzum ve mensur eser (bkz. Pend-nâme).*[499] Aynı doğrultuda *Kubbealtı Lügati*'nde de "nasîhatnâme" *öğüt vermek için yazılan eser*, *nasîhat kitabı*[500] şeklinde tanımlanırken "pendnâme"nin karşılığına sadece *nasihat kitabı*[501] yazılmıştır.

Bu genel tutuma aykırı olan bir örnek ise *TDK Türkçe Sözlük*'tür. Bu sözlükte "nasihatname", *dinî konularda öğüt veren eser*[502] şeklinde tanımlanırken "pendnâme" maddesinin karşılığı sadece "*öğüt kitabı*"dır.[503] Bu iki maddeyi bir arada düşündüğümüzde pendnâmenin öğüt içeren tüm eserleri kapsarken nasîhatnâmelerin sadece dinî konularda öğüt veren eserlerle sınırlandığı sonucuna varırız ki bu da doğru bir varış yeri değildir.

Tüm bunlarla birlikte, nasîhatnâme ile pendnâmenin aynı türden eserleri işaret eden iki farklı adlandırma olmasının ve bu sebeple genellikle birbirine atfedilmesinin ciddi bir karmaşaya veya anlaşılmama durumuna sebep olduğunu söyleyemeyiz. Ancak ister

---

[495] İskender Pala, "Nasihatnâme", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 409-410.
[496] Pala, 409.
[497] Turan Karataş, "Nasihatname", içinde *Ansklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, 2. bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004).
[498] Nilgün Açık, "Nasihatname", içinde *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004), 488-89; Mustafa Uslu, "Nasihatname", içinde *Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2007), 253.
[499] Ferit Devellioğlu, "nasihatnâme", içinde *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, haz. Aydın Sami Güneyçal (İstanbul: Aydın Kitabevi Yayınları, 2006), 808.
[500] https://lugatim.com/s/nasihatname
[501] https://lugatim.com/s/pendname
[502] https://sozluk.gov.tr/?ara=nasihatname
[503] https://sozluk.gov.tr/?ara=pendname

nasîhatnâme ister pendnâme isterse de nasîhatnâme/pendnâme adlandırması altında olsun bu türden eserlerin tanım ve tasnifleri söz konusu olduğunda durum değişmektedir. Burada karşımıza çıkan karmaşanın ilki bu türden eserlerin yazım şekliyle ilgilidir.

Mahmut Kaplan, Nâbî'nin *Hayriyye* adlı eserinin giriş kısmında "Nâbî'nin Hayriyye'sinden Önce Yazılan Manzum Nasihat-Nâmeler" üst başlığı altında yer verdiği "Nasihatnâmenin Tanımı" alt başlığında şu bilgileri aktarır:

> *Eski Türk Edebiyatında, insanları iyiye, güzele ve doğruya yöneltmek, topluma ve devlete yararlı; İslâmiyetin erdemlerini şahsında yaşayan iyi ahlâklı fertler yetiştirmek amacıyla yazılan* ***manzum eserlere*** *genel olarak "nasihat-nâme", pend-nâme veya öğüt-nâme adı verilmiştir. Bu ad, temel karakteri itibariyle bir "öğüt dini" olan İslâmiyet'in özüyle doğrudan ilgilidir. Sözlük anlamı "öğüt, pend, va'z" olan nasihat kelimesi hadis kitaplarında hayır-hâhlık" biçiminde tercüme edilmektedir. Bu noktadan hareketle, insanlara öğüt verme yoluyla iyilikte bulunmak için yazılan eserlere "nasihat-nâme" diyebiliriz.*[504]

Kaplan daha sonra nasîhatnâmeleri konularına, nazım şekillerine ve telif veya tercüme oluşlarına göre sınıflandırmıştır. Bunlardan ilk ikisinin şubeleri şunlardır:

> *Konularına Göre Nasihat-Nâmeler: a) Dinî-tasavvufî nasihat-nâmeler, b) Sosyal muhtevalı nasihat-nâmeler, c) Çeşitli ilimlerle ilgili nasihat-nâmeler*
>
> *Nazım Şekillerine Göre Nasihat-Nâmeler: a) Mesnevî şekliyle yazılan nasihat-nâmeler, b) Kaside şekliyle yazılan nasihat-nâmeler, c) Gazel şekliyle yazılan nasihat-nâmeler, d) Terci-i Bend şekliyle yazılan nasihat-nâmeler*[505]

Kaplan bu tasnifin ardından "Manzum Nasihat-Nâmelerin Kaynakları" adında bir başlıkla dinî kaynaklara (ayet ve hadis) atıfta bulunduktan sonra şöyle der:

> *Nasihat-nâmelerin* ***bir manzum edebî tür olarak ortaya çıkışında*** *Arap ve İran edebiyatında pend-nâme türündeki eserlerin etkili olduğu, bu tip eserlerin pek çok Divan şairi tarafından manzum olarak tercüme edilmiş olmasından anlaşılmaktadır.*[506]

Kaplan'ın, yukarıdaki zikredilen yayınından önce yayımladığı bir makalenin girişindeki cümleler, onun nasîhatnâmeleri manzum bir tür olarak mı kabul ettiğini yoksa manzum nasîhatnâmeleri ayrı bir edebî tür olarak mı kabul ettiğini anlamamızı zorlaştırıyor:

> *Başlangıçtan itibaren edebiyatımızda önemli bir tür olarak varlığını sürdüren manzum nasihatnamelerde, yazıldıkları dönemin ihtiyaçları,*

[504] Kaplan, *Hayriyye-i Nâbî*, 1.
[505] Kaplan, *Hayriyye-i Nâbî*, 2-3.
[506] Kaplan, *Hayriyye-i Nâbî*, 5.

> *sorunları ve amaçları doğrultusunda hemen her türlü konuya yer verilmiştir.*[507]

Yazarın, yukarıdaki nasîhatnâme tanımında yer verdiği "*…amacıyla yazılan manzum eserlere genel olarak "nasihat-nâme", pend-nâme veya öğüt-nâme adı verilmiştir"* şeklindeki ifadesi ile aynı eserin bir başka yerinde "*nasihat-nâmelerin bir manzum edebî tür olarak ortaya çıkışında…*" şeklindeki ifadesi birinci ihtimali, yani nasîhatnâmelerin manzum bir tür olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Ancak, her iki ihtimalin de edebî tür bağlamında değerlendirildiğinde sağlam bir zeminde olmadığı açıktır. Zira nasîhatnâme adı verilen türün içerisine dahil edilebilecek eserlerin, eldekilerin önemli bir yekunu manzum olsa da, azımsanamayacak bir kısmının mensur olduğu da malumdur. Öte yandan, diğer yazım türlerine (mensur ve manzum-mensur) göre sayılarının daha fazla olması ve türün ortaya çıkışında daha çok kullanılan aktarım şekli olması manzum nasîhatnâmeleri ayrı bir tür yapmak için yeterli değildir. Kaplan'dan yukarıda aktarılan ifadelerden "manzum, mensur veya manzum-mensur şeklinde örnekleri olan nasîhatnâmelerin, ilk olarak manzum örneklerle ortaya çıkmış olduğu ve sonrasında mensur örneklerin de literatüre dahil olduğu" da anlaşılabilir. Ancak, araştırmacının konu hakkında yukarıda aktarılan cümleleri bir arada düşünüldüğünde bu oldukça zor görünüyor.

Kaplan'ın bu tutumunun daha sonra bu alanda yazan akademisyenlerin çalışmalarına da doğrudan veya dolaylı şekilde yansıdığını müşahede ediyoruz. Örneğin; *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş* adlı eserin edebî türler kısmını yazan Neslihan Koç Keskin "Pend-nâme/Nasihat-nâme" başlığı altında şu tanıma yer verir:

> *İslâm dinine dayanan ahlâk*[i] *kuralları ve gelenekleri vecîz ifadelerle dile getirerek insanlara, özellikle gençlere öğüt vermek gayesiyle yazılmış eserlere pend-nâme, nasihat-nâme gibi adlar verilmiştir.*[508]

Tanımında nasîhatnâme/pendnâmeleri herhangi bir aktarım şekline hapsetmeyerek Kaplan'dan ayrılan Keskin, daha sonra Kaplan'ın yukarıda bir kısmı zikredilen nasîhatnâme tasnifine yer vermiştir. Böyle olduğunda, nazım-nesir ayrımı yapılmamış olsa da nasîhatnâme türünün çeşitli açılardan tasnifi için verilen örneklerin tamamını manzum eserler teşkil etmiştir.[509]

---

[507] Mahmut Kaplan, "Manzum Nasihat-Nâmelerde Yer Alan Konular", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 9 (2001): 133.
[508] Neslihan Koç Keskin, "Eski Türk Edebiyatında Edebî Türler", içinde *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2006), 320.
[509] Koç Keskin, 321-22.

Rıdvan Cânım da Divan edebiyatında yer alan türleri incelediği eserinde "Nasihat-nâme" ve "Pend-nâme"yi iki ayrı başlık olarak almış; Nasihat-nâme başlığı altında vereceği bilgiler için Pend-nâme'yi işaret ederek bu konudaki bilgileri Pend-nâme başlığının altında aktarmıştır.[510]

Yazar, "nasihat", "öğüt" anlamındaki "pend" ile "nâme" sözcüğünden mürekkep olduğunu ifade ettiği "pend-nâme" için şunları söyler:

> *Okuyanları ahlâkî ve sosyal açıdan kemâle ulaştırmayı amaçlayan ve böylece örnek şahıs, olgun insan tipini yetiştirmeyi, gaye edinen pend-nâmeler, "didaktik" eserler arasında yer alırlar. Bu nedenle de açık, sade, anlaşılır bir dille kaleme alınmışlardır.*
>
> *…*
>
> *Genel olarak Nasîhatnâme ve Pendnâme adlarıyla yazılan öğüt kitapları, "Bahr-ı Nasâyih, Ahlâk-nâme, Bustân-ı Nasâyıh, Te'dîb-nâme, Nasâyih-i Şubbân, Tehzîbü'ş-Şiyem, Âyine-i Nasîhat, Öğüt Risalesi, Pend-i Ricâl, Mürşidü'l-ubbâd, İbret-nâme, Câmi'u'n- Nasâyih, Mir'âtü'l-Ahlâk vb." isimlerle karşımıza çıkar.*
>
> *İfade formu olarak mesnevî nazım şeklini kullanan pend-nâmeler, nasihat-nâmeler veya bu isim altında görülmese bile pend-nâme niteliğindeki bu eserlerin en önemli vasıfları dinî, tasavvufî ve ahlâkî-didaktik karakter arz etmesidir.* […] *Çoğu zaman şair eserini küçük başlıklar altında bölümlere ayırır.*[511]

Kaynakları arasında Kaplan'ın yukarıda zikredilen çalışmaları da yer alan Canım, nasîhatnâmeleri veya pendnâmeleri mesnevi nazım şekliyle yazılan yani, şairlerin/nâzımların kaleminden çıkmış[512] eserler olarak göstermiştir. Her ne kadar *Kelîle ve Dimne* ve İbnü'l-Mukaffâ'nın mensur eserlerini ahlâkî öğütlerin yer aldığı eserler olarak zikretse ve Attar'ın *Pendnâme* adlı eserinin Türk edebiyatında mensur çevirileri olduğunu söylese de[513] onun bu yazısından da anlaşılan, nasîhatnâmelerin manzum eserler olduğudur.

Kaplan'ın çalışmalarında doğrudan Canım'ın çalışmasında ise işaretler yoluyla vardığımız nasîhatnâmelerin manzum eserler olduğu veya manzum nasîhatnâmelerin edebî bir tür olduğu düşüncesi sonraki çalışmalarda, keskin bir şekilde olmasa da kendisini göstermektedir.

---

[510] Rıdvan Canım, *Divan Edebiyatında Türler* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2010), 180-86.
[511] Canım, 180-81.
[512] Ayrıca bk. "Kuşkusuz Pend-nâmelerde öncelikle insanların iç dünyalarına ulaşmaya çalışan şairler…" Canım, 182.
[513] Canım, 181, 183.

"Türkçe Manzum Nasihat-Nâmelerin Eğitim Değeri Üzerine Bir İnceleme" başlığını taşıyan doktora tezinin birinci bölümüne "Manzum Nasihat-Nâme" başlığını veren Selim Emiroğlu "insanlara yol göstermek, öğüt vermek maksadıyla yazılan manzum veya mensur eser" şeklindeki sözlük tanımını aktardıktan sonra nasihat-nâmelerin şiir şeklinde yazılmış olanlarının "manzum nasihatnâme" olduklarını söyler. Akabinde "nasîhat"in, "nâme" sözcüğü ile birleşerek *insanları iyiye güzele ve inançlı ve ahlâklı olmaya yönelten; içerisinde ayet, hadis, atasözü, kıssa, hikâye, özdeyiş ve menkıbeler bulunan manzum ve mensur eserlerin genel adı* tanımıyla edebî bir tür olduğunu kaydeder.[514] Daha sonra "Manzum Nasihat-nâmelerin İçeriği" başlığı altında bu türden eserlerin birçok konuya, hatta devlet erkânının nasıl çalışmaları gerektiğine dahi yer verdiğini aktarır.[515] Araştırmacının, daha sonra "Manzum Nasihat-nâmelerin Çeşitleri" başlığı altında yazdığı cümleler yukarıda zikrettiğimiz karmaşanın temsil gücü yüksek bir örneği mahiyetindedir:

> *İslami kaynaklarla beslenen Klasik Türk edebiyatı içerisinde manzum nasihat-nâmeler, kendilerine ait konu bütünlükleriyle* ***müstakil bir tür olarak yer almıştır****. İslam dininin ahlakî esaslarını halka öğretme, faydalı olma veya ahirete yarar söz söyleme gibi gayretlerle kaleme alınan bu eserlerde dinî ve ahlakî unsurlar oldukça geniş yer bulmuştur. Özellikle dinî, tasavvufî, ahlakî ve sosyal konuların ağırlık kazandığı manzum nasihat-nâmeler, geniş halk kitleleri arasında yaygınlık kazanmış ve günümüze kadar ulaşmıştır.*[516]

Görüleceği üzere Emiroğlu, "manzum nasihatnâme"lerin klâsik Türk edebiyatı içerisinde müstakil bir tür olarak yer aldığını söylemektedir. Oysa, bahsi geçen edebiyatta böyle bir türün yer almadığı herkesin malumudur. Öte yandan, yazarın zikrettiği konular, "manzum nasihatnâme"lerde elbette ağırlıkla yer almakla birlikte, manzum olmayan nasîhatnâmelerde de yer almaktadır.

"XVII. Yüzyıl Divanlarında Nasihat" başlıklı doktora tezinin "Nasihat Kavramına Özel Bir Edebî Tür Olarak Nasihat-nâmeler" başlığı altında ise şu bilgilere yer verilir:

> *Bu eserler* [dinî-ahlâkî] *arasında, nasihat içeriği bakımından nasihat-nâmelerin özel bir yeri vardır.* […] *"nasihat-nâme" kelimesi, edebî bir terim olarak "öğüt vermek üzere yazılmış* ***manzum,*** *didaktik eser" anlamına gelir.* […] *İslâmî temele dayanan ahlâk kaidelerini kısa, öz ve anlaşılır bir şekilde yeni yetişen nesillere telkin etmek, halka doğru yolu göstermek gayesiyle kaleme alınmış bu eserler, genellikle mesnevi nazım*

[514] Selim Emiroğlu, "Türkçe Manzum Nasihat-Nâmelerin Eğitim Değeri Üzerine Bir İnceleme" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Selçuk Üniversitesi, 2010), 3.
[515] Emiroğlu, 4.
[516] Emiroğlu, 5.

> *şekliyle yazılmışlardır. Kasîde nazım şekli ile veya musammat şeklinde yazılmış nasihatnâmelere de rastlarız. Az da olsa mensur nasihat-nâme kaleme alınmıştır. Nazım-nesir karışık olanları da vardır.*[517]

Tez yazarı az da olsa mensur olarak veya nazım-nesir karışık olarak yazılabildiklerini ifade etse de nasîhatnâmelerin *öğüt vermek üzere yazılmış manzum, didaktik eser* şeklindeki tanımı mezkûr karmaşıklığın bir başka örneğidir. Zira bu eserler, az da olsa, mensur veya manzum-mensur şekilde yazılabiliyorsa bu durum tanımda yer alan *manzum* sıfatıyla çelişir. Ayrıca, mezkûr "azlık"ın, *nasihatname* denilen türün manzum eserlerden müteşekkil oluşunu (kabul edilişini) etkilemeyecek derecede bir istisna sayılıp sayılamayacağı da belirsizdir.

Yukarıdaki teze benzer içerikte olan ve 2023 yılında tamamlanan bir başka tez çalışmasında da *nasihatname*, Kaplan'ın yukarıda aktarılan tanımı ile açıklanmış ve dolayısıyla bunların *manzum eserler* olduğu söylenmiştir.[518]

Nasîhatnâmelerin manzum eserler olduğu veya manzum nasîhatnâmelerin edebî bir tür olduğu kabulünün[519], Kaplan'ın çalışmalarından bu yana doğrudan veya dolaylı bir şekilde aktarılıyor olması, nasîhatnâme türünün tanımı ve dolayıyla tasnifi için gözden geçirilmesi gereken önemli bir mesele olarak belirmektedir. Nasîhatnâme olarak nitelenen eserlerin manzum olanlarının mensur olanlara nispetle daha fazla olması ve bu türün bizim edebiyatımızdaki ilk örneklerini manzum eserlerin teşkil ediyor olmasının bu kabule neden olan temel etkenler olduğunu varsayabiliriz. Bu eserlerin meydana getirildiği dönemdeki okuma/dinleme ve öğrenme ortamı göz önünde bulundurulduğunda genele hitap eden nasihatlerin nazım yoluyla aktarılmasının yeğlenmesi de gayet anlaşılabilir bir durumdur. Ancak, yukarıda da belirttiğimiz üzere bu durum, nasîhatnâmelerin manzum bir tür olarak kabul edilmesini haklı çıkarmaz. Ayrıca, bu alanda telif veya tercüme edilen mensur eserlerin yok sayılacak azlıkta ve niteliksizlikte

---

[517] Esma Polat, "XVII. Yüzyıl Divanlarında Nasihat" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, 2018), 41.

[518] Fatma Mollahaliloğlu, "XVI. Yüzyıl Divanlarında Nasihat" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, 2023), 4.

[519] Bu kabulde edebî türlerin manzum ve mensur (şiir ve düzyazı) olmaklıkları yönünden tasnifinin etkili olduğunu düşünebiliriz. (Tür meselesi ve Klasik Türk edebiyatındaki farklı yaklaşımların bir özeti için bk. Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası (Edebî Türler ve Tarzlar)* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2006,), 11-21). Ancak, böyle bir tasnifin, en azından Osmanlı edebiyatı için, edebiyat araştırmacılarının türlerin içeriklerinden yola çıkarak verecekleri hükümleri sakıt kılacağı açıktır. Bunun önemli örneklerinden birisi de konumuzla doğrudan ilgili olan nasihatnamedir. Öte yandan, nazım ile şiirin mevzun ve mukaffa olmak yönünden ortaklaşsa da edebî bakımdan aynı şeyi ifade etmediği bir edebiyat geleneğinde türün nazım ve nesir (şiir ve düzyazı) olarak kategorize edilmesi de kanaatimizce başka birçok sorunlara kapı aralayacaktır.

olmadığı da aşikârdır. Sinan Paşa'nın *Maârifnâme*'si, Gelibolulu Musafa Âlî'nin *Nüshatü's-Selâtîn*'i ve Bostanzâde Yahyâ'nın *Mirâtü'l-Ahlâk*'ı, Feridüddîn Attâr'ın *Pendnâme*'sinin mensur tercümeleri, Sa'dî-yi Şîrâzî'nin *Gülistân*'ının tercüme ve şerhleri[520] ve Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk*'un sayısı on dörde varmış[521] tercümeleriyle birlikte telif, tercüme ve şerh edilmiş nasîhatnâmeler manzum olarak yazılmamış nasihat kitaplarının sadece küçük bir kısmıdır.

Nasîhatnâmeleri bir aktarım türüyle sınırlanmayan veya hem manzum hem de mensur bir şekilde yazılabildiğini belirten tanım/tariflerin birçoğunda da bu eserlerin daha çok manzum olduğu algısı kendisini göstermektedir. Örneğin; İskender Pala ansiklopedik sözlüğünde nasîhatnâme için şu tanımı yapmıştır:

> *Öğüt yazısı. Öğüt verici özellikte yazılmış didaktik eserlerdir. Nasihatnâmeler* ***mesnevî şeklinde olduğu gibi küçük manzumeler halinde de*** *yazılabilir. Kaside nazım şekli bu tür küçük nasihatnâmeler için uygundur. Edebiyatımızda yine de musammat şeklinde yazılan nasihatnâmelere rastlarız. Nâbî'ni Hayriyye'si ile Sünbülzâde Vehbî'nin Lutfiyye'si bu türün mesnevi tarzındaki ölmez iki eseridir.*[522]

Pala'nın, uzun yıllardan beri Osmanlı edebiyatı araştırmacılarının başvuru kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan bu sözlüğünde yer alan "nasihatname" maddesi, ondan sonra bu konuda yazılan nasihatname/pendname maddelerinin çoğuna kaynaklık etmiştir. Bu doğrultuda istifade ettiği kaynaklardan birisi de Pala'nın mezkûr eseri olan Abdurrahman Güzel, nasîhatnâme için şunları söyler:

> *Yazılış amacı; dünya nizamını iyi tutmak, insanlara yol göstermek ve öğüt vermek olan nasihat-nâmeler* ***manzum veya mensur olarak yazılıp****, kişilerin günlük hayatlarında kendi durumlarını daha güzel bir zemin hazırlamalarını temin ve bilgi vermek gayesiyle hazırlanan bu eserler mesnevi ve kaside nazım şekilleri ile manzum ve mensur olarak yazılmaktadırlar. Ancak kaside nazım şeklindeki Nasihat-nâmeler daha küçük boyda yazılmışlardır. Edebiyatımızda musammat nazım şeklinde yazılan Nasihat-nâmelere de rastlarız.*[523]

Nasîhatnâme veya pendnâmenin klâsik Türk edebiyatı içerisinde birçok esere başlık olmanın yanında, nasihat maksadıyla kaleme alınmış olan eserlerin türünü ifade etmek için kullanılan bir terim olduğunu da vurgulamak gerekiyor. Bu bağlamda Osmanlı

---

[520] Ahmet Kartal, "Sa'dî-i Şîrâzî'nin Gülistân İsimli Eserinin Türkçe Tercümeleri", *Bilig*, sy 16 (2002): 99-126; Sûdî-i Bosnevî, *Gülistân Şerhi*, haz. Ozan Yılmaz (İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2012), 25-32.
[521] Bk. bu tez, 255-60.
[522] İskender Pala, "Nasihât-nâme", içinde *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, t.y, 362-363.
[523] Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı*, 7. bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 751. Yazım, imla ve ifade yanlışları tarafımıza ait değildir.

sahasındaki örneklere geçmeden evvel *Kutadgu Bilig*'e sonradan eklenmiş önsözde eser hakkında verilen bilgilere göz atmakta fayda var. Zira eserin yazılışından yaklaşık üç asır sonra kaleme alındığı düşünülen bu önsözde müstensih, Yusuf Has Hâcib'in eserinin şöhretini anlatırken dört bir tarafa yayılan bu esere her milletin farklı adlar verdiğini ve bu adlardan birisinin de *pendnâme-i mülûk* olduğunu ifade eder:

> *Her biri ona [Kutadgu Bilig'e] bir türlü ad ve lakap verdiler. Çinliler* ***edebü'l-mülük*** *adını koydular. Maçin melikinin hakîmleri* ***âyinü'l-memleke*** *ve Meşrikliler* ***zînetü'l-ümerâ*** *dediler. İranlılar* ***Şehnâme-i Türkî*** *diye ad koymuşlar. Bazıları da* ***pendnâme-i mülûk*** *demişler. Turanlılar ise* ***Kutadgu Bilig*** *demişlerdir*.[524]

Nasîhatnâme türünün Osmanlı edebiyatındaki başat örneklerinden birisinin yazarı olan Güvâhî hakkında bilgi veren Lâtîfî, onun bu eseri için şunları söyler:

> *Sultân Selîm Hân nâmına Kenzü'l-Bedâyiʿ ve Emsâl-i Vâkiʿ nâm durûb-ı emsâle müteʿallık* ***ber-vech-i nush u pend*** *bir risâle tahrîr ü tastîr idüp zebân-ı Türkîde olan emsâlün ekserin nush u pend tarîki üzre nazma getürmişdür. Her meseli bir nesneye temsîl ü misâl itmişdür. Beyne'l-enâm* ***Pend-nâme-i Güvâhî*** *dirler*.[525]

Birçok bölümüyle devlet yöneticilerine nasihat literatürü içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinin mezkûr bölümlerinden birisinde İskender hükemâdan devlet yönetimi hakkında kendisine birer mektup (nâme) yazmalarını ister:

> *Dâniş-ile siz dahı bir iş idün / Mülk nazmı neyledür endîş idün*
>
> *Dördünüz dörd nâme yazun sûd-mend / Ki ola her bir nâmede çok dürlü pend*
>
> *Tâ ki ol sözleri sizden işidem / Devletüm arta çün anı iş idem*
>
> *Mülkden ol kişi ola sûd-mend / Kim tuta çün dostdan işide pend*[526]

Eserde mektupların yazılıp İskender'e sunulduğu ve "'Arz-ı Hükemâ Safâyıh-ı Nasâyıh-râ be-İskender"[527] başlığını taşıyan bölümün başında tamamlanan mektupların/yazıların İskender'e arz edilmesi şu beyitlerle ifade edilir:

> *Çün* ***nasîhat-nâmeler*** *oldı temâm / Her birine uruban müşgîn-hitâm*

[524] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, haz. Çetin Şan ve Serap Tuba Yurteser, çev. R. Rahmeti Arat (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 69-71.
[525] Lâtîfî, *Tekiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)*, haz. Rıdvan Canım (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018), 454.
[526] Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Yaşar Akdoğan ve Nalan Kutsal (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 271.
[527] Hükemanın, nasihat içeren mektuplarını İskender'e arz etmesi.

Sundılar şâha vü şâh-ı nâm-ver / Bir bir itdi dördine dahı nazar[528]

Gazzâlî'ye atfedilen *Nasîhatü'l-Mülûk*'un Manisa müftüsü Ahmed b. Halil tarafından Türkçeye tercümesinde ise mütercim kaynak eseri "nasîhatnâme" adıyla nitelemiştir:

> […] *hüccetü'l-İslâm İmâm Gazzâlî* […] *hazretleri lisân-ı Fârisî üzre âl-i Selçukdan Muhammed Şâh için* ***Nasâhatü'l-Mülûk nâm bir nasîhatnâme te'lîf idüp***[529]

Nâbî'nin, oğlu nezdinde herkese hitap eden Hayriyye'sinde eserin yazılış sebebini ifade etmek için kullandığı "Sebeb-i Nazm-ı Nasîhatnâme"[530] başlığı da nasihat maksadıyla kaleme alınan metinlerin bu şekilde adlandırıldığına dair geleneğin içerisinden bir örnektir.

Gerek Latîfî tezkiresinde gerekse diğer tezkirelerde geçen *nasîhat-nisâb*, *pend-âmîz*, *pend-simât*, *mev'izet-gûne*, *mev'izet-engîz* gibi sıfatlar kimi zaman müstakil bir eseri nitelerken kimi zaman da bazı beyitleri ve çeşitli nazım şekilleriyle meydana getirilmiş şiirlerin tamamını ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin Latîfî, Harîrî Abdülcelîl Çelebi'den bahsederken onun '*Umdetü'l-Vesâyâ ve Zübdetü'n-Nasâyih nâm bir risale-i nasîhat-nisâb tahrîr* ettiğini aktarır.[531]

Fatin Tezkiresi'nde, Ömer Zarîfî Efendi'nin *bir 'aded nasîhat-nâme* yazdığı kaydedilmiştir.[532] Kaynaklarda *Pendnâme* ve *Nasîhatnâme* adıyla yer alan[533] ve müellifin en meşhur eseri olarak addedilen eserin Fatin tarafından bu şekilde nitelenmesi nasihatnamenin eser adından ziyade türü belirttiğine bir kanıt olarak addedilebilir.

Bu bağlamda dikkati çeken bir diğer konu, nasîhatname/pendnâmelerin veya "manzum nasihatname"lerin tanım ve tasniflerinde bu türden eserlerin müstakil olarak veya kimi bölümlerinde devlet yöneticilerini muhatap aldıkları meselesinin arka planda kaldığıdır. Bunun nedenlerinden birisi, yöneticileri muhatap alan nasîhatnâmelerin daha ziyade siyâsetnâme olarak bilinip ayrı bir tür olarak kabul edilmesi olabilir. Oysa, Türk edebiyatında bu türden eserlerin ilki olan *Kutadgu Bilig*'in asıl muhatapları yönetici/yönetici adaylarıdır. Anadolu'da Batı Türkçesiyle yazılmış ilk mesnevilerden

---

[528] Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Robert Dankoff, I (Ankara: TÜBA Yayınları, 2020), 290.
[529] Ahmed b. Halîl, *Terceme-i Nasîhat-ı Mülûk* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5082), 1b.
[530] Nâbî, *Hayriyye*, haz. Mahmut Kaplan (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019), 43.
[531] Lâtîfî, *Tekiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)*, 188. Bununla paralel olarak Latîfî Za'îfî adlı şairin şiirlerinden bazı beyit örneklerini "hezel-nisâb" olarak nitelemektedir. Bk. Lâtîfî, *Tekiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)*, 352.
[532] Fatîn Davud, *Hâtimetü'l-Eş'âr (Fatin Tezkiresi)*, haz. Ömer Çifçi (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 315.
[533] Mehmet Arslan, *"Zarîfî, Rusçuklu" içinde* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44:135.

birisi olan *Garîbnâme*'nin içerisinde devlet yöneticilerine nasihat ihtiva eden bölümler bir araya getirildiğinde müstakil bir nasîhatnâme hacmine ulaşabilir. Klâsik Türk edebiyatının ilk manzum eserleri arasında yer alan *Muradnâme*, aynı zamanda devlet yöneticilerine nasihat literatürünün Fars dilindeki başat eserlerinden birisi olan *Kâbusnâme*'nin Osmanlı sahasındaki ilk manzum tercümesidir.[534]

3.2.1. Nasîhatnâme-Siyâsetnâme İlişkisi

Yazınımızın edebî türlerinden birisi kabul edilen nasîhatnâmelerin tanım ve tasnifi ile ilgili bir diğer mesele de bu eserlerin içerikleri ve bununla ilgili olarak siyâsetnâme adı verilen eserlerle olan ilişkileridir. İslam ve dolayısıyla Osmanlı yazını içerisinde "nasîhatnâme" adıyla adlandırdığımız eserlerin en sade tanımını şöyle ifade edebiliriz: *İnsanlara, onları iyiye ve doğruya sevk etmek maksadıyla, yol göstermek için yazılmış eserlerdir*. Bu eserler bilgi ve tecrübe bakımından gerekli donanıma sahip olan veya olduğunu düşünen kişiler tarafından bazen toplumun genelini bazen aynı meslek, meşrep veya tarikattan olan bir topluluğu bazen da belirli bir kişiyi muhatap alırlar. Ancak, muhataplar bakımından yapılan bu sınıflandırma altına alınabilecek eserlerin çoğunun, kendi muhatap kitlesi dışındaki insanlara da hitap edebilecek içerikleri haiz olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Sözgelimi; bir babanın evladına tavsiyelerini içeren bir metin, evladının nezdinde başka kişilere veya zümrelere yol gösterici nitelikte olabilir. Hatta bu durumun, bu türden eserlerin çoğunluğu için geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Nâbî'nin *Hayriyye*'si ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nâbî'yi örnek alarak kaleme aldığı *Lutfiyye* bunun klâsik Türk edebiyatındaki bilindik iki örneği olarak zikredilebilir.[535]

Devlet yöneticilerini veya yönetici adaylarını muhatap alan nasîhatnâmelerin ilk örneklerinden sayılan Erdeşîr-i Bâbekân'ın, oğlu Şâpûr için yazdığı *Ahd-i Erdeşîr* (*Ahdnâme*)'i[536]; Tâhir b. Hüseyin'in Halife Me'mûn tarafından Rakka ve Mısır'a vali olarak atanan oğlu Abdullah'a yazdığı mektubu[537]; Sebüktegin'in oğlu Mahmûd için yazdırdığı pendnâme/nasîhatnâmesi;[538] Son Emevî halifesi Mervân'ın (ö. 132/750) kâtibi

[534] Bu eserler hakkında detaylı bilgi için bk. bu tez, 355-393.
[535] Nabî, bu eserinin sebeb-i telif bölümünde şöyle der: *Her zamân isterem iy cân-ı peder / Ola âvîze-i gûşun bu güher Bunı nâzük tutasın cânundan / Bir dem ayırmayasın yanundan Tâ-be-mahşer ola feyzi cârî / Hem sana hem ola gayre sârî* Bk. Nâbî, *Hayriyye*, 44.
[536] Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyet'e Kadar)*, 464-67.
[537] Eser hakkında ayrıntılı bilgi ve tercümeleri için bk. Kavak, *Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatname*, 11-49.
[538] Erdoğan Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça metin ve Türkçeye tercümesi)", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 6, sy 1-2 (1975): 203-34.

olan Abdülhâmid el-Kâtib'in (ö. 132/750) padişahın ağzından kaleme aldığı *Ahdü Mervân* adlı risale[539]; Keykâvûs b. İskender'in (475/1082'de hayatta) kendisinden sonra göreve gelecek oğlu için kaleme aldığı *Kâbusnâme* (*Nasîhatnâme*)'si yöneticiler tarafından yöneticiliğe başlamış veya yönetici adayı olan oğullarına hitaben yazılmış veya yazdırılmış olmakla birlikte sonradan yaygınlaşarak diğer devlet yöneticileri için de istifade edilmiş kaynakların başında gelir. Aynı kabilden olmak üzere, belirli bir hükümdar adına kaleme alınan ve amacı ona yönetim işi konusunda yol göstermek olan bir eser, hükümdarın vezirinden emirine musahibinden sarayın diğer ahalisine ve hatta reayaya kadar birçok kişiye yol gösterici nitelikte olabilir. Bu bağlamdan da anlaşılacağı üzere, çağdaş araştırmacıların bir kısmı tarafından nasîhatnâme/pendnâmelerden ayrı bir yazın türü olarak görülen siyâsetnâmeler de aslında muhatabı padişah, padişah adayı, sair devlet yöneticileri ve hatta kimi zaman da re'âyâ olan nasihat kitaplarından başka bir şey değildir.

Tezimizin ikinci bölümünde devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmeleri için yol göstermek maksadıyla kaleme alınan eserlere siyâsetnâme adının verilişinin serencamını ayrıntısıyla işlemiştik. Buna göre; bizim yazınımızda -bu manasıyla- siyâsetnâme adlandırmasının ortaya çıkışı ancak 1940'lı yıllara kadar uzanmaktadır. Mezkûr bölümde birçoğunu örnek olarak alıntıladığımız siyâsetnâme tanımlarının birbiriyle ve diğer edebî tür tanımlarıyla çeliştiğini ve bunun da aslında bu adda bir türün var olduğu ön kabulünden neşet ettiğini ortaya koymaya çalıştık. Bu bağlamda, "devlet yöneticilerine yönetim işi hakkında yol göstermeyi amaçlayan eserler" anlamıyla siyâsetnâmelerin, nasîhatnâmelerle olan yakın ilişkisi araştırmacıların göz ardı edemeyeceği kadar belirgin bir şekilde kendini göstermekte olduğundan, çoğu tanım ve tarifte siyâsetnâme adı verilen eserlerin nasîhatnâmelerle olan ilişkisi söz konusu edilmiştir. Ancak, araştırmacıların çoğu bu eserlerin gerek İslam gerekse de klâsik Türk edebiyatında önemli bir alanı kaplayan nasîhatnâme/pendnâmelerin içerisinde değerlendirilmesi gereken eserler olduğunu doğrudan söylemekten geri durmuşlar yahut siyâsetnâmeleri nasîhatnâmeler bağlamına dahil etseler de onların ayrı bir yazın türü olduğu ön kabulünden kendilerini kurtaramamışlardır.

İbrahim Kafesoğlu, eldeki bilgilere göre "siyasetname"nin ilk örtük tanımını içerisinde bulabildiğimiz makalesinde *şarkda eskidenberi devrin ihtiyaçlarına uygun en iyi devlet*

[539] Eser hakkında ayrıntılı bilgi ve Türkçeye tercümesi için bk. Abdülhamid el-Kâtib, *Doğu'nun Hükümdarı*.

*idaresine ve ideal hükümdarın nasıl olması icab ettiğine dair kitab ve risaleler*in genel olarak *"nasihat kitabı", "siyerü'l-mülûk",* ve "*siyâsetname"* adlarıyla anıldığını belirtir.[540] Bu eserlerin kim tarafından ve ne sıklıkla bu adla anıldığına dair hiçbir ipucu vermeyen Kafesoğlu'nun bu ifadeleri, devlet yöneticilerine yol göstermek için yazılan eserler manasıyla siyâsetnâme adının, zikredilmeye başlandığı zamandan beri nasihat kitapları veya nasîhatnâme ile ilişkisinin söz konusu olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Kafesoğlu'ndan birkaç yıl sonra siyâsetnâmelerin ne olduğuyla birlikte bu alanda yazılmış eserlerin bir bibliyografyasını verdiği makalesinde ise Levend, bir tür olarak ele aldığı siyasetnamelerin padişah, vezir ve sair devlet adamlarına öğütler verdiği için birer "nasihat-name" sayılabileceğini söyler.[541] Bu alanda yazan araştırmacıların çoğunun uzun yıllar boyunca başvurduğu ikincil kaynakların başında gelen makalede bir yazın türü olarak kabul edilen siyâsetnâmelerin aynı zamanda başka bir yazın türü (nasîhatnâme) sayılabilmesi haddizatında halle kavuşturulamamış olan edebî türler konusundaki karmaşanın siyâsetnâme-nasîhatnâme bağlamındaki önemli bir örneğidir. Bu demek oluyor ki; adına siyâsetnâme denilen eserlerin Türk edebiyatında hangi tür altına yerleştirileceği konusundaki belirsizlik/karmaşa, "Siyaset-nâmeler" konusunda hasredilmiş ilk ilmî çalışmayla belirginleşmiş ve devam etmiştir.

Levend'in bu makalesinden kısa bir süre sonra "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri" başlığıyla yazdığı makalesinde Halil İnalcık, siyâsetnâme ile nasîhatnâmeyi birbirine atfederek kullanmış, siyâsetnâmelerin aynı zamanda birer ahlâk kitabı ve ahlâkî öğütler dergisi niteliğinde olduğunu söyler. [542]

İnalcık, bu makalesinde bir siyâsetnâme veya nasîhatnâme tanımı yapmamakla birlikte; *Kutadgu Bilig* ve bunun İran geleneğiyle ilgisi bakımından söyledikleriyle *hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek gayesini güden nasihat kitaplarına*[543] nasîhatnâme ve/veya siyâsetnâme denildiğini işaret etmektedir. Onun *sîyasetnâme*leri tek başına değil, nasîhatnâmelere atfederek kullanması bizce tesadüfi değildir. Zira İnalcık'ın

[540] İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955): 231.
[541] Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 10 (1963): 171.
[542] 1966 yılında yayımlanan eser daha sonra İnalcık'ın birbirleriyle bağlantılı diğer bazı makaleleriyle bir araya getirilerek kitap hâlinde yayımlanmıştır. Biz de bu son yayından istifade ettik. Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", içinde *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, 11. bs (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 14-16.
[543] İnalcık, 14.

"nasihatnameler ve siyasetnameler" şeklinde zikrettiği eserler hakkında verdiği bilgiler, aslında Agâh Sırrı Levend'in "aynı zamanda birer nasîhatnâme sayılabileceğini" söylediği siyâsetnâmeler hakkında verdiği bilgilerin yeniden söylenmiş hâlidir.

Yaşar Yücel ise 1980 yılında yayımladığı çalışmasında Levend'in yukarıda zikredilen makalesine doğrudan atıf yaparak devlet adamlarına *karşılaşılan sorunların çözümünü gösteren risâleler, lâyihalar*'ın "siyâsetnâme" ya da "nasîhatnâme"nin türü altına alındığını belirtir:

> […] *Öteden beri bilinen, Orta-Doğu ve İslâm dünyasında çokça başvurulan bir usul kullanılarak, kimi devlet adamları ve kalem sahipleri, padişahlara ve sorumluluk taşıyan görevlilere, karşılaşılan sorunların çözümünü gösteren risâleler, lâyihalar sunmağa başlamışlardı. Siyâset-nâme ya da nasihat-nâme türüne sokulan bu raporlar, ortaya çıkan bozuklukların nedenlerini göstererek, genellikle "Kanunî dönemi" şartlarına dönülmesini önermektedirler.*[544]

Siyâsetnâme ve nasîhatnâme türleri üzerindeki karmaşanın tarihî seyrini göstermesi bakımından dikkate diğer bir örnek de İslami Türk edebiyatındaki şekil ve türlerin ele alındığı bir çalışmada karşımıza çıkmaktadır. 1981 yılında yayımlanan bu çalışmanın "Ahlâka ve siyasete dair eserler" başlığı altında şu bilgilere yer verilir:

> *Ahlâk ve nasihate dâir eserler, yazıldıkları çevrenin içtimâî ve tarihî durumu hakkında bilgi veren kaynaklar durumundadır. İslâmî edebiyatta siyâset-nâme olarak da vasıflandırılan -çünkü bu kitapların ilk yazılanları hükümdara ve devlet büyüklerine nasihatleri ihtiva etmektedir- böyle eserlerin geniş bir yer tuttuğunu görmekteyiz.*[545]

Görüleceği üzere çalışmada ahlâk ve nasihate dair eserlerin, ilk örnekleri hükümdara ve devlet büyüklerine nasihatleri ihtiva ettiğinden, İslami edebiyatta siyâsetnâme olarak da vasıflandırıldığı belirtilmektedir. Hükümdar ve devlet büyüklerine nasihatlerin bu türün erken eserleri arasında önemli bir yere sahip olduğu aşikardır. Ancak, bunun bahsi geçen siyâsetnâme adlandırmasına herhangi bir tesiri olduğunu söylemek mümkün değildir.

---

[544] Anonim, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler II: Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*, haz. Yaşar Yücel (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1980), 1. Yücel, burada zikredilen çalışmasından bir yıl sonra yayımladığı bir başka çalışmanın inceleme bölümünde ise, "ıslahat lâyihası" olarak adlandırdığı eserleri ideal yönetime dair yazılan eserlerden tefrik ederek bu türden eserlerin siyâset-nâme ya da nasihat-nâme türüne sokulduğunu belirtir. Bk. Yaşar Yücel, "*Kitab-ı Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III: Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*", 52, içinde, Yaşar Yücel, haz., *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb - Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn - Hırzü'l-Mülûk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988).

[545] Necla Pekolcay vd., *İslâmî Türk Edebiyatı (Giriş): İslâmî Türk Edebiyatında Nev'iler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981), 165-166.

Devlet yöneticilerine yol göstermek maksadıyla yazılan eserler hakkındaki çalışmaların git gide arttığı 1980'li yıllardan sonra birtakım araştırmacılar siyâsetnâmelerle nasîhatnâmeleri ayrı birer tür olarak saymaya devam ederken bir kısmı siyâsetnâmeleri nasîhatnâmelerle birlikte zikrederek bu türlerin birbirleriyle olan yakın ilişkisini göz önünde tutmuşlardır. Bunlara nispetle daha az bir kısım araştırmacılar da siyâsetnâmelerin, nasîhatnâmelerin bir şubesi olduğu kanaatindedirler.

Siyâsetnâmelerin nasîhatnâmelerden ayrı bir yazın türü olduğunu kabul eden araştırmacıların kahir ekseriyeti, bu türden eserlerin Levend'den beri tekrar edilegelen genel tanımlarından hareket etmiş ve tabii olarak "devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yol göstermek maksadıyla yazılan eserler"in müstakil bir yazın türü olduğunu düşünmüşlerdir. Bu bağlamda bir kısmına tezimizin ikinci bölümünde yer verdiğimiz ansiklopedi ve sözlüklerin çoğunda Türk edebiyatındaki edebî türler hakkında yapılan çalışmaların bazılarında "nasîhatnâme/pendnâme" ile "siyâsetnâme" ayrı başlıklar/maddeler halinde yer almışlardır. Örneğin; divan edebiyatındaki türleri ihtiva eden eserinde Rıdvan Canım yukarıda zikredilen "Pend-nâme (Nasihat-Nâme)" türünden ayrı olarak "Siyasetnâme" adında bir türe de yer vermiş ve ağırlıklı olarak Levend'in ilgili makalesinden istifade ederek bu türü tanıtmıştır.[546]

Burada üzerinde durmak istediğimiz asıl mesele, muhtelif disiplinler altında yapılan akademik çalışmalarda siyâsetnâmeler ile nasîhatnâmelerin birbirinden ayrı türler olarak addedilmesinin meydana getirdiği karmaşadır. Bu karmaşanın bir örneği kimi eserlerin bir kısmının siyâsetnâme, bir kısmının nasîhatnâme olarak kabul edilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mesela; Keykâvûs'un *Kâbusnâme*'sinin 15. yüzyılda manzum bir şekilde Türk diline çevirisi olan *Murâdnâme* adlı eseri yayınlayan Adem Ceyhan eserin türü hakkında şu bilgileri verir:

> *Metnini sunduğumuz Kabus-nâme tercümesi Murad-nâme, çok yönlü bir eser olup* ***"nasihat-nâme" türüne dahil ahlâkî, öğretici bir mesnevi, devlet idaresine, padişahlık, vezirlik, nedimlik, subaşılık şartlarına dair tavsiyeler, öğütler ihtiva ettiği için"siyaset-nâme",*** *civanmerdlik adabından bahseden 26. babı yönünden "fütüvvet-nâme", bazı ilim ve sanat dallarıyla ilgili bilgi veren bölümleri itibarıyle de bir "ansiklopedik eser" sayılır.*
>
> *Murad-nâme'nin şeklî hususiyetleri ve muhtevası hakkında bilgi vermeden önce, türü dolayısıyla ilgili olduğu nasihat-nâme, siyaset-*

[546] Canım, *Divan Edebiyatında Türler*, 257-265.

nâme ve ansiklopedik eser konusunda kısaca hatırlatmalarda bulunmayı gerekli görüyoruz.

[…]

*Murad-nâme, bilhassa devlet idaresiyle doğrudan alâkalı olan 3, 4, 5, 6, 7, 17, 18, (20), 35. bölümleri göz önünde bulundurulduğunda "**siyaset-nâme" türüne dahil edilebilir.** Eser 15. yüzyılın birinci yarısında çeyrek asırdan fazla Osmanlı tahtında oturan II. Murad'a (1421-1451) hitaben yazılmış olması itibariyle de **siyaset-nâme sayılabilir**. Zaten tercümeye esas tutulan Kabus-nâme'nin yazarı Emir Keykâvus'un gayesi de oğlu Geylân Şâh'ı dinî, ahlâkî, siyasî, sosyal yönlerden yetiştirmektir. Bu bakımdan siyaset-nâmeler ahlâkî eserler içerisinde yer alırsa da, daha çok devlet idaresiyle ilgili bilgi ve tavsiyeler ihtiva ettiği için ayrı bir tür gibi gelişmiş, İslamî şark edebiyatında bu konuda pek çok eser yazılmıştır.*[547]

Ceyhan'ın ilgili bölümde temas ettiği üzere; [548] kaynak metin yazarı tarafından *Nasîhat-nâme* olarak nitelenmekte olup bir babanın oğluna nasihatlerini içermektedir. Buradaki baba bir devlet yöneticisi, oğul da devlet yöneticisi adayı olduğu için nasihatlerin doğrudan veya dolaylı olarak devlet yönetimiyle ilgili olması pek tabiidir. Ancak, görüleceği üzere eserin bir kısmı siyâsetnâme, bir kısmı nasîhatnâme olarak kabul edilmiştir. Bu duruma bir başka örnek ise Sarı Abdullah Efendi'ye (ö. 1660) ait *Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk* adlı eseri üzerinde yapılan tez çalışmasında yer almaktadır. Bu çalışmanın inceleme bölümünde araştırmacı, mezkûr eserin *ilk*

[547] Ceyhan, eserin asıl adının *Nasîhat-nâme* olduğunu aktarır. Bk. Adem Ceyhan, *Bedr-i Dişad'ın Murâd-Nâme'si* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 19-20. Eserin ilk neşirleri arasında yer alan Emîn Abdülmecîd Bedevî neşrinde kitabın adı meselesi bir başlık altında ele alınmış olup bu yayının iç sayfasında kitabın başlığı "Kâbusnâme Adıyla Tanınmış Nasihatnâme Kitabı (كتاب نصيحتنامه معروف به قابوسنامه) " olarak kaydedilmiştir. Bedevi, eserin mukaddimesinin sonunda yer alan "Ey oğul! Sonra bil ki bu nasihatname ve bu kutlu kitabı kırk dört bab üzere kurdum." ifadesinden hareketle bu eserin adının *Nasîhatnâme* olduğunu kabul etmektedir. Bk. Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*, haz. Emîn Abdülmecîd Bedevî (Neşriyât-ı Kitâbfurûşî-yi İbn Sînâ, 1956), 1. Aslında bu ifadelerin kesin olarak işaret ettiği şey, eserin bir nasihat kitabı yani nasihatname olduğudur. Eserin bu niteliğinin ona ad olabilecek olması da mümkün olmakla birlikte kesin değildir. Nitekim Kurtuluş, eserin *Kâbusnâme* adının yanında *Enderznâme*, *Pendnâme*, *Kitâbü'n-Nasîhat ve Nasîhatnâme* isimleriyle de bilindiğini aktarmaktadır. Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25:356. Anlaşıldığına göre eser yazarının künyesine nispetle *Kâbusnâme* olarak tanınmış olsa da özünde bir nasihat kitabıdır. Keykâvûs'un da bizzat belirttiği bu husus eserin nasihatname ile aynı anlamda kullanılabilecek olan enderznâme ve pendnâme adlarıyla anılmasına sebep olmuş olmalıdır. Keza eserin Türk diline tercümeleri arasında önemli bir yere sahip olan Mercimek Ahmed tercümesinin sebeb-i tercüme bölümünde şu kayıt mevcuttur: *Gördüm ki Sultân Murâd* […] *elinde bir kitâb dutar. Bu za'îf-i haste-dil ol 'âlî-cenâbdan ne kitâbdur deyü istid'â kıldum. Ol lafz-ı şeker-bârından Kâbusnâme deyü cevâb virdi ve eyitdi kim hoş kitâbdur ve içinde çok fâyideler, nasâhatler vardur.* Mercimek Ahmed b. İlyâs, *Terceme-i Kâbûs-nâme* (Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 366), 1b. Bu eserin dil içi çevirisini yapmış olan Nazmîzâde Murtazâ da bu kısmı şöyle aktarır: *Murâd Hân* […] *hazretlerinin hizmetinde iken dest-i mübâreklerinde mütâla'a ider bir kitâb görüp ne ilmde ve ne fende olduğın su'âl itdüm. Lafz-ı sükker-bârlarında Kâbus-nâme ile müsemmâ bir hoş, çok fâ'ide ve nesâyihe müstemil Fârsî bir kitâbdur…* Bk. Hilal Cırcır, "Nazmî-zâde Murtazâ'nın Kitâb-ı Terceme-i Kâbûs-nâme'si (İnceleme-Metin-Dizin)" (Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2019), 22.

[548] Ceyhan, 19.

kısmının tam bir siyasetnâme ikinci kısmının ise nasihatnâme olduğunu[549] söylemektedir.

Siyâsetnâme hakkındaki ön kabul kimi zaman da bir eserin hem siyâsetnâme hem de nasîhatnâme olarak kabul edilmesi sonucuyla da karşımıza çıkmaktadır. Pertevî Ali Efendi'nin (ö. H. 1076/1565-66) *Rebî'ü'l-Mülk ve Âdâb-ı Sülûki'l-Mülûk* adlı eseri üzerine bir tez çalışması hazırlayan araştırmacı, bu eserin türü-içeriği hakkında şunları kaydeder:

> *Pertevî Ali Efendi, Rebî'ü'l-mülk ve âdâb-ı sülûki'l-mülûk adlı eserini Sultan II. Osman'a ithafen yazmıştır. Eserde sultanlara ve vezirlere siyaset için gerekli olan kural ve kaideler anlatılmaktadır. Eser bir siyasetname örneği olmasının yanı sıra nasihatname özelliği de taşımaktadır.*[550]

Kimi eserlerin hem siyâsetnâme hem de nasîhatnâme olarak kabul edilmesinin bir başka önemli örneğini ise, devlet yöneticilerine yol göstermek maksadıyla yazılan eserlerin başat örneklerinden birisi olan *Kelîle ve Dimne* hakkında yapılan bir lisansüstü tez çalışmasında görüyoruz. 2021 yılında tarih ve medeniyet araştırmaları anabilim dalında hazırlanan bu tezin başlığı şudur: *Bir Siyasetname ve Nasihatname Olarak Kelîle ve Dimne*.[551] Çalışmanın özet kısmının ilk cümlesi ise şudur: *Siyasetname ve nasihatname türü eserler, devlet yöneticilerine 'Yönetim Tavsiyesi' olarak yazılmış eserlerdir.*[552] Araştırmacı giriş bölümünde, amacını belirtmek için şu ifadelere yer verir: *Bu tez çalışmasında* […] *bütün dünyada bilinen ismi Kelîle ve Dimne olan kitabın siyasetname ve nasihatname türünde bir eser olduğunun kanıtları sunulacaktır.*[553]

Siyâsetnâme adı verilen eserlerin yazın türleri içindeki konumlandırılma sorunu kimi zaman anlaşılması zor ifadelerle karşımıza çıkmaktadır. Bu meyanda verilebilecek bir

---

[549] Murat Bütün, "Sarı Abdullah Efendi, Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk (1b-109b): İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin" (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019), 4. Ayrıca bk. Bütün, 45

[550] Zeynep Albayrak, "Pertevî Ali Efendi'nin Rebî'ü'l-Mülk ve Âdâb-ı Sülûki'l-Mülûk Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019), 21.

[551] Cengiz Akalın, "Bir Siyasetname ve Nasihatname Olarak Kelile ve Dimne" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2021).

[552] Akalın, iv.

[553] Akalın, 1. Araştırmacının "En Çok Bilinen ve Okunan Siyasetname ve Nasihatname Türünde Eserler" başlığı altında yer verdiği eserlerden birisi Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-Fâzıla*'sı bir diğeri ise, Mâverdî'nin *Ahkâmu's-Sultâniyye*'sidir. Bk. 34-40.

örnek, Kebîrizâde Yüsrî'nin *Pendnâme* veya *Nasîhatü'l-Mülûk*[554] adlarıyla anılan eserini yayına hazırlayanın şu başlığıdır: *Siyasetnameler ve Abdurrahman Yüsrî'nin Siyasetname Türündeki Pendnamesi*.[555] Araştırmacı siyâsetnâme diye nitelenen eserlerde siyâsetnâme başlığına yahut adına rastlanmadığını fark etmiş ve bunu aktarmış olsa da böyle bir başlık atmaktan kendini alıkoyamamıştır. Oysa Yüsrî eserine ne ad verdiğini doğrudan belirtmemekle birlikte, bu eserin türünün *pend-nâme* ve onunla aynı anlamda kullandığı *nasihat-nâme* olduğunu söylemektedir. Bu başlıkta yer alan *Pendnâme* adının yazın türünü ifade etmek için kullanılmadığı düşünüldüğünde siyâsetnâme türünde bir "pendnâme" yazılmış olabileceği düşünülebilir. Ancak, Yüsrî'nin aşağıdaki dipnotta verilen ifadeleri göz önüne alındığında böyle düşünülemeyeceği; elde kesin bir delili olmamakla birlikte eserine bu adı vermiş olsa bile bunun aynı zamanda eserin türünü de ifade edeceği çok açıktır. Bu nedenle bu başlık hem yazınımızdaki tür meselesinin hem de siyâsetnâme diye bir tür olup olmadığı ve eğer bu adla bir tür varsa bunun nasîhatnâme/pendnâme türüyle nasıl bir ilişkisinin olduğu konusundaki belirsizliğin somut bir örneği olarak karşımızda durmaktadır. Mezkûr çalışmada tür konusundaki karmaşa, maalesef, Yüsrî'nin *siyasetname türünde nasihatname* yazacağı şeklindeki temelsiz bir yoruma da neden olmuştur:

> *Sonra yazacağı eserin türü ve üslubu hakkında "Allah'ın yardımı ve hidayet veren kalemin desteği ile gönül örtüsünde beslenmiş, bir yönelişin gayreti olan siyasetname türündeki nasihatnamenin yazımına başlayacağı,* […]*" bilgisini verir.*[556]

Kimi çalışmalarda ise, elde somut bir delil olmadığı hâlde, bugün siyâsetnâme denilen eserlerin, üretildikleri dönemde de bu adla anıldığı kanısını müşahede etmekteyiz. Devlet yöneticilerine nasihat literatürüne dahil edilebilecek eserlerin önemli bir kısmının

[554] Kebîrî-zâde Yüsrî, eserine ne ad verdiğini doğrudan belirtmemiş; bununla birlikte bu eserin türünün "pendnâme" ve onunla aynı anlamda kullandığı "nasihatnâme" olduğunu bizzat bildirir. Eserin bir yerinde bunun *pendnâme-i tuhfetü'l-mülûk* (6b) bir başka yerinde ise *nasihat-nâme-i tuhfetü'l-mülûk* (8b) olduğunu bildirir. Bk. Kebîrî-zâde Yüsrî, *Pendnâme* (TBMM Kütüphanesi, Halife Abdülmecid Efendi Koleksiyonu, 3802), 2a, 5b, 6b, 8b. Nuruosmaniye Kütüphanesindeki yazmasının zahriyyesinde *Nasîhatü'l-Mülûk* kaydı bulunan eserin olan eserin İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi kataloğunda bulunan yazmasının zahriyyesinde ise Nasîhatnâme kaydı yer alır. Bk. Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî b. Mustafa, *Nasîhatü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04346); Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî b. Mustafa, *Nasîhatnâme* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 02669). Eserin aynı kütüphanesindeki bir başka nüshası ise kataloğa *Nesâyih-i Kebîrîzâde* şeklinde kaydedilmiştir. Bk. Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî b. Mustafa, *Nesâyih-i Kebîrîzâde* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 06935).

[555] Abdülaziz Turun, "Pend-nâme-i Kebîrî-zâde Yüsrî (İnceleme-Metin-Sözlük)" (Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019), 29.

[556] Turun, 141.

tanıtımını içeren çalışmasında Kanar, "hükümdarlar için nasihat yazıları" şeklinde açıkladığı bu eserlerin nasîhatnâme şeklinde de adlandırılabildiğini belirtmekle birlikte şu cümleleri kaydeder:

> *İran, Hint ve diğer Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkelerinde eski çağlardan beri üretilen siyasetnâme ya da nasihatnameler, İslami dönemde daha da yaygınlaşarak artmıştır. Bu tür eserler İslami dönemde siyasetnâme yani hükümdarlar için nasihat yazıları olarak adlandırılır ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eder.*[557]

Bugün siyâsetnâme olarak adlandırılan eserlerin, üretildikleri dönemde de bu adla anıldığı algısının ardında yatan nedenleri tezimizin ikinci bölümünde ortaya koymaya çalışmıştık. Bizce, Kafesoğlu ve Levend'den bu yana siyâsetnâmenin tanımları ve bu eserler hakkında verilen hükümlerin herhangi bir tenkide tabi tutulmadan kabul edilip aktarılması tür konusundaki karmaşanın altında yatan temel nedendir. Bununla doğrudan bağlantılı olan diğer bir neden ise Nizamülmülk'e atfedilen ve eldeki bilgilere göre yazarı tarafından bir başlık verilmemiş olan eserin Schefer neşriyle birlikte *Siyâsetnâme* olarak tanınması ve bu adla yayılmasıdır. Bu eser kadar meşhur ve maruf olmamakla birlikte, fıkhın siyasetle ilgisi bakımından çok önemli bir yeri tutan Dede Cöngî'nin *Siyasetü'ş-Şeri'iyye*'sinin de çoğu kütüphane kataloğunda ve Osmanlı döneminde yapılan üç ayrı tercümesinde *Siyâsetnâme* adıyla kaydedilmiş olması, Nizamülmülk örneğiyle paralel bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.[558]

İslam siyaset düşüncesinin kavramsal temelleri üzerine yaptığı çalışmada siyâsetnâmenin edebî bir tür olduğunu ve nasihat edebiyatı olarak da ifade edildiğini aktaran[559] Bağdatlı, bu eserlerin nasîhatnâme türüyle ilişkisine doğrudan bir atıf yapmamakla birlikte, nasihat ile olan ilişkisini şu şekilde açıklar:

> *Tarihten ders alarak hata yapmayı engellemek ve geçmişteki adil yönetimleri örnek göstermek, siyasetnamelerde nasihat verme üslubunu doğurmuştur. Bu açıdan siyasetnamelerin hitabet yöntemini nasihat olarak adlandırmak mümkündür.*[560]

---

[557] Yüksel Kanar, *İktidar ve Adalet: İslam Düşüncesinde Siyasetnameler* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2019), 22.

[558] Temelde bir hukuk kitabı olup fıkıh literatürü altında değerlendirilmesi gereken bu eser hakkında detaylı bilgi için bk. bu tez, 107-110.

[559] Özlem Bağdatlı, *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 31.

[560] Bağdatlı, 43-44.

Bağdatlı, bu doğrultudaki düşüncelerini eserinin bir başka yerinde ise şöyle ifade eder:

> *Siyasetnamelerde siyasi düşünceler, sistematik bir tartışma biçiminde değil, öğretici bir tarzda ele alınmıştır. Siyasetnamelerde verilen tarihsel örnekler, hadis ve ayetler, siyasete ilişkin doğru davranış oluşturmayı amaçlamıştır. Siyasi sorunlar doğrudan değil, nasihatlerle örtülü vaziyette sunulmuştur. Nasihat, sorunlara dikkat çekmenin farklı bir tarzıdır.*[561]

Levend'in mezkûr makalesinden bu yana siyâsetnâme adı verilen eserlerin, yöneticilere nasihat vermek amacı taşımalarının tabii sonucu olarak, nasîhatnâmelerle bağlantılı eserler olduğu doğrudan veya dolaylı, açık veya örtük olarak söylenmiştir. Ancak, yine de gelenekte siyâsetnâme adı verilen bir tür olduğu düşüncesi/ön kabulü araştırmacıların nasîhatnâme-siyâsetnâme ilişkisine dair söylediklerinin bulanıklaşmasına ve bazen de birbiriyle çelişmesine neden olmaktadır.

Siyâsetnâme adı verilen eserlerin geleneksel siyasi düşünce içerisindeki yerini, kaynaklarını ve gelişimini incelediği çalışmasında Dinçer "Siyasetnamelere Genel Bir Bakış" başlığı altında evvela nasihat kültürü ve nasîhatnâmeler hakkında bilgi vermiş ve böylece siyâsetnâme adı verilen eserlerin nasihat ve nasîhatnâme zemininde incelenmesi gerektiğini göstermiştir. Yazar, nasihat ve nasîhatnâmeler hakkında tanıtıcı mahiyette bilgiler verdikten sonra nasîhatnâmelerin kapsadıkları konular bakımından üç gruba ayrılabileceğini söyler. Bunlar; *kişiye ve genel ahlaka yönelik tavsiyeler*, *aile hayatı ve kişilerarası ilişkilere yönelik tavsiyeler*, *devlet yönetimi ve iyi hükümdar olmaya yönelik tavsiyeler*dir.[562]

Siyâsetnâmeleri nasîhatnâmelerin bir şubesi olarak gören Dinçer, nasîhatnâmelerin hepsinde mutlaka devlet yöneticilerine öğüt verildiği şeklinde bir genelleme yaparak siyâsetnâmelerin içerisinde yer aldığı nasîhatnâmeler hakkında söyleyeceklerini tamamlar:

> ***Bütün nasihatnamelerde mutlaka hükümdarlara, vezirlere veya kamu yöneticilerine yönelik öğütlere de yer verilir.*** *Farklı zamanlarda yazılan nasihat kitaplarındaki öğütler veya konular değişiklik gösterse ya da yeni öğütler eklenip çıkarılmış olsa da, bu kitapların özü değişmez:*

[561] Bağdatlı, 55.
[562] Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 31.

> *Hükümdara iyi insan ve iyi yönetici olmayı ve erdemli toplum inşasını öğretmeye çalışır.*[563]

Akabinde "Siyasetnamelerin Tanımı, Anlamı ve Siyaset Literatürü İçindeki Yeri" başlığı altında ise şu bilgileri verir:

> ***Siyasetnameler**, içinde siyasi düşünce ve uygulamalarla birlikte tavsiyelerin (öğütlerin) yer aldığı **özel bir edebî eser türü**dür. Hükümdarlara "iyi hükumet etme", "gücünü ve iktidarını koruma yollarını" gösteren, rehber metinlerdir.*
>
> *Siyasetnameler doğrudan hükümdara ve diğer yöneticilere yönelik yazılan, ağırlıklı olarak siyasi nitelikte tavsiyeleri içeren bir nasihatname türüdür. Yöneticilerin sahip olması gereken hem beşeri hem ahlaki özellikleri ve yönetim sırsında takip edeceği ilke politikaları içeren metinlerdir. Nasihatnameler "iyi insan olma bilgisi" sunarken bir nasihatname türü olan siyasetnameler "hem iyi insan hem de iyi yönetici olma bilgisi" öğretir.*[564]

Dinçer, *özel bir edebî eser türü* olduğunu söylediği s*iyâsetnâme*nin *bir nasihatname türü* olduğunu da aktarır. Bu noktada ortaya şu soru çıkar: Siyâsetnâme, nasîhatnâmenin bir alt türü olarak kabul ediliyorsa aynı zamanda nasıl *özel bir edebî tür* olur? Dinçer'in, siyâsetnâme adıyla anılan eserlerin nasîhatnâmenin bir türü olduğu konusundaki tespiti ve siyâsetnâme adı verilen eserleri nasîhatnâme zemininde incelemesinden anlıyoruz ki onun "*özel bir edebî tür*"den kastı, sonradan siyâsetnâme adı verilen eserlerin nasîhatnâmeler içerisinde, kendine has biçim ve muhteva özellikleriyle ayrı bir yeri tutuyor olmasıdır. Zira terimsel anlamıyla edebî bir türden söz edilecek olursa zaten edebî bir tür olan nasîhatnâmenin içerisinde yer aldığı söylenen siyâsetnâmenin, ayrı bir edebî tür olduğundan bahsedilemez. Bir başka deyişle, siyâsetnâme adı verilen eserler nasîhatnâmenin bir türü/şubesi olabilir; ancak, nasîhatnâmenin bir türü/şubesi olan siyâsetnâme, nasihatnameyle birlikte edebiyatımızın müstakil türlerinden birisi olarak kabul edilemez.

Dinçer, daha sonra içerisinde siyasi düşüncelerin yer aldığı metinlerin çok çeşitli olduğunu örnekleriyle birlikte belirtir ve bu eserler arasında siyâsetnâmelerin *ya doğrudan ayrı bir eser olarak ya da özellikle nasihatnameler içinde bir bölüm olarak* görüldüğünü söyler. Siyâsetnâmelerin diğer literatürlerle olan benzerlik ve farklılıklarına da değinen yazar, ıslahatnâmeler, siyasi mektuplar (risaleler), idarî layihalar ve

[563] Dinçer, 31.
[564] Dinçer, 31-32.

fütüvvetnamelerin de siyâsetnâme *türü* içerisinde yer aldığını ve bunların kapsamları daraltılmış siyâsetnâme türleri olduğunu söyler[565] ve şöyle devam eder:

> *Diğer taraftan, nasihatnâmeler, siyasetnâmeler ile ahlak kitaplarını kesin hatlarıyla birbirinden ayırt etmek oldukça güçtür. Yukarıda da belirtildiği gibi siyasetnameler çoğu kez hükümdarlara dair öğütleri kapsarken ahlak bazı dönemlerde "siyaset" veya "yönetim" anlamında kullanılır. Nitekim Nasîrüdin et-Tûsî'nin Ahlâk-ı Nâsırî'si ile Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk-ı Alâ'î'si buna güzel birer örnektir*.[566]

Dinçer, siyâsetnâmeleri her ne kadar nasîhatnâmelerin bir türü/şubesi olarak görse de onların, müstakil bir eser olabilecekleri gibi nasîhatnâmelerin içerisinde bir bölüm de olabileceklerini söyler. Bu doğrultuda nasîhatnâme ve siyâsetnâmeyi peş peşe kullanarak bu eserlerin ahlâk kitaplarından ayırt edilmesinin güçlüğünden bahseder. Böyle olduğunda *siyasetnamelerin nasihatnamelerin bir türü* olduğu şeklindeki kesin yargısı muğlaklaşmaya başlar. Bu muğlaklık, fütüvvetnamelerin de siyâsetnâme türü içerisinde yer aldığı gibi bir çıkarımı beraberinde getirerek edebî tür meselesine sirayet eder.

Dinçer'in, nasîhatnâmelerin bir türü olduğunu ve *kutsal kitap ve metinler, efsane ve destanlar, kanunlar ve kitabeler, felsefe kitapları, pendname ve mesneviler, risaleler veya layihalar, ıslahatnameler, fıkıh ve kelam, hukuk ve kamu idaresi, sosyoloji ve tarih, filozof ve bilgelerin sözleri* ile birlikte siyasi yazının türleri arasında yer aldığını söylediği[567] siyâsetnâmeler için verdiği örnekler, onun siyâsetnâme terkibiyle kast ettiğinin, devlet yöneticilerini muhatap alan nasîhatnâmelerden çok daha geniş bir alanı imlediğini de göstermektedir. Örneğin; eserde "XIII. Yüzyıl Siyasetnâmeleri" başlığı altında sıralanan eserlerden birisi Ahlâk- Nâsırî (249-251) bir diğeri ise Bedreddin İbn Cemâa'nın (ö. 1333) *Tahrîrü'l-Ahkâm*'ıdır.[568] Benzer şeklide 14. yüzyıl siyasetnameleri arasında üzerinde önemle durulan eserlerden birisi İbn Teymiyye'nin *Siyâsetü'ş-Şer'iyye* adlı meşhur eseridir.[569] Sıra 16. yüzyıla geldiğinde ise, Lutfî Paşa'nın *Âsafnâme*'si, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nüshatü's-Selâtîn*'i, İdris-i Bitlîsî'nin *Kânûn-ı Şâhenşâhî*'si ile birlikte

[565] Dinçer, 33-34.
[566] Dinçer, 34.
[567] Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 32-33.
[568] Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 249-52.
[569] Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 254-64.

sayılan diğer eserler Taşköprîzâde'nin *Miftâhü's-Sa'âde*'si, Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâ'î*'si ve Dede Cöngî'nin *Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'si olmuştur.[570]

Yukarıda bir kısmı zikredilen eserlerin hepsi, bir yönüyle veya tamamıyla, siyaset düşüncesini içeren metinler olmakla birlikte yazın türü bakımından yazarın siyasetname sınırını (devlet yöneticilerini muhatap alan nasihatname) aşmaktadırlar. Kendisi de bunun farkında olan yazar, *Tahrîrü'l-Ahkâm*'ın *siyasi nasihat kitabı olmaktan çok siyaset fıkhı (idare hukuku)* kapsamında kabul edildiğini söylese de farklı literatürlerin ürünlerini siyasetnameler başlığı altında incelemiştir. Böyle olduğunda siyasetname siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili olan eserlerin tamamını kapsayan daha geniş bir tanımla sınırlanmış oluyor.

Çalışmamızın ikinci bölümünde üzerinde durulduğu üzere; siyasetname terimi her ne kadar "devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yapabilmeleri için bilgi ve tecrübeler aktaran eserler" olarak kabul edilse de bu ad altına alınan eserler mezkûr tanımın sınırlarını aşar. Örneğin; Dede Cöngî'nin *Siyâsetü'ş-Şer'iyye* adlı eseri ile Lutfî Paşa'nın *Asafnâme*'si farklı amaçlarla, içeriklerle ve üsluplarla yazılmış eserlerdir. Aynı şekilde *Ahlâk-ı Alâ'î* ile *Nüshatü's-Selâtîn* de temelden farklı alanların yazınlarıdır. Bunlar her ne kadar "devlet yönetimi" işinin muhtelif veçhelerine ışık tutuyorsalar da aynı kefede değerlendirilecek eserler değildirler. Bu eserleri aynı kefede değerlendirmenin tek yolu siyasetname adının "devlet yönetimine dair yazılan eser" şeklindeki daha geniş tanımının kabul edilmesidir. Böyle olduğunda tarih kitaplarından kanunnamelere ıslahatnamelerden fıkıh ve kelam kitaplarına felsefeden coğrafyaya birçok alana dahil olan eserlerin tamamı yahut ilgili kısımları, nasihat amacı veya üslubu taşıyıp taşımadıklarına bakılmaksızın, siyasetname olarak kabul edilebilir.

Nasihatname ile siyasetname ilişkisini göz önünde tutan bir diğer araştırmacı ise İlker Kömbe'dir. O, İslam siyaset düşüncesini içeren yazın türlerinden birisi olarak gördüğü bu eserleri "siyasetname-nasihatname"[571] olarak ifade etmiştir. Araştırmacı bu tutumunu şöyle temellendirir:

> *Nasihatname literatürü daha genel ve geniş, siyasetname literatürü ise daha özel ve sınırlı bir mahiyete sahiptir. Zira siyasetnameler, siyasi bir*

[570] Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 264-71.
[571] Siyasetname-nasihatname şeklindeki ifadenin Kömbe'den önce Mehmet Öz tarafından da kullanıldığını belirtmeliyiz. Bk. Mehmet Öz, "Siyasetname, ahlak ve görgü kitapları", içinde *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2:359.

> *meseleyi çözmeye veya siyasi bir mesaj vermeye yönelik tavsiyelerden oluşan, nasihatnameler ise siyasi, idari, iktisadi, edebî ve toplumsal olmak üzere farklı alanlara ilişkin tavsiyelerden müteşekkil olan eserlerdir. Bu çerçevede zikredilmesi gereken bir başka literatür de edep/adap türü eserlerdir. Edep/adap literatürü, sultan/halife, saray görevlileri ve toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen zarafet kuralları ile gündelik hayatta toplumun uyması gereken görgü kurallarını ihtiva eden kaynaklardır*.[572]

Levend'in aynı zamanda *birer nasihat-name sayılabileceğini* söylediği;[573] İnalcık'ın *nasihatnâme ve siyasetnâme*[574] şeklindeki ifade ettiği; Yücel'in *siyâset-nâme ya da nasihat-nâme türüne* sokulduğunu söylediği[575] eserleri Kömbe "siyasetnâme-nasihatnâme" şeklinde ifade etmiştir. Bu çözüm siyasetname adı verilen eserlerin nasihatnamelerden bağımsız olmadığını gözden ırak tutmamak adına dikkate değerdir.

Bu kabilden bir diğer örnek ise Gürgen'in çalışmasında karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacı *Batı dünyasında "Mirror for Princes", "Fürstenspiegel" olarak adlandırılan, Doğu dünyasında "Nasîhatü'l-Mülûk"a karşılık gelen ve yöneticilere ithaf edilen* eserleri "siyasetnâme/nasîhatnâme" olarak adlandırmakta[576] ve Sultan II. Mahmud'a yazılan mektupları yayımladığı eserinin incelemesi boyunca bu ifadeyi kullanmaktadır.

Gerek Kömbe'nin gerek Gürgen'in gerekse de ondan önceki bazı araştırmacıların "siyasetname-nasihatname", "siyasetname/nasihatname" veya "siyasetname ve nasihatname" vb. şeklindeki bir arada kullanımları, yukarıda da belirttiğimiz üzere, siyasetnamelerin nasihatnamelerden bağımsız eserler olmadıklarına işaret etmeleri bakımından önemli ve dikkate değerdir. Ancak, meseleye edebî türler veçhesinden baktığımızda bu türden kullanımların meseleyi halle kavuşturmak için yeterli olmayacağı kanısındayız. İlaveten, "siyasetname-nasihatname", "siyasetname/nasihatname" veya "siyasetname ve nasihatname" gibi terkiplerden siyasetname adı verilen eserlerin nasihatnamelerin içerisinde yer alan bir şubeyi teşkil ettiği veya bunların birbirleriyle bağlantılı eserler olduğu anlaşılabileceği gibi bu adla anılan eserlerin hem siyasetname

[572] İlker Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı olarak Siyasetnâme-Nasihatnâme Literatüründe Siyaset Tasavvuru", içinde *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar ve Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018), 203.
[573] Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 10 (1963): 171.
[574] İnalcık, 16.
[575] Yaşar Yücel, "*Kitab-ı Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III: Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*", 52, içinde, Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*.
[576] Süheyla Yenidünya Gürgen, *Gelenekçi Laladan Şehzadeye Mektuplar: Sultan II. Mahmud'a Şehzadeliğinde Sunulan Bir Siyasetname* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 11.

hem de nasihatname olduğu ve hatta bir kısmının siyasetname bir kısmının nasihatname olduğu da anlaşılabilir. Böyle olduğunda siyasetname-nasihatname bağlantısına işaret etmek için kullanılan terkip siyasetname ile nasihatnamenin ayrı türler olduğu ve bazı eserlerin hem siyasetname hem de nasihatname sayılabileceği gibi bir yanlış anlaşılmaya da sebep olabilir.

Siyasetnamelerin edebî bir tür olarak kabul edilmekle birlikte, aslında nasihatname olduklarını çıkarsadığımız çalışmalar da mevcuttur. Atillâ Şentürk ve Ahmet Kartal'ın hazırladığı Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi adlı çalışmada 18. yüzyıldaki eserler işlenirken "Siyasetnameler" başlığı altında bazı eserlere yer verilmiştir. Başlığın hemen altındaki ilk cümle şudur:

> *Bu dönemde yazılan "siyasetname" türündeki eserlerin en ünlüsü Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın yüksek makamlarda bulunanlara rehber olması temennisiyle meydana gelen aksaklıklar hakkındaki görüşlerini belirttiği Nesâyihu'l-vüzerâ ve'l-ümerâ'dır.*[577]

Yazar/lar bu başlık altında yer verdikleri *Tedâbirü'l-Gazavât, Nasîhatü'l-Vüzerâ an Nahîfî Efendi*, *Sülûku'l-Mülûk*, *Minhâcü'l-Ümerâ fî Ahvâli Selâtin ve'l-Ümerâ*, *Risâle fî Âdâb-ı Hizmet* gibi eserlerin 18. yüzyılda yazılan nasihatname türündeki diğer eserler olduğunu söylerler.[578] Bu çalışmada her ne kadar *siyasetname türü* diye bir tür olduğu ön kabulü ile hareket edilmiş olsa da son tahlilde bu türden eserlerin birer nasihatname olduğunun kabul edildiğini anlamak mümkündür.

"Siyâsetnâme", edebî türler hakkında yapılan çalışmaların bir kısmında müstakil bir tür kabul edilip ayrı başlık altında açıklanırken; "nasîhatnâme/pendnâme", bu türden çalışmaların neredeyse tamamında yer alır. Nasihatnamenin yer alıp siyasetnamenin yer almadığı kimi çalışmalarda ise siyasetname adı verilen eserlere nasihatnamelerin içerisinde değinilerek bunların nasihatnamelerin bir şubesini teşkil ettiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda verebileceğimiz ilk örnek Metin Akkuş'un çalışmasıdır. Akkuş, edebî türleri işlediği çalışmasında siyasetname adında bir türe yer vermemiş olup "Nasîhat-nâme-Pend-nâme" başlığı altında siyasetnamelerin birer nasihatname olduklarını A. Atillâ Şentürk ve Ahmet Kartal'ın yukarıda zikredilen ortak çalışmalarının ilgili bölümüne atıfla belirttikten sonra şöyle der:

---

[577] Ahmet Atillâ Şentürk ve Ahmet Kartal, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 7. bs (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 550.
[578] Şentürk ve Kartal, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 551.

> *Nasihatnamelerin, devlet adamlarının bilmesi gereken konulara yer verenleri ve padişahlar ve devlet adamlarına yönelik yazılanları Nasihatüsselatin (Gelibolulu Ali), Nasihatülvüzera Velümera (Defterdar Sarı Mehmed Paşa) Nasihatülvüzera An Nahifî vb. adlar alır. Ahlak eserleri, siyasetnameler, (Sarı Abdullah, nasihatü'l-mülûk Tergıben li Hüsnis-sülûk; Gelibolulu Ali, Nasihatü'l-mülûk vd.), kabusname ve fütüvvetnameler bu özellikteki eserlerdir*.[579]

Siyasetname-nasihatname ilişkisini Akkuş ile paralel olarak açıklayan bir diğer araştırmacı ise Haluk Gökalp'tır. O, "Eski Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi" başlığı altında yazdığı kitap bölümünde Nasihat-nâme (Pend-nâme) türü hakkında şu bilgileri aktarır:

> *Ümmet çağında ahlâkın temelinde İslam dini bulunduğu için nasihat verme maksadıyla yazılan eserlerin din ve tasavvufla -doğrudan ya da dolaylı- ilgili olmaları doğaldır. Ancak, bu durum nasihat-nâmelerin yalnızca dinî-tasavvufî öğütler veren eserler olduğunu göstermez. Nasihat-nâmelerde dinî[-]tasavvufî konularla ilgili öğütler verilebileceği gibi, din-tasavvufa dayalı ahlâkı, gelenek ve görenekleri temel almak koşuluyla hemen her konuda öğütlere yer verilmiştir. Söz konusu öğütlerin muhatabı sultan, vezir gibi devlet adamları olduğu zaman devlet yönetiminde adalet, cömertlik, cesaret vb. konuları ele alan eserler siyaset-name mahiyetine bürünür. Bu durum 'Nasihatü's-Selâtîn' ve 'Nasihatü'l-Mülûk' örneklerinde görüldüğü üzere eserlerin isimlerine de yansır.*[580]

Gökalp, siyasetname adı verilen eserlerin aslında nasihatnamelerin yöneticiyi muhatap alan ve onlara devlet yönetimi konusunda yol göstermek amacını taşıyan bir şubesi olduğunu açıkça ifade eder. Yazarın mezkûr başlık altında verdiği bilgiler siyasetname-nasihatname ilişkisi bakımından önemli olduğu kadar nasihatname türünün tanımı ve sınırları bakımından da dikkate değerdir. Ancak, gerek Akkuş'un gerekse onunla aynı doğrultuda görüşler serdettiği Gökalp'in nasihatname-siyasetname ilişkisine dair bu görüşleri, bu konuda yapılan müteakip çalışmalarda olumlu ya da olumsuz bir karşılık bulmamış görünüyor.

"Siyasetname", "nasihatname", "siyasetname ve nasihatname", "siyasetname-nasihatname" veya "siyasetname/nasihatname" şeklindeki karşımıza çıkan çeşitli kullanımlarla bağlantılı olarak devlet yöneticilerine nasihat için kaleme alınan eserlerin hangi edebî tür altında değerlendirilmesi gerektiği meselesinin/sorununun en bariz örneğini *Kutadgu Bilig*'in edebî tür bakımından nitelemelerinde görüyoruz. Kimi

[579] Bk. Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası (Edebî Türler ve Tarzlar)*, 192.
[580] Mehmet Açа, Haluk Gökalp, ve İsa Kocakaplan, *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi* (İstanbul: Kriter Yayınları, 2009), 380.

araştırmacılar bu eserin bir nasihatname[581], kimileri bir siyasetname[582], kimileri hem siyasetname hem nasihatname[583] olduğunu söylemektedirler. Bu sonuncu düşünceyle bağlantılı olarak önemli bir örnek ise Agop Dilaçar'ın çalışmasıdır. O, *Kutadgu Bilig*'i tek bir türe sığdıramaz ve hem Müslüman Türklerin ilk öğüt kitabı[584] hem atasözü ve özdeyiş türü,[585] hem bir siyasetname,[586] hem devlet bilgisi kitabı[587] hem de bir devlet romanı ve "Prenslerin Aynası"[588] olduğunu söyler.[589] *Kutadgu Bilig*'in İslami Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseri ve *manzum bir siyasetname* olduğunu belirten Ercilasun ise eser hakkında şunları söyler:

> *Kutadgu Bilig'in kelime anlamı mutlu olma bilgisi, terim anlamı ise siyaset bilgisidir. "Siyaset bilgisi" anlamı, eserin önsözünde de vurgulanmıştır: "(Kitaba) Çinliler edebü'l-mülûk adını verdiler. Mâçin hükümdarlarının bilgeleri âyinü'l-memleke dediler. Maşrıklılar zînetü'l-ümerâ diye ad koydular. İranlılar Şehnâme-i Türkî adını vermişler; bazıları ise pendnâme-i mülûk demişler. Turanlılar Kutadgu Bilig diye söylemişler. "Hükümdarların terbiyesi", memleketin aynası", emirlerin (beylerin) zineti"... anlamlarına gelen bütün bu adlandırmalar bugünkü "siyaset bilimi" kavramını ifade etmektedir.*[590]

Devlet yöneticilerine nasihat için kaleme alınan eserlerin veya daha geniş kitleleri muhatap alıp içinde devlet yöneticilerine nasihatleri de ihtiva eden eserlerin ilgili bölümlerinin Siyasetname diye bir tür olmadığını varsaydığımızda *Kutadgu Bilig*'in asıl olarak yöneticilere devlet yönetimi/reayanın idaresi konusunda bilgi vermek maksadıyla yazılmış olmakla birlikte, bu zümre dışındakilere de iki dünya saadetini elde etmek için bilgilerin verildiği bir nasihat kitabı veya nasihatname olduğunu söylemek mümkündür.

---

[581] Abdülkadir Karahan, *XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 26-27. Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası (Edebî Türler ve Tarzlar)*, 190. Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı*, 751.

[582] R. Rahmeti Arat *Kutadgu Bilig*'in ne tarih ne coğrafya ne dini bir eser ne de şeyhlerin vecizelerine dayanan bir nasihat kitabı olduğunu söyler. O, esere sonradan eklenen önsöze dayanarak bu eserin daha çok bir siyasetname olarak kabul edildiğini belirtir. Bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig,* xxıx. Canım, *Divan Edebiyatında Türler*, 259.; Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yiriminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 13. bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 293. H. Hüseyin Adalıoğlu, "Bir Siyasetnâme Olarak Kutadgu Bilig", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 34 (2016): 245.

[583]İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", 9-30.; Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, haz. Azmi Bilgin (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 21.

[584] Agop Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 2. bs (Türk Tarih Kurumu, 1988), 159.

[585] Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 163-65.

[586] Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 166-69.

[587] Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 169-71.

[588] Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 171-95.

[589] Bu konuyla ilgili daha fazla örnek için bk. Özlem Bağdatlı, "Kutadgu Bilig'de Devlet ve Adalet İlişkisi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 2007), 75-83.

[590] Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 293.

Bütün bunlardan hareketle; "*Çoğu zaman hükümdara olmak üzere, devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmeleri için sahip olmaları gereken bilgi ve tecrübeleri nasihat temelinde aktaran ve daha ziyade âlim-bürokratlar tarafından kaleme alınan eserler."* şeklinde tanımladığımız[591] siyasetnamelerin Klasik Türk edebiyatında müstakil bir edebî bir tür olmayıp nasihatnamelerin yöneticileri veya yönetici adaylarını muhatap alan şubesini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Sinan Paşa'nın *Ma'ârifnâme*'yi nitelemek için kullandığı "ahlâk bâbında ve nasîhatnâme sûretinde" [592] ifadesinin örnekliğinde bu eserlerin "*devlet yöneticileri veya yönetici adaylarının yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmek için sahip olmaları gereken nitelik ve bilgiler* bâbında ve *nasihatname* suretinde" olduklarını söylemek mümkündür.

3.2.2. Nasîhatnâme-Vasiyetnâme İlişkisi

Türk edebiyatında nasihatnamelerle ilgili olarak zikredilmesi gereken bir diğer literatür de "vasiyetnâme"dir. Günümüzde vasiyetin yazılı olduğu belge anlamında kullanılan bu terim, Türk edebiyatında bir tür olarak değerlendirilmiş[593] ve bazılarının nasihatnamelerle ilgili olduğu söylenmiştir.

Nasihatname ile vasiyetnameyi birbirinden ayrı türler olarak kabul eden Çınar, İskender Pala'nın ansiklopedik sözlüğünün ilgili maddesine atıfla, tasavvufi sahada yazılan ve adına vasiyetname denilen eserlerin nasihatname sayılabileceğini söyler.[594] Ancak, daha sonra nasihatnamelerin genellikle manzum; vasiyetnamelerin ise, birkaçı hariç, mensur yazıldığını söyleyerek bu iki türü yazım şekillerine/dış yapısına göre birbirinden ayırır.[595] Çınar bu çalışmasında vasiyetname-nasihatname-siyasetname ilişkisi hakkında ise şunları aktarır:

> *Nasihatnâmelerde genel ahlâkla ilgili konular bulunurken bu konu aynı zamanda dinî vasiyetnâmelerin de konusu olabilir. Bu durumda nasihat-nâme, vasiyet-nâme ve siyâset-nâmeyi kesin hatlarla birbirinden ayırmak zordur. Bir vasiyet-nâme aynı zamanda nasihat-nâme; bir*

[591] Tezimizin ikinci bölümünde mevcut siyasetname tanımlarından hareketle ortaya koyduğumuz bu tanımın mezkûr eserleri dört başı mamur bir şekilde kuşatacak bir tanım olmadığını belirtmeliyiz. Böyle bir tanım ancak bu külliyatın sınırlarının belirgin hatlarla çizilip içlerinde yer alan bilgilerin titizlikle tahlil ve tasnif edilmesinin sonucunda gerçekleşebilir.

[592] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, haz. Mertol Tulum (Atatürk Kültür Merkezi, 2013), 64.

[593] Aziz Kılınç, *Türk Edebiyatında Vasiyetnameler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006); Bekir Çınar, "Türk Edebiyatında Vasiyetnâmeler ve İki Sair (Tıflî/Tarzî) Arasında Kalan Bir Vasiyetnâme", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy 9 (2003): 115-40.

[594] Çınar, "Türk Edebiyatında Vasiyetnâmeler ve İki Şair (Tıflî/Tarzî) Arasında Kalan Bir Vasiyetnâme", 116-117.

[595] Çınar, "Türk Edebiyatında Vasiyetnâmeler ve İki Şair (Tıflî/Tarzî) Arasında Kalan Bir Vasiyetnâme", 117.

siyâset-nâme aynı zamanda nasihat-nâme ve vasiyet-nâme özelliği gösterebilmektedir.[596]

Dil ve edebiyat araştırmacılarının çalışmalarında sıkça rastladığımız bu tutum, edebî türler konusundaki karmaşanın nasihatname-siyasetname-vasiyetname bağlamındaki bir örneğini teşkil etmektedir.[597] Halbuki bu yorumları yapan araştırmacının çalışmasında metnini yayınladığı eser, bir nasihat manzumesinden başka bir şey değildir.

Vasiyetname adıyla adlandırılan ve yazınımızın bir türü olduğu iddia edilen eserlerin aslında bir şeyhin müridine, bir babanın oğluna, bir kişinin dostuna veya toplumun belli bir kesimine ve yahut tamamına verdiği nasihatlerden başka bir şey olmadığını söyleyebiliriz. Ancak, bugünkü manasıyla kişinin, ölümü sonrası yapılmasını istediği maddi ve manevi faaliyetleri içeren belgelerin, kimi zaman nasihat da içeriyor olabilmekle birlikte, bu eserlerden tefrik edilmesi gerekir. Aslında öğüt; nasihat, va'z ve aynı kökten geldiği tavsiye gibi anlamlara sahip olan[598] vasiyetin bu kullanımının temel nedeni anlam daralmasıdır.

Devlet yönetimi ile ilgili bilgi ve tecrübeler eğer bir yönetici tarafından kendisinden sonra yerine geçecek halefi/oğlu için yazılıyor/yazdırılıyorsa bunlar da hem siyasetname hem nasihatname hem de vasiyetname olarak adlandırılmaktadır. Ancak, bu adlandırmalar bu eserlerin adı verilen türe ait olduğunu göstermez. Örneğin; devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına nasihatin meşhur örneklerinden birisi olan Tâhir b. Hüseyn'in *Vasiyyet*'i Mısır valiliğine tayin dilen oğlu Abdullah'a devlet yönetimi konusundaki nasihatlerini içerir.[599] Bu kabilden bir diğer örnek ise Ziyârî Hükümdarı Keykâvus b. İskender'in (ö. 1082'den sonra) yılında oğlu Gîlân Şah için kaleme aldığı *Ḳâbûsnâme (Nasîhatnâme)* adlı eserdir.

---

[596] Çınar, "Türk Edebiyatında Vasiyetnâmeler ve İki Şair (Tıflî/Tarzî) Arasında Kalan Bir Vasiyetnâme", 117.

[597] Benzer bir tutumun İsmail Hakkı Bursevî'nin "Vasiyet-Nâme" olarak adlandırılan risalesi üzerindeki örneği için Bk. Nevin Gümüş, "İsma'il hakkı bursevî'nin Vasiyet-Nâme'si", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy 1 (2009): 23-76.

[598] Fars edebiyatında daha çok *enderznâme* olarak adlandırılan eserler için *vasiyetnâme*, *nasihatnâme* veya *pendnâme* gibi adlar da kullanılmaktadır. Bk. *Lugatname-i Dihhuda*, "enderznâme", https://www.vajehyab.com/?q=%D8%A7%D9%86%D8%AF%D8%B1%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87 ; *Lugatname-i Dihhuda*, "vasiyetnâme", https://www.vajehyab.com/?q=%D9%88%D8%B5%DB%8C%D8%AA%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87 ; *Lugatname-i Dihhuda*, "pendnâme", https://www.vajehyab.com/?q=%D9%BE%D9%86%D8%AF%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87&d=en

[599] Kavak, *Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatname*.

Gazneliler hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Sebüktegin'in (ö. 387/997) kendisinden sonra yöneticilik makamına gelmesi muhtemel olan oğlu Mahmûd için kaleme aldırdığı risalesinin sonundaki cümleler de bu konu için örnek teşkil edecek mahiyettedir:

> *Benim sana söylediğim bu sözlerin hepsini ezberlemeli ve kalbine nakş etmelisin ve bundan yüz çevirmemelisin tâ ki Allâh seni iki cihânda talihli kılsın, inşâllâhutaala. Bu benim sana **nasihat** ve **vasiyetim**dir (în est nasîhat u vasiyyet) ve ben bu mesuliyeti kendi üzerimden attım. Allâh bilir ve hükmeder.*[600]

Burada birbirine atfedilen "nasihat" ve "vasiyet" kavramları bir babanın oğluna tavsiye ettiği veya öğütlediği şeyleri ifade etmek noktasında birleşir. Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e atfedilip "vasiyet" ve "nasîhatnâme" adlarıyla anılan eser de benzer şekilde bir örnek olarak zikredilebilir. Şimdiye kadar Devletşah tezkiresinde[601] ve Bostanzâde Yahyâ'nın M*ir'âtü'l-Ahlâk*'ında[602] kaynak olarak kullanıldığını gördüğümüz bu eserden yapılan alıntılardan ve Devletşah'ın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre; Nizamülmülk, bu eseri oğlu Fahrü'l-Mülk'e hitaben kaleme almış ve içerisinde devlet yönetimine ve yöneticilerin ahlakına dair nasihatlere yer vermiştir.

Konuyla ilgili verilebilecek önemli bir örnek ise, Azmî Pîr Mehmed'in (ö. 1582) *Pendâme*'sidir. Müellifin, Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî* adlı eserinin tercümesi olan *Enîsü'l-Ârifîn*'in sonunda yer verdiği nasihatname, hem bu adla hem de vasiyetname adıyla tanınmış ve eserin yer aldığı yazmalara bu adlarla kaydedilmiştir.[603] Manzum olarak kaleme alınan bu nasihatname yazarın varisine vasiyetini değil, herkese nasihatini içermektedir.[604]

Bu bağlamda verilebilecek bir diğer örnek de İmam Birgivî'nin (ö. 981/1573) *İlmihâl* ve *Risâle-i Birgivî* olarak da anılmakla birlikte *Vasiyetnâme*[605] adıyla da tanınan eseridir.

---

[600] Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça metin ve Türkçeye tercümesi)", 225, 232.
[601] Emîr Devletşâh b. 'Alâü'd-devle Bahtîşâhü'l-Gâzî es-Semerkândî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, haz. Muhammed Ramazânî (Çâphâne-i Hâver, 1338), 381; Devletşah, *Şair Tezkireleri*, çev. Necati Lugal (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 374.
[602] Yahya b. Muhammed Tirevi Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03537), 40a.
[603] Sibel Kocaer, "Pendnâme-i Azmî'nin Osmanlı Nasihatname Geleneğindeki Yeri" (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilkent Üniversitesi, 2009), 14, 43-44.
[604] Bu eser üzerinden nasihatname, vasiyetname ve siyasetname bağlamında tür tartışmaları için ayrıca bz. Kocaer, "Pendnâme-i Azmî'nin Osmanlı Nasihatname Geleneğindeki Yeri", 7-41.
[605] Aslında bir ilmihal kitabı olarak bilinen eserin girişinde bunun aklı baliğ olanlar için bir vasiyet olduğunu belirtildiğinden olsa gerek eser daha çok bu adla kaydedilmiş ve tanınmıştır. Sezer Özyaşamış Şakar, "Birgivî Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyyet-Nâmesi (Eleştirili Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)" (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2005), 11; Zeynep Hatice Tiker,

Arapça ve diğer dillere tercümeleriyle birlikte şerhleri de bulunan eser[606], Birgivî'nin öğrencisi olduğu söylenen Bahtî adlı bir kişi tarafından nazma da çekilmiştir.[607] Bu manzumeden aşağıda vereceğimiz örnekler hem bu eser hem de nasihat-vasiyet ilişkisi açısından kayda değerdir. Eseri nazma çeken, birçok bölümün başında vasiyet ve nasihat kelimelerini, kafiye için de kolaylaştırıcı olarak, birbiriyle paralel ve anlamca müteradif olarak kullanmıştır:

> ***Vasiyyet*** *mü'minîn ü mü'minâta /* ***Nasîhat*** *müslimîn ü müslimâta*
> *Şehâdet iderin arz u semâda / Bileler farz olan budur 'ibâda*[608]
> ***Vasiyyet*** *eylerem cümle enâma /* ***Nasîhat*** *eylerem her hass u 'âma*
> *O kim dir ehl-i sünnetden olam ben / Resûlu'l-lâhun izini bulam ben*[609]
> *Dahı ebnâm içün idüp* ***vasiyyet*** */ Budur anlara mahsûsan* ***nasîhat***[610]

Vasiyetname-siyasetname bağlamında Osmanlı yazınından verebileceğimiz bir diğer örnek ise, Ahmed-i Dâʿî tarafından manzum bir şekilde kaleme alınan *Vasiyyet-i Nûşirevân-ı Âdil be Püsereş Hürmüz-i Tâcdâr* adlı mesnevidir. Eser, adından da anlaşılacağı üzere, adaletiyle ünlü Sasani kralı Nûşirevân'ın ağzından oğluna olan nasihatlerini ihtiva eder. Bu doğrultuda eser şu beyitlerle başlar:

> *Gel iy hikmet nasîhat işidenler / Nasîhat hikmet ile iş idenler*
> *Nazar kıl 'ibret al hikmet sözinden / Ne assı âdemün hikmetsüzinden*[611]

Vasiyet kelimesinin nasihat/pend/öğüt/ahd kelimelerine karşılık olarak kullanılması vasiyetname adına sahip veya bu şekilde nitelenen eserlerin ayrı bir edebî türü teşkil ettiğini düşündürmüştür. Önemli bir kısmı babadan oğula hitaben yazılan veya yazdırılan bu eserler, kanaatimizce nasihatnamelerden ayrı bir tür değildir. Bununla birlikte, daha ileri çalışmalarla nasihatnameler içerisinde yazarları ve hitap ettikleri kişiler bakımından

---

"Birgivî Vasiyet-Nâmesi (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)" (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2019), 5.

[606] Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetnâme", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 556-558.

[607] Özyaşamış Şakar, "Birgivî Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyyet-Nâmesi (Eleştirili Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)", 10-20.

[608] Özyaşamış Şakar, "Birgivî Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyyet-Nâmesi (Eleştirili Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)", 23.

[609] Özyaşamış Şakar, "Birgivî Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyyet-Nâmesi (Eleştirili Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)", 56.

[610] Özyaşamış Şakar, "Birgivî Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyyet-Nâmesi (Eleştirili Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)", 117.

[611] Emine Yeniterzi, "Ahmed-i Dâ'î'nin Vasiyyet-i Nûşirevân Adlı Mesnevisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 19 (2006): 3.

ayrı bir dalı teşkil edebileceklerinin ortaya konulabilmesi de muhtemeldir. Biz, bu meseleye yöneticilere veya yönetici adaylarına nasihat literatürü bağlamında değinmekle iktifa ediyoruz.

3.2.3. Nasîhatnâme (Siyâsetnâme) – Edeb/Âdâb ve Ahlâk Literatürü İlişkisi

Nasihatnamenin veya nasihatnamelerin bir şubesi olarak kabul ettiğimiz devlet yöneticilerine nasihat literatürünün kimi zaman altına alındığı kimi zaman da ilişkilendirildiği bir diğer literatür ise edeb/âdâbtır. Yaygın kanaate göre Arapça *e-d-b* kökünden türeyen "edeb"in bilinen en eski manası "ziyafete davet etmek"tir. Bununla bağlantılı olarak kelimenin "davet", "iyi tutum ve davranış", "incelik, kibarlık, hayranlık, takdir" gibi anlamlarda kullanıldığı sözlüklerde kaydedilmiştir.[612]

"Edeb"in ilk anlamlarından biri olan "davet etmek" ve diğer anlamı olarak gösterilen "güzel ahlak" arasında (davet-fazilet) yakın bir anlam ilişkisi olduğu ve bağlamda "edib"in de fazilete davet eden kişi olduğunu söylenmektedir.[613] Ebu'n-Necîb eş-Şeyzerî'nin *El-Menhecü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk* adlı eserinin edebin fazileti ve sultanın edebe ihtiyacı bahsine ayırdığı ikinci bölümünde verdiği bilgiler de edeb ile ahlakın ilişkisine dair bir örnek olarak zikredilebilir:

> *Halk, sultanın yönetimine muhtaç iken, sultan ise tüm güzel ahlâkın ve kıymetli hasletlerin başı olan edebe, zaruretle muhtaçtır. Edep sahibi sultan adalet kanunlarına uygun tasarruflarda bulunur ki memleketin devamı da adalete bağlıdır.*[614]

Bu alıntıda "edeb"in tüm güzel ahlak ve güzel hasletlerin başı olmasından onun bu sayılanlara çatı olmak[615] özelliği gösterdiğini anlayabiliriz. Nitekim Mesnevî

---

[612] İbn Manzur, "edeb", içinde *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâr's-Sadr, 1968), 206-207.; Mütercim Asım Efendi, "edeb", içinde *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2013), 273-274; Mustafa Çağrıcı, "Edep", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 412.; İbrahim Yılmaz, "Edep ve Adab Kavramlarının Semantiği ve Tarihsel Seyri", *Marife Dergisi* 6, sy 2 (2006): 166.

[613] Çağrıcı, "Edep", 412-13; Yılmaz, "Edep ve Adab Kavramlarının Semantiği ve Tarihsel Seyri", 166. "Edeb"in Arap kültüründeki geniş kullanımı için bk. F. Gabrielli, "Adab", içinde *Encyclopaedia of Islam (Second Edition)*, 175.

[614] Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Hükümdarların Siyaseti: El-Menhecü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, çev. Kübra Öztürk (Timaş Akademi, 2024), 15.

[615] Bununla ilgili olarak, "edeb" literatürünün kaynağının temelde gayr-ı şerʿî olduğunu ancak, bu sahanın yazarlarınca şerʿî kaynaklarla uyumlu halde işlendiğinden aralarında yumuşak bir ayrım (soft distinction) olduğunu düşünen Armando Salvatore "edeb"in en genel haliyle "erdemli ve güzel yaşamın ahlaki ve pratik normlarının bütününü kapsa"dığını söyler. Araştırmacı, "edeb"in, halifeliğin çöküşünden sonra, 10-15. yüzyıllar arasında, yaşam davranışlarını yönetim ve devlet idaresine bağlayan kilit bir İslâmî kavrama dönüştüğünü ifade eder. Bk. Salvatore, Armando. "The Islamicate Adab Tradition vs. the Islamic Shari'a

şarihlerinden Ankaravî (ö. 1041/1631?) edeb hakkında şöyle der: *Edeb, cemî'-i ahlâk-ı hamîdenün husûlünden ibâretdür. Zîrâ, tahsil-i şerî'at ve tekmîl-i tarîkat edeble mümkindür.*[616]

Edeb kelimesi sonraları "bir şey hakkındaki bilgi", aynı kökten gelen te'dîb "birini bir konuda bilgilendirme", edîb ise "bir şey hakkında bilgilendirilmiş kişi" anlamında kullanılmaya başlanmıştır.[617] Hicrî ikinci asırdan itibaren "bir kimsenin aydın olabilmesi için bilmesi geren tüm bilgi ve davranışlar" anlamında kullanılmaya başlanan edeb böylece bu bilgileri içeren eserlere ad olarak kullanılmaya başlamıştır.[618] Nitekim kelime Fars dilinde "ferheng" kelimesinin karşılıklarından birisi olarak kullanılır.[619] Mezkûr bilgi ve davranışların bir bütünü olarak "edeb"in, herkesin riayet etmesi gereken kurallar/yasa anlamına gelen "nâmûs(nomos)"a atıfla kullanıldığı da vakidir.[620]

Kelîle ve Dimne mütercimi İbnü'l-Mukaffâ'nın *Edebü'l-Kebîr* ve *Edebü's-Sagîr* adlı risaleleri türün ilk örneklerinden olması ve devlet yönetimi ile doğrudan bağlantılı olmaları yönüyle önemlidir.[621] Bunlardan sonra Câhiz'e atfedilen *Minhacü's-Sülûk ilâ Âdâbi Sohbeti'l-Mülûk,*[622] İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *Uyûnu'l-Ahbâr*'ı ve *Edebü'l-Kâtib*'i Se'âlibî'nin *Âdâbu'l-Mülûk*'u Mâverdî'nin (ö. 1058) *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*'i ve *Edebü'l-Vezîr*'i söz konusu literatürün öne çıkan örneklerinden bazılarıdır.

Padişahlardan başka olarak vezirlerin, nedimlerin, katiplerin, kadıların vb. yaptıkları işlerde bilmeleri gereken hususlar, riayet etmeleri gereken kurallar/adetleri içeren örnekler de görülmektedir.[623] Bu türden eserlerde edeb kavramıyla ahlâk kavramı iç içedir. Sözgelimi; İbnü'l-Mukaffâ, literatürün ilk örneklerinden birisi saydığımız

---

from Pre-Colonial to Colonial," Working Paper Series #3, HCAS "Multiple Secularities: Beyond the West, Beyond Modernities," Universität Leipzig, 2018, 7-9. https://doi.org/10.36730/2020.1.msbwbm.3

[616] Ahmet Tanyıldız, "İsmaâîl Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. Cilt) (İnceleme-Metin-Sözlük)" (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2010), 267.

[617] Çağrıcı, "Edep", 413.

[618] Yılmaz, "Edep ve Adab Kavramlarının Semantiği ve Tarihsel Seyri", 168.

[619] Fatih Yerdemir, "Sudi'nin Gülistan ve Bustan Şerhlerinde Şerh Yöntemi ve Söz Varlığı" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2016), 138. Sûdî ile aynı görüşü paylaşan bir diğer Gülistan şarihi için bk. Mehmet Özdemir, "Türk Edebiyatında Gülistan Tercümeleri ve 17. Yüzyıl Yazarlarından Hocazâde Es'ad Mehmed Efendi'nin Gül-i Handân (Tercüme-i Gülistân)'ı" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2011), 87.

[620] Özdemir, "Türk Edebiyatında Gülistan Tercümeleri ve 17. yüzyıl Yazarlarından Hocazâde Es'ad Mehmed Efendi'nin Gül-i Handân (Tercüme-i Gülistân)'ı", 412.

[621] H. Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37:304.

[622] Mustafa Çağrıcı, "et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39:337.; Bu eser Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından *Mehâsinü'l-Âdâb* adıyla tercüme edilmiştir.

[623] Çağrıcı, "Edep", 413.

Edebü's-Sagîr'ini *okuyucusuna zihnî gelişim ve siyasî tecrübe kazandırmanın yanı sıra temel ahlâkî erdemleri de (mekârim-i ahlâk) kazandırmak amacıyla kaleme aldığını belirtmektedir.*[624] Mâverdî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*' adlı eserinin mukaddimesinde *insanın bütün faaliyetleri arasında en önemlisinin din ve dünya işlerini iyileştiren çalışmalar olduğunu belirterek bu eserde dinî ve dünyevî açıdan hayatın ölçü ve kurallarını (âdâb) araştırdığını ifade etmektedir.*[625] Bu doğrultuda nefsin edebi (edebü'n-nefs) konusunda ve diğer birçok konuda ahlâk sahasından konuşur. Bu kabilden olmak üzere ilim ehline bir hatıra bırakmak, edepten gâfil olanları aydınlatmak ve çok çalışan melikleri rahatlatmak amacıyla kaleme alınan *Uyûnu'l-Ahbâr* adlı eserin dördüncü bölümü (*Kitâbü't-tabâyi' ve'l-ahlâki'l-mezmûm)* tabiatler ve kötü ahlâka dairdir.[626] Yukarıda zikredilen Se'âlibî'nin *Âdâbu'l-Mülûk* adlı eseri de edeb/âdâb ve ahlâka dair konuları bir arada işleyen eserlerdendir.[627]

Cahiz'e atfedilen *Minhacü's-Sülûk ilâ Âdâbi Sohbeti'l-Mülûk* (*Kitâbü't-Tâc*) adlı eserin Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından ekleme, çıkarma, güncelleme tasarruflarıyla birlikte tercümesi olan *Mehâsinü'l-Âdâb*'ın birinci faslı "*mülûka lâzım olan on iki mâdde ile müzeyyel ve mekârim-i ahlâk uhasâyil-i pâdişâhî ile mükemmeldür"*[628]şeklinde açıklanmıştır. Bu eser bağlamında edeb ile ahlâk arasındaki ilişkiyi gösteren bir diğer örnek ise Gelibolulu'nun bu eserini telhis eden Osmanzâde Tâib'in ilgili eserinde yer alır. Bu eserin, nedimlerin padişah meclislerinde uymaları gereken kurallara ayrılan ikinci bölümünde yer alan "[…] *nüdemânun dahı kemâl-i lüzûmı kitâb-ı Minhâc ve sâ'ir kütüb-i ahlâk-ı beyne'l-ihticâcda safhe-zîb-i beyândur*"[629] şeklindeki ifadelerden Tâib'in, Câhiz'e atfedilen eseri "kütüb-i ahlâk"tan kabul ettiğini anlıyoruz.

Bu iç içeliğe verebileceğimiz bir diğer örnek ise Adududdîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) meşhur ahlâk risalesini Türk diline çeviren Süleyman b. Hasan en-Nevşehrî'nin

---

[624] İlhan Kutluer, "İbnü'l-Mukaffâ': Düşüncesi", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21:136.
[625] Mustafa Çağrıcı, "Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10:406.
[626] "Muhakkikin Mukaddimesi", *Uyûnü'l-Ahbar* içinde, thk.: Yusuf Ali Tavil, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,, 1986, I, s. 6-16; 'dan aktaran: İlker Kömbe, "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 33.
[627] Muhakkikin Mukaddimesi", *Âdâbü'l-Mülûk* içinde, thk.: Celil Atiye, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslamî, 1990, s. 5-17;'den aktara: Kömbe, "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları", 37.
[628] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 03668), 5a.
[629] Osmanzâde Tâib, *Mehâsinü'l-Edeb* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 09695), 27a-28b. (Mezkûr kütüphaneden edindiğimiz bu yazmaya Nadir Eserler Kütüphanesinin çevrimiçi kataloğunda burada kayıtlı demirbaş numarasıyla yaptığımız taramada tekrar ulaşamadık.)

(1196/1782'de hayatta) tercümesinin sebeb-i tercüme bölümünde yer alır. Mütercim, kaynak eserin neden tercüme edildiğini şu ifadelerle açıklamaktadır:

> […] *muhakkiklerden çok kimseler 'Arabî şerh etmişler ise bu efkar-i 'ibâd Süleymân bin Hasan Nevşehrî ihvân-ı dînden* ***tehzîb-i ahlâk ve tahsîl-i âdâb*** *kasd idenlere nef'i 'âm olmak kasdıyla…*[630]

Edeb ve ahlâkın birbiriyle yakın ilişkisine dair bir diğer örneği ise Lutfî Paşa'nın *Âsafnâme*'sinde görüyoruz. Paşa mezkûr eserin telif sebebini şöyle açıklar:

> *Hâlâ pâdişâhımız olan […] Sultân Süleymân Hân […] vaktâ ki bu fakîre vezîr-i a'zamlık mansıbın fermân buyurduklarında zamânede ba'zı* ***âdâb u erkân ve kânûn-ı dîvânî****yî evvel gördüklerime muhâlif ü perîşân gördüğüm içün vizâret-i uzmâ hidmetine tasaddur iden karındaşlarıma yâdigâr olmağiçün* ***âdâb-ı vizâret-i uzmâ*** *mühimmâtını derc ve bu risâleyi te'lîf idüp adını Âsafnâme kodum tâ ki vizâret ile ri'âyet olunan ihvânım nazar itdüklerinde bu fakîre hayr du'â ideler. Bi-izni'llâhi te'âlâ bu minvâl üzere hareket iden ihvân sadr-ı vizâretde sa'âdetlü pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinün havf u hatarından emîn ü 'ârî ve halkun lisânından berî ola.*[631]

Paşa eserinin ilk babının içeriğini ise şu şekilde açıklamaktadır: ***Ahlâk u âdâb-ı vezîr-i a'zam*** *ne resme olmak gerekdür ve pâdişâh-ı âlem-penâh ile ne yüzden mu'âmele itmek gerekdür, anun beyânındadur.*[632]

Edeb veya âdâbın ahlâk ile ilişkisine dair şu iki örneği de burada zikretmek istiyoruz. Örneklerden birisi *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*'nın yazarı Latîfî'nin, bir diğer tezkire yazarı Beyânî'den aktardığı iki beyit; diğeri ise Nâbî'nin meşhur nasihatnamesinde oğluna hitâben söylediği iki beyittir.

> *Gereklü âdeme* ***hulk*** *u* ***edeb****dür / Ki evlâdur dilâ mâl u nesebden*
> *Latîf olsa latîfe hoşdur ammâ / Velâkin hâriç olmaya edebden*[633]

> *Sende* ***ahlâk-ı medâyih*** *çokdur / Li'llâhi'l-hamd zemâyim yokdur*
> *Bû-yı hulk-i hasenün 'ıtrîdür / Sende âsâr-ı edeb fıtrîdür*[634]

---

[630] Nevşehrî, *Tuhfe-i Haseniyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1797), 1b-2a.'dan aktaran: Özgür Kavak, "Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler", *İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of İslamic Review* 13, sy 1 (2023): 431.

[631] Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Asâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 2-3. Bu ve bunun altında yer alıp Kütükoğlu neşrinden alınan metin parçalarında kimi imlâ ve yazımlar tarafımızca değiştirilmiştir.

[632] Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Asâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, 5.

[633] Lâtîfî, *Tekiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)*, 157.

[634] Nâbî, *Hayriyye*, 43.

Görüleceği üzere; edebe dair olan/olduğu söylenen eserler ahlâktan, ahlâka dair olan/olduğu söylenen eserler edebden hali değildir. Bununla birlikte, bugün daha çok siyasetname adıyla anılan eserlerin bir kısmının edeb literatürüyle bağlantılı eserler olduğu söylenmektedir. Örneğin; Mehmet Öz, "Siyasetname, ahlak ve görgü kitapları" adlı makalesinin "adab ve görgü kitapları" başlığı altında bu eserlerin devlet yöneticileriyle ilişkisini ele almıştır.[635] *TDV İslam Ansiklopedisi*'nin "siyaset" maddesinde ise "İslami literatürde siyaset" ele alınırken "fıkıh", "kelâm" ve "felsefe" literatürlerinden sonra "siyasetnameler ve edeb literatürü" alt başlığına yer verilmiş ve bu başlık altında siyasetnameler ile edeb literatürü bir arada ele alınmış, bu eserlerin içerikleri ise şöyle tarif edilmiştir:

> *Bu literatürde, fıkıh ve diğer disiplinlerde işlenmeyen protokol ve strateji konularına yer verildiği gibi hitap ettiği idareciye kendi iktidarı çerçevesinde nasıl davranması ve uzun vadede ne gibi tedbirler alması gerektiğine dair öğütlerde bulunulur.*[636]

Hüsâmeddin Amâsî'nin *Mirâtü'l-Mülûk* adlı eserini yayına hazırlayan M. Şâkir Yılmaz'ın bu eserin ikinci bölümü hakkında söyledikleri bu eserlerin hem siyasetname hem nasihatname hem de edeb adıyla anılmasından kaynaklanan karmaşaya ışık tutar:

> *Hüsameddin Amâsî'nin eserinin ikinci bölümü prensler için iyi ve erdemli davranış tarzlarını ve önemli tarihi şahsiyetlerin iyi yönetim örneklerinden çıkartılan temel ilkeleri anlatır. Bu hususiyetle bu bölüm Edeb, Siyasetname veya Nasihatname olarak adlandırılan ve büyük oranda İran kültür ve devlet geleneği içinde gelişmiş, batıda "mirror of princes" veya aynı anlamdaki "fürstenspiegel" olarak bilinen bir edebi tür içinde kalır.*[637]

Yukarıda İlker Kömbe'den aktarılan pasajda da nasihatname-siyasetname türü çerçevesinde zikredilmesi gereken bir başka literatürün *edeb/âdâb* literatürü olduğu söylenmekteydi:

> *Bu çerçevede zikredilmesi gereken bir başka literatür de edep/adap türü eserlerdir. Edep/adap literatürü, sultan/halife, saray görevlileri ve toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen zarafet kuralları ile gündelik*

[635] Öz, "Siyasetname, ahlak ve görgü kitapları", 363.
[636] Hızır Murat Köse, "Siyaset", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37:298.
[637] M. Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 64.

> *hayatta toplumun uyması gereken görgü kurallarını ihtiva eden kaynaklardır*.[638]

Böyle olduğunda karşımıza *siyasetname*, *nasihatname* ve *edep/adap* olmak üzere üç literatür çıkmaktadır. Kömbe ilkin, bu literatürlerden birincisinin (siyasetnamenin), ikincisinin (nasihatnamenin) içerisinde yer aldığı söylenmiş; daha sonra üçüncü literatürün (edeb/adap) de birinci literatürle ilgili olduğu belirtilmiştir. Buna göre siyasetnamelerin bir kısmı nasihatnamelerin içerisinde bir kısmı da edep/adap literatürünün içerisinde yer alıyor olmalıdır. Yani, bu iki literatürde yer alan eserlerden, yöneticiler için (onlara nasihat vermek maksadıyla) yazılanları, siyasetname literatürünü oluşturmaktadır. Edebî tür veçhesinden bakıldığında bu, durumu daha da karmaşık hâle getirmektedir. Bununla birlikte, nasihatnamelerin edeb literatürü ile ilgisi açık bir şekilde ortadadır. Zira edeb kelimesinin "bir şey hakkındaki bilgi" veya "bir kimsenin aydın olabilmesi için bilmesi geren tüm bilgi ve davranışlar" anlamlarını göz önüne bulundurduğumuzda, nasihatnamelerin de muhataplarına dinî ve dünyevi işlerinde tabi olması gereken şeyleri (âdâbı) aktaran metinler olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, burada dikkat edilmesi gereken husus, "edeb"in ahlak gibi bir ilim olarak değil, onu da içine alacak şekilde bilinmesi ve uygulanması gereken bilgi ve davranışlar bütünü olarak değerlendirilmesi gerektiğidir.[639]

Nasihatnamelerin devlet yöneticilerini veya yönetici adaylarını muhatap alan şubesi, klâsik ilimler tasnifinde genellikle teorik ve pratik (nazarî ve amelî) olarak ikiye ayrılan hikmetin ikinci kısmının şubeleriyle; bunlar içerisinde "tedbîr-i müdün (siyâset-i müdün/medeniyye)" ile bağlantılıdır. Eldeki bilgilere göre İslam yazınında bu tasnifin ilk örneği İbnü'l-Mukaffâ'nın (ö. 142/759) *el-Mantık* adlı[640] çeviri-telif eserinde yer

---

[638] İlker Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı olarak Siyasetnâme-Nasihatnâme Literatüründe Siyaset Tasavvuru", içinde *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar ve Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018), 203.

[639] Edeb, müstakil bir ilim dalı olarak değerlendirildiğinde, daha çok dil ile ilgili mevzulara eğilen bir alanı işaret eder. Bir örneği için bk. Ali Ertuğrul, "Şemseddin Âmülî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-ulûm", içinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 189. Bu eserde, "edebiyyât" başlığının altında hat, lugat, sarf, nahiv, aruz vb. alt kategorilere yer verilmiştir. Edebiyyât şeklindeki kullanımın geçmişi ve bugünkü edebiyat ile ilgisi için bk. Berat Açıl, "Akl-ı Selimden Zevk-i Selime: 'Edebiyat' Kelimesinin İlk Kullanımı ve Anlamı", *İnsan Ve Toplum* 5, sy 10 (2015): 151-66. "Edeb"in dil ilimlerinden başka olarak, örneğin İbn Bihrîz'in sınıflandırmasında, matematik ilimleri de işaret ettiğini müşahede ediyoruz. Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", içinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (Klasik Yayınları, 2019), 74.

[640] Mustakim Arıcı, "Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü'l-ulûm vr Enmûzecü'l-ulûm Literatürleri", içinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 20; Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 69.

almaktadır. Aristoteles'ten naklen felsefeyi ilim ve amel (teorik ve pratik) şeklinde ikiye ayıran İbnü'l-Mukaffâ burada pratik felsefenin şubelerini şu şekilde açıklar:

> *(i) Kişinin şehirleri ve büyük insan topluluklarını yönetmesi (siyâsetü'l-'âmme),*
> *(ii) Aile gibi hususi bir topluluğu yönetmesi (siyâsetü'l-hâssa),*
> *(iii) Kendi huy ve davranışlarını yönetmesi (siyâsetü'n-nefs)*[641]

Anlaşılacağı üzere bu sonradan "ahlâk", "ev idaresi" ve "siyaset" şeklinde ifade edilen üçlü taksime delalet eder. Daha sonra Fârâbî ve İbn Sînâ'da da gördüğümüz bu sınıflandırma, İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn-i Tûsî, Celâleddîn-i Devânî, Taşköprülüzâde, Kınalızâde Ali gibi isimler vasıtasıyla ahlak ve siyasete dair yazında karşımıza çıkmıştır. Burada konumuz açısından önemli olan kısım ise, Fahreddîn Râzî'nin (ö. 606/1210) tasnifinden bu yana kimi âlimlerin bu üçlü tasnife *âdâbu'l-mülûk* ve benzeri şubeleri de eklemiş olmalarıdır.[642]

Râzî, ilimler ansiklopedisi olarak değerlendirilen *Câmi'u'l-Ulûm* adlı eserinde aklî ve naklî ilimler temelinde yaptığı tasnifte aklî ilimlerin son kısmında pratik felsefeye yer verir. Ancak o burada üç değil, altı şubeye yer verir: *Ahlâk, Siyasetler (Siyâsât), Tedbîrü'l-Menzîl, Ahiret, ed-De'âvât, Âdâbu'l-Mülûk.*[643]

Râzî, bu eserinde *Âdâb-ı Mülûk* ilminin asıllarını şöyle sıralar:

1. *Padişahın hilm sahibi olması gerektiği üzerine*
2. *Padişahın cömert olması gerektiği üzerine*
3. *Padişahın akıllı ve düşünce sahibi olması gerektiği üzerine*
4. *Padişahın affedici olması, affetmeyi geciktirmemesi gerektiği üzerine*
5. *Padişahın şefkat sahibi ve affedici olması gerektiği üzerine*
6. *Padişahın adil olması gerektiği üzerine*
7. *Padişahın ilim sahipleriyle oturup kalkması gerektiği üzerine*

---

[641] Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 69.

[642] Abdişû b. Bihrîz'in (ö. 827'den önce?) pratik ilimler tasnifindeki üç sınıfın her birini dört kısma ayırdığını ve bu şubelerin "yasaların vazı", "hüküm verilmesi", "aldatılmamak için tedbirli olmak" ve "düşmana karşı mücadele etmek" şeklinde açıklandığını biliyoruz. Bk. Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 74. Bu doğrultuda bunun, yukarıda Râzî'den aktaracağımız tasnifte yer alan *adabu'l-mülûk* şubesinin bir öncüsü olduğu düşünülebilir.

[643] Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr", içinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (Klasik Yayınları, 2019), 108. Altaş, bu ilimlere "âdâbu'l-mülûk" ilminin eklenmesini şöyle yorumlar: *Kitabın son kısmında teorik felsefenin asıl bilimleri ahlâk, ev yönetimi ve siyasete ilaveten bir de alt ilim olarak "hükümdarlık adabı (âdâbü'l-mülük)" eklenmiştir. Ancak bu ilim kitabın sonuna pratik bazı gerekliliklerden alınmış gibidir. Öyle görünüyor ki Râzî kitabini, eseri sunduğu sultanın özelliklerini belirleyerek bitirmek istemiştir. Nitekim kitabın hatimesinde Râzî, Sultan'ın ilim sahipleriyle musahabe ve desteğinin gerekliliğine odaklanır ve padişahın âlemin ayakta durmasını sağlayan sanat, hikmet ve ilimlere özen göstermesi gerektiği üzerine konuşur.* Bk. Aynı bölüm, 110.

8. *Padişahın heybetli olması ve hilm sahibi olması gerektiği üzerine*
9. *Padişahın alemin ayakta durmasını sağlayan sanat, hikmet ve ilimlere özen göstermesi gerektiği üzerine*.[644]

İlimler tasnifini içeren ve *Câmi'u'l-Ulûm*'la irtibatlı[645] olduğu bilinen bir diğer eser ise Mehmed Şah Fenârî'ye (ö. 839/1435?) aittir. O da *Enmûzecü'l-Ulûm* adlı bu eserinde ilimleri aklî ve naklî temelde ele almış ve aklî ilimlerde yer verdiği felsefî/hikemî ilimlerin amelî kısmını *Ahlâk*, *Siyâset*, *Tedbîrü'l-Menzîl* ve *Âdâbu'l-Mülûk* şeklide dört şubede ele almıştır. Fenârî'nin bu kısımda ele aldığı konuları Mehmet Çiçek şöyle özetler:

> *Mehmed Şah ahlâk, ev yönetimi ve siyaset ilimlerinde filozofların pratik felsefe anlayışlarının bir özetini sunar. Mehmed Şah ahlâk bölümünde insanın nefsani güçlerini, temel ve ikincil erdemleri ve erdemsizlikleri tartışır. Siyaset ilminde ise üç temel mesele (asl) vardır. Bunlar meslekler, siyasetin dereceleri ve ülkenin nasıl kontrol altında tutulacağıdır. Müellif ev yönetimi (tedbîrü'l-menzil) ilminde malın kazanılma adabı, elde tutulması, infak ve harcama adabını kısaca ele alır. Hükümdarlık adabı (âdâbü'l-mülük) ilminde hükümdarın Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve peygamberlerin (a.s.) vekili olması, hükümdarların heybeti ve adaleti meselelerine temas edilir.*[646]

Taşköprülüzâde ise meşhur eseri *Miftâhu's-Sa'âde*'de "ilmü's-siyâse", "ilmü'l-ahlâk" ve "ilmü tedbîri'l-menzil" şeklinde amelî hikmetin üç aslına yer verdikten sonra bu alanın devlet yönetimine dair füru'u olarak kabul ettiği ilimleri "ilmü âdâbi'l-mülûk", "ilmü âdâbi'l-vizâre", "ilmü'l-ihtisâb", "ilmü kavdi'l-asâkîr ve'l-cuyûş" şeklinde sıralar.[647]

Mehmed Emin Şirvânî (ö. 1626) de *el-Fevâidü'l-Hakâniyye* adlı eserinde hikmet ilimleri ve felsefiyât adının verildiğini söylediği ilimlerin bir kısmının aslî bir kısmının da tali olduğunu söyler. Bu bağlamda amelî felsefenin asıllarını *Ahlâk*, *Tedbîr-i Menzil* ve *Siyâset* şeklinde sayarken bu alanın fer'i olarak *Âdâbu'l-Mülûk* ilmine yer verir.[648]

Pratik felsefenin üç aslına ek olarak "hükümdarların adabı" ve "vezirlerin adabı" ilimlerinde yer veren bir diğer isim ise Kâtip Çelebi'dir. O, "âdâbu'l-mülûk" ilmi

---

[644] Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr", 142.
[645] Mehmet Çiçek, "Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecü'l-ulûm'u", içinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 244-45.
[646] Çiçek, "Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecü'l-ulûm'u", 272.
[647] Nur, "Taşköprülüzâde'de Siyaset Kavramı ve Kaynakları Üzerine Bazı Gözlemler", 61-62; Mustakim Arıcı, "Osmanlı Ulemâsının Siyasal Bilimler Tasavvuru: Taşköprülüzâde ve Kaynakları Bağlamında Bir İnceleme", içinde *Taşköprülüzâde'de Dil, Ahlâk ve Siyaset*, ed. İhsan Fazlıoğlu ve İbrahim Halil Üçer (İlem Yayınları, 2020), 19-20; Adem Yiğit, "Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı" (İstanbul Üniversitesi, 2018), 100.
[648] Ahmet Kamil Cihan ve Salih Yalın, "Mehmed Emin Şirvânî ve el-Fevâidü'l-Hâkaniyye'si Üzerine", içinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi* (İstanbul: İlem Yayınları, 2019), 349.

hakkında şu açıklamayı yapar: *Bu ilim devletlerinin düzenli olması için kralların kendisiyle donanması gereken ahlâkın ve yeteneklerin ilmidir.*[649]

Çağdaş araştırmalarda İslam siyaset düşüncesi literatürü bağlamında çok fazla zikredilmeyen *âdâbu'l-mülûk*, *âdâbu'l-vizâre* gibi hikemî ahlâkın şubelerinin kapsadığı konular, yöneticileri/yönetici adaylarını muhatap alan nasihatnamelerin neredeyse tamamının ortak konularıdır. Kâtip Çelebi'nin "âdâbu'l-mülûk" ilminin tanımına dair söyledikleri[650] yöneticilere nasihat literatürünün bu ilim ile olan ilişkisini bariz şekilde ortaya koymak için kâfidir. Aynı minvalde, Râzî'nin "âdâbu'l-mülûk" ilminin altına yerleştirdiği asıllar[651] da (*hilm*, *cömertlik*, *âkîl olma*, *affedici olma*, *şefkat sahibi olma*, *âdil olma*, *âlimleri tazim* vb.) mezkûr nasihatnamelerin aslını oluşturan konuların başını çekmektedir.

Konuyla ilgili belirtmemiz gereken bir diğer mesele ise, devlet yönetimi/siyaset bağlamında edeb/âdâb literatürünün, daha çok Fars kaynaklı olduğudur. İbnü'l-Mukaffâ'nın, eldeki bilgilere göre "edeb" literatürünün bu alandaki ilk örnekleri sayılan *Edebü'l-Kebîr* ve *Edebü's-Sagîr* adlı risalelerinden sonra Fars devlet yönetimi geleneğinin Arapçaya ve Abbasi sarayına girişinin başladığı ve bu doğrultuda edeb literatürünün de kendine yer bulduğunu söylemek mümkündür.[652] Bununla birlikte edeb/âdâb; idarecilerin kişisel davranışları (oturup kalkma, yemek yeme, içki meclislerindeki tutum vb.), idare ettikleriyle ilişkileri (konuşma, bir sofrada oturma, meclise kabul etme vb) idare edilenlerin idareciye karşı nasıl davranmaları gerektiği, idarecinin ve yardımcılarının halka davranış biçimleri ve onlarla muamelesi, idarecinin vezir seçiminden savaşa kadar devlet yönetiminde alması gereken tedbirler vb. birçok konudaki bilgileri kapsayacağı gibi[653] muhatabı olan devlet yöneticisinin ahlaki özelliklerini de içine alır mahiyettedir.

Taşköprülüzade'nin hükümdarlık ve vezirlik adabı dallarında bu literatürlere verdiği örneklerden ikisi Ebu Bekr et-Turtuşî'nin (ö. 1126) *Sirâcü'l-Mülûk*'u ile Ebu Abdullah

[649] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 1:85.; Yiğit, "Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı", 100-101.
[650] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn*, 1:85.; Yiğit, "Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı", 100-101.
[651] Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr", 142.
[652] Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Ahlaki Aklı*, çev. Muhammed Çelik (Mana Yayınları, 2015), 179.'dan aktaran: Arıcı, "Osmanlı Ulemâsının Siyasal Bilimler Tasavvuru: Taşköprülüzâde ve Kaynakları Bağlamında Bir İnceleme", 12.
[653] Köse, "Siyaset", 298.

İbn Zafer'in (ö. 1170) *Sülvânu'l-Mutâ' fî Udvâni't-Tibâ'* adlı eserleridir. Malum olduğu üzere bu iki eser de bugün siyasetname adıyla anılan literatür içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına bu işi hakkıyla yerine getirebilmeleri için bilgi ve tecrübeler aktaran ve bugün "siyasetname", "siyasetname ve nasihatname", "siyasetname-nasihatname", "siyasetname /nasihatname" gibi adlarla anılan eserlerin hangi adla, hangi literatür altına alınması gerektiği meselesi biraz daha karmaşık hâle gelmektedir. Zira araştırmacıların kullandıkları kavramlar her zaman birbirleriyle paralel ve birbirini tamamalar nitelikte değildir. Örneğin; yukarıda değinildiği üzere, kimi araştırmacılar siyasetname veya nasihatname adıyla andıkları eserlerin yanında edeb literatürünün de dikkate alınması gerektiğini söylerken[654] kimi araştırmacılar bu eserlerin edeb literatürünün içinde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedirler.[655] Ancak, burada tekrar edilen "edeb literatürü"nün, her ne kadar Fars devlet geleneğinin Abbasilere aktarılmasıyla başlatıldığı için ilk örnekleri doğrudan devlet yönetimiyle ilgili olsa da, sadece devlet yönetimi konusunu içermeyip veya sadece hükümdar ve vezirlere müteallik olmayıp toplumun her kesimine hitap edecek bir genişliğe sahip olduğunu gözden ırak tutmamak gerekiyor.[656]

Kanaatimizce, Râzî'den bu yana örneklerini gördüğümüz" âdâbu'l-mülûk" ve "âdâbu'l-vüzerâ" gibi pratik felsefenin üç aslına eklenmiş yan dalların (ferlerin) hükümdarlara ve sair yöneticilere işlerini hakkıyla yapmaları için yol gösteren eserlerin bağlandığı ilimler olarak değerlendirmesi mümkündür. Ancak burada "edeb"in salt bir ilim değil, insanın halk edilmişlerin en şereflisi sıfatına lâyık olabilmesi için bilmesi ve uygulaması gereken amellerin bütününü kapsayan çok boyutlu muhtevaya sahip bir kavram olarak algılanması önem arz etmektedir. Böyle düşünüldüğünde "âdâbu'l-mülûk" ilmi, konusunu meliklerin uhdelerinde olan işleri hakkıyla yerine getirebilmek için sahip

[654] Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı olarak Siyasetnâme-Nasihatnâme Literatüründe Siyaset Tasavvuru", 203; Arıcı, "Osmanlı Ulemâsının Siyasal Bilimler Tasavvuru: Taşköprülüzâde ve Kaynakları Bağlamında Bir İnceleme", 12.
[655] Lütfi Sunar ve Özgür Kavak, "Giriş", içinde *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar ve Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2015), 6.
[656] Mustakim Arıcı, "edeb"in dil ilimleriyle ilgisine temas ettikten sonra yukarıda işaret etmeye çalıştığımız genişliği şöyle ifade eder: […] *edep kavramı İslam ilimler, düşünce ve kültür tarihinde hayatın her alanını kuşatan bir değerler manzumesi mânâsında çok boyutlu bir muhtevaya tekabül eder.* Bk. Mustakim Arıcı, "XII-XVI. Yüzyıllar Arasında Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi", içinde *İslam Düşünce Atlası*, 4. bs, ed. İbrahim Halil Üçer (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 1215.

olmaları gereken niteliklerin teşkil ettiği bir ilim olarak kabul edilebilir. Kâtip Çelebi'nin deyişiyle *bu ilim devletlerinin düzenli olması için kralların kendisiyle donanması gereken ahlâkın ve yeteneklerin ilmidir.*[657] Bu ilim, içinde yer alan "ahlâk"ı melikin kendisini Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi/halefi olmaya layık eden hasletler olarak; yetenekleri ise önceki yöneticilerden tevarüs edilen tecrübelerden istifade etme ve onları kendi devletinde uygulama becerisi olarak kabul edebiliriz. Bu ikinci kısım görgü ve teşrifatı, kişiler arası ilişkileri düzenleyen kuralları işaret eden anlamıyla âdâbı ve melikin kendisinden önce mülke hükmeden devlet başkanlarının yönetim uygulamalarını veya bir başka ifadeyle tedbirlerini (siyasetlerini) içerir.

Osmanlı edebiyatında bugünkü anlamıyla siyasete müteallik olan eserlerin adlandırılması ve sınıflandırılmasıyla ilgili sorunların özlü bir ifadesini Hüseyin Yılmaz'ın aşağıdaki satırlarında görebiliriz:

> *Konuyla ilgili modem çalışmaların, eserleri sadece başlıklarının ne anlama geldiğine atıfta bulunarak sınıflandırma eğilimi konuyu daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Bu modem karışıklık, büyük ölçüde siyasetname diye bilinen ya da nasihat kitabını çağrıştıran bir başlığa sahip bütün eserlerin, Avrupa edebiyatında bilindiği haliyle Fürstenspiegel tarzı eserlerle aynı kategoride görülmesinin sonucuydu.*
>
> *Bununla beraber, Osmanlı siyasi külliyatının yakından incelenmesi, bu yerleşik kanaatlerin hiçbirini doğrulamamaktadır. Her şeyden önce, siyasetname diye adlandırılan tür, içerik, biçim ya da verdiği mesaj bakımından tek tip değildi. Fıkıhî, idari, felsefi, tasavvufi ve edebi çok farklı açılardan yazılabilen bu eserlerin hükümdarlıkla ilgileri dışında, neredeyse hiçbir ortak özellikleri yoktu. İkincisi, türün en kapsayıcı tanımına göre hareket edildiğinde bile, Osmanlı siyasi yazılarının büyük bir kısmı yine kapsam dışında kalmaktadır. Örneğin Dede Cöngi'nin Siyaset-i Şer'iyye'si gibi devlet yönetiminin fıkhî yorumu olan eserler, ne "nasihat kitabı" olarak yazılmışlardır ne de edebi sanatları içerirler. Farklı biçim ile içeriğe sahip eserleri aynı görme eğilimindeki siyasetname-merkezli bu bakış, eserlerin içerdiği özgün nitelikleri ve mesajları örtbas etmektedir.*[658]

Mezkûr eserlerin "siyasetname", "nasihatname" ve bunların birlikte kullanımlarından oluşan başka adlandırmalarla da ifade edildiğini belirtmiştik. Bu türden eserlerin, Avrupa edebiyatındaki *Fürstenspiegel* veya *Mirrors for Princes* tarzındaki eserlerin

[657] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn*, 1:85.; Yiğit, "Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı", 100-101.
[658] Hüseyin Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, çev. Pelin Doğan ve İsmail Kaygısız (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 92.

İslam veya Osmanlı yazınındaki karşılıkları olduğu düşüncesi kimi araştırmacıların bu türden eserleri isimlendirmelerinde etkili olmuştur. Avrupa edebiyatında bu türden eserler, belirli bir kişi ya da gruba yönelik yazılan ve onlara kendileriyle ilgili uygun davranışlar hakkında tavsiyeler veren *Speculum* (ayna) yazınının alt türüdür.[659] İslami gelenekle mukayese edildiğinde "sepeculum"un "nasihatname" literatürüne; bu yazıların prenslere veya krallara hitap eden kısmı olan *Fürstenspiegel* ve *Mirror for Princes*'ın ise, nasihatnamelerin hükümdar veya şehzadeleri muhatap alanlarına (nasîhatü'l-mülûk/mir'âtü'l-mülûk) karşılık geleceği düşünülebilir. Ancak, bu mukayese sathi olup bu türden eserlerin Doğu'da ve Batı'da yazılanlarının, ana amaç ve hitap ettiği kitleler bakımından birbiriyle benzeşse de içerik ve daha başka yönlerden birbirleriyle önemli farklılıkları olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu konuya dikkat çeken Antony Black bizde bugün siyasetname adıyla anılan eserlerden bahsederken *Nasîhatü'l-Mülûk* terimini kullanır.[660] Bununla birlikte, Batılı araştırmacıların Osmanlı veya İslam dünyasındaki bu türden eserleri ifade etmek için *İslamic mirrors for princes*, *Ottoman mirrors for princes* gibi ifadeleri kullanmaları anlaşılabilirdir.[661]

Klasik ilimler tasnifinin pratik felsefe kısmıyla ilişkili olduğu açık olan bu türden eserlerin bağlanacağı ilim dalı/dalları ile edebi tür/türler bakımından fikir verebilecek bir çalışmayı burada zikretmeliyiz. Mustakim Arıcı tarafından yapılan bu tasnif çalışmasında İslam ahlak literatürü, ahlakı "konu düzeyinde" ve "problem düzeyinde" inceleyen literatür olarak ikiye ayrılmıştır. Ahlâkın problem düzeyinde incelendiği literatür ise "teorik mesele düzeyinde inceleyen literatür" ve "pratik mesele düzeyinde inceleyen literatür" şeklinde ikiye ayrılır:[662]

---

[659] Cary J. Nedermam, "The Mirror Crack'd: The Speculum Principum as Political and Social Criticism in the Late Middle Ages", *The European Legacy* 3, sy 3 (1998): 18-20. Ayrıca bk. Sister Ritamaly Bradley, "Backgrounds to the Title Speculum in Mediaeval Literature", *Speculum*, sy 29 (1954): 100-115; L Marlow, "Surveying Recent Literature on the Arabic and Persian Mirrors for Princes Genre", *History Compass* 7, sy 2 (2009): 524.

[660] Antony Black, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*, çev. Sevda Çalışkan ve Hamit Çalışkan (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010), 163, 165-168.

[661] Ann K. S. Lambton, "Islamic Mirrors for Princes", içinde *La Persia nel Medioevo* (Accademia Nazionale dei Lincei, 1971); Pal Fador, "State and Society, Crisis And Reform in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes", *Acta OrientaliaAcademiae Scientiarum Hung* Tomus 40, sy 2-3 (1986): 217-40. Kimi zaman *nasihat edebiyatı* (advice literature) olarak da adlandırılan bu türden eserler için Batılı araştırmacıların kullandıkları isimler arasında "siyasetname"nin yok denecek kadar az olması dikkate değerdir.

[662] Mustakim Arıcı, "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 63:1 (2022): 91.

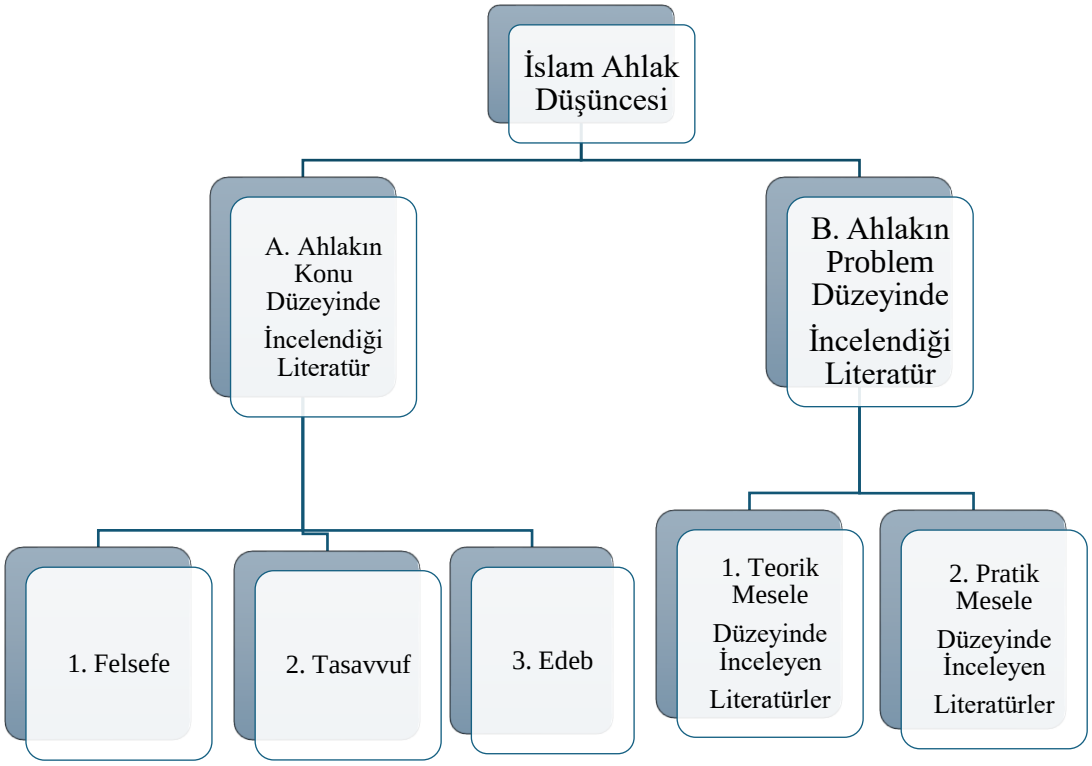
İslam Ahlak Düşüncesi
A. Ahlakın Konu Düzeyinde İncelendiği Literatür
B. Ahlakın Problem Düzeyinde İncelendiği Literatür
1. Felsefe
2. Tasavvuf
3. Edeb
1. Teorik Mesele Düzeyinde İnceleyen Literatürler
2. Pratik Mesele Düzeyinde İnceleyen Literatürler

Bu tasnifte yer alan "pratik mesele düzeyinde inceleyen literatür" ise "edeb", "hadis", "fürūʿ fıkıh" ve "tasavvuf" olmak üzere dörde ayrılmıştır. Bu ayrımın ilk sınıfında yer alan edeb ise sekiz dala ayrılmıştır:[663]

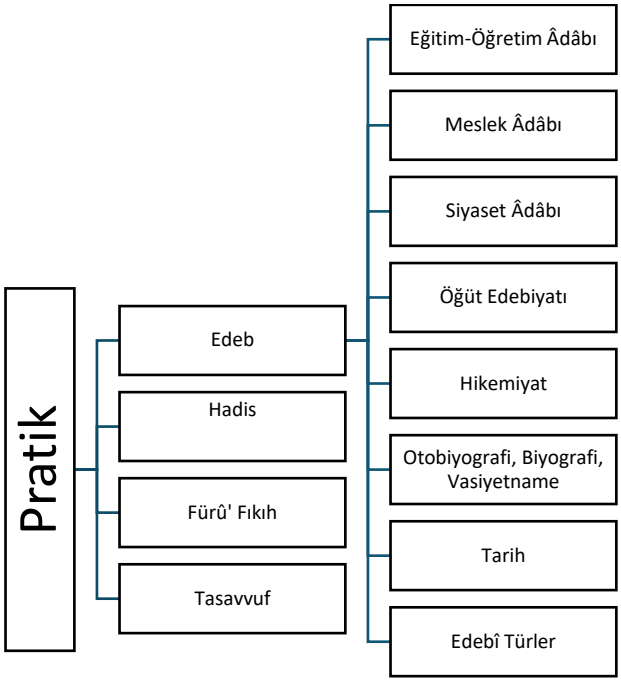

Arıcı, İslam düşünce ve kültür tarihinde ahlaka muadil bir kavram olarak görüldüğünü söylediği edebin, birçok alt alanı uhdesinde barındırmaya müsait olduğunu tespit eder. Bunların bir kısmı ise yukarıdaki şemada yer alan dallardır.[664] Yazar, bu dallardan "siyaset âdâbı" hakkında şu bilgileri verir:

> *Halkın ve yönetici kesimlerin devlet başkanına karşı vazifeleri, devlet erkanının birbirlerine ve halka karşı pozisyonu, riayet edilmesi gereken kurallar, devlet teşrifatı ve teamülleri, devlet başkanlarının tebaasına karşı konumu, hakları ve sorumlulukları gibi bir dizi konu genel anlamda siyaset âdâbına taalluk eder. Bu bağlamda edep veya âdâb kavramları çerçevesinde birtakım ilimlerin ihdas edilmiş olması dikkat çekicidir. Hükümdarlık âdâbı ilmi (ʿilmu ādābi'lmulūk) ve vezirlik âdâbı ilmi (ʿilmu ādābi'l-vizāra) gibi ilimler buna örnek olarak verilebilir.*

[663] Arıcı, "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi", 108.
[664] Arıcı, "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi", 108.

> *Siyasetnameler ve benzeri eserlerin yanında zamanla bu çerçevede yeni alt literatürler ortaya çıkmıştır.*[665]

Arıcı, "öğüt edebiyatı" adını verdiği dal hakkında ise şu tespitleri sunar:

> *İslam öncesi İran kültüründe oldukça zengin bir öğüt edebiyatının olduğu ve bu eserlerin İslam döneminde de varlığını, etkisini sürdürdüğü bilinmektedir. Pendnamelerdeki içerik İslam döneminde başta siyasetnameler olmak üzere benzeri eserlere aktarılsa da bu eserleri ayrı bir literatür olarak saymayı daha doğru görüyoruz. Bu eserlerin ana gayesi fertlerin ve toplumun eğitimi ve daha genel anlamda toplumsal dirliğin devamını sağlamadır ve daha çok âdâb-ı muaşeret kitabı niteliğinde telif edilmişlerdir. Bu alanda yazılan eserlerin en meşhuru Ferîdüdîn Aṭṭaâr'a (ö. 618/1221) nisbet edilen Pendnâme'dir.*[666]

Yazar, "edebî türler" dalı altında sunduğu eserlerin *pratik felsefe ve ahlakın, bu alanlardaki birçok kuram, problem ve kavramın edebi bir dille işlendiği bir kaynak ve literatür olarak* görülmesi gerektiğini aktarır[667] ve devamında şöyle der:

> […]*gazavatnâmeler, Sindbadnâme, Oğuznâme, Şehnâme, Battalnâme, İskendernâme, Saltuknâme, Hamzanâme, Ebū Müslimnâme, Kâbusnâme, Merzübannâme, Danişmendnâme, Işknâme ve benzerlerinde, atasözleri ve deyimlerle ilgili metinler, hicviyeler, şair tezkireleri, hikâyeler, divanlar, kasideler ve diğer nazım türlerindeki eserlerde ahlak tasavvurunun tahlili için muazzam bir veri vardır.*[668]

Daha sonra Keykâvûs'un *Kâbusnâme*'si, sâkinâme ve işretnâme adıyla bilinen birtakım eserler, Saʿdî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ı ve Hâfız-ı Şîrâzî'nin *Dîvân*'ının içerdiği konular sebebiyle edeb ve ahlak literatürüne dahil edilmesi gerektiğini söyler.[669]

Arıcı'nın, bir kısmına yer verdiğimiz bu literatürler hakkında verdiği bilgiler ve tespitleri bizce çok önemli ve yol gösterici niteliktedir. Bununla birlikte, meseleye edebî türler veçhesinden baktığımıza "öğüt edebiyatı" ve "edebî türler"in iki ayrı sınıfta yer alması bizce yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır. Zira "edebî türler" başlığı altında

---

[665] Arıcı, "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi", 109-10.
[666] Arıcı, "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi", 110.
[667] Arıcı, "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi", 112.
[668] Arıcı, "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi", 112.
[669] Arıcı, "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi", 113.

örnek verilen *Kâbusnâme*, *Merzübannâme, Gülistân* gibi eserler ile öğüt edebiyatının öncü örneği olarak sunulan *Pendnâme* edebî tür bakımından birbirlerinden farklı değildirler. Bu eserlerin tamamı, bazılarında muhatap farklı olsa da nasihat etmek amacını taşırlar. Nitekim *Kâbusnâme* adıyla meşhur olan eserin yazarı, bunun bir *Nasihatnâme* olduğunu söylemekte[670] ve eser bu addan başka *enderznâme*, *pendnâme* ve *kitâbu'n-nasîhat* adlarıyla da bilinmektedir.[671]

Kâbusnâme bağlamında üzerinde durulması gereken bir diğer mesele ise "siyaset âdâbı" ile "öğüt edebiyatı" arasındaki ilişkidir. Arıcı'nın "siyaset âdâbı" literatürü hakkında verdiği bilgilerin neredeyse tamamı *Kâbusnâme*'de de yer almaktadır. Öte yandan, nasihat/öğüt edebiyatı içerisinde değerlendirilen eserlerin bir kısmında da siyaset adabına dair konular müstakil başlıklar altında yer almkatadır. Örneğin; Sinan Paşa'nın *Nasîhatnâme* ve *Ahlâknâme* adlarıyla da bilinen *Ma'ârifnâme* adlı eserinin bazı bölümleri hükümdar ve vezirlere ayrılmış olup burada çeşitli konulardaki adap ve ahlak kurallarına yer verilmiştir.[672]Eserin "Nasîhat-i Selâtîn" başlığı altındaki bölümü şöyle başlar: *Eğer pâdişâh olursan, gökçek eyle niyyetini, ve hoş tutgıl raiyyetini. Adl eyle ki dâim ola mülkün; zulm eyleme ki serî' ola hülkün.*[673] Daha sonra hükümdarın kadınlarla olan ilişkisinden hezl ve letâife, konuşma âdâbından vezir seçiminde dikkat edilecek hususlara, vali seçiminden örf ve kanuna uymanın gerekliliğine, güler yüzlü olmaktan ölçülü davranışa ve dahi huzurunda oturanların edebine kadar birçok konuda nasihatler aktarılmaktadır.[674] Akabinde "İşaretü Hakîkati ila Âdâbi's-Selâtin" başlığı altında onların adabının iç yüzü hakkında bilgiler veren Sinan Paşa ilerleyen kısımda ise şöyle der:

> *Fi'l-cümle pâdişâhların âdâbı çok olur ve eğer hep söylenmeli olursa bu kitâb üslûbundan çıkılır; şöyle ki o âdâb ri'âyet olunmaya, imâret-i bilâd olmaz, ve şöyle ki o ahlâk tutulmaya, siyâset-i ibâd olmaz.*[675]

Görüleceği üzere Sinan Paşa padişahların riayet etmesi gereken âdâb ve ahlâk kurallarının çok olduğunu, bunların tamamını bu kitapta zikrederse kitabın üslubundan çıkacağını ifade etmektedir. Zira bu kitabın sadece belirli bölümleri bu hususa

[670] Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*, 1.
[671] Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", 356.
[672] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, 664-744.
[673] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, 664.
[674] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, 664-772.
[675] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, 718.

ayrılmıştır. Bu öğüt kitabının muhataplarından bir kısmı padişah, vezir ve diğer devlet yöneticileridir.

Aynı minvalde bir başka örnek ise Bostanzâde Yahyâ'nın (ö. 1639) *Mir'âtü'l-Ahlâk* adlı eseridir. 24 baptan oluşan eserin son babı "Der-Zikr-i Saltanat u Vezâret ve Tertîb ü Hadem ü Haşem ü Evlâd ve Hâtime der-Mev'ize vü Nasîhat" başlığını taşımakta olup adından da anlaşılacağı üzere içerisinde "siyaset âdâbı" adıyla anılan literatüre dair bilgiler, nasihat yoluyla aktarılmaktadır. Örneğin; mezkûr bölümde padişah ve vezirin sahip olması gereken ahlâkî özellikler ve âdâb kuralları aktarıldıktan sonra padişahın emri altındakilere nasıl davranması gerektiği hakkında bilgi verileceği şu cümle ile aktarılır: *Pes çünkü levâzım-ı selâtîn-i ma'delet-âyin tahkik ü tebyîn olundı gerekdür ki zîr-destân olan huddâm u 'âbid-i perîşân-ahvâl dahi tahrîr ü ta'bîr oluna.*[676]

Nasihat ve nasihate dair olanın içerisinde yer aldığı metinler geniş manasıyla âdâbı, bunun içerisinde veya bununla iç içe olan ahlâkı da içine alabilecek bir genişliğe sahiptir. Zira bir metni nasihatname yapan şey o metnin konusunun nasihat olması değildir. Nasihat, o metnin dayanağı, amacı ve dolayısıyla üslubudur. Bu sebeple eserlerin konusu ile türünü bu bağlamda birbirinden ayırmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

3.3. Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürü yahut Devlet Yöneticilerini Muhatap Alan Nasîhatnâmeler

Yukarıda çeşitli örneklerle teyit etmeye çalıştığımız üzere; devlet yöneticilerini veya yönetici adaylarını muhatap alıp onlara devlet yönetimini hakkıyla yerine getirebilmelerini sağlayacak bilgi ve tecrübeler aktaran eserlerin hiçbiri yazıldıkları dönemde "siyasetname" adını almamış veya siyasetname olarak nitelendirilmemişlerdir. Bu türden eserler için bu adlandırmanın kullanılması 19. yüzyılın sonundan itibaren karşımıza çıkmaktadır. Mamafih, Osmanlı döneminde "siyâsetnâme" adına sahip olan veya bu adla nitelenen hukuk kitaplarının/risalelerinin ve siyasetin bugünkü yaygın anlamından hareket edildiğinde siyasete/devlet yönetimine dair olan türlü metinlerin "siyâsetnâme" olarak nitelendirilmesinde bir beis olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, ikinci

[676] Yahya b. Muhammed Tirevi Bostanzade, *Mir'âtü'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03537), 217a-b; Nurgül Sucu, "Bostanzâde Yahyâ Efendi ve Mir'âtü'l-Ahlâk'ı (İnceleme Metin)" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010), 644.

bölümde ayrıntısıyla ele alındığı üzere bu durumda siyâsetnâme, birbiriyle ilişkili üç ayrı tanıma konu olmaktadır. Böyle olduğunda ise "siyâsetnâme" ibaresinden bu üç tanımdan hangisinin anlaşılacağı belirsizleşmeye başlamakta ve bu belirsizlik çoğu zaman yanlış yorum ve değerlendirmelere, kimi zaman da hiçbir geçerliliği olmayan hükümlere kapı aralamaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere çalışma konumuzu teşkil eden literatür, "nasîhatnâme" adı verilen edebî tür altında yer almalıdır. Müteaddit konuda yazılabilen nasîhatnâmeler tabii olarak birçok farklı muhataba veya muhatap kitlesine yönelik olabilmektedir. Bizim sınırlarını çizdiğimiz nasîhatnâmeler ise başta ve çoğunlukla padişah olmak üzere vezir, emir, kâtip, kadı gibi yöneticileri, bürokratları ve padişaha hizmetle yükümlü olan diğer görevlileri muhatap alır. Bu türden eserlerde genellikle padişah nezdinde aktarılan bilgi ve tecrübeler dolaylı olarak diğer devlet yöneticilerini, saray erbabını ve reayayı da muhatap alabilmektedir.

Yöneticilere nasihat literatürünün başat örneklerinden olan *Kâbusnâme*'nin, yazarı tarafından nasîhatnâme olarak nitelendiğini yukarıda belirtmiştik.[677] Eser bu addan başka *enderznâme*, *pendnâme* ve *kitâbu'n-nasîhat* adlarıyla da bilinmektedir.[678] Sinan Paşa'nın her kesime hitap edecek bir içeriğe sahip olmakla birlikte, selatin ve vüzeraya ayrı bir yer ayırdığı eseri de bu meyanda zikredilmesi gereken önemli bir örnektir. *Ma'ârifnâme* adıyla tanınmakla birlikte *Nasîhatnâme* ve *Ahlâknâme* adlarıyla da bilinen eser, Sinan Paşa'nın belirttiğine göre *ahlâk babında* ve *nasîhatnâme sûretinde*dir.[679] Bu örnek, nasîhatnâmenin türe; *ahlâk*, *âdâb* ve devlet yönetiminin teknik konuları olarak değerlendirdiğimiz *tedbîr* gibi bapların (alanların) ise konuya karşılık geldiğine veya getirilebileceğine bir delil olarak kabul edilebilir.

Nasîhatnâmelerin devlet yöneticileri ve devlet yönetimi faaliyetinin diğer unsurlarını muhatap alanlarının önemli bir kısmı, asıl muhataplarına (hükümdarlara) nispetle adlandırılmış veya bu şekilde tavsif edilmişlerdir. Bu doğrultuda bu literatürde en sık karşılaşılan isimlerin "nasîhatü'l-mülûk" ve onun türevleri olduğunu söylemek mümkündür.

[677] Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*, 1.
[678] Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", 356.
[679] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, 64.

Devlet yöneticilerine nasihatleri içeren eserlerin Mâverdî [680]ve Gazzâlî'ye[681] atfedilen iki başat örneğinin başlığında *Nasîhatü'l-Mülûk* ibaresi yer almakta olup bu eserler çoğunlukla bu adla anılmaktadır. Bunlar kadar meşhur olmamakla birlikte Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 1292) de *Nasîhatü'l-Mülûk*[682] adında bir eseri mevcuttur. Bu eserlerin Osmanlı yazınında en meşhur olanı Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk* olup bu eser 14 defa Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir.[683]

Bu bağlamda verilebilecek bir diğer örnek ise Mesenevî şarihi, âlim ve bürokrat Sarı Abdullah Efendi'nin (ö. 1660) *Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk* adını verdiği hacimli eseridir.[684] Müellifin, sebebi telif kısmında verdiği bilgiler, İslam düşüncesinde yöneticilere veya yönetici adaylarına yaptıkları/yapacakları iş için yol göstermek maksadıyla yazılan eserlerin nasihat zemininde yer aldığına ve bunların nasihat metinleri içerisinde hitap ettiği kitle ve dolayısıyla içerisinde yer alan konularla ayrı bir kategoriyi teşkil ettiğini örneklemesi bakımından önemlidir.

Abdullah Efendi bu bölümün başında Ra'd Suresinin 11. ayetinin "*Şüphesiz bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez*"[685] mealindeki bir bölümünü aktardıktan sonra işlerin kötü gidişinden insanoğlunun durumunun düzensiz ve bozuk olduğunun ortada olduğunu söyler. Ardından Furkan Suresinin 77. ayetinin "De ki: Duanız olmasa Rabbin size ne diye değer versin"[686] mealindeki bölümünün delilliğinde tövbe, pişmanlık ve Allah'a yakarışın emniyetine güvenerek bu kitabı kaleme aldığını bildirir:

> *İşbu risâle-i lâtîfe tefâsir-i şerîfe vü kütüb-i nefîse-i münîfeden cem' ü te'lîf ve iki bâb ve her bâbı iki fasl olmak üzere tertîb ü tarsîf olınup 'adl ü ihsana terğîb ve zulm ü tuğyândan terhîb içün tasnîf olundığına binâen* ***nasîhatü'l-mülûk terğîbi li hisni's-sülûk*** *tesmiyesiyle tavsîf kılındı.*

[680] Maverdi, *Nasîhatü'l-Mülûk*.
[681] el-Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*.
[682] Sa'dî-yi Şirâzî, *Hükümdarlara Öğütler: Nasîhatü'l-Mülûk, Şeyh Sa'dî'nin Abaka Hân'a Yazdığı Nasihatnâme, Takrirat-ı Selase*, 2. bs, çev. Turgay Şafak (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021).
[683] Özgür Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercümeleri (1362-1807)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2025), 391-92.
[684] Eserin 1b-109b varakları Murat Bütün, 110a-218b varakları Funda Öztürk tarafından transkribe edilerek iki ayrı yüksek lisans çalışmasında yer almıştır. Bk. Fund Öztürk, "Sarı Abdullah Efendi, Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk (110a-218b): İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin" (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2018); Bütün, "Sarı Abdullah Efendi, Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk (1b-109b): İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin".
[685] Kur'an-ı Kerim, "Ra'd", 13/11.
[686] Kur'an-ı Kerim, "Furkan", 25/77.

> *Ümîddür ki sem'-i kabûl ile işğâ iden erbâb-ı nühâya sebeb-i neyl-i sa'âdet-i dünyâ vü 'ukbâ olup…*[687]

Benzer adda bir diğer eser ise Cafer Iyânî'ye (ö. 1020/1611) atfedilmektedir. *Nesâyihu'l-Mülûk* başlığı verilip Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa'ya sunulan eser Arapça, Farsça ve Türkçe yirmi üç kaynaktan derlenerek oluşturulmuştur. Osman Ünlü'nün belirttiğine göre bu eser Cafer Iyânî'nin aynı kişiye sunmaya niyetlenip sonradan bundan vazgeçtiği *Zübdetü'n-Nesâyih ve Umdetü't-Tevârîh*[688] adlı eseriyle önemli ölçüde benzerlik göstermektedir.[689]

Gazzâlî'ni yukarıda zikredilen eserini I. Süleyman ve Rüstem Paşa adına tercüme eden Âşık Çelebi'nin (ö. 979/1572), eserinin mukaddimesinde verdiği bilgiler hem *nasîhatü'l-mülûk* adlandırması hem de bu türden eserlerin yöneticilere sunulması gereği ve geleneğine dair önemli veriler sunmaktadır. *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ* adlı meşhur tezkirenin yanında İbn Teymiyye'nin *Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'sini de Türk diline aktaran şair, müellif ve mütercim Âşık Çelebi bu eseri neden tercüme ettiğini şöyle ifade etmektedir:

> […] *Husûsan zümre-i selâtîn ki esâtîn-i erbâb-ı dîn-i hidâyet-âyîndür, ümenâ'-i vedî'at-i hilâfet-i rabbâniyye ve mezâhir-i esrâr-ı ahlâk-ı rahmâniyye oldukları sebebden tehzîb-i ahlâk ve tekmîl-i hasâyil ve tahmîd-i simât-ı şemâyil anlara kemâl mertebede lâzım belki elzem-i levâzım olup ve kendüler kesret-i ʿalâyıḳ u eşgâl ve kıllet-i miknet ü mecâl ile mahfûf oldukları cihetden anlar nasâyih ü tenbîhâta sâyir-i nâsdan muhtâc-ter ve anlara tenbîhün fevâyidi ekser ü azherdür. Binâʾen ʿalâ zâlik eʾimme-i dîn ve ʿulemâʾ-i sünnet-i seyyidü'l- mürselîn* […] ***nasâyih-i mülûk ü ümerâda*** *niçe kütüb ü resâyil tertîb ü tedvîn ve sunûf-ı hikâyât ve durûb-ı emsâl taʿyîn ü tebyîn eylemişlerdür. Ol cümleden biri* […] *Muhammed el-Gazzâlî* […] *selâtîn-i Selçûkiyye'den Sultân Mehemmed bin Melikşâh* […] *nâmına tertîb idüp ve ana hitâb idüp terkîb itdügi et-Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâʾi ve'l-Mülûk ismiyle müsemmâ kitâbdur.*[690]

Âşık Çelebi, mukaddimenin devamında ise devrin sultanının her ne kadar *fıtrat-ı pâk ve fîtnat-ı derrâkinün vüfûr-ı zuhûrı muktezâsınca*[691] nasihate ihtiyacı olmasa da uyarının her

---

[687] Bütün, "Sarı Abdullah Efendi, Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk (1b-109b): İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin", 76-77.

[688] Ca'fer İyânî, *Zübdetü'n-Nesâ'ih ve Umdetü't-Tevârîh* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04998-002), 39b-40a. Eser üzerine yakın zamanda bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bk. Sevgi Bülgün Turhan, "Cafer Iyânî'nin Zübdetü'n-Nesâyih ve Umdetü't-Tevârîh'i" (Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024).

[689] Osman Ünlü, *Nesâyihu'l-Mülûk (Iyânî)*: https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/nesayihu-l-muluk-iyani

[690] Âşık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk (İnceleme-Metin)*, haz. Filiz Kılıç ve Tuncay Bülbül (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 52.

[691] Âşık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk*, 53.

zaman faydası olacağını düşündüğü için bu eseri ona ve vezirine ithaf eylediğini aktarmaktadır.

Âşık Çelebi'nin belirttiği üzere; dinin direkleri mesabesinde olan sultanlar Tanrı'nın hilafet emanetinin koruyucuları ve O'nun ahlâkının sırlarının mazharı olduklarından iyi ahlak, güzel hasletler ve hamd onlara çokça lâzım ve hatta en çok lâzım olan şeydir. Bununla birlikte onların meşguliyetleri çok, dermanları az olduğundan nasihat ve uyarılara diğer insanlardan daha muhtaçtırlar ve onlara nasihatin faydası çoktur. Buna binaen din büyükleri ve alimler *nasâyih-i mülûk u ümerâda*, yani emirler ve meliklere nasihatler konusunda(alanında/türünde) nice kitaplar ve risaleler yazmışlardır. Ve bunlarda hikâye ve misalleri beyan etmişlerdir. İşte bu eserlerden birisi de Gazzâlî'nin *Et-Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ'i ve'l-Mülûk*[692] adına sahip kitabıdır.

Gazzâlî'nin eserinin, mütercimi belirsiz bir diğer tercümesi ise Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa'nın (ö. 1010/1602) isteği üzerine tercüme edilmiş olup kimliği belirsiz mütercim, sebeb-i telif bölümünde bu eseri *işbu kitâb-ı nesâyih-intisâb* olarak tavsif etmiştir.[693] Abdülcelîl b. Mollâ Cemîl (ö.1734'ten sonra) tarafından *Terceme-i Nasîhatü'l-Mülûk* adıyla yapılan tercümenin mütercim tarafından kaleme alınmış nüshasının temmet kaydında ise *tahkîkan tamâm oldı padişâhlarun nasîhat kitâbı*[694] ifadesi, Gazzâlî'nin eserinin başlığında yer alan *Nasîhatü'l-Mülûk* terkibinin aynı zamanda bu türden eserleri ifade etmek için kullanılan ad olduğuna delil olarak da addedilebilir.

Kaynaklarda kimliği hakkında bir bilgiye ulaşılamayan Manisa müftüsü Ahmed b. Halil tarafından yapılan bir başka tercümede ise Gazzâlî'nin eserinin bir nasîhatnâme olduğu açıkça belirtilmiştir:

> […] *bu 'abd-ı kalilü'l-bizâ'a* […] *Seyyid Ahmed b. Halîl el-müftî bi-Mağnisa* […] *hüccetü'l-İslâm İmâm Gazzâlî* […] *hazretleri lisân-ı Fârisî üzre âl-i Selçukdan Muhammed Şâh için* ***Nasâhatü'l-Mülûk nâm bir nasîhatnâme te'lîf idüp*** *'Irâk u 'Acem'de bir müddet şöhret bulup niçe zamân mülûk u sâ'ir-i nâs anun nasâyih-i müfîde ve mevâ'iz-i kesîresiyle intifâ' iderler iken…*[695]

[692] Gazzâlî'nin eserinin *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Naṣîḥati'l-Mülûk* adıyla Arapça'ya tercüme edildiği yaygın kanaattir. Âşık Çelebi'nin, eserin adını bu şekilde kaydetmiş olması kullandığı kaynağın bu başlığa sahip olmasından kaynaklanabilir. Buna ek olarak mütercimin bu eserini hem sultana hem de vezirine hitaben yazmış olduğundan ve eserin içeriği de buna uygun olduğundan bu şekilde adlandırmış olduğunu da düşünmek mümkündür. Bk. Âşık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk*, 53-54.
[693] Nüsha hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Akdağ, "İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk Adlı Eserinin Türkçe Bir tercümesi: Âdâbu'l-Mülûk", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 10 (2014): 151.
[694] Abdülcelîl b. Molla Celîl, *Nasîhatü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 03479), 120a.
[695] Ahmed b. Halîl, *Terceme-i Nasîhat-ı Mülûk* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5082), 1b.

Bu bağlamda verilebilecek temsil gücü yüksek bir diğer örnek ise Kebîrîzâde Yüsrî'nin eserinde karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı sahasında yazılıp asıl muhatabı padişah ve onun nezdinde diğer devlet yöneticileri olan bu eser, yazma nüshalarının bulunduğu kütüphane kataloglarında *Nasîhatü'l-Mülûk*[696], *Pendnâme-i Kebîrîzâde*,[697] *Nesâyıh-ı Kebîrîzâde*, *Nasîhatnâme*[698] şeklinde dört ayrı adla kaydedilmiştir. *Nasîhatü'l-Mülûk* ve *Nasîhatnâme* adıyla kaydedilen nüshaların zahriyelerinde bu adlar yer almakta olup diğer iki nüshanın başında esere dair herhangi bir kayıt yoktur. Bu nüshaların *Pendnâme-i Kebîrîzâde* ve *Nesâyıh-ı Kebîrîzâde* şeklinde kaydedilmelerinin dayanağı eserin temmet kaydında yer alan *în pendnâme-i dil-âvîz*[699] ifadesi olabilir. Şimdiki bilgilerimize göre elde dört nüshası bulunan bu eserin nüshalarının hepsinin farklı adlarla kaydedilmiş olmasında aslında müellifin de tesiri vardır. Zira o her ne kadar eserinin sonunda bunun bir "pendnâme" olduğunu kaydetmişse de eseri için muhtelif nitelemelerde bulunmuştur. Bununla birlikte, onun ifadelerinden net olarak anladığımız şey, bu eserin bir pendnâme/nasîhatnâme olduğu ve mülûka hitap ettiğidir.

Yüsrî'nin, eserin mukaddimesinde kendisinden bahsederken *nevîsende-i rûy-ı în evrâk-ı* ***nasâyıh-ı dil-güşâ*** *fehvâ ve nigâşte-i hudûd-ı în sahâyif-i pend-i dil-fezâ cedvâ*[700] şeklindeki ifadelerinden eserinin *nasihat/pend* içeren bir kitap olduğunu anlıyoruz. Yüsrî, sebeb-i telif bölümünde ise "Din nasîhattir" mealindeki hadis-i şerife atıfta bulunduktan sonra *bir* ***pendnâme-i tuhfetü'l-mülûk****-ı câmî'-i nizâm-ı mülk ü milel tahrîr ü imlâsına ser-âğâz* ifadeleri ile eserinin müluka hediye olarak yazılan bir pendname olduğunu söyler.[701] Bu bölümün devamında kullandığı ***bir pend-nâme-i mündericü'l-âyât*** ifadelerinden onun, eserini pendnâme olarak tavsif ettiğini yeniden görüyoruz.[702] Müellif eserinin ilk babı olan "'adl"in işlendiği bölümün mukaddimesine geçmeden evvel ise eserini şöyle tavsif eder: […] *olan* ***nasîhatnâme-i tuhfetü'l-mülûk*** *imlâsına şurû'…*[703]

---

[696] Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî b. Mustafa, *Nasîhatü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04346).
[697] Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî, *Pendnâme-i Kebîrîzâde* (TBMM Yazmalar, 3802).
[698] Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî b. Mustafa, *Nasîhatnâme* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 02669).
[699] Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî b. Mustafa, *Nesâyih-i Kebîrîzâde* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 06935), 29a; Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî, *Pendnâme-i Kebîrîzâde* (TBMM Yazmalar, 3802), 37b.
[700] Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî, *Pendnâme-i Kebîrîzâde* (TBMM Yazmalar, 3802), 2a.
[701] Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî, *Pendnâme-i Kebîrîzâde* (TBMM Yazmalar, 3802), 5b.
[702] Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî, *Pendnâme-i Kebîrîzâde* (TBMM Yazmalar, 3802), 6a.
[703] Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî, *Pendnâme-i Kebîrîzâde* (TBMM Yazmalar, 3802), 8b.

Bütün bu örnekler 18. yüzyılın başında yaşamış ve uzun yıllar kadılık görevi yapmış bir yazarın III. Ahmed'in (ö. 1149/1736) tahta geçmesini müteakip ona sunulmak üzere kaleme aldığı eserinin "nasihatnâme" veya ona müsavî olarak kullandığı "pendnâme" terkibiyle nitelendiğini göstermektedir. Eserini, dönemin tahta yeni oturmuş melikine bir tuhfe olarak sunacağı için bazı yerlerde de bunun *pendnâme-i tuhfetü'l-mülûk/nasîhatnâme-i tuhfetü'l-mülûk* olduğunu kaydetmiştir. Bu işaretler, bugün daha çok siyâsetnâme olarak nitelenen eserlerin, üretildikleri dönemde müellifleri tarafından birer "nasîhatnâme (pendnâme)" olarak kabul edildiğini ve nasîhatnâmeler içerisinde de mülûka ve onların nezdinde diğer devlet yöneticilerine hitap etmeleriyle ayrı bir yere sahip olduklarını göstermektedir.[704]

Her türlü konuda ve birçok farklı muhataba yönelik olarak kaleme alınabilecek olan nasîhatnâmelerin hükümdar veya hükümdar adaylarını muhatap alanları ise gelenekte daha çok nasihatnamelerin bir kolu olan *nasîhatü'l-mülûk/nesâyihu'l-mülûk* adıyla anılmış veya nitelenmişlerdir. Aynı minvaldeki diğer bazı eser isimleri için Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nüshatü's-Selâtin*'i, Sarı Abdullah *Efendi'nin Nasîhatü'l-Mülûk Terğiben li Hüsni's-Sülûk*'u ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*'sı zikredilebilir. Bu son örnekten de anlaşılacağı üzere; meliklerin yanında vezirleri de muhatap alan kimi eser başlıkları her iki muhatabı da işaret eder. İki defa Osmanlı Türkçesine tercüme edildiğini bildiğimiz Cizrî Mahmud b. İsmail b. İbrahim'in (ö. 1444) Mısır sultanı Ebû Said Çakmak (ö. 1453) için kaleme aldığı *Dürretü'l-Garrâ fî Nesâyihü'l-Mülûk ve'l-Vüzerâ* adlı eseri buna verilebilecek bir diğer örnektir. Eserin bahsini ettiğimiz tercümelerinden birisi de Kanuni döneminde yaşadığı bilinen Abdüsselâm el-Amâsî tarafından *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ* adıyla yapılmıştır.[705]

Bunlara nispetle sayıca daha az olmakla birlikte vezirlere yol göstermek için yazılan eserlerin sayısının da azımsanmayacak hadde olduğunu söylemek gerekir. Hükümdardan

[704] Buna bezer bir diğer örnek 17. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Solakzâde Mehmed Hemdemî'ye (ö. 1068/1658) atfedilen nasihatnamedir. Eserin, Avusturya Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğunda Cod.N.F.283 koduyla kayıtlı olan bir nüshasının kapağının iç tarafında "*Hemdemi's Fürstenspiegel*" (Hemdemi'nin Prenslere Ayna'sı) kaydı yer almaktadır. McGill Üniversitesi İslamî Çalışmalar Kütüphanesinde C95-S684 numarasıyla kayıtlı olan diğer nüshanın içerisinde ise "*Solak-zâde Mehmed Hemdemî, Nasîhat-nâme*" kaydı mevcuttur. Süleyman Lokmacı, "Hemdemî'nin Nasihatnâmesine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Rahne ve İhtilalin Sebepleri", *Turcology Research*, sy 81 (2024): 499. Eserin Avusturya Milli Kütüphanesinde bulunan nüshası için bk. https://archive.org/details/McGillLibrary-rbsc_isl_JC393-A3-S65-1800z-18046/page/n11/mode/2up

[705] Abdüsselâm el-Amâsî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ: Siyaset Ahlâkı*, 2. bs, haz. A. Mevhibe Coşar (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012), 29-33.

sonra devletin ikinci dayanağı mesabesinde olan vezirler için yazılmış olan nasîhatnâmelerin bir kısmı da yukarıdaki adlandırmalarla paralel olarak *nasîhatü'l-vüzerâ*/*nesâyihu'l-vüzerâ* vb. adlarla anılmaktadır. Mamafih, hükümdar için yazılan eserlerin kahir ekseriyetinde de vezirlik tabii olarak yer almaktadır. Zira vezir, devletin kalbine teşbih edilen hükümdarın yanında devletin aklıdır. Vezire ek olarak emirler, vâliler, kadılar, kâtipler ve diğer bürokrat tayifesi için yazılan eserlerin sayısı diğer ikisine nispetle oldukça azdır. Aynı şekilde, bu kişiler için gerekli görülen bilgi ve nasihatler de ana muhatabı hükümdar ve vezirler olan eserlerde yer alabilmektedir. Ancak, İslam ve dolayısıyla Osmanlı yönetim düşüncesi bağlamında değerlendirdiğimizde devletin başı, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi/halefi olan hükümdar bu türden eserlerin asıl ve ana muhatabıdır. Bu sebeple yöneticilere nasihat literatürünün büyük kısmının hükümdara/sultana/padişaha nasihatlerden oluştuğunu söylemek mümkündür.

Hükümdarı muhatap alan eserlerin bir kısmının yukarıda bahsi geçen ilmin adıyla, yani *âdâbu'l-mülûk* ile adlandırıldığına da şahit olmaktayız. Bunun ilk örneğine Seâlibî'nin (ö. 429/1038) bu adla tanınan eserinde rastlıyoruz. Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk*'un Osmanlı Türkçesine yapılan çevirilerinden birisi de *Âdâbu'l-Mülûk* başlığına sahiptir.[706] Bunların yanında Arapça ve Farsça birçok başka eser ya doğrudan bu ada ya bu adı da içeren başka adlandırmalara (*âdâbu'l-mülûk ve'l-vüzerâ*, *risâle fî âdâbu sohbeti'l-mülûk* gibi) sahip olmuş veya "padişahların adabına dair olan" anlamına gelecek başka adlar almışlardır. Örneğin; Musannifek'in, Sultan II. Mehmed'in veziri Mahmud Paşa'ya sunduğu *Tuhfetü'l-Vüzerâ* adlı eseri Türk diline tercüme eden Şa'bânzâde Mehmed bu tercümesine *Âdâbu'l-Hükkâm* başlığını uygun görmüştür.[707]

Bu adlandırmaların yanında bu eserlerin hükümdarlar, hükümdar adayları, vezirler ve diğer devlet yöneticilerini muhatap aldığını, devlet yönetimi konusunda muhataplarına nasihat vermek, yardımcı olmak, yoldaş olmak, yol göstermek amacını taşıdığını gösteren eser adlarının bir kısmını ise şöyle sıralayabiliriz:

Sirâcü'l-Mülûk (Ebû Bekr Turtuşî)

Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk (Şeyzerî)

Zâhiretü'l-Mülûk (Hemedânî)

[706] Akdağ, "İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk Adlı Eserinin Türkçe Bir tercümesi: Âdâbu'l-Mülûk".
[707] Başar, "Şabanzâde Mehmed Muhteşem'in Adâbu'l-Hükkâm Adlı Eseri (İnceleme-Metin)", 105.

Mir'âtü'l-Mülûk (Hüsâmeddin Amâsî)

Enîsü'l- Celîs (Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî)

Zuhru'l-Mülûk (Birgivî Mehmed Efendi)

Enîsü'l-Mülûk (Abdullah Mâhir)

Tuhfetü'l-Mülûk (Mahmûd el-Isfahânî)

Sülûku'l-Mülûk (Dizdar Mustafa)

Hilyetü'l-Mülûk (Mehmed b. Hüseyin)

Rebî'ü'l-Mülûk (Pertevî Ali Efendi)

Hırzü'l-Mülûk (Anonim)

Gülşen-i Mülûk (Mehmed Za'îfî)

Âdâb-ı Saltanat (Recep Ebû Hâmid)

Ahlâku's-Saltana (Tosyalı Küçük Mustafa Efendi)

Tuhfetü'l-Vüzerâ (Seʿâlibî ve Musannifek)

Tuhfetü'l-Vezîr (Mehmed Sânî)

Kavâninü'l-Vizâre (Mâverdî)

Düstûru'l-Vüzerâ (Pertevî Ali Efendi)

Tuhfetü'l Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ (Abdüsselam el-Amâsî)

Düstûru'l-Mülk Vezîrü'l-Melik (Kadı Fazlullah)

Minhâcü'l-Ümerâ fî Ahvâli's-Selâtin ve'l-Vüzerâ (Akovalızade)

Burada dikkat çekmek istediğimiz asıl mesele, yukarıda da belirttiğimiz üzere, nasîhatnâmelerin daha ziyade padişahları olmak üzere yöneticileri muhatap alan sınıfına dahil edilen/edilebilecek eserlerin gelenekte "nasîhatü'l-mülûk" veya "nesâyihu'l-mülûk" şeklinde niteleniyor olmasıdır. Bu niteleme kimi zaman bir ada sahip olmayan veya başka bir ada sahip olan eserlerin bu adla anılmasına da vesile olmuştur.

Birçok yazma eserin genellikle ilk yapraklarında yer alan, yazmaların içerisinde bulunan eser/eserler hakkında muhtelif bilgilerin yer aldığı kayıtlardan bazıları, bu eserlerin

gelenekte ne şekilde nitelendiği konusunda kayda değer veriler sunmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak zikredeceğimiz örnek, yukarıda yazarı tarafından nasîhatnâme olarak nitelendiğini belirttiğimiz *Kâbusnâme*'dir. 14. yüzyıldan itibaren beş defa Osmanlı Türkçesine tercüme edilen eserin, Süleymaniye Kütüphanesinde yer alan yazma nüshasının içerisinde yer aldığı mecmuanın başındaki kayıtta eser "*Kâbûsnâme der-nasîhat-ı mülûk*" [708] şeklinde kaydedilmiştir.

Turtûşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'unun Türkiye'deki bir yazmasının[709] başında "kitâbu sirâcü'l-mülûk fî nasâyıh-ı selâtîn ve'l-mülûk" kaydı yer alır.[710] Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'unun yazmalarından birinin zahriyesinde ve serlevhasında "nasâyıh", "mevâ'iz"[711] ve "nasâyıhu'l-vüzerâ ve'l-mülûk" kayıtları yer alır.[712] Aynı minvalde verilebilecek bir diğer örnek Gelibolulu Mustafa Âlî'nin, kataloglarda genellikle *Nasîhatü's-Selâtîn* adıyla kaydedilen meşhur eseri *Nüshatü's-Selâtîn*'dir. Nüshat'ın Nuruosmaniye Kütüphanesindeki bir nüshasının başında yer alan kayıttan, bunun kütüphane kataloğunda *nesâyihü'l-mülûk* kategorisi altında değerlendirildiğini anlıyoruz.[713] Nergisî Mehmed Bosnevî'nin *Ahlâku's-Saltana*'dan Türk diline aktarıp IV. Murad'a takdim ettiği *Kânûnu'r-Reşâd*'ın[714] nüshalarından birisinin başında da aynı kayıt yer alır.

Kimliği konusunda kesin veriler olmamakla birlikte[715] eserini II. Osman'ın tahta cülus ettiği tarihte (h. 1027-m. 1617-18) yazdığını bildiğimiz Hilmî[716] mahlaslı bir şairin

[708] Keykâvûs b. İskender, *Kâbusnâme* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 02842-004.)
[709] Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1175).
[710] *Sirâc*'ın aynı kütüphane koleksiyonunda bulunan iki nüshasında ise eser, "fi'l-mevâ'iz" kaydıyla nasihat konulu eserler altına kaydedilmiştir. Bk. Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 01541 ve 01542).
[711] Eserin, bu ad alına alındığı bir diğer yazma nüshası için bk. Emîr-i Kebîr Ali b. Şihâbüddîn el-Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 03493).
[712] Emîr-i Kebîr Ali b. Şihâbüddîn el-Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 01479).
[713] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nasîhatü's-Selâtîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04348).
[714] Nergisîzâde Mehmed b. Ahmed el-Bosnevî, *Kânûnu'r-Reşâd* (Süleymaniye Kütüphanesi, Arkeoloji Yazmaları, 00119).
[715] Hilmî, *Bahrü'l-Kemâl* (Süleymaniye Kütüphanesi, Râşid Efendi, 583). Mesnevi'nin asıl adının *Bahrü'l-Kemâl* olduğunu Hilmî'nin, eserin sonlarına doğru yer verdiği "hâtime-i nüsha-i bahrü'l-kemâl" başlığından anlıyoruz. Bk. 117a. Ancak, eser kütüphane kataloğuna *Gülşen-i Elfâz-ı Hilmi der Nesâyıh-i Mülûk* adıyla Vahyîzâde, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-İznikî er-Rûmî'ye nispet edilerek kaydedilmiştir. Eserin adının bu şekilde kaydedilmesinin sebebi büyük bir ihtimalle yazmanın başında yer alan kayıtlardan ikincisidir. Zira bu kayıtta eser hakkında şu bilgi yer alır: *Gülşen-i Elfâz-ı Hilmî der Nesâyih-i Mülûk u Vüzerâ-i Nîk-ahvâl.*
[716] Katalogda yer alan isme göre müellifin Vahyîzâde Abdullah Hilmî olduğu düşünülüyorsa da bu kişinin 1609'da vefat ettiği bilgisi müellifin bu kişi olmadığına delalet ediyor. Bk. Nagehan U. Eke, "Vahyî-zâde Abdullah Hilmî Efendi" https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vahyizade-abdullah-hilmi-efendi Hilmî mahlaslı diğer şairler için bk. Ramazan Ekinci, "Hilmî ve Cidâl-i Şâh Es'ad Bâ-Vezîr Adlı Mesnevisi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sy 4/3 (2015): 1077-78.

manzum olarak kaleme alıp *Bahrü'l-Kemâl* adını verdiği mesnevisi de yazmanın başına sonradan eklendiği anlaşılan kayıtta *Gülşen-i Elfâz-ı Hilmî der Nesâyih-i Mülûk u Vüzerâ-i Nîk-Ahvâl* şeklinde yer almıştır. Eserin bu şekilde nitelenmesinin sebebi büyük bir ihtimalle muhtevadan kaynaklanmaktadır. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla *ravza* ve *makâle* adları verilen 11 ana bölümden oluşan bu mesnevinin birinci bölümü padişahlara,[717] ikinci bölümü vezirlere[718] ayrılmıştır. *Bahrü'l-Kemâl*'in, sonraki bölümlere nispetle çok daha hacimli olan bu iki bölümünden başka doğrudan devlet yönetimiyle ilgili bir diğer bölümü ise *der tarif-i ümerâ-i zulm-âyîn* başlığını taşıyan dokuzuncu bölümdür.[719]

Bu bağlamda zikredilebilecek bir diğer örnek ise Budinli'nin *Risâle fî Nizâmi'd-Devle* veya *Risâle-i Nizâm-ı Devlet* adlarıyla bilinen eseridir. Bu risaleyi yayıma hazırlayan Kavak eserin kütüphane kayıtları hakkında şu bilgileri aktarır:

> *Yenişehir Süleyman Paşa Kütüphanesi'nde 4636 demirbaş numarasıyla kayıtlı iken Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Genel Bölümü'ne 4636/4 numarasıyla intikal eden nüshanın (vr. 106b-196a) katalog kaydında ismi* ***Nasîhatü'l-Mülûk****'tur. "Mev'ize ve hutbeler" konusu altıda tasnif edilen bu nüshanın müellifine dair "metni ve tercümeyi yapan IV. Murad ricalinden" şeklinde bir not düşülmüştür. Mamafih yazma nüshadaki bilgilerde eserin ve müellifin ismi zikredilmediğinden "Nasîhatü'l-mülûk" ifadesi kitabın içeriğine dair bir yakıştırma olmalıdır.*[720]

Kavak'ın belirttiği üzere; eserde her ne kadar katalog kaydında zikredildiği şekilde bir isme rastlanmasa da içerikten hareketle bu yakıştırmanın yapılması kanaatimizce bu türden eserlerin, meydana getirildiği gelenekte daha çok *nasîhatü'l-mülûk* veya *nesâyihü'l-mülûk* adlarıyla niteleniyor olmasındandır. Anlaşıldığına göre bu eser mev'ize/nasihatin, mülûku muhatap alan koluna dahil edilmiştir. Kavak'ın tercümesiyle birlikte neşrettiği Şeyh Seyyid Mardînî'ye ait bir başka metinde de aynı durum söz konusudur.[721]

---

[717] Hilmî, *Bahrü'l-Kemâl*, 21a-51a.
[718] Hilmî, *Bahrü'l-Kemâl*, 51-a-59a.
[719] Hilmî, *Bahrü'l-Kemâl*, 96b-105a.
[720] Budinli, *Nizam-ı Devlet: Risâle fî nizâmi'd-devle & Risâle-i Nizâm-ı Devlet*, haz. Özgür Kavak (Klasik Yayınları, 2021), 18.
[721] Şeyh Seyyid Sâlih Mardînî, *Nasîhatü'l-Mülûk: İslam Devletinin Nizamı için Siyasi Nasihatler*, çev. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Yayınları, 2024), 10; Aynı minvalde bir başka örnek için bk. Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 87. Bu türden eserlere verilebilecek bir diğer örnek Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) II. Mustafa'nın müceddid olduğunu ispat etmek maksadıyla kaleme aldığı tecdid risalesidir. Metin için bk. Özgür Kavak, *Siyasî Tecdîd ve Osmanlılar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 99-116. Bir ada sahip olmayan risalenin

Yukarıda zikredilen adlandırmaların kullanımını bu türden eserlerin içeriğinde de görmek mümkündür. Bostanzâde Yahyâ, *Mir'âtü'l-Ahlâk* adlı eserinin "şecâ'at" bahsine ayrılan üçüncü babında konu hakkında herkese hitap eder bilgiler verdikten sonra bu hasletin özellikle padişahlar için çok önemli olduğunu söyler. Ardından vereceği örneğin ise "nesâyihu'l-mülûk"ta, yani meliklere nasihat için yazılmış kitaplarda yer aldığını belirtir:

> *Husûsâ selâtîn-i izâm bu haslet-i sa'âdet-encâm ile muttasıf olmak lâzımdur. Bir pâdişâh-ı tâcdâr ki şemşîr-i cihân-gîr ile ser-i düşmen-i bî-tedbîrde kanlar saçmaya bir tâcîr-i hâsirdür ki sermâyede kâsırdur. Ba'z-ı* ***nasâyih-i mülûkda*** *mezkûrdur…*[722]

Osmanlı şeyhülislamlarından Mirza Mustafa Efendi'ye (ö. 1135/1722) ait olduğunu tespit ettiğimiz bir başka eserde de benzer bir örnekle karşılaşıyoruz. Osmanlı Devleti'nde çözülmelerin veya türlü sıkıntıların baş gösterdiği bir tarih aralığında yazıldığını anladığımız eserin yazılma amacı dinî bir yükümlülükle temellendirilmiş ve böyle zamanlarda ilmiyle amel eden alimlerin halkın geneline ve sultan, vezir gibi yöneticilere nasihat etmesinin farz-ı ayn olduğu söylenmiştir. Çeşitli kaynaklardan beslenerek bu eseri meydana getirdiğini belirten müellif, *nasîhatü'l-mülûk* için telif edilmiş muteber kitaplardan yararlanarak bunlara benzer bir örnek meydana getirmek istediğini belirtmiştir:

> *Bu makûle ıztırâb u ahvâlde zu'afâ'-i 'ibâda nasîhat ve selâtîn ü vüzerâya tecdîd-i azîmet itdürmek 'ulemâ-yı 'âmilîne farz-ı 'ayn ve 'ayn-ı farz olmağla bu 'abd-i fakîr* […] *Mustafa Mîrzâ İbn 'Abde'r-Ra'ûf tesliyetü'l-mü'minîn irşâden et-tâlibîn ehâdîs-i sahîhâ ve ahbâr-ı sarîha ile [te'lîf]-i vakâyi'-i 'azîme vü eşrât-ı sâ'ât ve sâ'ir hâ'ile-i mübennihe-i muyakkaza tetebbu'una ve* ***nasîhatü'l-mülûk*** *için te'lîf olunmış kütüb-i mu'tebereden bir muhtebere tasaffuhuna şurû' idüp lâkin kütüb-i mezbûre 'Arabî olup her kese fehmi âsân olmamağla fehmi 'avâma akreb ve idrâk-i cemî'-i nâsa enseb olmak-için lisân-ı Trükîye terceme olundı. Husûsan ehâdis-i nebeviyyede tahrîf ü tağyîrden* [...] *semt-i inşâya ziyâdece ri'âyetden tehâşî olundı.*[723]

Nasihatin sultan ve onun nezdinde diğer yöneticilere yönelik yazılanlarının *nasîhatü'l-mülûk* veya çoğul haliyle *nasâyihu'l-mülûk* şeklinde anıldığına dair delillerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Bununla beraber, vezirleri ve diğer devlet yöneticilerini muhatap

---

nüshalarından birisi Uşşâkîzâde İbrâhim'in (ö. 1136/1724) tarihinde "Nesâyihü'l-Mülûk" başlığıyla yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, 336-40.

[722] Yahya b. Muhammed Tirevi Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03537), 29a.

[723] Mustafâ Mîrzâ b. Abd er-Ra'uf, *Nasîhatü'l-Mülûk* (Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz FB 393), 2b.

alan nasihatnameler de *nasîhatü'l-vüzerâ*, *tuhfetü'l-vüzerâ*, *kavâninü'l-vizâre*, *nasîhatü'l-mülûk ve'l-vüzerâ*, *nasîhatü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* gibi adlara sahip olmuş veya bu şekilde nitelenmişlerdir.

Bütün bunlardan hareketle; devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına işlerini hakkıyla yapabilmeleri için bilgi ve tecrübeler aktaran eserlerin oluşturduğu literatürü, nasihatnamelerin devlet yöneticilerini muhatap alan şubesi içerisine almanın mümkün olduğu kanaatine ulaşıyoruz. Yüzyıllar boyunca muhtelif mesleklere intisap etmiş (daha ziyade âlim-bürokratlar tarafından) kişilerce muhtelif sebep ve amaçlarla kaleme alınmış metinlerin bugünden bakıldığında kusursuzca tanımlanması, nitelenmesi veya tasnif edilmesi imkânsıza yakın bir zorluktadır. Bununla birlikte, tabii olarak kusurları da olsa, araştırmacıların bu türden metinlere vukufiyeti, bu metinler üzerindeki yorumları ve bunlardan hareketle verdikleri hükümlerin sağlam bir zemine oturması için geleneğin dilinden ve terimlerinden kopmamak elzemdir. Böyle olmadığında, bir eserin bir kısmının siyâsetnâme bir kısmının nasîhatnâme olarak nitelenmesinin önünde pek bir engel kalmıyor. Yahut bir araştırmacının nasîhatnâme türünde kabul ettiği bir eser bir başka araştırmacı tarafından siyâsetnâme olarak kabul edilmekte; bir başka araştırmacı tarafından ise hem nasihatname hem de siyasetname olarak kabul edilebilmektedir. Aynı minvalde bir diğer sorun ise farklı sahalarda, farklı saiklerle ve farklı muhataplara yönelik eserlere siyâsetnâme adı altında yer verilebiliyor olmasıdır. Bu durumda Fârâbî'nin *Medînetü'l-Fâzıla*'sı ile Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u, Mâverdî'nin *Ahkâmu's-Sultâniyye*'si ile Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'si, Dede Cöngî'nin *Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'si ile Lutfî Paşa'nın *Âsafnâme*'si aynı kategori altına alınması gibi durumlar meydana gelmktedir.

Yukarıda, uygun olduğu kanaatine vardığımız yola göre; devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına siyasete/devlet yönetimine müteallik konularda bilgi ve tecrübeler aktaran ve yazılması bir gelenek hâline gelmiş eserler "nasîhatnâme" türünün ayrı bir kolunu teşkil eder. Nasîhatnâmelerin bu kolunu "devlet yöneticilerine[724] yönelik nasihatler" veya daha özlü bir ifadeyle "siyasî nasihatnâmeler" şeklinde adlandırabiliriz. Bu kolun altında ise "Nasîhatü'l-Mülûk", "Nasîhatü'l-Vüzerâ" ve "Diğerleri" şeklinde üç ayrı şube tespit edebiliriz. Bu şubelerden ilki padişahları; ikincisi vezirleri; üçüncüsü ise,

[724] Bu tasnifteki "devlet yöneticileri" mevcut yöneticilerin yanında yönetici adaylarını da kapsar. Bununla birlikte, belirli bir yönetici veya yönetici adayına sunulmak/hitap etmek üzere yazılmayıp ilgili herkesin istifadesini amaçlayan eserler de bu başlık altında değerlendirilebilir.

merkezde ve merkez dışında bulunan diğer yönetici ve bürokratlar ile padişahın hizmetinde bulunan saray görevlilerini işaret eder. Bununla birlikte, bu eserlerin daha çok padişahlar için yazılmış olması, padişahlar için yazılmış eserlerin kahir ekseriyetinde vezirlere ve diğer devlet yöneticilerine ve hatta reayaya dahi yönelik nasihatlerin yer alması, vezirlere ve diğer devlet yöneticilerine yönelik olarak yazılanlarda padişaha yönelik nasihatlerin de yer alabilmesi bu sınıflandırmada daima göz önünde bulundurulması gereken hususlardır. Öte yandan, halkın geneline hitap eden, bununla birlikte yöneticilere nasihate de ayrıca yer ayıran eserlerin ilgili bölümleri de bir taraftan nasihatnamelerin bu şubesine bağlanmalıdır:

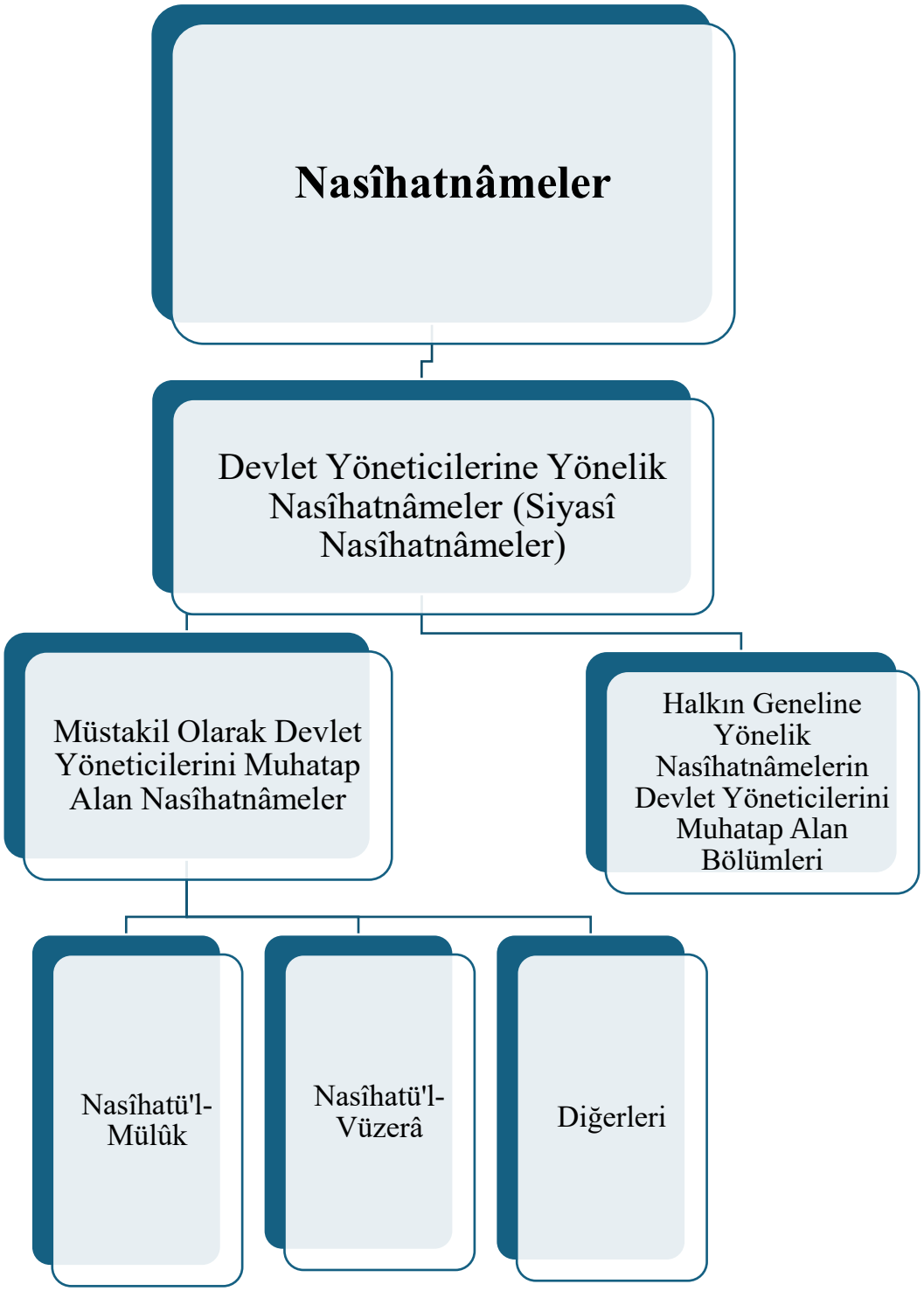
Nasîhatnâmeler
Devlet Yöneticilerine Yönelik Nasîhatnâmeler (Siyasî Nasîhatnâmeler)
Müstakil Olarak Devlet Yöneticilerini Muhatap Alan Nasîhatnâmeler
Halkın Geneline Yönelik Nasîhatnâmelerin Devlet Yöneticilerini Muhatap Alan Bölümleri
Nasîhatü'l-Mülûk
Nasîhatü'l-Vüzerâ
Diğerleri

3.3.1. Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürünün Temelleri

"Bir arada yaşamak", kendi kendine yetemeyen insanoğlu için kaçınılmaz olmuştur. Bu bir arada yaşamanın, yaşamı devam ettirebilmenin ilk ve en önemli dayanağı ise *düzen*dir. Bu yüzdendir ki; gerek hayatta kalmak, çoğalmak, güvenliklerini sağlamak gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir arada yaşayan topluluklarda gerekse ortak yasa ve ahlâk kuralları etrafında birleşip buna göre bir yaşam sürme iradesini gösteren toplumlarda mutlak surette gerekli olan bu düzenin sağlanıp devam ettirilebilmesi için belirli kurallar ve bu kuralları uygulayacak olan bir güç gereksinimi hâsıl olmuştur. Bu gereksinimin sağlanması ve sürdürülebilmesi de insanları veya devleti idare etme faaliyetini, yani bugünkü anlamıyla "siyaset"i ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamdaki "siyaset"in izlerini birçok alanda müşahede etmek mümkündür:

> *Nasıl tanımlanırsa tanımlansın siyaset her şeyden önce sosyal bir faaliyettir. Bu nedenle siyaset, kitap, broşür ve manifestolarda yazı, duvar ve panolarda resim, toplantılarda söz, açık hava toplantılarında haykırış, gösteri ve yürüyüşlerde şarkı şeklinde dil aracılığıyla açığa çıkar.*[725]

Siyasetin ortaya çıkışı, tabii olarak siyaset hakkındaki düşünceleri ve bu düşüncelerin muhtelif yollarla ifadelerini de peşinden getirmiştir. Bu yollardan birisi, belki de en önemlisi olan yazılı eserlerin İslam düşüncesindeki örnekleri kendi içinde birçok sınıfa ayrılabilir. Bu sınıflardan birisi de devlet yöneticilerine nasihat/siyasî nasîhatnâme literatürünü teşkil eder. Çalışmamızın bu kısmında devlet yöneticilerine nasihat literatürünün İslam düşüncesindeki tarihî arka plânını genel hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız. Zira klâsik Türk edebiyatındaki veya Osmanlı siyaset düşüncesi literatüründeki bu türden eserler mezkûr düşüncenin bir devamı niteliğindedir.

İslam'a göre; her şeyin kendisine muhtaç olduğu ancak kendisinin hiçbir şeye muhtaç olmadığı tek varlık, Samed olan Tanrı'dır.[726] O'nun dışındaki tüm varlıklar, varlıklarını devam ettirebilmek için yine O'nun var ettiği başka varlıklara muhtaçtır. Bu bağlamda, yaratılmış olanların bir türü olan insanın da kendi türünü devam ettirebilmesi için türdeşleriyle bir arada yaşaması zaruridir. Dahası, Aristoteles'e (ö. M.Ö. 322) atfedilen eserlerde de yer aldığına göre bu bir arada yaşama eğilimi insanın tabʿında/doğasında kendiliğinden vardır. Malum olduğu üzere o "insan, tabʿı/doğası gereği politik bir

[725] Andrew Heywood, *Siyaset Teorisine Giriş*, çev. Hızır Murat Köse (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 2.
[726] Kur'an-ı Kerim, "İhlâs", 112/2.

canlı/hayvândır" der.[727] Aristo'ya nispetle muallim-i sânî olarak bilinen Fârâbî (ö. 339/950) kanalıyla İslam felsefesine aktarılıp işlenmiş olan bu düşünce[728] İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), İbn-i Sînâ (ö. 428/1037), Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 672/1274), İbn Haldun (ö. 1406), Hüsâmeddin Amâsî (ö. 808/1423?), Celâleddîn-i Devânî (ö 908/1502) ve Kınalızâde Ali (ö. 979/1571) gibi birçok âlim/hakîmin eserleri vasıtasıyla aktarıla gelmiştir.[729]

Aristoteles'e atfedilen bu düşüncenin İslam hükemasınca ifadesi ise "el-insânu medeniyyün bi't-tab'" şeklindedir.[730] Tab'ında medeni olma eğilimi ile zaruri olarak bir arada yaşamaya (ictimâ') ihtiyaç duyan insanoğlunun bu birliktelikten hasıl olacak faziletleri elde edebilmesi için gerekli olan şartların tahkiye yoluyla veciz bir ifadesi Filibeli Ali Çelebi'nin (ö. 950/1543) *Kelîle ve Dimne* tercümesinde şöyle yer almıştır:

> *[Huceste-rây]: Benî-nev'-i insâna ihtiyâr-ı künc-i halvet ve musâhabet-i ebnâ-yı cinsinden ferâgat ne keyfiyyet ile müyesser ü mutasavverdür ki kahramân-ı kudret-i Rabbânî cemâ'at-i efrâd-ı insânı âmâc-ı tîr-i ihtiyâc idüp her birisin bir cihetden âhere muhtâc itmişdür. Ol ecildendür ki bu nev' medeniyyün bi't-tab' vâkî' olmışdur.* [...]
>
> *Hümâyûn-fâl eyitdi: Ey vezîr-i ṣâfî-zamîr beyân itdigün ma'ânî egerçi ki hulâṣa-i 'ilm ü hikmet ve nukâve-i dâniş ü ma'rifetdür, lîkin hâtıra bu hâtıra hutûr ider ki bu tâ'ife muhtâc-ı ihtilât u ictimâ' olıcak elbette ihtilâf-ı meşârib-müfzî nizâ' ve tebâyün-i mezâhib-muktezî inkıtâ' olsa gerek. Zîrâ ki ba'zı ba'zına zûr u kuvvet sebebi ile yâ mâl ü müknet hasebi ile gâlibdür. Her-âyine gâlib maglûbı rıbka-i itâ'ate çekmege tâlib ve ekşeriyâ hâṣılât-ı gayrı havza-i taṣarrufa getürmege râgıbdur ve tegâlüb mûriş-i nizâ' u 'inâddur ve nizâ'un âhiri inkıtâ' ve 'inâdun 'âkıbeti fesâddur.*

[727] Aristoteles'e atfedilen eserlerin meydana getirildiği zaman ve günümüze ulaşma yolları göz önünde bulundurulduğunda bu ifadenin geçtiği bağlam/ların orijinal metni ve çevirileri konusundan kesin bir şey söylemek güçtür. Bu konudaki bazı dikkatler için bk. Abdullah Demir, "Aristoteles'in Siyaset Felsefesinde Polis-İnsan İlişkisi" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 2020), 5; Ahmet Okumuş, "İslam Siyaset Düşüncesinde Siyasal Nerede Aranmalı?", içinde *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar ve Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018), 367-68.

[728] Fârâbî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan Kitap, 2011), 97.

[729] Bk. bu tez, 40-58.

[730] Nasîrüddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, haz. Müctebâ Minovî (Tahran: Şirket-i Sihâmî, 1358), 252. Ahlâk-ı Nâsırî adlı eserinde İbn Sînâ'da ahlâk (tedbîrü'n-nefs), ev idaresi (tedbîrü'l- menzil) ve şehir/devletler idaresi (tedbîrü'l-müdün) olarak üç ayrı kısımda incelenen amelî hikmetin bu taksimini esas alan Tûsî, eserinin "Siyâset-i Müdün" adını verdiği üçüncü makalesinin birinci faslında devlet ve yönetim konusunda Eflâtun ve Aristoteles'in eserlerinden tercüme, şerh ve tenkit yollarıyla İslam havzasına aktarılmış bilgileri Kındî, Fârâbî, İbn Sînâ, ve İbn Miskeveyh gibi hakîmlerin eserleri üzerinden ve bunlar içerisinde özellikle de Fârâbî'den aktarmıştır. Bk. Tûsî, 248.

Vezîr eyitdi: Ey şâhen-şâh-ı hikmet-penâh indifâʿ-ı eşkâl-i nizâʿ u cidâl müyesser ve anunçün bir tedbîr ü kânûn muʿayyen ü mukarrerdür ki her ferdi ʿale'l-infirâd kendü hakkına râzî vü kâniʿ kıla ve taşarruf-ı mâ-ʿadâdan dest-i taʿaddîsine mâniʿ ola. Ol tedbîre siyâset dirler ve anun medârı riʿâyet-i kânûn-ı ʿadâletdür ki muhâfaza-i hâkk u vasatdan ʿibâretdür.

Pâdşâh eyitdi: Ol kânûn-ı siyâset ki anı zabt u riʿâyet ile efrâd-ı benî-âdemden zulm ü taʿaddî zâʾil ve ahvâl-i ʿâlem ṣalâh u iʿtidâle mâʾil ola, kimden mefhûm ve ne vech ile maʿlûm olur?

Vezîr eyitdi: Ol kânûnun muʿayyini ve ol tedbîrün mübeyyini bir ferd-i kâmil ü mükemmel ü müʾeyyeddür ki firistâde-i hazret-i ʿizzetdür. Hükemâ-yı güzîn ana nâmûs-ı ekber ve ʿulemâ-yı dîn rasûl ü peygamber dirler. Kânûn-ı evâmir ü nevâhîsi ki fi'l-hakîka ṣâbûn-ı denes-i meʿâṣî vü menâhîdür, muṣlih-i ahvâl-i ʿâlem ve maʿaddil-i ehvâʾ-i benî-âdemdür. Çün ol peygamber ki vâzıʿ-ı kavânîn-i şerʿ-i mutahherdür, dârü'l-mülk-i âhirete ʿazîmet buyura icrâ-yı kavâʿid-i dîn ve ışlâh-ı meṣâlih-i müslimîn içün bir sâʾis-i zâbıtdan lâbüddür. Zîrâ ki ekşer-i halâʾik kendü hâline lâʾik umûrdan gâfil ve mutâbeʿat-ı hevâ ve mutâveʿat-ı nefs-i degâya mâʾildürler. Lâ-cerem bunlarun miyânında bir hâkim-i kâhir mühimm ü lâzımdur ki kavâʿid-i emr ü nehy-i peygamberi ki şerʿ-i mutahherden ʿibâretdür, muhâfazat idüp kânûn-ı siyâseti kemâ-yenbagî riʿâyet kıla tâ hem fark-ı millet efser-i devlet ile ser-efrâz ve hem libâs-ı saltanat tırâz-ı iʿzâz-ı şerîʿat ile mutarraz ola.[731]

Hümâyûn-fâl adlı padişah ile Huceste-rây adlı vezir arasında vuku bulan bu müzakereye göre; zorunlu olarak bir arada yaşaması gereken ve maddî yönden birbiriyle eşit olmayan insanoğlunun bazısının bazısına zor kullanması ve galebe çalmasının ve bundan hasıl olacak nizâʿın önüne geçilmesi gerekmektedir. Aksi hâlde insanlar birbirlerini ifsat ederler. Bunun önüne geçilmesi ise ancak bir *tedbîr* ve *kânûn* ile mümkündür ki buna *siyâset* derler. Bu kanunu tayin eden kişi Tanrı tarafından gönderilmiş olan kâmil, mükemmel ve mü'eyyed bir ferttir. Hükemanın *nâmûs-ı ekber* diye adlandırdığı bu kişi aslında peygamberdir. Şeriat kanunlarının vâzıʿı olan bu peygamber ahirete göç ettikten sonra dinin kanunlarının (şeriat) icrası ve Müslümanların işlerinin yürütülmesi için bir yönetici gereklidir. Zira insanların çoğu, kendine layık işler yapmaktan gafil ve nefsin

[731] Alâaddîn Ali Çelebi Flibeli, *Hümâyûn-nâme*, haz. Tuncay Bülbül (Ankara: TÜBA Yayınları, 2017), 197-98. *Hümâyûn-nâme*'nin ana kaynağının, *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin de müellifi olan Hüseyin Vâʿiz-i Kâşifî (ö.1505) tarafından *Envâr-ı Süheylî* adıyla yapılan *Kelile ve Dimne* tercümesidir. Kâşifî'nin tahkiye yoluyla aktardığı bu bölüm aslında onun *Ahlâk-ı Muhsinî*'sinin de ana kaynağı olan *Ahlâk-ı Nâsırî*'dir. Yani; Kındî, Fârâbî, İbn Miskeveyh ve İbn-i Sînâ gibi hakîmlerin kaynaklık ettiği *Ahlâk-ı Nâsırî*'de devlet yönetimi ile ilgili aktarılanlar *Hümâyûn-nâme*'de karşımıza tarafları padişah ve vezir olan bir diyalog hâlinde çıkar.

hevasına uymaya maildir. Böyle olunca bunların arasında bir hükmedici/sultan (*hâkim-i kâhir*) olması elzemdir ki şeriatı koruyup siyaset kanununu lâyıkıyla icra etsin.[732]

İnsanların bir arada yaşamaları ve bunu birbirlerini ifsat etmeden devam ettirip bundan hasıl olacak faziletlere erişmeleri için tâbi olmaları gereken kanun, onu koruyup icra ettirecek bir insan ile yani hükümdar/sultan/padişah/bey ile mukayyettir. Hükümdarın bu görevi -hakkıyla- yerine getirebilmesi de tabii olarak birtakım niteliklere, bilgi ve tecrübelere sahip olmalarının gerekliliğini beraberinde getirmektedir. Yöneticinin, yönetilenlerin reyi ile seçilmediği zamanlarda hükümdarın, tab'en sahip olması gereken niteliklere sahip olup olmadığının söz konusu olduğuna pek rastlamıyoruz.[733] Bununla birlikte, onun sonradan sahip olabileceği, geliştirebileceği nitelikler ile devlet yönetimi için sahip olması gereken bilgi ve tecrübeler muhtelif vasıtalar ile kendisine öğretilmeye ve kazandırılmaya çalışılır. Yahut kendisi bunları öğrenmek ve kazanmak için muhtelif vasıtalara başvurur. Her iki durumda da değişmeyecek olan bu vasıtalardan birisi, yöneticilere veya yönetici adaylarına bu işi hakkıyla yapabilmeleri için gerekli olan şeyleri bildiren yazılı eserlerdir. Bir başka vasıta mezkûr nitelik, bilgi ve tecrübelere sahip olan kişilerden yahut bunların hangi yollardan kesp edileceğini bilen âlimlerden, bürokratlardan sormak/okumak/öğrenmektir. Bu iki vasıta da birbiriyle iç içedir. Zira yöneticinin yahut yönetici adayının öğrenmesi gereken şeylerin yazılı olduğu eserler, çoğu zaman, onu yetiştiren kişilerin de beslendiği kaynaklardır. Aynı doğrultuda büyük çoğunluğu âlim ve bürokrat (veya âlim-bürokrat) olan kişiler, yöneticiler veya yönetici adayları için bu türden eserleri telif veya tercüme edebilir yahut bu işin ehlinden, telif ve tercüme faaliyetini talep edebilir. İlaveten, yönetici veya yönetici adayları bu türden eserleri bizzat okuyabileceği gibi nedimleri veya hocaları da bu eserleri onlar için okuyabilirler.

Müellifi meçhul *Târîh-i Hulefâ*[734] adlı eserde Hz. Ömer hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

---

[732] İslam yazınında farklı ifadelerle karşımıza çıkan bu düşünce Ebû Mansûr es-Se'âlebî'nin Âdâbu'l-Mülûk'unda şöyle ifade edilir: *Eğer hükümdar olmasaydı insanlar birbirlerini yerlerdi. Tıpkı çoban olmayınca sürünün yırtıcı hayvanlar tarafından yenmesi gibi.* Bk. Ebû Mansur es-Seâlebî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mülûk)*, çev. Said Aykut (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 33.

[733] Söz konusu İslam hükümdarları olduğunda bu bağlam içerisinde değerlendirilebilecek olan "halifenin kureyşîliği" meselesini istisna sayıyoruz.

[734] Moradî Tâdî'nin aktardığına göre bu eserin basılı hâli mevcut değil. Araştırmacı bu bilgileri Moskova'da yayımlanmış bir faksimile veya fotoğraf neşrinden aldığını aktarıyor. Biz bu esere ulaşamadık. Bu sebeple mezkur neşir ve bu bilginin yer aldığı diğer bir yayın (künye bilgileri eksik olduğu için buraya almadık)

> *Ömer İranlı bir toplulukla çokça bir araya geliyordu ve onlar ona siyaset kitapları okuyorlardı. Özellikle Enûşirevân'ın hayatını ki o* [Hz. Ömer] *bu esere çok ilgi duyar, nazar eder ve uyardı.*[735]

Görüleceği üzere yöneticilerin idare konusunda geçmiş yöneticilerin tecrübelerinden istifade etme ihtiyacı ve bu doğrultudaki talepleri Raşid halifeler zamanına kadar uzanmaktadır. Bu kabilden bir örnek olarak kabul edilebilecek başka bir aktarım da Turtûşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk* adlı eserinde yer almaktadır. Devlet yöneticilerine nasihat literatürünün erken ve meşhur örneklerinden olup bu alandaki muahhar eserlerin sıkça atıf yaptığı kaynaklardan birisi olan *Sirâcü'l-Mülûk*'un "hilm"e dair olan 28. babında konuyla ilgili Hz. Ali'den hikâye edilecek olay "Ali b. Ebî Tâlib İranlıların ileri gelen yaşlı zatlarından birine en hayırlı şahların kim olduğunu sordu" şeklinde aktarılır.[736]

17. yüzyılın velut âlimlerinden Sarı Abdullah Efendi 1649'da tamamlayıp dönemin padişahı IV. Murad'a sunduğu *Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk* adlı eserinde din ve dünya padişahlarının her durumda din âlimlerine müracaat etmeleri, şeriat hükümlerine tâbi olmaları, takva sahipleri ve akıllı kimselere uzlaşı içinde olmaları gerektiğini; böyle olduklarında saltanatlarının payidar ve kendilerinin iki dünyada berhudar olacağını aktardıktan sonra şu rivayeti aktarır:

> *Mervîdür ki hulefâ-i Benî Ümeyyeden mazhar-ı 'inâyeti Rabbâniye olan 'Ömer b. 'Abdü'l-'azîz halîfe oldukda Hasan-ı Basrî kuddise sırruhuya mektûb yazup dîn ü devlete enfâ' nasîhat iltimâs itdükde Hasan-ı Basrî radiya'llâhu 'anhu işbu mektûb-ı merğûb-ı vasiyyet-üslûb-ı nasîhat-mashûbı yazmışlar.*[737]

Sarı Abdullah Efendi'nin rivayet ettiği bu hadise, yöneticilerin kendilerine yönetim işini hakkıyla yapabilmeleri için ihtiyaç duydukları eserleri talep ettiklerine ve bu türden eserlerin nasihat temelli olduklarına dair dikkate değer bir örnektir.

Emevî ve Abbasî halifelerinin de özellikle geçmiş dönem yöneticilerinin hayatlarının hikâye edildiği kitapları kendileri için okuttuklarına dair bilgiler mevcuttur. Moradi Tadi'nin belirttiğine göre, gerek İslam halifeleri gerek İslam öncesi İran padişahları vezirler ve saray nasihatçileri (nâsıhân-ı derbârî) tarafından kendilerine okunduğu muhtemel bu tür eserlerden zor zamanlarda doğru kararlar vermek için istifade

için bk. Mohammadreza Moradi Tadi, *Cereyân-ı Siyâsetnâmenevîsî der-Târîh-i Endîşe-i Siyâsî-yi Siddehâ-yı Miyâne-i Îrân* (Tahran: Neşr-i Âlî, 1397), 76.

[735] Moradi Tadi, 76.

[736] Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk -Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair-*, 492.

[737] Sarı Abdullah Efendi, *Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li-Hüsni's-Sülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 00679), 85a.

ediyorlardı. Bu eserleri onlara okuyan kişiler, *Kelîle ve Dimne* ve ona benzer temsili eserleri aynı zamanda padişah için şerh de ediyordu. Ona göre bu, siyasetname yazıcılığının (siyâsetnâme-nevîsî) asıl fonksiyonuydu.[738]

Mes'ûdi (ö. 345/956) *Mürûcu'z-Zeheb* adlı eserinde Emevî hilâfetinin kurucusu Mu'âviye b. Ebû Süfyan'ın (ö. 60/680) günlük mutat hayatını şöyle aktarır:

> *Muaviye günde beş defa insanların huzuruna çıkmalarına izin verir ve onlarla konuşurdu. Sabah namazını kıldıktan sonra kendisine kıssa okumakla yükümlü hikâyecisini çağırır, ondan kıssalar dinlerdi. Ardından içeri geçer, Kur'ân'dan bir bölüm okurdu.* […] *Gecenin ilk üçte birlik bölümünde kendisine,* ***Arap toplumların haberlerinden, Acem hükümdarlardan ve onların siyasetinden, eski hükümdarların biyografilerinden, harp siyasetinden ve entrikalarından ve geçmiş toplumların haberlerinden*** *okunurdu. Daha sonra kendisine hanımlarından çok değişik ve lezzetli tatlılar getirilirdi. Gecenin ikinci bölümünde uyurdu. Sonra kalkar ve içinde* ***geçmiş hükümdarların haberlerinin biyografilerinin ve savaş hilelerinin yazılı olduğu kitabı getirerek kendisine okumakla görevli olan okuyucusuna verir okuyucusu da kendisine okurdu.*** *Böylelikle her gece siyaset çeşitlerinden, geçmiş toplumların tarih ve kültüründen bir şeyler öğrenirdi.*[739]

Halife Me'mûn'un da oğlunun hocasına ona Kur'ân'ı öğretmenin yanında *Ahd-i Erdeşîr* ve *Kelîle ve Dimne*'yi okutmasını emrettiğine dair kayıtlar mevcuttur.[740] Bu, şehzadenin dini/şeriatı öğrendikten sonra kazanması gereken tecrübî birikimi, mezkûr eserler yoluyla hasıl edebileceğinin düşünüldüğünü göstermektedir.

Bu türden kitapların bilinmesi o kadar önemlidir ki eğer bir padişahın düşmanı o padişahın böyle kitapları okuduğunu/bildiğini haber alırsa ona göre davranması gerekiyordu. *Ahbâru't-Tıvâl*'de aktarılan bir hikâye bu duruma önemli bir delil teşkil etmektedir:

> *O adam Behram'ın Hemedan'daki ordugâhına gitti ve orada kaldı ve orada Behram'ın tüm işlerini öğrenerek Hüsrev'in yanına döndü.* […] *ve ona haber verdi: Behram gittiği her yerde Kelîle ve Dimne kitabını okuyordu ve gününün tamamını bu kitabı okumaya ayırıyordu.*

---

[738] Moradi Tadi, 76-77.

[739] Yusuf Şanverdi, *Emevî Halifelerinin Günlük Hayatları*, ed. Recep Bilgin (Ankara: İKSAD Publishing House, 2023), 48-50. Ayrıca bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdâresi*, çev. Hamdi Aktaş (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 19.

[740] Meryem Müşerrefî, *Costârhâyî Der Edebiyât-ı Ta'lîmî-i Îrân* (Dânişgâh-ı Şehîd Behiştî, 1389), 18.'den aktaran Musa Balcı, *Taşa Kazınmış Sözler: İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), .

> *Hüsrev,* […] *Behram'dan hiçbir zaman şimdi korktuğum kadar korkmamıştım; çünkü onun daima Kelîle ve Dimne kitabını okuduğundan haberdar oldum. O kitap insana kendi düşüncesinden daha üstün bir düşünce ve ileri görüşlülük sağlar ve onda adap ve zekâ gizlidir.*[741]

Yönetici veya yönetici adaylarının sahip olmaları gereken nitelik, bilgi ve tecrübeleri elde edebilecekleri kaynaklar muhtelif yazın türlerinin çatısı altına alınabilir. Bu, fıkıhtan felsefeye, tarihten edebiyata kadar çok geniş bir alanı imler. Mamafih, bizim sözünü ettiğimiz kaynaklar yazılış amaçları, yazarları, muhatapları, edebî yönleri ve muhtevalarıyla diğer alanlardan ayrılır. Ancak, bu ayrılığın kesin ve kalın çizgilerle işaretlenmiş olmadığını da hemen burada belirtmek gerekir. Yani, fıkıh çatısı altına alınabilecek bir eser tarihten ve edebiyattan; felsefe çatısı altına alınabilecek bir eser fıkıhtan ve tarihten; tarih çatısı altına alınabilecek bir eser felsefeden ve edebiyattan hali olmayabilir. Sözünü ettiğimiz eserleri diğerlerinden ayıran temel özelliklerin ilki, mezkûr nitelik, bilgi ve tecrübeleri yönetici yahut yönetici adaylarına aktarma yolunun ve sebebinin[742] nasihat olmasıdır. İkinci olarak, nasihatin tarih ve edebiyatın imkânlarından faydalanarak aktarılmasını sayabiliriz. Bu sebeple, devlet yöneticilerinin veya yönetici adaylarının bu işi hakkıyla yapabilmeleri için sahip olmaları gereken nitelik, bilgi ve tecrübelerin elde edileceği kaynaklar için **nasihat**, **tarih** ve **edebiyat** anahtar kelimeler olacaktır.

Yöneticilere nasihat literatürüne dahil edilebilecek eserlerin kahir ekseriyetinin padişahları muhatap aldığını ve bu doğrultuda bunların daha ziyade padişahlara ithaf edilmek üzere yazıldıklarını söylemiştik. Bu türden eserlerde padişah dışındaki yöneticilerin işlerini hakkıyla yapmaları padişaha mutlak itaatleri ve onun gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olabilmeleriyle ölçülür. Zira İslam düşüncesinde halife/imam/sultan çok önemli bir konuma sahiptir.

> *Azîz-i men, bilgil ki pâdişâhlık ve saltanat Hak te'âlânun hâlîfesi ve nâibi olmakdur yiryüzinde. Ve Hâce 'aleyhi's-selâm "Sultân Hak te'âlânun gölgesidür" didi. Hem ol dahı hılâfet ma'nîsinedür. Zîrâ ki sûretde bir kişi bir tâm üzere dursa ve anun gölgesi yire düşse ol gölge anun halifesi olur. Ve ol gölge ol kişi adıyla zikrolur. […]. Görmez misin ol Hümâ kuşın ki bir za'îf kuşdur, anda Hak te'âlânun esrârından ne nesne ta'biye olmışdur ki anun gölgesi her kime ki irişse, eger gedâ dahı olursa, pâdişâh olup sâhib-i memleket olsa gerek pes Hak te'âlâ kemâl-i 'inâyetinden. Çün ki bir kulı cemî'-i halk arasında ihtiyâr ve zıllullah*

[741] Moradi Tadi, *Cereyân-ı Siyâsetnâmenevîsî der-Târîh-i Endîşe-i Siyâsî-yi Siddehâ-yı Miyâne-i Îrân*, 80.
[742] Bu bağlamda nasihat bir aktarım şekli/üslubundan daha geniş ve derin bir anlam ifade etmektedir. Bk. bu tez, 135-141.

mertebesine mahsus kılsa ve kendün zâtın ve sıfâtın anda izhâr kılsa görgil ki ne devlet-i ikbâl ve izzet-i ikbâl ol müşerref zâtda ve mükerrem cevherde ta'biye olmış ola.[743]

Necmeddîn-i Râzî'nin Alâaddin Keykubad'a sunduğu *Mirsâdü'l-İbâd*'ın devlet yönetimi ile ilgili beşinci bölümünden Türk diline aktarılan bu satırlar, İslam ve dolayısıyla Osmanlı düşüncesinde hüküm sahiplerinin konumunu görebileceğimiz önemli bir örnektir.[744] Kaynağı Keykubad'a, tercümelerinden birisi II. Murad'a sunulan bu eserde belirtildiği üzere; "hükümdar, yeryüzünde Tanrı teʿalâ'nın gölgesi/halifesidir." Hz. Peygamber'in yukarıda mealen zikredilen hadisinden[745] çıkarılan *zıllullah* sıfatı, çeşitli vesilelerle İslam hükümdarları için kullanılagelmiştir. Siyaset düşüncesiyle ilgili olsun veya olmasın İslam yazını içerisinde hükümdara bir şekilde temas eden metinlerin birçoğunda rastlayabileceğimiz bu sıfat[746], onun konumunun yüceliğini göstermekle birlikte ona itaatin de gerekliliğine delalet eder.

İslam düşüncesine göre "hükümdarın, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi/halifesi olduğu" önermesi iki şekilde anlaşılabilir. Birincisi, İslam topraklarında hükmü eline alan kişi tabii olarak Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi/halifesidir. İkincisi, hükmü elinde bulundurmak Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi/halifesi olabilmek yeterli olmayıp bunu hak edebilmek için O'nun emrettiği, Resul'ün işaret ettiği birtakım niteliklere sahip olmak gerekir. Bu ikincisinin birinciye nispetle daha hâkim bir görüş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira hem yukarıdaki alıntının kaynağının müellifi hem de birçok âlimin üzerinde ittifak ettiği şey, sultanın belirli ahlâkî özellikleri sağlamadıkça bu niteliği edinmiş olmayacağını göstermektedir.[747] Bir başka ifadeyle; İslam hükümdarı yeryüzünde Allah'ın gölgesi ve

---

[743] Kasım b. Mahmud Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'lmrîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*, haz. Özgür Kavak, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 59-61.

[744] Aslında İslâmi yazın içerisinde devlet yöneticilerine sunulan eserlerin birçoğunda, bununla birlikte başka eserlerde de karşılaşabileceğimiz bu düşüncenin Râzî'nin eserindeki hâlini bizce önemli kılan şey, onun Osmanlı yazını üzerindeki geniş tesiridir. Bk. bu tez, 303-08.

[745] Bu hadis kütüb-i tisʿada yer almamaktadır. *Keşfü'l-Hafâ*'da, muhtelif halleri zikredilmekte olup sıhhatiyle ilgili bazı problemlere değinilmektedir. Bk. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 213, 456. Bk. Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*, 59. Hadiste zikredilen "sultân" kelimesinin siyasi otorite manasında Hz. Muhammed tarafından kullanılmış olmayacağı görüşü de vardır. Bk. el-Gazzâlî, *Ghazâlî's Book of Counsel for Kings (Nasihat al-Muluk)*, haz. F. R. C. Bagley (Oxford University Press, 1964), 14. Hadislerde geçen "sultan" kelimesine dair bir inceleme yapan Köktaş, bu kelimenin raviler tarafından emir ve halife yerine kullanılmış olma ihtimalinin daha güçlü olduğunu söyler. Bk. Yavuz Köktaş, "Hadîslerde Geçen 'Sultan' Kelimesine Dair", *Usul İslam Araştırmaları*, sy 9 (2008): 242.

[746] el-Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*, 43; İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye fî Islâhi'r-ra'î ve'r-ra'iyye*, 239.

[747] Hüseyin Yılmaz, Lütfî Paşa'nın nazarında Allah'ın gölgesi olmanın hükümdara ahlâki bir zorunluluk dayatmadığını; bununla birlikte, Taşköprîzâde ve Kınalızâde gibi düşünürler ve onlara kaynak olan düşünürler açısından *zıllullah* sıfatının yalnızca belirli şartları yerine getiren hükümdarlar için erişilebilecek bir mertebe olduğunu ve bunun birinciye nispetle daha tipik bir yaklaşım olduğunu tespit etmiştir. Bk.

halifesi olabilmek için yahut bu sıfatı hak edebilmek için birtakım özellikleri kesp etmeli, Kur'an'ın ahlakıyla ahlaklanmalıdır.[748] Aksi hâlde onu harekete geçiren şey nefsinin hevası da olabilir. Nitekim *Mirsâd*'ın müellifi hükümdarın *zıllullah* olduğunu söyledikten sonra Allah'ın Hz. Dâvud'a "Yâ Dâvûd! Muhakkak ki biz seni arzda bir halîfe kıldık; şimdi nâs arasında hak ile hükmet."[749] mealindeki ayeti aktarır ve Hak Teʿâlâ'nın padişahlar için on hüküm ispat ettiğini söyleyip bunları açıklamaya geçer.[750]

Hükümdar her ne kadar *teʾyîd-i ilâhî* ile diğerlerinden ayrık[751] bir şahıs olsa ve her ne kadar *zıllullah* sıfatıyla nitelenip kendisine itaat edilmesi farz kılınsa da[752] son tahlilde bir insandır ve kendini tanıması, eksiklerini bilmesi, bu iş için gereken maddi ve manevi zırhları kuşanması gerekmektedir. Tüm bunları elde etmenin elbette muhtelif yolları vardır. Bu yollardan birisi de bu amaca matuf olarak yazılmış nasihat temelli eserleri, yani yöneticilere veya yönetici adaylarına devlet yönetimini hakkıyla yerine getirebilmesi için yol göstermek maksadıyla yazılmış nasîhatnâmeleri ve başvurulduğunda bu amacın da hasıl edilebileceği eserleri okumak/dinlemektir. Bu amacın da hasıl olacağı eserler tarih, felsefe/ahlâk, fıkıh, kelâm ve başka birçok literatürü havi olabilir. Bununla birlikte, mezkûr nasîhatnâmelerle doğrudan bağlantılı olan ve hükümdara okuması ve dinlemesi sıkça tavsiye edilen kitapların başını çeken tarih kitapları bu meyanda ayrı bir yere sahiptir.

Devlet yöneticilerine bu işi hakkıyla yapmaları için sahip olmaları gereken maddi ve manevi zırhları kuşandıracak; saltanatını kaim, devletini daim edecek bilgi ve tecrübeleri

---

Hüseyin Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, çev. Pelin Doğan ve İsmail Kaygısız (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 241-42.

[748] Bu konuda temsil gücü yüksek bir örnek İdrîs-i Bitlisî'nin *Heşt Bihişt* adlı eserinin II. Bâyezid kısmının girişidir. Bitlisî bu bölümün "birinci lâtife"sine mealen şöyle giriş yapar: *Sultan, Allah'ın gölgesidir mefhumu her daim Allah dostlarının hatırındadır ve hatta birçok dil ve ağızlarda zikredilir. Kuşkusuz gölge sahibi ve gölge arasında hüküm ve izlerin birçoğunun uyuşması, yakınlık ve yumuşaklık gereklidir.* Bk. Vural Genç, "'Acem'den Rum'a': İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Byezid Kısmı (1481-1512)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 492.

[749] Kur'an-ı Kerim, "Sâd", 38/26.

[750] Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'lmrîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*, 61-64.

[751] Padişahın/beyin, Tanrı ile halef/gölge ilişkisi dolayısıyla insanlar arasındaki konumu Müslüman-Türk düşüncesinin yazılı eserlerinde de dikkat çekilen meselelerden olmuştur. Örneğin; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "basruk" kelimesine verilen örnek atasözü şudur: *Yer basrukı tâg bodun basrukı beg.* Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, çev. Mustafa S. Kaçalin, diz. Mehmet Ölmez, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 208. Yani dağlar nasıl ağırlığı ile yeryüzünü dengede tutuyorsa bey de öyle halkı dengede tutar, ağırlığıyla onlar arasında nizamı sağlar. *Kutadgu Bilig*'de Ögdülmiş'in ağzından Odgurmış'ın rüyasının tabirini söyleyen Balasagunlu Yusuf ona şu uyarıda bulunur: *kara 'âm tüşine yörügi adın/adın boldı begler tüşi kör adın. (*Avam rüyasının tabiri başka, beylerinki başkadır, dikkat et.). Bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 998.

[752] İslam yazınında yönetim ve yönetici ile ilgili konularda sıkça atıf yapılan ayetlerden birisi de "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ululemre de." mealindeki emirle başlayan Nisâ Suresinin 58. ayetidir.

aktaran eserlerin okunması veya dinlenmesi geleneği, örneklerine Hz. Peygamber'den önce de rastladığımız çok uzun bir geçmişe sahiptir. Örneğin; hüküm sahiplerine yol gösteren eserlerin en meşhur ve başat örneklerinden birisi, bizce birincisi, olan ve bugün daha çok *Kelîle ve Dimne* adıyla tanınan eser, rivayet edildiğine göre, ilk defa Sâsâni kralı Hüsrev Enûşîrevân'ın (ö. 579) isteği üzerine Bürzûye (Bürzüveyh, Borzuyeh, Burûziye)[753] tarafından Hindistan'da bulunup Pehlevî diline tercüme edilmiştir.[754] Eserin Türk dilindeki en başarılı ve yaygın tercümesi kabul edilen[755] *Hümâyûnnâme*'de bu tercümenin hikâyesi şöyle aktarılmaktadır:

> *Ekâsire-i ʿizâmdan Nûşîn-revân-ı ʿÂdil zemânında havâss u ʿavâm miyânında bu haber iştihâr u intişâr bulmış idi ki hazâʾin-i mülûk-i Hind'de bir kitâb vardur ki zebân-ı behâʾim ü tuyûr ve lisân-ı haşerât u vuhûşdan cemʿitmişlerdür* ***ve bâb-ı hazm u siyâsetde*** *ol şerâʾit ki selâtîn-i tâcdâra muvâfık u münâsib ola ve riʿâyet-i raʿiyyet ve himâyet-i memleketde şol zavâbıt ki cihândârân-ı nâmdâra lâzım u vâcib ola, ol dürc-i cevâhir-i hikmetün metâvî-i evrâkında derc eylemişlerdür ve* ***anı ser-mâye-i mevâʿiz ü nesâʾih ve vesîle-i menâfiʿ u mesâlih ʿadd idüp*** *nakd-i cidd ü cehdlerin ol kavâʿidün tahkîk u telfîkine harc eylemişlerdür. Tabʿ-ı şâhâne-i Nûşîn-revân'da* […] *ol kitâbun mütâlaʿasına meyl-i temâm ve şegaf-ı mâlâ-kelâm zâhir olup Bürzüveyh tabîb* […] *fermân-ı Nûşîn-revân ile dârü'l-mülk-i Hindû-sitân'a müteveccih oldı ve müddet-i mütemâdî anda olup envâʿ-ı hiyel ü tedbîrâta temessük idüp elf cehd ile ol kitâbı ele getürdi ve elfâz-ı Hindûyı lugat-ı Pehlevî ile ki ol zemânda selâtîn-i Îrân ol zebân ile tekellüm iderler idi, terceme idüp hidmet-i Nûşîn-revân'a yitürdi* […] *Nûşîn-revân ol kitâbun muktezâ-yı fehvâsı üzre idi.*

Görüleceği üzere, Hint meliklerinin hazinesinde hayvan diliyle yazılmış bir kitap olduğu ve bu kitabın ileri görüşlü ve tedbirli olmak babında sultanlara yarayacak olan şartları, raiyyenin idare edilmesinde ve memleketin korunmasında onlara lazım olan kuralları/yasaları içerdiği Nûşirevân zamanında herkesçe bilinmektedir. Hint melikleri tarafından *ser-mâye-i* ***mevâʿiz ü nesâʾih*** *ve vesîle-i menâfiʿ u meşâlih* addelilen bu eser, onlar tarafından çokça okunmuş ve tahkik edilmiştir. Bunu duyan Nûşirevân da o kitabı

---

[753] Adı geçen tabibin isminin (برزویه) çeşitli okunuşları mevcuttur. Bunlardan hangisinin doğru olduğu konusunda kesin hüküm vermek güçtür.

[754] Zehra Toska, "Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 1989), 9-10; Zehra Toska, "Kelile ve Dimne'nin Türkçe Çevirileri", *Journal of Turkish Studies/Türklük bilgisi Araştırmaları* 15 (1991), 350-52: 355-80; Adnan Karaismailoğlu, "Kelile ve Dimne", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 210; Sadık Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 2011), 855-56. Flibeli, *Hümâyûn-nâme*, 26-30.

[755] Eser hakkında detaylı bilgi için bk. bu tez, 421-23.

mütalaa etmek istemiştir. Tabibi Bürzüveyh de onun emriyle Hindistan'a gitmiş, çeşitli hile ve tedbirlerle bu eseri elde edip Pehlevîceye tercüme etmiş ve Nûşirevân'a sunmuştur. Nûşirevân da bu kitabın içinde yazanlara uyarak hareket etmiştir.

Gazzâlî'ye nispet edilen *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*'ta aktarıldığına göre adaletiyle ünlü Fars kralı Nûşirâvân (ö. 579) bir gün Yûnân adlı vezirine "bana geçmişteki padişahların yaşayışlarından (sîretü'l-mülûk) haber ver" der.[756] Vezir de bunun üzerine onların sahip oldukları hasletleri özlü bir şekilde anlatan bir cevapla Nûşirevân'a karşılık verir. Gazzâlî'ye nispet edilen bu eserin Osmanlı Türkçesine yapılan tercümelerinden birisinde bu hikâyeden sonra şu bilgi yer alır:

> *İmâm-ı Gazâlî hazretleri sultân-ı mezkûra hitâb idüp didi ki "Ey pâdişâh! Sen dahi mülûk u selâtînün ahvâl ü sîreti ve beyân-ı adl ü insâflarını istimâ' itmeğe mahabbet idersin. Ve elsine-i nâsda ne vechle zikr olunduklarına ilmün muhîtdür. Ümmîddür ki sen de bunlar ahlâkıyla mütehallık olup bunlar mesâlikine sâlik olasın.*[757]

Gazzâlî'ye nispet edilen bu eserde sultanların, seleflerinin hikâyelerini araştırıp incelemesi ve bunlardan gereken dersi çıkarması gerektiğine dair iki örneğin Âşık Çelebi (ö. 1572) tarafından tercüme edilmiş hâli ise şöyledir:

> *Hikmet: Aristatalis'e su'âl itdiler ki "Hak Te'âlâ'dan gayra melik ıtlâkı câyiz olur mı?" Didi ki "Her kimse ki bu hisâlden ercümend ya'nî 'ilm ü 'adl ü sehâ vü hilm ü ref'etden behremend ola ana melik ıtlâkı câyiz olur ve ol her sa'âdete fâyiz olur. Zîrâ mülûk u selâtîn zıll-i ilâhî ve ziyâ'-i hads ü tahâret-i nefs ve tezâhid-i 'ilm ü vufûr-i 'akl ile mümtâz olmak lâzımdur ki beyne'n-nâs ser-bülend ve halk anlarun imtiyâzına hursend olalar. Ve her melik ki bu om altı hısâli câmi' olur mülûk-ı enâm ana tâbi' olur ve nâmı eyilükle her dilde şâyi' olur. Ol hısâl 'akl u 'ilm ü idrâk, işbâ'ü'l-ma'iyye, fürûsiyyet-i şecâ'at, ikdâm-ı te'ennî, hüsn-i hulk, zu'afânun hakların istifâ, mahabbet-i re'âyâ, ihtimâl-i belâyâ vü müdârâ, umûr-ı mu'azzamada re'y ü tedbîr, siyer-i mülûk ve ahbâr-ı hükkâmı tetebbu' ve ahvâl ü a'mâlden tefahhus u istiksâ.*[758]

---

[756] Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*, haz. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1988), 53. Âşık Çelebi, bu kısmı şöyle tercüme etmiştir: Bir gün Nūşirevān-ı ʿĀdil, vezîri Yūnān'a didi ki "Mülūk-i muḳaddimîn ve selefde olan selāṭîni bana vaṣf eyle." Bk. Âşık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk (İnceleme-Metin)*, haz. Filiz Kılıç ve Tuncay Bülbül (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 101. [https://shamela.ws/book/4129/45]

[757] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b Muhammed b Muhammed b Ahmed el-Gazzali, *Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk: Gazzâlî'nin Siyasetnâmesinin Osmanlı Dönemi Tercümesi*, haz. Göker İnan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 168.

[758] Âşık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk*, 108. Metindeki bazı kelimeler ve imlalarını daha uygun/doğru olacağını düşündüğümüzden değiştirerek aktardık.

> *Mü'ellif-i kitâb ya'nî İmâm-ı Gazzâlî rahmetu'llâhi'l-müte'âlâ buyurur ki "Mülûk-i 'ukalâya lâyık budur ki bu kasas u ahbâra nâzır olup ḳıssadan hiṣṣe alup 'ibret-güzîn ü nasîhat-bîn olalar. Eyyâm-ı devleti fursat ve fursatı gan[î]met bilüp mazlûmlara dâd-istâd ve resm-i 'adl ile dâr-ı saltanatı âbâd ideler ve yakîn bileler ki felekde devâm ve devrânda nizâm yokdur.*[759]

Alıntılardan anlaşılacağı üzere sultanda bulunması gerektiği söylenen on altı hasletin arasında ***siyer-i mülûk ve ahbâr-ı hükkâmı tetebbu'*** da yer almaktadır. Aslında bu haslete sahip olma gerekliliği diğer bazı hasletlerle de doğrudan ilgilidir. Zira önemli işlerde doğru kararlar alabilmenin (*umûr-ı mu'azzamada re'y ü tedbîr*), belaları sırtlanabilmenin (*ihtimâl-i belâyâ*), iyi geçinip idare etmenin (*müdârâ*) yollarından biri, geçmişte benzer konumlarda olanların hikâyelerini bilmek, onlardan ders çıkarmak, onlardaki ibret ve nasihati idrak eylemektir.

Kınalızâde Ali Çelebi de meşhur eseri *Ahlâk-ı Alâ'î*'nin devlet yönetimi ile ilgili olan bölümünde sultanın sahip olması gereken özelliklerden "isâbet-i reʿy ü fikret" kısmında şunları aktarır:

> *Ve bu haslet* [isâbet-i reʿy ü fikret] *iki nesne ile hâsıl olur:*
>
> *Evvelkisi asl-ı hilkat ve mebde'-i fıtratta zekâ-yı zihn ve safâ-yı akl üzere mecbûl olmaktır. "Zâlike fazlullâhi yu'tîhi men yeşâ'u."*[760] *İkincisi tecârib-i rüzgâr ve azmâyiş-i ahvâl ü atvâr etmektir. Eger ömr henüz ikbâl-i unfuvânî ve sabâh-ı rüzgâr-ı cüvânîde olup henüz tecâribe imkân ve fursat olmadıysa, kütüb-i tevârih ü ahbâr mütâla'a eyleye ki tevârih âyine-i ahvâl-i mülûk-ı mâzî ve sebeb-i ma'rifet-i rûznâme-i havâdis-i eyyamdır. Ve ol tecârib -ki selefe hezâr meşakkat ü ta'abla hâsıl omuştur- ana râyegân vâsıl ola. Ve enîs-i mülûk ve celîs-i selâtîn olan kütüb-i tevârihten birisi Şâh-nâme-i Firdevsî-i Tûsî'dir ki mütâla'ası mûcib-i şecâ'at ü şehâmet olduğundan gayrı, müfîd-i tecârib-i bî-nihâyettir.*[761]

Kınalızâde'nin aktardığından anlaşıldığına göre; sultanın doğru kararlar verebilmesi iki şeye bağlıdır. Bunlardan birincisi Allah'ın dilediği kimseye lütfettiği akıllı ve zeki olma hasletleridir. İkincisi ise geçmiştekilerin tecrübelerinden istifade etmektir. Sultan eğer henüz tecrübe kazanmaya imkân ve fırsatı olmayan bir yaşta ise tarih kitaplarını mütalaa etmelidir. Zira bu kitaplar geçmiş dönem meliklerinin durumlarını gösteren birer aynadır. Bu eserler vasıtasıyla sultanların binlerce meşakkat ile hasıl ettikleri o tecrübeler ona

[759] Âşık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk,* 121.
[760] Bu, Allah'ın dilediği kimseye verdiği lütuftur. Kur'an-ı Kerim, "Maide", 5/54.
[761] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâî (Kınalızâde'nin Ahlâk Kitabı)*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014), 950-52.

bedelsiz bir şekilde ulaşmış olur. Sultanların yardımcısı mesabesinde olan tarih kitaplarından bir tanesi de Firdevsî'nin (ö. 411/1020?) *Şehnâme*'sidir.

Sultanlar için bu türden eserlerin (geçmiş dönem sultanlarının hayatını anlatan eserler ve *Kelîle ve Dimne* tarzı temsili hikâyeler) okunması geleneği, zamanla saray erbabından ve özellikle nüdemadan bu işi yapabilme hasletine sahip olmalarının beklenmesine neden olmuştur. Hicrî 830'da yazıldığı bilinen *Enîsü'n-Nâs* adlı adab kitabının "nedimlik ve mülâzemet adabı"na ayrılan on sekizinci faslında padişahın yanındakilerin dil, musiki, satranç ve tavla gibi şeylerin yanında "siyerü'l-mülûk"u[762] (meliklerin karakterini/yaşayışlarını/hayat hikâyelerini) da bilmeleri gerektiği belirtilir.[763] İbn Ferîğûn da *Cevâmî'u'l-'Ulûm* adlı eserinde kâtiplerin (debîr) okumaları gereken kitaplar arasında *Kelîle ve Dimne*, *Ahd-i Erdeşîr* ve Nûşirevân'ın risalelerini saymaktadır.

Osmanlı edebiyatın çok yönlü kişiliklerinden olup daha çok tarihçiliği ile öne çıkan Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (ö. 1008/1600) *Nüshatü's-Selâtîn* adlı eserinde padişahın musahibinin sahip olması gereken özellikleri saydığı kısım meseleyi daha açık hâle getirmektedir:

> *Nâdir-i akrân, fâsihü'l-lisân bir edîb-i musâhibdür ki sîretinde* ***siyer-i enbiyâya müşâhebeti sohbetinde tevârîh-i mülûk u evliyâya istihzâr u rağbeti olup*** *gâh u bî-gâh ser-i vakt-i pâdişâhîde hâzır ve ırz-ı saltanatı muhill olan havâdisin akvâl-i sarîha ve emsâl-i sahîha ile 'arz u nakline cür'eti zâhir ve ehl-i hakk u munsif olup kimseye buğz u ğaraz u 'adâvet hilâf-ı mütebâdir ola. 'Ale'l-husûs hadd-i zâtında ehl-i kerem, memdûhu'ş-şiyem, vecîhü'l-likâ, latîfü'l-edâ, münşi-yi sâhib-kemâl, şâ'ir-i şîrîn-makâl olup her fenden behremend ve her tarîkden ercümend ola ki hazret-i şehriyâr-ı kişver-güşâ ki sadef-i kâyinâtun dürr-i yektâsı ve kân-ı ekvân-ı imkânun gevher-i girân-behâsıdur bahr-ı faziletle zâtını dür gibi ihâta eyleye ve ifâzâ-yı zülâl-i 'irfân ve ifâde-i fevâyid-i bedî' ü beyânda gayre ihtiyaç çekdürmeye.* […] ***Ve vüzerâ vü vükelâ naklinde bîm ü hirâs üzre olup ketmin ihtiyâr eyledükleri şürûrı envâ'-ı temsîlât ve esnâf-ı te'vîlât ve nakl-i hikâyâtla*** *istedügi gibi ta'bîr eyleye. Ve ahyân u ezmândaki musâhabet-i 'ilmiyyeye rağbet ve müzâkere-i ma'ârife işâret buyuralar.* […] *Ve bi'l-cümle gerek 'ilm-i hadîs ü tefsir gerek fenn-i te'vîl ü ta'bîr ol musâhib nâmına olan nihrîrün kelâm-ı mev'izet ve mantık-ı pür-hikmetinde gün gibi müstenîr olup…*[764]

[762] Metnin bağlamı düşünüldüğünde "siyerü'l-mülûk"un özel bir ad olma ihtimalinin çok düşük olduğunu belirtmeliyiz.
[763] Şoca Şirazi, *Enîsü'n-Nâs*, haz. İrec Afşar (Tahran: Büngah-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1355), 390; Moradi Tadi, *Cereyân-ı Siyâsetnâmenevîsî der-Târîh-i Endîşe-i Siyâsî-yi Siddehâ-yı Miyâne-i Îrân, 79*.
[764] Gelibolulu Mustafa Ali, *Nushatü's-selatin: Siyaset Sanatı*, haz. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 314-15.

Mustafa Âlî'nin aktardığına göre; lisanı fasih olan edip bir musahip, peygamberlerin ve meliklerin yaşayışlarından haberdar olmalıdır. O, ara sıra padişahın huzurunda saltanatın ırzına halel getirecek olayları açık ve net sözlerle (akvâl-i sarîha) ve sahih örneklerle (emsâl-i sahîha) sultana arz etmelidir. Vezirlerin ve vekillerin sır tutup da nakletmeye korktukları şerleri çeşitli temsillerle/örneklerle (*envâ'-ı temsîlât*) *ve* birtakım yorumlarla (*esnâf-ı te'vîlât*) ve hikâyeler naklederek (*nakl-i hikâyâtla*) anlatmalıdır. Gerek hadis ve tefsir gerekse de yorum musahip namındaki tecrübeli kişinin nasihat-vârî sözlerinde ve hikmet dolu mantığında gün gibi ışıklı ve ayan olmalıdır.

Yukarıda bir kısmı sayılan bu özelliklere sahip olunabilmesinin yollarından birisi peygamberlerin/meliklerin hayatlarını bilmektir. Bu yolla sultana anlatılmak istenen şeyler temsili bir şekilde aktarılabilir. Zira vezirlerin ve vekillerin uhdesinde olan işler hakkında bilgi vermek musahibin görevi değildir; fakat saltanatı tehlikeye sokacağı öngörülen işler de bir şekilde sultana arz edilmelidir. Bunun da en emin ve kestirme yolu geçmiş dönem yöneticilerinin hikâyelerini araç olarak kullanmaktır. Ayrıca, sultana "şunu yap/malısın" "bunu yapma/malısın" şeklinde öneride bulunmak çoğu zaman edebe mugayir olacak, kimi zaman haddi aşmak olarak yorumlanacaktır. Bu nedenle neyi yapıp neyi yapmaması gerektiğini kendisinin idrak etmesini sağlayacak hediyeler (tuhfeler) sunmak daha doğru ve sağlam olan yoldur.

Necmeddîn-i Dâye'nin *Mirsadî'l-İbad* adlı eserinin devlet yönetimiyle ilgili olan beşinci babında padişaha dindar ve iyi itikatlı bir hâcib ve kadı atamasını tavsiye edilir. Bu kişi/ler mazlumların ve ihtiyaç sahiplerinin durumlarını padişaha ya haber ile yahut kendisi şerh ederek anlatmalıdır. Burada haber ile anlatmaktan kasıt, geçmiş dönemden hikâyeler naklederek, yani temsil yoluyla anlatmak olmalıdır. Bu sebepten olsa gerek mezkûr eserin bu bölümünün Türk diline ilk tercümesi olan *Kenzü'l-Küberâ*'da bu kısım şöyledir:

> […] *ve hem pâdişâha şöyle gerekdür ki dergâhında bir hâcib ki dindâr ve* ***tevârîh bilen*** *in'âm u i'tikâdlu kişi nasb eyleye tâ hâcetmendlerün ve mazlûmlarun ahvâlini****, ya târîh-ıla*** *ya [ber]-vech-i ihsân-ıla dahı pâdişâha 'arz eyleye…*[765]

Yukarıdaki örnekte ve daha önce verilen örneklerde nedimler için gerekli olduğu ifade edilen özellikler, onların sultanı yetiştirecek, yanlıştan alıkoyacak, tehlikelerden haberdar edecek, doğru kararlar almasını temin edecek birer rehber olmaları gerektiğine delalet

[765] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)*, haz. Kemal Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 298.

eder. Sultan, devlet yönetimini hakkıyla yerine getirebilmesi için gerekli bilgi ve tecrübeleri hasıl edeceği yazılı eserlerle doğrudan başvurabileceği gibi, yukarıda zikredilen özelliklere sahip olan musahipler/nedimler vasıtasıyla dolaylı yoldan da başvurabilir. Bu sebeple, devlet yönetimi hakkında bilgi ve tecrübeleri aktaran eserlerin telif yahut tercümesi kimi zaman sultanın musahipleri (bu bazen vezir de olabilir) tarafından talep edilmiştir.

Mustafa Âlî, meşhur Arap nasiri ve kelamcısı Câhiz'e (ö. 255/869) nispet edilen yönetici-yöneten ilişkisinde gözetilmesi gereken âdâbı havi *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*[766] adlı Arapça eseri ekleme, çıkarma, düzenleme gibi çeşitli tasarruflarda da bulunmak suretiyle *Mehâsinü'l-Âdâb*[767] adıyla Türk diline tercüme edip III. Mehmed ve İbrahim Paşa'ya (ö. 10/101601) ithaf etmiştir.[768] Bu eserde de musahiplerin meclisteki asıl görevlerinin *ta'bîr-i hikâyât u me'âsir* olduğu kaydedilmiştir.[769]

İbnü't-Tıktakâ' nın (ö. 1309'dan sonra) meşhur eseri *Kitâbü'l-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*'sinden aşağıya getirilecek örnek sultanlar ve diğer devlet yöneticileri için tarih ilminin önemi hakkında örneklik teşkil etmektedir. Müellif, *el-Fahrî*[770] adıyla meşhur olmuş eserinin mukaddimesinde ilmin ve kitapların faziletleri hakkında şu bilgileri aktarır:

---

[766] Mustafa Ali *Mehâsinü'l-Âdâb*'ın mukaddimesinde bu eserin Câhiz'e ait olduğunu isim zikrederek belirtmiştir. Bk. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 03668), 2b. Ancak, eserin Câhiz'e aidiyeti halâ şüphelidir. Bk. Mustafa Çağrıcı, "et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 337. Öte yandan, Mustafa Âlî tercüme ettiğini ifade ettiği eserin adını *Minhâcü's-Sülûk* şeklinde kaydetmiştir (2b). Eserin bu adla da anılıp anılmadığına dair bir bilgi şu an için elimizde yok. Bununla birlikte Mustafa Âlî'nin eserini telhis yoluyla tercüme eden ve bu eserine *Mehâsinü'l-Edeb* adını veren Osmanzâde Tâ'ib eserinin girişinde Câhız'ın adını zikretmeden Mustafa Âlî'nin tercüme ettiği eserin adını *Minhacü's-Sülûk ilâ Âdâbi Sohbeti'l-Mülûk* şeklinde kaydetmiştir. Bk. Gelibolulu Âlî Efendi, *Mehâsinü'l-Edeb* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 02686), 1b.; Gelibolulu Âlî Efendi, *Mehâsinü'l-Edeb* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03415), 1b. Aslında Osmanzâde'nin telhisi olan bu eserler mezkûr kütüphanenin kaynağında sehven Mustafa Ali adına kaydedilmiştir.

[767] Eser çağdaş kaynakların bir kısmında *Mehâsinü'l-Edeb* adıyla anılmaktaysa da Mustafa Âlî bu esere *Mehâsinü'l-Âdâb* adını verdiğini mukaddimede bizzat belirtmiştir: *Ba'dehu Âdâbu'l-Mülûk ismi ile ünvân virilmesi münasip göründi ammâ mülûkdan gayrı hüddâm-ı sâhib-sülûka şumûli dahı Mehâsinü'l-Âdâb nâmındaki hüsn-i kabûli mürecceh bulundı.* Bk. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 03668), 5a.

[768] Mustafa Ali, yapmış olduğu tercüme tasarruflarını eserin mukaddimesinde bizzat bildirmiştir. Bunlara ek olarak eserin yazılış amacı, ithaf edildiği şahıslar ve adı için bk. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 03668), 1b-5b.

[769] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb*, 70b.

[770] 1301-1309 yılları arasında bulunduğu Musul'da İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın (ö. 1304) Musul valisi Fahreddin İsa b. İbrahim'e sunmuştur. Eser, onun adına nispetle *el-Fahrî* adıyla şöhret bulmuştur.
İbnü't-Tıktakâ, *Siyaset Âdâbı: el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, çev. Harun Yılmaz (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 11-13.

> *İlim, hükümdarları (mülûk) halkı süsleyen şeylerden daha fazla süsler. Hükümdar âlim olduğunda âlim de hükümdar olmuş olur. Hükümdarların asıl ilgilenmeleri gereken, sultanların **âdabına** dair hususlar (âdâbu's-sultâniyye), incelikli haberleri içeren geçmiş hayatlar (siyerü't-târîhiyye) ve dikkat çekici bilgileri havi eserlerdir. Şöyle ki, eskiden vezirler, hükümdarların bilmelerini istemedikleri şeyleri bilmelerinden korktukları için **siyer ve tarih**e dair bir şeye vakıf olmalarından hoşlanmazlardı.*[771]

Tıktakâ bu duruma örnek olarak şu olayı nakleder:

> *Müktefî [ö. 295/908] vezirinden oyalanacağı ve incelerken zaman geçireceği kitaplar ister. Vezir kitapların temini işini yardımcılarına havale eder ve kitapları halifeye götürmeden önce kendisine getirmelerini söyler. Bunun üzerine hükümdarların hayatlarına dair geçmiş zamanda meydana gelmiş olaylardan, vezirlerin haberlerinden ve malların elde edilmesindeki hilelerin bilinmesinden bahseden tarih kitaplarını bir araya getirirler. Vezir bu durumu gördüğünde yardımcılarına şöyle der: "Vallahi benim en büyük düşmanlarım sizlersiniz. Ben size onun eğleneceği ve ilgisini benim ve diğer kimselerin üzerinden başka yönlere çekecek kitaplar temin etmenizi söylemiştim. Siz ise ona vezirlerle baş etmeyi öğretecek, malların elde edilmesinde yol gösterecek ve imarının ardından şehirlerin harap olduğunu öğretecek kitaplar temin ettiniz. Bu kitapları geri götürün ve halife için içerisinde eğlendirici hikâyeler ile hoş vakit geçirtecek şiirlerin bulunduğu kitaplar temin edin*."[772]

Tıktaka, yukarıda ondan aktardığımız görüşlerle paralel olarak eserini iki bölüme ayırmıştır. Bu bölümlerden ilkinde sultana nasihatler yer alırken ikinci bölüm hulefâ-i râşidîn döneminden son Abbâsî halifesi Müstaʿsım'ın (ö. 656/1258) ölümüne kadar vuku bulan olayların anlatıldığı genel bir İslam tarihi niteliğindedir.[773]

---

[771] İbnü't-Tıktakâ, *Siyaset Âdâbı: el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, çev. Harun Yılmaz (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 25-26; Ebû Cafer Muhammed b Ali b Tabataba İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*, ; (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 7.

[772] İbnü't-Tıktakâ, *Siyaset Âdâbı: el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye,* 26; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye,* 7. Tıktaka bu eserinin hükümdarların ilimleri hakkında bilgi verdiği bölümünde de tarih ilmini Farslar ve Müslüman hükümdarların sahip oldukları ilimler arasında sayar: *Fars hükümdarlarının ilimleri hikmet, vasiyetler (vesâyâ), âdâb, **tarih**, mühendislik ve buna benzer ilimlerdir. Müslüman hükümdarların ilimleri nahiv, lügat, şiir gibi dil ilimleri ve **tarihtir**. Hatta onlara göre dilbilgisi hatası yapmak en büyük kusurlardandır. Onların katında insanların konumu bir hikâyeyle, bir beyit şiirle, hatta dilden bir lafıza yükselir. Fakat Moğollar zamanında bu ilimlerin hepsi terk edildi…* Bk. İbnü't-Tıktaka (2017), 39-40; İbnü't-Tıktaka (t.y.), 19.

[773] İbnü't-Tıktakâ, *Siyaset Âdâbı: el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye,* 14.

Sa'dî-yi Şîrâzî'nin, *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserinde "Allah adaleti ve ihsanı emreder."[774] ve "İnsanlara hükmetmeye fırsat bulduğun zaman adalet ve ihsan ile hükmet"[775] mealindeki ayet bölümlerine dayanarak[776] hükümdara verdiği nasihatlerden birisi şudur:

> *Eski hükümdarlara ait tarihleri (**ahbâr-ı mülûk-ı pîşîn**) çokça mütalaa etmelidir. Bunun birkaç önemli faydası vardır; birincisi, onların güzel ahlakını (sîret-i hûb) kendisine örnek alır; ikincisi, makam, mevki, mal ve mülk ile mağrur olmamak ve aldanmamak için kendisine gelinceye kadar devranın nasıl değiştiği hakkında kafa yormasını sağlar.*[777]

II. Bâyezid'e sunulan ve amelî hikmetin siyasetle ilgili kısmına dair kaleme alınmış müellifi ve ismi meçhul bir kitapta[778] da hükümdarın tarih kitaplarını incelemesi, sebepleriyle birlikte zikredilmiştir:

> *Hükümdar **tarih kitaplarını** mütalaa eder. Çünkü bu kitaplar önceki devirlerde yaşamış olan hükümdarların düşmanlarıyla karşılaştıklarında onları alt etmek üzere başvurdukları hilelerine ve duyulmadık/bilinmedik yöntemlerine dair güzel bir bilgilenme imkânı sunar.*[779]

Heşt Behişt adlı tarih kitabıyla tanınan âlim, şair ve bürokrat İdrîs-i Bitlisî (ö. 926/1520), başta *Ahlâk-ı Celâlî* olmak üzere çeşitli ahlak kitaplarına dayanarak[780] yazmış olduğu *Kânûn-ı Şehenşâhi* adlı eserinde hükümdarın, yaratılıştan selim bir tabiata, talihe ve yüce ahlâka sahip olsa da bunların yeterli olmayacağını söyler. Bu sebeple o, kendinden önce bu devletin bağışlandığı meliklerin yaşayışlarından haberdar olmalı ve onlardan istifade etmelidir:

> *Her ne kadar kutlu bir padişah, selim yaratılışla ve yüce ahlakla Allah tarafından teyit edilmiş olsa da, ilahi inayet himmetiyle destek ve yardım görse de o bahtiyara Allah'ın lütfettiği en güzel yardım, saadet ve talih vesilelerinin en büyüğü Allah'ın inayetiyle **geçmiş sultanlardan***

---

[774] Kur'an-ı Kerim, "Nahl", 16/92.
[775] Kur'an-ı Kerim, "Nisâ", 4/61.
[776] Sa'dî-yi Şirâzî, *Hükümdarlara Öğütler: Nasîhatü'l-Mülûk, Şeyh Sa'dî'nin Abaka Hân'a Yazdığı Nasihatnâme, Takrirat-ı Selase*, 39.
[777] Sa'dî-yi Şirâzî, 48; Muslihiddîn Sa'dî, "Risâle-i Nasîhatü'l-Mülûk", içinde *Küliyât-ı Sa'dî*, tsh. Muhammed Ali Fürûğî (Tahran: İntişârât-ı Hermes, 1385 hş), 1161.
[778] Elde bulunan tek yazmada ismi ve müellifi belli olmayan esere Kavak, meçhul müellifin bu eseri telif sebebi ve kitabın konusunu anlattığı bölümden hareketle *Ahvâlü'l-Mülûkve'l-Ümerâ fî Siyâseti'l-Cünd ve'l-Re'âyâ* adını uygun görmüştür. Eserin meçhul ismi ve müellifi hakkında detaylı bilgi için bk. Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 10-24.
[779] Anonim (2020), 90 ve119. Özgür Kavak'ın konuyla ilgili destekleyici dikkatleri için bk. aynı eser, 36.
[780] İdris-i Bitlisî, *Kânûn-ı Şâhenşâhî*, çev. Pelin Seval Esen ve Esengül Uzunoğlu (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), 7; Abdülkadir Özcan, "İdrîs-i Bitlisî", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 488.

> ***naklolan haberleri ve havadisleri araştırıp incelemesi**, şan ve şeref ehlinin **amel ve ahvalini** müşahede ederek onlardan istifade etmesidir.* [781]

Bitlisî bunun ardından, verdiği bilgilerin özünü nazma çekerek mealen şöyle der: *Hükümdarlar iyi ad bıraktılarsa; bu, öncekilerden güzel ahlakı öğrenmiş olmalarındandır.*[782]

Sultana, kendisinden önceki sultanların/yöneticilerin hayatları, yaşayışları hakkında bilgi sahibi olunmasının tavsiye edilmesi, onların (geçmiş dönem yöneticilerinin) söz ve davranışlarının zamanla elde ettikleri tecrübe ve birikimin bir ürünü olmasındandır. Bir başka deyişle; ister sultan adayı olsun ister genç yaşta tahta çıkmış olsun isterse de saltanatının üzerinden yıllar geçmiş olsun yönetici kişinin her daim öğreneceği şeyler olacaktır. Bu konuda başvuracağı en sağlam kaynak da kendisinden önce bu işi yapmış olanların hayatlarını incelemek, sözlerine kulak vermektir. Bundan olsa gerek Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî (1722'de hayatta) III. Ahmed'e ithaf ettiği *Pendnâme* adıyla bilinen eserinde meliklerin sözlerinin sözlerin meliki olduğu mealindeki Arapça bir vecizeyi aktarmaktadır.[783]

Sultanın, hükmettiği toprakları en iyi şekilde idare etmesi, memleketinin sınırlarını genişletmesi yani, başarılı olması için kendinden önceki meslektaşlarını/yöneticilerini veya seleflerini iyi tanıması gerekir. En azından, bunu yapmanın sultanın başarılı olmasının en sağlam ve önemli yollarından birisi olduğunu rahatlıkla söylenilebilir. Mamafih bunu yapmayan bir sultan vardır ki o, böyle yapmadığı hâlde "başarılı" olduğu için böyle yaparak başarı kazanan sultanlardan üstün görülmüştür. *Târih-i Cihân-güşâ*'nın müellifi Ata Melik Cüveynî'ye (ö. 681/1283) ait olan bu tespit şöyle ifade edilmiştir:

> *Yüce Allah, Cengiz Han'ı akıl ve zekâ bakımından emsallerinden, iyi yönetme (be-teyakkuz u tasallut: teyakkuz ve tasallut yönüyle)*

---

[781] Bitlisî, *Kânûn-ı Şâhenşâhî,* 37. Hüseyin Yılmaz'ın bu konudaki değerlendirmeleri meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak önemli dikkatler içermektedir: *Bitlisi'nin eserini özel kılan, tarihi yorumlarken ve Osmanlı hükümdarlarını tanımlarken; İslami ahlak ve siyaset literatürünün temel öğretilerini, Farsça inşanın ihtişamlı dilini ve tasavvufi söylemi bütünüyle birleştirmiş olmasıydı. Bitlisi, daha somut bir ifadeyle, Al-i Osman'a, Abbasiler sonrası dünyada Kahire'den Semerkant'a güçlü bir dalgayla yankılanan hilafetin tasavvufi kavramlarıyla ördüğü yüceleştirilmiş bir hanedan tarihi takdim etti. Bitlisi'nin Heşt Bihişt'te ortaya koyduğu alışılmadık ölçüde ayrıntılı ve idealize edilmiş sultan profilleri, kendisinin onları nasıl algıladığından çok nasıl olmalarını istediğine işaret eder.* Bk. Hüseyin Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek*, 62.

[782] Bitlisî, *Kânûn-ı Şâhenşâhî*, 37.

[783] Vecizenin aslı şöyledir: كلام الملوك ملوك الكلام Abdurrahman Yüsri b. Mustafa Kebirizade, *Nas+ayih-i Kebîrîzâde* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 06935), 20b. Aynı sözün Türk dilindeki karşılığını ise Ahmed-i Dâ'î "Çü sözlerin begi begler sözidür / Güherdür kendüzi begler sözi dür" beytiyle aktarmaktadır. Bk. Yeniterzi, "Ahmed-i Dâ'î'nin Vasiyyet-i Nûşirevân Adlı Mesnevisi", 6.

> *bakımından ise diğer padişahlardan üstün yarattı. Bundan dolayı o, kisralar hakkındaki hikâyeleri, firavunlar ve kayserler ile ilgili tarih kitaplarını okumadan, sırf kendi aklına ve tecrübelerine dayanarak ülke yönetmenin en güzel örneğini verdi; düşmanın nasıl yenileceğini, dostlara nasıl davranılacağını fetihleriyle herkese gösterdi.*[784]

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere sultanın, yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmesini sağlayacak bilgi ve tecrübeler -özellikle ikincisi- için tarih kitapları çok önemli bir kaynaktır. Ancak, bu bağlamlarda bahsi geçen tarih kitapları bugünkü tarih kitabı anlayışından daha şümullüdür. Sultanın veya onun bu işte elleri ayakları mesabesinde görülen devlet erkanının okuyup bilmesi ve istifade etmesi gereken eserlerde anlatılan tarihin gerçekle örtüşüp örtüşmediği meselesinin birinci derecede önemli olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu meyanda asıl önemli olan şey, bu eserler içerisinde peygamberlerin veya geçmiş dönem sultanlarının ve diğer devlet yöneticilerinin nitelikleri (*âdâb* ve *ahlâk*ı) ve ibretamiz hayat hikâyeleridir. Tarih veya seleflerin tarihi, mevcut yönetici veya yönetici adayları için örnek olması, onlara yol gösterici mahiyette olması özellikleriyle öne çıkar. Bu nedenle yöneticiye okuması önerilen tarih kitaplarından (tevârîhten) anlaşılacak olan şeyin, bugünkü anlayıştan biraz farklı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.[785]

Târîh-i Taberî'yi, muhtemelen II. Mehmed'e (ö. 1481) ithafen[786] Türk diline tercüme eden Hüseyin b. Sultân Ahmed (1475'te hayatta) bu tercümesinin mukaddimesinde Kur'an, Sünnet ve ilimden sonra tarih kitapları (*tevârîh*) kadar değerli ve önemli başka bir şeyin olmadığını, *enbiyâlar sergüzeşti*, *asfiyâlar rivâyeti*, *hükemâlar hikmeti*, *sultânlar hikâyeti ve hüneri*nin onda münderiç olmasıyla delillendirmektedir. Mütercim, sonrasında bu sayılan konuların her birinin ne sebeple bu tarihlerin içerisinde yer aldığını tek tek anlatır. Sıra sultanların hikâyelerine geldiğinde şöyle der:

> *Sultânlar hikâyeti anunçündür ki bilesin ki her vakitde kim sultân idi ve dostlarıyla niçe dostlık idübdür ve düşmenlerinün def'ini ne tarîk ilen*

---

[784] Alıntıda parantez içerisinde yer alan kısmı, kazvini neşrinden hareketle biz ekledik. Onun dışındaki metin Öztürk'e aittir. Alaeddin Ata Melik b Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, haz. Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvînî, E.J.W. Gibb Memorial series; XVI, I (Leiden: E. J. Brill, 1912), 16; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 84.

[785] Kınalızâde'nin *Şâh-nâme-i Firdevsî*'yi kütüb-i tevârihten birisi olarak sayması buna önemli bir örnektir. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâî (Kınalızâde'nin Ahlâk Kitabı),* 952.

[786] Sadık yazar bu eserin II. Mehmed için tercüme edildiğini kaydetmiştir. Eserin mukaddime kısmında yer alan II. Mehmed övgüsü ve sebeb-i tercüme denilebilecek kısımda padişah hikâyeleri üzerinde durması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bk. Anonim, *Terceme-i Târîh-i Taberî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 04279), 1b-3a. (Eserin mütercimi katalogda kayıtlı değildir. Ayrıca eser adı, yazmanın içerisinde *Tevârîh-i Taberî* şeklinde kayıtlıdır. Bk. 1b.; Eserin bir diğer nüshası için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, 766.

> *idübdürler. Ve her kim bu kitâbı mütâla'a eleye bir fâyide ala ve öğütlene ve ibret duta. Dahı bilesün ki adl ü insâf u dâd halk içünde kimden kalıpdur. Zulm u cevr ü tuğyân kimden sâdır olupdur. Rüsûm-ı saltanat u emâret u hükûmet[i] bilesün.* […] *Bu kitâb evvelde Fârsi-y-idi ve Türk ehli ehli anun sözlerinden fâ'ide görmez idi.* […] *Ben* […] *Hüseyin b. Sultân Ahmed bu kitâb[ı] Türkîce terceme eyledüm. Dükeli Türk dillü bu kitâbun nasîhatlerinden fâ'ide alalar ve ben şikesteyi duadan unıtmayalar*.[787]

Mütercimin verdiği bilgilerden de zahir olacağı üzere tarih kitapları, muhatapları için seleflerinin âdâb, ahlâk ve tedbirlerini hasıl edeceği bir nasihat kaynağıdır. Bu bağlamda muhatap bir sultan veya onun azalarına teşbih edilen devlet erkânı olduğunda bu kitaplar, devlet yönetimini hakkıyla yerine getirebilmek için sahip olunması gereken bilgi ve tecrübelerin hasıl edilebileceği kaynaklar olarak nitelenebilir. Dolayısıyla bu türden eserlerin okunması, okutturulması, üzerinde tefekkür edilmesi faaliyetlerinin sultana tavsiye edilmesinin arkasında yatan asıl neden, onun geçmiş dönem büyüklerinin yaşayışlarından/gidişlerinden *öğütlenmesi* veya nasihat almasıdır. [788]

Şihâb en-Neyrizî (ö. 800/1396'den sonra) 1375 yılında Fars diliyle yazıp Muzafferîler'in hükümdarı Şah Şücâ'ya (ö. 786/1384) ithaf ettiği *Miftâhu's-Sa'âde fî Kavâ'idi's-Siyâde* adlı eserin[789] birinci bölümünün mukaddime adını verdiği üçüncü faslında Hulefâ-yi Râşidîn, büyük imamlar ve âdil padişahların hayatı ve tecrübeleri üzerine düşünme konusuna ayırmış ve burada bununla ilgili hikâyelere de yer vermiştir.[790] Neyrizî, eserinin bu mukaddimesinin başında şu bilgileri aktarır:

> *[Hükümdarın], daima Hulefâ-yi Râşidîn ve büyük imamların huyları ve davranışları üzerinde düşünmesi ve onları tahkik etmesi, onlarla ve diğer âdil hükümdarlarla ilgili incelemeler yapması ve tefekkür etmesi gerekir. Böylelikle onların sahip olduğu tecrübelere sahip olur. İslâm âlimlerinin hükümdarlara ve yöneticilere yaptıkları vaazları ve nasihatleri*

[787] Anonim, *Terceme-i Târîh-i Taberî*, Fatih, 04279, 2b-3a.

[788] Ali Şir Nevâyî'nin (ö. 1501) Hüseyin Baykara'ya (ö. 1506) sunduğu *Tevârîh-i Mülûk-ı Acem*'in sonunda mesnevi nazım biçimiyle yazmış olduğu manzume sultana sunulmuş olan bir tarih kitabından alınacak nasihatlerin güzel bir örneğidir. Nevâyî bu manzumede eseri ithaf ettiği Baykara'ya mealen şöyle der: İster Yezdicerd ol ister Şehriyâr ister Beyram ol istersen İsfendiyar; vücut bulan her kişioğlu gibi yok olacaksın. Bu yüzden mülkü adaleti tesis etmek için iste. Askeri ise zulmü defetmek için sür ve Tanrı'nın rızasını kazan. Ali Şir Nevâyî, Tevârîh-i Mülûk, Süleymaniye/Fatih 731-745 yk (744b745a).; Ayşehan Deniz Abik, "Alî Şîr Nevâyî'nin Risaleleri, Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-i 'Acem, Münşe'ât, Metin, Gramatikal İndeks, Sözlük" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, 1993) 278-84. Eserin Osmanlı Türkçesine yapılmış tercümedeki ilgili yer için bk. Fenâyî, *Tercüme-i Tevârîh-i Mülûk: Nevâyî'nin Fars Hükümdarları Tarihi*, haz. Hilal Oytun Altun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2020), 243-46.

[789] Ayrıntılı bilgi için bk. Şihab en-Neyrizî, *Miftâhu's-Sa'âde fî Kavâ'idi's-Siyâde: Neyrizî'nin Siyasetnamesi*, çev. Abdollah Dodangeh (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2018), 17-19.

[790] Şihab en-Neyrizî, *Miftâhu's-Sa'âde fî Kavâ'idi's-Siyâde: Neyrizî'nin Siyasetnamesi*, 84-94.

> *incelemesi gerekir. Ayrıca İslâm şeyhlerinin ve imamların sultanlara ve emîrlere verdiği öğütleri arzuyla ve hevesle tefahhus etmesi (araştırma) ve irdelemesi, onlarla kendini zenginleştirip süslemesi gerekir*.[791]

Neyrizî'nin söylediğine göre; hükümdar, geçmişteki din ve devlet büyüklerinin ahlak ve adabını öğrenmeli, onlar üzerinde tefekkür etmelidir. Malum olacağı üzere bu tavsiyenin asıl nedeni, hükümdarın bu yolla geçmişin tecrübelerini tavarüs ederek onlardan kendisine faydalı olacak dersler çıkaracak olmasıdır. Hükümdarın ders çıkaracağı yollardan bir diğeri ise İslam âlimlerinin, şeyhlerin ve imamların hükümdarlara ve sair yöneticilere yaptıkları vaazları ve nasihatleri etraflıca araştırmak, incelemektir. Bu, onun kendini zenginleştirip süslemesini; diğer bir ifadeyle, devlet yönetimi işini hakkıyla yapabilecek salahiyete erişmesini sağlayacaktır.

İslam geleneğinde tarih kitaplarının, yöneticiler için icra ettikleri işte işlerine yarayacak bilgilerin içerisinden hasıl edilebileceği bir kaynak olarak addedildiği yukarıda verilen örneklerden rahatlıkla anlaşılabilir. Bu bağlamda, yöneticiler özelinde, *nasihat* ile *tarih* kavramları birbiriyle iç içedir. Din ve devlet büyüklerinin[792] tarihi, yöneticilerin nasihat alacağı önemli bir kaynak iken; yönetim işini hakkıyla yapabilmeleri için yöneticilere verilen nasihatlerin ana malzemelerinden birisi ise din ve devlet büyüklerinin tarihi veya devlet yöneticilerine örnek olacak ahlak, tutum ve davranışlarının hikâyesidir.

Zikredilen iç içeliği, sultana okuması tavsiye edilen tarih kitaplarının niteliklerinden anlayabileceğimiz gibi kimi tarih kitaplarının içeriği de bu bağlamda örneklik teşkil edecek mahiyettedir. Örneğin; tarihçi Muhammed b. Ali el-Râvendî (603/1207'de hayatta), Selçuklu tarihini anlattığı *Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr* adlı eserinde kronik bilgilerin yanı sıra hükümdara av, içki, ok atmak, güzel yazı, satranç gibi konularda da incelikli bilgiler sunar, nasihatler verir. Bununla beraber, bu eserinin içerisinde yöneticilere nasihat etmek için yazılan eserlerin kahir ekseriyetinde yer alan adalet, cömertlik, istişare, işi ehline vermek, ilim, sır saklama gibi hasletler ile sultan dışındaki devlet yöneticilerinin nitelikleri hakkında bilgiler verir. Kimi konularda da Selçuklu sultanları dışındaki şahsiyetlerin hikâyelerini aktararak eserini sıkıcı olmaktan kurtarır.[793]

---

[791] Şihab en-Neyrizî, *Miftâhu's-Sa'âde fî Kavâ'idi's-Siyâde: Neyrizî'nin Siyasetnamesi*, 84-85.

[792] Söz konusu nasihat almak olduğunda devlet büyüğünden kasıt onun devletin başında olan kişi/ler olduğunu hatırlatmak gerekir. Zira diğerlerine nispetle daha az olsa da gerek tarih kitaplarında gerekse nasihatnamelerde zulüm ve tedbirsizlik (devlet işlerini idare edememe/ ehl-i tedbir ol(a)mama) örneği olan yöneticiler de hikâyeleri anlatılan yöneticiler arasındadırlar.

[793] Hakan Doğan, "Siyasetname Özelliği Taşıması Yönüyle Ravendi'nin Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr'u" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dokuz Eylül

İbn Bîbî (684/1285'te hayatta), *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye* adlı tarihinde kimi padişahlarla ilgili genel bilgileri verdikten sonra onların iyi yahut kötü özellikleri için de ayrı bir başlık açar. Örneğin; I. Keykubad'ın hayatı hakkında genel bilgiler verildikten sonra "Keykubad'ın bazı engin faziletleri, adalet sevgisi ve beğenilen huyları" başlığı altında adeta bir sultanın sahip olması gereken nitelikleri özetler. Ayet, hadis ve manzumelerle de desteklenen bu kısımda, onu okuyacak yönetici için alınması gereken bilgi ve tavsiyeler hazır hâle getirilmiş gibidir.[794]

Bu bağlamda zikredilebilecek bir diğer örnek ise 15. yüzyılın sonlarında doğru Türk diliyle yazılmış bir tarih kitabı olan *Târîh-i Ebu'l-Feth*'dir. Divan kâtipliği ve defterdarlık görevleri de yaptığı bilinen Osmanlı bürokratlarından Tursun Beğ'in yazdığı bu eserde, Konstantiniye'yi fethettikten sonra "fethin babası" olarak anılan II. Mehmed döneminin savaş ve fetihleri anlatılır. Eserin konumuza örneklik teşkil edecek özelliği ise giriş bölümünün muhtevasında kendisini göstermektedir. Benzeri tarihlerde bulunmayan bir takım bilgi ve görüşleri ihtiva eden bu bölümde yazar; "padişahlık mertebesinin yüceliğini, onun varlığının nasıl büyük bir nimet olduğunu; halkın, belki de bütün yaratıkların ona neden ihtiyacı bulunduğunu, nihayet padişah olanların ne gibi ahlâki vasıflar taşıması gerektiğini"[795] anlatır. Ancak bunu yaparken, "erbâb-ı hikmet ve ashâb-ı nazar u tecribet"ten istifade ettiğini de ilave eder.[796] Osmanlı dönemi siyaset düşüncesine dair önemli ipuçlarını da içeren bu bölümde yazar, büyük oranda *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin devlet yönetimi hakkındaki üçüncü makalesini kaynak almıştır. Dolayısıyla Tursun Beğ bu bölümde devlet yönetimini amelî hikmet veçhesinden ele almış ve bu iş hakkında muhatabına nasihatler vermiştir.

Müellif mezkûr bölümünde padişahın varlığına olan ihtiyacının açıklanmasından sonra padişahta olması gereken ahlaki özellikleri (adalet, hilm, seha, hikmet) ayet, hadis, vecize ve şiirlere de destekleyerek anlatır. Yaklaşık 13 varak süren bu bölümün sonunda II. Bayezid'in övgüsü yer alır. Akabinde Mahmud Paşa'dan "akıllı kimselerin sözlerinin

---

Üniversitesi, 2011)36-92, 109-111; H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 16.

[794] el-Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, c. I (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), 228; el-Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk, c. II (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 251-52.

[795] Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth: Fethin Babasının Tarihi*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 1:9.

[796] Tursun Bey, geçmiş hükümdarların menkıbeleri ve eski sultanların geride bıraktıklarına dair yazılanları çok inceleyip işittiğini söylemesine rağmen bunların adını zikretmez. Bk. Tursun Beğ, 27.

bahşişi, ihsanı" şeklinde nitelediği nasihatleri aktarır. Bu nasihatler saltanat ve padişahın ahlâki vasıfları gibi konular hakkındadır.[797]

Tursun Bey'in eserinin girişinde yer alan ve sultanlara hikemî veçheden devlet yönetimi ile ilgili bilgi ve tecrübelerin aktarıldığı bu bölüm devlet yöneticileri için muhtasar bir nasihat risalesi olarak da addedilebilir.[798]

Buraya kadar verilen örneklerden anlaşılıyor ki devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına, görevlerini hakkıyla yerine getirebilmek ve başarılı olmak için, kimi zaman da hüküm sürme gücünü kaybetmemek için sahip olmaları gereken bilgi ve tecrübeleri edineceği yazılı kaynaklar olarak okuması/dinlemesi, tahkik etmesi, üzerinde tefekkür edip gereken dersleri çıkarması tavsiye edilenlerin biri tarih kitapları; bir diğeri ise, nasihat kitaplarıdır. Aslına bakılacak olursa, bu bağlamda "tarih kitapları" ve "nasihat kitapları" şeklindeki iki ayrı kategori, mantık yönünden pek tutarlı gözükmüyor. Zira bunlardan birincisinde tarih, mezkûr literatürü oluşturan malzemenin kendisi iken; ikincisinde nasihat, aktarılmak istenen şeyin dayandırıldığı bir dinî bir vecibe ve sunulduğu bir kalıptır. Yani, nasihat kitapları bir anlatım/aktarım biçimini ifade ederken tarih kitapları muhtevayı ifade eder. Bu durumda yöneticiler özelinde tarih, geçmiş dönem din ve devlet büyüklerinin okunduğunda/dinlenildiğinde dersler çıkarılabilecek hikâyeleri/kıssaları; nasihatin malzemelerinden birisi hatta en önemlisidir. Zira yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere tarih kitaplarının tavsiye edilmesinin nedeni hikâyesi aktarılan kahramanların hayatlarından nasihat alınmasıdır.

Yöneticiye istifade etmesi tavsiye edilen kaynaklardan birincisi olan tarih kitaplarını kendisinden önce bu işi yapmış olan enbiyâ, hulefâ, evliyâ ve mülûkun tarihleri olarak kaba bir sınırlandırmaya tâbi tutabiliriz. Bu eserleri ve dolayısıyla kendisinden önce dinin ve devletin başkanlığını yapmış olan şahsiyetlerin hayatlarını araştırmak, okumak, bunlar üzerinde tefekkür etmek yönetici veya yönetici adayına onların bin bir meşakkatle elde ettikleri tecrübeleri bilâbedel hasıl etme imkânını sağlamış olur.[799] Bu bağlamda, yönetici

[797] Tursun Bey'in eserinin girişinde yer alan ve sultanlara hikemî veçheden devlet yönetimi ile ilgili bilgi ve tecrübelerin aktarıldığı bu bölüm devlet yöneticileri için muhtasar bir nasihat risalesi olarak addedilebilir.
[798] Naimâ da tarihinin giriş bölümünden sonraki ilk faslında devletlerin ömrü ve siyasetin çeşitleri hakkında İbn Haldun'un Mukaddime'sinde yazdığı görüşleri Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-Amel* ve *Takvîmü'-Tevârîh* adı eserlerinden aynen aktarır. Ancak, onun bu bilgilere yer vermedeki amacı muhataba nasihat etmekten ziyade teorik alt yapıyı kuvvetlendirmektir. Mustafa Naima Efendi, *Tarih-i Naima: (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulasati Ahbâri'l-Hafikayn)*, c. I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), xx-xxx, 21-33.
[799] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâî (Kınalızâde'nin Ahlâk Kitabı),* 952.

yaptığı işin hakkını vermek, bu işte alması gereken önlem ve tedbirleri bilmek veya ileriyi görebilmek için bu işi kendisinden önce yapmış olanların, yani seleflerinin bilgi ve tecrübelerine başvurmuş olur. Daha öz bir ifadeyle; onların hayatını okuyan muhatap/yönetici, işi erbabından öğrenmiş olur.

Yönetici veya yönetici adayının işi erbabından öğrenebileceği yazılı kaynakların bir diğeri ise ona yukarıdaki eserleri okumakla hasıl edebileceği bilgi ve tecrübeleri ve buna ek olarak kendisini iyi bir devlet yöneticisi yapacak diğer bilgileri (âdâb, ahlâk ve tedbîr) aktaran müstakil nasihat kitaplarıdır. Birinci kaynakta muhatap, işin erbabı ile onun hayatını okumak/incelemek vasıtasıyla doğrudan bağ kurarken bu türden eserlerde müellif ona aracılık eder; onu seleflerinin (geçmiş dönemde yöneticilik yapmış kişilerin) yaşayışıyla, bilgi ve tecrübeleriyle, âdâb ve ahlâkıyla ve dahi yönetim pratikleriyle temas ettirir. Bu, çoğu zaman ona seleflerinin belli temalara matuf hayat hikâyelerini aktarmak yoluyla olurken kimi zaman da *Kelîle ve Dimne* türü eserlerde olduğu gibi, yöneticileri-yönetilenleri temsil eden hayvan hikâyeleri yoluyla yapılır. Bu nedenle geçmiş dönem din ve devlet büyüklerinin hayatlarını ve yaşayışlarını tahkik etmek muhatap kişi için birincil kaynaklara müracaat etmek anlamına gelirken çeşitli ilim ve meslek dallarına intisap etmiş müellifler veya mütercimler tarafından birincil kaynaktan hasıl edilebilecek şeylerle birlikte birtakım başka bilgileri belirli bir düzen dahilinde yöneticinin istifadesine sunan eserler, ikincil kaynaklara müracaat etmek olarak addedilebilir.

Nasihat kitaplarında yer alan malzeme genellikle ahlâk, edeb/âdâb, ve devlet idaresinin amelî kısmı olarak anlayabileceğimiz tedbir[800] ile ilgilidir. Bu üçüncü kısım kimi eserlerde yönetici ve yönetici adayı için kendisini yetiştirmesi ve her türlü duruma hazırlıklı hâle gelmesi amacıyla verilen bilgileri ifade ederken kimi eserlerde (Osmanlı bağlamında düşünecek olursak 16. yüzyılın sonundan itibaren örneklerini görmeye başladığımız eserlerde) hâldeki sorunlara çözüm bulmanın yollarını belirtir. Ancak, yukarıda ayrıntısıyla üzerinde durduğumuz tarih veya geçmiş dönem din ve devlet büyüklerinin yaşayışlarının, yönetim biçimlerinin, uygulamalarının ve bunların doğurduğu olumlu-olumsuz sonuçların hikâyesi olan tarih, gerek ahlâk gerek edeb

[800] Tedbîr, pratik felsefenin ahlak kısmında *tedbîrü'n-nefs*, *tedbîrü'l-menzîl* ve *tedbîrü'l-medîne* (*siyâsetü'l-müdün*) şeklindeki üçlü ayrımda kullanılan bir kavram olup aslında daha geniş bir anlam alanına sahiptir. Biz tedbîr kavramını bir işin sonunu düşünmek ve iyi yönetmek anlamlarından hareketle devlet idaresinin amelî/teknik kısmını işaret etmek için kullanıyoruz.

gerekse de tedbir ve diğer başka konuları anlatmak veya anlatılanların daha iyi anlaşılması ve kalıcı hale gelmesini sağlamak için kullanılan ortak malzemedir. Bu türden eserlerde hikâye edilen tarih, muhataba devlet yönetimi konusunda nasihat kalıbında aktarılan bilgilerin sağlamlığını ve kalıcılığını tekit eden çimento mesabesindedir.

Yukarıda da temas edildiği gibi; yöneticilerin bilgi ve tecrübeler elde edeceği bu iki kaynak birbiriyle sürekli bir temas halindedir. Şöyle ki; nasihat kitaplarında, yöneticiyi yetiştirecek, ona yol gösterecek bilgiler verilirken dinin de öğretim şekillerinden birisi olan geçmişten, yani tarihten misal verme/temsil yöntemini kullanır. Bu durumda seçilecek misallerin kahramanları peygamberler, halifeler, sahabeler, imamlar, veliler, âlimler, hakîmler ve geçmiş dönemde yöneticilik yapmış kişiler veya devlet yöneticilerini temsil eden nâtık hayvanlar olmaktadır. Böyle olduğunda ister doğrudan ister dolaylı yoldan olsun sultan için nasihat almak, aynı zamanda seleflerinin veya yöneticileri temsil eden hayalî kahramanların hayat hikâyelerinden veya seyrinden/sîretinden ders çıkarmak, nasihat almak demektir. Sözgelimi; hükümdarlık ve gücü elinde bulundurma söz konusu olduğunda Hz. Süleyman, Hz. Dâvud, İskender/İskender-i Zülkarneyn[801]; hükümdarın sahip olması gereken ideal vezir/yardımcılar söz konusu olduğunda Hz. Musa'nın kardeşi Harun, İskender'in hocası/veziri olduğu düşünülen Aristotales/Aristatalis, Nûşirevân'ın veziri Büzürcmihr/Bozorgmihr yahut Yûnân, adalet söz konusu olduğunda Hz. Ömer, Enûşirevân kıssaları veya hikâyelerine sıkça rastladığımız şahsiyetlerdir. Bunların yanında, tarihî zemin de göz önünde bulundurulmak kaydıyla, Sâsânî, Abbâsî, Emevî, Selçuklu, Memlük, Osmanlı vb. yöneticileri de hikâyesi aktarılan şahsiyetlerden olagelmiştir.

Tarihin ve özellikle din ve devlet büyüklerinin tarihinin yahut ahlak ve yaşam biçiminin (siyerinin), hem kendi başına hem de nasihat kitaplarına kaynak olmak suretiyle yöneticiler için başvurulması gereken kaynakların başında geldiğini söylemek mümkündür. Bu türden eserlerde hayat hikâyelerine, yönetim biçimlerine, karakter özelliklerine yer verilen din ve devlet büyükleri, muhatabın kendisini onların yerine koyabileceği veya onlara nispetle kendisini ölçebileceği miyar mesabesindedir.

[801] Makedonya kralı İskender ile Kur'an'da kendisine büyük bir güç bahşedildiği anlaşılan Zülkarneyn'i (özel bir ad mı sıfat mı olduğu konusunda ihtilaflar da mevcut) İslâmî kaynakların çoğunda birbirinden ayırt etmek oldukça zordur. Zira Kur'an'da kıssası anlatılan Zülkarneyn'in İskender, yani İskender-i Zülkarneyn olduğu inancı vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 564-65.

Nasihat kitaplarında ise tarih kitaplarından hasıl edilmesi umulan şeyler; müellifin/mütercimin amacına, bu eserin yazılmasını talep eden kişinin/haminin isteğine, tercüme eserlerde kaynağın içeriğine ve daha başka birçok nedene bağlı olarak belirli temalar üzerinden şekillenir. Buna ek olarak, büyük çoğunluğu bürokratlar-âlimler tarafından telif/tercüme edilen bu tür eserlerde tarih kitaplarından hasıl edilmesi zor bazen de imkânsız olan başka konularda da yer alır. Böyle olduğunda nasihat kitaplarının, yöneticiyi yetiştirme, ona ayna olma bağlamında tarih kitaplarına nispetle daha geniş bir alana daha sistemli bir şekilde hükmettiğini söylemek mümkündür. Ahlâkî faziletlerden meclis adabına, istişareden sır saklamaya, savaş/cihattan rüşvete ve devletin işleyişindeki aksaklıklara kadar birçok konu bu türden eserlerde münderiçtir.

Yukarıdaki paragraflarda anlatmaya çalıştığımız şeyleri şöyle özetleyebiliriz:

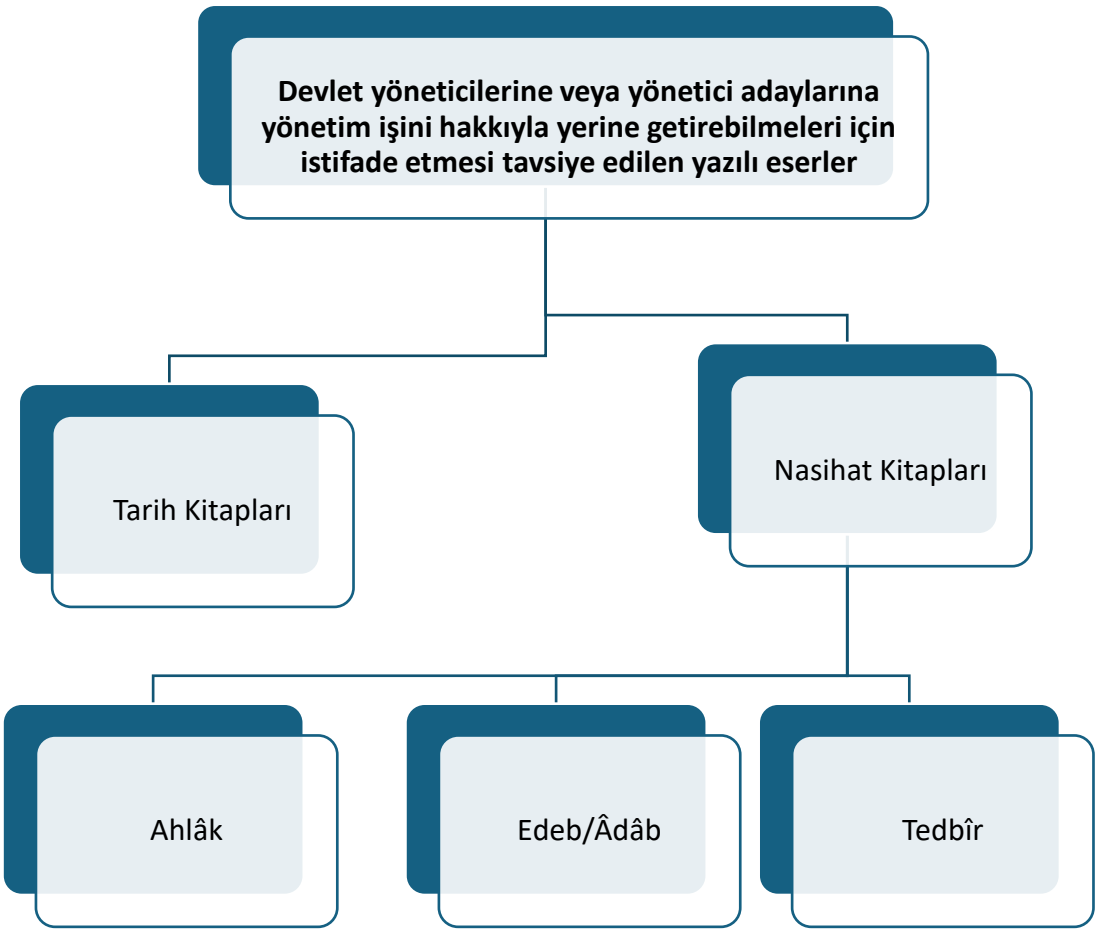

Yukarıdaki şeklin, mezkûr eserlerin birbirleriyle ilişkisini dört başı mamur bir şekilde göstermek için yeterli olmadığını/olamayacağını söylemek gerekir. Bununla birlikte, bu kategoriler arasındaki ilişkiye dair açıklamalar göz önünde bulundurulursa meselenin daha anlaşılır ve açık bir hâle geleceğini söylemek mümkünüdür.

Öncelikle; şekildeki ana ayrımın birinci kategorisinde yer alan nasihat kitapları, işaret ettiği literatürün içeriğini değil, aktarılma biçimini ve amacını göstermektedir. Tarih kitapları ise işaret ettiği literatürün içeriğini gösterir. Devlet yöneticilerine yol gösterecek eserler bağlamında tarih kitapları, içerisinde din ve devlet büyüklerinin hayatlarının hikâye edildiği kitaplarla; nasihat kitapları ise, devlet yöneticisine ve yönetimine dair konularda (âdâb, ahlâk, tedbîr) verilen nasihatlerle sınırlanır. Bu iki kategorinin birleştiği nokta, kabaca, devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işinde yol gösterme amacıdır. Bununla birlikte, tarih kitapları muhatabına seleflerinin örnek hikâyelerini aktarmak yoluyla nasihat verirken; nasihat kitapları da nasihat vermek için muhatabın seleflerinin örnek hikâyelerini, yani tarihi kullanır. Bu sebeple bu ikisi arasında biteviye bir iç içelik söz konusudur. Ancak, yöneticileri muhatap alan nasihat kitapları ve bu arada kimi nasihat kitaplarının yöneticileri muhatap alan bölümleri şekil yönünden ayrı bir kategoriye dahil edilebilecek ortaklıklar gösterdiğinden bunları tarih kitaplarından tefrik etmek gerektiği de ortadadır. Ayrıca, yukarıda belirttiğimiz üzere, bahse konu tarih kitaplarının bugünkü tarih kitabı anlayışından farklı yönleri olsa da son tahlilde farklı bir ilim dalını temsil ettiğini de göz ardı edemeyiz. Bu sebeple, birbirleriyle yakın münasebeti ve iç içeliği bulunan ve temelde yönetici veya yönetici adayı için devlet yönetimine dair bilmesi, öğrenmesi, edinmesi gereken şeylerin hasıl edilebileceği eserler olan tarih kitapları ile nasihat kitaplarını, bu ortaklılarını göz ardı etmemek kaydıyla, iki ayrı sınıf kabul etmenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Nasihat kitaplarının alt kategorilerine gelince; bunları da kesin çizgilerle birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Ahlâk, edeb/âdâb ve tedbîr olarak üçe ayırdığımız bu eserler de nasihat ve tarih kitaplarının ortaklaştığı noktada, yani devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işinde yol gösterme noktasında birleşirler. Nasihat zarfında mazruf olan bu eserler bir koldan hükümdarın kişisel ahlâkını geliştirmesine ve reziletlerden kurtulup faziletlere erişmesine; bir koldan sohbet, yeme içme, elçi kabulü,

protokol vb. konularda bilgi ve görgü sahibi olmasına[802]; bir koldan da devletin idaresindeki teknik konularda (adalet, meşveret, vezir seçimi, yolsuzluklar, savaş vb.) mahir olmasına hizmet ederler.

[802] Bu tasnifte edeb/âdâb literatürünün, "Nasîhatnâme (Siyâsetnâme) – Edeb/Âdâb ve Ahlâk Literatürü" başlığı altında işlenen geniş anlamıyla değil, kabaca "görgü kuralları" şeklinde ifade edebileceğimiz anlamıyla kullanılmakta olduğunu belirtelim.

4. BÖLÜM: DEVLET YÖNETİCİLERİNE NASİHAT LİTERATÜRÜNÜN KAYNAKLARI VE TEMEL ESERLER

Son zamanlarda "İslam siyaset düşüncesi (Islamic political thought)" terkibiyle ifade edilen alanın bir kolunu teşkil ettiğini söyleyebileceğimiz "Osmanlı siyaset düşüncesi" ve bu düşünceyi kendisinden hasıl edebileceğimiz literatürün hangi kaynaklardan beslendiği meselesi, bu alanda yapılan/yapılacak araştırmalar için temel problemlerin başında geliyor olmalıdır. Zira bir şeyin ne olduğunun belirlenmesi için onu neyin/nelerin teşkil ettiğini belirlemek elzemdir. Bizim konumuz, siyasete müteallik eserler içerisinde "yöneticiler veya yönetici adayları için yazılmış olan nasihatnameler"le sınırlı olduğundan söz konusu kaynakları bu eserler bağlamında değerlendireceğiz. İslam siyaset düşüncesi literatürünün bu kaynaklardan beslenilerek meydana getirilmiş ve Osmanlı yazını üzerinde belirgin bir tesiri olmuş başat eserleri ise temel kaynaklar olarak niteliyoruz. Bu doğrultuda bu bölümde öncelikle nasihatnamelerin yönetici veya yönetici adaylarını muhatap alan şubesinin kaynakları üzerinde durduktan sonra söz konusu temel eserler hakkında bilgi verip bunların Osmanlı yazını üzerindeki etkisine işaret etmeye çalışacağız.

4.1. Devlet Yöneticilerine Nasihat Literatürünün Kaynakları

Devlet yöneticilerine nasihat literatürünün temelde iki ana kaynaktan beslendiğini söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi **Kur'an ve Sünnet**, ikincisi ise **İran, Hint, Yunan, Arap ve Çin gibi kadim kültürlerin mirası**dır. Kur'an ve Sünnet'ten neşet eden fıkıh, hadis, kelam, tefsir gibi İslami ilimler ile Hulefâ-i Râşidîn'in uygulamalarını birinci kaynağın şubeleri içerisinde yer alır. 14. yüzyıldan itibaren artmaya başlayan etkisinin devlet yönetimine dair metinlere ve dahi devlet yönetimine sirayet ettiğini müşahede ettiğimiz tasavvuf ve dolayısıyla mutasavvıfların bu konudaki düşünceleri ve yorumları da mezkûr nasihat literatürü içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ancak, burada bir hususa işaret etmek gerekiyor: İslami ilimler içerisinde müstakil bir ilim dalı olarak kabul edilen ve dinin farklı bir yorumu olarak da nitelenen tasavvuf, sadece Kur'an ve Sünnet'ten beslenen bir havza olmayıp ahlak, âdâb, felsefe ve diğer inanç sistemleri ile de bağlıdır. Bu sebeple onu İslami ilimlerden yır bir şubeye almanın daha yerinde olacağı kanaatindeyiz. İslam düşüncesinde *hikmet* kavramıyla ifade edilen ilim dalının amelî kısmında yer alan "ahlâk" ve bununla yakın ilişki içerisinde bulunan "âdâb" yazını ise hem Kur'an ve Sünnet'ten hem de mezkûr mirastan kaynaklanan alanlardır.

Devlet yöneticilerine nasihat literatürünün Kur'an ve Sünnet ile birlikte beslendiği diğer kaynak ise başta İran, Hint (İran-Hint) ve Yunan olmak üzere kadim medeniyetlerin İslam düşüncesine etki eden devlet yönetimi/siyasete taalluk eden mirasıdır. Ömer Dinçer'in "Geleneksel Siyasi Düşüncenin ve Siyasetnamelerin Öncülleri" başlığı altında yer verdiği sınıflandırmadan[803] istifadeyle zikrettiğimiz bu kaynaklardan bir kısmının (İslam sonrası İran ve Arap), dinî inanış ve tarihî zeminin imkânıyla mukayyet olarak, Kur'an ve Sünnet'ten beslendiğini ve çoğunlukla onlarla muvafık olduğunu da belirtmek gerekir. Bu durumun Hint ve Yunan kaynaklarında ise çoğu zaman meşrûlaştırılarak (şer' ile muvafık hâle getirilerek) gerçekleştirilmeye çalışıldığını ifade edebiliriz. Örneğin; Aristoteles'e nispet edilen ve *Sırru'l-Esrâr* adıyla meşhur eserden alıntı yapan veya onu tercüme edenler çoğunlukla İskender'i *Kur'an-ı Kerim*'de kıssası zikredilen Zülkarneyn olarak kabul edip onun hocası saydıkları Aristoteles'i de bu bağlamda ehl-i İslam olarak görürler.[804]

Devlet yöneticilerine nasihat literatürünü besleyen kaynaklara ve onların şubelerine dair yukarıda işaret etmeye çalıştıklarımızı şu şekil üzerinden de okuyabiliriz:

[803] Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 95-206.

[804] Bu konudaki düşüncelerin eleştirel bir değerlendirmesini Muhammed el-Hamidî İbnü'ş-Şeyh Ali adlı bir mütercimin *Sırru'l-Esrâr* tercümesinin girişinde görmekteyiz. Özgür Kavak tarafından ortaya konulan bu tespit ve delili için Bk. Özgür Kavak, "Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler", *İslam Tetkikleri Dergisi -Journal of İslamic Review* 13, sy 1 (2003): 443. Benzer bir tutuma Eflatun için de rastlanmaktadır. Hüsâmeddin Amâsî'nin, *Mir'âtü'l-Mülûk* adlı eserinin İbn Miskeveyh ve Nasîrüddîn-i Tûsî kaynaklığında yazılmış olan ilk bölümü buna örnek olarak zikredilebilir. Bk. M. Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 35.

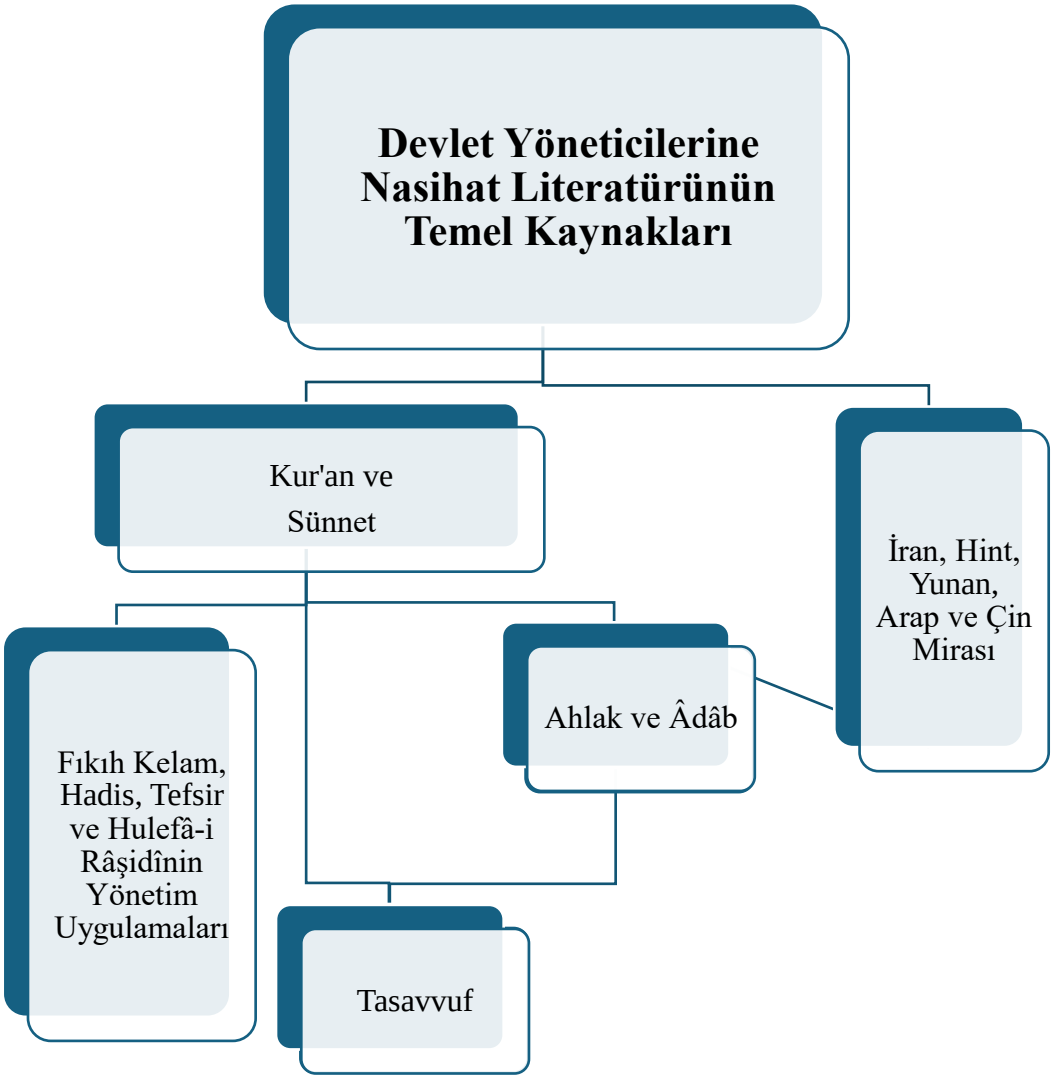

4.1.1. Kur'an ve Sünnet

İslam siyaset düşüncesinin altında değerlendirdiğimizde Osmanlı siyaset düşüncesini ve böylece yazınını besleyen kaynakların üzerinde bina edildiği asıl zemin elbette İslam'dır.[805] Bu doğrultuda gerek İslam yazınında gerekse Osmanlı yazınında devlet yöneticilerine yol göstermek maksadıyla yazılan metinlerin kahir ekseriyetinde bilgi verilecek konu hakkında evvela dinî/şer'î deliller ortaya konulur. Metinlerin konuyu ele alış biçimlerindeki farklılıklarla bağlantılı olarak dinî/şer'î delillerin veya örneklerin metin içerisindeki yerleri kimi zaman değişebilir. Ancak, önem derecesi bakımından değerlendirilecek olursa bunların genellikle birinci sırada yer aldığını rahatlıkla

[805] Çalışma konumuzu teşkil eden eserlerin kimi örneklerinde Tevrat'tan alıntılara ve Kur'an dışındaki kaynaklar vasıtasıyla aktarıla gelmiş geçmiş peygamberlerin hikâyelerine/kıssalarına da yer verildiğini hatırda tutmak gerekir.

söyleyebiliriz. "Halifenin Kureyşîliği" gibi netameli konularda meselenin tevil ile çözülmesi yoluna gidilmesi veya görmezden gelinmesi gibi tutumlar istisna tutulacak olursa, yazarların yol göstermek, bilgi vermek istedikleri konulardaki en emin dayanakları Kur'an ve Sünnet'tir. Nitekim, önceki bölümde zikredildiği üzere bu türden metinlerin yazarlarının önemli bir kısmı doğrudan veya dolaylı olarak yaptıkları işi dinî bir sorumluluk addedilen nasihate görevine/borcuna/hakkına bağlar.[806]

İslami ilimler, siyaset düşüncesini havi literatürün bir şubesini teşkil etmekle birlikte, mezkûr literatürün bir başka şubesi olan nasihatnamelerin Kur'an ve Sünnet'le kurdukları irtibatın vesilesi olabilirler. Bir başka ifadeyle, nasihatname yazarları kimi zaman doğrudan bahsettikleri konuya delil olarak bir ayet veya hadisi zikrederken kimi zaman da tefsir, hadis şerhi, fıkıh veya kelam kitaplarına başvurabilirler. İslami ilimlerin fıkıh dalıyla bağlantılı olan *Siyâsetü'ş-Şer'iyye* ve *Ahkâmu's-Sultâniyye* literatürleri de meseleleri temelde dinî/şer'î deliller kaynaklığında ele alırlar. Ancak, bunların fıkhın diğer kolları gibi hukukun işleyişinde yaptırım gücüne sahip olduklarını bilmiyoruz. Bu sebeple ilintili olabileceğini düşündüğümüz bir diğer özellik ise müelliflerin bu türden eserleri nasihat zemininde veya nasihat görevine atıfla kaleme almış olmalarıdır.[807] Bunun yanında, özellikle "semi'iyyât" bölümlerinde *imâmet* bahsinin konu edildiği kısımlarıyla kelam literatürü de İslam siyaset düşüncesi bütününe ayrı bir veçheden kaynaklık teşkil eder.

Tasavvuf düşüncesi ve literatürü ise Büyük Selçuklu döneminden itibaren devlet yönetimi üzerinde etki göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda, evvela Sultan Alparslan'a sunulduğunu bildiğimiz ve Osmanlı döneminde yöneticilere nasihat için telif ve tercüme edilen eserlerin başat kaynakları arasında yer alan Kübrevî tarikatı şeyhlerinden Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ı temsil gücü yüksek bir örnek olarak zikredilebilir. Özkan Öztürk'ün, Osmanlı devlet geleneği ve siyaset anlayışında tasavvufun ve onun temelinde yer alan vahdet-i vücûd düşüncesinin kurucu ve belirleyici gücünü ortaya koymak üzere yaptığı araştırma bu bağlamda önemli veriler

[806] Bk. bu tez, 138-41.

[807] Ahkâm-ı sultâniyye ve siyâset-i şer'iyye metinlerinin fıkhiliğinin de ayrıca tartışılması gerektiğini belirten Kavak, bu metinlerde nasihat tonunun ağır bastığını söyler. Bu bağlamda kaynak verdiği Bedir ise; mezkûr literatürlerin, hukuki bir hüküm veya yaptırım gücü taşımamaları nedeniyle siyasetname veya nasihatname kapsamında görülmesinin daha doğru olabileceğini ifade etmektedir. Özgür Kavak, *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2023), 17-18; Mürteza Bedir, "İslam Kamu Hukuku, Hilafet ve Ahkâmü's-Sultâniyye" (Fıkıh I, İstanbul: İLİTAM, ty), 87-88.

sunmaktadır.[808] Öztürk, genellikle *nesâyih* literatürü altında değerlendirilebilecek olan[809] sûfîlerin devlet ve siyasetin ne olduğuna dair eserleri üzerinden yaptığı araştırmanın neticesinde şunları kaydeder:

> *Osmanlı siyasi düşüncesi ile bir şekilde irtibatlı olan herkesin ilk fark ettiği keyfiyetlerden biri de vahdet-i vücûd düşüncesinin siyasi fikir ve hissiyatlara kadar sirayet etmiş bir usul olduğu gerçeğidir. Bu açıdan Osmanlı düşüncesinde vahdet-i vücûd, toplumun gündelik hayatının en ince detaylarına yansımış; tarih, toplum ve devlet teşekküllerine zihniyet, menşe ve üslup olmuş kurucu bir imkân olarak görülmelidir. Dolayısıyla vahdet-i vücûd, Osmanlı düşünce hayatının hemen hemen her alan ve safhası için bir "kavram uğrağı" niteliğindedir.* […]
>
> *Bu çalışmada gördüğümüz en önemli hususlardan biri, başta Bursevî olmak üzere Osmanlı sûfilerinin, Ekberî teorik zeminde devletin neliği üzerine ciddi bir düşünsel çaba ortaya koymuş olmalarıdır. İbnü'l-Arabî'nin el- Fütûhât ve et-Tedbirât'ından ilham alarak devlet, siyaset, iktidar ve yönetim vs. gibi kavramları yetkin bir şekilde yorumlamışlar, ilâhî isimler merkezli bir siyaset anlayışını sistemleştirmeye çaba göstermişlerdir.* […]
>
> *Araştırmamızda gördüğümüz en önemli noktalardan bir diğeri de vahdet-i vücudun taşıdığı siyasi imkânlara dair vurgulardır. Bir siyaset yöntemi olarak vahdet-i vücûd, Osmanlı siyasi düşüncesinde devlet ve nizam fikri ile ulaşılan somut uğrakları kuvvetlendirerek/aşarak toplumsal yaşamda geçerli olan bütün iktidar biçimlerini devlet için verimli ögelere dönüştüren anahtar düşünsel bir araçtır. Bu ifademizin tarihsel ve pratik geçerliliğinin daha fazla delillendirilmesi gerektiğini kabul ediyoruz. Fakat imkân olarak vahdet-i vücudun siyasetin kaynağı ve öznesini, teklik-çokluk diyalektiği bağlamında hakikatin öznesine kaydırarak siyasetin işlevini hakikatin etkin işlevlerine dönüştürdüğü inkâr olunamaz.*[810]

Tasavvufun Osmanlı siyaset düşüncesi ve dolayısıyla hilafet algısı üzerindeki dönüştürücü etkisini I. Süleyman dönemine odaklanarak inceleyen Hüseyin Yılmaz'ın çalışması da bu meyanda zikredilmesi elzem çalışmalardandır. Hilafetin Abbasiler döneminden sonraki seyrini ve tasavvuf etkisiyle dönüşümünü inceleyen Yılmaz, *ahlak*, *devlet yönetimi*, *fıkhî perspektifler* ve *tasavvufî görüşler* şeklinde belirlediği siyaset üzerine yazmanın dört yolu[811] üzerinden Osmanlı'da tasavvufun hilafet üzerindeki dönüştürücü etkilerini belirlemiştir. Yılmaz'ın, II. Bayezid'in saray kütüphanecilerinden

[808] Özkan Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, 2. bs (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017).
[809] Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, 17.
[810] Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, 549-52..
[811] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm,* 91-126.

Atufî'nin saray kütüphanesi kayıtları üzerinden verdiği örnek, tasavvufun anlam genişliği ve siyaset yazını ile ilişkisi bakımından önem arz etmektedir:

> *Bu envanter* [Atûfî'nin 1502-03 yıllarında hazırladığı saray kütüphanesi envanteri]*, edebiyat ve İslami disiplinlerle ilgili eserler hariç, hükümdarlık konusunda Endülüs' den Hindistan'a kadar tüm siyasi düşünce tarzlarını temsil eden yaklaşık yüz farklı eseri kaydetmektedir. Fakat bu aldatıcı çeşitlilik görüntüsünün ardında gizlenen, Farsça ve tasavvufa verilen önceliktir. Eserdeki çoğu başlık, Farsça ya da Fars kültürünün ürünüdür. Bu da Osmanlı saray çevresindeki okurların, henüz siyaset üzerine Arapça okuma zevki geliştirmemiş olduklarını göstermektedir. 15. yüzyılın etkileyici tercüme hareketine rağmen, Türkçe eserlerin hiçbirinin dönemin Osmanlı sarayı tarafından temin edilmediği görünmektedir. Ancak sadece yirmi yıl sonra, bu dillerde yazılan ve devlet adamlarına ithaf edilen kitapların çokluğuna bakılırsa, Arapça ve Türkçe okumak, Süleyman'ın sarayında en az Farsça kadar makbul olmuştur. Osmanlıların dil tercihinden daha da çarpıcısı, konu başlıklarının unvan seçimi ve tarifinde tasavvufun hakim olmasıydı. Hükümdarlıkla ilgili kitapların çoğu, ya açıkça tasavvufi gelenek içinde ya da mutasavvıf müellifler tarafından, belirgin bir tasavvufi dille kaleme alınmıştır. Ayrıca Atûfî, farklı tür ve disiplinlerde ahlak ve siyaset üzerine yazılmış pek çok eseri, basitçe, "min kıbel-i tasavvuf" (tasavvufla ilgili) olarak tasnif etmiştir. Bu tasnif, ait oldukları tür ve disiplin fark etmeksizin, hükümdarlık ve ahlakla ilgili her tür yazının "konu"sunun artık tasavvuf olarak kabul edildiğini göstermektedir. Yani yönetim konusunda nasihatte bulunmak, ideal hükümdarlığı tasavvur etmek ya da yönetimin ıslahını önermek, tasavvufi anlamdaki temel ahlaki arayışının parçası gibi görülmüştür. II. Bayezid dönemi saray kütüphanesi, Abbasi döneminin sonlarında siyasi düşüncede başlayan tasavvufi dönüşümün bundan böyle anaakıma dönüştüğünü göstermektedir*.[812]

"Ahlâk ve Âdâb" başlığıyla yer verdiğimiz kaynaklardan ilki, daha ziyade Eflâtun ve Aristo'nun eserlerinin tercüme ve tenkidî şerhleriyle gelişen amelî hikmete dair eserler ile Kur'an ve Sünnet'e dayanan ahlâkı içerir. İbnü'l-Mukaffâ, Kındî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh ve nihayet Nasîrüddîn-i Tûsî kanalıyla *ahlâk*, *tedbîr-i menzil* (ailenin idaresi ve iktisat) ve *siyâset-i müdün* şeklindeki taksimle karşımıza çıkan amelî hikmet literatürü siyâset-i müdün ve kimi taksimlerde âdâbu'l-mülûk, âdâbü'l-vüzerâ şubeleriyle siyasete müteallik literatürün müstakil bir kolunu teşkil etmekle birlikte, devlet yöneticilerine nasihat etmek maksadıyla kaleme alınan eserlerin kaynaklarından birisi olarak da kendisini göstermektedir.

---

[812] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, 96-97. Bu durumun bir başka örneği, Turtuşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk* adlı eserinin Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya koleksiyonunda yer alan 1850 numaralı yazmanın başında "Sirâcü'l-Mülûk fi't-tasavvuf" kaydı ile karşımıza çıkmaktadır.

Çoğu zaman ahlâk ile iç içeliğe sahip olduğunu müşahede ettiğimiz **edeb/âdâb** literatürü de bu tasnif içerisinde önemli bir yere sahiptir. Geniş bir anlam alanına sahip olan edeb kavramını, "bir şey hakkındaki bilgi"[813] anlamıyla düşünürsek bu literatürün bir kısmının padişah, vezir, kâtip, kadı vb. kişilerin yaptıkları işte sahip olmaları gereken bilgileri, uymaları gereken kuralları anlatan muhtelif eserler/eser bölümlerini işaret eden metinlerden müteşekkil olacağını söylemek mümkündür. Bu bağlamda, başta padişah olmak üzere devlet yöneticilerine nasihat zemininde bilgi ve tecrübeler aktaran eserlerin edeb literatürü altına alınması da pek tabiidir. Klasik ilimler tasnifinin amelî hikmet bölümünün üç ana sınıfına ek olarak ortaya konulan *âdâbu'l-mülûk* ve *âdâbu'l-vüzerâ* gibi dallar da buna dayanak olacak mahiyettedir. Ancak, daha önce de belirttiğimiz üzere İslam geleneğinde edeb/âdâb ile ahlâk iç içedir. Bu sebeple, siyaset düşüncesinin kaynaklarını tasnif ederken ahlak ile edebi ayrı literatürler olarak görmek bu metinlerin derinine inildiğinde çoğu zaman bir karmaşıklığa neden olacaktır. Zira edeb literatürü olarak kaydedilen eserlerin önemli bir kısmı ahlaktan bahsetmekte, ahlak literatürü içerisine alınan eserler de yeme içme adabından konuşma adabına kadar birçok konudaki kurallar (âdâb) hakkında bilgi vermektedir. Bu meyanda Râzî'nin amelî hikmete eklediği bir şube olan "âdâbu'l-mülûk" dalının asılları hakkında verdiği bilgileri hatırlamakta fayda var.[814] Daha önce bahsettiğimiz üzere bu asıllarda yer alan hasletlerin büyük çoğunluğu ahlâk literatürünün birinci ve daha çok üçüncü bölümlerinin ayrı fasıllarıdır. Meseleye ahlak literatürü veçhesinden baktığımızda da benzer bir tablo ile karşı karşıya kalırız. Örneğin; *Ahlâk-ı Nasırî*'nin tebaa ile yönetici arasındaki ilişkiye dair kuralların anlatıldığı üçüncü bölümünde sıkça atıf yapılan kaynakların başında İbnü'l-Mukaffâ'nın *Âdâb*'ı gelmektedir:

> *Yine İbnü'l-Mukafia'ıtn Âdâb'ında şöyle nakledilmiştir; Vali seninle konuştuğu zaman, canla başla, organ ve uzuvlarla onun sözüne kulak ver, hiçbir düşünceyle, işle, başka bir şeye veya birisine bakmakla meşgul olma. Sultan meclisinde (olduğun zaman) sır söyleme; çünkü birisinin huzurunda iki kişi birbirine sır söylerse, o kimse onlara kin tutar -sultan (söz konusu olduğun)da, bu anlam daha abartılı olur. O, bir kimseye bir soru sorduğu zaman, sen cevap verme; çünkü bu, hem senin hafifliğini hem de soru soranla soru sorulanı hafife aldığını gösterir…*[815]

[813] Mustafa Çağrıcı, "Edep", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 413.
[814] Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr", içinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 142.
[815] Nasîrüddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 3. bs, çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 312.

Edebi, ahlaktan ayrı olarak ve daha dar bir anlam alanında "*sultan/halife, saray görevlileri ve toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen zarafet kuralları ile gündelik hayatta toplumun uyması gereken görgü kurallarını ihtiva eden kaynaklar"*[816] olarak değerlendirdiğimizde ise durum değişir. Böyle olduğunda edeb literatürünü hem yukarıdaki tasnifte hem de İslam siyaset düşüncesinin içerisinden hasıl edilebileceği eserlerin tasnifinde ayrı bir kategori olarak değerlendirebiliriz. Ancak, sadece bu anlamıyla edebe yönelik eserlerin müstakil bir tür oluşturabilecek kemiyete sahip olduğunu söylemenin zor olduğu kanaatindeyiz. Zira yukarıda da görüleceği üzere bunların bir kısmı ahlâk kitaplarının içerisinde yer alır. Başka öneklerini ise Nizâmülmülk'e atfedilen *Siyerü'l-Mülûk*, Keykâvus'un *Kâbusnâme* (*Nasihatnâme*) adlı eseri, Lütfî Paşa'nın *Âsafnâme*'si, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nüshatü's-Selâtîn*'i ve Câhız'a nispet edilen *Kitâbü't-Tac*'ın serbest tercümesi olan *Mehâsinü'l-Âdâb*'ı gibi yöneticileri muhatap alan nasihat kitaplarında buluruz.

Burada belirtilen edebin bu anlam alanı siyasetname veya nasihatname adıyla anılan eserleri kapsayacak genişlikte değildir. Zira bu türden eserlerde edeb adı altında işlenen konuların dışında pek çok konuya ve kaynağa rastlayabiliriz. Öyleyse "edeb literatürü" kişisel yaşamdan toplumsal yaşama her meslekten insanın tabi olduğu sınıf/sınıflar içerisinde bilmesi ve uygulaması uygun görülen davranışları aktaran veya bunların hasıl edilebileceği eserleri işaret ettiğinde nasihatnameleri (siyasetnameleri) içine alabilir; fakat yukarıda zikredilen dar anlamı ifade ettiğinde bu mümkün olmaz. Bu sebeple bizim devlet yöneticilerini veya yönetici adaylarını muhatap alan nasihatnamelerin içerisinde yer alan konularda "ahlak" ve "tedbir"in yanında yer verdiğimiz "edeb/âdâb", edeb literatürünün dar anlamını işaret etmektedir.

"Ahlâk ve Âdâb" şeklinde bir araya getirdiğimiz kaynaklar bir yandan Kur'an ve Sünnet'ten bir yandan da İran, Hint, Yunan mirasından beslendiği için bunları her iki kaynağın ortak şubesi olarak değerlendirmenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

4.1.2. İran, Hint, Yunan, Arap ve Çin Mirası

Devlet yöneticilerine nasihat etmek üzere eser kaleme alan müellifler İran, Hint, Yunan, Arap ve Çin, bunlar içerisinde bilhassa İran ve Yunan medeniyetinin devlet yönetimiyle ilgili birikiminin önemli bir kısmını kimi zaman doğrudan kimi zaman

[816] İlker Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı olarak Siyasetnâme-Nasihatnâme Literatüründe Siyaset Tasavvuru", içinde *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar ve Özgür Kavak (İstanbul: İlem Kitaplığı, 2018), 203.

güncelleyerek/kendi geleneğine uyarlayarak tevarüs etmişlerdir. İslam'ın ve dolayısıyla Osmanlı'nın devlet yönetimine dair yazını üzerinde, diğer şubelere nispetle etkisi en fazla olan şubenin İran'ın devlet yönetimine dair sözlü ve yazılı birikimi olduğunu söyleyebiliriz. Bu birikimin henüz Hz. Ömer zamanından başladığına dair kimi örnekler aktarılmaktadır. Örneğin; Müellifi meçhul *Târîh-i Hulefâ* adlı eserde Hz. Ömer'in İranlı bir toplulukla sıkça bir araya geldiği ve o kişilerin Hz. Ömer'e siyaset kitapları okudukları aktarılır. Bu rivayete göre Hz. Ömer bu kitaplar içerisinde bilhassa Enûşirâvân'ın hayatını içeren kitaba ilgi duyar ve ona uyardı.[817]

Emevî döneminin (661-750) son yarım yüzyılından itibaren başlatılıp Abbâsî dönemi (750-1258) halifelerinden Memun (ö. 218/833) döneminde en yoğun halde olduğu düşünülen ve 8-10. yüzyıllar arasını kapsayan dönem tercümenin altın çağı (*the golden era of translation*) olarak da adlandırılmaktadır.[818] Başlarda hamilerin istekleri doğrultusunda şahsi faaliyetler olarak başlayan ve daha ziyade tıp alanındaki eserler üzerinde yoğunlaşan tercüme ameliyesi Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansur zamanında (ö. 158/755) geniş bir alana yayıldı. Sonraki yıllarda Halife Mansur'un kurduğu Hizânetü'l-Hikme'ye sığmayacak kadar genişleyen kütüphane, halife Memun döneminde bir ilimler akademisi hüviyeti kazanmış olan Beytü'l-Hikme'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.[819] Bu yüzyıllarda Yunanca ve Hintçe (Sanskritçe), Süryanice gibi dillerin yanında eski Farsçadan (Pehlevîce) birçok eser, bu arada *Kelîle ve Dimne* örneğinde olduğu gibi başka dillerden Pehlevîceye aktarılmış eserler[820], Arap diline aktarılmıştır.[821] Bu eserler

[817] Mohammadreza Moradi Tadi, *Cereyân-ı Siyâsetnâmenevîsî der-Târîh-i Endîşe-i Siyâsî-yi Siddehâ-yı Miyâne-i Îrân* (Tahran: Neşr-i Âlî, 1397), 76.
[818] Cemal Demircioğlu, "el-Cahız'dan Manastırlı Memet Rıfat'a: Arap Çeviri Kuramcıları İle Osmanlı Mütercimleri Arasındaki Bağlantılar", *Turkish Studies* 8, sy 13 (2013): 741; Sadık Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 2011), 99-105.
[819] Mahmut Kaya, "Beytülhikme", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 88-89; İsmail Taş, "İslam Düşüncesinde Bir Zihniyet Dönüşümü (Oryantalizm ve Oksidantalizm Bağlamında Beytü'l-Hikme)", *Marife Dergisi*, sy 6/3 (2006): 165-68; Mustafa Necati Barış, "İslam Bilim Tarihi'nde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, sy 3 (2017): 1885-88.
[820] Sâsânîler devrinde de tercüme faaliyetlerine özel ilgi gösterildiği ve çeşitli dillerden tercümeler yapıldığı bilinmektedir. Ramazan Şeşen, "İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış (Başlangıçtan h. IV. m. X. Asrın sonlarına Kadar)", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 5, sy 3/4 (1979): 4.
[821] Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 35-37. Şeşen, "İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış (Başlangıçtan h. IV. m. X. Asrın sonlarına Kadar)", 10.

arasında devlet yönetimi şeklinde çatı bir terkiple ifade edebileceğimiz konuya dair veya bu konuya müteallik eserler[822] de önemli bir yekunu oluşturmaktaydı.

Abbâsîler devrinde İranlı bürokratların devlet yönetiminin birçok alanında, kadim İran'dan beri aktarıla gelen birikimle birlikte etkili oldukları bilinmektedir. Bu bağlamda İran asıllı edip, mütercim ve kâtip İbnü'l-Mukaffâ'nın (ö. 142/759) önemli bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekiyor. Emevîler'den sonra Abbâsîler devletinde de bürokratik görevler üstlenen İbnü'l-Mukaffâ'nın eski Farsçadan Arapçaya yaptığı tercümeler,[823] İran mirasının Arap devletlerine aktarılmasında çok önemli bir etkiye sahip oldu.[824] Arjomand, İbnü'l-Mukaffâ'nın Abbasi devrimi üzerindeki etkisi hakkındaki çalışmasında onun Emevî döneminin çözülme süreciyle Sâsânîlerin çözülme süreci arasında bir benzerlik kurduğunu ve mezkûr tercümelerin Abbâsî devriminden daha önce, yani Emevîlerin son döneminde yapılmaya başlandığını ifade eder.[825] Bu tercümeler arasında belki de en çok maruf ve meşhur olanı *Kelîle ve Dimne*'dir.[826] Kaynak eser, İbnü'l-Mukaffâ'nın tercümesi vasıtasıyla İslam dünyasına aktarılmış ve daha sonra birçok dile tercüme edilmiştir.

Adalıoğlu, İbnü'l-Mukaffâ'nın eserlerinin devlet yönetimi konusundaki nasihatlerin oluşturduğu literatüre katkısını şöyle ifade eder:

> *Fars kültürünün İslam kültür dünyasına intikalinde önemli yeri olan İranlı İbnü'l-Mukaffa'nın siyasi görüşlerinin, birçok müslüman tarih ve Siyasetnâme yazarına esin kaynağı olduğu muhakkaktır. Câhiz, İbn Kuteybe, Turtûşî, Seâlibî, Mâverdî, Gazzâlî, Nizâmulmülk, Keykāvus, Zencânî, Şeyzerî gibi birçok müellif onun eserlerini referans olarak kullanmıştır. İbnü'l-Mukaffa'nın düşünce sisteminin kurucu öğelerini oluşturan ilim, ahlak-siyaset ve din gibi temel karakterler, İslam kaynaklı*

[822] Bu eserler arasında kadim Fars krallarının tarihini ihtiva eden kitapların da önemli bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekiyor. İslam siyaset düşüncesinin devlet yöneticilerine nasihat etmek amacıyla meydana getirilen eserlerden müteşekkil kolunda yer alan metinlerin birçoğunda nasihat almak ve tecrübe kazanmak için yönetici veya yönetici adaylarınca okunması tavsiye edilen tarih kitaplarının önemine üçüncü bölümde temas etmiştik. Bk. Bu konuda hatırlanması gereken bir diğer örnek ise; Mesudî'nin Emevî hilafetinin kurucusu Muaviye'nin okuduğu/okuttuğu kitaplar hakkında verdiği bilgilerdir. Yusuf Şanverdi, *Emevî Halifelerinin Günlük Hayatları*, ed. Recep Bilgin (Ankara: İKSAD Publishing House, 2023), 19.

[823] İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffâ'", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 131-32; İlhan Kutluer, "İbnü'l-Mukaffâ': Düşüncesi", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 135-37.

[824] Antony Black, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*, çev. Sevda Çalışkan ve Hamit Çalışkan (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010), 48-49.

[825] Said Amir Arjomand, "'Abd Allah Ibn al-Muqaffa' and the 'Abbasid Revolution", *Iranian Studies* 27, sy 1/4 (1994), 19.

[826] Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 226-27.

dünya görüşü ile meczedilmiş olarak siyasetnâmelerin de ana karakterini oluşturmuştur.[827]

İran tarihinde, Sâsânî döneminden (226-651) itibaren yazılmaya başlanan ve ortak amacı insanlara ve özellikle yöneticilere yol göstermek olan eserlerin özünü *Avesta'ya* dayanan hikmet ve öğütler oluşturmaktadır. Bu eserler genellikle "enderznâme", "pendnâme", "âyinnâme," "kârnâme" ve "hudâynâme" isimleriyle anılmakta ve birçok eserin adında da bu ifadeler yer almaktadır.[828]

Bu eserler arasında; Sâsânî Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Erdeşîr'e (ö. 242)[829], nispet edilen ve orijinali bugün elde bulunmayan *Ahd-i Erdeşîr*[830] *(Vasiyyet-nâme-i Erdeşîr)* İslam siyaset düşüncesi yazınının erken dönem eserlerinde ve sonrasında Osmanlı'nın tevarüs ettiği birikimde önemli bir yere sahiptir. Kimi zaman doğrudan kaynak eser adı verilerek kimi zaman da Erdeşîr'den nakille hikâye edilen sözler yöneticiye nasihatlerin sık karşılaşılan misalleri arasında yer alır. Hatta Nizâmülmülk'ün *Siyerü'l-Mülûk*'u ve Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u gibi eserlerde karşımıza çıkan ve müteakip asırlarda kaleme alınan benzer eserlerde de rastladığımız "din ve mülk kardeştir/ikiz kardeştir" mealindeki sözün Erdeşîr'e ait olduğu da söylenmektedir.[831] Erdeşîr ile bağlantılı olduğu düşünülen meşhur bir diğer eser de *Nâme-i Tansar* (Tansar'ın Mektubu) olarak anılmaktadır.[832]

Kadim İran kültüründen tevarüs edilen birikim konusunda zikredilmesi gereken en önemli şahsiyetin, adaletiyle meşhur Sâsânî Kralı Nûşîrevân (Enûşîrevân, Nûşinrevân) (ö. 579) olduğunu söylersek mübalağa etmiş olmayız. Yöneticilere nasihat yazınında olmazsa olmaz konuların başında geldiğini söyleyebileceğimiz "adalet" söz konusu olduğunda, geçmiş dönem hükümdarlarından hikâye edilen örneklerde belki de en sık

---

[827] H. Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy 2 (2004): 8.

[828] Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyet'e Kadar)*, 2. bs (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 439-71.

[829] Babasına nispetle Erdeşîr-i Bâbek, Erdeşîr b. Bâbek veya Erdeşîr-i Bâbekân adlarıyla da anılmaktadır. Tahsin Yazıcı, "Erdeşir", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 284; Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyet'e Kadar)*, 346.

[830] Erdeşîr'in oğluna nasihatlerini içeren eser Pehlevîceden Arapçaya aktarılmış ve eserin muhtevası Arapça tercümeler vasıtasıyla görülebilmiştir. Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyet'e Kadar)*, 466. Bunun yanında, Erdeşîr'in hayat hikâyesini konu alıp onun devlet yönetimindeki uygulamalarına yer veren *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân* adlı destansı bir eser de kaleme alınmış ve günümüze ulaşmıştır. Yıldırım'ın aktardığına göre Firdevsî de Şehnâme'sinde bu eseri kaynak olarak kullanmıştır. Yıldırım, 348-49; Yazıcı, "Erdeşir", 284.

[831] Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyet'e Kadar)*, 347-48.

[832] Balcı, *Taşa Kazınmış Sözler: İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*, 150. Tansar ve bu mektubun sıhhati ile ilgili muhtelif görüşler de vardır. Bk Nimet Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyet'e Kadar)*, 428, 470-71; Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk*, 67.

rastlanılan kahraman odur. Nitekim kimi metinlerde onun adı karşımıza Nûşirevân-ı Âdîl şeklinde de çıkabilir. Nûşirevân konusundaki atıflar o hadde varmıştır ki Hz. Muhammed'in "Ben âdil bir padişah zamanında dünyaya geldim" mealinde bir hadisi olduğu dahi kayıtlara geçmiştir.[833]

Nûşirevân'a nispet edilen *Hitâbe-i Enûşirevân*, *Ahd-i Enûşirevân*, *Kârnâme-i Enûşirevân*, *Nâmehâ-yı Enûşirevân*[834] adıyla zikredilen eserler olduğunu müşahede etmekteyiz. Bu eserlerin sıhhatleri konusunda da muhtelif görüşler olmakla birlikte biz şimdilik meseleye İslam ve Osmanlı yazınındaki genel kabul veçhesinden bakacağız. İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem* adlı eseri vasıtasıyla içeriğinden haberdar olduğumuz ve iki bölümden oluşan *Hitâbe-i Enûşirevân*'ın ilk bölümünün bizzat Nûşirevân tarafından yazıldığı düşünülmektedir.[835]

Zikredilen eserler arasında en meşhuru ise *Ahd-i Enûşirevân*'dır. Yıldırım, bu konuda *el-Fihrist* yazarından şu bilgileri aktarır:

> *İbn Nedim'e göre Enuşirvan'a ait olduğu söylenen üç ayrı Ahdname vardır. Bunlardan birisi Ahd-i Hüsrev Enuşirvan Be Pesereş Hürmüz adını taşır ve oğlu Hürmüz'e hükümdarlığı teslim ederken verdiği öğütlerine; oğlunun da Enuşirvan'a cevaplarına yer verir. İkincisi, Kitabu Ahd-i Kisra ila men edreke't-ta 'lime min beytihi adıyla Enuşirvan'ın ailesinden herkesi muhatap almaktadır. Üçüncüsü de, Ahd-i Hüsrev Enuşirvan Be Pesereş adını taşımaktadır. Muhtemelen söz konusu üç ahdname, aslında tek bir kitap halindeyken farklı yazarlar tarafından Arapça çevirileri kullanılmış ve kullanılan bölümler yukarıda belirtilen ayrı ayrı isimlerle anılmıştır.*[836]

Nûşirevân'ın İslam nasihat yazını içerisindeki yeri ve tesiri detaylı bir çalışmaya konu olacak mahiyettedir. Nûşirevân'a nispet edilen eserlerin Osmanlı yazınında daha çok nasihatname/pendname olarak nitelenen ve hacimce küçük oldukları için kitaptan ziyade

---

[833] Birçok yazar tarafından aktarılan bu hadisin Osmanlı yazınındaki erken bir örneğini Amâsî'nin *Mir'ât*'ında görüyoruz: *Resûlullâh zamân-ı Anûşîrevân'da vücûda ve zuhûre geldüğiyle iftihâr kıldı ve didi ki; "vulidtu fî zamâni'l-meliki'l-'âdil*". Bk. Yılmaz, *Sultanların Aynası (Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk)*, 406-7. Bu alıntı Amâsî'nin mezkûr eserini yazarken kullandığı iki kaynaktan birisi olan Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'undan aktarılmış olmalıdır. Bk. Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhatü'l-Mülûk*, haz. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlimiyye, 1988), 46. Aynı hadis, Nizamülmülk'e atfedilen *Siyerü'l-Mülûk*'un ikinci faslında da yer almaktadır. Hz. Muhammed'in onun zamanında doğduğunu ve onu "melik-i âdil" olarak adlandırdığını ifade eden erken dönem kaynaklarından bir diğeri ise Zencânî'nin (1228'de hayatta*) Letâ'ifü'l-Alâ'iyye*'sidir. Bk. Zencânî, *Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyasetnâme*, çev. H. Hüseyin Adalıoğlu, 2. bs (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 117.

[834] *Dinkerd'in Altıncı Kitabı* adıyla bilinen ve Pehlevîce yazılmış öğüt kitapları arasında önemli bir yeri olan eserin içerisinde yer alan kimi öğütlerin de Nûşirevân'a ait olduğu aktarılmaktadır. Yıldırım, *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyet'e Kadar)*, 452.

[835] Yıldırım, 549-60.

[836] Yıldırım, 468.

risale olarak addedilebilecek tercümeleri olduğunu da belirtmek gerekir. Bunlar arasında en eski ve maruf olanlarından birisi Ahmed-i Dâ'î'nin manzum olarak kaleme aldığı ve kısaca *Vasiyyet-i Nûşirevân* olarak bilinen *Vasiyyet-i Nûşirevân-ı Âdil Be-Püsereş Hürmüz-i Tâcdâr* adlı tercümesidir.[837] Bu metinlerin kaynağının sıhhati konusunda hüküm vermek için kapsayıcı ve detaylı araştırmalara ihtiyaç olduğunu belirtmek gerekiyor.[838] Bu nedenle biz işaret ettiğimiz kadarıyla iktifa etmek durumundayız.

Nûşîrevân'ın veziri olarak anılan Büzürcmihr ve ona nispet edilen metinler (*Yâdgâr-ı Bozorgmihr*, *Âdâb-ı Bozorgmihr*/*Pendnâme-i Bozorgmihr*)[839] de yöneticilere nasihat geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Bu bilge (sâhib-tedbîr) vezirin adına ve sözlerine sıklıkla Nûşirevân'ın adaletli yönetiminin hasıl edileceği hikâyelerde rastlarız. Bununla birlikte, vezirlik söz konusu olduğunda ideal vezirin sahip olması gereken özelliklerin neredeyse tamamını taşıyan kişilerin başında da onun geldiğini görmekteyiz. Kadim İran birikimi bağlamında Nûşirevân'ın "adâlet"le, Büzürcmihr'in ise "vezâret"le ön plana çıktığını söylemek mümkündür.[840] Bununla beraber, Nûşirevân'a atfedilen eserlerin sıhhati konusundaki belirsizliğin vezirine atfedilen eserler/sözler için de geçerli olduğunu belirtmeliyiz.

Nûşirevân'ın bir mecliste Büzürcmihr'e sorduğu sorular ve karşılığında aldığı cevaplardan müteşekkil olduğu söylenen meşhur bir risale vardır. *Zafernâme* adıyla tanınan bu eserin Sâmânî hükümdarı Nuh b. Mansûr'un (ö. 999'dan sonra) emriyle İbn Sînâ tarafından Pehlevîceden Farsçaya tercüme edildiği düşünülmektedir.[841] Müjgân Çakır, söz konusu eserin 13 Türkçe tercümesi olduğunu söyler.[842] Bu tercümelerin yanında eserin birisi 16. yüzyılda diğeri 19. yüzyılda yazılmış iki şerhi olduğunu da Ermiş

[837] Emine Yeniterzi, "Ahmed-i Dâ'î'nin Vasiyyet-i Nûşirevân Adlı Mesnevisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 19 (2006): 1-30.
[838] Dâ'î'nin eserine benzer şekilde kaleme alınmış diğer iki örnek için bk. Müjgan Çakır, "Râhatü'l-İnsân (Pend-nâme-i Enûşîrvân)'ın Türkçe Bir Tercümesi", *Turkish Studies* 7, sy 3 (2012): 723-35; Halil Sercan Koşik, "Nûşirevân Âdil'in Hikmetlerini İçeren Mensur Bir Nasihat-Nâme", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 6 (2014): 135-44.
[839] Yıldırım, 454, 459.
[840] Yılmaz, *Sultanların Aynası (Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk)*, 67.
[841] Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 1457-001 3b-16b; Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri Roman Hikâye, 109, 2a-3a. (19. Yüzyılda istinsah edildiği belli olan bu nüsha M. Çakır tarafından yayınlanmıştır).
[842] Müjgan Çakır, *Öğütler Kitabı: Râhatü'l-İnsân ve Zafer-Nâme Metinleri* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 79. Ayrıca Bk. Müjgan Çakır, "Büzürcmihr-i Hakîm'in Nûşirevân-ı Âdil Adına Yazdığı Zafer-nâme'nin Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Bir Zafer-nâme Tercümesi", içinde *Ahmet Atilla Şentürk Armağanı*, ed. Ahmet Kartal ve Mehmet Mahur Tulum (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013), 167-69.

Dandan'ın çalışmasından öğreniyoruz.[843] Bu eserin kimi yazmalarda *Zafernâme-i Nûşirevân- 'Âdil* şeklinde kaydedildiği de vakidir.[844] Bu nispet yanlışlıkla olabileceği gibi, Nûşirâvân'ın bu nasihatlere uyarak amel etmesinden dolayı da olabilir.[845]

Burada son olarak İnalcık'ın, *Kutadgu Bilig*'de İran ve Hint siyasi düşüncesinin izlerini sürdüğü makalesinde vardığı şu sonucu aktaralım:

> *Kutadgu Bilig'de devlet anlayışının, siyaset ve ahlak kurallarının geniş ölçüde Hint-İran kaynaklarına dayandığında kuşku yoktur. Bu kavramlar bütün Müslüman milletlerin ortak kültürü hâline gelmişti. Yusuf Has Hâcib'in X-XI. yüzyılda Doğu İran'da ve Mâverâünnehir'de kuvvetle canlanmış olan eski İran geleneklerini ve buna dair eserleri tanımış olması normaldir.*[846]

İbn Ferîğûn'un (ö. 10. yy?) *Cevâmî'u'l-'Ulûm*'da kâtiplerin okumaları gereken kitaplar arasında *Kelîle ve Dimne* ile birlikte *Ahd-i Erdeşîr* ve Nûşirevân'ın risalelerini saydığını da burada hatırlatmalıyız.[847]

Hint kültür ve edebiyatının zeminini büyük oranda kutsal kabul edilen kitaplar oluşturur. Hindu geleneğine göre kutsal kitaplar Şruti (vahiy) ve Smriti (gelenek) olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Şruti türünden metinlerin Tanrı tarafından "rişi" adını alan rahiplere vahiy yoluyla verildiğine inanılır. Smriti koleksiyonu ise ilhama dayalı olduğu kabul edilen ve gelenek içerisinde şekillenen metinlerden oluşur.[848] Şruti koleksiyonunu *Vedalar*, *Brahmanlar* ve *Upanişadlar*; Smitri koleksiyonunu da *Vedangalar*, *Dharma Sutra* ve *Dharma Şastralar*, *Puranalar*, *Destanlar* ve *Tantralar* oluşturur.[849]

---

[843] Ermiş Dandan, "Büzürcmihr'in Zafername'sinin Türkçe Bir Şerhi: Osman Rasih'in Mükâlemât-ı Edebiyye'si", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 7, sy 15 (2021): 184.

[844] Süleymaniye Kütüphanesi'nin Yazma Bağışlar koleksiyonunda 1457-001 numarasıyla kayıtlı olan ve Nasîhat-i İskender başlığınıyla kaydedilmiş mecmuanın 3b-16b varakları arasında yer alan eser mecmuanın zahriyyesindeki kayıtlarda Zafernâme-i Nûşirevân şeklinde, risalenin başlığında ise *Fî Beyân-ı Zafer-nâme-i Nûşi'r-revân-ı 'Âdil* şeklinde kaydedilmiştir. Mecmuanın içeriği ve mezkûr risalenin metni için bk. Merve Yapıcı, "Süleymaniye Kütüphanesi 1457 Numarada Kayıtlı Mensur Mecmuadaki Zafer-nâme-i Nûşi'r-revân Üzerine", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi* 2, sy 2 (2021): 140-41, 146-49.

[845] Risalenin, Çakır tarafından tespit edilen 13 nüshasının 4 tanesi herhangi bir başlık taşımazken diğer 9 nüshanın her biri birbirinden farklı başlıklara sahiptir. Çakır, "Büzürcmihr-i Hakîm'in Nûşirevân-ı Âdil Adına Yazdığı Zafer-nâme'nin Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Bir Zafer-nâme Tercümesi", 167-69.

[846] Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", içinde *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, 11. bs (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 23.

[847] Moradi Tadi, *Cereyân-ı Siyâsetnâmenevîsî der-Târîh-i Endîşe-i Siyâsî-yi Siddehâ-yı Miyâne-i Îrân*, 79-80.

[848] Kürşat Demirci, "Hinduizm", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 113.

[849] Demirci, 113.

Kadim Hint kültürünün dünya edebiyatına etkisi olan asıl ürünleri ise masal türündedir. Hiç şüphesiz bu masalların arka planında yukarıda zikredilen kutsal metinler yer almaktadır. Daha sonraki edebî eserlerde izlerini gördüğümüz insanların ve onlar arasındaki ilişkilerin hayvanlar üzerinden anlatılması, insan bedenini terk eden ruhun daha sonra hayvanlarda doğabileceği inancına dayanmaktadır. Hint kültüründeki siyasi düşüncenin zeminini kutsal metinler oluştururken onların nesillerden nesillere, yüzyıllar boyunca aktarılmasını sağlayan ise masallar olmuştur.[850]

İbnü'l-Mukaffâ'nın Pehlevîceden Arapçaya çevirisiyle İslam devlet yönetimi düşüncesinin kaynakları arasına giren ve daha sonra Farsçaya tercümeleri vasıtasıyla Doğu ve Batı Türkçesine defalarca tercüme edilen *Kelîle ve Dimne,* yöneticilere yol gösteren yazın içerisinde hem İslam dünyasında[851] hem de Osmanlı'da çok önemli bir yere sahip olmuştur.[852]

İbn Ferîğûn'undan yukarıda aktarılan bilgilere ek olarak, *Ahbâru't-Tıvâl*'de Hüsrev'in, düşmanı olan Behrâm hakkında bilgi toplamak için görevlendirdiği adamının Behrâm'ın her gittiği yerde *Kelîle ve Dimne* kitabını okuduğunu söylemesi üzerine "*Behram'dan hiçbir zaman şimdi korktuğum kadar korkmamıştım; çünkü onun daima Kelîle ve Dimne kitabını okuduğundan haberdar oldum. O kitap insana kendi düşüncesinden daha üstün bir düşünce ve ileri görüşlülük sağlar ve onda adap ve zekâ gizlidir."*[853] dediğini hatırlamak faydalı olacaktır.

Kelîle ve Dimne'nin İbnü'l-Mukaffâ tercümesine dayanan ve Kâtip Çelebi'ye nispet edilen[854] eserin mukaddimesinde verilen bilgiler de yukarıdaki kayıtları muhkem kılan bir başka delil olarak karşımıza çıkmaktadır:

---

[850] Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*, 117.
[851] Louise Marlow, "Among Kings and Sages: Greek and Indian wisdom in an Arabic Mirror for Princes", *Arabica*, sy 60 (2013): 25-26, 37-38.
[852] Bk. bu tez, 297-300.
[853] Moradi Tadi, *Cereyân-ı Siyâsetnâmenevîsî der-Târîh-i Endîşe-i Siyâsî-yi Siddehâ-yı Miyâne-i Îrân*, 80.
[854] Yazar, bu eserin Kâtip Çelebi'ye aidiyeti üzerinde durmuş ve bu ihtimalin güçlü olduğunu çeşitli delillerle ortaya koymuştur. Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 859-65. Biz de bu eserin Kâtip Çelebi'ye ait olma ihtimalinin çok yüksek olduğu kanaatindeyiz. Zira mütercimin dibace kısmında (1b-6a) "padişahın gerekliliği"ni delillendirmek üzere kurduğu cümleler İbn Haldun'un *Mukaddime*'de bu konuda yer verdiği düşüncelerinin yeniden söylenmiş hâli gibidir. Kâtip Çelebi'nin de İbn Haldun'un bu eseriyle olan münasebeti göz önünde bulundurulduğunda [bk. Kâtip Çelebi, *Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel*, haz. Ensar Köse (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 62-85.; Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century* (Boston: Brill, 2018), 285-94.] bahse konu ihtimalin yüksekliği daha anlaşılır hâle gelecektir.

Pes sîret-i pâdişâhân-ı sâhib-i 'adl ü insâfı ta'yîn ve keyfiyyet-i mu'âmele-i re'âyâ vü berâyâyı tebyîn emr-i ehemm ü lâzım olmağın hükemâ-i mütekaddimîn ve 'ulemâ-i sâlifîn bu kitâb-ı sa'âdet-'unvânı bâ'is-i meyl-i tıbâ' olmağ-içün vuhûş u tuyûr u sibâ' lisânundan ke'l-bünyânu'l-mersûs tarz-ı hâs u nemet-i mahsus üzerine hikmet ü meyâmin ü mev'izeti münderiç eyleyüp te'lîf ü tasnîf u terkîb u tarsîf itmişlerdür […] *yâr-ı kâmkâr ki cibilleti 'adl ü insâf ve fıtratı fazl u i'tâf üzerine olup re'âyâ ile hüsn-i mu'âmle ve anlara ihsân u mücâmele kasd itmişlerdür bu nüsha-i pür-hikmete meyl ü mahabbet gösterüp şânına i'tinâ ve bununla gayrdan istiğnâ itmişlerdür.*[855]

Hint orijinli masallar üzerinden nasihatler veren bir başka eser ise Çukasaptati/Şukasaptati (Papağanın Yetmiş Hikâyesi) 'dir. Sanskritçe olarak yazılmış olan eser evvela Farsçaya, daha sonra Türkçe ve birçok dile tercüme edilmiştir.[856] Farsça tam ve düzenli tercümelerinden birisi Ziyaeddin Nahşebî'ye (ö. 751/1350?) ait olan ve Osmanlı döneminde de II. Bâyezid, I. Süleyman, II. Osman ve III. Murad gibi padişahlar adına[857] Türkçeye tercüme edilen hikâyeler,[858] genel ahlaka dair nasihatler içermekle birlikte, şehzadelerin eğitimleri için kullanılmış olmaları[859] bakımından da önemlidir. Eserin bizde daha çok *Tûtînâme* adıyla anılmasının sebebi de Nahşebî'nin tercümesine *Tûtînâme* adını vermesi olmalıdır. Bu eser de *Kelîle ve Dimne*'de olduğu gibi çerçeve hikâyelerden oluşmaktadır.[860]

Yukarıda, Emevî ve Abbâsî dönemlerindeki çeviri faaliyetlerine kaynak olan eserlerin önemli bir kısmının Yunanca olduğuna işaret etmiştik. Özellikle Aristo ve Eflâtun'a nispet edilen eserlerin tercüme, şerh ve haşiye gibi çeşitli telif kanallarıyla İslam havzasına aktarılması, bu eserlerin siyasete müteallik olanları vasıtasıyla, İslam siyaset düşüncesine kaynaklık eden önemli bir kolun da teşkil edilmesine vesile olmuştu. İbnü'l-Mukaffâ'nın

[855] Kethüdâzâde Ahmed b. Hemdem Süheylî, *Tercüme-i Süheylî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emîrî Edebiyat, 369) 5a. Kütüphane kataloğunda, eserin zahriyyesindeki kayıtlar ve dikkatsizlikten kaynaklı olarak yazar/mütercim ve eser adlarının yanlış yazılmış olduğuna dikkat edilmelidir.
[856] Eser ve tercümeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Sona, "Türk Edebiyatında Tûtînâme Hikâyeleri (İnceleme-Tenkitli Metin)" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazi Üniversitesi, 2012), 1-30.
[857] Eserin Osmanlı Türkçesine yapılmış iki tercümesi olmakla birlikte bu tercümelerin mütercimleri ve kime sunuldukları konusunda net bir bilgi yoktur. Sona, 8-29; Anonim, *Tûtînâme (Giriş-Tenkitli Metin- Sözlük-Tıpkıbasım)*, haz. Bekir Direkci (Konya: Palet Yayınları, 2019), 12.
[858] Rıza Kurtuluş, "Nahşebî, Ziyâeddin", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 309; Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 865-68.
[859] Tahir Alangu, "Tutiname – Eski Bir Masal Kitabı", *Yeni Dergi: Aylık Sanat Dergisi (Masal ve Edebiyat Özel Sayısı)*, 1996, 156.
[860] Sona, "Türk Edebiyatında Tûtînâme Hikâyeleri (İnceleme-Tenkitli Metin)", 100.

Pehlevîceden Arapçaya aktardığı eserleri de hesaba katarsak[861] Yunan mirasının dolaşıma girdiği tarihi daha geriye götürmek mümkündür. Bununla birlikte, İslam ve Osmanlı siyaset düşüncesini şekillendirecek derecede bir etkinin Fârâbî ve İbn Sîna kanalıyla yayıldığını söylemek mümkündür. Devlet yöneticilerini muhatap alan nasihatnameler bağlamında Yunan mirası sadece bu türden eserlerden ibaret değildir. Yönetici veya yönetici adayını muhatap alan nasihatnamelerin önemli bir kısmında Sokrat, Eflâtun, Aristo ve başka Yunan filozofların devlet yönetimine müteallik sözleri, muhataba delil gösterilen örnekler arasında yer almaktadır. Kur'an'da kendisi hakkında bilgi verilen Zülkarneyn'in Makedonya kralı olan İskender[862] ve onun hocasının da Aristo olduğu düşüncesinde olan çoğu edebî eserin yazarı bu bağlamda Aristo'nun sözlerini ve İskender ile olan diyaloglarını hikâye etmişlerdir. Bu meyanda İskendernâme literatürü ve bu literatürün Türkçe yazındaki ilk örneği olan Ahmedî'nin *İskendernâme*'si Yunan mirasının tevarüsü konusunda önemli bir örnektir.

Ahmedî, kendisinden önce bu konuda yazılmış eserleri telif ederek yazdığı bu eserin "Nasâyih Cüsten-i İskender ez-Hükemâ-yı Yûnân"[863] başlıklı bölümünde, İskender'in tahta geçtikten sonra etrafındaki âlimlerle sohbeti esnasında onlardan kendisi için birer "nâme" yazmalarını istediği aktarır. İskender, hükemâdan memleket düzeninin ne ile olacağını tefekkür etmelerini ve her birinin bu konuda içerisinde faydalı nasihatlerin yer aldığı birer mektup yazmalarını ister. Ve İskender şunları da ekler: Sizin bana yazmış olduğunuz sözleri duyup onlarla amel ettiğimde devletim/talihim artsın:

---

[861] Durmuş, "İbnü'l-Mukaffâ'", 133. İbnü'l-Mukaffâ'nın Aristo'dan tercüme ettiği eserlerin ona değil, oğlu Muhammed'e ait olması ihtimali üzerinde de durulduğunu belirtmeliyiz. Bk. F. Gabrielli, "İbn al-Mukaffa", içinde *Encyclopaedia of Islam (Second Edition)* (Leiden: Brill, 1986), 883.

[862] Kehf Suresinde (18/83-98) üç defa zikredilen Zülkarneyn'in kişi ismi mi yoksa lakap mı olduğu konusunda belirsizlik olmakla birlikte, hâkim görüş bu adın bir lâkap olduğudur. İki öğeden meydana gelen bu adın ikinci öğesi olan "karn"ın hangi anlamıyla kullanıldığı; mecazi anlamla mı yoksa temel analmıyla mı kullanıldığı net olmadığından lakap veya isim olarak kullanılan bu terkibin net bir izahını yapmak pek mümkün değildir. Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 564. Zülkarneyn'in M.Ö. 323'te vefat edip Aristo'nun talebesi olan Mekadonya kralı İskender olduğu görüşü ise Mes'ûdî, İbn Sînâ, Fahreddîn er-Râzî ve başka âlimler tarafından zikredilen bir bilgidir. Öztürk, 566. İskender-i Zülkarneyn terkibi de bu düşüncenin bir ürünü olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Buna mukabil bu iki kişinin birbirinden farklı yerlerde, farklı zamanlarda ve daha da önemlisi farklı itikatlarda olan [(İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve İbn Kesîr gibi Selefî âlimler onu müşrik olarak kabul ederler) Öztürk, 566.] iki ayrı şahsiyet olduğu, özellikle son zamanlarda önceki görüşe nispetle daha makbul görülmektedir. Konunun bize çalışmamıza tarafın göre ise; İskender araştırma konumuzu oluşturan eserlerin kahir ekseriyetinde Kur'an'da zikredilen Zülkarneyn ile aynı şahsiyete birleşmiştir. Böyle olduğunda onun ehl-i İslam olarak algılanması ve hocası Aristo ile birlikte bu şekilde yansıtılması daha anlaşılı hâle geliyor. Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Kaya, "İskender", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000); İsmail Ünver, "İskender: Edebiyat", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000).

[863] İskender'in Yunan hakîmlerden/filozoflardan nasihat istemesi.

Söz budur böyle idelüm i'tikâd / Kim bulavuz dünye 'ukbîde murâd
Dâniş ile siz dahı bir iş idün / Mülk nazmı neyledür endîş idün
Dördünüz dört nâme yazun sûdmend / Ki ola her bir nâmede coh dürlü pend
Tâ ki ol sozleri sizden işidem / Devletüm arta çün anı iş idem
Mülkden ol kişi ola sûdmend / Kim duta çün dûstdın işide pend[864]

Bu istek üzerine Eflâtûn (Nasîhatnâme-i Eflâtûn Hakîm),[865] Aristoteles (Pendnâme-i Mu'allim-i Evvel Aristatâlîs Hakîm),[866] Hipokrat (Pendnâme-i İmâm-ı Hükemâ bokrât Hakîm)[867] ve Sokrates (Nasîhat-nâme-i Sokrât Hakîm)[868] nasihatnamelerini yazıp İskender'e sunarlar. Tarihsel bağlam içerisinde düşündüğümüzde bu dört hakîmin de aynı anda aynı mekânda bulunuyor olması elbette muhaldir. Ancak, burada aslolan temsil üzerinden nasihat vermektir. Nitekim Ahmedî de bu bölümün akabinde bu temsil içerisinde kimin neye karşılık geldiğini açıklar.[869]

İskender'e Aristo ve diğer hükemâ tarafından verildiği söylenilen nasihatler, devlet yöneticilerini veya yönetici adaylarını muhatap alan nasihatnamelerin kahir ekseriyetinde sıklıkla hikâye edilen misaller arasında yer alır. Ancak, bu misallerin ana kaynağı belirsizdir. İskendernâme külliyatında kimi zaman İskender'in tahta geçtikten sonra nasıl davranması gerektiğini öğrenmek için hocalarından nasihat istediği için bu bölümde yer alan nasihatler kimi zaman da bu eserlerin sonunda yer almaktadır.[870] Bu nasihatlerin muhtevasıyla büyük oranda benzerlik gösteren kimi yazmalarda ise mezkûr nasihatler birbiri ardınca sıralanmış vaziyette karşımıza çıkmaktadır. Avcı, *Aristâlis Hakîmün*[871] *İskender-i Zü'l-karneyn'e Söyledügi Nasîhatleridür* başlıklı bu kabilden bir risaleyi tanıttığı çalışmasında mezkûr nasihatleri 11 nüsha üzerinden ortaya koymuştur.[872] Bu risalelerin İskendernâme külliyatında yer alan mezkûr bölümlerle ilgilerini ve

[864] Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Yaşar Akdoğan ve Nalan Kutsal (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 271. Metinde tarafımızca daha uygun olduğu düşünülen bazı imlâ değişiklikleri yapılmıştır.
[865] Ahmedî, 271-75.
[866] Ahmedî, 275-81.
[867] Ahmedî, 781-85.
[868] Ahmedî, 285-90.
[869] Ahmedî, 292-93.
[870] İsmail Avcı, içinde *Ahmedî Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Ahmedî Sempozyumu, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, 2018), 183-84.
[871] Söz konusu eserin iki nüshasının başlığından nasihatleri verenin Aristo değil, Eflâtun olduğu anlaşılmaktadır. Avcı, 176.
[872] Avcı, 175-76.

benzerliklerini de ortaya koyan Avcı, yine de bu metinlerden hangisinin daha önce yazıldığı sorusuna net bir cevap verilemeyeceğini ifade eder.[873]

Gazzâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta emirlerin uygulamalarında dikkat edilmesi gereken şeyleri dört madde hâlinde sıraladıktan sonra hikâye ettiği hadiselerden birisi İskender ile Aristo arasında geçen adalet ve şecaatten hangisinin öncelenmesi gerektiği konusundaki sohbettir.[874] Gazzâli bundan sonra ise Sokrat'tan şu sözü aktarır: "*Bu dünya adaletten mürekkep bir binektir. Onun üzerine zulüm ve işkence yükletile yükletile sükûneti kalmamış, bu yüzden yok olması mukarrerdir."*[875] Mustafa Âlî, padişahın ukalâ ve hükemâ ile bir arada bulunması gereği konusunda açıklamalarda bulunurken İskender'in Eflâtun ve Aristo ile olan bağını örnek verir.[876] İskender ile Aristo'nun diyaloğu üzerinden nasihat veren isimlerden birisi de Kadızâde Mehmed İlmî'dir (ö. 1045/1635).[877] Sarı Abdullah Efendi'nin[878] eserinde ise v Aristo, vezirlere örnek gösterilen bir şahsiyet olarak karşımıza çıkar. 18. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı kadısı olan Şeyh Seyyid Sâlih Mardînî'nin (1718'de hayatta) *Nasîhatü'l-Mülûk* olarak tavsif edilen eserinin "muzaffer hükümdarların alâmetine dair" başlıklı sekizinci bölümünde kısa bir duanın ardından muzaffer hükümdarın alâmetlerini Eflâtun-ı Hakîm'den aktarıla gelen bir sözü zikretmek suretiyle açıklar.[879] Bunun gibi örnekleri devlet yöneticilerine nasihat literatürünün başka birçok eserinden örneklemek mümkündür.

Bütün bunlara ek olarak; Aristo ve Eflâtun'a (ve bununla birlikte yukarıda siyaset yazını için önemi üzerinde durulan Nûşirevân ve Büzürcmihr'e) atfedilen kimi eserler de vardır ki bu eserleri onların yazdığına dair sağlam bir karine olmamasına karşın kimi müellif veya mütercimler eserlerini bu metinleri kaynak alarak yazdıklarını belirtirler. Siyasete müteallik eserlerin Osmanlı Türkçesine tercümeleri üzerine yaptığı araştırmasında Kavak bu konuya dikkat çeker. Kavak, daha ziyade nasihatname/pendname olarak nitelenen bu türden metinlerin doğrudan Osmanlı müellifleri tarafından yazılmış olma ihtimalinin de

---

[873] Avcı, 189.
[874] İmam-ı Gazâlî, *Mülkün Sultanlarına... (Nasihatü'l-Mülûk)*, çev. Osman Şekerci, 2. bs (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020), 82.
[875] İmam-ı Gazâlî, 83.
[876] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, haz. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 326.
[877] Kadızâde Mehmed İlmî, *Kadızâde Mehmed İlmî'nin Siyasi Nasihatnâmesi: Mesmû'atü'n-nekâyih mecmû'atü'n-nesâyih*, haz. Recep Yiğit ve Sibel Özil Erdağı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2023), 51.
[878] Murat Bütün, "Sarı Abdullah Efendi, Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk (1b-109b): İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin" (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019), 203, 206, 211, 213, 241.
[879] Şeyh Seyyid Sâlih Mardînî, *Nasîhatü'l-Mülûk: İslam Devletinin Nizamı için Siyasi Nasihatler*, çev. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Yayınları, 2024), 57.

göz önünde bulundurulması ve müellif/mütercimlerin bu şahsiyetlerin prestijinden yararlanmak için böyle bir yol tutmuş olup olmadıkları meselesinin irdelenmesi gerektiğini ifade etmiştir.[880]

İslam öncesi Arap kültürünün ve bununla birlikte İslam sonrasında Emevî ve Abbâsî gibi Arap soylu hanedanlar dönemlerinde hüküm sürmüş yöneticilerin mirası da yönetici adaylarını muhatap alan nasihatnamelerde kendisine yer bulmuştur. İslam sonrası mirastan kastımız, Arapların kendilerine has âdet ve geleneklerinin izlerini taşıyan malzemedir. Adalıoğlu, İslam öncesi Arap kültüründen tevarüs edilen bilgilerin daha ziyade tarih kitapları vesilesiyle olduğunu ifade eder.[881] Örneğin; Mes'ûdî (ö. 345/956) *Mürûcu'z-Zeheb* adlı eserinde Emevî hilâfetinin kurucusu Mu'âviye b. Ebû Süfyan'ın (ö. 60/680) günlük hayatını anlatırken onun, gecenin üçte birlik bölümünde Arap toplumlarının haberlerini, başta Acem hükümdarları olmak üzere geçmiş hükümdarların devleti nasıl yönettiklerine dair bilgiler edinebileceği kaynakları okuduğunu aktarıyordu.[882]

Muhtelif eserler vasıtasıyla Osmanlı siyaset düşüncesini havi eserlere de aktarılan geçmiş dönem yöneticilerinin âdet, davranış ve uygulamaları, bir yönüyle onların ait oldukları kültür mirasının da aktarımı anlamına gelmektedir. Bu meyanda kimi eserlerde Çin kültürünün siyasete müteallik birikiminin izlerini görmek de mümkündür. S. M. Arsal, Konfüçyüs'ün eserlerinden bazılarının Uygurcaya tercüme edildiğini gösteren delillerin mevcut olduğunu ve onun ahlak, hukuk ve devlet hakkındaki görüşleriyle Yusuf Has Hâcib'in fikirleri arasında inkâr olunamaz benzerlikler olduğunu söylemektedir.[883] H. İnalcık ise, bu gibi fikirlerin yaygın olduğunu fakat belli kimselerin tesirini kanıtlamak için daha net bilgilerin tespit edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.[884] Türklerin uzun yıllar boyunca içli dışlı oldukları/olmak zorunda kaldıkları Çinliler ile aralarında muhtelif veçhelerden bir etkileşim olduğu muhakkaktır. Ancak, bu etkileşimin ahlak, hukuk ve

[880] Özgür Kavak, "Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy 64 (2023): 40. Kavak'ın aynı yerde "*Osmanlı muhitinde Eflatun ve Aritoteles'e nispet edilen Türkçe metinlere dair kapsamlı bir inceleme"*ye olan ihtiyaca yaptığı vurguyu da tekrar etmekte fayda görüyoruz.
[881] Adalıoğlu, "Siayasetnamelerin Klasik Kaynakları", 13.
[882] Yusuf Şanverdi, *Emevî Halifelerinin Günlük Hayatları*, ed. Recep Bilgin (Ankara: İKSAD Publishing House, 2023), 48-50. Ayrıca bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdâresi*, çev. Hamdi Aktaş (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 19.
[883] S. Maksudi Arsal, *Türk Hukuk Tarihi (İslamiyetten Önceki Devir)*, c. 1 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1947), 120.
[884] İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", 13.

siyaset gibi alan özelindeki görünümleri için elbette daha detaylı ve mukayeseli çalışmalara ihtiyaç vardır.

Çin mirasının Osmanlıya veya Türkçe siyaset düşüncesi literatürüne aktarılmasında asıl amilin Emevî ve Abbasî dönemlerindeki fetihler ve yukarıda zikredilen tercüme faaliyetleri olduğunu söyleyebiliriz.[885] Ancak; Yunanca, Süryanice, Hintçe ve Pehlevîce gibi dillerle kıyas edildiğinde bunun oldukça sınırlı olduğunu da belirtmek gerekiyor. Muhammed b. Turtûşî (ö. 520/1126) *Sirâcü'l-Mülûk* adlı eserinin mukaddimesinde; eserini kaleme alırken, kadim kültürlerin siyasi tecrübelerini, geçmiş milletlerin ve hükümdarların devlet idaresine dair siyasetleri konusunda kural ve kanunlarını araştırdığını, içlerinden örnek olacak güzel yaşayış ve sözleri derlediğini söyler. Sözünü ettiği geçmiş milletlerin ise Arap, Fars, Rum, Hind, Sind ve Sind-i Hind olduğunu ilave eder. Kitabın kırk sekizinci bölümüne başlarken; "Bu bölüm Hind, Çin, Sind ve Rum meliklerinin hayatlarından ve uygulamalarından seçildi" der. Turtûşî kitabının altmış üçüncü bölümünü beş fasıla ayırmış; sırasıyla İran, Hind, Rum, Çin ve Arap filozoflarının siyasete dair hikmetli sözlerine yer vermiştir.[886] Benzer aktarımlar bu sahanın diğer bazı örneklerinde, mesela Gazzâlî'nin *Nasîhâtü'l-mülûk*'u ve Zencânî'nin *el-Letâifu'l 'Alâiyye'*sinde, karşımıza çıkar.[887]

Devlet yöneticilerine nasihat literatürünün kaynakları arasında yer verdiğimiz İran, Hint, Yunan, Arap ve Çin mirası müelliflerin genellikle kaynak sıhhatine fazlaca aldırış etmeden aktardıkları sözlerle karşımıza çıkar. Tüm bu mirası içinde barındıran bir nasihatname olması bakımından Abdülkerim b. Mehmed'in (ö. 981/1574) muhtemelen I. Süleyman döneminde kaleme aldığı eser örnek olarak değerlendirilebilir. Devlet yönetimi ile ilgili idarecilere yönelik nasihatlerle birlikte sağlık, cahillerle sohbetin zararları, cimriliğin zararları ve cömertliğin faydaları, ahmaklığın işaretleri konularındaki nasihatlere de yer veren müellifin kendisinden nasihat naklettiği şahsiyetlerin önemli bir kısmı *"Hükemâ-i Fârs", "Hükemâ-i Hind", "Hükemâ-i Çîn", "Hükemâ-i Yûnân/Feylesofân-ı Yûnân"* ve *"Hükemâ-i Bağdâd,"* şeklinde ifade edilir. [888]

[885] Beytü'l-Hikme'de çalışan insanlar arasında Arap, Acem, Türk, Rum, Kıptî, Hind ve Berberî milletlerine mensup kişilerin yanında Çinlilerin de çalıştığına dair malumat için bk. Hızır Ahmed Ataullah, *Beytü'l-Hikme fî Asri'l-Abbasiyyîn* (Kahire: Daru'l Fikri'l Arabi., t.y.), 80'den aktaran: Gazi Erdem, "İslam Kültür Tarihinin İlk Bilimler Akademisi: Beytü'l-Hikme", *Dini Araştırmalar* 16, sy 42 (2013): 70.
[886] Adalıoğlu, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", 5.
[887] Adalıoğlu, 14.
[888] Ramazan Ekinci, "16. Asırda Yazılmış Mensur Bir Nasihat-Nâme: Abdülkerim Bin Mehmed'in Nesâyihü'l-Ebrâr'ı", *Turkish Studies* 7, sy 2 (2012): 429, 432-440.

4.2. Temel Eserler

Klasik Türk edebiyatında yöneticilere nasihat etmek maksadıyla kaleme alınan telif ve tercüme veya telif-tercüme eserlerin önemli bir kısmının ana kaynağı veya kaynaklarından birisi olan eserleri mezkûr eserlerin temel/başat kaynakları olarak kabul ediyoruz. Bu sebeple temel eserler başlığı altında bu eserleri tanıtacak ve bunların edebiyatımızdaki yöneticilere nasihat literatürü üzerindeki tesirlerine işaret etmeye çalışacağız. Temel eserler olarak nitelediğimiz literatürü iki kıstasa göre belirledik. Birbiriyle iç içe olan bu kıstaslardan birincisi, Osmanlı Türkçesine tercüme edilme sıklığı; ikincisi ise Osmanlı siyaset düşüncesi eserlerinin doğrudan veya dolaylı olarak istifade ettiği kaynaklar arasında yer alma sıklığıdır.

Diğer birçok yazın türü gibi, devlet yöneticilerine nasihat literatürü de Osmanlı'da evvela tercüme faaliyetleri ile neşv ü nema bulmaya başlamıştır. Bu bağlamda daha ziyade Fars diliyle yazılmış olan birçok eser, muhtelif tasarruflarını da barındırmakla birlikte, Osmanlı Türkçesine tercüme edilmişlerdir.[889] Ancak, mezkûr tercümelere kaynak olan eserlerden bazıları vardır ki bunlar muhtelif zamanlarda birçok mütercim tarafından Türkçeye aktarılmış ve çoğunlukla devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına ithaf edilmişleridir. Örneğin; Gazzâlî'ye nispet edilen *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* eldeki bilgilere göre en az 14 defa Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. *Kelîle ve Dimne*, Keykâvûs b. İskender'in daha ziyade *Kâbusnâme* adıyla bilinen *Nasîhatnâme*'si, Seyyid Ali Hemdânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'u gibi eserler de kimi zaman padişah, vezir ve sair devlet erkanının, şehzade yahut şehzade hocalarının işaretiyle kimi zaman da mütercimlerin tercihleri neticesinde Türkçeye tercüme edilmiş ve muhataplarının istifadesine sunulmuştur.[890]

Müstakil olarak tercüme faaliyeti yoluyla Osmanlı siyaset yazınını şekillendiren metinler, telif yahut derleme eserlerin kaynaklarından birisi olma yoluyla da bu etkilerini sürdürmüşlerdir. Örneğin; birisi tam ikisi kısmî olmak üzere üç defa Türk diline aktarılan *Mirsâdü'l-İbâd*'ın mezkûr kısmî tercümelere kaynak olan beşinci bölümü, devlet

[889] Siyaset düşüncesini muhtevi eserlerin Osmanlı Türkçesine tercümelerini muhtelif veçhelerden inceleyen kıymetli bir çalışma bu tezin bitimine çok yakın bir zamanda (Haziran 2025) yayımlandı. Özgür Kavak'ın yürütücülüğünü yaptığı bir bilimsel projenin neticesi olan bu çalışmada söz konusu eserler tercüme edilme sebepleri ve tercüme usul ve tasarrufları yönlerinden incelenmiştir. Bu tercümelerin tezimizin konusunu teşkil eden sınıfı hakkında detaylı ve doyurucu bilgi almak için bu esere müracaat edilebilir. Bk. Özgür Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercümeleri (1362-1807)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2025).

[890] Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, 46.

yöneticilerini muhatap alan nasihat yazarlarının en sık istifade ettikleri bölümlerdendir. Bir veya iki defa Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş olmakla birlikte, gerek doğrudan gerekse kaynak alınan eserler vasıtasıyla Osmanlı nasihat yazınına tesir eden eserleri de bu bağlam içerisinde değerlendirmek gerekiyor. Eldeki bilgilere göre sadece bir defa Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş olan Turtûşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk* adlı eseri bunun dikkate değer bir örneğidir. Zira bu eser, yöneticilere nasihat literatürünün en meşhur ve maruf eserlerinden birisi olup temel eserler olarak belirlediğimiz eserlerin birçoğunun da kaynakları arasında yer almaktadır.

Osmanlı nasihat (siyasî nasihatnâme) geleneğini biçimlendiren "temel eserler"in bu niteliklerini, onların Türkçeye tercüme edilme sebepleri arasında da görmek mümkündür. Başka bir ifadeyle, söz konusu eserlerin şekillendirici ve yönlendirici etkileri, Osmanlı'daki çeviri faaliyetlerinin arkasındaki önemli bir gerekçe olarak da karşımıza çıkmaktadır. Türkçeye tercüme edilen siyaset düşüncesi metinlerinin tercüme sebeplerini tasnif eden Özgür Kavak'ın bu tasnif içerisinde belirlediği sınıflardan birisi de "Alanın En İyi Kitabını Tercüme Etmek / Doğru Siyaset Yolunu Göstermek"tir. Bu sınıf altında örnek verilen eserler ise şunlarıdır: Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'si, Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk*, Şeyzerî'nin *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*'u, Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı, Zamahşerî'nin *Rebî'u'l-Ebrâr*'ı, Aristoteles'e nispet Edilen *Sırru'l-Esrâr*, Seyyid Ali Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'u ve *Kelîle ve Dimne*.[891] Aşağıda da görüleceği üzere, türünün ve konusunun farklılığı sebebiyle *Kitâbü'l-Harâc* hariç, burada adı geçen eserlerin tamamı bizim "temel eserler" olarak nitelediğimiz eserler arasında yer almaktadır.

Bu bağlamda önemli olduğunu düşünüp her zaman göz önünde bulundurmaya çalıştığımız bir başka husus da söz konusu eserlerin gerek orijinallerinin gerekse tercümelerinin yazma nüsha[892] sayılarıdır. Zira bu, bir eserin yaygınlığına delalet eden temel unsurlardan birisi ve belki de birincisidir. *Kelîle ve Dimne*'nin Osmanlı dönemindeki en meşhur tercümesi olan *Hümâyunnâme* ile ahlâk yazınının avamdan havasa en çok okunan/dinlenen metinlerinin başında gelen *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin, sayıları yüzün üzerindeki yazma nüshaları bu bağlamda zikredilebilecek iki önemli örnektir.[893]

[891] Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, 99-105.
[892] Matbaanın kurulup işlerlik kazanmaya başladığı 18. yüzyıldan itibaren yazma nüshalara matbu nüshalar da eklenebilir.
[893] Temel eserler başlığı altında söz konusu eserler hakkında buraya kadar verdiğimiz bilgilerin kaynakları aşağıda yer almaktadır.

4.2.1. Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk'u

Ebû Hâmid Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) ait olduğu düşünülen *Nasîhatü'l-Mülûk*'un Fars diliyle kaleme alındığı ve sonradan müellifin öğrencilerinden Ali b. Mübârek adlı bir kişi tarafından Musul atabeğine ithafen *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* adıyla Arapçaya tercüme edildiği yaygın kanaattir.[894] Eserin Arapça tercümesi, Farsça aslından daha çok yayılmıştır. Bu doğrultuda eserin Osmanlı döneminde yapılmış tercümelerinin büyük kısmında bu Arapça tercüme kaynak alınmıştır.[895] Eserin, Âşık Çelebi'ye ait tercümesinde konuyla ilgili şu bilgiler yer alır:

> *Muhammed el-Gazzâlî* […] *selâtîn-i Selçûkiyye'den Sultân Mehemmed bin Melikşâh* […] *nâmına tertîb idüp ve ana hitâb idüp terkîb itdügi Et-Tıbrü'l-Mesbūk fi Nasâyihi'l-Vüzerâ'i ve'l-Mülūk ismiyle müsemmā kitâbdur.*[896]

Nasihatü'l-Mülûk'un aslının Farsça olup bu adı taşıdığına ve sonradan Arapçaya tercüme edildiğine dair daha detaylı bilgileri ise, eserin Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî'nin *Netîcetü's-Sülûk fî Nasîhatü'l-Mülûk* adıyla yaptığı tercümesinde görmekteyiz:

> […] *nâ-gâh bir Arabî risâleye muttali' oldum ki fuzalâ-yı rüzgârdan bir fâzıl Fârsî dilinden ki zebân-ı melâhatdür Arabî diliyle ki zebân-ı fesâhatdür tercüme kılmış imiş ve risâlenün Fârsîsi İmâm* […] *Muhammed Gazzâlî hazretlerinün tasnîfidür ve Nasîhatü'l-Mülûk ile tesmiye kılmışdur ve risâlenün unvânı Sultân Muhammed bin Melikşâh ismiyle mu'anvendür ve gâyetde kitâb-ı şerîf ve hitâb-ı latîfdür ve lisân-ı Arabîye nakl olunan risâle dahı egerçi aslun fer'idür ve fer'ün meziyyeti asl üzre câ'iz degildür.*[897]

Osmanlı döneminde yapılan tercümelerdeki yaygın kabul, yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, eserin Melik Şah'ın oğlu Muhammed Tapar'a (ö. 511/1118) sunulduğudur. Ancak, eserin Sultan Sencer'e (ö. 552/1157) sunulduğuna dair görüşler de

---

[894] Detaylı bilgi için bk. Celâlüddîn Hümâ'î, "Mukaddime-i Kitâb", içinde İmâm Muhammed Gazzâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk* haz. Celâlüddîn Hümâ'î (Tahran: Müessese-i Neşr-i Hümâ, 1988), 42-85. Celâlüddîn Hümâ'î, "Mukaddime-i Kitâb", 42-85. Celaleddin Hümayi, hi, tı, ya vd. ayrıca bk. H. Bekir Karlıağa, "Gazzâlî: Eserleri", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13:524.

[895] Sadık Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy 31 (2011): 115.

[896] Açık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk*, haz. Filiz Kılç ve Tuncay Bülbül (Ankara: TÜBA Yayınları, 2017), 52.

[897] Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, haz. Zehra Öztürk (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024), 1:75-76.

mevcuttur.[898] Bununla birlikte, eserin, özellikle iman kısmından sonra gelen yedi babının, Gazzâlî'ye ait olmadığını düşünenler de vardır. Eserin Gazzâlî'ye aidiyeti konusundaki görüşleri değerlendirdiği çalışmasında Tâdî, bu konu hakkındaki görüşleri üçe taksim eder. Birincisi, nasihat metninin tek parçadan müteşekkil olduğu nazariyesi; ikincisi, nasihat metninin iki ayrı parça olduğu nazariyesi; üçüncüsü, istinsah nazariyesi. Tâdî birinci görüşün asıl müdafiinin Seyyid Cemâl Tebâtebâyî; ikinci görüşün asıl müdafiinin ise Patirica Crone olduğunu söyler.[899] Bunlara ek olarak ileri sürdüğü ve "istinsah nazariyesi" adını verdiği üçüncü görüşte yazar, eserin istinsah sürecinde uğradığı değişikliklere dikkat çekerek Gazzâlî'ye ait olan bu eserdeki söz konusu değişikliklerin mezkûr süreçlerden kaynaklandığını savunur.[900]

Bütün bu tartışma, yorum ve değerlendirmeleri bir kenara koyup yönümüzü mezkûr eserin Osmanlı yazınındaki tercümelerine çevirdiğimizde, Osmanlı mütercimlerinin zihninde *Nasîhatü'l-Mülûk*'un Gazzâlî'ye aidiyeti konusunda herhangi bir şüphenin olmadığını müşahede edebiliriz. Eldeki bilgilere göre 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar en az on dört defa Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş;[901] bununla birlikte, ilgili başka birçok metne de[902] kaynaklık etmiş olan bu eser için Osmanlı dönemi *nasihatü'l-mülûk* literatürü kaynaklarının şah eseri yakıştırmasını yapmak abartılı olmayacaktır.

---

[898] Eserin yazılış süreci ve ithaf edildiği kişiyle ilgili yorum ve değerlendirmeler için bk. M. Şerafettin Yaltkaya, "Sencer ve Gazzâlî", *Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1, sy 1 (1925): 40-53.

[899] Mohammadreza Moradi Tadi, "Nasîhatü'l-Mülûk-ı Gazzâlî: Mu'ammâyî Hemçünân Güşâde", *Cehan-ı İşrâkî: Kâhin-i Îrânşehr (Vîjenâme-i Tahlîlî Derbâre-i Ârâ-yı Seyyid Cevâd Tebâtebâyî)*, 2023 (1402 hş), 76-77.

[900] Moradi Tadi, "Nasîhatü'l-Mülûk-ı Gazzâlî: Mu'ammâyî Hemçünân Güşâde", 76-83.
Eserin Gazzâlî'ye aidiyeti konusundaki düşünce ve yorumları içeren diğer bazı çalışmalar için ayrıca bk. Patricia Crone, "Did al-Ghazali write -Mirror for Princes? On the Authorship of Nasihat al-Muluk", *Jerusalem Studies of Arabic and Islam*, sy 10 (1987): 167-97; Alexey Khismatulin, "Müslüman Ortaçağında Edebi Bir Sahtecilik: Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun İkinci Kısmının Orijinalitesi Meselesi Hakkında Yeni Deliller", İFAV, 2012, 493-503.

[901] Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", 115-133; Mehmet Şakir Yılmaz, "Gazzâlî ve Osmanlı Siyaseti: Nasîhatü'l-Mülûk'ün Kanûnî Devrinde Gerçekleşen Tercümeleri" 189-213, içinde *Kanûnî Sultan Süleyman ve Dönemi: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*, ed. M. Fatih Çalışır vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020). S. Yazar'ın tespit ettiği on üç tercüme Kavak'ın araştırmaları neticesinde on dörde çıkmıştır. Bk. Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, 46, 76.

[902] *Nasîhatü'l-Mülûk*'un Osmanlı yazınında kaynaklık ettiği eserlerin Türkçe kitap/risalelerle sınırlı olmadığını da belirtmeliyiz. Örneğin; Kemal b. Hacı İlyas tarafından muhtemelen 16. yüzyılda kaleme alınan Arapça eserin mukaddimesinde, bu eserin *âdâbu'l-mülûk* ve *nasâyıhu'l-selâtîn* dalında kaleme alınan eserlerden *özellikle* Gazzâlî'nin kaynak alındığı zikredilmiş ve neredeyse çeviri kabul edilecek şekilde bu eserden istifade edilmiştir. Bk. İbnü'l-Kadrî, Kemâl b. Hacı İlyas, *Risâle fî Âdâbü'l-Mülûk ve Nesâ'ihi's-Selâtîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 02841-001), 1b. Bu eserden Ö. Kavak'ın çalışması vasıtasıyla haberdar olduk. Bk. Özgür Kavak, "Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy 64 (2023): 39.

Nasîhatü'l-Mülûk'un ilk bölümünde odak noktası "iman" konusudur. Bu doğrultuda iman bir ağaca teşbih edilerek onun asılları (usûl) ve fer'leri (fürû') 10'a taksim edilmiştir. İmanın usulünün birinci aslında insanın mahlûk olduğuna, onun ve tüm alemin halikinin tek ve bir, şeriki olmayan Yüce Allah olduğuna iman etmenin gerekliği zikredilir. İkinci asıl Allah'ın tenzihi; üçüncü asıl, kudreti; dördüncü asıl ilmi; beşinci asıl iradesi; altıncı asıl, basîr olduğu; yedinci asıl, kelâmı; sekizinci asıl fiilleri hakkındadır. Bundan sonra gelen dokuzuncu asıl, ahiret; onuncu asıl ise, Resulullah hakkındadır.

Sunulduğu kişi hakkında itilaf olmakla birlikte *Nasîhatü'l-Mülûk*'un bir devlet başkanına sunulmak üzere kaleme alınmış olma ihtimali oldukça yüksektir. Zira eserin birçok yerinde bir bilgi verileceği zaman muhatap sultana doğrudan seslenilir. Örneğin; eserin ilk cümlesi *i'lem yâ sultânu'l-'âlem, melikü'l-şark ve'l-garb* (doğunun ve batının meliki olan, âlemin sultanı bil ki…) şeklinde bir hitapla başlar. Bu doğrultuda eserin aşağıda verilecek olan iman ağacının dalları kısmı da doğrudan sultana hitap eder şekilde olup onun "kendisi ile olan durumu" ve "halk ile olan durumu" şeklinde ikiye taksim edilen durumundan ikincisini detaylandırmaktadır. İman ağacının fürû'u olarak betimlenen bu on madde şöyledir:

1. Velâyetin kadri ve tehlikesi hakkındadır.
2. Âlimlere ve salihlere yakın olmaya yatkınlık hakkındadır.
3. Padişahın sadece kendi nefsinden zulmü defetmesinin yeterli olmadığı; emri altındakileri için de bunu yapması gerektiği hakkındadır.
4. Tekebbür ve tecebbürden kaçınma hakkındadır.
5. Kendi hakkında caiz görmediğini başkası hakkında da caiz görmemek hakkındadır.
6. İhtiyaçlıların ihtiyacını gözetmek hakkındadır.
7. Nefsinin hevasına (şehvete) uymamak hakkındadır.
8. Reayaya şefkatli davranmak hakkındadır.
9. Şeriata tabi olmak için elinden geleni yapmak hakkındadır.
10. Halkın rızasını kazanmak için şeriata muhalefet etmemek hakkındadır.[903]

Nasîhatü'l-Mülûk'un, ona sonradan eklenmiş olduğu üzerinde tartışmalar olan ikinci kısmı ise 7 bapdan müteşekkildir. Bu baplardan birincisi sultanın adaleti ve siyaseti ile geçmiş dönem sultanlarının hayat hikâyelerini beyan eder. İkinci bap vezirlik adabı ve vezirlerin davranış ve ahlakı/adabı (*siyâsetü'l-vizâre ve sîretü'l-vüzerâ*) hakkındadır. Üçüncü bap kâtipler ve onların adabı hakkında; Dördüncü bap meliklerin sû-i himmetleri

[903] Açık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk*, 57-60.

hakkındadır. Beşinci bap hükemânın hilmi hakkındadır. Altıncı bap aklın şerefi ve ukala hakkındadır. Yedinci bap ise kadınlar hakkındadır.[904]

Eldeki bilgilere göre; *Nasîhatü'l-Mülûk* veya *Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhatü'l-Mülûk*[905] Türkçe yazında[906] bir kaynak olarak ilk defa Hüsameddin Amâsî'nin *Mir'âtü'l-Mülûk*'unda (y. 1406) karşımıza çıkar. Bu eser aynı zamanda Osmanlı yazınında devlet yöneticilerine nasihat etmek maksadıyla kaleme alınmış eserlerin de ilklerindendir. I. Mehmed'e (ö. 1421) sunulduğu tahmin edilen eserin ikinci bölümü Gazzâlî'nin mezkûr eserinin müntehabı niteliğindedir.[907]

Sadık Yazar'ın tespitlerine göre ilk defa Abdussamed b. Seydî Alî b. Dâvûd Diyarbekrî (ö. 1539'dan sonra) tarafından Türkçeye tercüme edilen eser daha sonra Muallimzâde el-Edhemî tarafından *Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk* adıyla Rüstem Paşa adına tercüme edilir. Bu tercümeden sonra, Âşık Çelebi'nin yukarıda zikredilen tercümesi kaleme alınır ve Rüstem Paşa aracılığıyla I. Süleyman'a sunulur. Aynı yüzyılda Alâ'î b. Muhibbî eş-Şîrâzî tarafından *Netîcetü's-Sülûk fî Nasîhati'l-Mülûk* adıyla genişletilerek tercüme edilen eser Bâyezid'in lalası Sinan Paşa'ya veya II. Selim'e sunulmuştur. 16. yüzyılda mütercimi belirsiz *Âdâbu'l-Mülûk* adlı bir başka tercüme ise Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa'nın (ö. 1602) isteği üzerine kaleme alınmıştır. Müteakip yüzyıllarda başka mütercimlerin tercümeleriyle genişleyen külliyatın içerisinde yer alan eserlerin çoğunluğunun ortak yönlerinden birisi, devlet yöneticileriyle irtibatlarıdır. Bu bağlamda mezkûr tercümeler, ya padişah, vezir veya şehzade lalalarına sunulmak üzere kaleme alınmışlar veya devlet yöneticilerinin isteği üzerine kaleme alınmışlardır.

Nasîhatü'l-Mülûk, bu tercümelerin yanında kimi zaman da kaynaklık ettiği eserler vasıtasıyla Osmanlı nasihat yazını içerisinde kendisine yer bulmuştur. Bu minvalde

[904] Açık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk*, 88-176.
[905] Eserin Arapça tercümesinin ikinci kısmı kimi yazmalarda *nasâyihü'l-mülûk* veya Âşık Çelebi'nin yukarıda zikrettiği üzere n*asâyihi'l-vüzerâ'i ve'l-mülūk* gibi muhtelif şekillerde de karşımıza çıkabilmektedir.
[906] İlk olarak Fars dilinde kaleme alınıp daha sonra Arapçaya tercüme edilen ve bu tercümesi sayesinde dolaşıma giren *Nasîhatü'l-Mülû*k'un yazıldıktan çok kısa bir süre sonra benzer muhtevaya sahip eserlerin kaynakları arasında yer almaya başladığını belirtmeliyiz. Bu bağlamda Zencanî'nin (1228'de hayatta) Alâeddin Keykûbad'a sunduğu *Letâ'ifü'l-Alâ'iyye*'yi örnek gösterebiliriz. *Letâ'ifü'l-Alâ'iyye*'yi yayıma hazırlayan Adalıoğlu Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'unu bu eserin müellif ve eser adı belirtilmeden istifade edilen kaynakları arasında yer aldığını söyler. Bk. H. Hüseyin Adalıoğlu, "Giriş", 54-55, içinde Zencânî, *Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyasetnâme*, 2. bs, çev. H. Hüseyin Adalıoğlu (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019).
[907] Eserin içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, Sultanların Aynası (Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk), 93-119.

verilebilecek önemli bir örnek 16. yüzyılda iki ayrı mütercimce tercümesi yapılan[908] *ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*'dır.[909] Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ının devlet yönetimi ile ilgili beşinci babının padişah ve vezirle ilgili fasılları ile Gazzâlî'nin mezkûr eserinin ilgili fasıllarının bir telifi mahiyetinde olan bu eser vasıtasıyla hem Gazzâlî'nin hem de Râzî'nin görüşleri Osmanlı nasihat yazınına da aktarılmış olur.[910] Bununla beraber, devlet yöneticilerine nasihat literatürünün 18. yüzyıldaki önemli örneklerinden birisi olan Sarı Abdullah Efendi'nin *Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk* adıyla kaleme alıp IV. Murad'a sunduğu nasihatnamenin doğrudan alıntı yapılan kaynaklarından birisi de Gazzâlî'nin bu eseridir.[911] Eserin benzer şekilde kaynaklık ettiği bir diğer eser de Abdullah Mâhir'in (1703'te hayatta) *Enîsü'l-Mülûk* adıyla kaleme alıp II. Ahmed'e ithaf ettiği derleme kabilinden nasihatnamedir.[912] Elimizdeki bilgilere göre Osmanlı tercüme literatürünün yöneticilere nasihat alanında, Gazzâlî'nin eseri kadar tercümeye konu olan bir başka eser yoktur. Bununla birlikte, Gazâlî'nin bu eserinin kendisinden sonra, bilhassa Osmanlı döneminde, bu alana müteallik olarak yazılan eserlerin önemli bir yekununun kaynaklarından bir tanesi veya başat kaynaklarından birisi olduğunu da söylemek gerekir. Kanaatimize göre; Osmanlı döneminde devlet yöneticilerini veya yönetici adaylarını muhatap alan nasihatname literatüründen Gazzâlî'nin bu eserini (hem tercümelere hem de telif/derlemelere kaynak

---

[908] Abdüsselâm el-Amâsî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ: Siyaset Ahlâkı*, 2. bs, haz. A. Mevhibe Coşar (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012); İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ: Adaletin aydınlığında*, haz. Mücahit Kaçar (Büyüyenay Yayınları, 2012).

[909] Eserin müellifi Mahmud b. İsmail b. İbrahim'in nisbesi hakkında muhtelif görüşler ve kayıtlar mevcuttur. Ayrıca, eserin adı ve müellifin ölüm tarihi konusunda da farklı kaynaklarda farklı kayıtlar vardır. A. Sırrı Levend'in kütüphane kataloğundan verdiği bilgiye göre; müellifin ismi Cizrî Mahmud b. İsmail b. İbrahim, ölüm tarihi ise 1444'tür. Onun kaynak verdiği yazmaya göre eserin adı ise, *Dürretü'l-Garrâ fî Nesâyihü'l-Mülûk ve'l-Vüzerâ*'dır. Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-Nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 10 (1963): 180. Recep Cici, eserin tercümelerinden birisini tanıttığı yazısında bibliyografik kaynaklara atıfla bu karışıklığa dikkat çekmiştir. Recep Cici, "İbn Fîrûz ve 'el-Gurretü'l-Beydâ' adlı Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9, sy 9 (2000): 303. Eseri bir inceleme bölümü ile birlikte tercüme ederek yayıma hazırlayan Demir ve Döngel ise 1441'den sonra vefat ettiği bilgisi ile birlikte yazarın ve eserin adını çalışmalarının künye bilgisinde yer aldığı şekilde kaydetmeyi tercih etmişlerdir. Bk. Mahmûd b. İsmâil el-Hayrbeytî, *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*, çev. Müdessir Demir ve Ümit Döngel (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022).

[910] Müellifin, Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'a (ö. 857/1453) sunduğu eserde kendi zikrettiği kaynaklardan başka Gazzâlî'ye atfedilen *Nasîhatü'l-Mülûk* ile *Mirsâdü'l-İbâd*'dan yoğun bir şekilde faydalandığı görülmektedir. Eserin "İmametin Esasları ve Ahvali" başlığını taşıyan dördüncü bölümü ile vezirliği anlatan beşinci bölümü büyük ölçüde *Nasîhatü'l-Mülûk* ile *Mirsâdü'l-İbâd*'ın beşinci babının yazar tarafından telif edilmiş/kaynaştırılmış halidir. Hayrbeytî'nin bu eserini yayıma hazırlayanlardan Müderris Demir de bu durumu belirtmiş ve yayımlanan eserin metin kısmının dipnotlarında zikredilen iki eserden alıntılanan yerler aktarılmıştır. el-Hayrbeytî, *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*, 32, 87-135.

[911] Sarı Abdullah Efendi, *Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li-Hüsni's-Sülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 00679), 87a.

[912] Abdullâh Mâhir, *Enîsü'l-Mülûk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 2714), 1b.

olması bakımından) çıkarabilseydik gözle görülür bir eksiklik/zayıflık olduğunu müşahede ederdik.

Gerek Gazzâlî'nin mezkûr eserinin gerekse bu alandaki diğer kaynak eserlerin Osmanlı yazınına aktarılışı ve etkisi ayrı ayrı çalışma konularını teşkil edecek mahiyettedirler. Bu nedenle biz bu eserlerin etkilerine ana hatlarıyla temas etmekle iktifa ediyoruz.

4.2.2. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'si

Fars edebiyatının önde gelen isimlerinden Hüseyin Vâiz-i Kâşifî Sebzevârî'nin (ö. 910/1504-1505) 1495'te tamamladığı *Ahlâk-ı Muhsinî*[913], Osmanlı ahlak ve devlet yönetimi düşüncesi üzerinde yaygın ve derin bir tesire sahiptir. Müfessir, muhaddis, fakîh, mutasavvıf, şair, nasir ve vaiz gibi kimlikleriyle tanınan Kâşifî, Meşhed, Nişabur ve Herat gibi ilim ve kültür bakımından önemli merkezlerde bulunmuş ve nihayetinde zamanın Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara (ö. 911/1506) ve veziri Ali Şîr Nevâyî'nin (ö. 906/1501) himayesine girmiştir. Yönetici kimliğinden ziyade sanatçı kimliğiyle ön plana çıkmış olan hükümdar ile onun hem arkadaşı hem de yol göstericisi olan âlim-şair vezirinin dostluğunu kazanan Kâşifî burada aynı tarikata mensup olduğu bir başka ünlü sima olan Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) ile de tanışmıştır.[914] Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi bu isimlerin bir arada bulunduğu Herat'ta zamanın hükümdarının oğlu Muhsin Mirza adına kaleme almıştır.

Kâşifî, eserinin mukaddimesinde Hüseyin Baykara'nın övgüsünden sonra onun, sultanlık özellikleriyle öne çıkan oğlu Ebu'l-Muhsin'in övgüsüne yer verir. Zira yazdığı eserin ilk muhatabı odur. Bu doğrultuda sultan ve hakan çocuklarına (evlâd-ı selâtîn ve ebnâ-yı havâkîn) işlerinde uyacakları bir rehber (*destûru'l-'amel*) olarak kaleme alınan eser, ilk muhatabın adına atıfla *Ahlâk-ı Muhsinî* olarak adlandırılmıştır. Kâşifî bu eseriyle hem şehzade için dua etmiş hem de onun devletini/saadetini istemiştir.[915]

---

[913] Eser bu adının yanında *Ahlâk-ı Muhsinîn* ve *Cevâhirü'l-Esrâr* adlarıyla da bilinmekte ve kimi yazma eser kataloglarında bu adla yer almaktadır. Bk. Seyyid Hasan Nakîbî, "Mukaddime-i Tahkîk", 23, içinde, Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî*, 1. bs, haz. Seyyid Hasan Nakîbî (Akademiyetü'l-Hikmeti'l-Akliyye, t.y.). Muhammed Takî Bahâr, *Sebkşinâsî yâ Târîh-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî*, 3. bs (Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr: Kitâbhâ-yı Perestu, 1970), 3:197.

[914] Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifî", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19:16-17. Ayrıca Bk. Nakîbî, "Mukaddime-i Tahkîk", 19-23; Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, haz. Fatih Koyuncu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 45-47; Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, çev. Murat Demirkol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 13-16.

[915] Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî*, 37.

Ahlâk-ı Muhsinî hikemî ahlak literatürünün kendisinden önceki örneklerinden birkaç yönden farklıdır. Bu farklılık evvela şekildedir. Eserin mukaddime bölümünden itibaren Kâşifî'nin kendisinden önceki ahlak yazınından, özellikle de *Ahlâk-ı Nâsırî*'den haberdar olduğu belli olmaktadır.[916] Nitekim onun bu konudaki birikimi *Envâr-ı Süheylî* adlı *Kelîle ve Dimne* tercümesinin mukaddimesinde de açık bir şekilde görünür.[917] Ancak, Kâşifî Nasîrüddin-i Tûsî, Adûdüddîn Îcî ve Celâldeddin-i Devânî gibi öncül örneklerden faklı olarak eserini hikemî ahlâkın üçlü tasnifine göre sınıflamamıştır. Önceki eserlerin üç bölümde ele aldıkları ahlâkı Kâşifî kırk bapda ele almıştır. Şekildeki bu farklılık tabiatıyla muhtevaya da sirayet etmiştir. Mezkûr eserlerde ahlâka müteallik konular faziletler ve reziletler olarak ayrı ayrı işlenirken *Ahlâk-ı Muhsinî*'de faziletler temelinde ilerlemiş; reziletlerden yeri geldikçe zikredilen faziletlerin zıtları olarak söz edilmiştir.

Ahlâk-ı Muhsinî'yi ahlâk yazınının önceki örneklerinden ayıran değer özellikleri ise dili, üslubu ve konuyu işleyiş biçimidir. Ağırlıklı olarak Tûsî ve Devânî'nin ahlâk kitaplarının kaynaklığında[918] Türkçe bir ahlâk kitabı telif eden Kınalızâde, bu eserinin dibacesinde kendisinden önceki yazını değerlendirirken Tûsî ve Devânî'yi zikrettikten sonra Kâşifî'nin *kütüb-i ahlâk*taki eseri hakkında şunları söyler:

> *Ba'dehu fasîh-i cihân ve belîğ-i nüktedân vâ'iz-i hıtta-i Horâsân Mevlânâ Hüseyn-i Vâ'iz, Mirza Muhsin bin Hüseyn Baykara nâmına Kitâb-ı Ahlâk-ı Muhsinî'yi tasnîf eyledi. Her çend esâlîb-i mebânîsi evvelkiler gibi tahkîkât-ı hikemiyye ve tedkîkât-ı ilmiyye üzerine müştemil değildir, ammâ çün terâkîb ü me'ânîsi vuzûh u zuhûr ile müttesim ve elfâz*

---

[916] İslam geleneğinde meydana getirilen ahlak kitaplarının bir kısmında, müelliflerinin onlara uygun gördüğü adlar noktasında bir ortaklık göze çarpmaktadır. "Tezhîbü'l-ahlâk" ve diğer adlandırmalar bir kenara bırakılırsa bu türden eserlerin müellifi veya muhatabının veya her ikisinin de adına atıfla adlandırıldığı görülür. Örneğin; *Ahlâk-ı Nâsırî,* ithaf edilen kişi olan İsmâilî emîrlerinden Nâsıruddin Abdürrahîm b. Ebû Mansûr'un adına nispetle bu adı alır. Bununla birlikte "nâsır" "Nasîrüddîn" ile de ortak bir kelime olduğundan hem muhatabı hem müellifi işaret eder. Müctebâ Minovî, "Hâce Nasîrüddîn Tûsî", 15, içinde Nasîrüddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, haz. Müctebâ Minovî ve Alirezâ Haydarî (Tahran: Şirket-i Sihâmî, 1977). Aynı durum, temel kaynağı Ahlâk-ı Nâsırî olan Ahlâk-ı Alâ'î için de geçerlidir: *Eser kendisine takdim edilen Semiz Ali Paşa'nın adına nispetle Ahlâk-ı Alâ'î adını alır. "alâ'î" kelimesi bir taraftan Ali Paşa'yı diğer taraftan kendi adını içeren ustaca kurulmuş bir sıfattır.* Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 20. Ahlâk-ı Muhsinî'de olduğu gibi esere muhatabın adının verilmesi onun müntehap bir tercümesi olan ve Osmanzâde Ahmed Tâib tarafından kaleme alınan Ahlâk-ı Ahmedî için de geçerlidir. Bu adlandırma *Ahlâk-ı Muhsinî*'den farklı olarak sunulduğu padişahla (III. Ahmed) birlikte Osmanzâde'yi de işaret eder. Daha başka eserlerle de örneklenebilecek bu durum, *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin, kendinden önceki literatürle bağını kuvvetlendiren bir delil addedilebilir.

[917] Bu tercümenin mukaddime kısmı hikemî ahlâkın tedbîr-i medîne kısmındaki yönetime dair düşüncelerle telif edilmiştir. Bk. Hüseyin Kâşifî, Envâr-ı Süheylî, 10b-18a, https://viewer.ganjoor.net/anvar-e-soheyli-bl#page/n37/mode/2up Krş. Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, haz. Tuncay Bülbül (Ankara: TÜBA Yayınları, 2017), 180-205.

[918] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 21-22.

u ibârâtı levh-i uzûbet ü sühûlet üzere mürtesimdir, kulûb-ı âmmede câygîr ve evvelkilerden ziyâde şöhret- pezîr olmuştur.[919]

Ahlâk-ı Muhsinî'yi kendisinden önceki ahlak kitaplarından tefrik eden özellikleri, Kâşifî'nin dili, üslubu, uzmanlık alanı gibi nedenlere de bağlanabilir. Ancak, bizce burada en bariz neden eserin yazılış amacı ve yine bununla ilgili olarak muhatabıdır. Zira *Ahlâk-ı Alâ'î* müellifinin de belirttiği gibi Kâşifî bu eseri bir şehzade için kaleme almıştır. Yukarıda zikredilen sebeb-i telif bölümünden de anlaşılacağı üzere bu eserin amacı hikemî bir tahkikin ve ilmî bir tetkikin bir ürününü ortaya koymak değil, şehzadeyi ve onun nezdinde diğer yönetici ve yönetici adaylarını eğitmektir. Böyle olduğunda bu ahlâk kitabının dili şehzadenin ve dahi çok daha geniş bir kitlenin anlayabileceği gibi tekellüften uzak olmuştur. Tanımlar ve açıklamalar oldukça kısayken; tanımı ve açıklaması verilen ahlâkî hasletlerin kalıcı olmasını sağlayacak hikâyeler, şiirler ve vecizeler bunlara nispetle geniş bir yer kaplamaktadır.

Ahlâk-ı Muhsinî, ahlâk literatürü içerisinde bir yönetici adayına ve onun nezdinde tüm yönetici adayı ve yöneticilere yaptıkları işin hakkını vermek için sahip olmaları gereken bilgileri aktarması amacıyla ayrı bir yerde konumlanır. Ancak, bu onun yönetici veya yönetici adayları dışındakilere hitap eden bir eser olmadığı anlamına gelmez. Zira eserin doğrudan devlet yöneticilerini ilgilendiren "siyâset (cezalandırma)" ve "riayet-i hukûk" dışındaki birçok babı halkın her kesiminin sahip olması gereken ahlaki hasletleri ihtiva eder. Zira devlet yöneticileri için gerekli olan ibadet, ihlas, dua, şükür, sabır, tevekkül, adalet, şecaat, hilm, itişare ve tedbir devlet yöneticisi olmayanlar için de sahip olunması gereken şeylerdir. Bununla birlikte eserin ilk muhatabı bir şehzade olduğu için meseleye "devlet yöneticisi/devlet yöneticisi adayı" zaviyesinden bakılmıştır. Böyle olduğunda verilen örneklerin çoğu da ona hitap eder. Bunu *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin "ibâdet" konulu ilk babından örnekleyelim. Takdir edileceği üzere aklı baliğ olan her Müslümanın sorumlu olduğu ibadet konusunu Kâşifî şu şekilde ele alır:

İbadet, farz ve vâcipleri yerine getirmek, kötülük ve haramları terk etmek, emir ve yasaklara boyun eğmek ve Hz. Peygamber'in sünnetine uymak suretiyle Cenâb-ı Hakk'a kulluk etmektir. Cenâb-ı Hakk'a ibadet etmenin dünyada selamet vesilesi ve âhirette kurtuluş ve şeref sebebi olduğu kesindir.

Beyit: *Ukbada keramet süsü ibadet/Dünyada saadet sermayesidir*

O zaman padişahın, Allah'ın dünya ve âhirette kendisine yararlı olabilecek şeyleri vermesi için kendi hâl sayfasını ibadetle süslemesi,

[919] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 58.

> *Allah'a itaati kendi yönetimi açısından zorunlu bilmesi ve gündüzleri halkın işleriyle, geceleri kendi işleriyle meşgul olması gerekir*.
>
> *Rivayete göre, Hz. Murtazâ Ali (r.a.), hilafet döneminde gündüzleri halkın işleriyle, geceleri Allah'a ibadet ve itaatle meşguldü. Ona, "Ey emîr, niçin kendine bu kadar sıkıntıyı reva görüyorsun? Ne gündüz huzurun ne de gece rahatın var!" denilince şöyle cevap vermiştir: "Eğer gündüz rahat edersem halk zarar görür, gece rahat edersem kıyamet günü ben zarar görürüm. Öyleyse gündüz insanların işlerini yaparım, gece Allah'a karşı görevimi yerine getiririm."*[920]

Bu bilgiler ve zikredilen örnek üzerinden şunu söyleyebiliriz: *Ahlâk-ı Muhsinî* herkese hitap eder nitelikte bir eser olmakla birlikte, asıl muhatabı bir yönetici adayı ve onun nezdinde tüm yönetici ve yönetici adayları olan bir ahlak kitabıdır. Nitekim 16. yüzyılda eseri Osmanlı Türkçesine aktaran Rıdvan b. Abdülmennân *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi şöyle tarif eder:

> […] *Kâşifî, Sultân baykara evlâdından Şâhzâde-i Mîrzâ Ebu'l-Muhsin ismine te'lîf itdügi Ahlâk-ı Muhsinî'yle müsemmâ olan kitâb niçe dürer-i tahkîkâta ve güher-i tedkîkâta şāmildür* ***ve selâtîn-i nâmdârlara lâzım olan mühimmât u sıfâta câmi'dür****. Ve zarâ'if-i hikâyâta ve letâ'if-i vâkı'âta müştemil olmağla kulûb u tıbâ'da câygîr ve cümle ahlâk kitāblarından zamnânede meşhûr-pezîr olmışdur.*[921]

Ahlâk-ı Muhsinî'nin 16. yüzyıldaki bir diğer mütercimi olan Abdülaziz Efendi de eseri benzer şekilde niteler: "düstûr-ı esâtîn-i selâtîn-i mekremet-âyîn olmağ-içün 'ilm-i ahlâkda tasnîf ü te'lîf itdüği kitâb-ı latîf..."[922] Eser, bu ayırıcı hususiyeti nedeniyle aynı zamanda bir "siyâsetnâme" olarak nitelenmiştir.[923] Biz, devlet yöneticilerine hitaben yazılan bu türlü eserleri meydana getirildikleri gelenekte bu anlamıyla var olmayan "siyâsetnâme" terimiyle nitelemeyi doğru bulmuyoruz. Bu nedenle *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin yukarıda önerdiğimiz tasnif içinde devlet yöneticilerine nasihatin ahlak ve âdâb şubesi altında yer alması gerektiğini düşünüyoruz.

1565 yılında tamamladığı eserinde Kınalızâde Ali'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi *kulûb-ı âmmede cây-gîr ve evvelkilerden ziyâde şöhret-pezîr* şeklinde tavsif etmesinden de anlaşılacağı üzere eser, yazıldıktan kısa bir süre sonra yaygınlaşmış ve büyük bir şöhrete

---

[920] Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 74.
[921] Rıdvân bin Abdülmenân, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 40), 3a-b.
[922] Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn Muhammed b. Hasan Can, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2301), 16a.
[923] Mehmet Avçin, "Bir Siyasetname Olarak Ahlak-ı Muhsini", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7, sy 2 (2012): 145-160; Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 56, 84; Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 37-39.

kavuşmuştur. *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin İran, Türkiye ve diğer birçok kütüphanesinde iki yüzün üzerinde yazma nüshasının mevcut olduğunu söyleyebiliyoruz. Buna taş basması nüshaları da eklediğimizde takriben verdiğimiz sayı daha da yukarıya çıkacaktır.[924] Hindistan'da da okunan eserin taş basmalarından birisi bu ülkede yapılmıştır.[925] Şahinoğlu'nun aktardığına göre Ebû Muhammed Hasan b. Rûzbihân-ı Şîrâzî *Ahlâk-ı Muhsinî*'ye *Ahlâk-ı Şemsîye*/*Şemsî* adıyla bir nazire yazmış ve onu Şemseddin Muhammed Kurd'a ithaf etmiştir.[926]

Eldeki bilgilere göre *Ahlâk-ı Muhsinî*, 16-19. yüzyıllar arasında birisi kısmî birisi muhtasar olmak üzere en az 11 defa Türk diline aktarılmıştır.[927] Bu aktarımların yanında birçok eserin de kaynakları arasında yer almıştır. Buradan itibaren eserin muhtelif yönlerden zikredilmesini gerekli gördüğümüz tercümeler ve *Ahlak-ı Muhsinî*'yi kaynak ve örnek alan kimi eserler hakkında bilgi vereceğiz.

Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî (Firâkî Abdurrahmân Çelebi)

Eldeki bilgilere göre *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi Türk diline aktaran ilk kişi Kâşifî gibi vaizliğiyle meşhur olan 16. yüzyıl alim-şairlerinden Firâkî Abdurrahmân Çelebi'dir (ö. 1572-85?).[928] Tercümenin kaynak eser ile bir başka ortak yönü ise bir şehzadeye sunulmak üzere kaleme alınmış olmasıdır. Acem diyarından Kütahya'ya gelen bir ailenin çocuğu olan Abdurrahman Çelebi, bu tercümesini 1550 yılında Kütahya sancağında bulunan ve vaazlarını beğendiği için kendisini ödüllendiren Şehzâde Bâyezid'e sunmak için kaleme almıştır. Mütercimin sebeb-i telif bölümünde aktardığına göre *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi tercüme edilmek üzere ona aktaran şehzadenin lalasıdır. Firâkî şehzadenin isteğini, onun aynası olarak gördüğü lalasının suretinde gördükten sonra tercümeye başlar.[929] Mütercim,

---

[924] Mustafa Dirâyetî'nin hazırladığı kataloğa göre eserin, iki tanesi *Ahlâk-ı Muhsinîn* adıyla kayıtlı olmak üzere, İran kütüphanelerinde 141 nüshası vardır. Bk. Mustafa Dirâyetî, *Fihristvâre-i Dest-neveşthâ-yı Îrân (DENA)* (Mûze ve Merkez-i İsnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî, 2010), 1:468-71. Eserin İran, Türkiye ve diğer kütüphanelerdeki nüshaları için ayrıca bk. Abdollah Dodangeh, "Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî'nin Ahlâk-î Muhsinî Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, sy 21 (2024): 38-39; Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 25-30.

[925] M. Nazif Şahinoğlu, "Ahlâk-ı Muhsinî", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2:17; Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 56.

[926] Şahinoğlu, "Ahlâk-ı Muhsinî", 17. Mezkûr eser için bk. Hasan b. Rûzbihân Şîrâzî, *Ahlâk-ı Şemsiyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 00234-001).

[927] Şimdiye kadar 8 tercümesinden haberdar olduğumuz eserin tercümelerinin sayısı Kavak'ın çalışması sonucu 11'e çıkmıştır. Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, 75.

[928] Mütercimin ölüm tarihi konusunda biyografi kaynaklarında birbirine yakın olsa da farklı farklı tarihler kaydedilmiştir. Bk. Mehmet Fatih Köksal, "Firâkî", https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/firaki Bu farklılıkların nedeni Firâkî lakabıyla bilinen başka şairlerin de olmasından kaynaklanıyor olabilir. Bu yüzden mütercimin kimliğine ve ölüm tarihine ihtiyatla yaklaşmak gerekiyor.

[929] Firâkî, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1077), 8a.

şehzadenin isteği üzerine kaleme aldığı bu tercümenin yaklaşık sekiz varak olan mukaddimesinde onun övgüsünü içeren bir kaside ile kimi manzum ve mensur bölümlere yer vermiştir.[930]

Firâkî, *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin metni üzerinde de kimi tasarruflarda bulunmuştur. Tercüme faaliyetini Acem elbisesi giymiş olan manayı "Rûmîyâne libâsla âraste ve Türkî etvâr ile pîraste"[931] etmeye teşbih eden mütercim, eseri muhatabına biraz daha uygun hâle getirmek düşüncesiyle olsa gerek söze "ey ferîd-i 'asr ve vâhid-i 'âlem şöyle bilgil ve öyle âgâh olgil ki"[932] diyerek başlar. Mütercimin bu tasarrufları kimi bölümlere bazı manzumeler eklemek, kimi bölümlerde kendi düşüncelerini de ilave ederek eseri güncel hâle getirmek, kimi bölümlerde ise farklı kaynaklardan istifadeyle konuyu genişletmek suretinde ortaya çıkmaktadır.[933]

Enîsü'l-Ârifîn

Ahlâk-ı Muhsinî'nin Türk diline ikinci tercümesi âlim-şair, müderris ve şehzade hocası olan Azmî Pîr Mehmed (ö. 990/1582) tarafından 1566 yılında tamamlanmıştır.[934] *Enîsü'l-Ârifîn* adı verilen bu tercümenin sebebi, dostlarının isteği ve ısrarıdır. Azmî'nin aktardığına göre, dostları o zamana kadar Türkçe bir ahlak kitabının yazılmadığını söyler:

> *Miyân-ı halkda tehzîb-i ahlâka müte'allik siyâkât-ı mühezzib ve 'ibâret-i müste'azzible pîrâste ve fünûn-ı kinâyât ve şücûn-ı isti'ârât ile ârâste lisân-ı Türkîde bir nüsha ilâ hâze'l-ân vâki' olmamışdur.* [935]

Dostlarının, Azmî'nin ilmini ve kalemini övmesi ve ısrar etmesi üzerine o, bunu yapacak birikim ve yeteneğe sahip olmadığını söyler. Ancak, onların bu isteğini kırmanın ve istekleri doğrultusunda ortaya çıkması umulan eserden istifadeyi engellemenin doğru bir şey olmadığını da ekleyen mütercim, bunun üzerine kemer-i azimeti bağlayıp kütüb-i ahlâkın halk arasında meşhur olan "belli başlı"larını toplar. Bunlardan intihap tarikiyle bir eser meydana getirdiğini söyleyen Azmî, şunları da ilave eder:

> *Ve hâssa Huseyin Kâşifî-yi sâhib-keşfün -radiya'llahu 'anhu ve ahsena'llahu ileyhi- Ahlâk- ı Muhsinî'sini -ki enva'-ı fevâ'id-i hikmeti*

---

[930] Firâkî, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî,* 1b-9b.
[931] Firâkî, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî,* 8a.
[932] Firâkî, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî,* 8b.
[933] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 59. Firâkî özlü bir üslubu olan kaynak eseri kendine has tasarruflarıyla biraz daha süslü hale getirme çabası da göstermiştir. Krş. Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî*, 44; Firâkî, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî,* 9b.
[934] Azmî Pîr Mehmed ve *Enîsü'l-Ârifîn* hakkında detaylı bilgi için bk. Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 70-167.
[935] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 213.

> *şâmil ve meyâmin-i nasîhatı müştemil ve mesâ'il-i gavâmız-ı hikmeden sâde ve tekellüf-i münşiyân ve tasalluf-ı müteressilândan âzâdedür-* […] *ekser-i evkâtda kitâbını me'haz ittihâz eyledüm ve tarîk-i الدليل ثم السبيل*[936] *tahrirde anun peyrevi olup be-hükm-i وادخلوا البيوت من ابوابه*[937] *tebvib ve ebvabını tertib babında anun isrine zahib oldum. Ve sâ'ir şu'arâ-yı zarâfet-şi'ârun 'âşıkâne ve dilsûz eş'âr u ebyâtından ve felâsife-i sâlifenün kelimât-ı hikmet-nikâtından ve muhâzarât u mevâ'iz u hikem ve durûb-ı emsâl-i 'Arab ve müte'âref-i 'Acem'den hazîne-i dil-i hazînde mahzûn olan cevâhir-i zevâhiri ve sefîne-i sînede meknûn olan ferâ'id-i fevâ'idi ol dürcde derc eyledüm.*[938]

Azmî'nin aktardıkları 1566'dan önce Türk dilinde bu türde bir ahlâk kitabının yazılmadığını göstermektedir. Oysa İstanbul'da kendisinin talebesi olduğu[939] *Kınalızâde Ali Çelebi* bu eserden bir yıl önce Ahlâk-ı Alâ'î'yi Şam kadısı olduğu sırada orada tamamlamıştır.[940] Anlaşılan o ki Azmî hocasının bu eserinden henüz haberdar olmamıştır. Azmî eserinin mukaddimesinde bir tercüme faaliyetinden bahsetmez. Zira yaptığı iş sadece bir kitabı bir dilden başka bir dile döndürmek değildir. Nitekim o bu eseri yazma sebebini "sebeb-i te'lîf"[941] başlığı altında anlatmıştır. Azmî, ahlak kitaplarının yanında zarif şairlerin şiir ve beyitlerinden, geçmiş dönem filozoflarının hikmetli sözlerinden muhâdarât, mevâ'iz ve hikmet kaynaklarından, Arap atasözlerinden, Acemlerin herkesçe bilinen sözlerinden de istifade etmiştir. Bununla birlikte eserini meydana getirirken çoğu zaman *Ahlâk-ı Muhsinî'*yi *me'haz ittihâz eyle*miş, yazımda onu takip etmiş ve bapların tertibinde onun yolunu tutmuştur. Nitekim Hasan Çelebi de tezkiresinde bu duruma işaret eder:

> *Zebân-ı Türkî'de olan Ahlâk'ı makbûl u meşhûr-ı âfâkdur. Egerçi bi-hasbi'z-zâhir Hüseyn Vâ'izün Ahlâkını tercemedür; lâkin çok ma'ârif ü letâ'if-ilhâk itmekle hüsn ü melâhatde tâk olmış idi.*[942]

---

[936] "Önce delil sonra yol."
[937] "Evlere kapılarından giriniz". Kur'an-ı Kerim, "Bakara", 2/186.
[938] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 215.
[939] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 70-71.
[940] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 20-21.
[941] Te'lîf kelimesinin Osmanlı geleneğinde tercüme kelimesinin yerine kullanıldığını da burada zikretmeliyiz. Ancak, Azmî'nin açıklamaları bu eserin bugünkü manasıyla bir çeviri faaliyeti olmadığını gösterdiğinden/göstermeye yönelik olduğundan buradaki telifi tercümeden ayırmak daha makul görünüyor. Bunun yanında, Osmanlı yazınını değerlendirirken "te'lîf", "tercüme/terceme", "tefsir", "tasnîf", "şerh" vb. kavramların bugün sahip oldukları anlamları içermekle birlikte farklı anlamlarda ve birbirlerinin yerine de kullanılabildiklerinin göz önünde bulundurulması gerekiyor. Bu konu hakkında ilerleyen kısımlarda daha detaylı bilgi verilecektir.
[942] Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 557.

Azmî'nin bu eseri aslında Osmanlı yazınında tercümenin bugünkü çeviri anlayışından çok farklı bir yerde ve daha geniş bir alanda konumlandığını gösteren önemli bir örnektir. Bu nedenle Osmanlı dönemi yazınında tercüme eserlerin kaynak eserlerle mukayesesi yapılıp mütercimlerin telifî tasarrufları belirlenmeden verilecek her hüküm geçersiz olmaya duçar olacaktır. Koyuncu'nun aktardığına göre; Azmî'nin bu tercümesi tespit edilebilen 55 nüsha ile *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümeleri içerisinde en fazla nüshaya sahip olanıdır.[943]

Ferruhnâme (Nasuh Nevâlî)

Ahlâk-ı Muhsinî'yi me'haz ittihaz eyleyerek *Ferruhnâme* adıyla şehzadeliği sırasında hocalığını yaptığı III. Mehmed'e ithaf eden bir diğer isim ise *Sırru'l-Esrâr* mütercimi Akhisarlı Nasûh b. Abdullah'tır (ö. 1003/1595). Türkçe yazmaları barındıran kütüphanelerde yaklaşık yirmi nüshası bulunan bu eser, Nevâlî lakabıyla tanınan Nasûh b. Abdullah'ın en meşhur eseridir. *Ferruhnâme*, 40 bapdan oluşan *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin içerisinde yer alan konuların 16 bap içerisinde işlenmesi ve bunun yanında ihtisar, ekleme, çıkarma gibi tasarruflarla yeniden yazılmasından ibarettir.[944] Kâtip Çelebi, Nevâlî'nin bu eserini *Sırru'l-Esrâr* tercümesi olarak[945] kaydetmiştir. Bu kayıttan sonra birçok kaynakta ve *Ferruhnâme* nüshalarının bazılarında yer alan kayıtlarda eser Aristo'ya nispet edilen *Sırru'l-Esrâr*'ın tercümesi olarak gösterilmiş ve bu kısmi yanlış tekrarlana gelmiştir.[946]

Nevâlî 1585-1589 arasında[947] tamamladığı bu eserin başında ve sonunda *Sırru'l-Esrâr*'ın muhtevasıyla paralel olarak İskender'in hayatının bazı bölümlerini hikâye etmiş ve onun

---

[943] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 168.

[944] Mütercim ve eseri hakkında detaylı bilgi ve *Ferrûhnâme* ile *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin konu başlıklarının mukayesesi için bk.Elif İlhan Yücer, "Nasuh Nevâlî ve Eserleri", 65-79, içinde, Elif İlhan Yücer ve Rumeysa Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022).

[945] Rüştü Balcı, *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 3:1001.

[946] Nevâlî'ye ait olan bu iki tercüme arasındaki karışıklığı tespit eden Yücer, konuyla ilgili şu bilgileri verir: "Filhakika böyle bir yanlışa düşülmesi anlaşılır bir durumdur. Zira her iki eserin mukaddime kısımlarında müellifin oldukça benzer ve yer yer aynı cümlelere yer vermesi, hatta aynı âyet ve hadisler ekseninde konuya girmesi ve *Ferruhnâme*'nin baş kısmında *Sırru'l-esrâr Tercümesi* ve tercüme etme sebebi üzerinde durması, nüshaların üzerine not düşenleri yanıltmaya sevk edecek niteliktedir. Kâtib Çelebi'den sonra Bursalı Mehmet Tâhir, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi müelliflerin de bu hatayı devam ettirmesi sonucu günümüz araştırmacıları *Ahlâk-ı Nevâlî* olarak meşhur olan *Ferruhnâme*'nin Aristoteles çevirisi olduğu zannıyla eseri ele almışlardır." Yücer, "Nasuh Nevâlî ve Eserleri", 70-71, içinde, Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*.

[947] Atâyî'nin belirttiğine göre Nevâlî Hicrî 991 yılın Zilhicce ayında (M. 1585) Azmî Pîr Mehmed'in yerine şehzade hocalığı görevine getirilmiştir. Nev'îzâde Atâyî ve Suat Donuk, *Hadâ'ikul-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları,

hakkında muhtelif bilgiler vermiştir. Mezkûr bölümlerin hacmi *Ferruhnâme* metninin beşte birinden fazlasına tekabül etmektedir. Böyle olduğunda *Ferruhnâme*'nin ana kaynağını *Ahlâk-ı Muhsinî* olarak tespit ettikten sonra ikinci bir kaynak olarak *Sırru'l-Esrâr*'ın söz konusu edilmesi gerekmektedir. Ayrıca, eldeki nüshalara göre Nevâlî adını *Ferruhnâme* koyduğu eserin telif sebebini anlatırken kısmî olarak değerlendirdiğimiz yanlışlığın ortaya çıkışını görebileceğimiz bilgiler vermiştir.

Nevâlî *Ferrruhnâme*'nin girişinde, "sebeb-i inşâ-i în nâme-i nâmi ve bâ's-i imlâ-yı în tuhfe-i girâmî" başlığı altında kaleme aldığı eserin serüvenini anlatır. Bu bölümde Aristo'nun *Kitâbü'r-Riyâse* (*Sırru'l-Esrâr*) adlı eserini veziri olduğu Zülkarneyn (İskender) adına "teshîr-i mülk ü millet ve tedbîr-i umûr-ı saltanat" için kaleme aldığını ve bu eserin *nevâdir-i hikmeti ve cevâhir-i nasîhatı* muhtevi bir kitap olduğunu söyler. Nevâlî, Yunanca ve Arapçada olan bu eserden herkesin istifade edebilmesi için onu "resm-i Rûmî" ile yazmak istemiş ve bir kısmını tamamlamıştır. Ancak, daha sonra çıkan bazı engeller bu çalışmanın akamete uğramasına sebep olmuştur. Bir müddet sonra, III. Murad'ın oğlu Mehmed'in şehzade hocalığına atandığında bu engeller ortadan kalkmıştır. Nevâlî'nin belirttiğine göre *ahlâk-ı marziyye-i rahmâniyye*yi kendinde bulunduran ve ilim ile iştigal eden şehzade hayırlı kimselerin haberlerini dinlemeye (ısgâ-i ahbâr-ı ahyâr) çok meyilli idi. Nevâlî, bu gözlemlerinin "semend-i sa'ya tâziyâne ve terceme-i kitâb-ı ma'hûda behâne-i şehâne" olduğunu söyler ve sonrasında bu işe koyulur.[948] Bu ifadelere göre Nevâlî şehzadenin nâm-ı ferrûhına tamamladığı için *Ferruhnâme* adını verdiği eseri "Mülûka hizmet sülûkun yarısıdır" hadis-i şerifi muktezasınca[949] Arapçadan tercüme etmiştir. Bu durumda mütercimin "kitâb-ı ma'hûd" olarak bahsettiği eser de önceki satırlarda zikrettiği *Kitâbü'r-Riyâset* (*Sırru'l-Esrâr*)'dir.

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda eserin *Kütâbü'r-Riyâset* (*Sırru'l-Esrâr*) tercümesi olarak kaydedilmesinin nedenlerinin başına Nevâlî'nin sebeb-i telif bölümünde verdiği bilgileri koymak gerekir. Zira burada eserin açık bir şekilde Arapçadan (ta'bîr-i tâzî) Türkçeye aktarıldığı ifade edilmektedir. Bu durumda biyografi ve bibliyografya kaynaklarında verilen bilginin yanlış değil, kısmi yanlış olarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Ancak, daha sağlam hükümlerin verilebilmesi için Nevâlî'nin daha önce Sokullu Mehmed Paşa (ö. 987/1579) adına *Sırru'l-Esrâr*'ı tercüme etmiş olması; Lala

2017), 2:1072. *Ferruhnâme*'nin Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, 4089 demirbaş numarasında kayıtlı nüsha 997 (1588-1589) tarihinde tamamlanmıştır.

[948] Nasûh b. Abdullah el-Akhisârî, *Ferruhnâme* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4089), 4b-8a.

[949] Nasûh b. Abdullah el-Akhisârî, *Ferruhnâme*, 7b.

Mustafa Paşa ve Koca Sinan Paşa'nın sadrazamlık makamı için çekiştiği bir dönemde Sokullu'nun öldürülmesi veya öldürtülmesi[950]; *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin, III. Mehmed'in Nevâlî'den önceki hocası Azmî tarafından zaten tercüme edilmiş olması gibi durumların da göz önünde bulundurularak tahkik edilmesine ihtiyaç vardır. Ayrıca, birbirine karıştırılan her iki eserin yazma nüshalarının da mukayeseli olarak incelenmesi meselenin aydınlığa kavuşması için veriler sunabilir.

Nevâlî yukarıda mezkûr başlık altında eserin muhtevasına dair de şu bilgileri verir:

> *Ol tutuk-ı kümûnda olan 'arûs-ı hümâyûnun çehre-i mihr-iltimâ'ı üzere mesdûd olan kınâ'ı ser-engüşt-i hâme ile ref' olınup câme-i ta'bîr-i tâzîsi tağyîr ve ru'yâ-yı rivâyât-ı hicâzîsi lisân-ı Türkî ile ta'bîr olındı ve mûcib-i melâl olur fuzûl-i akvâl idhâl olunmadı.* […] *tastîri münâsib olan kazây-yı vesâyâ ki ya'nî hazret-i Hudâ-yı bî-hemtâ ile selâtîn miyânında mütedâvil ve ba'zı mülûk ile re'âyâ arasında müte'âmildür, ilhâk olınup tamâyim-i nüsha-i sâbıka zamâ'im-i [?] inzimâmıyla hüsn-i intizâm buldı ve mesâlik-i zabt-ı memâlike sülûk iden hükkâm u mülûka düstûru'l-'amel olmağa mahal bir kânûn-ı mücmel oldı ve ol şâh* […] *hazretlerinin nâm-ı ferrûhına itmâm olınmağın Ferrûhnâme deyü nâm virildi. Ber-muktezâ-yı hadîs-i [hıdmetü'l-mülûk nısfu's-sülûk] hizmet-i mülûkı vesîle-i hâtimet…*[951]

İncelediğimiz nüshaların mukaddime bölümlerinde Nevâlî'nin Kâşifî'ye veya *Ahlâk-ı Muhsinî*'ye bir atıfta bulunduğunu tespit edemedik. Ancak, mütercimin esere ilhâk ettiğini söylediği Tanrı ile Padişah ve padişah ile halk arasında müte'âmil olan vesâyâ *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin tertibinin temelinde yer almaktadır: *Padişahın, bazısı kendisi ile Hak arasında, bazısı da kendisi ile halk arasında geçerli olan kırk haslete riayet etmesi gerekir. Bu kırk haslet kırk bölümde ele alınacaktır.*[952] Nitekim yukarıda da işaret edildiği üzere bu eserin ana bölümlerini teşkil eden 16 bap, 40 baptan müteşekkil olan *Ahlâk-ı Muhsînî*'nin kaynaklığında kaleme alınmıştır. Nevâlî'nin, selefi tarafından tercüme edilen ve oldukça yaygın olan *Enîsü'l-Ârifîn*'den haberdar olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak, Şehzade Mehmed'in kendisinden önceki hocası tarafından yapılmış bir tercümesi bulunan eserin adını ve müellifini zikretmemesinin ve bununla birlikte muhtelif tasarruflarla bir yeniden yazım gerçekleştirmesinin örtük sebepleri olduğu ihtimali yüksek görünmektedir. Bütün bunlarla birlikte, *Ferruhnâme* Osmanlı'da

[950] Erhan Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37:356-57.
[951] Nasûh b. Abdullah el-Akhisârî, *Ferruhnâme*, 7b.
[952] Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 68-69.

yöneticilere/yönetici adaylarına nasihat literatürü ve telif-tercüme meselesi bakımlarından önemli bir yerde durmaktadır.

Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî (Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi)

Defterdarlığının yanında tarihçi kimliğiyle de tanınan İdris-i Bitlisî'nin oğlu Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi (ö. 982/1574) de *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi tercüme eden kişiler arasındadır. *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî* olarak bilinen tercümenin mukaddimesinde mütercim, memalik-i Rûm'un mevali ve ahalisinin diğer dillerdeki kitapları mütalaa etmeye kadir olduklarını; ancak, bazı "evsâtu'n-nâs"ın Farsça bilmediği için bundan istifade edemediğini belirtir. Bu sebeple kendisinden bu eseri tercüme etmesi istenmiştir. İlk başta gönülsüz olsa da devlet ricalinden birisinin isteğini kıramayan Mehmed Efendi eseri tercüme etmeye başlar. Bununla birlikte o, orta sınıfın istifadesi için yaptığı veya yapmaya mecbur kaldığı bu tercümenin garaz-ı aslîsinin *tefhîm-i hikâyât ve ta'lîm-i ibârât* olduğunu söyler. Mütercim bu nedenle birtakım sadeleştirme tasarrufları yapma yoluna gitmiş ve bu tasarruflarının mahiyetini de mukaddime bölümünde açıklamıştır.[953]

Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî (Rıdvân b. Abdülmennân)

Ahlâk-ı Muhsinî'nin 16. yüzyılda Osmanlı Türkçesine yapılan tercümelerinin dördüncüsü ise Rıdvân b. Abdülmennân'a aittir.[954] Enderunlu olup çeşnigir başı görevi yaptığı söylenen Abdülmennân'ın ölüm tarihi de belli değildir.[955] Tercümenin mukaddime ve hatime bölümündeki işaretler eserin 1575-76 yıllarında tamamlanmış olma ihtimalini kuvvetlendirmiştir.[956] Eserin tercümesini isteyen kişi ise Sultan II. Selim'in kızı İsmihan Sultan'dır.[957] Mütercim mukaddime ve hatime bölümünde kaynak eser, tercüme eser, tercümeyi talep eden kişi ve kendisi hakkında bilgiler vermekle birlikte kaynak eseri

---

[953] Ebü'l-Fazl Mehmed b. İdrîs, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2828), 2b-3a. Ayrıca bk. Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 59-61; Kavak, "Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları", 10.

[954] Eserin metni iki ayrı yüksek lisans çalışmasıyla transkribe edilmiştir. Bk. Selma Ataç, "Rıdvân b. Abdülmennân'ın Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî'si (1b-85b, İnceleme-Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, 2021); Ershad Ahmad Rahimi, "Rıdvân b. Abdülmennân'ın Terceme-i Ahlâk-ı Muhsini'si (1b-85b, İnceleme-Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, 2021).

[955] Fatih Koyuncu ve Selma Ataç, "Rıdvan Bin Abdülmennan'ın Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî'si", *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi* 1, sy 2 (2020): 123-24.

[956] Koyuncu ve Ataç bu eserin, mütercimin gureba ağalığına getirildiği 1575-76 yıllarında tamamlanmış olduğunun kuvvetle muhtemel olduğunu söylemişlerdir. Koyuncu ve Ataç, "Rıdvan Bin Abdülmennan'ın Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî'si", 124.

[957] Rıdvân bin Abdülmenân, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 40), 2b.

mümkün oldukça sade bir şekilde tercüme ettiğini söylemiş[958] ve söylediğini uygulamıştır.[959]

Rıdvân b. Abdülmennân'ın bu tercümesi kendisinden önce yapılmış tercümelerden bahsetmesi bakımından önemlidir. Mütercim hatime bölümünde tercüme ile ilgili şu bilgilere yer verir:

> […] *ve mevâlî-i 'izâmdan niçe kimesneler te'lîf-i kitâba tâlib ve hüsn-i hitâba râğıb olup bu risâlenin meymenet-i ciheti-y-çün* ***işbu kitâbı me'hâz idinmişlerdür****. Cümleden birisi, Fahru'l-'ulemâ Mevlânâ 'Azmî Efendi Enîsü'l-'Ârifîn adlu risâleyi te'lîf idüp bu sülûka sâlik olmışdur. Ammâ tarîk-i mecma'ı ihtiyâr idüp bu kitâbun bazı kelâm-ı dürer-bârını iktisâr idüp terk eylemişdür ve yâdında olan ehâdîs-i nebeviyyeden ve kelimât-ı ekâbirden ve ebyât ü eş'âr-ı şu'arâdan münâsebetiyle getirüp tesvîd ü tahrîr eylemişdür. Lîken fesâhat u belâğati muğlak ma'nâ üzerine olmağın herkes anun istihrâcına mâlik ü kâdir değildür. Ammâ bu kemîne-i hakîr kitâb-ı müstetâbun ma'nâ-yı lüğavîsi her ne ise isti'âret-i kelâm-ı gayrîden 'ârî olunup bi-hasebi'l-makdûr lafzı ve kelimesi üzerine tercüme eyledim.*[960]

Rıdvân b. Abdülmennân'ın, kendisinden önce tercümeler yapıldığını söyleyip sadece Azmî'nin tercümesini zikretmesi dikkate değerdir. Bu, Azmî'nin eserinin tercümeyi aşan tasarrufları ve dilinin ağırlığı dolayısıyla örnek verilmesi ve bu bağlamda yapılacak olan tercümeyi meşru kılmak sebebine izafe edilebilir. Ancak, Rıdvân b. Abdülmennân'ın tercümesi ile Ebu'l-Fazl Mehmed'in tercümesi arasındaki bazı benzerlikler mütercimin bu tercümesinde *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin yanında Ebu'l-Fazl Mehmed'in tercümesini de kaynak aldığını düşündürmektedir. Bu benzerliği düşündüren şey her iki nüshada da tercüme amacının (garaz-ı aslî tefhim-i hikâyet ve ta'lîm-i ibâretdür)[961] aynı ibarelerle açıklanmasıdır.[962]

Ahlâk-ı Sultân Ahmedî (Hocazâde Abdülaziz Efendi)

[958] Rıdvân bin Abdülmenân, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 40), 2b-3a.
[959] Bu konuda birkaç tespit ve örnek için bk. Koyuncu ve Ataç, "Rıdvan Bin Abdülmennan'ın Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî'si", 125-26.
[960] Rıdvân bin Abdülmenân, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 40), 174a-b.
[961] Rıdvân bin Abdülmenân, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 40), 2b; Ebü'l-Fazl Mehmed b. İdrîs, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2828), 3a.
[962] Rıdvan b. Abdülmennan'ın, tercümesini yaparken kendisinden önce İstanbul'da yapılmış olan iki tercümenin de elinin altında olduğu kanaatindeyiz. Eserin tercümesinin kendisinden önceki bu iki tercümeyle olan bağının mukayeseli bir incelemeye tabi tutulması bu tercüme ve Osmanlı tercüme geleneği açısından dikkate değer veriler sunabilir.

Ahlâk-ı Muhsinî'nin bir diğer tercümesi ise müderrislik, kadılık ve Rumeli kazaskerliği görevlerini yapmış olan Hocazâde Abdülaziz Efendi'ye (ö. 1027/1618) aittir.[963] *Tâcü't-Tevârîh* yazarı ve Osmanlı şeyhülislamı Hoca Sadeddin Efendi'nin (ö. 1008/1599) oğlu olan Abdülaziz Efendi, I. Ahmed'in emri üzerine kaleme aldığı bu tercümeye onun adına nispetle *Ahlâk-ı Sultân Ahmedî* adını vermiştir.[964] Mütercimin verdiği bilgiye göre kaynak eser daru's-sa'âde ağası Mustafa Ağa vasıtasıyla kendisine ulaştırılmıştır. Kendisinden bu kitabın *inşâ'-i miyâne ve edâ'-i Rûmîyâne* ile tercüme edilmesi ve dibacesinin sultanın adıyla süslenmesi, onun güzel ahlakıyla donatılması istenmiştir.[965] Bu doğrultuda, 1612 yılında tamamlanan tercümeye kendisine sunulan padişahın adına nispetle *Ahlâk-ı Sultân Ahmedî* adı verilmiştir.[966]

Abdülaziz Efendi, sultanın emriyle tercüme ettiği kaynak eser hakkında şu bilgileri verir:

> *Mîr Hüseyin Kâşifî huffe bi'l-lutfi'l-hafî düstûr-ı esâtîn-i selâtîn-i mekremet-âyîn olmağiçün 'ilm-i ahlâkda tasnîf ü te'lîf itdüği kitâb-ı latîf ki nâmı Ahlâk-ı Muhsinî ve halk-ı cihân meddâh u muhassinidür vech-i dil-firîb üzre tertîb ve kırk bâb üzere tebvîb idüp tehzîb-i ahlâk-ı rediyye ve tezkiye-i nüfûs-ı âbiyye içün niçe erba'în çekmiş ve sâha-i kalbine tohm-ı fevz ü felâh ekmiş bir mürşid-i mükemmel-i mükemmil ve bir 'azîz-i sâf-dildür.*[967]

Abdülaziz Efendi'nin bu tercümesi[968] de Azmî Pîr Mehmed'in tercümesi gibi genişletilmiş bir tercümedir. Onun bu tercümesinin *Enîsü'l- Ârifîn* ile ortaklaştığı diğer bir nokta ise mütercimin, eserin yazılış sebebini anlatacağı bölüme verdiği başlıkta "tercüme" yerine telif kelimesini kullanmış olmasıdır.[969] O, bu eserin mukaddimesini kaynak eseri de örnek alarak Sultan I. Ahmed'e uygun bir hâle getirmiştir.[970] Mütercim

---

[963] Mütercim ve bu eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Hocazade Abdülaziz Efendi, *Hazret-i Ali'nin Yüz Sözü: Gül-i Sad-Berg*, haz. Adem Ceyhan (İstanbul: Buhara Yayınları, 2008), 27-48, 60-76.
[964] Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, 16b.
[965] Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, 15b-16a.
[966] Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, 16b.
[967] Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, 16a.
[968] Bu tercüme metni üç farklı yüksek lisans çalışması vasıtasıyla transkribe edilmiştir. Bk. Hüseyin Altınpay, "Hocazâde Abdülaziz Efendi Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (Fatih Ktp., Nr. 3467, 1a-60b)" (Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2008); Osman Peker, "Hocazâde Abdülaziz Efendi ve Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (İnceleme-Metin vr. 61a-165b)" (Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2010); Muhammet Dilek, "Hocazâde Abdülaziz Efendi'nin Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (Süleymaniye Ktp., Fatih, Nr. 3467, vr. 166a-277b)" (Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2014).
[969] Abdülaziz Efendi eserin kaleme alınış nedenini "Sebeb-i Te'lîf-i Kitâb-ı Belâgat-Nisâb" başlığı altında açıklamıştır. Bu başlık altında kaynak eserin telif sebebi aktarılmadığı için Abdülaziz Efendi'nin, eserini telif olarak nitelendirdiği düşünülebilir. Bk. Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, 6b. Ancak, bu yazarın tercümeyi de bir telif türü olarak görmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Zira kaynak metnin tercümesine geçmeden evvel kendisinden *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin "terceme" edilmesinin istendiğini ve kendisinin de "kitâb-ı müstetâb tercemesine" başladığını söyler. Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, 16b.
[970] Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, 1b-17b.

aynı uygulamayı ana bölümlerde de devam ettirmiştir. Örneğin; *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin ilk babı olan "İbâdet" babının sonuna sultanın ibadet konusunda bir eksiği olmadığı, nefsinin hevasına uymadığı vb. övgüler ve onun devletinin daim olması duasını içeren bir manzume eklenmiştir.[971] Yazar bunların dışında da ekleme, çıkarma, uyarlama gibi birçok tasarrufta bulunarak eseri sultana uygun bir ahlak kitabına dönüştürme gayreti içerisinde olmuştur.[972]

Rebî'ü'l-Mülk

Ana kaynağı *Ahlâk-ı Muhsinî* olan bir diğer eser ise 17. yüzyıl yazarlarından Pertevî Ali Efendi'nin (ö. 1565-66?) *Rebî'ü'l-Mülk*'üdür.[973] Bursalı'nın bildirdiğine göre hikmet-i idâreye vâkıf bir zât olan Pertevî tahsilinden sonra bir süre Atina'da müftülük yapmıştır.[974] Cülûsunun akabinde[975] II. Osman'a sunulmak üzere kaleme alınan ve Bursalı'nın "ahlâk ve siyâsiyâtdan" şeklinde tavsif ettiği eser[976] iki bapdan meydana gelir. Birinci bap, "s*elâtîn-i 'âlî-şâna terbiyet-i a'yân ve ri'âyet-i erkânda ehemm olan kavâ'id ü kavânîn"* hakkındadır. İkinci bap ise, *"mülâzımân-ı südde-i seniyye-i gerdûn-cenâblarına ri'âyeti elzem olan âdâb u âyîn"* hakkındadır.[977]

Pertevî eserin mukaddimesinde telif sebebi hakkında şu bilgileri verir:

> *Ma'a hazâ istimâ'-ı ahbâr-ı şâhân-ı pîşîneye tâlib ve tahsîl-i ahlâk-ı 'adl ü cûd u işfâka meş'ûf ve râgıb olup ra'iyyet-perverlik levâzımında cidd ü cehd-i tamâm ve tâ'ife-i sipâh u leşkerîye kerem-güsterlik merâsiminde sa'y ü ihtimâm-ı mâ-lâkelâmın müşâhede itdükde bu bende-i kalîlü'l-bizâ'a Pertevî-i kesîrü'l-izâ'a ki huddâm-ı zevi'l-ihtirâmı silkinde şeref-*

[971] Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, 20b.
[972] Kaynak eserin mukaddimesinde de Hüseyin Baykara ve eserin sunulacağı Ebu'l-Muhsin'in övgülerine yer verilmektedir. Abdülaziz Efendi bu kısımları doğrudan tercüme etmeyip muhatabına uyarlamıştır. Osmanlı tercüme geleneğinde örneklerine rastlanan bu durumun mukayeseli çalışmalarla tespiti tercüme araştırmalarına katkı sağlayacak mahiyettedir.
[973] Bu eserin yazma nüshasının başındaki kayıtta eser adı *Rebî'ü'l-Mülk ve Âdâb-ı Sülûku'l-Mülûk* olarak kaydedilmiştir. Ancak nüshanın 4b yüzünde eserin adının Rebî'ül'l-Mülk olduğu açıkça belirtildiğinden biz bu ismi kullanmayı tercih ediyoruz. Bk. Pertevî Ali Efendi, *Rebî'ü'l-Mülk fî Âdâbı Sülûki'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 02385).
[974] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç (Ankara: TÜBA Yayınları, 2016), 2:533. Yazarın hayatı hakkındaki yorum ve değerlendirmeler için bk. Albayrak, "Pertevî Ali Efendi'nin Rebî'ü'l-Mülk ve Âdâb-ı Sülûki'l-Mülûk Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)", 11-13.
[975] Eserin mukaddimesinde padişahın övüldüğü kısımda verilen bilgiler ve yapılan teşbihler de II. Osman'ın tahta henüz geçtiğini kanıtlar niteliktedir. Bk. 3b. Ayrıca, Pertevî eserine neden *Rebî'ü'l-Mülûk* adını verdiğini söyle açıklar: *Ve eyyâm-ı rebî'de devlet-i temâm bulmağın, Rebî'ü'l-Mülk nâm virdüm.* Bk, 4b. II. Osman'ın 1027 Rebiülevvel'inin 1. Gününde (26 Şubat 1618) tahta çıktığı göz önünde bulundurulduğunda eserin buna yakın bir zamanda kaleme alındığı belli olmaktadır. Bk. Feridun Emecen, "Osman II", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33:453.
[976] Pertevî Ali Efendi, *Rebî'ü'l-Mülk fî Âdâbı Sülûki'l-Mülûk,* 4a-b. Ayrıca bk. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2:533-34.
[977] Pertevî Ali Efendi, *Rebî'ü'l-Mülk fî Âdâbı Sülûki'l-Mülûk,* 4b-5a.

> *i intizâm bulmuşdur, diledüm tâ mücâhede idüp levâzım-ı mülûk-i ma'dilet-sülûk olan sıfât-ı erba'înden intihâb ve tarîk-i eşmel üzere beyân itdükden sonra birkaç bâb idüp bir muhtasar kitâb hacminde hediyye-i Hazret-i Hudâvend-i gerdûn-cenâb eyleyem.*[978]

Pertevî Ali Efendi, II. Osman'ın geçmiş dönem padişahlarının haberlerini dinlemeye meyyal; şefkat, cömertlik ve adalet ahlakını tahsile istekli; halkın ve askerin ihtiyaçlarını karşılamak konusunda da gayretli olduğunu müşahede eylediğinde adalet yolunda giden meliklere gerekli olan kırk sıfattan bazılarını seçerek onun için detaylıca anlatmak istediğini ifade eder. Pertevî Ali Efendi bu eseri kaleme alırken istifade ettiği kimi eserlerin adını zikreder. Bunlar; Turtuşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'u, Avfî'nin *Câmi'u'l-Hikâyât ve Lâmi'u'r-Rivâyât*'ı ve Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'udur. Bunların dışında bir yerde Asmaî (ö. 216/831)'ye de atıfta bulunmuştur.[979] Ancak, Pertevî eserinin ana kaynağı olan *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi veya onun müellifi olan Kâşifî'yi anmaz. Oysa Pertevî Ali Efendi'nin bu eseri aslında *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin iki fasla ayrılmış olan kırkıncı babının genişletilerek Türk diline aktarılmış hâlidir. Bu babın birinci faslı kralların hizmetçi ve görevlilerini eğitmeleri hakkında; ikinci faslı ise, hizmetçi ve görevlilerin riayet etmeleri gereken âdâb hakkındadır. Hatta yukarıda, *Rebî'ü'l-Mülk*'ün kaynakları arasında zikrettiğimiz *Sürâcü'l-Mülûk*'a atıf yapılan yer de aslında *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin mezkûr bölümünde yapılan atfın aktarılmasıdır.[980]

Pertevî Ali Efendi, elde şimdilik bir nüshası bulunan bu eserinde *Ahlâk-ı Muhsînî*'nin veya müellifinin adını anmasa da kaleme alacağı eser hakkında bilgi verirken kullandığı ifadeler *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi akla getirmektedir: "diledüm tâ mücâhede idüp levâzım-ı mülûk-i ma'dilet-sülûk olan sıfât-ı erba'înden intihâb…"[981] Pertevî'nin *Rebî'ü'l-Mülk* adını verdiği eserde ana kaynağı olan eserden bahsetmemesi; bununla birlikte ona dolaylı bir gönderimde bulunması ne yardan ne serden olmak deyimiyle ifade edebileceğimiz kazanımlara matuf olabilir.

Bugünkü anlayışla değerlendirecek olursak *Rebî'ü'l-Mülk* için bir intihalden bahsetmek pek tabiidir. Ancak, hüküm verilecek olaydan kronolojik olarak uzaklaşmakla paralel

---

[978] Pertevî Ali Efendi, *Rebî'ü'l-Mülk fî Âdâbı Sülûki'l-Mülûk,* 4a-b.
[979] Albayrak, "Pertevî Ali Efendi'nin Rebî'ü'l-Mülk ve Âdâb-ı Sülûki'l-Mülûk Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)", 37-39.
[980] Krş. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, çev. Murat Demirkol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 530-31; Pertevî Ali Efendi, *Rebî'ü'l-Mülk fî Âdâbı Sülûki'l-Mülûk,* 6a.
[981] Pertevî Ali Efendi, *Rebî'ü'l-Mülk fî Âdâbı Sülûki'l-Mülûk,* 4a-b.

olarak hüküm vermek de zorlaşıyor. Sultana sunulmak üzere kaleme alınan bir eserin büyük oranda Farsça bir eserden tercüme tarikiyle meydana getirilmesinin ardında yatan nedenler neler olabilir? Üstelik bu eser, aslının ve tercümelerinin yüzlerle ifade edilebilecek nüshalarıyla payitahttan sancaklara kadar yayılmış bir eser iken hangi saik böyle bir tasarrufta bulunmayı kolaylaştırmıştır? Osmanlı yazını içerisinde bu ve benzeri durumlar okuyucu, müellif ve mütercimler tarafından nasıl karşılanıyordu? Bu durum, Osmanlı'da büyük oranda bugünkü "çeviri" anlayışından farklı olan "tercüme" geleneği içerisinde değerlendirilirse ortaya farklı sonuçlar çıkabilir mi? Bunlar ve bunların etrafında akla gelebilecek soruların makul cevaplarına kapı aralamanın yolu, Osmanlı yazınında metin üretim metotları üzerinde yapılacak kapsamlı çalışmalardan geçecektir. Bu çalışmalarda metin üreticilerinin şahsî özellikleri, metinlerin üretilme sebepleri ve amaçları, metinlerin üretildikleri çevre, metinlerin muhataplarının kimliği vb. etkenlerin denklemden hariç tutulmaması mezkûr metinlere daha makul ve adil yaklaşımlar için elzemdir.

Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî (Ömer Efendi)

Ahlâk-ı Muhsinî'nin 17. yüzyılda yapılmış bir diğer tercümesi de II. Osman zamanında Ömer (ö. 1031/1622) adlı bir mütercim tarafından yapılmıştır. Eserin elde bulunan nüshasının birinci varağının b yüzünde yer alan kayda göre Ömer Efendi mesnevi şarihi Abdullah Bosnevî'nin (ö. 1054/1644) babasıdır.[982] O, Farsça bilmeyenlerin istifadesi için[983] tercüme ettiği bu eserini 1621 yılında tamamlamıştır.

Ahlâk-ı Ahmedî

[982] Bosnevî Ömer Efendi, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinîn* (Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi, 43Va717), 1b. Eser hakkında bilgi veren Adem Ceyhan'ın ilgili çalışmasında yer alan bilgiye göre Ömer Efendi Sarı Abdullah Efendi'nin oğludur. Bk. Abdülaziz Efendi, *Hazret-i Ali'nin Yüz Sözü: Gül-i Sad-Berg*, 61-62. Bu, yukarıda zikredilen kayıtta yer alan bilgilerin yanlış okunmasından kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca yakın zamanlarda yaşamış ve aynı adı taşıyan her iki zat da mesnevi şarihidir. Ancak kayıtta açıkça Ömer Efendi'nin, Bosnevî Abdullah'ın babası olduğu ve Bosnalı Abdullah'ın da Abdî-i Bosnevî mahlasını kullanan, mesnevinin üçüncü cildinin şerhinin ve cezîre-i mesnevî'nin şarihi olduğu kayıtlıdır (şârih-i cild-i sâşis-i mesnevî-i Mevlevîst ve cezîre-i mesnevîst). Ceyhan'ın aktardığı bu bilgi Ömer Efendi'nin tercümesinin transkripsiyonunu içeren yüksek lisans çalışmalarında da tekrar edilmiştir. Bk. Esra Yılmaz Bozo, "Ahlâk-ı Muhsinî: Metin-İnceleme (1a-98b)" (Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2019), 16; Fatma Hilal Kurt, "Ömer Efendi'nin Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi: Metin- İnceleme [K98-b – 198-a]" (Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2019), 18. Eserin başındaki kayıtta verilen bilgileri değerlendiren Koyuncu ise Bosnalı Abdullah'ın babasının adının Ömer olduğuna dair bir kayda rastlanılmadığını ve bu nedenle meseleye ihtiyatla yaklaşılması gerektiğine işaret etmiştir. Bk. Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 65.

[983] Bosnevî Ömer Efendi, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinîn*, 2b-3a.

Ahlâk-ı Muhsinî'nin muhtasar bir tercümesi ise 18. yüzyıl velud yazarlarından Osmanzâde Ahmed Tâib'in (ö. 1136/1724) kaleminden çıkmıştır. Osmanzâde Hicrî 1121 (1709-10)'de tamamladığı bu eserini III. Ahmed'e ithaf etmiş ve hem onun hem de kendisinin adına işaret edecek şekilde *Ahlâk-ı Ahmedî* şeklinde adlandırmıştır. Sebeb-i tercüme bölümünde belirtildiği üzere bu tercümede Kâşifî'nin bap tertibine uyulmuş ve eserin kırk babı da tercüme edilmiştir.[984] Ancak, baplar mütercimin tasarrufuyla ihtisar edilmiş ve kimi yerlerde bazı açıklamalar ve manzumeler eklenmiştir.[985] Osmanzâde'nin bu muhtasar tercümesinin Türkçe yazmaları barındıran kütüphanelerde on beşin üzerinde yazma nüshası vardır. Bunların yanında eserin matbu nüshaları da mevcuttur.[986] Eldeki verilere göre *Ahlâk-ı Ahmedî, Ahlâk-ı Muhsinî*'nin Türkçe tercümeleri içerisinde*, Enîsü'l-Ârifîn*'den sonra nüshası en fazla olan tercümelerden birisidir.

Yukarıdaki örneklerde görüleceği üzere *Ahlâk-ı Muhsinî* muhtelif tasarruflarla defalarca Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. Bu aktarımların kimi örneklerinde ise kaleme alınan eserin Kâşifî'nin bu eserinin tercümesi olduğu doğrudan söylenmez, belki gizlenir. Gizlenip gizlenmediği meselesi için kesin hüküm vermek neredeyse imkânsızdır. Ancak, *Ahlâk-ı Muhsinî* kaynaklığında yazılıp onun veya müellifinin zikredilmediği örnekler ortadadır. Bunun bilinçli bir tercih olup olmadığı veya hangi eserlerde bilinçli olduğu konusu ise daha derin araştırmaları muktezidir. Azmî Pîr Mehmed'in *Enîsü'l-Ârifîn* adını verdiği genişletilmiş tercümesinin *Ahlâk-ı Muhsinî* ile irtibatını ifade etmek için kullandığı "me'haz ittihaz eylemek" yani, kaynak/örnek almak fiili[987] bu meyanda dikkate değerdir. Bu fiilin, Osmanlı telif geleneği içerisinde birtakım tercümelerin (serbest tercümelerin) kaynak metinle irtibatını açıklamak için kullanışlı bir ifade olduğu kanaatindeyiz. Bu kanaatimizle ilgili örnekleri ileriki sayfalarda aktaracağız. Bununla birlikte, *Ahlâk-ı Muhsinî* bağlamında aşağıda vereceğimiz iki örnek için bu ifadeyi kullanacağız. Zira ahlâk kitabı olarak kaleme alınan bu iki örnekte de dereceleri aynı olmamakla birlikte me'haz ittihaz edilen eser mezkûr alanın başat örneklerinden birisi olan *Ahlâk-ı Muhsinî*'dir.

Eserini meydana getirirken *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi me'haz ittihâz eyleyen bu isimlerden birisi 16. yüzyıl alim-bürokratlarından Celalzâde Mustafa Çelebi'dir (ö. 975/1567). Emeklilik

[984] Osmanzâde Ahmed Tâib, *Ahlâk-ı Ahmedî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 00714), 1b-2a.
[985] Murat Turğut, "Osmanzâde Ahmed Tâib'in Ahlak-ı Ahmedî İsimli Eseri (İnceleme-Metin-İndeks)" (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2019), 67-68.
[986] Eserin tespit edilebilen bazı yazma ve matbu nüshaları için bk. Turğut, 62-63, 107-111. Bu çalışmada listelenen nüshalardan bazıları kütüphane katalogların *Ahlâk-ı Muhsinî* olarak kaydedilmiştir.
[987] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 215.

yıllarında (1557-67) kaleme alıp *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* adını verdiği eserinin başında bir Esmâ-i Hüsnâ şerhine yer veren Koca Nişancı, *Mevâhib*'in ana metnini her biri ahlâktan bir hulkun beyanında olan 55 baba ayırır. [988]

Celâlzâde, "sebeb-i tasnîf-i kitâb ve mûcib-i tastîr-i hitâb"[989] başlığı altında emeklilik zamanında hayır dua almak maksadıyla ibret ve nasihat alınacak bir misaller ve hikâyeler mecmuası *tasnîf* etmek istediğini[990] belirttikten sonra eserin ana bölümü hakkında şunları söyler:

> […]*ve husûs-ı ahlâkda ki kütüb-i mu'tebere-i efâzıldan zamânede meşhûr u mütedâvildür anlarda mestûr olan ba'zı ekâvil ü hikâyât ve temâsil ü rivâyâta şikeste-beste netâyic-i tab'-ı za'îf ve semerât-ı hâtır-ı fâtır-ı nahîfi munzimm kılınup sanduka-i cevâhir-i semîne le'âlî-i ma''âniye hazîne vü defîne oldı. Mevâhibü'l-hallâk fî merâtibü'l-ahlâk ismi ile müsemmâ ve bir mukaddime ve bir hatime ve bazı ebvâb ile muhallî ki her bâbı ahlâkdan bir hulkun beyan u vasfıdur tertîb ü tehzîb olundı.*[991]

Görüleceği üzere Celâlzâde bu eseri, kendi zamanında meşhur ve maruf olan ahlâk kitapları ile kendi birikimini mezcederek ortaya koyacağını belirtir. Bu doğrultuda Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk* ile Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'u ve Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ı gibi yöneticilere nasihat literatürünün başat örneklerini kaynak alan Celalzâde'nin mezkûr eserlere benzer şekilde zikrettiği bir diğer kaynak ise Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'sidir. Ancak, bu kaynağın Mevâhib'i besleyen diğer kaynaklardan önemli bir farkı vardır. Bu fark, Celâlzâde'nin *Mevâhib*'i büyük oranda *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin tertibi üzerine bina etmiş olmasıdır. Her ne kadar doğrudan belirtmese de Celâlzâde'nin eserinin ana bölümünde yer verdiği konuların önemli bir kısmı *Ahlâk-ı Muhsinî*'de de yer almaktadır.[992] Bununla birlikte, *Ahlâk-ı Muhsinî* 40 baptan müteşekkil iken *Mevâhib*'in ahlakla ilgili ana bölümü 55 bap olarak tertip edilmiştir. Bu fazlalığın sebebi ise *Ahlâk-ı Muhsinî*'de yer almayan kimi konuların (iman, ahlak, vezaret, saltanat, nasihat, batalet, gıybet vs.)[993] *Mevâhib*'e eklemesidir. Celâlzâde,

---

[988] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 174), 3a-b.
[989] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 2b-3b.
[990] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3a.
[991] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3a.
[992] Krş. Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 68-74.
[993] *Ahlâk-ı Muhsinî*'de yer almayıp *Mevâhib'*de yer verilen konuların dört başı mamur bir şekilde ortaya çıkarılması için iki eserin detaylı bir şekilde mukayese edilmesi gerekir. Zira kimi zaman bablar farklı şekilde adlandırılabilmekte kimi zaman da *Ahlâk-ı Muhsinî*'de bir faziletin zıttı olarak zikredilen haslet (rezilet) *Mevâhib*'de ayrı bir konu olarak (batâlet, si'âyet ve nemîme, tamah vb.) ele alınabilmektedir. Bununla birlikte*, Ahlâk-ı Muhsinî'*nin "der terbiyet-i hadem u haşem ve âdâb-ı îşân" başlıklı hizmetçi ve görevlilerin eğitim ve adabının işlendiği 40. Babı *Mevahib*'de müstakil bir bab olarak yer almaz.

Ahlâk-ı Muhsinî ile ortak olan konuların birçoğunun girişinde ilgili kavramın tanımını *Ahlâk-ı Muhsinî*'den tercüme yoluyla aktarmıştır. Yer yer *Ahlâk-ı Muhsinî*'de yer alan hikâyeleri de eserine alan Celâlzâde'nin, *Mevâhib*'i kaleme alırken kendisine örnek ve kaynak aldığı eser *Ahlâk-ı Muhsinî* olmakla birlikte bu eserin bir *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesi olduğunu söylemek çok zordur. Zira böyle bir niteleme *Mevâhib*'in mahiyetinin anlaşılması önünde bir engel teşkil edecektir. Celâlzâde her ne kadar asıl olarak *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi örnek almış veya me'haz ittihaz eylemişse de bunun dışında birçok önemli kaynağa da başvurmuştur.

Ahlâk-ı Muhsinî'nin tertibine benzer şekilde kurgulanmış bir diğer eser ise müderrislik ve kadılık görevlerini ifa etmiş ilmiye mensubu bir âlim olan Bostanzâde Yahyâ (ö. 1049/1639) tarafından kaleme alınmıştır. Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk* adını verip 1615'te tamamladığı bu eserinin mukaddimesinde kendi zamanına kadar ahlak alanında birçok kitap telif edildiğini ancak, ahlak bağında daha birçok hoş kokulu çiçekler var olduğunu ve bunları derleyerek bir eser kaleme almak isteğini ifade eder. O, eseri telif edeceği zamana kadar edebiyat, ahlâk ve muhâdarât dallarındaki eserleri mütalaa ederek bir birikim hasıl ettiğini ifade ettikten sonra "bir risâle-i hikmet-intimâ te'lîf ü imlâ ve ancak beyân-ı ahlâk-ı memdûha ile iktifâ olunup ne îcâz u ihtisâr ve ne tafsîl ü iksâr ihtiyâr olına"[994] diyerek eserinde sadece ahlaki faziletleri beyan edeceğini bildirir. Bu yönüyle *Ahlâk-ı Muhsinî* ile ortaklaşan *Mir'âtü'l-Ahlâk* 24 baba ayrılmıştır. Bu baplarda yer alan konular, kimi değişiklikler olmakla birlikte, büyük oranda *Ahlâk-ı Muhsinî* ile benzerlik gösterir. Bostanzâde'nin bu eserinin iskeleti *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin kaynaklığında meydana gelmiş gibidir. Ancak, sebeb-i telif bölümünde belirttiği üzere Bostanzâde bu eseri çeşitli ilim dallarında telif edilmiş eserlerden hasıl ettiği birikimle meydana getirmiştir.

Bostanzâde'nin eseri ile Kâşifî'nin eseri arasındaki daha belirgin irtibatlar ise kimi bölümlerde doğrudan yapılan atıflarda görülür. *Mir'ât*'ın "der emânet ü sadâkat" başlığını taşıyan 12. babı *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin "der emânet ü diyânet" başlığını taşıyan 23. babının kaynaklığında yazılmıştır.[995] Nitekim Bostanzâde de bu bölümün iki yerinde eser adını vermemekle birlikte, "Hüseyn-i Kâşifî"yi zikreder.[996] Kâşifî'nin adı *Mir'ât*'ın 13.

[994] Yahya b. Muhammed Tirevi Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03537), 3a-b.
[995] Krş. Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk*, 103b-115b; Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 160-70.
[996] Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk*, 104b, 106b.

babında da *Ahlâk-ı Muhsinî*'den aktarılan bir beyit münasebetiyle zikredilmektedir.[997] Bunlara ek olarak kimi hikâyelerde de ortaklıklar mevcuttur. Örneğin; Nûşirâvân'ın yardımcılarından birisine mülkün zevaline neden olan şeyleri sorduğu ve buna cevap olarak üç şeyin sunulduğu hikâye *Ahlâk-ı Muhsinî*'de sadece Sirâcü'l-Mülûk'un adı verilerek, *Mir'âtü'l-Mülûk*'ta 'ta ise şu ifade yer alır: "*Sirâcü'l-Mülûk*'da İmâm Tarsûsî nakl ider ki…"[998] Anlaşılan o ki Bostanzâde kaynak metindeki müellif adını yanlış okumuş veya bu ad onun istifade ettiği nüshada Turtuşî yerine Tarsûsî olarak yazılmıştır.

4.2.3. Emîr-i Kebîr Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'u

Kübreviyye tarikatının Hemedâniyye kolunun kurucusu kabul edilen ve Mîr Seyyid[999] Ali, Emîr-i Kebîr, Seyyid Ali Hemedânî, Alî-i Sânî ve Şâh-ı Hemedân gibi ünvanlarla anılan Ali b. Şihâbüddîn b. Muhammed Hemedânî'nin (ö. 786/1385)[1000] kaleme aldığı onlarca eserden birisi olan *Zahîretü'l-Mülûk*, aynı tarikatın bir buçuk asır önceki şeyhlerinden birisi olan Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ına benzer şekilde, devlet yönetimini sûfî bir bakışla ele alan önemli eserlerden birisidir. Kübreviyye tarikatının düşünceleri ile İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerini[1001] telif ettiği gözlenen Hemedânî'nin, sayısı yüze yaklaşan eserlerinin[1002] en meşhurlarından biri, belki de en meşhuru *Zahîretü'l-Mülûk*'tur. Hemedânî'nin, bu eserinde Gazzâlî'nin *İhyâi Ulûmi'd-Dîn* ve *Kimyâ-yı Sa'âdet* adlı eserleri ile onun düşüncesinde önemli bir yeri olan İbnü'l-Arabî'nin etkileri olduğu müşahede edilmiştir.[1003] Envârî, *Zahîretü'l-Mülûk*'un konularının bir kısmının aslında *İhyâ*'nın tercüme ve telhisleri olduğunu; bununla birlikte

---

[997] Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk*, 116a.

[998] Krş. Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk*, 196a; Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 530-31.

[999] Hz. Muhammed'in soyundan geldiği için bu sıfatla da anılmıştır. Bk. Seyyid Mahmûd Envârî, "Şerh-i Hâl-i Mîr Seyyid Ali Hemedânî", 21-22, içinde, Mîr Seyyid Ali Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*, haz. Seyyid Mahmûd Envârî (Tebriz: İntişârât-ı Müessese-i Târîh ve Ferheng, 1979); Pervîz Ezkâî, *Şâh-ı Hemedân (Ahvâl u Âsâr u Ârâ') Mîr Seyyid Ali Hemedânî* (Dânişgâh-ı Peyâm-ı Nûr, 2015), 83-88.

[1000] Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emîr-i Kebîr", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1998), 17:186. Müellifin hayatıyla ilgili detaylı bilgi için Bk. Ezkâî, *Şâh-ı Hemedân (Ahvâl u Âsâr u Ârâ') Mîr Seyyid Ali Hemedânî*, 21-126; Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*, 21-37; Abdülrakip Arslan, "Emîr-i Kebîr Seyyid Ali Hemedânî Hayatı, Eserleri ve Görüşleri" (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017), 30-65.

[1001] Hemedânî'nin Keşmir'de müritlerine İbnü'l-Arabî'nin *Füsûsu'l-Hikem*'ini okuttuğuna dair kayıtlar da mevcuttur. Envârî, "Şerh-i Hâl-i Mîr Seyyid Ali Hemedânî", 32, içinde, Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*.

[1002] Hemedânî, hayatı boyunca irşat faaliyeti maksadıyla birçok yerde bulunmuş ve kendilerine yol gösterdiği birçok müride sahip olmuş bir şahsiyettir. Onun, hitap ettiği kitle üzerindeki etkisinin artması Timur'u dahi rahatsız etmişti. Aktarıldığına göre Timur Harezm seferinden dönerken Huttalan yakınlarında kendisiyle görüşmüştür. Ezkâî, *Şâh-ı Hemedân (Ahvâl u Âsâr u Ârâ') Mîr Seyyid Ali Hemedânî*, 99-102. Bu etkisi ve şöhreti sebebiyle kendi risale ve kitaplarının yanından ona atfedilenlerin sayısı da oldukça fazladır. Ezkâî, Hemedânî'ye ait 81 eserin yanında ona nispet edilen 19 eser hakkında bilgi verir. Ezkâî, *Şâh-ı Hemedân (Ahvâl u Âsâr u Ârâ') Mîr Seyyid Ali Hemedânî*, 117-80.

[1003] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 81.

Hemedânî'nin esere birçok konuyu da dahil ettiğini söyler. Araştırmacı, Hemedânî'nin eserinde Gazzâlî ve *İhyâ*'nın adı geçse de bunun kaynağa işaret maksadıyla olmadığını ifade eder.[1004] Envârî, iki eser arasında yaptığı mukayesede bu iddiasını kısmen ispatlar.[1005] Pervizî ise *Zahîretü'l-Mülûk* üzerinde *Nasîhatü'l-Mülûk*'un etkisinin daha çok olduğunu; fakat buna hiç dikkat çekilmediğini ifade eder. Ancak, kendisi bu iddiasını delillendirme yoluna gitmez.[1006]

Nasîhatü'l-Mülûk'un ikinci bölümünün Gazzâlî'ye aidiyetinin şüpheli olduğunu gözden ırak tutmamak kaydıyla, Hemedânî'nin Gazzâlî'ye ait her üç eserden de istifade etmiş olması gayet tabiidir. Bununa birlikte, *Nasîhatü'l-Mülûk*'un Gazzâlî'ye ait olduğu düşünülen birinci bölümü ile *İhyâ* arasında da muhteva bakımından benzerlikler vardır. Aynı durum *Kimyâ-yı Sa'âdet* için de geçerlidir. Hatta bu benzerlikler *Nasîhatü'l-Mülûk*'un birinci bölümünün Gazzâlî'ye aidiyeti için delil gösterilmiştir.[1007] Bu durumda Gazzâlî'nin hangi eserinin ya da eserlerinin *Zahîretü'l-Mülûk* üzerinde etkisi olduğu daha detaylı mukayeselerle ortaya konulabilir. Bunlarla birlikte, Hemedânî'nin bu telifinde eserlerinin etkisi en bariz şekilde görülen müellifin Gazzâlî olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Hemedânî bu eserini hükkâm ve mülûkun istifade etmesi için yazdığından dolayı[1008] *zahîretü'l-mülûk* şeklinde adlandırdığını söyler.[1009] On baptan müteşekkil olan eserin içeriği şöyledir:

1. *Bâb: İmanın ahkâmı, şerâyiti ve kemale ermesinin gereklilikleri hakkındadır.*
2. *Bâb: Kulluk haklarını eda etmek hakkındadır.*
3. *Bâb: Güzel ahlâk, yaratılış güzelliği ve Hulefâ-i Râşidîn siretinde olan padişah ve hükkâma tabi olmanın gerekliliği hakkındadır.*
4. *Bâb: Anne-baba, eş, evlâd, akraba ve yakınların hakları hakkındadır.*
5. *Bâb: Saltanat, velâyet ve emâret ahkâmı, reaya hakları, hükûmet etmenin şartları ve onu üstlenmenin tehlikeleri, adalet ve ihsanın gerekliliği hakkındadır.*

[1004] Hemedânî'nin eklemeleri zikredilmekle birlikte, eserin büyük oranda Gazzâlî'nin *İhyâ*'sının tercüme ve telhislerinden müteşekkil olduğunu söylemek (Bk. Envârî, "Âsâr-ı Mîr Seyyid Ali Hemedânî", 39-40, içinde, Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*.) *Zahîretü'l-Mülûk*'un keyfiyetine gölge düşürmektedir. Klasik telif geleneğini bugünün bakışıyla değerlendirmekten kaynaklandığını düşündüğümüz bu tutumun her zaman yanlış yorum ve düşüncelere kapı aralamaya müsait olduğu kanaatindeyiz.

[1005] Envârî, "Âsâr-ı Mîr Seyyid Ali Hemedânî", 39-46, içinde, Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*.

[1006] Ezkâî, *Şâh-ı Hemedân (Ahvâl u Âsâr u Ârâ') Mîr Seyyid Ali Hemedânî*, 148.

[1007] Tâdî, Crone

[1008] Hemedânî bazı mülûk ve hükkâmın ricası üzerine yazdığını söylediği eserinde bu kişilerin adını zikretmez. Bk. Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*, 1-2.

[1009] Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*, 39.

6. *Bâb: Manevi saltanatın ve insanî hilafetin sırlarının şerhi hakkındadır.*
7. *Bâb: Emr-i ma'rûf ve nehy-i münkerin gerekliliği, faziletleri ve şartları hakkındadır.*
8. *Bâb: Şükrün fazileti, hakikati ve kısımlarının şerhi ve Allah'ın kullarına, özellikle mülûk ve hükkâma bahşettiği nimetler hakkındadır.*
9. *Bâb: Saltanat ve velâyet işlerinde gerekli olan musibetlere sabır hakkındadır.*
10. *Bâb: Gazap ve kibrin hakikati ve onun yerilmesi hakkındadır.*[1010]

Bir kısmı uzun paragraflar hacminde olan başlıklardan süzdüğümüz yukarıdaki konulara göz attığımızda eserin herkese hitap eder bir özelliğe sahip olmakla birlikte, asıl muhataplarının devlet yöneticileri olduğu belli oluyor. Zira ahlak, sabır, şükür, kibir vb. birçok konu yöneticilerin bilmesi, sahip olması veya kaçınması gereken hasletler olarak ele alınmıştır. Gazzâlî ve İbnü'l-Arabî'ye hayranlık besleyen Osmanlı okuru onların etkisiyle meydana getirilmiş olan *Zahîretü'l-Mülûk*'un içeriğine zaten aşina olduğundan bu eser Osmanlılar tarafından oldukça beğenilmiş ve benimsenmiştir. [1011] Bunun bir yansıması olarak da kısa süre içerisinde birbirlerinden haberdar olduklarına dair bir bilgimiz olmayan muhtelif mütercimlerce Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir.[1012]

Zahîretü'l-Mülûk'un tespit edilebilen[1013] ilk tercümesi Şehzade Mustafa'nın hocalığını da yapmış olan Gelibolulu Muslihiddin Sürûrî'ye (ö. 969/1562) aittir. Âlim, şair, şarih ve mutasavvıf yönleriyle tanınan Sürûrî[1014] aralarında *Bostân*, *Gülistân*, *Mesnevî*, *Dîvân-ı Hâfız* gibi klasik eserlerin şerhlerinin de bulunduğu otuzun üzerinde eser kaleme almıştır.[1015] Bu eserlerin bir kısmını ithaf ettiği Şehzade Mustafa'ya bir gün *Zahîretül-Mülûk*-nâm bir kitap sunulmuştur. "Kitâb-ı mezkûr Fârsî zebân ile mu'abber ve elfâz-ı müşkile ile müfesser" olduğundan şehzade bunun "Türkî dil ile tefsîr ve rûşen 'ibârât ile ta'bîr" olunmasının herkese faydalı olacağına işaret etmiştir. Sürûrî o sıralarda başka

[1010] Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*, 1-559.
[1011] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, 80-81.
[1012] Son araştırmalara göre eser 5 defa Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Bk. Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, 46.
[1013] Yazar, eserin 16 ve 17. yüzyıllarda yapılmış beş ayrı tercümesini tespit etmiştir. Bk. Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 1048.
[1014] Detaylı bilgi için bk. İsmail Güleç, "Sürûrî, Muslihuddin Mustafa", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 170-172.
[1015] Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'ikul-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1:295-96; Güleç, "Sürûrî, Muslihuddin Mustafa"; Funda Bugan, "Sürûrî Terceme-i Zahîretü'l-Mülûk (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel Adlar Dizini)" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2020), 29-39.

kitapların şerhiyle meşgul olsa da işaret-i âliyenin gereğini yerine getirerek tercümeye başlamıştır.[1016]

Bugan'ın belirttiğine göre Sürûrî, kitabı aslına sadık kalarak tercüme etmiştir. Bununla birlikte, gerekli gördüğü yerde açıklamalarını metnin haşiyesine not etmiştir. Bu notlarda kimi zaman eleştirilerine ve eklemelerine yer verirken kimi zaman da ayet ve hadislerin tercüme ve açıklamalarına yer vermiştir.[1017] Böylece eserin yazım serüveninde belirttiği üzere eserin müşküllerini çözme ve onu tefsir etme sözünü de yerine getirmiş olur.

Zahîretü'l-Mülûk II. Selim dönemi mütercimlerinden Bâlî Zihnî Çelebi[1018] adında birisi tarafından yapılan bir başka tercümesi daha vardır. Mütercim bu tercümeye *Gencîne-i Sa'âdet* adını vermiştir.[1019] Eserin mukaddime kısmında nazım ve nesir yoluyla II. Selim'in övgüsüne yer verilmesi ve onun, zamanındaki olumlu özelliklerinin övülmesi eserin bu padişah devrinde kaleme alındığını teyit etmektedir. Mevcut nüshasında doğrudan bir ithaf ibaresi yer almamakla birlikte eserin II. Selim'e takdim edilmiş olması muhtemeldir. Bahsi geçen nüshanın iç kapağında şu kayıt yer almaktadır:

> *Sultân Selîm-i Sânî 'asrında olan erbâb-ı isti'dâddan Zihnî Efendi 'aleyhi'r-rahme Seyyid 'Ali el-Hemedânî'nün te'lîf eyledügi Gencîne-i Sa'âdet'i Türkî lisân üzere terceme eyleyüp ismini Zahîretü'l-Mülûk koyduğı kitâbdur.*

Bu kayıtta kaynak metin ile tercüme metnin isimleri karıştırılmış gözükmektedir. Bunun sebebi kaydı yazanın *Zahîretü'l-Mülûk*'tan habersiz olması ve buna ek olarak mütercimin kaynak eserin mukaddimesini tercüme ettiği bölümünde yer verdiği fihristten sonra Hemedânî'nin cümlesini aynen tercüme etmesinden (*Zahîretü'l-Mülûk* deyu ilkâb itdüm)[1020] kaynaklanmış olmalıdır. Zihnî Efendi, *Zahîretü'l-Mülûk*'un takriben bir varağın tek yüzünü dolduracak hacimde olan mukaddimesini kendi tasarruflarıyla

---

[1016] Bugan, "Sürûrî Terceme-i Zahîretü'l-Mülûk (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel Adlar Dizini)", 184-85.
[1017] Bugan, "Sürûrî Terceme-i Zahîretü'l-Mülûk (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel Adlar Dizini)", 47.; Ayrıca bk. Sadık Yazar, "Tercüme-i Zâhiretü'l-Mülûk (Sürûrî)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü,* https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tercume-i-zahiretu-l-muluk-sururi
[1018] S. Yazar bu kişinin ölüm tarihini 1614 olarak kaydetmiştir. Ancak, Bâlî hakkındaki bilgilerimiz şimdilik oldukça kısıtlıdır. Tercümesinin mukaddimesinde yer verdiği şiirlerden şairlik yönü de olan bir mütercim olduğunu düşünmek mümkündür. Bununla birlikte, onunla yakın zamanlarda yaşayıp aynı adı taşıyan başka şahsiyetler de vardır. (Örnek için Bk. Betül Sinan, "Bâlî Çelebi ve Divanı (2b-35a)" (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Boğaziçi Üniversitesi, 2004), 1-34). Bu zâtın, Mustafa Âlî'nin II. Selim'in etrafındaki şairler arasında saydığı Bâlî Çelebi (Bk. Feridun Emecen, "Selim II", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36:415.) olma ihtimali de vardır.
[1019] Bâlî Zihnî Çelebi, *Gencîne-i Sa'âdet* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3890), 4a.
[1020] Bâlî Zihnî Çelebi, *Gencîne-i Sa'âdet*, 3a.

geliştirerek yaklaşık dört katına çıkarmıştır.[1021] Zihnî Efendi bu kısımdan sonra eserin "sebeb-i tercüme"sini açıklayacağı başlığın altında klasik ahlak literatüründen aşina olduğumuz *ahlak*, *tedbîr-i menzil*, *tedbîr-i medîne* tasnifi bağlamında kişinin yeryüzünde Allah'ın halifesi olabilmesinin yolunun adalet olduğunu anlatır. Devlet yönetimi ile tasavvufun mezcolduğu kaynak esere mütercim felsefî/hikemî bir veçheden yaklaşmıştır.[1022]

Tercüme eserlere müstakil mukaddimeler eklemek veya yukarıdaki örnekte olduğu gibi kaynak metindeki mukaddimeyi genişletmek ve bu sayede konu ile ilgili kendi düşüncelerini serdedebileceği bir alan meydana getirmek Osmanlı dönemi tercümeleri için sıra dışı olan bir durum değildir. Bu nedenle bu türden tasarrufların Osmanlı siyaset düşüncesinin tespiti açısından ayrıca değerlendirilmesi gerekir. Aşağıdaki tercümede bir başka örneğini göreceğimiz bu türden tasarruflar Kavak'ın Osmanlı sahasında tercüme edilen siyaset düşüncesine müteallik eserler hakkında yaptığı kapsamlı çalışmada da ortaya çıkmıştır.[1023]

Zahîretü'l-Mülûk'un bir başka tercümesi ise Kâtib Mustafa b. Abdullah tarafından (1574-1595 arasında hayatta) III. Murad adına yapılmıştır. Mütercimin kimliği hakkındaki bilgiler, eserin mütercim hattı olma ihtimali de bulunan[1024] 1577 tarihinde tamamlanmış tek nüshasının[1025] sonundaki kayıtlarla sınırlıdır.[1026] Mütercim, "henûz dîbâ-yı zîbâ-yi

---

[1021] Krş. Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk*, 1-2.;Bâlî Zihnî Çelebi, *Gencîne-i Sa'âdet* 1b-3b. Söz konusu tasarruflar metne manzumeler ekleme (bu manzumelerden birisi kaynak eser hakkındadır), kaynak eser hakkında bilgiler verme, hamdele ve salvele bölümüne Hz. Muhammed'in âl u ashâbının övgüsünü ekleme, kaynak metnin fihristini ekleme şeklindedir.

[1022] Bu konuya daha önce dikkat çeken Kavak'ın tespiti için bk. Özgür Kavak, "Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler", *İslam Tetkikleri Dergisi -Journal of İslamic Review* 13, sy 1 (2023): 444.

[1023] Kavak, "Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları", 26-28.

[1024] Esra Kılıç, bu tercümeyi konu alan tez çalışmasında nüshadaki eksiklikler, yazım ve imla yanlışlarını mütercimin kâtip olduğunu bilgisiyle bir arada değerlendirerek bunun mütercim hattı olup olmadığının belirsizleştiğini ifade eder. Esra Kılıç, "Kâtib Mustafa b. Abdullah'ınTercüme-i Zahîretü'l-Mülûk'u (İnceleme-Metin)" (Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2023), 83-84.

[1025] Kâtib Mustafa b. Abdullah*, Şerhi Zâhiretü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 02859), 309b-310a.

[1026] Kılıç, 1573 tarihinde Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'unu Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa için tercüme eden Mustafa b. Abdullah el-Kâtib (1573'te hayatta) ile *Zahîretü'l-Mülûk*'un mütercîminin aynı kişi olabileceğini gündeme getirmiştir. Bk. Kılıç, "Kâtib Mustafa b. Abdullah'ın Tercüme-i Zahîretü'l-Mülûk'u (İnceleme-Metin)", 40-41. *Nasîhatü'l-Mülûk* tercümesinin mütercim hattı olan nüshası için bk. Mustafa b. Abdullah el-Katib, *Terceme-i Nasîhatü'l-Mülûk* (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Yazmalar Koleksiyonu, SR_000260). Bu iki eserin aynı kişiye ait olma ihtimalini kuvvetlendiren bir neden de bizce şu sayılabilir: İki eserin de tercüme edilmesindeki ortak sebep, kaynak eserlerin alanında çok önemli eserler olmasına rağmen Türkçeye tercüme edilmemiş olmasıdır. Bu sebep iki tercümede de benzer kelimelerle ifade edilmiştir. Bu bağlamdaki bir diğer ortaklık ise bu iki eserin de aslında daha önce birden fazla kere Türkçeye tercüme edilmiş olmasıdır. Krş. Abdullah el-Katib, *Terceme-*

Rûmî birle ‘arz-ı cemâl etmemiş” olduğunu söylediği eseri uzun süreden beri Türkçeye tercüme etmek düşüncesinde olduğunu; fakat kimi engellerle karşılaştığını söyler. Sonrasında ise devrin sultanı III. Murad’ın ruhsat vermesiyle eseri şerhe[1027] başladığını ifade eder.[1028] Ancak, yukarıda da görüleceği üzere eserin birisi Şehzâde Mustafa’nın isteği üzerine Sürûrî tarafından, diğeri ise II. Selim dönemi mütercimlerinden Bâlî Zihnî Çelebi tarafından yapılmış mukaddem iki tercümesi vardır. Bu durum akla iki ihtimal getirmektedir. Birincisi, Kâtib kendisinden önce yapılmış tercümelerden haberdar değildir. İkincisi, kendisinden önce tercüme edilmiş ve bunlardan birisi maktul şehzadeye sunulmuş olan tercüme/ler görmezden gelinmiştir.

Mütercim lafzî yönden kaynak metne sadık bir tercüme yapmıştır. Bununla birlikte, esere uzunca bir mukaddime eklemiş, kimi kısımlarda da eksiltme tasarruflarında bulunmuştur. Mütercim, kaynak esere eklediği mukaddime bölümünü şu temenni ile bitirerek tercümeye geçer: *Cenâb-ı vâcibü’l-vücûd dergâhından müsted‘îdür ki anı okuyup ve yazup ‘amel idenlere zahîre-i sa‘âdet-i ebedî ve vesîle-i husûl-i mülk-i sermedî eyleye.*[1029]

Zahîretü’l-Mülûk’un 17. yüzyılda kaleme alınmış tercümelerinden birincisi 1642 yılında zamanın Bağdat beylerbeyi Derviş Mehmed Paşa’nın (ö. 1065/1655) isteğiyle I. İbrahim adına kaleme alınmış olup mütercimi Muhammed b. Hüseyin er-Revânî’dir.[1030] On

---

i Nasîhatü’l-Mülûk 5b; Kâtib Mustafa b. Abdullah, *Şerhi Zâhiretü’l-Mülûk*, 12a. Sadık Yazar’ın Gazzâlî’nin eserlerinin Türkçe tercümeleri üzerine yaptığı çalışmadan İngiltere’de bulunan bir nüshası da olduğunu öğrendiğimiz (Bk. Yazar, “Gazzâlî’nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, 122-23.) bu eserin söz konusu nüshasında mütercim belirsizdir. Bu yazmanın tespiti belirsiz olan mütercimin Mustafa b. Abdullah el-Kâtib olduğu ortaya çıkmış oluyor. Yazarın tanıttığı nüsha *Âdâbu’l-Mülûk* adıyla kaydedilmiştir. Ancak, bu büyük ihtimalle esere sonradan eklenmiş bir kayıttır. Zira mütercim nüshasında tercüme için böyle bir adlandırma yer almıyor.

[1027] Mütercimin şerh kelimesinden kastı, metni yarıp daha açık ve anlaşılır hale getirme ameliyesi değildir. Anlaşıldığına göre; “kabâ-yı ra’nâ-yı Fârsî birle cilve eyle”yen metne dîbâ-yı zîbâ-yı Rûmî giydirmek (dil engelinden dolayı onu anlamayanlar için anlaşılır hale getirmek olduğundan bu faaliyet şerh kelimesiyle ifade edilmiştir.

[1028] Kâtib Mustafa b. Abdullah, *Şerhi Zahîratü’l-Mülûk* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2859).

[1029] Kâtib Mustafa b. Abdullah, *Şerhi Zahîratü’l-Mülûk*, 13a. Bu cümle aslında Hemedânî’nin mukaddimesinin son cümlesidir. Krş. Hemedânî, *Zahîretü’l-Mülûk*, 4. Mütercimin bu eseri tercüme sebebinin, müellifin telif sebebi ile aynı olması ve buna ek olarak kaynak metindeki mezkûr cümlenin *Zahîretü’l-Mülûk* adıyla mütenasip olacak şekilde işlenmiş olması kendi yazdığı mukaddimeyi kaynak metindeki bu cümlenin tercümesiyle bitirmesine neden olmuş gözükmektedir.

[1030] Mütercim ile ilgili bilgiler şimdilik elde tek nüshası bulunan *Hileyetü’l-Mülûk*’ta yer verilenlerle sınırlıdır. Bk. Muhammed b. Hüseyin, *Hilyetü’l-Mülûk* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 360). Eser üzerine iki tane doktora tezi hazırlanmıştır. Tercüme metninin diline odaklanan bu tezlerden birincisinde mütercimin hakkında kaynaklarda bilgi olmadığı söylenmiş, ikincisinde ise bu konuda kimi tahmin ve yorumlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sırasıyla bk. Erdal Aydın, “Muhammed Bin Hüseyin Er-Revanî’nin Hiyetü’l-Mülûk Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)” (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 4; Ali Ertuğrul, “Şemseddin Âmülî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü’l-fünûn fî arâisi’l-ulûm”, içinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 21-24.

baptan oluşan kaynak eserin tercümesi bittikten sonra mütercim eserin başına iki bap daha eklemiştir:

> [...] *nüsha-i mezkûr on bâb üzere müştemil iken bu hakîr ba'de't-terceme iki bâb dahı hazret-i risâlet penâh salla'llahu te'âlâ 'aleyhi ve sellem hazretlerinün ve âl ü evlâd ü hulefâ-i râşidîn rıdvânu'llahi te'âlâ 'aleyhim ecma'în ve sahâbe-yi kirâm ve evliyâ-yı 'izâm radıya'llahu te'âlâ 'anhümânun ba'zı ahvâlât ve vekâyi' ve menkûlâtları 'alâ tarîkü'l-ihtisâr ve dahı ba'zı İslâm[a] müte'allik husûslarda vârid olan ehâdîs-i şerîfe kütüb-i sıhâh ve elsine-i fusâhdan nakl u zamm olınup hâme-yi hoş-hırâm ve kilk-i belâgat-ı erkâm ile silk-i tahrîre getürilüp on iki bâb üzere tamâm ve hilyetü'l-mülûk-nâm tesmiye olunmışdur* […][1031]

Eserin 17. yüzyılda yapılan bir diğer tercümesi ise İbrahim b. Halil b. Ali el-Bayburdî adında bir mütercime aittir. Mütercim bu tercümesine *Zahîretü'l-Mü'minîn* adını vermiştir.[1032] Mütercim hakkındaki bilgilerimiz eldeki nüshada kendisi hakkında söyledikleriyle sınırlıdır. Buna göre mütercim Trabzon'un Rize kasabasında kırk seneden fazla "ta'lîm-i sıbyân-ı ehl-i îman" etmiş bir müderristir.[1033] Eserin mukaddimesinde yer alan tarih beytine göre[1034] 1085 (1674-75) yılında yazılmaya başlanmış olan eserin eldeki nüshasının istinsah tarihi ise 1679'dur.

Hep dünya işi için çalıştığını ve iyi bir iz bırakmak için hiçbir şey yapmadığını; hayrat ve hasenata kuvveti, tasnifat ve telifata kudreti olmadığını ve yaşının da ilerlediğini düşündüğü bir zamanda Bayburdî'ye *erbâb-ı safâ ve ashâb-ı vefâdan* birisinin Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk* adında *nazargâh-ı ulu'l-elbâb ve kıblegâh-ı cümle-i tullâb* bir eseri olduğunu ve bunun din ve dünya talibi olan herkes için fehmi ayân ve müşkilâtı beyân olmasının faydalı olacağını söylemesi bu eserin kaleme alınmasına sebep olarak zikredilir.[1035] Mütercim bu istek üzerine *şerhe*[1036] *şurû'* ettiğini söyler. Bir takım

---

[1031] Metnin yazmasını göremedik. Ancak üzerine yapılan her iki çalışmada da bazı okuma hataları olduğu kanaatindeyiz. Bu sebeple çalışmalardan ilkini kaynak olarak kullanıp uygun gördüğümüz yerlerde bazı tasarruflarda bulunduk. Aydın, "Muhammed Bin Hüseyin Er-Revanî'nin Hiyetü'l-Mülûk Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)", 129.
Eldeki bilgilere göre beş ayrı mütercimin kalemiyle Türkçeye aktarılan kaynak metnin 10-12 satırdan müteşekkil mukaddimesinin, Sürûrî ve Bayburdî dışındaki mütercimler tarafından genişletilmiş olması dikkat çekicidir. Mütercimler eksik veya genişletilmeye müsait gördükleri yerleri esere kendilerinden bir şey katmak ve onu bugünkü anlamıyla telife yaklaştırma fırsatı olarak görülmüş olabilir.

[1032] İbrahim b. Halil b. Ali el-Bayburdî, *Zahîretü'l-Mü'minîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 00244), 2b.

[1033] el-Bayburdî, *Zahîretü'l-Müminîn*, 2a.

[1034] "Şu dem ki virdi el bu şerhe fursat/Ki bin seksen beş idi târîh hicret" el-Bayburdî, *Zahîretü'l-Müminîn*, 2a.

[1035] el-Bayburdî, *Zahîretü'l-Müminîn*, 1b-2a

[1036] *Zahîretü'l-Mülûk*'un Türk diline aktarılması faaliyetinin şerh kelimesiyle ifade edilmesinin önceki örneğini yukarıda Kâtib Mustafa'nın tercümesinde görmüştük. Bu durumun başka birçok tercümede de

eksiltme tasarruflarında bulunmakla birlikte kaynak metnin lafzına sadık bir şekilde kaleme alınan bu tercüme, yukarıda zikredilen tercümelerden farklı olarak daha geniş bir kitleye, yani *ihvân-ı dîne* hitap etmek üzere kaleme alınmıştır.

Zâhiretü'l-Mülûk eldeki bilgilere göre yukarıda zikrettiğimiz tercümeler haricinde de muhtelif amaçlarla yazılmış birçok eserin kaynakları arasında yer almıştır. Bunlardan bir tanesi Taşköprîzâde'nin *Esrârü'l-Hilâfe*'sidir.[1037] 17. yüzyıl yazarlarından Bostanzâde Yahyâ Efendi *Mir'âtü'l-Ahlâk* adlı eserinin firâset ilmi bahsinde "'Ali-i Hemedânî ki *Zahîretü'l-Mülûk*-nâm kitâb-ı hikmet-encâmun müellifidür; akvâl-i hükemâyı mufassalan beyân itmişdür" diyerek mezkûr konuda istifade edeceği kaynak hakkında bilgi vermiş; bunun haricinde bir yerde daha *Zahîretü'l-Mülûk*'a başvurmuştur.[1038] Bir başka örnek olarak ise Abdullâh Mâhir'in (1703'te hayatta) III. Ahmed'in cülûsunun ardından ona sunmak üzere kaleme aldığı *Enîsü'l-Mülûk* zikredilmelidir. Abdullah Mahir'in mezkûr eserin mukaddimesinde istifade ettiğini söylediği kaynaklar arasında *Tıbrü'l-Mesbûk*, *Ahlâk-ı Muhsinî* ve *Ahlâku's-Saltana* gibi eserlerin yanında "*Zahîretü'l-Mülûk-ı Hemedânî*" de yer alır.[1039]

4.2.4. Keykâvûs b. İskender'in Nasîhatnâmesi: *Kâbusnâme*

Nasihatnamelerin devlet yöneticisi veya yönetici adaylarını muhatap alanlarının oluşturduğu külliyat içerisindeki maruf eserlerden bir tanesi de *Kâbûsnâme*'dir. Ziyârî hükümarlarından 'Unsuru'l-Ma'âlî lâkaplı Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr[1040] (ö. 462/1069-70)[1041] tarafından yazıldığı düşünülen eserin muhatabı mezkûr hükümdarın

karşımıza çıkması muhtemeldir. Ancak yine de hem Kâtib Mustafa'nın hem de Bayburdî'nin eserinde *Zahîretü'l-Mülûk*'un Türkçeye tercümesinin "şerh" kelimesiyle ifade edilmesi bizce dikkate değerdir. İki tercümenin iç ve dış unsurlarının mukayesesi bunlar arasında bir ilişki olup olmadığı konusunda fikir verebilir.

[1037] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, 81.

[1038] Yahya b. Muhammed Tirevi Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03537), 148a, 151b.

[1039] Abdullâh Mâhir, *Enîsü'l-Mülûk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 2714), 1b.

[1040] Müellifin hayatıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Emîn Abdülmecîd Bedevî, "Müellif-i Kitâb", 20-24, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*, haz. Emîn Abdülmecîd Bedevî (Neşriyât-ı Kitâbfurûşî-yi İbn Sînâ, 1956).

[1041] Keykâvûs b. İskender'in ölüm tarihi, *Kâbûsnâme*'nin kimi nüshalarında eserin yazımına 475 (1082-83) yılında başlandığına dair kayıtlara nispetle belirlenmiştir. Ancak, tarih kitaplarının çoğunda Keykâvus'un ölüm tarihi 462 (1069-70) olarak kaydedilmiştir. Örneğin; Keykâvûs'un yaşadığı döneme çok yakın bir zamanda eserini yazan İbn İsfendiyar (ö. 1226'dan sonra) onun 462 (در سنه اثني و ستّين و اربعمايه) yılında vefat edip yerine oğlu Gîlânşâh'ın geçtiğini kaydeder. Bk. Bahâüddîn Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, haz. Abbâs İkbâl (Külâle-i Hâver, t.y.), 2:18. Bu durumda eserin tamamlandığı tarih 1082-83ten önce olmalıdır. Bedevî, eserin telif tarihi ile ilgili farklı görüşleri sunduktan sonra Keykâvûs'un birçok kaynakta 462 (1069-70) olarak kaydedilen ölüm tarihine dayanarak eserin yazımına başlanma tarihi

oğlu Gîlânşâh'tır. Eser, Keykâvûs b. İskender'in künyesinde yer alan dede adına nispetle olsa gerek *Kâbûsnâme* adıyla tanınmıştır.[1042] Mamafih ana metinde böyle bir isimlendirme yer almaz. Eserin ilk neşirleri arasında yer alan Emîn Abdülmecîd Bedevî neşrinde kitabın adı meselesi bir başlık altında ele alınmış olup bu yayının iç sayfasında kitabın başlığı "Kâbusnâme Adıyla Tanınmış Nasîhatnâme Kitabı " كتاب نصيحتنامه معروف به قابوسنامه" olarak kaydedilmiştir.[1043] Bedevî, eserin mukaddimesinin sonunda yer alan "Ey oğul! Sonra bil ki bu nasihatname ve bu kutlu kitabı kırk dört bap üzere kurdum."[1044] mealindeki ifadesinden hareketle bu eserin adının *Nasîhatnâme* olduğunu kabul etmektedir.[1045]

Bu ifadeler esere *Nasihatnâme* adının verildiğini kesin olarak kanıtlayamaz. Ancak, Keykâvûs'un bu eseri bir nasihat kitabı olarak yazdığı ve dolayısıyla bunun nasihatname türünde bir eser olduğu kesindir. Bununla birlikte, müellifin verdiği bilgilerden hareketle eserin adının *Nasihatnâme* olması da ihtimal dahilindedir. Nitekim Kurtuluş, eserin *Kâbusnâme* adının yanında *Enderznâme*, *Pendnâme*, *Kitâbü'n-Nasîhat ve Nasîhatnâme* isimleriyle de bilindiğini aktarmaktadır.[1046]

Mukaddimeden başka kırk dört baptan müteşekkil olan bu eserde Keykâvûs, kendi tecrübe ve birikimlerine dayanarak halefi olan oğlunu ideal bir devlet yöneticisi olmaya hazırlayacak hemen her bilgiyi nasihat amacıyla ve üslubuyla aktarır. Nitekim müellif eserin sonunda bildiği, öğrendiği ve âdet edindiği her şeyi bu kitapta yazdığını ve kırk dört baptan oluşan bu eserin gençliğinden yaşlılığına (altmış üç yaşına) kadarki yaşayışını

---

olan 475'in takdim tehir hatasından kaynaklı olabileceği ve bu doğrultuda asıl tarihin 457 (1064-65) olabileceğini ileri sürer. Buna göre eser, 457-462 yılları arasında yazılmıştır. Zira Bedevî'nin de belirttiği üzere müellif 475 yılında eseri tamamladığını değil, yazmaya başladığını söylemektedir. Bk. Emîn Abdülmecîd Bedevî, "Târîh-i Telîf-i Kitâb", 7-9, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*.

[1042] Orhan Şaik Gökyay da Kabusnâme'nin Mercimek Ahmed tercümesi neşrinde kaynak eserin adı meselesi üzerinde durur. Dede adının esere verilmiş olmasının da ihtimal dahilinde olduğunu ifade eden Gökyay, "kâbûs"un "Keykâvûs"un içindeki "kâvûs" un bozulmuş şekli olabileceğini de söyler. Bk. Orhan Şaik Gökyay, "Önsöz", 7, içinde, Keykâvus, *Kabusnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, trc. Mercimek Ahmed (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007).

[1043] Aynı durum eserin 1312 (1933) yılına yapılan ve Sa'îd Nefîsî'nin mukaddimesi ile yayımlanan neşrinde de görülür. Bk. Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kitâb-ı Nasîhatnâme Ma'rûf be-Kâbûsnâme*, 1. bs, haz. Sa'îd Nefîsî (Tahran: Matbaa-i Meclis, 1933).

[1044] Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kitâb-ı Nasîhatnâme Ma'rûf be-Kâbûsnâme,* 3. İlgili kısım Sa'îd Nefîsî neşrinde kullanılan yazmada böyledir. Ancak, Bedevî neşrinde kullanılan yazmada "nasihatname" kelimesi geçmez. Bu sebeple Bedevî, bu düşüncesini Nefîsî neşrine dayanarak delillendirir. Bk. Bedevî, "Nâm-ı Kitâb", 1, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*.

[1045] Bedevî, "Nâm-ı Kitâb", 1, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*.

[1046] Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25:356.

içerdiğini ifade eder.[1047] Bu bağlamda eserde ahlak, âdâb ve devlet yönetiminin teknik kısımlarının yanında ilim ve meslek dallarına dair muhtelif konular yer alır:

> "1.Bap: Tanrı'yı bilmek, 2. Bap: Peygamberlerin yaratılışı, 3. Bap: Tanrı'nın nimetlerine şükür, 4. Bap: Taatin artırılması, 5. Bap: Anne-baba hakkını bilmek, 6. Bap: Hüneri artırmanın değeri, 7. Bap: Söz söylemenin iyiliği ve kötülüğü, 8. Bap: Nûşirevân-ı Âdil'in oğluna nasihatleri, 9. Bap: Gençlik ve yaşlılık, 10. Bap: Yemek yeme düzeni, 11. Bap: Şarap içme düzeni, 12. Bap: Misafir olmak ve misafir ağırlamak, 13. Bap: Mizah yapmak, tavla ve satranç oynamak, 14. Bap: Âşık olmak, 15. Bap: Cima etmek (temettu'), 16. Bap: Hamama gitme adabı, 17. Bap: Yatmak ve dinlenmek, 18. Bap: Avlanmak, 19. Bap: Çevgân oynamak, 20. Bap: Düşmanla mücadele, 21. Bap: Mal toplamak, 22. Bap: Emanet saklamak, 23. Bap: Köle ve cariye satın almak, 24. Bap: Ev ve arsa satın almak, 25. Bap: At satın almak, 26. Bap: Kız istemek, 27. Bap: Çocuk yetiştirmek, 28. Bap: Dostluk ve dost edinmek, 29. Bap: Düşmandan sakınmak, 30. Bap: Affetmek ve cezalandırmak, 31. Bap: Dinî, kazaî ve diğer ilimleri talep etmek, 32. Bap: Ticaret yapmak, 33. Bap: Tıp ilmi, 34. Bap: Nücum ve hendese ilmi, 35. Bap: Şairlik adabı, 36. Bap: Mutriplik, 37. Bap: padişahlara hizmet, 38. Bap: Nedimlik adabı, 39. Bap: Kâtiplik ve kitabet, 40. Bap: Vezirliğin şartları, 41. Bap: Komutanlık adabı, 42. Bap: Padişahlık adabı, 43. Bap: Ziraat, 44. Bap: Civanmertlik"[1048]

Konu başlıkları üzerinden anlaşılacağı gibi Keykâvûs'un eseri hayatın neredeyse her alanına yayılan bir konu çeşitliliğine sahiptir. Keykâvûs'un bu kitapta verdiği öğütlerin ilk muhatabı Gîlânşâh olmakla birlikte, eser onun nezdinde devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına ve dahi devlet yönetiminin diğer unsurları ile nedimler ve saray erbabına hitap eder bir muhtevaya sahiptir. Nitekim müellif de oğluna hitaben şöyle der: Eğer sen benim sözlerimden nasibini aramazsan başkaları onları dinler ve onlarla amel etmeyi ganimet bilir.[1049] Eserde halkın/re'âyânın istifade edebileceği bilgiler de bulunmakla birlikte, yer verilen konuların daha ziyade yöneticiler ve saray eşrafına yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

Kâbûsnâme, asıl muhatabı bir yönetici adayı olduğu için, bir devlet yöneticisinin yemek yemesinden evlenmesine, şarap içmesinden avlanmasına, vezir seçiminden düşmanla mücadelesine kadar bütün alanlarda bilgi ve tecrübeler içerir. Bununla birlikte onda

[1047] Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*, 238.
[1048] Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*, 4-6.
[1049] Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*, 1-2.

vezirler, nedimler, kâtipler ve padişaha/devlete hizmetle görevli diğer kişiler için de istifade edilecek bilgiler yer alır.[1050]

İnalcık, daha çok saray âdâbı bağlamında değerlendirdiği eseri "centilmenlere davranış biçimlerini, etiket ve protokolü, özellikle nedim ve şairlerin katıldığı işret meclisi âdâbını anlatan kapsamlı en eski ayrıntılı eser" olarak tanımlar ve müellifin Gazneli Sultan Mes'ûd'a nedimlik yapmış olduğunu da ilave eder.[1051] Eserde bu konularda kapsamlı ve detaylı bilgiler yer aldığı muhakkaktır. Ancak, eserin bu şekilde bir tanıma, yani sınıra hapsedilmesi onun içerdiği diğer konuların geride kalmasına neden olabilir. Zira yukarıda da ifade edilmeye çalışıldığı gibi eser bir devlet yöneticisi adayını yetiştirmek ve yönetimi uhdesine aldığında yapacaklarını/yapmayacaklarını nasihat etmek için kaleme alınmıştır. Böyle olduğunda onun hayatının her alanına dair bilgi ve görgülerle birlikte ona hizmetle mükellef olanların sahip olması gereken özellikler, yapması ve kaçınması gereken şeylere bu eserde rastlamak mümkün ve tabiidir.

Tarihî ve edebî değerinin yanında eğitim-öğretim (terbiye) bakımından da ayrı bir önemi havi olan eser Farsça nesrin de güzel, akıcı ve anlaşılır örnekleri arasındadır.[1052] İslam dairesi içerisindeki nasihatname geleneğinin erken örneklerinden birisi sayılabilecek *Kâbusnâme* bu türden eserlerin şekil özelliklerinin tamamını barındırır. Hakkında nasihat verilecek konularla ilgili varsa veya biliniyorsa ayet ve hadislere telmihte bulunulur. Raşid halifeler ile diğer din ve devlet büyükleri, hakîmler ve geçmiş dönem padişahlarının sözleri veya hikâyeleri aktarılır. Mensur bir şekilde aktarılan nasihatler kimi zaman da manzumelerle tekit edilir.[1053]

Bedevî *Kâbusnâme*'nin İran edebiyatına olan tesiri için şunları söyler:

> *Emîr 'Unsuru'l-Ma'âlî Kâbûsnâme telifi vesilesiyle "nasîhatü'l-mülûk" kitapları yazmada İslam öncesi var olan kadim bir geleneği canlandırmış ve İslamiyet sonrası Fars edebiyatında onun örnekliğinde birçok kitap kaleme alınmıştır. Bununla beraber, Nizamülmülk'ün Siyâsetnâme'si, Gazzâlî'ye nispet edilen Nasîhatü'l-Mülûk ve Sa'dî'nin Bûstân ve Gülistân'ı gibi telifler veya ilmî ve amelî ahlak konusunda muhtelif babları içeren Ahlâk-ı Nâsırî gibi diğer Arapça ve Farsça kitaplardan*

[1050] Eserin ayrıntılı içerik analizi için bk. Bedevî, "Mevzû'-i Kitâb", 9-14, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*.
[1051] Halil İnalcık, *Has-bağçede 'ayş ü tarab: Nedîmler Şâîrler Mutrîbler*, 4. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018), 14.
[1052] Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar* (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001), 452-53.
[1053] Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, 9-17, 19.

eksiltme (hazf), değiştirme (takdim-te'hîr) gibi tasarruflarla derleme (cem'), tercüme ve nakil yoluyla meydana gelen eserler.[1054]

Kâbusnâme, yazıldığı zamandan kısa bir süre sonra tanınmaya başlamış ve Hakîm Senâî'nin (ö. 525/1131?), *Hadîkatü'l-Hakîka*'sı, Nizâmi-i Gencevî'nin (ö. 611/1214?) *Hüsrev ü Şîrîn*'i Ferîdüddîn-i Attâr'ın (ö. 618/1221) *Esrârnâme* ve *Mantıku't-Tayr*'ı, Nûrüddîn Muhammed el-Avfî'nin (ö. 629/1232?) *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât'ı* ve muhtelif birçok kaynakta atıfta bulunulan veya istifade edilen eserler arasında yerini almıştır.[1055] Birçok Asya ve Avrupa diline tercüme edilen eserin bazı yazma nüshaları da Londra (British Museum), Leiden ve Berlin'de bulunmaktadır.[1056]

Kâbusnâme'nin Türk diline tercümeleri 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Bu tercümelerden altısı Türk dilinin Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Oğuz Türkçesi tabir edilen döneminde meydana getirilmiştir.[1057] Bunlara ek olarak eserin başı ve sonu eksik bir Çağatayca tercümesi ile Nazmîzâde Murtaza tarafından yapılmış bir dil içi tercümesi/güncellemesi de vardır.

Eserin Türk diline ilk tercümesinin mütercimi henüz belirsizdir. Eldeki yegâne nüshası sahaf Raif Yelkenci'nin elindeyken sonradan Eleazar Birnbaum'un eline geçen yazmanın 14. yüzyılın ikinci yarısında (1370-1387) meydana getirildiği tahmin edilmektedir. Mukaddime ve hatime bölümleri bulunmayan eserin ana metninin başında ve sonunda bazı eksiklikler vardır. İlk defa Sadettin Buluç tarafından bilim dünyasına tanıtılan[1058] bu eser Birnbaum tarafından tıpkıbasım şeklinde neşredilmiştir.[1059] Araştırmacılar dil özelliklerinden yola çıkarak mütercimi belirsiz tercümenin Şeyhoğlu tercümesinden daha önce yapıldığı kanaatinde olmakla birlikte tarihî olarak uzaklığı kesin hatlarıyla belirleyecek bir dil farklılığı net bir şekilde ortaya konulmuş değildir. Ayrıca, bu

[1054] Bedevî, "Te'sîr-i Kâbusnâme der Edebiyyât-ı Fârsî", 20, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*.
[1055] Nefîsî, "Şöhret ve Revâc-ı În Kitâb", ک - یج, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kitâb-ı Nasîhatnâme Ma'rûf be-Kâbûsnâme*.
[1056] Nefîsî, "Tercümehâ-yı În Kitâb", ک - کا, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr; Bedevî, "Tercümehâ-yı Kitâb", 2-3, içinde, "Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*.
[1057] Bu tercümeler hakkında detaylı bilgi için bk. Enfel Doğan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılan Kabus-nâme Çevirileri Üzerine", *Journal of Turkish Language and Literature* 43, sy 43 (2011): 35-56.
[1058] Sâdettin Buluç, "Eski Anadolu Türkçesiyle Bir Kabus-nâme Çevirisi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1969, 195-200. (Bu yazının cilt ve sayı numaralarına ulaşılamamıştır.)
[1059] Eleazar Birnbaum, *The Book of Advice by King Kay Kā'us ibni Iskander The Earliest Old Ottoman Turkish Version of His Kābūsnāme*, ed. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin (Harvard University, 1981). Eserin bu neşrine üzerinde bir yüksek lisans tezi de hazırlanmıştır: Aysel Güneş, "Kâbusnâme'nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş - Metin - Dizin)" (Yüksek Lisans Tezi, Maramara Üniversitesi, 2001). Doğan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılan Kabus-nâme Çevirileri Üzerine", 41.

tercümenin hangi coğrafyada kaleme alındığı da belli değildir. Bu durumda tercüme ile ilgili kesin bir kanaate sahip olmak güçtür. Ancak, bazı tahminlerde bulunulabilir. Buna göre; Eski Oğuz Türkçesi ile kaleme alınan bu iki tercümenin birbirine çok uzak olmayan zamanlarda ve muhtemelen aynı yarım yüzyılda yapıldığı ihtimali kuvvetlidir.

Kâbusnâme'nin ikinci tercümesi Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'ya (1401'de hayatta) aittir.[1060] 1361-87 arasında tamamlandığı tahmin edilen bu tercüme Germiyanoğulları beyi Süleyman Şah'ın (ö. 788/1386) isteği üzerine kaleme alınmıştır.[1061] Mütercim eserin mukaddimesinde "lâzım degildür ki bir bir lafz terceme olına. Belki andaki sözi hoş söyleyeler"[1062] diyerek eseri kelimesi kelimesine değil, serbest bir şekilde tercüme ettiğini ifade eder. Şeyhoğlu'nun bu tutumu esere eklediği Türkçe manzumelerde de kendini göstermektedir.[1063]

Eserin bir başka tercümesi ise Akkadıoğlu adlı bir mütercime aittir. Mütercimin belirttiğine göre bu eser Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'ın veziri Hamza Bey'in isteği üzerine kaleme alınmıştır.[1064] Bu sebeple eserin 1402-1411 tarihleri arasında Edirne'de yazıldığı düşünülmektedir.[1065]

Kâbusnâme'nin en meşhur tercümelerinden birisi[1066] Ahmed b. İlyas'a (835/1431-32'de hayatta) ait olandır. Daha ziyade Mercimek Ahmet olarak anılan mütercim[1067] bu eseri II. Murad'ın isteği üzerine Türk diline aktarmıştır. Hicrî 835'te tamamlanan eserin tercüme süreci kitabın mukaddimesinde şu şekilde aktarılır:

> *Gördüm ki Sultân Murâd* […] *elinde bir kitâb dutar. Bu za'îf-i haste-dil ol 'âlî-cenâbdan ne kitâbdur deyu istid'â kıldum. Ol lafz-ı şeker-bârından Kâbus-nâme deyu cevâb virdi ve eyitdi kim hoş kitâbdur ve*

[1060] Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*, haz. Enfel Doğan, çev. Şeyhoğlu Sadru'd-dîn Mustafa (Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016). Ayrıca bk. Zeynep Korkmaz, "Kâbus-Nâme ve Marzuban-Nâme Çevirileri Kimindir?", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sy 14 (1966): 267-78.
[1061] Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*, 83-84.
[1062] Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*, 84.
[1063] Enfel Doğan, "Şeyhoğlu Sadrüddin ve Kabus-nâme Tercümesi Üzerine", 42-47, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*. Mütercimin, kimi zaman kendi manzumelerinden kimi zaman *Süheyl ü Nevbahâr* yazarı Hoca Mes'ûd'dan kimi zaman da yazarı bilinmeyen kişilerden manzumeler aktarma tasarrufuyla onun *Kenzü'l-Küberâ* ve *Marzubânnâme* tercümelerinde de karşılaşırız.
[1064] Ali İhsan Yapıcı, *Akkadıoğlu'nun Kâbûs-nâme Tercümesi (Giriş-Metin-Gramatikal Dizin)* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 18.
[1065] Enfel Doğan, "Emir Süleyman Dönemi Şairlerinden Akkadıoğlu'nun Kâbusnâme Tercümesi ve Nüshaları Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 8, sy 1 (2011): 10.
[1066] Bu tercüme Orhan Şâik Gökyay tarafından neşredilmiştir. Bk. Keykâvus, *Kabusnâme*.
[1067] Yazarın hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte, eldeki bu eserinden hareketle kimliği hakkında kimi tahminlerde bulunulmuştur. Bk. Orhan Şaik Gökyay, "Önsöz", 13-14, içinde, Keykâvus, *Kabusnâme*, 13-14. Zehra Göre, "Mercimek Ahmed", https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mercimek-ahmed

içinde çok fâyideler, nasîhatler vardur ammâ Pârsî dilincedür. Bir kişi Türkîye tercüme kılmış velî rûşen degül, açuk söylememiş. Öyle olsa hikâyetinden halâvet bulmazız didi. Ve lîken bir kimse olsa kim bu kitâbı açuk tercüme itse tâ ki mefhûmından gönüller haz alsa. Pes bu za'îf ikdâm idüp ben kemîne tercüme ideyin deyince ol pâk nazarlu pâdişâh senün ne haddündür dimedi. Fi'l-hâl tercüme it deyu buyurdı. Öyle olsa ben kemîne dahı sa'y itdüm. Egerçe mikdârum yoğ-ıdı velî himmeti berekâtında Kâbûs-nâme'yi tamâm Türkîye tercüme itdüm. Şöyle ki bir lafzını aralayup geçmedüm. Belki 'aklum irdügince ba'zı müşkilce elfâzını dahı bast-ile şerh itdüm tâ ki mütâla'a kılup okıyanlar ma'nîsinden haz alalar ve bu za'îfi dahı du'â-y-ile analar.[1068]

Yukarıdaki sebeb-i tercümeden anlaşılacağı üzere; Mercimek Ahmed daha önce tercüme edildiği belli olan bu eseri önceki tercümenin yetersizliği sebebiyle yeniden tercüme etmiştir. Bu örnek bize, daha çok yöneticilere sunulmak amacıyla kaleme alınan bu türden eserlerin bir padişah tarafından okunup anlaşılmaya çalışıldığını, dahası bu mümkün olmayınca anlaşılacak halinin talep edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte yukarıdaki satırlardan tercümenin harfi harfine bir tercüme olmadığını ve padişahla birlikte herkesin rahatlıkla anlayabileceği şekilde yapılmış, yer yer açıklanmış/şerh edilmiş bir tercüme olduğunu anlıyoruz. Öyle görünüyor ki eserin bu tercümesinin yaygınlığının arkasında yatan önemli bir sebep de budur.

Kabusnâme Türk diline manzum olarak da aktarılmıştır. Mesnevi nazım biçimiyle yazılan bu manzum tercümenin sahibi Bedr-i Dilşâd b. Muhammed b. Oruç Gazi b. Şa'bân'dır. 1427'de tamamlanan bu eser II. Murad'a sunulmuş ve ona nispetle *Murâdnâme* olarak adlandırılmıştır. Bedr-i Dilşâd'ın hayatı hakkında bildiklerimiz mezkûr eserinde kendisi hakkında söyledikleriyle sınırlıdır.[1069] Buna göre Hicrî 807 (1404-5) yılında doğduğu ve babasının âlim bir zat olduğunu anladığımız yazar *Murâdnâme*'yi yaklaşık 24 yaşında tamamlamıştır.[1070] Eser, yazarının da hatime bölümünde belirttiği üzere 10410 beyittir.[1071]

[1068] Mercimek Ahmed b. İlyâs*, Terceme-i Kâbûs-nâme* (Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 366), 1b-2a.

[1069] Yazarın, II. Murad adına yazılan tıbbi eserler konusunda zikredilen Mahmud İbn Mehemmed-i Dilşâd-ı Şirvânî olduğu iddia edilmektedir. Fahri Bilge'ye ait olan bu iddiayı destekleyici kimi karineler de olmakla birlikte kesin bir yargı bildirmek şimdilik mümkün değildir. Ancak, Fahri Bilge'nin de belirttiği üzere Bedr-i Dilşâd'ın müstear bir ad olduğu yüksek bir ihtimaldir. Ayrıntılı bilgi için bk. Adem Ceyhan, *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâme'si* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 1:24-42.

[1070] Ceyhan, I:23, 44.

[1071] Adem Ceyhan, *Bedr-i Dişad'ın Murâd-Nâme'si*, c. 2 (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 1052. Ancak, eldeki yegâne nüsha 9820 beyitten oluşmaktadır. Bu nüshadaki eksiklikler hakkında detaylı bilgi için bk. Ceyhan, *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâme'si*, 1:64-65.

Murâdnâme yazarı bu eserin asıl kaynağının *Kâbusnâme* olduğunu söylemez. O, eserini yazarken istifade ettiği kimi eser ve müellifleri belirtir.[1072] Bunlarla beraber Keykâvus'un adını da ondan naklettiği birkaç hikâyede zikreder. Ancak, eserinde büyük ölçüde ondan istifade ettiğini ve bu mesneviyi temelde onun mensur eserini kaynak alarak veya me'haz ittihaz eyleyerek tanzim ettiğini belirtmez.[1073] Bu sebeple eser ilk bakışta telif bir mesnevi izlenimini verir. Nitekim Bedr-i Dilşâd'da "Der Beyân-ı Sebeb-i Tasnîf-i Kitâb" adını verdiği bölümde bu eseri kendi birikimini bir araya getirerek oluşturduğunu ifade eder.[1074] Ancak, Amil Çelebioğlu'nun da belirttiği üzere; *Murâdnâme*, tamamıyla telifî bir eser olmadığı gibi[1075] tamamıyla tercüme bir eser de değildir. *Kabusnâme* ile *Murâdnâme*'yi mukayese eden Ceyhan *Kâbusnâme*'de yer alamayan dokuz babın *Murâdnâme*'de yer aldığını ve *Kabusnâme*'nin 43. babının *Murâdnâme*'ye dahil edilmediğini tespit etmiştir. Bu mukayese sonucunda Ceyhan şunları kaydeder:

> *Bedr-i Dilşâd, Murad-nâme'yi nazmederken Kâbus-nâme'yi esas kabul etmekle birlikte, tamamen ona bağlı kalmaya çalışmamış, gerekli gördüğü yerlerde izahat vermiş, bölümler arasına alt başlıklarla ilaveler yapmış, bazen de kısaltma, çıkartma, birbiriyle ilgili konuları birleştirme gibi tasarruflarda bulunmuş; böylece değiştirilip geliştirilen eser, âdeta yeni bir telif olmuştur.*[1076]

Murâdnâme, telifî özellikleri hakkında yukarıda zikredilen hususiyetleri ile *Kabusnâme*'nin diğer tercümeleri içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Şeyhoğlu ve Mercimek Ahmed tercümeleri de kaynak esere harfiyen bağlı değillerdir. Kimi zaman şerh olarak nitelenen açıklamalar kimi zaman da yapılan ekleme ve çıkarmalar ve dahi mütercimlerin yaptıkları tercüme hakkında verdikleri bilgiler bunu teyit eder. Bununla birlikte, kimi tasarruflarla da olsa eserlerinin *Kâbûsnâme*'den tercüme olduklarını da söylerler. Ancak, Bedr-i Dilşâd'ın eseri mütercimin kaynak esere bağlılığı bakımından onlardan ayrılır. Zira *Kâbusnâme* onun asıl kaynağı olmakla birlikte bu kaynak dışında da adını verdiği veya vermediği birçok kaynaktan istifade etmiştir.

[1072] *Muradnâme* yazarı, Zemahşerî, Celâleddîn-i Rûmî, Nasîrüddîn-i Tûsî, Sadr-ı Cihân, Ebû Sa'îd Ebu'l-Hayr, Muhammed b. Zekeriyya gibi müelliflerin yanında el-Kânûn fi't-Tıb, Şîfâ (İbn Sînâ), Keşşâf (Zamahşerî), Menâkıb (Sadr-ı Cihân) gibi eserleri de kaynakları arasında zikreder. Bk Ceyhan, *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâme'si*, 1:51.

[1073] Ceyhan, *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâme'si*, 1:48.

[1074] "Ne denlü ma'ârif kazandımısa/'Ulûmun şarâbına kandımısa
Kamusunı zâhirde harç eyledüm/Biri biri içinde derç eyledüm" Bk. Ceyhan, *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâme'si*, 1:197.

[1075] Amil Çelebioğlu, "Kabus-nâme Tercümesi Murad-nâme'ye Dâir", *Türk Kültürü*, sy 192 (1978): 720.

[1076] Ceyhan, *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâme'si*, 1:50.

Bedr-i Dilşâd, rüyasında bir mürşidin kendisine bir kitap tanzim ederek sultana sunmasını söylediğini aktarır. O, uyandığında genç sultana nasıl bir eserin layık olacağını düşünür ve padişahın "intibah hasıl etmesi" ve her iki dünyada da sultan olması için böyle bir eser kaleme almayı uygun görür.[1077]

Murâdnâme, adından ve yukarıda aktardığımız bilgilerden de anlaşılacağı üzere II. Murad'a sunulmuştur. Bu eserin mezkûr padişaha sunuluş tarihi Mercimek Ahmed'in eserinin sunuluşundan beş yıl önceye gider. Mercimek Ahmed, eserin tercüme serüvenini anlattığı mukaddimede II. Murad'ın elinde *Kâbusnâme*'nin bir tercümesi olduğunu ve padişahın bu tercümeyi açık/rûşen bulmadığını aktarıyordu. II. Murad'ın elinde bulunan *Kâbusnâme* tercümesi Mercimek Ahmed tercümesinden önce yapılmış tercümelerden birisi olduğuna göre *Murâdnâme*'nin de bu eserlerden birisi olma ihtimali vardır. Ancak, bizce II. Murad'ın elinde bulunduğu söylenen tercümenin *Murâdnâme* olma ihtimali, Mercimek Ahmed tercümesinden önce yapılmış ve elde bulunan diğer tercümelere nispetle çok düşüktür. Zira *Murâdnâme* asıl kaynağı *Kâbusnâme* olmakla birlikte farklı kaynakları telif etmiş (bir araya getirmiş) bir eserdir. Bu sebeple doğrudan *Kâbusnâme* tercümesi olarak algılanmamış olma ihtimali de düşük değildir. Öte yandan, *Murâdnâme* manzum bir şekilde kaleme alınmıştır. Eğer padişahın elindeki eser bu olsaydı onun manzum olduğundan bahsetme ihtimali yüksekti. Kanaatimizce, II. Murad'ın kendi ismiyle müsemma bir eseri tenkit edip onun yerine başka bir tercüme isteme ihtimali de uzaktır.

Kâbusnâme'nin Eski Oğuz Türkçesi özellikleri gösteren bir tercümesi daha vardır. Bu tercümenin mütercimi, tercüme tarihi ve tercüme sebebi hakkında eserde bir bilgi yoktur. İngiltere British Library'de (Or. 11281) bulunan bu nüsha 41 baptan oluşur.[1078] Mütercim 44 baptan oluşan kaynak metnin kimi bölümlerini birleştirmiş kimi bölümlerini ise tercüme etmemiştir.[1079]

[1077] Ceyhan, *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâme'si*, 1:63.

[1078] Eser iki ayrı araştırmacının yüksek lisans çalışmalarına konu olmuş ve dil incelemesiyle birlikte Latin harflerine aktarılmıştır. Bk. Oğuz Samuk, "Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (1b-43b) (Metin - Dil incelemesi - Sözlük)" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012); Fatih Deniz Akyüz, "Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (44a-90b) (Metin - Dil incelemesi - Sözlük)" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015).

[1079] Samuk, "Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (1b-43b) (Metin - Dil incelemesi - Sözlük)", 7; Akyüz, "Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (44a-90b) (Metin - Dil incelemesi - Sözlük)", 5.

Kâbusnâme'nin yukarıda zikredilen 6 tercümesi Eski Oğuz Türkçesi döneminde kaleme alınmıştır. Eserin bunlardan başka iki tane de Çağatayca tercümesi vardır. Bu tercümelerden birisinin mütercimi belirsiz olup dil özelliklerinden hareketle 18. yüzyılda yazılmış olduğu tahmin edilmektedir.[1080] İkinci tercümenin ise 19. yüzyılda Hîve Hanlığında yaşamış şairlerden birisi olan Âgehî'ye ait olduğu söylenmektedir.[1081]

Kâbusnâme'nin Batı Türkçesine aktarıldığı bir diğer örnek ise 18. yüzyılda kaleme alınmış olup Nazmîzâde Murtazâ'ya (ö. 1136/1723?)[1082] aittir. Ancak, bu eser[1083] Fars diliyle yazılmış olan *Kâbusnâme*'nin Türk diline aktarımı değil, Mercimek Ahmed'in *Kâbûsnâme* tercümesinin 18. yüzyıl Türkçesiyle yeniden yazılmasıdır.[1084] Bu sebeple Nazmîzâde'nin bu eserini "tercüme" değil, "diliçi çeviri" olarak nitelemek daha isabetlidir. Nazmîzâde, Bağdat valisi Eyüplü Hasan Paşa'nın (ö. 1724) isteği üzerine kaleme aldığı bu eser hakkında eserinin mukaddimesinde şu bilgileri verir:

> *Hasan Paşa ilâ rahmeti'llâh hazretlerinin nüsha-i mezkûr-ı mansûr 'ayn-ı dakîkâ mütenâsibleri olup sarf-ı Türkî-i kadîm olmağla bu zamânede müsta'mel ve meşhur olan Türkîye cünbân olmayup dil-pesend ve fâ'ide-mend olmamağla tekrâr tashih ü tenkîh olınup zamân-ı ehl-i zamâneye mutâbık ve fehm-i hâss u 'âmmeye muvafık Türkî ile tecdîd olunur ise metrûk iken 'âleme merğûb ve endâhte-i zâviye-i nisyân iken matlûb olur idi diyü…*[1085]

Anlaşılacağı üzere Bağdat valisi, *Kâbûsnâme*'nin 15. yüzyılda kaleme alınmış olan Türkçe tercümesini kendi yaşadığı zamanda *Türkî-i kadîm* olarak nitelemiş ve tercümenin, Türkçenin üç yüzyıl sonraki hâline uyarlanmasını talep etmiştir. Hasan Paşa, anlaşılamadığında beğenilme ve faydalı olma özelliklerini yitiren bu tercümenin herkesin anlayacağı bir şekilde güncellenmesinin, ona olan ilginin yeniden canlanmasına ve

---

[1080] Eser iki ayrı lisansüstü tez çalışmasına konu olmuştur. Bk. Timur Aydın, "Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kâbûsnâme" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2018); Muhsin Uygun, "Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Kâbûs-nâme Tercümesi (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Ekler Dizini)" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2019).

[1081] Janos Eckmann, "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 11 (1963): 126-27. Eckman, Âgehî hakkında bilgi verdiği bölümde onun Farsçadan Çağataycaya birçok tercümesi olduğunu söylemiş ve bunların kimilerini zikretmiştir. Ancak, Çağatayca tercümesinin bulunduğu yer hakkında bir bilgi aktarmamıştır. Eckmann, "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)", 127.

[1082] Yazar hakkında detaylı bilgi için bk. Tahsin Özcan, "Nazmîzâde Murtazâ Efendi", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006); Perihan Ölker, *Bir Dil İçi Aktarım Örneği Nazmizade Murtaza'nın Kâbusname Tercümesi* (Palet Yayınları, 2018), 13-14.

[1083] Eserin yazma nüshaları için bk. Cırcır, "Nazmî-zâde Murtazâ'nın Kitâb-ı Terceme-i Kâbûs-nâme'si (İnceleme-Metin-Dizin)", 20.

[1084] Ölker, *Bir Dil İçi Aktarım Örneği Nazmizade Murtaza'nın Kâbusname Tercümesi*, 10, 13-15.

[1085] Ölker, *Bir Dil İçi Aktarım Örneği Nazmizade Murtaza'nın Kâbusname Tercümesi*, 38. Aktarılan metinde kimi yerlerin okunuşu tarafımızca uygun görüldüğü şekliyle değiştirilmiştir.

böylece unutulma illetinden de kurtulmasına vesile olacağı kanaatindedir. Nazmîzâde de Hasan Paşa'nın talebini yerine getirerek eseri o günkü Türkçeye çevirmiştir. Hatta o bu işi, istinsah ettiği metni daha anlaşılır hâle getirmek maksadıyla ona müdahale eden bir müstensih gibi ifa etmiştir. Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'si ve Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâ'î*'si gibi muhtelif eserleri de istinsah ettiği bilinen[1086] Nazmîzâde, yazmanın sonunda da *Kabusnâme Tercümesi* olarak zikrettiği eserin Ahmed b. İlyas tarafından tercüme edildiği tarihi zikredip, kendisini bu eserin "ba'zı ibârâtın ıslâh iden" ve ona "herkesin fehmine göre zamânenin lügat ve isti'mâline göre sûret-i cedîd veren" kişi olarak nitelemektedir.[1087] Buna ek olarak şunu da belirtmek gerekir ki eldeki nüshalara göre Nazmîzâde bu çalışmasına herhangi bir ad vermemiştir.

4.2.5. Kelîle ve Dimne (Kalilag ve Damnag)[1088] ve Benzeri Eserler

Cemil Meriç'in başlığımızın ilk kısmındaki ifade ile betimlediği[1089] *Kelîle ve Dimne* adlı eser, aktarıldığına göre, Sanskrit dilinde yazılmış ve evvela Nûşirevân'ın isteği üzerine tabibi Bürzûye (Bürzüveyh, Borzuyeh, Burûziye)[1090] tarafından Hindistan'da bulunup Pehlevî diline tercüme edilmiştir. Bugün elde bulunmayan mezkûr tercümeye başka Hint masallarından da eklemeler yapılmış böylece bu eser Sanskritçe metinden daha geniş hâle getirilmiştir.[1091] Buna ek olarak, kitabı Pehlevîceye tercüme eden tabip Bürzûye bunun karşılığında esere kendi hayat hikâyesi ve düşüncelerini ihtiva eden bir bölüm

[1086] Özcan, "Nazmîzâde Murtazâ Efendi", 463.
[1087] Ölker, *Bir Dil İçi Aktarım Örneği Nazmizade Murtaza'nın Kâbusname Tercümesi*, 181.
[1088] Bu eserin, Sanskritçe'deki varlığı, tercümeleri ve bu süreçteki değişimleri konusundaki bilgilerimiz her zaman tashihe muhtaçtır. Yazarından/mütercimlerinden ismine/isimlerine kadar birçok konuda muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Bu meyanda Tâhirü'l-Mevlevî'nin konuyla ilgili eleştirel yazıları bugüne kadar üzerinde çok durulmamış olmakla birlikte önem arz eder (Tâhirü'l-Mevlevî'nin divan edebiyatı hakkındaki yazılarının derlendiği çalışmada "Meşhur Kelile ve Dimne Eseri Hakkında" ve "İbnü'l-Mukaffa'nın Tercüme-i Arabiyyesi" başlıklı yazıları için bk. Tâhirü'l-Mevlevî, *Divan Edebiyatı Yazıları*, haz. Hasan Çelik (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020), 252-62.). Eser hakkındaki belirsizliklerle ilgili olarak ayrıca bk. Çağdaş 9-10. Eserin aslı hakkındaki detaylı bir diğer çalışma için bk. Nasrallah b. Muhammed b. Abdülhamîd Münşî, *Kitâb-ı Kelile ve Dimne*, haz. Abdülazim Karîb, 6. bs (Tahran: Çâphâne-i İlmî, 1949), ه - یه. Biz, eseri İslam ve Osmanlı siyaset düşüncesi bağlamındaki önemi ve etkisi çerçevesinde değerlendireceğimiz için çok daha geniş bir çalışmayı gerektiren bu konuların ayrıntısına girmekten imtina ediyoruz.
[1089] Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 232-36.
[1090] Adı geçen tabibin isminin (برزویه) çeşitli okunuşları mevcuttur. Bunlardan hangisinin doğru olduğu konusunda kesin hüküm vermek güçtür.
[1091] Carl Brockelamnn, "Kelile ve Dimne", içinde *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977), 6:553.

eklenmesini ister. Bunu kabul eden Nûşirevân, veziri Büzürcmihr'i bu işle görevlendirir.[1092]

Hint edebiyatının ilk fabl örneklerinden olan *Pançatantra*'dan (beş düşündürücü makale) kaynaklandığı kabul edilen eser, yukarıda zikredilen tercümeye çok yakın bir zamanda Bud adlı birisi tarafından eski Süryaniceye tercüme edilmiştir. Eserin *Kelîle ve Dimne* adıyla anılması da bu tercümenin isminden (*Kalilag ve Damnag*) kaynaklanmaktadır. Bundan yaklaşık iki asır sonra ise İbnü'l-Mukkaffâ tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu tercüme, kendisinden sonra birçok dile defalarca tercüme edilecek[1093] eserlerin büyük çoğunluğunun kaynağı olmuştur.[1094]

Eser daha sonra başta Farsça olmak üzere birçok başka dile manzum ve mensur şekillerde tercüme edilmiştir.[1095] Eserin, Osmanlı Türkçesine yapılan tercümelere kaynaklık etmesi bakımından önemli olan Farsça iki tercümesinden birincisi Nizâmü'd-dîn Ebu'l-Me'âlî Nasrallah tarafından yapılıp Gazne hükümdarı Behram Şah'a (ö. 552/1151) takdim edilmiştir.[1096] İkincisi ise, *Ahlâk-ı Muhsinî* yazarı Kâşifî'nin Hüseyin Baykara'nın veziri Ahmed Süheylî adına kaleme aldığı *Envâr-ı Süheylî*'dir.[1097] Bunlara ek olarak, eserin İbnü'l-Mukaffâ'nın tercümesine dayanan bir Türkçe tercümesi daha vardır. IV. Mehmed'e takdim edilen bu tercüme Kâtip Çelebi'ye nispet edilmektedir. Yazar'ın tespitlerine göre bu nispetin doğru olma ihtimali yüksektir.[1098]

Kelîle ve Dimne yukarıda zikredilen Farsça tercümelerin kaynaklığında hem Doğu hem de Batı Türkçesine manzum ve mensur olarak birçok defa tercüme edilmiştir.[1099] Batı Türkçesine yapılan ilk tercüme Mes'ûd b. Ahmed'e (ö. 754/1354'ten sonra) aittir.

[1092] Toska, "Kelile ve Dimne'nin Türkçe Çevirileri", 9; Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 26-27.
[1093] Çağdaş 10 (Çağdaş eserin 54 farklı dilde 200'e yakın tercümesi olduğunu aktarır.
[1094] Toska, "Kelile ve Dimne'nin Türkçe Çevirileri", 15; Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 31; Abuzer Kalyon, "Kelile ve Dimne'nin Tercüme Serüveni", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy 16 (2004): 233-35.
[1095] Eserin diğer tercümeleri hakkındaki detaylı bilgi için bk. Toska, "Kelile ve Dimne'nin Türkçe Çevirileri", 9-19; Karaismailoğlu, "Kelile ve Dimne"; Kalyon, "Kelile ve Dimne'nin Tercüme Serüveni"; Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 30-38.
[1096] Nasrallah b. Muhammed b. Abdülhamîd Münşî, *Kitâb-ı Kelile ve Dimne*.
[1097] Eseri, *Kelile ve Dimne*'nin yeniden yazımı olarak inceleyen ve bu arada *Envâr-ı Süheylî*'nin dibacesinde kaynak eser ve onun önceki tercümeleri hakkında bilgileri inceleyen bir çalışma için bk. Christine van Ruymbeke, *Kashefi's Anvar-e Sohayli : Rewriting Kalila wa-Dimna in Timurid Herat* (Leiden: Brill, 2016), 22-32.
[1098] Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 859-65.
[1099] Molla Muhammed Timur, *Âsâru'l-İmâmiyye: Çağatayca Kelile ve Dimne Tercümesi*, haz. Feyzi Çimen (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2022), 21-27; Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 855-66.

Nasrallah tercümesini kaynak alan bu eser Aydınoğullarından Umur Bey (ö. 748/1348) adına kaleme alınmıştır. Semih Tezcan, Mes'ûd b. Ahmed'in *Kelîle ve Dimne*'yi nazmen de tercüme ettiğini tespit etmiştir.[1100] Bu eserin ise Aydınoğullarından İsa Bey'in teşvikiyle kaleme alınıp I. Murad adına nazmedildiğine dair bazı deliller mevcuttur.[1101] Bu tercümenin sonrasında *Kelîle ve Dimne*'nin Nasrallah tercümesine dayanan mütercimi belirsiz bir tercümesi daha tespit edilmiştir.[1102]

Kelîle ve Dimne'nin en meşhur ve maruf olan tercümesi ise müderris ve hattat Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi (ö. 950/1543-44) tarafından *Hümâyûnnâme* adıyla yapılan tercümesidir. *Envâr-ı Süheylî*'ye dayanan bu tercüme dolayısıyla mütercimden tezkire yazarları, bilhassa Âşık Çelebi,[1103] tarafından övgüyle söz edilmiştir. *Hümâyûnnâme* Sultan Süleyman adına kaleme alınmış ve Lütfî Paşa vasıtasıyla kendisine ulaştırılmıştır.[1104]

Mustafa Âlî, *Nüshatü's-Selâtîn*'in kendi hayatı hakkında detaylı bilgiler verdiği dördüncü bölümünde Süleyman döneminin meşhur nişancı ve tarihçilerinden Ramazanzâde Mehmed Bey'den (ö. 979/1571) dinlediğini söylediği eserin padişaha sunuluş hikâyesini aktarır. Buna göre yirmi yıllık bir emek neticesi tercümesini tamamlayan Ali Çelebi, cildini ve tezhibini de tamam ettiği eserini, padişaha sunması için bir ikindi divanında zamanın veziriazamı Lutfî Paşa'ya arz eder. Bu sırada, sultanların ihtiyacı olan ve kendilerine rehber edinebilecekleri (*lâzime-i selâtîn-i 'âlî-cenâb ve düstürü'l-'amel ü düstürân-ı kâm-yâb*[1105]) türden bir kitap olarak tanıttığı hediyesinin bir nüshasının padişaha iletilmesini diğerinin ise vezir tarafından kabul edilmesini rica eder. Bunun üzerine Lütfî Paşa Filibeli'ye nasihat üslubuyla "Yazık ki yirmi yıllık ömrünü zayi etmişsin; şeriatla ilgili konuları bırakıp işe yaramaz şeylerin telifiyle meşgul olmuşsun." diye cevap verip kitapları almamış. Ancak, Sekban Ali adında bir doğancıya kitapları

[1100] Semih Tezcan, "Mes'ûd ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler", *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995): 65-84.
[1101] Tezcan, "Mes'ûd ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler", 70-73.
[1102] Toska, "Kelile ve Dimne'nin Türkçe Çevirileri", 21-25; Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 857.
[1103] Âşık Çelebi Rûm'da *ana adîl inşâ ve ana bedîl nazm u imlâ* olmadığını ve böyle benzersiz bir eser yazmanın bir kişiye yetip artacağını ifade eder. Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, c. 2 (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2010), 708, 1109. Ayrıca bk. Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 19; Ömer Faruk Akün, "Alâeddin Ali Çelebi", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2:317.
[1104] Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 18-19. Akün, "Alâeddin Ali Çelebi", 316.
[1105] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, haz. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 441.

almasını ve bir nüshasını padişaha eriştirmesini emretmiş. *Hümâyûnnâme* padişaha ulaştırıldıktan üç gün sonra ise Ali Çelebi'ye Bursa kadılığı verilmiş.[1106]

Eser sadece Sultan Süleyman tarafından beğenilmekle kalmamış; yazıldığı dönemden itibaren dördü resimli[1107] olmak üzere yüzün üzerinde nüsha ile çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.[1108] Hatta eldeki bilgilere göre Osmanlı döneminde *Hümâyûnnâme*'den sonra *Kelîle ve Dimne* Türkçeye bir daha tercüme edilmemiş; ancak *Hümâyûnnâme*'nin sadeleştirmesi ve özeti yapılmıştır. Bu bağlamda dikkati çeken ilk eser âlim ve bürokrat Hezârfen Hüseyin'in (ö. 1103/1691-92) *Enîsü'l-Ârifîn ve Mürşîdü's-Sâlikîn*'idir. Hezârfen Hüseyin hem sadeleştirip hem de özetlediği bu eseri Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya ithaf etmiştir.[1109] *Hümâyûnnâme*'nin sonraki yüzyılda benzer şekilde yeniden yazımı Osmanzâde Ahmed Tâib tarafından *Simârü'l-Esmâr* adıyla yapılmış olup III. Ahmed'e sunulmuştur. Benzer bir diğer çalışma ise II. Abdülhamid'in isteğiyle Ahmed Midhat Efendi (*Hülâsa-i Hümâyûnnâme*) tarafından yapılmıştır.[1110] Batı dünyasının da ilgisini celbeden bu tercüme Fransızca, İspanyolca, Almanca, Macarca, Rusça gibi birçok dile de tercüme edilir. Bu yönüyle *Hümâyûnnâme* Osmanlı sahasında yazılıp Batı dillerine en çok tercüme edilen eser olma ayrıcalığına da sahip olmuştur.[1111]

Kelîle ve Dimne tarzında çerçeve hikâye tekniğiyle yazılan *Sindbâdnâme* (Yedi Vezirler), *Bahtiyârnâme* (On Vezir Hikâyesi) ve *Kırk Vezir Hikâyeleri* de padişah, şehzade, padişah

---

[1106] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 441-42. Akün, Mustafa Âlî'nin bu konudaki aktarımlarının tarihî bakımdan birtakım çelişkileri barındırdığı söyler. Bu bağlamda eserin 1537-42 arasında yazıldığını ve Ali Çelebi'nin, eseri takdimden üç gün sonra değil bir yıl sonra Bursa kadılığına atandığını belirtir. Bk. Akün, "Alâeddin Ali Çelebi", 316-17. Bununla birlikte, *Künhü'l-Ahbâr*'ında verdiği bilgilerden Lutfî Paşa hakkında pek olumlu görüşleri olmadığını gördüğümüz Mustafa Âlî'nin burada verdiği bilgilerin de bu tutumla bağlantılı olarak tenkit süzgecinden geçirilmemiş ve mübalağalı olabileceği düşünülebilir. Zira o, Lütfî Paşa'nın kendisini zamanının âlimlerinden üstün gördüğünü, hatta onları küçümsediğini söyler. Fleischer ve Rifa'at Abou el-Haj Mustafa Âlî'nin bürokraside ilerleme ve yükselmesini engelleyen değişikliklerin Lutfî Paşa zamanında ve onun desteğiyle yapıldığı için ona karşı olumsuz bir tutuma sahip oldukları görüşündedirler. Bu tespit ve kaynakları için bk. Lutfi Paşa, *Kanunlar Işığında Yönetim İlkeleri: "Âsafnâme"*, haz. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018), 23-25.

[1107] Eserin nüshalarının minyatürleri üzerine yapılan müstakil bir çalışma için bk. Şebnem Parladır, "Resimli Nasihatnameler: Ali Çelebi'nin Hümâyûnnâmesi" (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

[1108] Eserin nüshaları için bk. Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 121-43; Şebnem Parladır, "Ali Çelebi'nin Hümâyûnnâme'si ve Resimli Nüshaları", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, sy 14 (2016): 32-50.

[1109] Eserin metni, yazarı ve içerik incelemesi için bk. Hatice Kübra Tekdemir, "Hezârfen Hüseyin Efendi ve Enîsü'l-Ârifîn İle Câmi'u'l-Hikâyât Adlı Eserleri Ekseninde Hikâyeciliği" (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).

[1110] Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 19; Parladır, "Ali Çelebi'nin Hümâyûnnâme'si ve Resimli Nüshaları", 33. Osmanzâde Tâ'ib ve (ö. 1724) Ahmed Midhat Efendi (ö. 1912) tarafından yapılan sadeleştirme ve özetleme faaliyetlerine ek olarak Hezârfen Hüseyin Efendi'nin

[1111] Akün, "Alâeddin Ali Çelebi", 317-18. Hümâyûnnâme'nin bu yaygınlığının bir neticesi olsa gerek Naîmâ (ö.

hatunu ve vezir gibi kahramanların rol oynadığı hikâyeleriyle devlet yöneticilerinin hoşça vakit geçirmelerini sağlamanın yanında onlara yaptıkları iş hakkında nasihat vermek/yol göstermek yönüyle de öne çıkar. Yöneticilere, bilhassa hükümdarlara nasihat literatüründe *Kelîle ve Dimne* ile *Marzubânnâme* daha yaygın olsa da yukarıda zikredilen diğer hikâyelerin de bu bağlamda önemli olduğunu göz ardı etmemek gerekiyor. Tercüme tarikiyle Türkçeye aktarılan ve bu faaliyet sırasında muhtelif tasarruflarla güncellenen bu eserlerin önemli bir kısmı devlet yöneticilerine sunulmuştur.[1112] Bu bağlamda Türkçeye tercümelerinin onlarca nüshası bulunan *Kırk Vezir Hikâyeleri*nin örnekliği meramımızı büyük ölçüde anlatacak kabildendir.

Türk edebiyatında daha ziyade *Kırk Vezir Hikâyeleri*[1113] adıyla bilinen eserin adı nüshalara göre farklılık göstermektedir. *Subh u Mesâ*, *Erba'în Sabâh u Mesâ*, *Kitâb-ı Kırk Vezîr*, *Târîh-i Kırk Vezîr*, *Hikâye-i Vüzerâ-i Çihil*, *Şehnâme-i Türkî, Kitâb-ı Sindbâd*, *Hikâyât-ı Şâh* gibi birçok farklı adla karşımıza çıkmaktadır.[1114] Hint, İran ve Arap edebiyatında hikâyelerden oluşan eserlerle şekil ve muhteva yönünden ortaklıkları bulunan bu hikâyelerin kaynağı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, *Tûtînâme* ve *Bahtiyârnâme* ile birlikte *Sindbâdnâme*'den kaynaklandığını düşünenler de vardır.[1115] Zira aralarında birtakım farklılıklar olmakla birlikte tüm bu eserler içerisinde vezirler tarafından anlatılan hikâyelerin olması yönünden ortaklaşırlar.

İlk defa 15. yüzyılda Türkçeye tercüme edilen *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nin mütercimlerinin kimliği hakkında ihtilaf vardır. Kimi nüshalarda Ahmed-i Mısrî adı geçerken kimi nüshalarda Şeyhzâde adı geçmektedir. Bazı araştırmacıların aynı kişiye ait olduğunu düşündükleri bu isimler eldeki bilgilere göre hiçbir nüshada bir arada bulunmaz. Bu isimlerden birincisinin yer aldığı nüshalarda eserin ithaf edildiği kişi II. Murad iken ikincisinde ithaf edilen kişiler II. Murad ve II. Mehmed olarak kaydedilmiştir. Bu

[1112] Aşağıda hakkında bilgi verilecek olan *Kırk Vezir Hikâyleri*'nin nüshalarından anlaşıldığına göre bu hikâyeler hem II. Murad (ö. 1451) hem de onun oğlu II. Mehmed'e (ö. 1481) takdim edilmiştir. Türkçeye birkaç defa tercüme edilen *Sindbâdnâme*'nin Muhammed Abdülkerîm b. Muhammed adlı bir mütercim tarafından yapılan *Tuhfetü'l-Ahyâr* adlı tercümesi Şehzâde Bâyezid'e (ö. 1562) takdim edilmiştir. Bk. Rıza Kurtuluş, "Sindbâdnâme", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37:244. *Tûtînâme*'nin de mevcut iki tercümesinden ilkinin I. Süleyman'a (ö. 1566); ikincisinin II. Osman (ö. 1622) ve II. Mustafa'ya (ö. 1703) sunulduğu kaydedilmektedir. Bk. Hasan Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, 3. bs (Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019), 41.

[1113] Eser hakkında yapılmış akademik çalışmaların bir listesi için bk. Cem Altay, "Kırk Vezir Hikâyeleri Vámbéry Nüshası (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)" (Doktora Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 28-33.

[1114] Mübeccel Kızıltan, "Kırk Vezir", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25:474; Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, 109.

[1115] Kurtuluş, "Sindbâdnâme", 245. Ayrıca bk. Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, 112.

bağlamda öne çıkan görüşün evvela Ahmed Mısrî tarafından Türkçeye aktarılan hikâyelerin daha sonra Şeyhzâde tarafından yeniden yazıldığı/istinsah edildiğidir.[1116]

Acem memleketinde güzel ahlâkıyla meşhur Şâh-ı Hafıkeyn adlı padişahın Çin güzellerinden bir karısı vardır. Şahın bu evlilikten bir oğlu olur. Oğlunun üzerine titreyen ve onun çok iyi yetişmesini isteyen şahın karısı vefat eder. Bu sırada şahın karısı vefat eder ve şah da bir sultanın kızı ile evlenir. Ancak, şahın genç karısı şehzadeye âşık olur. Şahın genç karısı şehzadeye aşkını itiraf eder ve babasını zehirleyerek ortadan kaldırıp tüm hazineyi ve memleketi ele geçirmeyi teklif eder. Buna olumlu bir karşılık alamayan kadın şehzadeye iftira atar ve babasına onun hakkında türlü yalanlar söyleyerek öldürülmesine gayret eder. Daha önce başına kırk gün sürecek bir musibet geleceği ve bu süreçte konuşmaması kendisine nasihat edilen şehzade bu nasihati tutar ve kendisini savunmaz. Şahın şehzadeyi öldürmek istediğini anlayan vezirler onu bu kararından vazgeçirmek için her gün sırayla bir hikâye anlatırlar. Bununla beraber, şahın müfteri karısı da onu şehzadeyi öldürmeye ikna etmek için her gece hikâyeler anlatır. Sonunda şehzadenin masum olduğunu anlayan şah vezirlere teşekkür edip onlardan helallik alır. Karısını ise öldürtür.[1117]

Ana hikâyesi bu şekilde olan eserde vezirler kırk gün, şahın karısı da kırk gece bir hikâye anlatırlar. Eserde buna ek olarak akşam ve sabah tasvirleri ile nasihat bölümleri de yer alır. Nasihat bölümlerinde de anlatılan hikâyeyi güçlendirici ayet ve hadislerle birlikte kısa hikâyeler ve şiirlere yer verilir.[1118] Eserin ana kahramanlarının padişah, vezir, şehzade ve padişahın karısı olması aktarılan hikâyelerin önemli bir kısmının ve bunlar vasıtasıyla verilen nasihatlerin devlet yönetimine taalluk etmesi sonucunu meydana getirmektedir. Aziz Birinci, eserin devlet yönetimi ve saray hayatına dair olan muhtevası hakkında şunları söyler:

> *Eserde, vezirlerin ve hatunun anlattıkları hikâyelerin konuları, genellikle sıradan insanların günlük hayatlarında karşılaştıkları yaşanmış ya da yaşanması mümkün olaylardan oluşmaktadır. Bazı hikâyelerin de, geçmişte yaşamış, tarihe mal olmuş padişah, halife ve vezirler ile ünlü kişiler arasında geliştiği görülmektedir. Bu hikâyelerin konuları da saray*

[1116] Kızıltan, "Kırk Vezir", 473. Konu hakkındaki tartışmaların ayrıntısı için bk. Aziz Birinci, "Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Sözlük)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 5-6.
[1117] Kızıltan, "Kırk Vezir", 473; Birinci, "Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Sözlük)", 7-8; Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, 113-15.
[1118] Kızıltan, "Kırk Vezir", 473.

yaşamı, ülke yönetimi, savaşlar ve halkla ilişkileri gibi günlük hayatlarının hikâyelere yansıması olarak değerlendirilmektedir.[1119]

Eserin, yöneticilere ve yönetilenlere nasihatler verme amacı üzerinde duran Birinci, *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nin ahlâk kitapları ve pendnamelerle benzerlik taşıdığını belirtir. Araştırmacının bu bağlamda verdiği ve bir kısmını aşağıda yazacağımız örnekler *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nin ve bununla benzer şekilde kurgulanmış mezkûr diğer hikâyelerdeki yöneticilere nasihat amacının ve içeriğinin anlaşılması için yeterli olacaktır.

Birinci, *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nde padişah, vezir ve sair yöneticilere nasihatler verildiğini ve bu nasihatlerin ayet ve hadis gibi delillerin yanında din âlimlerinden aktarılan sözlerle de desteklendiğini ve eserin bu yönüyle bir "siyâsetnâme" olarak da değerlendirilebileceğini ifade eder ve şu örnekleri verir:

Hak ta'âlâ habîbine mekârim-i ahlâk içün buyurur ki: "Halka din bâbında meşakkat eyleme, sâhiliyyet eyle tâ kim senden ürkmeyeler. Dahı emr-i ma'rûf eyle. Ya'nî şol iyü haşletlerle kim şerî'atde memdûḥdur. Takvâ ve sıla-i rahm ve dili yaramaz nesnelerden saklamak gibi […] Ve dahi câhillerden i'râz eyle. Kaçan câhiller 'azâb itseler, sen halîm ol. Ve kaçan sefihler, sefâhat itseler sen anlara uyup mukâbil olma. Ve dimişlerdür ki Kur'an'da bu âyetden gayrı bir ayet dahı yokdur ki mekârim-i ahlâk anda cem' ve müctemî' ola.

İmdi İy Şâh! Kişi, sâhib-i 'afv olmak gerekdür. Elbetde âdem olan, günâhdan hâlî degildür. Nitekim, "İnsân nisyândandur." dimişlerdür."

Pes imdi şâhlara vâcibdür ki miskînlere ve esîrlere rahm ide ve esirgeye. Ve mekkârlara ve yalancılara ve hayırsuzlara rahm ve şefkat itmeye kim şimdiki tâ'ifelerde gâyet çoğalmışdur.

On ikinci vezîr ilerü gelüp eyitdi: "İy Şâh! Erdeşîr'den menkûldür ki eydür: " İy Şâh! Dört nesneyi elden komak lâyıḳ degildür: Evvel, bir iyü vezîr; ikinci, bir kâfî yazıcı; üçinci, bir müşfik kapucıbaşı; dördinci, bir nasîhat idici nedîm. Çün vezîr emîn ola, yazıcı kifâyeti aslî ola. Şöyle ki, ilün ve memleketün ortasında ola ve pâdişâhı hayra delâlet eyleye. Çün kapucıbaşı esirgeyici ola mecmû'-ı ra'iyyet hâli iyü ola. Çün nedîm nasûh ola işler bitmesine delâlet ider.

İmdi İy Şâh! Bu diyârun vezîrlerün ḳamusı dâniş ve dâniş ehli emînlerdür. Eger şâha uzun ömür ve sâbit devlet gerek ise bunlarun sözinden çıkmaya. Bu cîger gûşesin bî-muhâbâ helâk itdürmeye ki ṣonra peşîmân olmaya. Zîrâ dimişlerdür ki: son peşîmanluk fâ'ide itmez.

On yedinci vezîr ilerü geldi, eyitdi: "İy Şâh-ı 'âlem! Zülkarneyn eydür: "Dört nesne pâdişâhlara helâklik getürür: Evvel, halâyık yüzine masharalık itmek; ikinci, hakîrlerle sohbet itmek; üçinci, fesâd işlere rızâ virmek; dördinci, 'avratlar ile sohbet idüp halvetde oturmak. Ve dahı

[1119] 7-8

Bâyezîd-i Bistâmî eydür: "Dört nesne kişiyi ulu olmağa irgürür: Evvel, 'ilmi ve 'âlimleri 'azîz tutmak; ikinci, kişiye cevâbı eyülikle virmek; üçinci, düşmenden hazer itmek; dördinci, dostlarla oturmak ve anlarla meşveret itmek.[1120]

Görüleceği üzere, eserin muhtelif bölümlerinden aktarılan metinlerde padişaha ahlâkını güzelleştirmesi; din bahsinde halka zorluk yüklememesi; cahillerden kaçınması; hilm sahibi olması; affedici olması; miskinlere ve esirlere karşı merhametli, hileci ve yalancılara karşı merhametsiz olması; ilmi ve âlimleri değerli bilmesi; dostlarla istişare etmesi vb. nasihat edilmiştir. Bununla beraber, aktarılacak nasihatlerin bir kısmında da Zülkarneyn ve Erdeşîr gibi iyi ad bırakmış padişahlar ve Bâyezîd-i Bistâmî gibi âlimlerin hikâyelerinden istifade edilmiştir.

Yukarıda Birinci'den aktardığımız bu örnekler hem bu eserden hem de *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nin farklı nüshalarından istifadeyle elbette çoğaltılabilir. Ancak, biz *Kırk Vezir Hikâyeleri* ve bu kabilden hikâye mecmualarının önemli bölümünün yöneticilere sunulduğunu ve bu türlü eserlerin muhatapları için hoşça vakit geçirmekle birlikte bir nasihat kaynağı olarak değerlendirilebileceğini[1121] söylemekle iktifa ediyoruz.

4.2.6. Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsadü'l-İbâd*'ı

Kübreviyye tarikatı şeyhlerinden olan ve daha ziyade Necm, Necmüddîn ve Dâye lâkaplarıyla tanınan Râzî (ö. 654/1256)[1122] Fars dilinde kaleme aldığı *Mirsâdü'l-İbâd*'ı Irak ve Horosan'da bulunduğu yıllarda yazmaya başlamıştır. 1221'de Anadolu'ya gelen Râzî, Malatya'da Sühreverdiyye tarikatının kurucusu Şehâbeddin Sühreverdî ile (ö.

[1120] Birinci, "Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Sözlük)", 14-15.

[1121] Eserin eldeki en eski tarihli tercümesini kaleme alan Ahmed-i Mısrî de II. Murad'a hediye ettiği bu eserin hem geçmiş dönem padişah ve vezirlerinin durumlarını ve dünyanın geçiciliğini anlayabileceği hem de hoşça vakit geçirebileceği bir eser olduğunu söyler. Bk. Mübeccel Kızıltan, "Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme, Metin, Dizin, Kaynakça) II" (Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), 21-23.

[1122] Necm-i Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 10. bs, haz. Muhammed Emin Riyâhî (Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 2004). Râzî'nin bu eserini neşreden Dr. Muhammed Emin Riyâhî, eserin girişinde Râzî'nin hayatı ve *Mirsâd*'ı hakkında detaylı bilgileri havi bir inceleme bölümüne yer vermiştir. Riyâhî bu bölümde Râzî'nin tam adını onun diğer eserlerinden ve onun hakkında bilgiler bulunan kadim kaynaklardan hareketle Necmü'd-Dîn Ebû Bekr Necmüddîn Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver b. Enûşirâvân b. Ebi'n-Necîb el-Esedî er-Râzî olduğunu belirler. Bk. Muhammed Emin Riyâhî, "Mukaddime-i Musahhih", içinde (Necm-i Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*), 10. Râzî'nin "süt anne" ve "mürebbi" anlamlarına "Dâye" lâkabıyla tanınması, müritlerinin çokluğuyla irtibatlandırılmıştır. Bk. Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32:496.
Râzî'nin hayatı ve bu eserinin devlet yönetimine müteallik bölümü hakkında verdiğimiz bilgilerde büyük oranda Kavak'ın ilgili neşrinin "Giriş" bölümünden istifade ettik. Bk. Özgür Kavak, "Giriş", içinde Kasım b. Mahmud Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'lmrîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*, nşr. Özgür Kavak, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 11-46.

632/1234) tarafından karşılanmış ve bu sırada telifine devam ettiği *Mirsâd*'ı ona göstermiştir. Râzî, mezkûr eserini Anadolu'daki yolculuğunun Malatya'dan sonraki durağı olan Kayseri'de tamamlamıştır. 1223'te son şeklini verdiği bu eserini Kayseri'den sonra gittiği Sivas'ta Alaeddîn Keykubad'a (ö. 634/1237) sunmuştur.[1123] Sühreverdî'den, zamanın Selçuklu sultanına takdim edildiği bir mektup da aldığı bilinen[1124] alan Râzî'nin sultan tarafından nasıl karşılandığı konusu ihtilaflıdır. İbn Bîbî, bu eseri dolayısıyla sultanın Râzî'ye iltifatta bulunduğunu ve onu büyük bir servete kavuşturduğunu bildirir.[1125] Buna mukabil Riyâhî, Râzî'nin sultandan umduğunu bulamadığı kanaatindedir.[1126]

Moğol saldırıların süregittiği bir kargaşa döneminde son derece zor şartlarda kaleme alınan bu eser, müellifin belirttiğine göre; talebelerinin kendisinden ısrarla tasavvufun temel konularını özlü bir şekilde anlatan Farsça bir eser yazmasını istemeleri üzerine kaleme alınmıştır.[1127] İslam siyaset düşüncesi literatürünün sûfî temsilcilerce kaleme alınan kolu içerisinde önemli bir yere sahip olan *Mirsâd*, bu alanın kendisinden önceki temsilcilerinin izlerini de taşır. Gerek İslam gerekse Osmanlı siyaset yazınında önemli bir yere sahip olan Gazzâlî ile Aynülkudât Hemedânî (ö. 525/1131) ve Abdullah Ensârî Herevî (ö. 481/1089) bu temsilciler arasında yer alır. Kavak, *Mirsâd*'ın kendisinden sonraki yazın üzerindeki etkisi hakkında şunları söyler:

> *Kendisinden sonraki sûfî-edebî metinlerde sıklıkla alıntılanan Mirsâdü'l-İbâd, muhtemelen bu özelliği sebebiyle Osmanlılarda köklü bir etki bırakmış ve Osmanlı coğrafyasında en çok okunan tasavvuf klasiklerinden birisi olmuştur.*[1128]

Yılmaz, ünü Kahire'den Çin'e kadar hızla yayılan *Mirsâdü'l- İbâd*'ın Osmanlılar tarafından orijinal dili ve Türkçe tercümelerinin yanında Arapça tercümeleriyle de

---

[1123] Riyâhî, "Mukaddime-i Musahhih*"*, 54-55.; Bilgin ve Yıldız "Giriş", 15-18, içinde Kâsım b. Mahmûd Karahisârî, *İrşâdü'l-Mürîd İle'l-Murâd (Mirsâdü'l-İbâd Tercümesi)*, haz. A. Azmi Bilgin ve Fakirullah Yıldız (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2020).

[1124] Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 23.

[1125] İbn Bibi*, el-Evamiru'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye: Selcukname,* haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, C. I, s. 253.

[1126] Riyâhî, "Mukaddime-i Musahhih*"*, 23; Mohammadreza Şefî'î Kadkanî, "Mukaddime-i Musahhih", içinde Necmüddîn Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed Râzî, *Mermûzât-ı Esedî der Mermûzât-ı Dâvûdî*, haz. Mohammadreza Şefî'î Kadkanî (Tahran: Müessese-i Mütâla'ât-ı İslâmî-i Dânişgâh-ı McGill Şu'be-i Tahrân, 1973), 7-8. Râzî'nin 1224'te Erzincan'a gitmesi ve burada *Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-ı Dâvûdî* adlı eserini Mengücüklü sultanı Alâaddin Dâvûd Şâh'a sunmasının da bu görüşü desteklediği söylenebilir. Bk. Râzî, *Mermûzât-ı Esedî,* 5.

[1127] Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 16.

[1128] Yazar, bu düşüncelerini Osmanlı'dan miras kalan yazma eserler içerisinde Mirsâd'ın hem orijinal nüshalarının hem de zamanın Türkçesine tercümelerinin sayıca çokluğuyla delillendirmiştir. Kavak, "Giriş", 16. Ayrıca Bk. Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 44-45.

okunduğunu belirtir.[1129] Bununla birlikte, eserin 17. yüzyılda Çinceye de tercüme edildiği kaydedilmiştir. [1130]

Beş bölümden (bâb) oluşan *Mirsâd* esas itibariyle insana ait üç hâli (*mebde', me'âş* ve *me'âd*' konu almakta ve bu konular eserin iki, üç ve dördüncü bölümlerinde yer almaktadır. Mebde' bölümünde "ruhların, mülk ve melekûtun fıtratının başlangıcı" incelenmektir. Me'âş bölümünde "insanın terbiye edilmesi, seyr ü sülûku, beşerî tavırlar ve rûhânî nurlar, ahlâkın tebdili, muhtelif ahval ve sıfatların tağyiri" gibi konuları ele alınmaktadır. Me'âd bölümünde ise "enbiya ve evliyanın kanunlarının aydınlığında sa'îd ve şakî nefislerin 'âkıbetleri" incelenmektedir. Eserin birinci ve beşinci bölümü ise bu kurgunun dışında yer alır. Birinci bölüm esas itibariyle eserin mukaddimesi hüviyetinde olup Râzî bu kısımda *Mirsâd*'ı kaleme alma sebebini ve eserin birkaç yıl süren telif sürecini anlatmaktadır. *Mirsâd*'ın tez çalışmamıza taalluk eden beşinci bölümü ise "Muhtelif Ta'ifelerin Sülûku Hakkında"dır. Râzî eserini okuyan tasavvuf yolcularının ve beşinci bölümde mezkûr taifelerin her birinin bu kitabı okuyup ondan kendileri için gerekli hisseyi çıkarmalarını ummaktadır.[1131]

Mirsâd'ın "Der Beyân-ı Sülûk-ı Tevâ'if-i Muhtelife" başlığına sahip olan beşinci babı sekiz fasla ayrılmıştır. Bu fasıllar şu konular hakkındadır:

1. *Meliklerin ve ferman sahiplerinin sülûku beyanına dairdir.*
2. *Meliklerin hallerinin ve onların raiyyenin tüm tâifeleriyle olan ilişkileri ile halkın ahvaline şefkat gösterilmesinin beyânına dairdir.*
3. *Vezirlerin, ehl-i kalemin ve nâiblerin beyânına dairdir.*
4. *Müftî, vâiz ve kadılardan müteşekkil ulemânın sülûku beyânına dairdir.*
5. *Nimet ehli ile mal sahiplerinin sülûku beyânına dairdir.*
6. *Toprak ağaları, reisler ve zirâat ehlinin sülûku beyânına dairdir.*
7. *Ticâret erbabının sülûku beyânına dairdir.*
8. *Ehl-i hırfet ve ehl-i sanâyi'in sülûku beyânına dairdir*.[1132]

[1129] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, 44. Eserin Osmanlı'da Arapça tercümeleri üzerinden de okunmuş olması elbette ihtimal dahilindedir. Ancak, Yılmaz bu durumu ne ile delillendirdiğini belirtmemiştir.

[1130] Eseri 1670'li yıllarda Wu Zixan yaklaşık on yıllık bir çalışmayla Çin Müslümanları için tercüme etmiştir. Bk. Okuyan, Necmeddîn-i Dâye, 496.; Kavak, Sufi Diliyle Siyaset, 16. Ayrıca bk. Mehmet Okuyan, *Necmeddîn Dâye ve Tasavvufî Tesiri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001), 83; Halil Baltacı, "Bir Tasavvuf Klasiği Olarak Mirsâdü'l-ibâd", *Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 11, sy 26 (2010): 173.

[1131] Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 29; Kavak, "Giriş", 19.

[1132] Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 4-7.; Kavak "Giriş", 21.

Başlıklardan anlaşılacağı üzere Râzî, bu babın ilk üç faslında padişah ve diğer devlet yöneticilerinin nasıl olması gerektiğini anlatmaktadır. Bu yönüyle bu fasıllar devlet yöneticilerine/yönetici adaylarına nasihat etmek maksadını taşıyan eserlerin de önemli kaynaklarından birisi olmuştur. Kavak, *Mirsâd*'ın İslam siyaset düşüncesi açısından önemi konusunda şunları söyler:

> *Eserin beşinci bölümünde bahse konu edilen toplumu oluşturan tâifelerin, öncelikle "nefsin hazlarından uzak durmaları, yaptıkları her işte Allâh'a karşı doğru bir teveccühe sahip olmaları, doğru adımlar atarak bir yaşam sürmeyi vâcib bilmeleri" salık verilmektedir. Bu kısımda bahsi geçen grupların birbirleriyle ve Allâh ile ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine dair dile getirilen düşünceler, İslâm düşünce geleneği içerisinde siyasetnâme literatürü olarak yaygınlık kazanan eserlerin içeriğiyle benzeşmektedir. Kuşkusuz müellifin tasavvuf ilminin verilerini esas alarak inşa ettiği metnin bu kısmını bu literatürle birebir örtüştürmek mümkün değildir. Ancak sultan ve vezîr başta olmak üzere toplumu oluşturan kesimlerin tümüne yaşadıkları dünyada nasıl hareket etmeleri gerektiğini gösteren ilkeler vermeyi hedefleyen ve bu düşüncelerini ayet ve hadîslerin yanında, birtakım hikmetli söz, hikâye ve şiirlerle destekleyen eserin bu kısmı oldukça erken sayılabilecek bir dönemden itibaren kitabın diğer kısımlarından farklı bir şekilde algılanmasına ve bir nevi "siyaset metni" olarak okunmasına imkân vermiştir. Dâye, bahsettiği kesimlerin Allâh'a yakınlaşma, yani kemâle erme yolunda (seyr-i sülük) dikkate almaları gereken ilkeleri zikretmek suretiyle, aynı zamanda ideal bir toplumun nasıl şekillenmesi gerektiğine dair bir çerçeve de çizmektedir.*[1133]

Kavak'ın da belirttiği gibi, bir "siyaset metni" olarak algılanmaya müsait olan *Mirsâd*'ın beşinci bölümü, yazıldıktan kısa bir süre sonra devlet yönetimine dair eser yazmak isteyen birçok müellif/mütercimin kaynakları arasında yerini almıştır. Bu durumun erken örneklerinden birisi Şeyhoğlu Mustafa'nın *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* (y. 1401) adlı eseridir.[1134] *Mirsâd*'ın mezkûr bölümünün ilk dört faslının çeşitli düzenleme ve eklemelerle Türkçe ifade edilmiş hâli olan bu eser için *Mirsâd*'ın Türkçeye ilk kısmî tercümesini içeren kitap nitelemesini yapmak mümkündür.

Mirsâd'ın, *Kenzü'l-Küberâ*'nın yazımına benzer bir şekilde, kaynaklık ettiği bir diğer eser ise Ebu'l-Fazl Münşî eş-Şîrâzî'nin Fars diliyle kaleme aldığı *Düstûru's-*

[1133] Kavak, "Giriş", 22-23.

[1134] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)*, haz. Kemal Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013).

Saltana'dır.[1135] I. Süleyman'a sunulmak üzere kaleme alınan bu eserde de *Mirsâd*'ın beşinci babı *Mirsâd*'a atıf yapılmaksızın kaynak olarak kullanılmıştır.[1136]

Mirsâdü'l-İbâd'ın Osmanlı Türkçesine iki tam tercümesi olduğunu biliyoruz. Bu tercümelerden ilki *Kenzü'l-Küberâ*'nın tamamlanma tarihinden yaklaşık yirmi yıl sonra yapılmıştır. Kasım b. Mahmûd Karahisârî (ö. 1486) tarafından kaleme alınan tercüme, *İrşâdü'l-Mürîd ile'l-Murâd fî Tercemeti Mirsâdi'l-İbâd*[1137] adıyla II. Murad adına yazılmış ve büyük ihtimalle cülusunun ertesi yılı olan 1422'de ona takdim etmiştir.[1138] İkincisi tam tercümenin ise, Halvetî şeyhi Kâsım Çelebi (ö. 1518) tarafından kaleme alınıp II. Mehmed'e ithaf edildiği kaydedilmektedir.[1139] Kavak, *Mirsâd*'ın mütercimi ve dönemi belirlenemeyen bir tercümesini daha tespit etmiştir.[1140]

Mirsâdü'l-İbâd, Hakkı Uygur[1141] ve Halil Baltacı[1142] tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Eserin Karahisârî tarafından yapılan tercümesinin siyasete müteallik beşinci bölümü ise Özgür Kavak tarafından bir incelemeyle birlikte neşredilmiştir.[1143] Karahisârî tercümesini esas alan bir diğer çalışma ise Severcan'a aittir.[1144]

Mirsâdü'l-İbâd bu tercümeler yanında kimi başka eserlerin de kaynakları arasında yer almak suretiyle Osmanlı siyaset düşüncesi literatüründe önemli bir konuma sahip

---

[1135] Fazlulah Münşî Şîrâzî, *Dastûr al-Saltanat*, (MS Bibliothèque Nationale, Persan 135).

[1136] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 44.

[1137] Bu tercümenin siyaset ile ilgili olan beşinci babının *tercümenin tercümesi* yahut *örtük tercüme* kabilinden bir tercümesi Katibî mahlaslı birisi tarafından yazılan *Gencine-i Adâlet* adlı eserde, kimi tasarruflar da olmakla birlikte, aynen aktarılmıştır. Eserde bu türden uygulamalar *Ahlâk-ı Alâ'î* için de geçerlidir. Derleme kabilinden bir eser olan Gencîne-i 'Adâlet I. Ahmed (1603-1617) devrinde kaleme alınmış olup kendisine sunulmak istenmiştir. Bk. Kâtibî, Gencîne-i Adâlet (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03319), 1b-3a, 15b-41b. Eser üzerine birisi doktora diğeri yüksek lisans olmak üzere iki adet lisansüstü çalışma yapılmış olup bunlarda eserin kaynaklarına ve kendisinden önceki metinlerle irtibatına dair bir incelemeye yer verilmemiştir. Bk. Aydemir, "Gencine-i Adalet Üzerine Dilbilgisi İncelemesi ve İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi"; Sağlam, "Bir Siyâsetnâme Örneği Olarak Gencîne-i Adâlet (Transkripsiyon ve Değerlendirme)".

[1138] Kavak, *Sûfî Diliyle Siyaset*, s. 28-30.
1486 yılında vefat ettiği bilgisi doğruysa eserini çok genç yaşta yazıp padişaha sunmuş olduğu ortaya çıkıyor. Ölümünden 64 yıl önce ve 1419'da tamamlandığını kaydeden yazmalara göre (bk. aynı eser, 22) 67 yıl önce yazmış olmasına ihtiyatlı yaklaşmak gerek.

[1139] Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 45; Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 45-46.

[1140] Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, 76.

[1141] Necmuddîn-i Dâye, *Sûfîlerin Seyri (Mirsâdu'l-İbâd)*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Harf Yayınevi, 2013).

[1142] Necmeddîn-i Dâye, *Tasavvuf Yolu, Mirsâdü'l-İbâd*, çev. Halil Baltacı (MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, 2013); Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd mine'l-mebde' ile'l-meâd (Başlangıçtan Nihayete Allah'ın Kullarının Yolu)*, çev. Halil Baltacı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021).

[1143] Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*.

[1144] Necmeddîn Dâye, *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol: Mirsâdü'l-İbâd Mine'l-Mebdei İle'l-Meâd'dan Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'a ve Osmanlı sultanı II. Murad'a sunulan Siyasetname*, 226, haz. Şefaettin Severcan (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017).

olmuştur. Bu eserlerden birisi Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin *Mevâhibü'l-Ahlâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* adlı eseridir. Mevâhib'in elli beş baptan oluşan ana metnindeki "mertebe-i vezâret" babında *Mirsâd*'ın beşinci bölümünün vezirler hakkındaki üçüncü faslının etkisi açıkça görülür.[1145] Benzer bir diğer kaynaklık ise Mahmûd b. İsmâil el-Hayrbeytî'nin iki ayrı tercüme[1146] ile Osmanlı Türkçesine aktarılan *ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*' adlı eseri vasıtasıyla gerçekleşir.[1147] Musannifek lakabıyla meşhur olan Alâüddîn Ali b. Mes'ûd el- Bistâmî (ö. 875/1470) tarafından II. Mehmed'in veziri Mahmûd Paşa adına Farsça olarak kaleme alınan *Tuhfetü'l-Vüzerâ*'da aynı etki açıkça görünmektedir.[1148] Akovalızâde Ebû Hâtem (ö. 1168/1755) tarafından kaleme alındığı bilinen *Minhâcü'l-Ümerâ fî Ahvâli's-Selâtîn ve'l-Vüzerâ* adlı derleme mahiyetindeki eserin ilk iki bölümü de *Mirsâd*'ın kaynaklığında kaleme alınmıştır.[1149] Burada ancak bir kısmına değinebildiğimiz bu etki ayrı bir çalışmayı hak edecek mahiyettedir. Bununla birlikte, *Mirsâdü'l-İbâd*'ın müstakil bir siyaset metni olarak kabul edilen beşinci bölümünün, başlangıçtan 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar kesintisiz şekilde dolaşımda kalmış ve devlet yöneticilerine nasihat literatürüne yön vermiş bir metin olduğunu söylemekle iktifa ediyoruz.

4.2.7. Kitabu's-Siyâse fî Tedbîri'r-Riyâse yahut Sırrul Esrâr

Emevî ve özellikle Abbâsî döneminden itibaren başlayan tercüme faaliyetleriyle birlikte temas edilen Helenistik kültürün etkisiyle ortaya çıktığı düşünülen bir metin olan *Kitabu's-Siyâse fî Tedbîri'r-Riyâse* veya daha yaygın adıyla *Sırru'l-Esrâr,* Aristoteles'e atfedilen meşhur eserlerden bir tanesidir. Bu sebeple, Aristoteles'e atfedilen ancak, gerçekte ona ait olmadığı düşünülen eserleri nitelemek için kullanılan *Pseudo-Aristoteles*

[1145] Krş. Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 465-79.; Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 0006), 174), 185a-220a.
[1146] Abdüsselâm el-Amâsî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ: Siyaset Ahlâkı*; İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ: Adaletin aydınlığında*.
[1147] Müderris Demir, "Memlüklülerde Siyâsî-Fıkhî Meşruiyet: Mahmûd b. İsmail el-Hayrbeytî ve ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ Adlı Eseri", 31-32, içinde, el-Hayrbeytî, *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*.
[1148] Musannifek Alâ'eddin Ali b. Muhammed b. Mes'ûd eş-Şahrûdî el-Bistâmî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2855), 49b-50b.
[1149] Akovalızâde, Ebû Âdem Dede Hâtem, *Minhâcü'l-Ümerâ fî Ahvâli's-Selâtîn ve'l-Vüzerâ* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 01997), 3a-52b.

külliyatı içerisinde yer alan bu eserin aslı, çeşitli dillere aktarımı ve bu sırada geçirdiği değişiklikler konusunda muhtelif fikirler ortaya atılsa da bir uzlaşıya varılamamıştır.[1150]

Eserin yukarıda zikredilen tercüme faaliyetleri bağlamında Helenistik kültürün ve bununla mukayyet olarak Yeni Eflâtuncu felsefenin İslam düşüncesine aktarımı ile yaygınlaştığı bellidir. *Sırru'l-Esrâr*'ın yaygınlaşmasına etki eden diğer bir faktörün ise, Doğuda daha ziyade İskendernâme adıyla bilinen İskender efsaneleri literatürü olduğu söylenilebilir. Zira daha önce de belirttiğimiz üzere İskender'in hocası olduğu kabul edilen Aristo'nun onunla olan diyaloglarının ve bunun yanında ona gönderdiği mektupların İslam yazını içerisinde önemli bir yeri vardır.[1151] Bu diyalogların ve mektupların birçok metinde, özellikle yöneticileri muhatap alan nasihatnamelerde, sıklıkla karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Bu türden eserlere İskender ve Aristo'ya atıfla dahil edilen bu metinlerin kaynağı çoğu zaman doğrudan belirtilmez. Ancak bunların büyük oranda *Sırru'l-Esrâr*'a ve İskendernâme literatürüne dayandığını söylemek mümkündür.

Aslı Yunanca olduğu söylenilen bu eser, yaygın kanaate göre 9. yüzyılın başlarında Abbasî dönemi mütercimlerinden Yuhannâ (Yahyâ) b. Bıtrîk (ö. 200/815?) tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.[1152] Babası da mütercim olan Yuhanna b. Bıtrîk'in Abbâsî halifesi Me'mûn'un görevlendirmesiyle Bizans'a giderek birtakım antik eserlerin yazmalarını toplamakla görevlendirdiğine dair kayıtlar da mevcuttur.[1153] Onun, mezkûr tercümesine yazdığı girişte belirttiğine göre; bu eseri Yunan mabetlerinden bir mabette bulmuş ve halifeye sunduktan sonra önce Yunan dilinden Rûmî diline,[1154] daha sonra da

---

[1150] Bu konuda daha detaylı bilgi ve yorumlar için bk. Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi* (Ekin Yayınları, 1983), 294-300; Mahmoud Manzalaoui, "The Pseudo-Aristotelian Kitlıb Sirr al-Asrlır: Facts and Problems", *Oriens*, sy 23 (1974): 147-257. İslam Kavas, "Sırru'l Esrâr'ın Kökenine Dair Bazı Sorunlar", *History Studies* 10, sy 3 (2018): 121-30. Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk*, 47.

[1151] Zikrettiğimiz etkileri daha geniş çerçevede ele alan bir çalışma için bk. Elif İlhan Yücer, "Giriş", 11-13, içinde Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*.

[1152] Aristo, *es-Siyâse fî tedbîri'r-riyâse: Sırrü'l-esrâr* içinde, Abdurrahman Bedevî, *El-Usûlu'l-Yunaniyye li'n-Nazâriyyâti's-Siyâsiyye fi'l-İslâm* (Matbaatü'l-Câlaksî, 2011), 69. Sırru'l-Esrâr'ı şekillendiren eserin Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in kâtiplerinden Sâlim adlı birisi tarafından Aristo'nun İskender'e yazdığı düşünülen mektupların tercümesi olduğu kanaati olduğunu da zikretmeliyiz. Patricia Crone, *Orta çağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 225-26.

[1153] M. Cüneyt Kaya, "Yuhanna b. Bıtrîk", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43:579.

[1154] Bu dilden kasıt büyük ihtimalle Süryanice'dir. Zira Yunancadan tercüme edilen eserlerin önce Süryaniceye daha sonra bu dilden Arapçaya tercüme edildiğine dair birçok örnek vardır. Bk. Chikh Boumrane, "Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi", çev. Hüseyin Şimşek, *İSTEM* 7, sy 14 (2009): 384; Cristina D'ancona, "Yunancadan Arapçaya İntikal Eden Miras: Tercüme Edilen Yeni-Eflatunculuk",

bu dilden Arap diline tercüme etmiştir.[1155] Yuhannâ b. Bıtrîk tarafından yapıldığı düşünülen mezkûr tercümesinin girişinde verilen bilgilere göre; bu eser, yaşlılık dolayısıyla güçten düşen Aristo'nun seferlerinde eşlik edemediği öğrencisi İskender'e yol göstermek amacıyla kaleme alınmıştır.[1156]

Arapça, Farsça[1157] ve Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış onlarca nüshasıyla çok geniş bir alana yayılmış olan bu eser, içerisinde yer verdiği konuların çeşitliliği ile paralel olarak nasihatnameler dışındaki birçok literatüre de kaynaklık etmiştir.[1158] *Sırru'ul-Esrâr*'ın İslam siyaset düşüncesi üzerindeki etkisinin önemli bir yönünü de içerisinde yer alan "adalet dairesi" teşkil eder. İslam'ın devlet idaresi düşüncesinin bir hülâsası olarak nitelenebilecek *adâlet dâiresi (dâ'ire-i 'adâlet)*, Aristoteles, Erdeşîr b. Bâbek, Nûşirâvân gibi kişilere atfedilip muhtelif eserlerde çeşitli suretlerde karşımıza çıkan bir formüldür.[1159] Bu formülün hülâsası da *âlemin*/*mülkün*/*devletin* yahut *sultânın* varlığını sağlayıp idame ettiren şeyin *adâlet* olduğudur.[1160] Formülün birisi kısa diğeri uzun iki formu bulunmaktadır. Uzun formun ilk örneği ise *Sırru'l-Esrâr*'da yer almaktadır.[1161] Bu form, içerisinde nasihatnamelerin ve amelî hikmete dair eserlerin de yer aldığı muhtelif disiplinlerin çatısı altındaki eserler vasıtasıyla aktarıla gelmiştir.[1162]

Sırru'l-Esrâr'ın kaynak olarak kullanıldığı erken dönem eserlerden birisi ünlü mutasavvıf Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) kaleminden çıkmıştır. Aristo'nun eserini me'haz ittihaz eden İbnü'l-Arabî onun üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunarak şeyhinin isteği doğrultusunda bunu tasavvufî bir kimliğe büründürmüştür.[1163] İbnü'l-Arabî,

içinde *İslam Felsefesine Giriş*, ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, çev. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2007), 21.

[1155] Bedevî, *El-Usûlu'l-Yunaniyye li'n-Nazâriyyâti's-Siyâsiyye fi'l-İslâm 32-33'ten* aktaran; Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, 20-21.

[1156] Bedevî, *El-Usûlu'l-Yunaniyye li'n-Nazâriyyâti's-Siyâsiyye fi'l-İslâm*, 71-72; Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, 37-38.

[1157] Mustafa Dirayeti'nin hazırladığı yazma eser kataloğuna göre eserin İran kütüphanelerinde 20 adet Arapça nüshası, 3 Farsçaya tercümesi ve 1 müntehabı bulunmaktadır. Bk. Mustafa Dirâyetî, haz., *Fihristvâre-i Dest-neveşthâ-yı Îrân (DENA)* (Mûze ve Merkez-i İsnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî, 2010), 6:84-85.

[1158] Kömbe, "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları", 154.; Eserin "firaset" ve "harp ile ve teknikleri"ni işleyen bölümlerinin müstakilen farklı yazmalara konu olduğunu da belirtmeliyiz. Bk. Zeliha Öteleş, *Sırru'l-Esrâr ve Tedbîrât-ı İlâhiyye "Bir Karşılaştırma"* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 69-70; Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, 49-50.

[1159] Kömbe, "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları".

[1160] Kömbe, "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları", 239-98.

[1161] Kömbe, "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları", 154.

[1162] Kömbe, "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları", 233.

[1163] Eser hakkında ayrıntılı bilgi ve Sırru'l-Esrâr ile mukayesesi için Bk. Öteleş, *Sırru'l-Esrâr ve Tedbîrât-ı İlâhiyye "Bir Karşılaştırma"*.

Tedbîrât-ı İlâhiyye fî Islâhı Memleketi'l-İnsâniyye adını verdiği eserin yazılış sebebini şöyle açıklar:

> *Bu kitabı sebeb-i te'lifimiz bu idi ki, şeyh-i salih Ebu Muhammed el-Mûrûrî [Mevrûrî]'yi ziyaret eylediğim vakit onun indinde "Hakîm"in, Zü'l-karneyn için, onunla beraber meşye kudreti olmadığı vakitte, tasnîf eylediği Sırru'l-Esrar kitâbını buldum. Ebû Muhammed bana dedi ki: "Bu müellif bu memleket·i dünyeviyyenin tedbirine nazar etmiştir. Ve ben senden kendisinde saâdetimiz bulunan ve ona tekabül eden memleket-i insâniyyenin siyâsetini isterim." İmdi ben ona icâbet ettim. Ve hakîmin ona tevdi' ettiğinden daha çok tedbir-i mülk ma'nâlarını bu kitaba tevdî' eyledim. Ve onda "Hakîm"in mülk-i kebîrin tedbîri hakkında gaflet ettiği bir takım şeyleri ızhâr eyledim. Ve onu Mûrûr şehrinde, dört günden daha az bir zaman içinde itmam ettim.*[1164]

Yuhannâ b. Bıtrîk tarafından yapılan tercümeden sonra birçok dile de defalarca tercüme edilen bu eser daha ortaya çıktığı zamandan itibaren Doğu ve Batı dünyasının ortak ilgisine mazhar olmuş ender eserlerdendir. Hüseyin Yılmaz, eserin İslam siyaset düşüncesi literatürüne etkisini şöyle ifade eder:

> *Es-Siyasetü fi Tedbiri'r-Riyase olarak da bilinen Sırru'l-Esrar, farklı müelliflerin elinde iki yüz yıl boyunca devam eden birtakım düzenleme ve eklemelerin ardından 10. yüzyılda son halini almıştır. Eserin son versiyonu, Aristo'nun devlet yönetimine dair eserinin doğru bir tercümesi olarak kabul gördü ve bu tercümenin Yahya ibn el-Batrik tarafından yapıldığı iddia edildi. Her ne kadar sahte de olsa bu telif çok başarılı oldu ve tamamlanmasından hemen sonra hem Müslüman hem de Hıristiyan dünyasında hükümdarlığa dair yazılmış en popüler eserlerden biri haline geldi. Bu eserin, İslam siyaset teorisine, özellikle siyasetnamelere muazzam ve kalıcı bir etkisi oldu. Onun büyüsüne kapılan daha sonraki eserler arasında, Gazali'nin Nasihatü'l-Mülük'ü, Nizamülmülk'ün Siyasetname'si, Keykavus'un Kabüsname'si ve İbn Arabl'nin et- Tedbfratü'l- İlahiyye'si gibi, bu türün en ünlü örnekleri de vardı. Eser, Secretum Secretorum olarak Latinceye tercüme edildikten sonra -ki bunların elli kadar el yazma nüshası günümüze ulaşmıştır- çok sayıda Avrupa diline de çevrildi. Eserin, yalnızca İngilizcede en az on beş farklı tercümesi bulunmaktadır.*[1165]

Sırru'l-Esrâr'ın bu denli yaygınlık kazanmasının altında yatan nedenlerden birisi bizzat onun yazarı ve hitap ettiği kişi olmalıdır. Daha önce de belirttiğimiz üzere bu eserin isnat edildiği Aristoteles çoğunlukla ehl-i İslam ve hatta kimi zaman peygambere yakın konumda bir zat[1166] olarak algılanmıştır. Eserini sunduğu İskender'in ise Kur'an'da

---

[1164] İbn Arabi, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, 3. bs, ed. Mustafa Tahralı, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 69-70. (Alıntıdaki imlâ ve yazım tasarrufları tarafımıza ait değildir.)
[1165] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, 90.
[1166] İslam Kavas, çev., *Sırların Sırrı: Sırru'l-Esrâr (Aristoteles'den İskender'e Nasihatler)* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018), 34.

kıssası aktarılan Zülkarneyn olduğu yaygın kanaattir. Hâl böyle olunca "Gerçekten biz onu yeryüzünde iktidar sahibi kıldık, ona (muhtaç olduğu) her şey için bir yol öğrettik."[1167] ayetiyle işaret edilen veya "geniş bir coğrafyaya yayılmış birçok devleti on iki yıl gibi kısa bir zaman içinde ortadan kaldırarak buralarda büyük bir imparatorluk kuran" [1168] İskender'e/İskender-i Zülkarneyn'e hitaben yazılan bu eser, okunduğunda ve muhtevasıyla amel edildiğinde ona bahşedilenin elde edilebileceği bir anahtar mahiyetinde değerli görülmüştür. Nitekim eseri halife adına Arapçaya aktaran Yuhannâ b. Bıtrîk de tercümesinin mukaddimesinde şöyle der:

> *Aristoteles'in güzel tavsiyelerine ve emirlerine uyması sayesinde İskender şehirlere galebe çaldı, onları imar etti; Onun nüfuzu arzın her bir yanına işledi ta ki Arap ve Acem bütün milletler ona bağlandı. O da ne sözünde ne de işinde Aristo'ya muhalefet etti*.[1169]

Sırru'l-Esrâr'ın birisi kısa diğer uzun iki versiyonu vardır. Kısa versiyonlar yedi veya sekiz bölümden, uzun versiyonlar ise 10 bölümden meydana gelmektedir. Bu konuda da muhtelif görüşler mevcuttur.[1170] Biz bu görüşlerin detayına girmeden eserin uzun versiyonunun içeriğini aktararak devam edeceğiz. Abdurrahman Bedevî'nin 1954 yılında yaptığı neşre göre on bölümden oluşan *Sırru'l-Esrâr*'ın içeriği şu şekildedir:

> *Birinci makale: Hükümdarların sınıfları hakkındadır.*
>
> *İkinci makale: Hükümdarın hâli, özellikleri; bütün hal ve tedbirlerinde nasıl davranması gerektiği hakkındadır.*
>
> *Üçüncü makale: Hükümdarı yetkinliğe ulaştıran, seçkinlerin ve halkın yönetimini mümkün kılan adaletin ne olduğu hakkındadır.*
>
> *Dördüncü makale: Vezirler, vezirlerin sayıları ve siyasetlerinin veçheleri hakkındadır.*
>
> *Beşinci makale: Kâtipler, kayıtları ve onların mertebeleri hakkındadır.*
>
> *Altıncı makale: Sefirler, onların özellikleri ve seçilmeleri hakkındadır.*
>
> *Yedinci makale: Reâyâdan sorumlu nâzırlar (vergi memurları), haraç hizmeti ve dîvân işlerinden bununla alakalı şeylerle görevli mutasarrıflar hakkındadır.*

[1167] Kur'an-ı Kerim, "Kehf", 18/84.
[1168] Mahmut Kaya, "İskender", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22:356.
[1169] Kavas, *Sırların Sırrı: Sırru'l-Esrâr (Aristoteles'den İskender'e Nasihatler)*, 34.
[1170] Eserin kaynağı hakkında öne sürülen tezler ve bununla ilgili olarak versiyonlarının birbiriyle bağlantısı hakkında detaylı bilgi için bk. Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, 28-37; Zeliha Öteleş, *Sırru'l-Esrâr ve Tedbîrât-ı İlâhiyye "Bir Karşılaştırma"* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 28, 33-44.

Sekizinci makale: Komutanların, ileri gelenlerin, orduya mensup olan orta seviyedeki askerlerin ve onların altındaki tabakaların siyaseti hakkındadır.

Dokuzuncu makale: Harb sanatı, onun hileleri, akıbetlerinden korunma yolları, ordu ile karşılaşma ve bunun zamanının tayini ve ordu komutanının isminin ve çıkış vaktinin tayini hakkındadır.

Onuncu makale: Tılsım ilimleri, yıldızların sırları, taşların ve bitkilerin özellikleri gibi özel ilimler ve diğer faydalı şeyler hakkındadır.[1171]

İçeriğe şöylece bir göz attığımızda eserin hükümdar, vezir ve sair devlet görevlilerinin sahip olması gereken özelliklerin yanında firâset ilminden savaş hesaplamalarına, tılsım ilminden astronomiye, taş ve bitkilerin özelliklerinden beden sağlığına muhtelif alanlardan bilgileri bir arada barındırdığını görürüz. Kanaatimizce bu durum, eserin yedi veya sekiz bölümden oluşan kısa formunun bu uzun formdan hasıl edildiği görüşünü[1172] destekler niteliktedir. Zira farklı zamanlarda, farklı kişilerce ve farklı muhataplara hitap edecek şekilde tanzim edilen eserin, amacına uygun olarak, kimi unsurlardan arındırılmış olması gayet tabiidir.

Sırru'l-Esrâr'ın, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Osmanlı Türkçesine yapılmış beş farklı tercümesi vardır. Bu tercümelerden en eski olanının yazılış tarihi en geç 1545 yılı olup mütercimi belirsizdir.[1173] *Keşfü'l-Esrâr ve Zahâyirü'l-Ebrâr* adı verilen bir başka tercüme ise Yûsuf b. Abdülcemîl adlı bir kişi tarafından yazılmıştır. Mütercim, uzun zaman devlet yönetimine dair bir eser yazmak isteğini belirttikten sonra *Sırru'l-Esrâr* adıyla meşhur kitapla karşılaştığını ve bunu tercüme ettiğini söyler. Daha sonra bu kitabın devlet yöneticilerine faydalı olmasını ümit ettiğini kaydeder.[1174] İçerisinde herhangi bir kişiye ithaf bulunmayan bu yazma S. Yazar'a göre büyük ihtimalle 16. yüzyılda kaleme alınmıştır.[1175]

Sırru'l-Esrâr'ın 16. yüzyılda kaleme alınmış tercümelerinden bir diğeri ise *Terceme-i Nasâyih-i Aristâtâlîs* adıyla[1176] Nasuh Nevâlî'ye (ö. 1003/1595) aittir. III. Mehmed'in

---

[1171] Bedevî, *El-Usûlu'l-Yunaniyye li'n-Nazâriyyâti's-Siyâsiyye fi'l-İslâm*, 71-72'den aktaran; Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, 37-38. Eserin muhtevası hakkında daha detaylı bilgi için Bk.

[1172] Öteleş, *Sırru'l-Esrâr ve Tedbîrât-ı İlâhiyye "Bir Karşılaştırma"*, 28.

[1173] Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 764-1. Bir mecmua içerisinde yer alan bu nüsha doğrudan "ammâ ba'd" ifadesiyle başlamaktadır. Mecmuada yer alan diğer eserler göz önünde bulundurulduğunda bu tercümenin asıl nüshasının mukaddime bölümünün mecmuaya alınmamış olma ihtimali belirmiştir.

[1174] Yûsuf b. Abdülcemîl, *Keşfü'l-Esrâr ve Zehâyirü'l-Ebrâr* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 02527), 1b-2b.

[1175] Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 245-46.

[1176] Bu adlandırma müellif nüshası olduğu tespit edilen yazmanın başındaki kayıtta yer almaktadır. Eserin yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi kataloğunda sehven Ferahname olarak kayıtlıdır. Bk. Nevâlî,

şehzade hocalığı görevini de üstlenmiş olan Nevâlî, yöneticilere nasihat literatürünün başat kaynaklarından bir diğeri olan *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi de *Ferruhnâme*[1177] adıyla tercüme etmiştir.[1178] Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın isteği üzerine kaleme alınan bu tercüme 979 (1571-72) yılında tamamlanmıştır.[1179] Serbest tercüme şeklide nitelendirilmesi gereken bu eserde Nevâlî *Sırru'l-Esrâr*'ı kaynak metin olarak almakla birlikte, onu kendi zamanına, amacına ve muhatabına uygun hâle getirerek yeniden yazmıştır.

Keşfü'l-Estâr an Sırru'l-Esrâr adını taşıyan bir başka tercüme ise III. Ahmed'in kütüphanecisi Muhammed el-Hamîdî İbnü'ş-Şeyh Ali tarafından kaleme alınmış olup hangi tarihte yazıldığı belli değildir. Mütercim bu eserin başına bir mukaddime eklemiş ve burada *Sırru'l-Esrâr*'ın yazarı ve hitap ettiği kişi olan İskender hakkında eleştirel değerlendirmelerde bulunur. İskender'in Zülkarneyn ile aynı kişi olduğu ve Aristo'nun da Müslüman olup onun hocası olduğu ön kabulünün yaygın olduğu gelenek içinde bu eleştirel bakış dikkate değerdir. Mütercim, Aristo'nun Müslüman olmayabileceği ve İskender'in de Kur'an'da kıssası geçen Zülkarneyn olmayabileceğini ifade ettikten sonra şer'e muvafık ise söyleyene değil, söylenene bakılmasında bir sakınca olmayacağı düşüncesi ile eserin tercümesine geçer.[1180]

Sırru'l-Esrâr'ın 1726'da yapıldığı belirtilen bir diğer tercümesi ise Yapı Kredi Bankası Sermer Çifter Kütüphanesi, 1018 numarada *Terceme-i Sırru'l-Esrâr* adıyla kayıtlı olup İbrahim b. Yûsuf Boluvî (1726'da hayatta) tarafından kaleme alınmıştır.[1181]

Sırru'l-Esrâr yukarıda zikredilen tercümelerin yanında devlet yönetimine müteallik birçok eserin de doğrudan ya da dolaylı olarak kaynağı olmuştur. İçerisinde yer alan "daire-i adâlet"in uzun formunun sonraki eserlere aktarılmasının yanında Hocası Eflâtun'un nasihatleri ile birlikte Aristoteles'in nasihatleri/vasiyetleri olarak bir dizi söz

---

Ferahnâme (Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 253); Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, 73.

[1177] Bu tercüme hakkındaki bilgiler *Ahlâk-ı Muhsinî* başlığı altında verilecektir.

[1178] Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, 65-67.

[1179] Yücer ve Güven, 83-84.

[1180] Mezkûr tercümenin bu bölümü ve içeriği daha Özgür Kavak tarafından gündeme getirilmiştir. Bk. Kavak, "Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler", 443. Tercümenin nüshası için Bk. İbnü'ş-Şeyh Ali, *Keşfü'l-Estâr an Sırrı'l-Esrâr* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 6958), 4b-5a.

[1181] Yücer ve Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*, 50.

de özellikle Devânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'si[1182] ve kaynaklarından birisi *Ahlâk-ı Celâlî* olan *Ahlâk-ı Alâ'î* gibi eserler vasıtasıyla da aktarılmıştır.[1183]

4.2.8. Turtûşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'u

Yöneticilere nasihat literatürünün erken ve temsil gücü yüksek örneklerinden birisi *Sirâcü'l-Mülûk*'tur. Eser, İslami ilimlerin birçok alanında telifi bulunan Endülüslü fıkıh âlimi Ebû Bekr Muhammed et-Turtûşî (ö. 520/1126) tarafından kaleme alınmıştır.[1184] İspanya dışında Bağdat, Şam, Basra ve Mısır gibi İslam coğrafyasının önemli ilim merkezlerine seyahat eden bu âlim *Sirâcü'l-Mülûk*'u Kâhire'de bulunduğu yıllarda Fatımî veziri olan Efdal b. Bedri'l-Cemâlî'nin (ö. 515/1121) isteği üzerine kaleme almıştır. Turtuşî, kendisini kontrol altında tutarak öğrencilerinden uzak kalmasına neden olan bu vezirin isteği üzerine kaleme almaya başladığı eseri Cemâlî'nin ölümünden sonra vezirliğe getirilen Ebû Abdullah Muhammed b. Fâtik el-Betâihî'ye ithâf etmiştir.[1185] Bu bağlamda 1121-1126 yılları arasında yazıldığı ihtimali güçlenen eser, 64 baptan müteşekkildir.

Müellif, *Sirâcü'l-Mülûk* adını verdiği eserinin mukaddimesinde içerik hakkında şu bilgileri verir:

> *İmdi, ben geçmiş milletlerin, göçmüş kralların tarihine* [siyer][1186] *ve onların halkı korumak için düzenledikleri (vaz'uhu), sarıldıkları yasalara ve devleti çekip çevirmede* [fî tedbîri'd-düvel] *izledikleri siyasete* [siyâsât] *göz attığımda tüm bu kararların ikiye ayrıldığını gördüm. 1. Hükümler* [ahkâm], *2. Yönetimle ilgili işler* [siyâsât].
>
> […]
>
> *Böylece ben onların özellikle de beylikler dönemi hükümdar olanların ve çeşitli filozofların dile getirdiği tüm güzellikleri topladım. Altı millette bu prensipleri gördüm. Onlar; Araplar, Farslar, Bizanslılar (Rûm), Hintliler, Sindliler ve Sindî Hindliler idi. Çin'e gelince; buranın krallarına ait siyaset tarzları ve buranın filozoflarına ait sözler Arap toprrağına pek*

[1182] Ebu Abdullah Celâlüddîn Muhammed b. Esad b. Muhammed Devânî, *Ahlâk-i Celâlî*, haz. Abdullah Mes'udi Ârânî (Tahran: İntişarat-ı Ittlâ'ât, 1393), 294-309.
[1183] Öteleş, *Sırru'l-Esrâr ve Tedbîrât-ı İlâhiyye "Bir Karşılaştırma"*, 30-31.
[1184] Müellifin hayatı, ilmî yönü ve eserleri için bk. Muhammed Fethî Ebû Bekr, "Mukaddimetü't-Tahkîk", 11-35, içinde, Ebû Bekr Muhammed et-Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, haz. Muhammed Fethî Ebu Bekr, c. 1 (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1994); Muhammed b. Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk -Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair-*, çev. Said Aykut, 2. bs (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 9-18; Muharrem Kılıç, "Turtûşî", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012).
[1185] Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk -Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair-*, 34; et-Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 1:10-11.
[1186] Köşeli parantez içerisinde aktarılan kelime veya kelime grupları *Sirâcü'l-Mülûk'un* Ebû Bekr neşrinden alıntılanmış ve gerekli görülen yerlere eklenmiştir.

fazla gelmedi. Çünkü mesafe uzak, yol çetindi. Onların dışında kalan milletlere gelince, göze çarpacak harikulâde bir seviyede hikmet ehli değildiler. Rûha nüfûz eden deyişleri ve keskin zekâları yoktu. Hikmet namına sadece birkaç şey çıktı onlardan. Ben onların kitaplarında ve becerikli yönetimlerinde rastladığım ne varsa topladım. Soylu bir iz bırakan güzel hâtıra yaşatan, iyi insanların benimsediği bir yol takip eden ve ince söz söyleyen herkesten bir şeyler alıp dizdim. Bunun yanına peygamberlerin hayatından, âriflerin menkıbelerinden, âlimlerin parlak zekâlarından, hikmet ehli derin düşünen seçkin insanların nüktelerinden ve halifelerin hatıralarından pek çok şey kattım. En önemlisi de tüm ilimlerin denizi, hikmetin ve hükmün kaynağı, siyasetin madeni (ma'denu's-siyâsât) ve gizli incilerin okyanusu olan aziz Kur'ân'ın işaret ettiği şeylerdi. Eğer mevzu kısaysa bir kelime ya da küçük bir işaretle faydalandım Kur'ân'dan. Eğer mevzu uzunsa, en üstün kelimelerin, insanı aciz bırakan ayetlerin bulunduğu Kur'ân'dan bolca iktibas yaptım. […] *Kitabın amacına ve içeriğine uygun hadisler anlattım.* […] *Kitap hafif ama faydası bol oldu. Bilginler daha önce böylesini yazmadılar. Erdemliler bu kitabın dengini dizemediler. Kralların ve reislerin hazineleri bu kitabın yerini tutamaz. Hangi emir bunu dinlediyse mutlaka yazdırmak istedi. Hiçbir vezir yok ki bu kitabı sohbete mevzu yapmasın. Ayrıca kitabı dinleyen tüm liderler kitabın güzelliğini fark ettiler. Pratiğe döken hükümdarlar ve liderler için sapasağlam bir sığınaktı o. Siyaset ve idare ehlinin zırhıydı o. Edebiyatçılar ve konferans verenler* [ehlü'l-âdâb ve'l-muhâdara] *onun cemaliyle süslendiler. Mecliste sohbet ehli için başvurulan bir adres oldu. Kitaba 'emirlere yol gösteren kandil'* [sirâcü'l-mülûk] *adını verdim. Hikmeti arayan kişi bunu okuyarak filozofların sözlerine muhtaç olmaktan kurtulur. Hükümdâr bunu okursa, vezirlerle istişâre etmeye ihtiyacı kalmaz.*

Allah sizi başarılı kılsın. Bilmelisiniz ki, kendisine en çok öğüt verilmesi gereken, hikmete ve bilgiye en çok muhtaç kişi, Allah'ın iktidar nasib ettiği kimsedir. Onun fermânı halka tesir eder, sözü geçerli olur.[1187]

Mukaddime bölümünden alıntılanan bu metin, içerisinden alındığı eserin de dahil olduğu literatürün, yani İslam dünyasında yöneticilere yönetim işi hakkında nasihat etmek maksadıyla kaleme alınmış eserlerin yazılma nedenleri ve içeriklerine dair önemli bilgiler içermektedir. Geçmiş dönem hükümdarlarının tarihi ve onların reayayı idare ederken başvurdukları uygulamalar; Arap, Fars, Hint, Yunan, Çin milletlerinin ahlak ve devlet yönetimine dair birikimi; ruha nüfuz eden hikmetli sözler, vecizler; peygamberlerin, halifelerin, âlimlerin hisse çıkarılacak hikâyeleri ve en önemlisi de Kur'an ve hadisler bu literatürünün kahir ekseriyetinin vazgeçilmez unsurlarıdır. *Sirâcü'l-Mülûk*'un yöneticilere nasihat literatürü içerisinde temsil gücü yüksek eserlerin erken örneklerinden birisi olarak nitelenmesinin temelinde bu vardır.

[1187] Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk -Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair-*, 32-34; et-Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 1:8-11.

Birinci babı, "meliklere nasihat (mevâ'izü'l-mülûk)" hakkında olan eserde âlim ve sâlih kimselerin yönetenlere karşı davranış ve sorumlulukları; valilik ve hâkimlik (yargıçlık); adalet; sultanın varlığının hikmeti; sultanlık; şeriatın devlet yönetimindeki yeri ve önemi; otoritenin devamlılığının gerekleri; devletin çöküş sebepleri; sultanın sahip olması gereken nitelikler; sultana itaat; sultanın devlet yönetimi işinde ihtiyacı olan bilgiler ve bağlı olacağı kurallar; bilgi, akıl, açık gözlülük ve kurnazlık; vezirlik; musahiplik; istişare ve nasihat dinleme; hilm ve hiddet; cömertlik ve cimrilik; sabır; sır saklama; şükür; sultanın reaya ile ilişkisi; zalim sultana karşı reayanın tutumu; hükümdarla dostluk; sultanın ordu ile ilişkisi; vergi usulü; divanların kurulması; vali ve vergi memurunun sahip olması gereken nitelikler; güzel ahlâk; cezayı gerektiren kötü davranışlar ve kısas; savaş; Acem (Arap olmayan) hükümdar ve filozoflarının haberleri/hikâyeleri; meşhur hikmetli sözler gibi konulara yer verilmiştir.[1188]

Turtûşî, bu eserinde İslami ilimlere dair birikimi ile tarih, edebiyat ve felsefe gibi diğer ilim dallarındaki birikimini telif ederek "ideal devlet yönetimi"nin nasıl olması gerektiğini ortaya koymuştur. Devlet yöneticilerine, yaptıkları veya yapacakları işte sahip olmaları gereken teorik ve pratik bilgileri nasihat yoluyla aktaran *Sirâcü'l-Mülûk*, bu literatürün sonraki örneklerinin önemli bir kısmının kaynakları arasında yer almıştır.[1189] Örneğin; *Sirâcü'l-Mülûk*'la aynı yüzyılda devlet yöneticilerine yönetim işi hakkında nasihat vermek maksadıyla eser kaleme alan Ebu'n-Necîb Celâleddîn Şeyzerî'nin (ö. 589/1193?), Selâhaddîn Eyyûbî'ye sunduğu *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk* adlı eserinde Mâverdî'nin *Ahkâmu's-Sultâniyye*'si ve Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'unun yanında Turtuşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'undan da istifade etmiştir.[1190]

Sirâcü'l-Mülûk'u kaynak olarak kullanan bir diğer isim ise Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'dir (ö. 1404-05). Müellif, *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi yazarken kullandığı kaynaklardan birisinin *Sirâcü'l-Mülûk* olduğunu esere doğrudan atıf yaparak belirtir.[1191] Bu kaynaklık, *Ahlâk-Muhsinî*'nin Osmanlı Türkçesine yapılan tercümelerinin yanında, kaynakları arasında *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin yer aldığı kimi eserler vasıtasıyla da *Sirâc*'ın Osmanlı yazınına girmesine vesile olmuştur. Bostanzâde Yahyâ, *Mir'âtü'l-Ahlâk* adını verdiği ve

[1188] Bap başlıklarının tam listesi için bk. et-Turtuşî, 1:12-16; Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk -Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair-*, 34-39.
[1189] Said Aykut, "Turtûşî ve Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasî Realizm", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26, sy 51 (2021): 45-47.
[1190] Abdullah el-Mûsâ, "Mukakdime", 97, içinde, Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *el-Menhecü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, haz. Ali Abdullah el-Mûsâ (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1987).
[1191] Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 530-31.

kaynakları arasında *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin de yer aldığı eserinde Kâşifî'nin ilgili bölümde *Sirâc*'dan alıntıladığı hikâyeyi, müellif adını da zikrederek aktarır.[1192]

Pertevî Ali Efendi, II. Osman'ın geçmiş dönem padişahlarının haberlerini dinlemeye meyyal; şefkat, cömertlik ve adalet ahlakını tahsile istekli; halkın ve askerin ihtiyaçlarını karşılamak konusunda da gayretli olduğunu müşahede eylediğinde adalet yolunda giden meliklere gerekli olan kırk sıfattan bazılarını seçerek onun için detaylıca anlatmak istediğini ifade eder. Pertevî Ali Efendi bu eseri kaleme alırken istifade ettiği kimi eserlerin adını zikreder. Bunlar; Turtuşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'u, Avfî'nin *Câmi'u'l-Hikâyât ve Lâmi'u'r-Rivâyât*'ı ve Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'udur. Bunların dışında bir yerde Asmaî (ö. 831)'ye de atıfta bulunmuştur.[1193]

Eldeki bilgilere göre *Sirâcü'l-Mülûk*'un Osmanlı Türkçesine bir tercümesi vardır. Kadılık ve kazaskerlik gibi görevlerde bulunmuş II. Selim dönemi âlimlerinden Kazasker Vüsûlî Mehmed Çelebi'ye (ö. 998/1590) ait olan ve *Şem'-i Hidâyet* başlığını taşıyan bu tercüme *Sirâc*'ın ilk 32 bölümünü kapsamaktadır.[1194] Bu yönüyle kısmî/eksik bir tercüme olarak nitelenen *Şem'-i Hidâyet*, Kavak'ın tespitine göre iki cilt halinde tercüme edilmeye niyetlenilen eserin ilk cildidir.[1195] İkinci cilt ise ya tamamlanamamış yahut henüz tespit edilememiştir.

4.2.9. Şeyzerî'nin *Nehcü's-Sülûk*'u

Osmanlı Türkçesine sadece bir tercümesi olduğunu bildiğimiz *Nehcü's-Sülûk*[1196] *fî Siyâseti'l-Mülûk*'un Osmanlı ahlâk ve devlet yönetimi düşüncesinin kaynakları bağlamında dikkate alınması gereken eserlerden birisi olduğu kanaatindeyiz. Eyyûbî Devletinin kurucu hükümdarı olan Selâhaddîn Eyyûbî'ye (ö. 589/1193) rehber olması için kaleme alındığı söylenen eserin müellifi Ebu'n-Necîb Celâleddîn Şeyzerî'nin[1197] hayatı hakkında oldukça mahdut bilgilere sahibiz. Bununla birlikte, sadece bu eserinden dahi

---

[1192] Krş. Bostanzade, *Mir'âtü'l-Ahlâk*, 196a; Kâşifî, *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî'nin Ahlak Kitabı*, 530-31.
[1193] Albayrak, "Pertevî Ali Efendi'nin Rebî'ü'l-Mülk ve Âdâb-ı Sülûki'l-Mülûk Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)", 37-39.
[1194] Vusûlî Mehmed Efendi, *Şem'-i Hidâyet* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reîsülküttâb, 772).
[1195] Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, 74.
[1196] Eser adının bu kısmı kimi kaynaklarda "el-menhecü'l-meslûk" ve "en-nehcü'l-meslûk" şeklinde de kayıtlıdır.
[1197] Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Abdullah Mûsâ, "Mukaddime", 75-94, içinde, Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *el-Menhecü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, haz. Ali Abdullah el-Mûsâ (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1987). Cengiz Kallek, "Şeyzerî, Celâleddin", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010); Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk: Siyaset Stratejileri*, haz. Ensar Köse (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 26-29; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 394.

birçok ilim dalında yetkin olduğu anlaşılan müellifin, Selâhâddîn döneminde tabiplik ve muhtesiplik yapmış olduğu düşünülmektedir.[1198] Naima'nın aktardığına göre *şuyûh-ı ulemânın kibârından* olan Ebü'n-Necib, Selâhaddîn ile baba-oğul mesabesinde bir yakınlığa sahipti. Tedbîr-i memleket ve esrâr-ı saltanata dair muhtasar bir risale yazıp sultana her işinde bununla amel etmesini söyler.[1199]

Eldeki bilgilere göre *Nehcü's-Sülûk*, Osmanlı Türkçesine ilk ve son defa 18. yüzyılda aktarılmıştır. Osmanlı bürokratlarından bir zat olan ve son olarak reisülküttaplık vazifesini ifa ettiği bilinen Keşanlı Nahîfî Mehmed Efendi (ö. 1203/1788) tarafından kaleme alınan bu tercüme dönemim sultanı I. Abdülhamid'e takdim edilmiştir. Buna göre eserin 18. yüzyıldan önce Osmanlı sahasında bilinen ve rağbet gören bir eser olmadığı düşünülebilir. Ancak, eser hakkında mezkûr tercümeden yaklaşık yarım asır önce bilgi veren Mustafa Naîmâ'nın aktardığı bilgilere göre *Nehcü's-Sülûk'*un müellif hattı nüshası, şehzadeliği döneminde I. Selim'e takdim edilmiştir. O zaman Trabzon'da bulunan şehzade bu eseri sıkça okur ve İdris-i Bitlisî ile üzerine konuşurmuş.[1200]

Naima, Selâhaddîn Eyyûbî'ye sunulan ve I. Selim'in çokça mütalaa ettiği bu eserden övgüyle bahseder ve bunu tercüme etmek istediğini söyler. Ona göre bu eser devlet yönetimine dair farklı sahalarda yazılmış eserlerin bir neticesi mesabesindedir:

> *Vallâhi'l-azîm cümle ahlâk kitâbları ve hikmet mü'ellefâtı ve tevârîh ve hümâyûn-nâme ve kânûnnâmler gibi hezâr mustalah kitâbın neticesi ol muhtasar risâlede münderiç olduğundan gayri hâtıra hutur etmemiş, kulaklar işitmemiş niçe gizli faydalara ve ukûk hayrân olacak esrâr-ı azîmeye ıttılâ' hâsıl olurdu.*[1201]

Naima'nın vasıl olamadığı bu isteği ondan yarım asır sonra eserin orijinal nüshasını elde edebilen Nahîfî Mehmed Efendi gerçekleştirmiş ve eserinin mukaddimesinde Naima'nın bu eserin serüveni ile ilgili verdiği bilgileri aktarmıştır.[1202]

Nehcü's-Sülûk'un, Nahîfî Mehmed Efendi tercümesinden önce Osmanlı döneminde tanındığına, okunduğuna, tercüme edildiğine veya başka şekillerde kaynak olarak kullanıldığına dair ipuçları olmamakla birlikte bu konuya hasredilmiş bir çalışma da yoktur. Eserin Nahîfî tercümesinden öncesiyle ilgili bilgilerimiz şimdilik tarihçi

---

[1198] Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, 394.
[1199] Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 4:1890.
[1200] Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, 4:1890-91.
[1201] Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, 4:1891.
[1202] Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk: Siyaset Stratejileri*, 307-9.

Naima'nın bir başka tarihçi İsmet Efendi'den aktardıklarından ibarettir. Burada aktarılan bilgiler doğruysa *Nehcü's-Sülûk*'un Osmanlı düşüncesine ve yazınına 18. yüzyıldan çok daha erken bir zamanda girmiş olması muhtemeldir. Bu konuda derinlemesine çalışmaların yapılması, Osmanlı dünyasının devlet yönetimine dair eserlerinin bu gözle değerlendirilmesi veya henüz yazma eser kütüphanelerinde saklı nüshaların ortaya çıkması mevcut tabloyu değiştirebilir. Bunlara ek olarak *Nehcü's-Sülûk*'un kendisinin[1203] ve mezkûr tercümesinin[1204] hem yazma hem de matbu nüshalarının azımsanmayacak kadar çok olması dikkate değerdir.

Nehcü's-Sülûk, devlet yönetiminin felsefe, ahlak, âdâb ve tedbîr şeklinde şubelendirdiğimiz bütün kaynaklarının bir arada bulunduğu ender eserlerden bir tanesidir. Naima'nın deyişiyle "*cümle ahlâk kitâbları ve hikmet mü'ellefâtı ve tevârîh ve hümâyûn-nâme ve kânûnnâmler gibi hezâr mustalah kitâbın neticesi ol muhtasar risâlede münderiç"*[1205] olan bu eser, hem İslam hem de Osmanlı devlet yönetimi düşüncesinin özlü bir örneklerinden birisi olarak kabul edilebilecek niteliktedir. Bu özlülüğünü besleyen şeylerden birisi de bu alanda kendisinden önce yazılmış başat eserleri kaynak alması olmalıdır. Şeyzerî'nin bu eseri kaleme alırken istifade ettiği belli olan üç kaynak Mâverdî'nin *Ahkâmu's-Sultâniyye*'si, Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u ve Turtuşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'udur.[1206]

4.2.10. Muhâdarât Literatürü ve *Cevâmiü'l-Hikâyât*

İlm-i edebin şubelerinden birisi olarak kabul edilen[1207] muhâdarât, temelde muhataba makama uygun söz söyleme ilmi ve yeteneğini ifade eder.[1208] Arap edebiyatı menşeli olan bu muhâdarât, "başkasına ait sözlerden muhataba veya okuyucuya uygun alıntılar halinde aktarmalar yapmayı ve bu nitelikteki sözleri toplayan edebî eser türünü ifade

[1203] Eserin 839 (1464-65) yılında istinsah edilmiş bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Damad İbrahim Paşa Koleksiyonuna 00926 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.
[1204] Nahifî tercümesinin sadece Süleymaniye Kütüphanesi koleksiyonlarında ona yakın yazma nüshası ve bununla birlikte birçok matbu nüshası vardır. Ayrıca Bk. Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk: Siyaset Stratejileri*, 30.
[1205] Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, 4:1891.
[1206] el-Mûsâ, "Mukakdime", 97, içinde, Şeyzerî, *el-Menhecü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk*.
[1207] Mütercim Asım Efendi, "el-edeb", içinde *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît: Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 47-48.
[1208] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 4:1283-84.

eder."[1209] Antoloji/derleme niteliğindeki bu türden eserlerde belirli konular hakkında aktarıla gelen vecizeler, atasözleri, hikâyeler, şiirler vb. bir araya getirilir. Başlangıçta alimlerin kendi aralarında veya meclislerde yaptığı sohbetlerin yazılı hale getirilmesiyle neşv ü nema bulmaya başlayan bu türden eserler, daha sonra mukaddem kaynaklarda yer alan malzemenin derlenmesiyle hacimce geniş ürünler olarak meydana çıkmaya başlamıştır.

Muhâdarât literatürü tabiatı gereği tarih literatürüyle iç içedir. Zira böylesi eserlerin ortaya çıkarılabilmesi için tarih kitaplarında aktarıla gelen hikâyelerin malzeme olarak kullanılmaması kaçınılmazdır. Bu nedenle olsa gerek bir ilim olarak kabul edilen muhâdarâtın, bir başka ilim olan tarih ile bir arada zikredildiğine sıkça şahit oluyoruz. Osmanlı literatüründe âlim ve şairlerin biyografilerini havi kaynakların önemli bir kısmında hayatı hakkında bilgi verilen şahsiyetin birikiminden bahsedilen yerlerde muhâdarât ilmi çoğu zaman târîh ile tekmil edilmektedir.[1210] *Lugatnâme-i Dehhuda*'daki tanımı da bu bağlamda dikkate değerdir: "Geçmiş dönemde yaşamış insanlardan makama münasip hikâyeleri, hale muvafık sözler, hatırda saklanmış şeyler ve malumat yani, ilm-i tevârîh."[1211]

Bu literatürün erken ve meşhur örneklerden birisi Osmanlı ulemasınca özellikle kısaca Keşşâf olarak anılan tefsiriyle maruf âlimlerden Zamahşerî'ye (ö. 538/1144) aittir. Âşık Çelebi ana kaynağı Zamahşerî olan *Ravza* tercümesinin girişinde bu tür hakkında şunları kaydeder:

> […] *ba'dehu şöyle ma'lûm ola ki 'ilm-i muhâzarât 'ulûm-ı 'Arabiyye vü fünûn-ı edebiyye içinde 'ilm-i nâfi' ü fenn-i fâhirdür. Tavâyif-i enâm ve 'ulemâ-i 'izâm bu fenne rağbet ide gelmişlerdür. Hattâ fâzıl-ı 'allâme sâhib-i Keşşâf ki 'ulemâ içinde Câru'llâh 'allâme Zemahşerî dimekle meşhûdur bu 'ilmde Rebî'u'l-Ebrâr adlu bir kitâb te'lîf itmişdür. İçinde*

[1209] Hüseyin Yazıcı, "Muhâdarât", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30:390.

[1210] Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammed Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 784; Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'ikul-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, c. 1 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 277, 286,, 325; Nev'îzâde Atâyî ve Suat Donuk, *Hadâ'ikul-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, c. 2 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1701, 1741, 1748; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ (Şeyhî'nin Şakâyık Zeyli)*, haz. Ramazan Ekinci, c. 1 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 244,; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ (Şeyhî'nin Şakâyık Zeyli)*, haz. Ramazan Ekinci, c. 2 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 2540, 2643; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 273, 391, 492, 552, 659, 760.

[1211] https://vajehyab.com/dehkhoda/%D9%85%D8%AD%D8%A7%D8%B6%D8%B1%D8%A7%D8%AA

> *letâyif-i esrârdan bî-nihâye fevâyid îdâ‘ itmişdür ki gâyetine idrâk irmez ve nihâyeti recâ olunmaz. Evhâm ihâtasından kâsîr ve efhâm muhâfazasından ‘âciz ü mütekâsirdür.*[1212]

Âşık Çelebi'nin belirttiğine göre; Arap edebiyatının bir ürünü olan muhâdarât iftihar edilen, faydalı bir ilimdir. Bu ilme hem halk hem de âlimler rağbet etmişlerdir. Yazarın yukarıdaki ifadeleri, mübalağa taşıyor olması göz önünde bulundurulmakla birlikte, muhâdarât türünün edebiyat içerisindeki önemi ve faydasına işaret etmesi bakımından kıymetlidir. Bu türden eserler içerisinden sayısız konuya yer verdiğinden antoloji/derleme niteliğinde ve buna bağlı hacimce geniştirler. Nitekim Âşık Çelebi bu tercümesinin sebeb-i tercüme kısmında eseri II. Selim'in işaretiyle kaleme aldığını belirtirken kaynak eserin yazarını "câmi‘" kelimesiyle işaret eder: *Türkî lisâna tercüme kıl ki tâ fâ'idesi ‘âmm ola, ‘Arabîden hazzı olmayanlar andan müstefîd ola câmi‘ine ve mütercimine ve sebeb olanlara du‘â ideler.*[1213] Bu durumda kaynak eserin sâhibi "câmî‘" tercümenin sahibi ise "mütercim"dir.

Yazıcı'nın aktardığına göre bu alanda kaleme alınmış ilk eser Ebû Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824?) el-*Muhâdrât ve'l-Muhâverât*'ıdır.[1214] İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *ʿUyûnü'l-Aḫbâr*'ı ile önemli oranda bu eserden istifade edilerek hazırlanmış olan İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) *el-ʿİḳdü'l-Ferîd*'i erken dönemin başat eserlerindendir. *Âdâbu'l-Mülûk* yazarı Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö. 429/1038) de bu alanda eserler vermiş isimler arasındadır. *Keşşâf* yazarı Zamahşerî'nin *Kitâbü Rebî‘i'l-Ebrâr ve Nusûsi'l-Ahbâr*'ı *ile* Râgıb el-İsfahânî'nin *Muhâdaratü'l-Üdebâ ve Muhâverâtü'ş-Şu‘arâ* adlı eseri de bu sahanın diğer meşhur eserleridir.[1215] Kâtip Çelebi'nin de bu dalda yazdığı ancak tamamı elimize ulaşmayan *Tuhfetü'l-Ahyâr fî Hikmeti'l-Emsâl ve'l-Eş‘âr* adlı bir eseri vardır.[1216] Seyyid Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) *Mecmûa-i Hikâyât*'ı ile Abdurrahman Hibrî Efendi'nin (ö. 1069/1659) *Hadâ'iku'l-Cinân* adlı eseri de bu türün Türkçe örnekleri arasında zikredilir.[1217]

[1212] Metin Güler, "Âşık Çelebi'nin Ravza Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük)" (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015), 118.
[1213] Güler, "Âşık Çelebi'nin Ravza Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük)", 119.
[1214] Tülücü bu eserin Medine Arif Hikmet Bey Kütüphanesinde olduğunu aktarmaktadır. Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 552.
[1215] Yazıcı, "Muhâdarât", 390.
[1216] Şeyhi Mehmed, c.1, 792
[1217] Yazıcı, "Muhâdarât", 390.

Bu türden eserlerin tertibi ve içeriği hakkında fikir vermesi açısından İbn Kuteybe'nin kendisinden sonraki eserlere de kaynaklık etmiş olan *Uyûnü'l-Ahbâr*'ı hakkında İsmail Durmuş'un verdiği bilgileri aktarmanın faydalı olacağını düşünüyoruz. Durmuş bir mukaddime ve on bölümden oluşan eserin içeriğini şöyle tarif eder:

> *Mukaddimede ayrıca eserin düzgün konuşup yazabilmek için gerekli edebiyat ve kültür malzemesini kapsadığı, gerek seçkin ve aydın kesimin gerek yönetici sınıfın gerekse halkın edebî ihtiyacını karşılayacak bir kültür hazinesi şeklinde düzenlendiği belirtilmektedir. Bablar halinde tasnif edilen Uyûnü'l-Ahbâr'da aranan konuya kolayca ulaşılabilmesi için her bab altında ilgili malzeme özet halinde verilmiş; ulemâ, hükemâ, üdebâ, bülegā ve şuarâ sözlerinden, hükümdarların hayatından ve önceki neslin eserlerinden en güzel örnekler seçilerek bir araya getirilmiştir. Eserini her damak zevkine hitap eden bir sofraya benzeten İbn Kuteybe dünya ve âhiret hayatına, günlük hayatın birçok yönüne dair bilgilere, ciddi, şaka, latife, mizah, zühde, takvâya, hatta cinsî hayatla ilgili fıkralara kadar değişik konulara yer verdiğini belirtmektedir.*[1218]

İbn Abdürabbih'in *el-Ikdü'l-Ferîd* adlı eseri de bu sahanın başat eserleri arasındadır. *Uyûnü'l-Ahbâr*'ın da kaynakları arasında yer aldığı bu eser siyasetten edebiyata, tarihten, ahlâka, musikiden eğlence hayatına hayata dair neredeyse her konuda malzeme barındırır. Bu yönüyle eser bir genel kültür ansiklopedisi hüviyeti taşır.[1219] Yirmi beş baptan oluşan bu eserini yirmi beş inciden oluşan bir gerdanlığa teşbih eden müellif her bir baba bir mücevher adını vermiştir. Eserin ilk beş babı sırasıyla; hükümdarlık, savaşlar, cömertlik, elçiler, hükümdarlarla sohbettir.[1220]

Anlaşılacağı üzere bu türden eserler toplumun her kesiminin kendisi için lazım ve faydalı şeyler bulabileceği, onlardan beslenebileceği bir kaynak mesabesindedir. Tabiatıyla hükümdarlar, hükümdar adayları, vezirler ve diğer devlet erbabı da bu kaynaktan beslenecek muhataplar arasındadır. Bu sebepten olsa gerek bazı araştırmacılar bu eserleri muhâdarât ve siyasetname olarak nitelemişlerdir.[1221] İslam yazınında farklı disiplinlere bağlı siyasete müteallik eserlerin önemli bir kısmında, bilhassa nasihatnamelerde, olmazsa olmaz olan hikâyelerin ve ayrıca hikmet, nükte, edeb/âdâb, nasihat/nush, pend,

---

[1218] İsmail Durmuş, "Uyûnü'l-Ahbâr", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42:247.
[1219] Mustafa Muhammed eş-Şeka, "İbn Abdürabbih", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19:282.
[1220] eş-Şeka, "İbn Abdürabbih", 282.
[1221] Güler, "Âşık Çelebi'nin Ravza Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük)", 6; Âşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle*, haz. Usame Onuş vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 25. Aşağıda hakkında bilgi verilecek olan Cevâmiü'l-Hikâyât adlı eser de yakın zamanlarda onu Türkçeye aktaran çevirmeni tarafından siyasetname olarak okunabileceği belirtilmiştir. Avfî, *Bir Kıssa Bin Hisse: Doğu'nun En Güzel Hikâyeleri*, çev. Seval Günbal Bozkurt (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 1:8.

suâl gibi başlıklarla aktarılan birikimin bir arada olduğu bu eserler aynı zamanda yöneticilere nasihat etmek amacıyla yazılmış eserlerin doğrudan ya da dolaylı kaynaklarıdırlar.

Bu eserlere müelliflerin veçhesinden bakıldığında ise kalem oynattıkları konu hakkında vecizeden atasözüne şiirden hikâyeye fıkradan hikmetli sözlere birçok türde örneğin bulunabileceği bir memba göze çarpmaktadır. Bu türden ansiklopedik kaynakları, müellifler için birçok konuda örnek bulabilecekleri bir veri tabanına teşbih edebiliriz. Nitekim, *Uyûnü'l-Ahbâr*'ın müellifi aranılan konuya rahatça ulaşılabilmesi için her bap altında ilgili malzemeyi özet hâlinde sunmuştur.[1222]

Gerek edebî bir tür olarak muhâdarât hakkında gerekse de İslamî yazında ve dolayısıyla Osmanlı yazınında devlet yönetimine müteallik eserlerin bu kaynaklarla ilişkisi konusunda bilgi alabileceğimiz ikincil kaynakların neredeyse hiç olmadığını söyleyebiliriz.[1223] Bu bakımdan bu iki konu da bâkir bir araştırma sahası olarak nitelenebilir. Gerek nasihatnamelerin gerekse de bunlar haricindeki birçok literatürün kaynakları arasında yer almaya müsait olan muhâdarât türü eserler üzerinde yapılacak araştırmalar ve bunların mezkûr literatürlerle mukayesesi çağdaş akademik çalışmalara birçok veçheden katkı sağlayacaktır.

Çalışma konumuz bağlamında değerlendirdiğimizde ise, muhâdarât türü eserlerin muhtevalarında devlet yöneticilerine ve yönetimine dair birçok konuda malzeme barındırmaları vesilesiyle yöneticilere nasihat literatürünün kaynakları arasında önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu eserler, yukarıda yer verdiğimiz tasnifin "Ahlâk ve Âdâb" sınıfı içerisinde yer almaya uygundurlar.[1224]

Ahlâk-ı Muhsinî'nin Osmanlı Türkçesine yapılan ikinci tercümesinin sahibi Azmî Pir Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn* adını verdiği eserin neden kaleme alındığını anlattığı mukaddime bölümünde *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi kaynak olarak almakla birlikte onu kendi katkılarıyla geliştirdiğini, ona telifî bir özellik kattığını belirtmek için şu ifadeleri kullanır:

> *Ve hâssa Huseyin Kâşifî-yi sâhib-keşfün -radiya'llahu 'anhu ve ahsena'llahu ileyhi- Ahlâk- ı Muhsinî'sini -ki enva'-ı fevâ'id-i hikmeti şâmil ve meyâmin-i nasîhatı müştemil* […] *kitâbını me'haz ittihâz eyledüm* […] *Ve sâ'ir şu'arâ-yı zarâfet-şi'ârun 'âşıkâne ve dilsûz eş'âr u ebyâtından ve felâsife-i sâlifenün kelimât-ı hikmet-nikâtından ve*

[1222] Durmuş, "Uyûnü'l-Ahbâr", 247.
[1223] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 84.
[1224] Bk. bu tez, 235.

muhâzarât u mevâ'iz u hikem ve durûb-ı emsâl-i 'Arab ve müte'âref-i 'Acem'den hazîne-i dil-i hazînde mahzûn olan cevâhir-i zevâhiri ve sefîne-i sînede meknûn olan ferâ'id-i fevâ'idi ol dürcde derc eyledüm.[1225]

Görüleceği üzere; hikmet ve nasihatlerle dolu olan *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi Türk diline getirmenin yanında onu biraz daha geliştirmek isteyen Azmî Pir Mehmed bu esere zarif şairlerin şiirlerinden, eski filozofların hikmetli sözlerinden *ve* Arapların atasözü, hikmet, mevize ve muhâdarâtından eklemeler yaptığını belirtmektedir.

III. Mehmed'in şehzade hocalığı görevine getirilen ve vefatına kadar bu görevi yerine getiren Azmî Pîr Mehmed'in bu görevdeki selefi olan Nevâlî lakabıyla meşhur Nasuh b. Abdullah'ın *Ferruhnâme* adını verdiği *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesinde kendisinin ilmî altyapısı hakkında verdiği bilgiler de bu bağlamda dikkate değerdir. Nevâlî, mezkûr eserin mukaddimesinde ilim tahsil etmek için medreseye gittiğini söyledikten sonra şu bilgileri aktarır:

Hengâm-ı tahsilde ihyâ-yı 'ulûm içün mebnî olan medârise mütereddid ve feth-i bâb-ı müdârese vü ifâdeye bi-kaderi'l-kadrihi müte'ahhid olup eyyâm-ı ta'tîlde -ki 'aklun 'ikâl-i iştigâlden halâs u emân bulup esbâb-ı istirâhati iktinâs itdügi zamândur- zîver-i efâzıl olan fevâzıl-ı fazâyile kûşîş ve muhâzır-ı ekâbirde mu'teber olan ***muhâdarât*** *u münşe'âta verziş iderdüm ve 'ilm-i tevârîhe müte'allik nüsah u defâtîr fi'l-cümle mazbût-ı hâtır-ı fâtır olmış idi.*[1226]

Sırru'l-Esrâr ve *Ahlâk-ı Muhsinî* gibi Osmanlı ahlak ve siyaset düşüncesinin iki başat eserini kaynak alarak bunlardan birincisini Sokullu Mehmed Paşa'ya, ikincisini şehzadeliği zamanında III. Mehmed'e ithaf eden Nevâlî'nin yukarıda verdiği bilgiler bizce çok kıymetlidir. Zira onun, ana kaynağı *Ahlâk-ı Muhsinî* olmakla birlikte *Kitâbü'r-Riyâse* (*Sırru'l-Esrâr*) adlı Aristo'ya atfedilen metinden de önemli ölçüde istifade ile hazırladığı *Ferruhnâme*'nin girişinde verdiği bu bilgilerin, kendi yetkinliğini ve ilmî altyapısını göstermeye yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Bu doğrultuda, kendisinin ifadesiyle, *mesâlik-i zabt-ı memâlike sülûk iden hükkâm u mülûka düstûru'l-'amel*[1227] olmak amacını taşıyan eserlerin meydana getirilmesi için tarih ilmi ile birlikte ondan ârî olmayan muhâdarât ilminin de önemli bir yeri olduğunu görüyoruz.

[1225] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 215.
[1226] Nasûh b. Abdullah el-Akhisârî, *Ferruhnâme* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04089), 4a.
[1227] Nasûh b. Abdullah el-Akhisârî, *Ferruhnâme* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04089), 7b.

17. yüzyılda müderrislik ve kadılık görevleri yapmış alimlerinden Bostanzâde Yahyâ *Mir'âtü'l-Ahlâk* adlı eserinin sebeb-i te'lif bölümünde bu eseri kaleme almadan evvel hangi kaynaklardan beslendiğini açıklarken ahlâk ve edebiyyât kitaplarının yanında muhâdarâta da başvurduğunu beyan eder:

> *Bu abd-i fakîr ya'nî Yahyâ-yı hakîr […] mütâla'a-i kütüb ü fünuna masrûf ve şücûn-ı 'ulûma ma'tûf ve halâl-i mütâla'ada edebiyyât u ahlâk u* ***muhâdarâta*** *dahi meş'ûf olup […] bir risâle-i hikmet-intimâ te'lîf ü imlâ ve ancak beyân-ı ahlâk-ı memdûha ile iktifâ olunup ne îcâz u ihtisâr ve ne tafsil ü iksâr ihtiyâr olına.*[1228]

Eserini telif ederken istifade ettiği kaynakların türünü açıklayan bir diğer kişi ise İbrahim Müteferrika'dır (ö. 1160/1747). Onun, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* adını verdiği eseri, devlet yönetimine dair eserlerin Osmanlı sahasında 16. yüzyılın sonundan itibaren örneklerine sıkça rastlanılan "haldeki sorunlara çareler göstermek" maksadıyla kaleme alınmış örneklerinden birisidir. Müteferrika bu eserinin mukaddimesinde halde meydana gelen müşküllerin kaynağını ve çözüm yolunu ararken ne gibi eserlerden istifade ettiğini şöyle ifade eder:

> *[…] gâh* ***fenn-i muhâdarâta mürâca'at*** *ve kütüb-i tevârîhe müsâra'at birle ümem-i akdemin ve selâtîn ve mülûk-i pîşîn ahvâli fi'l-cümle tetebbu' olundukda miyân-ı düvel-i İslâmiyân'da bâ-takdîr-i Melikü'l-Kadîr vuku' bulan tebeddülât ve tagayyürât ve ihtilâfât ü ihtilâlât mirâren ve kirâren teceddüd-i ahkâm-ı dîn ü devlet ve takviye-i bâzû-yi saltanat ve tahkîm-i bünyân-ı kavâ'id-i şerî'at ve tanzîm-i umûr-ı mülk ü millet ve terfîh-i ahvâl-i ra'iyyet ve ihyâ-yı sünen-i seniyye-i nebeviyyeye vesile olduğu ma'nâ-yı meserret-irtisâma dahi zafer müyesser ve ittilâ' mukadder olmağla…*[1229]

Muhâdarât türü kitapların Osmanlı sahasındaki telif veya tercüme edilmiş eserlerin kaynakları arasında yer almanın yanında doğrudan Osmanlı Türkçesine aktarılmış olduğunu da belirtmek gerekir. Hatibzâde Muhyiddin Mehmed'in (ö. 1940/534), Zamahşerî'nin yukarıda zikredilen muhâdarât türü eseri *Ravzâtü'l-Ahyâr*'ın müntehâbı olan *Ravzu'l-Ahyari'l-Müntehâb min Rebî'i'l-Ebrâr'ı* Âşık Çelebi tarafından Osmanlı Türkçesine aktarılmış ve zamanın sultanı II. Selim'e sunulmuştur.[1230] Mezkûr müntehabı Türk diline aktaran diğer bir isim ise Manisalı Mehmed Sânî'dir. IV. Murat döneminde

---

[1228] Yahya b. Muhammed Tirevi Bostanzade, *Mir'âtü'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03537), 3a-b.
[1229] İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, haz. Coşkun Ünsal (Ankara: TÜBA Yayınları, 2022), 96.
[1230] Güler, "Âşık Çelebi'nin Ravza Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük)", 7; Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 83.

yaşadığı bilinen mütercimin bu eseri tercüme sebebi, Zamahşerî'nin kaleminden çıkan *Rebî'ü'l-Ebrâr* ile Hatibzâde'nin müntehabının "literatürü temsil yeteneği ve dönemlerinde kabule mazhar olmaları"dır.[1231] Bu konudaki bir diğer tercümeyi kaleme alan kişi ise tarihçi ve bürokrat kimlikleriyle bilinen Hasanbeyzâde Ahmed'dir (ö. 1046/1636). "Özellikle sultan ve vezirlerin ahlakına dair te'lifatın tartışıldığı bir mecliste bu eseri gündeme taşıyan Hasanbeyzâde, ilgili gruptakilerin eserin üstün vasfını dile getirerek ısrarları sonucu müntehab bir tercüme yapmıştır."[1232]

İçerdiği konuların çeşitliliği ile bu konuları aktarırken geçmişin tecrübelerini hikâyeler üzerinden aktarması ve bu nedenle ağırlıklı olarak tarih kitaplarını kaynak alması bakımlarından muhâdarât türüyle ortaklaşan[1233] bir eser daha vardır: *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât.* Nûrüddîn Muhammed el-Avfî'nin (ö. 629/1232?) Farsça kaleme aldığı bu eserin kaynakları arasında yukarıda bahsi geçen muhâdarât türü eserlerin iki önemli örneği olan *Rebî'u'l-Ebrâr* ve *Uyûnü'l-Ahbâr*'ın da yer alıyor olması *Cevâmîü'l-Hikâyât* ile muhâdarât türü eserlerin bağını gösteren bir veri olarak değerlendirilebilir. Avfî "Nâsırüddin Kabâce'nin (ö. 625/1228) emriyle yazmaya başladığı bu eserini, onun ölümünden sonra hizmetine girdiği Delhi sultanlarından Şemseddin İltutmış'ın veziri Nizâmülmülk Muhammed b. Ebû Sa'd el-Cüneydî'ye ithaf etmiştir."[1234]

Avfî bu eseri kendi zamanına kadar Arap ve Fars diliyle kaleme yazılmış İslam irfanını muhtevi birçok kaynağa başvurarak hazırlamıştır. Bu kitap, İslam dünyasının ilim, edebiyat ve medeniyet tarihinin müellifin tevârîh, ahbâr ve siyer kitaplarından derlediği bir senedi mahiyetindedir. Yazıldığı yüzyılın en hacimli hikâye derlemelerinden olan

[1231] Kavak, "Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler", 242-43.
[1232] Hasanbeyzâde Ahmed, *Usûlü'll-Hikem fî Nizâmi'l- 'Âlem* (İstanbul: İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, O. 49), 2a-b'den aktaran: Kavak, 443.
[1233] *Cevâmiü'l-Hikâyât* ve benzeri eserlerin muhâdarât türüyle bağını gösteren bir delil olarak Gelibolulu Mustafa Sürûrî'nin *Tercüme-i Ravzü'r-Reyâhîn fî Hikâyeti's-Sâlihîn* adlı eserinin (Bk. Güleç, "Sürûrî, Muslihuddin Mustafa", 172.) gösterilebileceği kanaatindeyiz. Ali el-Yafi'î (ö. 1367) tarafından kaleme alınan *Ravzü'r-Reyâhîn* adlı kitabın tercümesi olan bu eser evliya ve salihlerin hikâyelerini içerir. Bu bağlamda ansiklopedik mahiyette eserler olan ve dolayısıyla farklı alanlardan birçok konuya yer veren muhadarât türü eserler kadar geniş konuları ihtiva etmez. Ancak, Sürûrî'nin biyografisini aktaran Atâyî onun Türkçe eserlerini sıralarken bu eserin "muhâdarât" dalında olduğunu söyler. Atâyî, *Hadâ'ikul-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, 1:299. Sürûrî'nin mezkûr tercümesi için bk. Rıdvan Kabak, "Gelibolulu Muslihuddîn Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Ravzu'r-Reyyâhîn fî-Hikâyâti's-Sâlihîn Tercümesi Adlı Eseri (İnceleme-Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017).
[1234] Tahsin Yazıcı, "Cevâmi'u'l-Hikâyât", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7:439.

Cevâmîu'l-Hikâyât, müteakip zamanların yazarları ve bilginleri için önemli ve faydalı bir kaynaktı.[1235]

Çeşitli dallarda onlarca kaynağın bir neticesi olarak ortaya çıkan *Cevâmîu'l-Hikâyât*'ın en fazla yararlandığı eserler, tabii olarak, tarih kitaplarıdır. Bu bağlamda eserin devlet yöneticilerini muhatap alan kısımlarındaki hikâyeler ise *Târîh-i Mülûk-ı Acem*, *Târîh-i Hulefâ-i Beni'l-Abbâs*, *Âyînü'l-Mülûk*, *Siyerü'l-Mülûk*[1236], *Târîh-i İskender-i Rûmî*, *Düstûrü'l-Vüzerâ* gibi eserlerden beslenmiş olmalıdır. Zira yöneticilere hitap eden nasihatnamelerde ve bununla birlikte siyasete müteallik diğer eserlerde sıkça karşılaştığımız ahlaki faziletler olan adalet, şecaat, hilm, afv, seha vb. konularda nakledilen hikâyelerin büyük çoğunluğunun kahramanı Arap ve Acem padişahları veya diğer devlet yöneticileridir.[1237] Bânû Musaffâ'nın tespitlerine göre *Kelîle ve Dimne*, *Kâbûsnâme*, *Kitâb-ı Aristâtâlîs* gibi eserler de *Cevâmîu'l-Hikâyât*'ın kaynakları arasında yer alır.[1238]

Cevâmîu'l-Hikâyât kimisi tam kimisi müntehab sekiz ayrı tercüme ile Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. Eserin erken tercümelerinden birisi Sahn-ı Seman'da müderrislik; Mısır, Şam ve Halep'te kadılık gibi görevler üstlenmiş bir Osmanlı alimi olan Celâlzâde Sâlih Çelebi'ye (ö. 973/1565) aittir. Koca Nişancı lakâbıyla da bilinen Celâlzâde Mustafa'nın kardeşi olan Sâlih Çelebi bu eseri Şehzâde Bâyezid'in isteği üzerine Türk diline tercüme etmiştir. Tercümeyi beğenen şehzade bunun karşılığında mütercimi Eyüp Medresesi müderrisliğine getirmiştir.[1239]

Eserin 16. yüzyılda yapılan bir diğer tercümesi ise Sâlih Çelebi'nin çağdaşı bir müderris olan Abdullah Bahâyî Efendi'ye (ö. 995/1587) aittir. Mütercimin belirttiğine göre; Salih Çelebi dört kısımdan oluşan kaynak eserin üçüncü kısmının 2-16. baplarını tercüme etmediği gerekçesiyle dönemin sultanı I. Süleyman'ın emriyle eserin eksik kalan

---

[1235] Sedîdüddîn Muhammed Avfî, *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'ur-Rivâyât*, haz. Câfer Şiâr (Sâzmân-ı İntişârât u Âmûzeş-i İnkılâb-ı İslâmî, 1984), 1-2.

[1236] Bu adın eser adını mı yoksa tür adını mı gösterdiği belirgin değildir. Bununla birlikte eserde geçen bu adın Nizâmülmülk'e atfedilen Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme) olduğuna dair bir ibare de yoktur. Bununla birlikte, Cafer Şiar bu eserin Nizamülmülk'e ait olduğunu düşünmektedir. Bk. Avfî, *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'ur-Rivâyât*, 8.

[1237] Avfî, 169-255. İlgili bölümün fihristi ve tenkitli neşir için bk. Sedîdüddîn Muhammed Avfî, *Metn-i İntikâdî-i Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât: Cüzv-i Evvel ez Kısm-ı Düvvüm*, haz. Bânû Musaffâ Kerîmî (Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1980), 9-28 (nüh-bîst u heşt).

[1238] Sedîdüddîn Muhammed Avfî, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât: Cild-i evvel ez Kısm-ı süvvüm*, haz. Bânû Musaffâ Kerîmî (İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1973), 46-49.

[1239] Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, 2:1269-70.

kısımlarını tekmil etmiştir.[1240] Necâtî Bey[1241] ve İbn Arabşah'ın[1242] da bu eseri tercüme ettiğine dair kayıtlar olmakla birlikte onlar tarafından tercüme edildiği kesinleşen bir nüshaya henüz tesadüf edilmemiştir.[1243]

Salih Çelebi'nin mezkûr eseri üzerini yayıma hazırlayan Tuncay Bülbül, içerisinde iki bine yakın hikâyeyi barındıran eseri şöyle tavsif eder:

> *Muhammed Avfî'nin aynı adlı eserinden Celâl-zâde Sâlih Çelebi tarafından Şehzade Bayezit'in emriyle tercüme edilen Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât oldukça büyük bir hikâye külliyatıdır. Eser tarihten edebiyata, tıptan coğrafyaya kadar çok zengin bir içeriğe sahip olması dolayısıyla bazen bir ansiklopedi, bazen bir menakıpname, bazen tıbbî bilgiler kitabı, bazen bir siyasetname, bazen bir dua kitabı, bazen de hoşça zaman geçirmeye yarayacak bir mecmua özelliği taşımaktadır.*[1244]

Cevâmiü'l-Hikâyât'ın 5-15. baplarının devlet yönetimi ile ilgili konularda dersler çıkarılacak hikâyeleri ihtiva ediyor olması onun bir "siyâsetnâme" olarak nitelenmesine vesile olmuş olmalıdır. Bu bapların Sâlih Çelebi tercümesine göre konu başlıkları şunlarıdır:

> *Beşinci Bâb: Târîh-i Hulefâda ve Anlarun Me'âsir ü Menâkıbları Beyânındadur.*
>
> *Altıncı Bâb: Adlün Fazîletinde ve Âdil Pâdişâhlarun Zikrindedür.*
>
> *Yedinci Bâbı Pâdişâhlar Ahvâlinde ve Anlara Müte'allık Hikâyetler Beyânındadur.*
>
> *Sekizinci Bâb: Mülūk ü Selâtînün Kelimât-ı Latîfeleri Beyânındadur.*

[1240] Tuncay Bülbül, "Abdullah Bahâyî Efendi ve Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi", *International Journal of Languages' Education and Teaching* 6, sy 1 (2018): 543.

[1241] Bayram Ali Kaya, "Necâtî Bey", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32:478.

[1242] Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah, Şehâbeddin", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19:315.

[1243] Eserin, Salih Çelebi'den önce yapıldığı anlaşılan mütercimi belirsiz muhtasar bir tercümesi iki ayrı doktora çalışmasına konu olmuştur. Bk. Nurten Çelik, "Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi (1. Kısım) (İnceleme-Metin)" (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2021); Kübra Batar, "Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi (2, 3 ve 4. Kısım) (İnceleme-Metin)" (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2022). *Cevâmiü'l-Hikâyat*'ın diğer tercümeleri hakkında yapılan bazı çalışmalar için Bk. Nazîr İbrahim, *Câmi'ü'l-Hikâyât Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)*, haz. Müjgan Çakır (Dün Bugün Yarın Yayınları, 2019); Müjgan Çakır, "Nazîr İbrâhîm'in Câmi'ü'l-Hikâyât Tercümesinde Kaynaklar Meselesi", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 3, sy 4 (2019): 221-42; İbrahim Sona, "Cevâmiu'l-Hikâyât ve Levâmiu'r-Rivâyât'ın Muhtasar Bir Çevirisi: Adlnâme", *Turkish Studies* 11, sy 15 (2016): 391-410; Fatih Elçi, "Mütercimi Bilinmeyen İki Muhtasar Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute*, sy 69 (2020): 61-78.

[1244] Celâl-zâde Sâlih Çelebi, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi*, haz. Tuncay Bülbül (Kayseri: Tezmer Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ana Kampüs, 2017), 1:19.

Dokuzuncu Bâb: Pâdişâhlarun Siyâsetleri Beyânındadur.

Onuncu Bâb: Pâdişâhlarun Tevkî'leri Beyânındadur.

On Birinci Bâb: Ferâset ü Kiyâset Ehli Kimselerüñ Ferâset ü Kiyâsetleri Beyânında idi.

On İkinci Bâb: Re'y ü Tedbîrün Fâyidesinde ve Savâb Re'yler Beyânında İdi.

On Üçüncü Bâbı Hasmlar Cevâbında ve Şehrler Fethi Bâbında Erbâb-ı Re'y ve Ashâb-ı Akl İtdükleri Mekr ü Hîle vü Tedârükler Beyânında İdi.

On Dördüncü Bâb: Vüzerâ Ahvâlinde ve Anlarun Fikr ü Ferâsetlerinde ve Hüsn-i Kiyâsetleri Beyânındadur.

On Beşinci Bâb: Ulemâ vü Hükemânun Mülûk ü Hulefâya İtdükleri Va'zlar ve Virdükleri Pendler Beyânındadur.[1245]

Başlıklardan da anlaşılacağı üzere bu kaynak hem hükümdarlara hem hükümdar adaylarına hem de vezir ve diğer devlet yöneticilerine işlerini hakkıyla yapabilmeleri için nasihatler hasıl edebilecekleri hikâyelerin derlemesi mahiyetindedir. Nitekim *Cevâmiü'l-Hikâyât*'ın aslı bir vezire, burada zikri geçen tercümesi ise bir hükümdar adayına sunulmuştur.

Bu türden eserlerin konumuz açısından asıl önemi, yöneticileri veya yönetici adaylarını muhatap alan nasihatnamelerin olmazsa olmazı olan geçmiş dönem yöneticilerinin sonrakilere örnek olacak hikâyelerinin bir arada bulunduğu bir memba olmalarıdır.[1246] Ayrıca, muhâdarât kitaplarında olduğu gibi, bu eserde de hikâyelerin belirli konu başlıkları altında (adalet, şecaat, hilm, sehâ vb.) cem edilmiş olması ondan/onlardan istifade edecek olanlara bir kullanım kolaylığı da sağlamaktadır. Bu nedenle şimdiye değin nasihatnameler ve siyasete müteallik diğer eserler bağlamında üzerinde durulmamış bu kaynakların mukayeseli incelemelere tabi tutulmasının önemi ortaya çıkmıştır. Böylece bu türden eserlerin gövdesini oluşturan hikâyelerin tarih kitaplarının yanında tarih kitaplarından beslenen muhâdarât türünde eserlerden ve bizce bu tür eserlerin bir sınıfını teşkil edecek özellikler gösteren *Cevâmîü'l-Hikâyât* ve benzeri hikâye derlemelerinden ne derecede istifade ettiği ortaya konulabilir.

[1245] Sâlih Çelebi, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi*, 1:25.
[1246] Salih Çelebi'nin hacimce epey geniş olan bu tercümesinin kütüphanelerde yirmi civarında nüshasının olması da eserin yaygınlığı bağlamında dikkate değerdir. Bk. Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, 49-50. Sâlih Çelebi, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi*, 1:123-28.

5. BÖLÜM: KLÂSİK TÜRK EDEBİYATINDA YÖNETİCİLERE NASİHAT LİTERATÜRÜ

Osmanlı'nın siyaset/yönetim düşüncesinin araştırılması maksadıyla başvurulabilecek literatür, daha önce de belirttiğimiz üzere, çok geniş bir alana yayılır. Bu, aslında Osmanlı'ya özgü bir şey değildir. Zira siyaset, onun cari olduğu her alanda kendisinden izler barındırır. Bu izleri taşıyan alanlar içerisinde yönetim düşüncesine dair olanın hasıl edilebileceği en verimli alan ise yazılı eserlerdir. Ancak, bahis konusu yazılı eserler olduğunda her devlet/topluluk için geçerli olmayan bir durumun örneklerinden birisinin Osmanlı yazını olduğunu söylemek mümkündür. Zira resmî dili Türkçe olan bu devletin sahasındaki literatür, Türkçeden ibaret değildir. Tabii olarak, Türkçeye nispetle daha dar bir alana sahip olmakla birlikte, Arapça ve Farsça eserler bu literatürün kayda değer bir yekûnunu oluştururlar. Bu nedenle Osmanlı siyaset düşüncesinden ve bu bağlamda literatüründen bahsedecek ve bu konu hakkında yorumlar yapacak, hükümler vereceksek sadece Türkçe eserlerden hareket etmek önemli oranda veri sunsa da asla kâfi olmayacaktır. Ancak, bizim çalışmamızın ana veçhesi Osmanlı siyaset düşüncesi değil, Klâsik Türk edebiyatının siyasete müteallik eserlerinin devlet yöneticilerini veya yönetici adaylarını muhatap alan nasihat-âmiz önekleridir. İslam geleneğinde *nasihatü'l-mülûk*/*nasâyihu'l-mülûk*, *nasihatü'l-vüzerâ*, *nasihatü'l-mülûk ve'l-vüzerâ*, *nasîhatü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* ve benzeri şekilde nitelenen bu türden eserlerin kaynakları, yazılma amaçları, üslupları ve içerikleri konusunda fikir sahibi olabilmek veya yorum yapabilmek için kimi zaman diğer dillerdeki eserlerden istifade etsek de bundan sonra örneklerini ve gelişimini izleyeceğimiz eserler Türkçe ve bunun altında Batı Türkçesiyle yazılmış eserler olacaktır.

Klâsik Türk edebiyatında devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına nasihat temelinde bilgiler vermek, tecrübeler aktarmak, uyarılarda bulunmak; daha öz bir ifadeyle, onlara ayna tutmak maksadıyla yazılan eserlerin, nasihatnamelerin/pendnamelerin bir kolunu teşkil ettiğini yahut böyle değerlendirilmesinin daha doğru ve uygun olduğunu üçüncü bölümde ortaya koymaya çalışmıştık. Nasihatnamelerin bu kolu içerisine dahil edilebilecek eserler, müstakil kitaplar/risaleler olabileceği gibi daha geniş bir hedef kitlesi ve konuyu ihtiva eden bir kitabın belirli bölüm/leri olarak da karşımıza çıkabilir. Bununla birlikte, bu türden eserlerin içerisinde dahil olmayan ancak onlarla kimi zaman muhteva bakımından ortaklaşan başka edebî eserlerin olduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir. Zira başka birçok eser de bu nevi malzemeyi içerebilmekte ve böylece devlet yönetimine

veya yöneticilerine dair kısımları barındırabilmektedir. Bu alandaki araştırmalarda üzerinde pek durulmayan ve ayrı çalışmaları muktezi olan bu konuya edebiyatımızda devlet yöneticilerine nasihatin yayıldığı alanlara ve Osmanlı siyaset düşüncesi araştırmalarında dikkate alınması gereken türlere işaret etmek maksadıyla kısaca yer vereceğiz.

İçerisinde yöneticilere nasihate ve dahi İslam/Osmanlı siyaset düşüncesine dair bilgiler bulabileceğimiz edebî eserler içerisinde çift kahramanlı aşk mesnevileri ile kimi kaside ve gazeller öne çıkmaktadır. Klasik Türk edebiyatında Fars edebiyatından kaynaklanan bir nazım şekli olduğu kabul edilen mesnevi[1247] içerdiği konulara göre, yazılış amaçlarına göre vb. muhtelif tasniflere tabi tutulmuştur. Bu tasniflerin çoğunda kendisine yer bulan şubelerden birisi "aşk mesnevileri" adıyla yaygın olan mesnevilerdir.[1248] Bu mesnevilerin önemli bir bölümü ise çift kahramanlı aşk hikâyeleridir: *Yûsûf u Züleyhâ*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Süheyl ü Nevbahâr*, *Cemşîd ü Hurşîd*, *Vâmık u Azrâ*, *Veyse vü Râmîn* vb. Bu aşk hikâyelerinin önemli bir kısmının ana kahramanlarından birisi çoğunlukla bir padişahın oğlu, yani halefi/şehzadesidir. Böyle olduğunda bir padişahın ve onun halefi olan aşığın ve kimi zaman babası padişah veya vezir olan maşukun içerisinde bulunduğu hikâye, devlet yönetimi konusunda nasihatler alınabilecek kaynaklara dönüşebilmektedir. Buna ek olarak, vezir ve nayip gibi saray mensuplarının da yan karakter olarak yer alabildiği bu türden eserlerde devlet yönetimi geleneği ve saray adabına dair verileri bulmak mümkündür. Bu sebeple aşağıda kimi örnekleri verilecek olan bu türden hikâyelerin devlet yöneticileri veya yönetici adayları için hoşça vakit geçirmeye vesile olmanın yanında muhtelif nasihatler hasıl edebilecekleri birer kaynak olarak değerlendirilmesinin mümkün olacağını söyleyebiliriz. Öte yandan, sanat göstermek gayesinin ön plana çıktığı bu türden eserlerin içerisindeki mezkûr bilgiler, bunların meydana getirildiği geleneğin devlet yönetimine dair yerleşik düşünceleri için de ikinci dereceden bir kaynak olarak addedilebilir.

[1247] Detaylı bilgi için bk. Mustafa Çiçekler, "Mesnevi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004).

[1248] Mesnevilerin muhtelif tasnifleri için bk. İsmail Ünver, "Mesnevî", *Türk Dili*, Türk Şiiri Özel Sayısı II: Divan Şiiri, 1986, 438-44; Fatma S. Kutlar, "Mesnevî Nazım Şekline Genel Bir Bakış ve Türk Edebiyatında Mesnevî Araştırmalarıyla İlgili Bir Kaynakça Denemesi", *Türkbilig*, sy 1 (2000): 104-5; Ahmet Kartal, *Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî*, 2. bs (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2014), 147-61; Derya Örs, "Bir Anlatım Şekli Olarak Klasik Türk ve İran Edebiyatında Mesnevi", içinde *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VI (Mesnevî: Hikâyenin Şiiri)*, ed. Hatice Aynur vd. (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2011), 39-40.

Osmanlı döneminde en az dört defa yazılan aşk mesnevilerinden birisi olan *Cemşîd ü Hurşîd*'in Türk dilindeki ilk örneğini *İskendernâme* yazarı Ahmedî vermiştir. Emir Süleyman'ın isteği üzerine kaleme alındığı düşünülen[1249] *Cemşîd ü Hurşîd* adlı bu mesnevide Çin Fağfuru'nun oğlu Cemşîd ile Rum Kayzerinin kızı Hurşîd'in aşkı anlatılır. Cemşîd, rüyasında görüp âşık olduğu Hurşîd'e kavuşmak için mücadele eder, engelleri aşar ve nihayetinde onunla evlenip babasının tahtına oturur.[1250] Selmân-ı Sâvecî'nin (ö. 778/1376) aynı adlı eserinin kaynaklığında yazılmış olan bu eserde Ahmedî hikâyeyi kendi katkılarıyla genişletmiş, onu salt bir çeviri olmaktan öteye taşımıştır.[1251]

Cemşîd ü Hurşîd'in "Matla'-ı Dâstân" başlığı altındaki ana bölümünün girişinde ilk olarak Çin Fağfurunun betimlenmesine yer verilir. Bu betimlemede sultanlara nasihatlerde sıkça karşımıza çıkan "adalet" vurgusu göze çarpar. Bu girişte Çin Fağfurunun ne kadar iyi bir yönetici olduğunu göstermek için onun adaleti üzerinde ısrarla durulmuştur. Nasihat kitaplarında padişahlara sıklıkla öğütlenen âdil olmak erdemine sahip olan padişah aslında iyi padişahtır. Eğer padişah adaletli değilse hangi haslete ve güce sahip olursa olsun onun iyi bir padişah olması mümkün değildir. İslam geleneğinde yer alan bu algı kafir bile olsa adaletli ise Çin padişahının da övülmesini meşru kılar:

Var idi Çîn'de bir sultân-ı dânâ / Kim ol idi kamu işte tevânâ

…

Hak'un halkına dâ'imâ dâd iderdi / Cihânı 'adl ile âbad iderdi

Melik kim olmaya anda 'adl ile dâd / Az ola mülkden olur ise şâd

Alamaz mülki zulm ile velîkin / Olur ol küfr ile bir yerde sâkin

…

Sitemdür beglerün mülkini yıkan / Virüp tâcın yile tahtını yakan

…

Cihânda ol resm ile itmişti dâd / Ki olmuşdı memâlik cennet-âbâd

[1249] Şerife Ördek, "Cemşîd ü Hurşîd Mesnevileri ve Ahmedî ile Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevilerinin Mukayesesi" (Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2017), 7.
[1250] Detaylı özet için bk. Kartal, *Doğu'nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî*, 537-39.
[1251] Ördek, "Cemşîd ü Hurşîd Mesnevileri ve Ahmedî ile Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevilerinin Mukayesesi", 8. Ördek'in, Ahmedî'nin eseri ile kaynak eseri mukayese ettiği bu çalışmanın metin bölümlerinin incelenmesi daha doyurucu bilgiler verecektir. Bizim buradaki önceliğimiz aşk mesnevilerinin devlet yöneticileri/yönetici adayları için devlet yönetimi hakkında nasihat alabilecekleri kaynaklardan birisi olduğunu göstermek olduğundan kaynak metin ile mukayese ve Ahmedî'nin katkıları üzerinde durmuyoruz. Bu konu daha derin ve geniş çalışmalara ihtiyaç duymaktadır.

Koyna olmuş idi gürg dem-sâz / İdemez idi dürrâca sitem bâz

…

Çoğ idi leşkeri vü mülki ma'mûr / Dir idi halk ana Şâh Fağfûr[1252]

Yukarıdaki beyitlerde Çin'de var olan sultanın öncelikle "dânâ", yani bilgin olduğu ve her işi yapabilme kabiliyetine sahip olduğu belirtilir. Daha sonra halka daima adaletle muamele ettiğini ve asla zulüm/sitem etmediği ifade edilir. Mülkün küfür ile ayakta kalabileceği; ancak, zulüm ile asla ayakta kalamayacağı düşüncesinin de nazma döküldüğü beyitten sonra adaletin zıttı olan zulmün/sitemin ne kadar tehlikeli olduğu anlatılır.[1253]

Şah Fağfur'un akıllı, adaletli ve güçlü olma nitelikleriyle tanıtılmasından sonra sıra onun halefi olan Cemşîd'e gelir. Bu kısımda ise ağırlıklı olarak şehzadenin nasıl iyi bir şekilde yetiştirildiği üzerinde durulur.

Bir oğlı vardı anun adı Cemşîd / Ki ana 'âşık idi mâh u Hurşîd
Cihânun tâze vü nev şehriyârı / Ferîdûn u sikender yâdigârı

…

Kılıç sûkıyla oldıkda hitâbı / 'İnânı yil olurdı tağ rikâbı
Eline niçe kim alur idi gürz / Olurdu korkusundan sürme Elbürz

…

Eline kılıç alsa olmadın darb / olurdı berk-i sûzân şark ile garb
Var idi anda fesâhat hem belâgat / 'Ulûm-ı hikmet ü 'ilm-i kitâbet

…

Hüner olmuşdı vü 'ilm ana pîşe / Hüner ehliyle otururdı hemîşe
Hüner gerek kişide yâr ola / 'Ale't-tahsîs kim serdâr ola[1254]

Şehzadenin şarap içtiğinin de hikâye edildiği bu kısımda bir şehzadenin hem bedeninin hem de zihninin ve ruhunun nasıl eğitildiği anlatılır. İleride babasının tahtına oturmaya namzet olan şehzade iyi bir savaşçı olduğu kadar ilim ve ilim ehli ile de ülfet kurmalıdır. Okuyanın zihninde şehzade olarak olumlu bir izlenim bırakan Cemşîd, Hurşîd'e ulaşmak

[1252] Ördek, "Cemşîd ü Hurşîd Mesnevileri ve Ahmedî ile Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevilerinin Mukayesesi", 279-80.
[1253] *Cemşîd ü Hurşîd*'in ana bölümünün girişindeki bu durumun bir başka örneği de Tutmacı'nın, *Gül ü Hüsrev*'idir. Bk. Maşallah Kızıltaş, "Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Mesnevisi (Tenkitli Metin-Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)" (Doktora Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2018), 201-5.
[1254] Ördek, "Cemşîd ü Hurşîd Mesnevileri ve Ahmedî ile Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevilerinin Mukayesesi", 280-81.

için çıktığı yolda birçok engelle karşılaşır. Bu engeller karşısında aldığı tavrın ardındaki hasletler de aslında onu padişahlığa hazırlayan hasletlerdir. Örneğin, yolda üzerinde ejderha olan bir dağdan geçmek icap ettiğinde yoldan geri dönmemek gerektiği ve tedbirin takdire galebe çalamayacağı ifade edildikten sonra şu beyitler söylenir:

Melik oldur kim ola bahâdur / Bahâdur olmayan er kem-bahâdur
Kişi kim mülk içün terk itmeye baş / 'Aceb durur kim ola halka ol bâş
...
Melik sermâyesi 'adl ü sehâdur / Melik mi olur ol kim kem 'atâdur
Olur mı ma'deletsüz mülk âbâd / Harâb oldukda ol şâha ne bünyâd
Sitemdür pâdişhâha nâme-i 'azl / Yakar tâc ile tahtı vü tolar hezl
...
Gerekdür şâh olana hüsn-i tedbîr / Ki devlet işine olmaya taksîr
...
Egerçi lutf hoş durur velîkin / Siyâsetsüz olamaz fitne sâkin
Melik kim ana olmaya siyâset / 'Acebdür idebilirse riyâset[1255]

Yukarıdaki beyitlerde ideal bir padişahın sahip olması gereken dört özellik olarak *cesâret*, *adâlet*, *sehâvet* ve *siyâset* gösterilmiştir. Padişah, korkak, zalim olmamalı; ancak, cezalandırma gereken durumlarda da bundan içtinap etmemelidir. Zira siyaset (cezalandırma, yasak) olmadan riyâset (yönetme, idare etme) mümkün olmaz. Burada aktarılan düşüncelerin tamamı İslam siyaset düşüncesini içeren yazının büyük bir kısmında sebt edilmiş kurallardır. Bir başka deyişle, İslam siyaset düşüncesine göre ideal bir hüküm sahibinin kuşanması gereken özelliklerin temelleridir.

Cemşîd ü Hurşîd'in bir başka bölümünde ise, İslam siyaset düşüncesine dair literatürün önemli bir kısmında yer verilen "adalet dairesi" formülünde askerin/ordunun maddî açıdan her zaman doyurulması gerektiği düşüncesi şu şekilde nazma çekilmiştir:

Gerekdür leşgere sîm ü zer ü mâl / Ki ideler terk-i cân öninde bî-kâl
Sana ol cân virür sen virmezsen mâl / Gider tenhâ kalursın bil nedür hâl
Nedür bünyâd-ı devletdür sipâhî / Esâs-ı mülk ü taht u pâdişâhî

[1255] Ördek, "Cemşîd ü Hurşîd Mesnevileri ve Ahmedî ile Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevilerinin Mukayesesi", 381-82.

Nedür bilür misin ehl-i riyâset / Sehâ vü 'adl ü 'afv ile siyâset[1256]

Cemşîd ü Hurşîd'in ana bölümünün sonunda yer alan "degmez" redifli gazel ise her ne olursa olsun bu dünyanın fani olduğu fikrini herkesin ve bunlar içinde yönetici taifesinin dikkatine sunar:

Kamu çerb ü şîrîn hân-ı selâtîn / Bir iki nefe intizârına degmez
'Adûya zafer bulmağ u mülk dutmak / Atı ayağınun gubârına degmez
Vezâret emâretle câh u sadâret / Kamu çün geçer iftihârına degmez[1257]

Ana kahramanlarından birinin sultan veya sultan adayı olduğu aşk mesnevilerinin kahir ekseriyetinde onların yetişmesi ve ideal bir şekilde hükmetmeleri için sahip olmaları gereken özellikleri görmek mümkündür. Ancak, biz burada temsil gücü yüksek bir örnek daha vermekle yetineceğiz.

Lami'î Çelebi (ö. 938/1532) tarafından zamanın sultanı I. Süleyman'ın emri üzerine Türk dilinde yazılan *Veyse vü Râmîn* (*Vîs ü Râmîn*) adlı kadim İran kökenli mesnevi de kahramanlarından birisinin devlet yöneticisi olması hasebiyle yukarıda zikredilen mesnevilerle benzer özellikler taşımaktadır.[1258] Padişahın isteği üzerine kaleme alınan bu mesnevinin giriş bölümünde hamdele, salvele ve medhiyelerden sonra zamanın sultanına nasihatler içeren bir manzumeye de yer verilmesi dikkate değerdir. Eserin, 72 beyitten oluşan bu bölümünü[1259] manzum bir *nasihatü'l-mülûk* risalesi olarak nitelemek mümkündür. Lami'î bu bölümde sultanın aslında her devlete/saadete sahip ideal bir yönetici olduğunu ifade eden beyitlerden sonra tembihin hatırları şâd edeceğini söyleyerek kimi konularda nasihatlere yer verir:

Tapundur 'âlemün çün pâdişâhî/Gerek gûş eylemek her dâd-hâhı
Çü yarın hak ide dîvân-ı 'âlî/Kıla ser-cümle-i 'âlem keşf-i hâli
...

[1256] Ördek, "Cemşîd ü Hurşîd Mesnevileri ve Ahmedî ile Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevilerinin Mukayesesi", 633-34.
[1257] Ördek, "Cemşîd ü Hurşîd Mesnevileri ve Ahmedî ile Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevilerinin Mukayesesi", 694.
[1258] Eser ve yazarı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Lâmi'î, *Veyse vü Râmîn*, haz. Murat Öztürk (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020), 1-30, https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-277418/lami39i-veyse-vu-ramin.html; Günay Kut, "Lâmi'î Çelebi, Mahmûd b. Osmân", içinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2021, https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/lamii-celebi-mahmud-osman. Eseri yayıma hazırlayan Öztürk, *Veyse vü Râmîn*'in nasihate ve yöneticilere nasihate bakan kısmını fark etmiş ve konu hakkında bir makale yazmıştır. Bk. Murat Öztürk, "Bir Siyasetname ve Pendname Olarak Lami'î Çelebi'nin Veyse vü Ramin Mesnevisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 16 (2009): 46-69.
[1259] Lâmi'î, *Veyse vü Râmîn*, 79-85.

Ra‘iyyetdür şehâ bünyâdı mülkün/ re‘âyâdan olur âbâdı mülkün
Ra‘iyyet çün bula hüsn-i ri‘âyet/Şehündür zâhir ü bâtın velâyet
…
Zevi’l-ensâbı her deme eyle mer‘î/Ki icrâ eylesünler emr-i şer’i
…
Dilersen nûr virmek gökde aya/Buyur her hizmeti ashâb-ı râya
Ki tedbîr idicek ashâb-ı ferheng/İder bir iş k itmez anı bin ceng
Dir isen mülk ü devlet ola kâyim/Mukaddem eyle sulhı cenge dâ’im
…
Hemîşe ‘adl u dâdı pîşe eyle/Cihânun âhirin endîşe eyle
Ola ‘âlemde çün ‘adlile yâdun/Enûşirevân’ı unutdıra adun
…
Nedîmün her zaman dânâ gerdür/Cihân esrârına bînâ gerekdür
…
Gerekli mülke merd-i tîğ-zendür/Tarâb ehli erenler içre zendür
…
Odur ‘âlemde bünyâd-ı emâret/Ki ola devründe hâtırlar ‘imâret
…
Bunı fikr eyle ey sultân-ı kişver/Ne oldı dâr-ı dârâ kasr-ı Kayser
…
Du‘âdur çün savan tîr-i kazâyı/Şehâ ‘adl idüp al hayr du‘âyı
Güneşdür hâtırun âgâhsın sen/Ki ‘arz üstünde zıllu’llâhsın sen
…
Hidâyet râhına idüp delâlet/Buyurmışdur şehenşâh-ı risâlet
Cihân hâline şeh vâjıf gerekdür/Hüdâdan her nefîs hâyif gerekdür
Kamu hâl-i halâyık tok eger aç/Eli altında kimdür zâr u mutâc
Bilüp kaydını kayırmak gerekdür/Hakkı bâtıldan ayırmak gerekdür
…
‘Adâlet devlet-i mülk-i cihândur/Du‘â-i ehl-i dil ta‘vîz-i cândur
Anunçündür cihânbânlar ser-â-ser/Dikerler mülke munsif kethudâlar
Ki tâ teftîş idüp hâl-i zamânı/Haberdâr ideler şâh-ı cihânı
Bihamdi’llâh ‘âkil âsafun var/Degildür şâha müşkil çöpçe bu kâr

…

Güneş gibi yüz urup hâk-i râha/İşüm dün gün du'âdur pâdişâha[1260]

Adaletten cömertliğe, halkı memnun etmekten akıllı yardımcılara ve nedimlere, savaştan cezalandırmaya kadar birçok konuda nasihatler içeren ve 46 yıllık saltanatının ilk çeyreğinde I. Süleyman'a hitap eden bu manzumenin bir aşk mesnevisinin başında yer alması bugünden bakıldığında değil ama o günden bakıldığında çok tabiidir. Zira yukarıda da belirttiğimiz üzere yöneticilere sunulan bu türden eserlerden hasıl edilecek şey yalnızca onların hoş vakit geçirmesi değil, aynı zamanda kendilerini geliştirmeleridir. Bu kabilden bir diğer örnek ise Şeyhî'nin (832/1429'da hayatta) *Hüsrev ü Şîrîn*'idir. II. Murad'a sunulmak üzere kaleme alınan mesnevide asıl bölüme geçilmeden evvel mezkûr padişahın medhini ihtiva eden mesnevi, kaside ve gazel formlarında manzumelere yer verilmiş, daha sonra "Hitâb-ı Pâdişâh" başlığı altında ideal bir padişahın sahip olması gereken hasletler muhatabına aktarılmıştır.[1261]

Veyse vü Râmîn'in giriş bölümünde yer alan bu nasihatlerin benzerlerini konunun içerisinde de yayılmış bir hâlde bulmak mümkündür. Lâmi'î Çelebi'nin kaynak hikâyeye bir katkısı olarak görünen "mev'ize-i dil-pezîr bâ efsâne-i kemân u tîr" başlıklı kısımda, padişaha günahsız olanları incitmemesi gerektiği zira onların ahının yerde kalmayacağı, bugün gücü elinde bulunduranın yarın bunu elinden yitireceği ve kibirli olmamak gerektiği nasihat edilir:

Sakın incitme şâhım bî-günâhı/Ki berk-i cân-sitândur tîri âhı
Çü kalmaz yirde âhı bî-günâhun/Siper olmaz felek olsa penâhun

…

Bugün dime bana karşu turur yok/Murâdum üzre pertâb eylerem ok
Ne mazlûma ki tîrün renc virdi/Hemân öz cânuna işkence virdi

…

İnen ok yiksek uçma gâfil/Ki toprakdur son ucı sana menzil

…

Nasîhat yayını yas fâriğ ol var/Nedür zûr ile kılmaz câna âzâr[1262]

[1260] Lâmi'î, *Veyse vü Râmîn*, 79-85.
[1261] Şeyhî, *Hüsrev ile Şîrîn (İnceleme - Metin - Günümüz Türkçesine Aktarma - Dizin/Sözlük)*, haz. Funda Şan (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2024), 163-68.
[1262] Lâmi'î, *Veyse vü Râmîn*, 204-7.

Hikâyenin yönetici adayı kahramanı olan Râmîn, engelleri aştıktan sonra tahta oturur ve Veyse ile arasında engel olan veziri alt eder. Râmin bundan sonra mücadelesinde ona yardımcı olan şeyhinin yanına gider ve şeyhi ona muhtelif nasihatler verir. Bu nasihatlerden büyük bir kısmı da tabii olarak devlet yönetimi hakkındadır. Mesnevinin son bölümünde Râmin'in nezdinde verilen nasihatler de müstakil bir *nasihatü'l-mülûk* risalesi kabilindendir. Üstelik nasihatler "adalet", "siyaset", "meşveret" ve "sehavet" konularında ve ayrı başlıklar altında verilmiştir.

Bu nasihatler genel hatlarıyla şöyledir:

Telkîn-i 'Adl ü Dâd ve Tebyîn-i Reşâd u Sedâd

Mukarrer bil ki ey ki sultân-ı 'âlem / Cihân tendür tapundur cân-ı 'âlem
Hakîkât sensün ol zılll-ı İlâhî / Ki halk-ı 'âlemün oldı penâhı
Gereklü şâha evvel 'adl ü dîndür / Ki ol sermâye-i râh-ı yakîndür
Olur mülk-i cihân 'adl ile âbâd / Cihânun rehzenidür şâh-ı bî-dâd
Sitem tîğinden ey hâkim hazer kıl / Hedef eyler seni tîr-i seher bil
...
Egerçi 'adldür âbâdı mülkün / Ra'iyyetdür velî bünyâdı mülkün
Ra'yyet olmasa şâhâ ri'âyet / Esâsından harâb olur vilâyet
...
Şehenşehler ki mülke cân gibidür / Koyundur halk olar çoban gibidür
...
Anun kim nûr-ı şer' rehnümâdur / Dimiş kim şâhlar zıll-ı Hudâdur
...
Şeb ü rûz eyleyüp endîşe 'adli / Şehâ itmek gerektür pîşe 'adli
Zulümdür zulm ider cânun siyeh-rûz / Nedür 'adl ana kandîl-i şeb-efrûz
Dilin bir kimsenün inletme şâhum / Vehâmetdür sonı zulm itme şâhum
...
Nihâyetsüz olur mülkün gurûrı / Gözün aç sâyeden var umma nûrı
...
Ra'iyyet olıcak âsûde handân / Kılur devlet du'âsın şâha cândan
...
Anunçündür ki 'adli sâ'at-i hak / Didi yıllık 'ibâdetdür muhakkak
...

Ser-â-ser yiryüzi olsa semenzâr / Yürime pâ bürehne gizlidür hâr

…

Te'emmül birle hoşdur kâr-ı şâhî / Tedârik sa'b olur emr-i tebâhî

…

Hilâf-ı şer' vaz' itme harâcı / Götür tüccârdan ihmâl bâcı

Ne şeh kim vâzı'-ı Kânûn-ı beddür / Cezâsı haşre dek la'n-i ebeddür

Nola şâh oldun ise halka mutlak / Girü sensin mukarrer bende-i Hak

…

Kanı İskender ü kanı Süleymân / Yedi iklîme olmışlardı sultân

…

Ser-â-ser hâl-i 'âlem pür-'iberdür / Tutar 'ibret şu kim ehl-i nazardur

…

Dü kevnün hükmi bir sâ'atdür ey hân / Hıredmendün işi tâ'atdür ey hân[1263]

Tenbîh-i Lüzûm-ı Siyâset der Umûr-ı Şâhî ve Riyâset

Siyâsetdür ikinci pâdişâha / Siyâsetsüz gider 'âlem tebâha

Siyâset gerçi derd-i bî-emândur / Hakîkat gözlesen dârû-yı cândur

Hayat-efzâ durur mergi kusâsun / Sebebdür râhatuna 'âm u hâsun

…

İdin bed-kâre darb u habsi pîşe / Sezâdur mâra seng ü dîve şîşe

Er urmasun dirisen mülke nâşî / Kesilsün hâyinün her demde başı

…

Dir isen 'arşa şemşîrün asılsun / Buyur müfsidlerün başı kesilsün

…

El ucuyla tutulmaz nabzı mülkün / Ki müşkildür be-gâyet kabzı mülkün

…

Degüldür her kişi ihsâna lâyık / Hemîn gülşen misâlidür hâlâyık

Sezâ-yı âteş olur hâr olanlar / İçer âb-ı revân gülzâr olanlar

…

Siyâset hûbterdür her zamânda / Siyâsetsüz nizâm olmaz cihânda[1264]

[1263] Lâmi'î, *Veyse vü Râmîn*, 554-60.
[1264] Lâmi'î, *Veyse vü Râmîn*, 560-65.

Terğîb-i Meşveret ü Rây der Umûr-ı Pâdişâhî ve Terhîb ez Hod-Pesendî-i Hâlet-i Şâhî

Şehâ üçünci haslet şâh-ı dîne / Temessük itmekdür rây-ı rezîne

Ne denlü olsa râyun ʻâlem-ârây / Gerekmez husrevâ bî-meşveret rây

Kilîd-i feth u nusret meşveretdür / Devâ-yı bîm ü hayret meşveretdür

…

Gurûrı ko dilün olursa huşyâr / Ki hâb içinde olur düzd bîdâr

…

Sana ʻibret yiter iy zûr pîşe / Cihânda kıssa-i Nemrûd u peşşe

…

Ne hâcet laf urup gerden-keş olmak / Vücûdun hâkî iken âteş olmak

…

Hazer kıl eski düşmandan hemîşe / Ne denlü lutf u ihsân itse pîşe

Meseldür eski düşmen dost olmaz / Dil-i pür-kîne ʻâlem çâre bulmaz

Tutulmaz mülk zûr-âverliğile / Yüri ʻâlemde dânişerliğile

…

Vezîri ola çün şâhun mükerrer / Dü çeşmi ile görür dehri münevver

Şehâ kişver-hüdâyân-ı kavî-rây / Olur pend-i vezîrânı pezîrây

…

Vekâyiʻ dîdelerden sor umûrı / Ki zabt itmişdür ahvâl-i duhûrı

Ki kavmi içre ey şehenşeh-i dîn / Peygamber gibidür pîr-i cihân-bîn

…

Cihân içinde el-hak ey şeh-i dîn / Gerekmez âdem-i hod-kâm u hod-bîn

…

Ne hoş dimiş bu kavli ehl-i dânîş / Çü hemser bulmadun börkünle tanış

…

Degüldür rây-zen zen olsa hurşîd / Hazer kıl mülke rehzen olsa Cemşîd

Tutalum hüsne reşk-i hûr-ı ʻayndür / Ser-â-ser nâkısât-ı ʻakl u dîndür

…

Ki rây ehli kavî-bînâ gerekdür / Emîn ü ʻâkil ü dânâ gerekdür[1265]

[1265] Lâmiʻî, *Veyse vü Râmîn*, 565-70.

Tahrîz-i Pâdişâ be Haslet-i Cûd u Sehâ Ki Sermâye-i Dîn ü Dünyâst ve A'lâ-Pâye-i Derecât-ı 'Ukbâ

Nedür dördüci lâzım şehriyâre / Sehâvetdür nihân u âşikâre

Ne hoş dimişdür ol kân-ı fütüvvet / Ki şehlikdür kamu lutf u mürüvvet

…

Yanar âteş durur başunda zer-tâc / Kurı bir şu'ledür egnünde dîbâc

…

Dilersen 'izzet ü kadr u tamâmı / Kazan 'âlemde sa'y it nîk nâmı

…

Kef-i şâhân gerekdür nehr-i sâyil / Gerekmez hergiz itmek nehr-i sâ'il

Hüdâ virür gibi vir mâl u genci / Ganî gitsün kapundan her dilenci

…

Çü "lâ isrâfe fi'l-hayr" oldı hak söz / Aradan çıksa mümsik tan mı haksuz

…

İdicek va'de-i ihsân u cûdı / Ferâmûş itme "evfâ bi'l- uhûd"ı[1266]

Bu dört haslet hakkındaki nasihatlerden sonra Lâmi'î şu şekilde devam eder:

Bu çâr aslı kılasın çün ri'âyet / Senündür zâhir ü bâtın velâyet

Cihân halkı olur ser-cümle haylün / Vakâr u 'ifet ü temkîn tufeylün

Çü Râmîn eyledi bu dürleri gûş / Güher-zâ tab'ı kıldı bahr-veş cûş

Öpüp şeyhin elin aldı du'âsın / İdinci sürme-i cân hâk-i pâsın

Geçip tahtına 'adli kıldı pîşe / İşi cûd u sehâ oldı hemîşe

…

Cüvan kim ola hoş tab' u hıred-mend / Kabûl eyler işitse pîrden pend[1267]

Klasik edebiyatımızın daha ziyade övgü ve yergi için tercih edilen nazım şekli olan kasidelerin bir kısmı da siyaset düşüncesinin izlerinin görülebileceği kaynaklar arasında zikredilmelidir. Bu türden şiirlerde şairin, muhatabını medh yahut zemmederken kullandığı kıstaslar çoğunlukla onların zihnindeki "olması gerekene" veya "olmaması

[1266] Lâmi'î, *Veyse vü Râmîn*, 570-75.
[1267] Lâmi'î, *Veyse vü Râmîn*, 602.

gereken"e tekabül eder. 16. yüzyıl Osmanlı şairlerinden Revânî'nin (ö. 930/1523-24) Sultan Bâyezid için yazdığı kasideden aşağıya aldığımız örnekler bunun bir örneği addedilebilir:

> *Pâdişâh-ı heft kişver ya'nî Sultân Bâyezîd / Kâhır-ı ashâb-ı küfr ü nâsır-ı a'lâm-ı dîn*
>
> *Bâzu-yı pür-iktidâr ü keff-i ihsânı gibi / Yok şecâ'atden mürekkeb yok mürüvvetden 'acîn*
>
> *Rûzi-i insâna cûdundur cihân içre zamân / Revnakına 'âlemün rây-ı şerîfündür zamîn*
>
> *Dağıdurdı leşker-i seyyâreyi hûrşîd-veş / Husrevâ rây-ı şerîfün açsa göklerde kemîn*
>
> *Sensin ol kim sana devletdür gulâm-ı âsitân / Sensin ol kim sana 'izzetdür tırâz-ı âstîn*
>
> *Sensin ol hûrşîd-rây u müşterî-tedbîr kim / Kadrüne bir at durur çarh u hilâl altunlı zîn*
>
> *Sensin ol şâh-ı zamân-ârâ ki 'adlünde senün / Râhat olup arkası üstine yatmışdur zemîn*
>
> *Sensin ol mâh-ı sa'âdet sensin ol mihr-i sehâ / Sensin ol Keyvân-rif'at sensin ol Behrâm-kîn*
>
> *Ehl-i cennet gibi 'âlem halkı kılmışdur huzûr / Ferr-i 'adlünden cihân olalı firdevs-i berîn*[1268]

İslam düşüncesine göre ideal bir padişahta bulunması lazım gelen özelliklerin neredeyse tamamı bu literatürün kavramları ile nazma çekilerek vaktin sultanının bunları haiz olduğu ifade edilmiştir. Buna göre bir İslam padişahı olan Bâyezid kafire "kahr" din ehline "nasr" yüzünü göstermektedir. Bu onun şeriata, yani İslam'ın kanunlarına bağlılığını gösterirken yukarıdaki mesnevilerde de görüleceği üzere padişah için gerekli olan "siyaset" yani, cezalandırma özelliğine sahip olduğuna da işaret eder. İkinci beyitte mezkûr padişahın kuvvetli bedeni ile gösterdiği cesaretin (şecâ'at) ve ihsan eli ile gösterdiği yiğitliğin/mertliğin (mürüvvet) başka bir örneğinin olmadığı iddia edilir. Üç, dört ve beşinci beyitler, yönetim/idare faaliyetinin olmazsa olmaz yetkinliğini ifade eden rây (re'y) ve tedbîr kavramları etrafında şekillenir. İslam siyaset yazınında özellikle padişah ve vezirin işlerini hakkıyla yapabilecek aklî/zihnî yetkinliğe sahip olduklarını

[1268] Revânî, *Dîvân*, haz. Ziya Avşar, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0 [Erişim: 29.08.2024].

ifade etmek için kullanılan bu kavramlar buradaki memduhun yetkinliğini ifade etmek için de kullanılmıştır. Buna göre Bâyezid'in üstün zekâsı göklerde pusu kursa bir ordu gibi dizilmiş gezegen askerlerini dağıtabilirdi. Yedinci ve dokuzuncu beyitlerde ise devleti daim ve kaim kılacak olan olmazsa olmaz haslet yani, "adalet" üzerinde durulur. İslam siyaset yazınında belki de üzerinde en çok durulan, hakkında en çok örnek verilen ve hatta kâfir dahi olsa eğer ona (adalete) sahipse o yöneticinin mülkünün daim olacağı söylenerek önemi vurgulanan haslet adalettir. Bu sebeple devlet kademesi içerisinde özellikle devletin başının sahip olması elzem olan bu haslet de zamanı süsleyen bir padişah olarak nitelenen Bayezid'in sahip olduğu hasletlerdendir. Sekizinci beyitte ise padişahın halkın her sınıfı ile ilişkisi için çok önemli bir yere sahip olan "sehâ" yani cömertlik vurgusu vardır.

Nev'î'nin (ö. 1007/1599), divanında Mehemmed Paşa adına yazıldığı kaydedilen ve bununla birlikte *Fezâ'ilü'l-Vüzerâ ve Hasâ'ilü'l-Ümerâ* adlı Yusuf Sinan Paşa'ya (ö. 1014/1606) sunduğu vezirler için nasihati havi küçük risalesinde de yer alan "adâlet" redifli kaside de bu meyanda önemli bir örnektir.[1269] Padişah ile birlikte onun birinci yardımcısı olan vezir için de önemli bir haslet olan "adalet", bu kasidede redif olarak seçilmesinin de sağladığı imkânla, her şeyin ve herkesin merkezinde yer alan bir haslet olarak bir vezirin tabi olacağı, ona bakarak yönünü tayin edeceği bir mihenk taşı mesabesindedir.

Osmanlı'da yöneticileri muhatap alan nasihatnamelerin 16. yüzyıl ve sonrasındaki örneklerinin önemli bir kısmında Osmanlı sultanları da örnek gösterilen ideal sultanlar arasına girmeye başlamıştır. Bunun yanında, sadece ideal yönetim ilkeleri değil, mevcut sorunlar ve kimi zaman bu sorunları çözecek öneriler de bu türden eserlerin muhtevasında kendisine yer bulmaya başlamıştır. Bu durumun kaside nazım şekliyle kaleme alınmış bir örneği, 16. yüzyılın meşhur simalarından birisi olan ve devlet yönetiminin içinde bulunup bu konuda müstakil eserler de kaleme almış bir âlim-bürokrata, Gelibolulu Mustafa Âlî'ye aittir. Mustafa Âlî, III. Mehmed'in tahta cülusu üzerine kaleme aldığı ve kasidenin

[1269] Nev'î'nin iki ayrı eserinde yer alan bu kaside *Dîvân*'da 32 beyit iken Fezâ'il'de 18 beyittir. Kimi beyitlerde bazı kelime farklılıkları da olmakla iki eserde de yer alan kaside temelde aynı şiirin birisi uzun birisi kısa veya birisi tam diğeri eksik hâlidir. Bk. Nev'î, *Divan*, haz. Mertol Tulum ve M. Ali Tanyeri (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977), 19-21; Fatih Koyuncu, "Nev'î'nin Siyâsetnâme Türündeki Eseri: Fezâ'ilü'l-Vüzerâ ve Hasâ'ilü'l-Ümerâ", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy 17 (2016): 231-32.

son bölümünden anlaşıldığı üzere bu cülusun nimetlerinden faydalanmak maksadını da gizlemediği uzun kasidesinin asıl bölümüne geldiğinde şu beyitleri söyler:

Yiter bu denlü beşâret zemâna ey ʿÂlî / Zemânıdur güher-i nush u pende ʿummān ol

Atası ceddine hidmetler eylemiş kulısın / Tarîk-i mevʿizadan çâre-sâz-ı erkân ol[1270]

Âlî tahta henüz cülus etmiş sultana bir padişahın nasıl olması gerektiğine dair nasihatler aktarırken ona kendisinden önce bu işi hakkıyla yerine getirmiş Osmanlı padişahlarını örnek gösterir. Şair, ideal bir padişah ve ideal yönetim için İslam/Osmanlı geleneğinde tekrarlana gelen hasletlerle birlikte haldeki sorunları da gündeme getirir. III. Mehmed'in selefleri döneminde de bürokraside görev almış olan Mustafa Âlî gündeme getirdiği sorunların çözümü için nasıl bir tavır sergilemek gerektiğini de genç padişaha öğütler:

Eyâ şehenşeh-i ʿâlem semiyy-i fahr-i ümem / İşit bu sözleri benden sütûde-izʿân ol

Ki ceddünün üçidür şöhre-i serây-ı sipenc/Tapunda mihr-i çehârum gibi dırahşân ol

Birisi ceddün Ebüʾl-feth ikinci Fâtih-i Mısr / Üçinci Şâh Süleymân ki oldı zî-şân ol

Bülend-himmet-i dehr ol eserlerin yokla / Güzîde haslet ile her birine akrân ol

Gerek tarîkına meyl eyle cedd-i aʿlânun / Gerekse tabʿ-ı Selîm üzre bir Süleymân ol

Benüm duʿâm budur zât-ı pâküne ammâ / Kemâl-i ʿadl ile mümtāz-ı Âl-i ʿOsmân ol

Serây-ı maʿdeletün reşk-i bâğ-ı ʿAdn olsun / Mutîʿ-i şerʿ-i şerîf-i resûl-i ʿAdnân ol

Cihânda bir kalacak nâm-ı nîkdür ancak / Sehâ vü ʿadle çalış nâmdâr-ı devrân ol

Yiter numûne sana şöhret-i mülûk-i selef / Ne ile yâd olınur her biri şinâsân ol

Kemâl-i ʿadl ile Kisrâ vü zulm ile Haccâc / Niçün kıyâmete dek söylenür sebak-hân ol

Yıkan vilâyeti hep irtişâ maʿâyibidür / O gûne dâd u dihişden meded-girâzân ol

[1270] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208602/gelibolulu-mustafa-ali-divani.html. [Erişim: 25.04.2024].

Ayakda kaldı eʿālî yüceldi dûn u denî / Bu bidʿatün sebebin yokla pâk-izʿân ol

Tegallüb itmesün ehl-i kemâle nâkıslar / ʿAdâlet ile firâsetde râst-mîzân ol

…

Arūs-ı devletün aldanma zîb ü zîverine / Sakın zenâna gönül virme merd-i meydân ol

Gazâya cân ile bil bağla rağbetün kesme / ʿAdûya âteş-i sûzân u tîğ-i bürrân ol[1271]

Klâsik Türk edebiyatının nazım sahasının edebî türleri olarak kabul edilen külliyatın yönetim ve yöneticilere müteallik olan muhtelif örnekleri de siyaset düşüncesi araştırmalarının inceleme alanına dahil edilebilir. Sadece mesnevi ve kaside ile sınırlı olmayan bu örneklerin ortaya konulması daha geniş ve derinlemesine ve dahi disiplinler arası araştırma ve incelemeleri muktezidir. Edebî eserlerin siyaset (devlet yönetimi) ve ondan ayrı bir şey olarak görülmeyen ahlâk veçhelerinden incelemeye tabi tutulması zaman zaman toplumdan kopuk olmakla itham edilen klâsik edebiyatımızın içtimai yönüne ışık tutacak önemli veriler de sunacaktır. Bununla birlikte siyasetin (devlet erkinin) ve edebiyatın birbirleri üzerindeki tesirleri de bu türden çalışmaların zemininde sağlam bir şekilde yükselme imkânı bulacaktır.

Klasik Türk edebiyatının müstakil nasihatnameler dışındaki edebî türlerinde (mesnevi, kaside, gazel, terkîb-i bend vb.) devlet yönetimine ve yöneticilere nasihate dair veya bu konulara ilişkin veri elde edilebilecek kimi çalışmalar mevcuttur.[1272] Ancak, başlangıç seviyesinde olan bu türden çalışmaların İslam/Osmanlı siyaset düşüncesi ve geleneğine dair birikim ile mezcedilerek daha ileriye götürülmesi şarttır. Böyle olduğunda edebiyatımızın siyasetle, siyasetin de edebiyatla olan ilişkisine dair daha net resimler ortaya çıkabilir.

[1271] *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*, 190-91. Benzer nitelikte bilgiler içeren bir başka kaside için bk. Nev'î, *Divan*, 33-41.

[1272] Sezai Karakoç, "Şair Ahlâkı", içinde *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, ed. Mehmet Kalpaklı (Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999); Dursun Ali Tökel, "Divan Edebiyatında Hayat ve Siyaset", *Hece Dergisi*, 2004; Dursun Ali Tökel, "Osmanlı Dönemi: İktidarın Edebiyatı Değil Edebiyatın İktidarı", *Hece Dergisi*, 2009; Öztürk, "Bir Siyasetname ve Pendname Olarak Lami'î Çelebi'nin Veyse vü Ramin Mesnevisi"; Osman Tosun, "XVI. Yüzyıl Siyasi Hayatının Klasik Türk Şiirine Etkileri" (Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2010); Türkân Alvan, "Kânunî Sultan Süleyman Han'ın Divanı'nda Siyaset ve Ahlak Düşüncesini İşleyen Beyitler", *Journal of Turkish Language and Literature* 43, sy 43 (2011): 19-33; İspir, "Medhiyelerin Siyâset-nâme Türü Açısından Değerlendirilmesi"; İsrafil Babacan, "Koca Ragıp Paşa Divanı'nda Siyasete ve Devlet Yönetimine Dair Bazı Önemli Tespitler", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25, sy 4 (2016): 67-82; Ömer Faruk Elaltuntaş, "Türk Halk Edebiyatında Siyaset" (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2018).

Biz Doğu edebiyatının önemli ürünlerinden olan çift kahramanlı aşk hikâyelerini işleyen mesnevilerin[1273] ve bununla birlikte medhiye ve hicviye için tercih edilen kasidelerin kimi zaman doğrudan kimi zaman da örtük bir şekilde padişah, şehzade, vezir ve sair yöneticilerin nasihat alabilecekleri birer kaynak olarak incelenebileceğini daha kalın harflerle belirtmek istiyoruz. Bu türden mesnevi ve kasideler kadar olmamakla birlikte, gazel ve diğer nazım şekilleriyle yazılmış manzumelerin de edebiyatın siyasetle bağını ortaya koyacak malzemeden hali olmadığını belirtmeliyiz. Bu bağlamda Koca Râgıp Paşa'nın (ö. 1176/1763) "devlet" redifli gazeli temsil gücü yüksek bir örnek olarak zikredilebilir.[1274]

Klasik Türk edebiyatı ve onun öncülü edebiyatların yazarlarınca bir şâh/pâdişâh/sultân olarak addedilen "mâşuk" karakterini merkeze alan edebî ürünlerin satır araları da bu ürünleri meydana getirenlerin zihinlerindeki siyaset düşüncesinden hâlî değildir. Bundan dolayıdır ki kahir ekseriyeti manzum olan bu ürünlerde pâdişâh, vezîr, nedîm, derbân, kul/köle, sarây, asker, cürm, cezâ, hançer, kılıç vb. devletle, devlet yönetimiyle ve bu doğrultuda devlet yöneticisiyle ilgili olan unsurlarla sıklıkla karşılaşmak mümkündür.[1275]

Siyasetin edebî metinlere sirayetini görebileceğimiz bir başka alan da ağırlıklı olarak Fars edebiyatının etkisiyle gelişen Klâsik Türk şiirinde mazmun hâline gelmiş kimi kavramlardır. Bu bağlamda dikkati çeken bir örnek olarak "şah/padişah/sultan" ve "kul/-köle/bende" mazmunlarını zikredebiliriz. Mâşuk ile âşıkın birbirlerine karşı durumunu temsil eden bu kelimelerin mazmunlaşmış olması, haddizatında sultanın tartışılmaz konumunu ve reaya üzerindeki geniş tasarruf yetkisini gösteren önemli bir örnektir. Aşağıda "aşk" konulu gazellerden alıntılanan kimi beyitlerde şairler duygularını ifade ederken içerisinde bulundukları geleneğin siyaset/devlet yönetimine dair kavramlarını ustalıkla kullanmışlardır:

> *Mâ-beynümüzde olmaz ise t'an mı ittihâd / Sen pâdişâh-ı ʿâlem ü ben ezʿafüʾl-ʿibâd*[1276]

[1273] Bu hikâyeler çoğunlukla mesnevi nazım şekliyle aktarılmış olmakla birlikte mensur olarak kaleme alınmış olan ve ana kahramanlarından birisi padişah/şehzade olan hikâyelerin de bu gözle incelenebileceğini hatırlatmalıyız. Zira burada aslolan yazım şekli değil, içeriktir. Bizim mesnevi nazım şekli üzerinde durma sebebimiz, daha ziyade İran edebiyatından tevarüs edilen bu manzumelerin hem orada hem Arap edebiyatında hem de klâsik Türk edebiyatında çok büyük bir oranda bu nazım şekliyle kaleme alınmış olmasıdır.

[1274] Ömer Demirbağ, "Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb" (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1999), 208.

[1275] Aşk mesnevilerine bu gözle bakmamızın kapısını açan Sadık Yazar'a teşekkür ederiz.

[1276] *Taşlıcalı Yahya Bey Dîvânı*, haz. Mehmet Çavuşoğlu, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118586,taslicali-yahya-bey-divanipdf.pdf?0 [Erişim: 26.02.2024].

[Aramızda birlik/eşitlik olmazsa bunda şaşılacak bir şey yok; zira sen âlemin padişahısın ben ise, kulların en aşağısı.]

Ezelden şâh-ı ʻaşkın bende-i fermânıyız cânâ / Muhabbet mülkünün sultân-ı âli-şânıyız cânâ[1277]

[Ey Sevgili! Biz ezelden beri aşk şahının (Allah'ın) fermanına tâbi olan kullarız. (Bu sebeple) sevgi ülkesinin şanı yüze padişahlarıyız.]

Rüstem-i ehl-i dilim aşk kemânım çekemez / Pâdişâh-ı sühenim fitne nişânım çekemez[1278]

[Gönül ehli olanların Rüstem'iyim; aşk benim kemanımı çekemez; sözlerin padişahıyım fitne nişanımı çekemez]

Akıbet rifʻat verir aşk-ı cüvân-ı dil-nevâz / Şâhlıkdır hidmet-i sultân-ı âdil bendeye[1279]

[Gönül okşayan genç güzelin aşkı [aşığa] sonunda yücelik verir; (Zira) adil sultana hizmet etmek padişahlıktır.]

Şekve-âmîz gazellerle n'ola Vehbî-yi zâr / Hâlin ol şâha beyân eylese dîvânında[1280]

[O ağlayıp sızlayan Vehbî şikâyet içeren gazellerle gönül mülkünün şahı olan sevgiliye divanında halini beyan etse bunda şaşılacak ne var?]

Olsa dil mülki n'ola ger ʻışk-ı cânân ile zabt / Heft-kişverdür olur tedbîr-i sultân ile zabt[1281]

[Gönül mülkü sevgilinin aşkı ile zapt olsa bunda şaşılacak bir şey yok. Zira o mülk, (ancak) bir sultanın tedbiri/idaresi ile zapt olabilecek yedi ülkeden oluşur]

Cevr itme ʻâşıka ki zevâli nişânıdur / Bir pâdişâhdan ki kulı şâkir olmaya[1282]

[1277] *Bâkî Dîvânı*, haz. Sabahattin Küçük, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0 [Erişim: 26.02.2024].
[1278] Nefi Divanı, haz. Metin Akkuş, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57741,nefi-divanipdf.pdf?0 [Erişim: 26.02.2024].
[1279] *Nedîm Dîvanı*, haz. Muhsin Macit, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56214,nedim-divanipdf.pdf?0 [Erişim: 26.02.2024].
[1280] Sünbülzâde Vehbî Dîvânı, haz. Ahmet Yenikale, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0 [Erişim: 26.02.2024].
[1281] Bursalı Rahmî ve Dîvânı, haz. Mustafa Erdoğan, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55910,bursali-rahmi-divanipdf.pdf?0 [Erişim: 26.02.2024].
[1282] Yahyâ Bey (Taşlıcalı), Dîvân, haz. Mehmed Çavuşoğlu, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118586,taslicali-yahya-bey-divanipdf.pdf?0 [Erişim: 26.02.2024].

[(Ey Sevgili!) Sakın aşığa zulmetme! Zira bu, kulunun/halkın razı olmadığı padişah için zeval olma alametidir.]

> *Didüm 'uşşâka cevr itme didi ol hûblar şâhı / Siyâset olmayınca 'ışk milkinde nizâm olmaz*[1283]

[Âşıklara zulmetme dediğimde o güzellerin şâhı olan sevgili bana şöyle dedi: Siyaset (kanun/cezalandırma) olmaza aşk ülkesinde nizam olmaz.]

Sadece mezkûr kavramlar üzerinden gündeme getirmekle iktifa ettiğimiz bu meselenin devlet yöneticileri ve yönetimine dair birçok kavramla daha genişletilmesi pekâla mümkündür. Bu bağlamda *mülk, siyâset* (cezalandırma, katl etme), *kânûn*, *hüküm/ahkâm, tedbîr*, *re'y, 'adl, kerem, nizâm, zabt, savaş, düşman, tîğ/kılıç/şemşîr, tîr/ok vb.* birçok kavramın, genellikle bir devlet yöneticisi olan muhatabı övmek/yermek için yazılan şiirlerde kullanılan kavramlar olarak karşımıza çıkabilmekle birlikte, hükümdâr konumundaki mâşuk ile onun kölesi konumundaki âşıkın ilişkisini anlatmak üzere de yaygın şekilde kullanıldığını söylemek mümkündür. Bunlara ek olarak, bir kısmı divan sahibi olan padişahlarla diğer devlet yöneticilerinin eserleri ve bürokratlık hizmetinde bulunmuş kimi şairlerin şiirleri de bu bağlamda ayrı bir gözle incelenmeyi hak etmektedir. Bu itibarla edebî eserlerin, "*Bir çağın edebiyatı, edebiyatın içine sindirdiği çağın kendisidir*"[1284] bakışıyla değerlendirilmesinin önemi ve gereğine dikkat çekerek çalışma konumuzun asıl malzemesi olan nasihatnamelere geçiyoruz.

5.1. Teşekkül/Oluşum Devri: 14-15. Yüzyıllar

Kösedağ Muharebesinde alınan ağır mağlubiyetten sonra Anadolu üzerindeki tahakkümünü kaybeden Selçuklular, II. Mes'ûd'un ölümünden (ö. 708/1308) sonra yıkılmıştır. 13. yüzyılın sonlarına doğru Moğol baskısının iyice zayıflamasıyla Anadolu topraklarındaki Türkmen beyleri fırsatı ganimet bilip Selçuklularla irtibatını koparark bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.[1285] Bugün Beylikler Dönemi olarak anılan bu devirde, beylik tebaasıyla birlikte beylerin ve dahi yönetici tayfasının kahir ekseriyetinin Türkçeden başka bir dil bilmemesi Türkçe konuşmak ve yazmak faaliyetinin üzerinde

[1283] Fuzûlî, *Fuzûlî Dîvânı*, haz. Abdülhakim Kılınç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 472.
[1284] Jean Paul Sartre, "Bağımlılık", içinde *Denemeler*, çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Vedat Günyol (İstanbul: Say Yayınları, t.y.), 113'ten aktaran: Tökel, "Divan Edebiyatında Hayat ve Siyaset", 5.
[1285] Erdoğan Merçil, "Anadolu Beylikleri (Tarih)", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3:138.

durulmasını gerekli kılmıştır. Karamanoğlu Mehmed Bey'e (ö. 676/1277) atfedilen, beylik sınırları içerisindeki her yerde Türk dilinden özge dil kullanılmamasını emreden meşhur fermanı ile bilinen bu gereklilik, aslında diğer beyliklerde de kendini belirgin şekilde gösteriyordu. Nitekim Âşık Paşa (ö. 733/1332) Mes'ûd b. Ahmed (ö. 803/1401'den önce) ve Şeyhoğlu Mustafa (803/1401'de hayatta) gibi yazarların eserlerinde bilinçli ve lüzumlu olarak "Türkçe yazma" faaliyetinin izlerini görmek mümkündür.

Âşık Paşa, Hicrî 730 (M. 1329-30) yılında kaleme aldığı *Garîbnâme* adlı hacimli mesnevisinin sebeb-i telif bölümünde halkın çoğunun, Arapça Farsça bilmediğinden, marifet bostanlarından gül derebilmek için gerekli anlayabilme yeterliğinden yoksun olduğunu ve bu sebepten eserini Türkçe olarak kaleme aldığını açıkça ifade eder:

> *Ve şimdi şöyle bil kim bizüm zamânumuzda halkun çokı idrâk-i ma'ânî niçe kim gerekdür idemez ve besâtîn-i ma'rifetden bir gül direbilmez ve bülbül âvâzın gülistân içinde işidemez. Zarûret iktiza itdi kim bir kitâb Türk dilinçe tertîb ola ve bir kaç lafz-ı manzûm ol tertîb üzre düzile tâ nef'i 'âmm u hâssa irişe.*[1286]

Bu ifadeler, 14. yüzyılın başına kadar Anadolu'ya ulaşmış olan dinî/tasavvufî literatürün kahir ekseriyetinin Türk dilinden gayrı dillerde yazıldığını ve tabii olarak bu dilleri bilmeyenlerin bunlardan istifade edemediğini bildirir. Bununla birlikte, Türklerin de bunlardan haberdar olmasının bir zaruriyet olarak görüldüğü ortadadır. Bu zaruriyet de Âşık Paşa'nın, her ne kadar Türkçeye pek itibar olmasa da[1287] eserini Türk diliyle kaleme almasının sebebi olarak karşımıza çıkıyor.

Âşık Paşa ile aynı yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Mes'ûd b. Ahmed (Hoca Mes'ûd) de *Garîbnâme*'den birkaç on yıl sonra kaleme aldığı *Süheyl ü Nevbahâr* mesnevisinin mukaddimesinde, tercümeye kaynak olacak olan eserin güzel bir şekilde nazmedildiğini; lâkin eğer Türkçe olsa Türkçe konuşan insanların olduğu topraklarda da meşhur olacağını ve herkesin bundan istifade edebileceğini ifade eder. Akabinde, "Cihânda bugün resm

---

[1286] Âşık Paşa, *Garib-nâme*, haz. Kemal Yavuz, I/1 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 18-19.

[1287] Âşık Paşa, *Garibnâme*'nin hatime bölümünde o zamanda Türkçeye pek itibar edilmediğini hatta Türklerin dahi bu dilin inceliklerinden haberdar olmadığını söyledikten sonra eserini onların istifadesi için Türkçe yazdığını söyler:
Türk diline kimsene bakmaz-ıdı / Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı
Türk dahı bilmez-idi ol dilleri / İnce yolı ol ulu menzilleri
Bu Garîb-nâme anın geldi dile / Kim bu dil ehli dahı ma'ni bile
.....
Tâ ki mahrûm kalmaya Türkler dakı / Türk dilinde anlayalar ol Hak'ı Bk. *Garîbnâme* 2, 533.

eyle gider/Ki öküş kişi Türkî'ye meyl ider" diyerek Türkçenin 14. yüzyılın ikinci yarısında da hâlâ az meyledilen bir dil olduğunu belirttikten sonra "Bu hikmet durur kişi ger eyleye / Ki dilince her kavm ile söyleye"[1288] diyerek asıl hikmetin kavimlere kendi diliyle bir şeyler söylemek olduğunu ifade eder.[1289]

Hoca Mes'ûd'un yukarıda aktarılan düşüncelerinin *yeniden* söylenmiş hâlini, onun sıkı bir takipçisi, belki de talebesi olan, Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşîdnâme*'sinin hatimesinde de görmekteyiz:

> *İlüm Türkdür bilüm Türkdür dilüm Tât / Egerçi Tât dilinde vardurur yât*[1290]
> *Velîkin Rûm ilinün kavmi yekser / Inıgup Türk dilini söyleşürler*
> *Dirüm ben söyleşem 'âkıl bulunca / Sözi her kavm ile dillü dilince*[1291]

*Türkîye meyl*eden kişilerin başındakilerin, yani yöneticilerin de Türkîye meyletmesinin veya Türkçeden başka dile hâkim olmamalarının bir sonucu olarak onların ihtiyacı olan eserler de Türk dilinde yazılmaya başlanmıştı. Hatta bu faaliyet çoğu zaman onların işaretiyle/emriyle gerçekleşiyor; *Kelîle ve Dimne*, *Marzubânnâme* ve *Kâbusnâme* gibi kahir ekseriyeti tercüme olan bu eserler onlara takdim ediliyordu. Bu alandaki eserlerin velut mütercimi Şeyhoğlu Mustafa *Marzubânnâme* tercümesinin girişinde padişahlar için yazılan Farsça kitaplardan birisi olarak gördüğü kaynak eserini dönemin Germiyan beyi Süleyman'ın istifadesi için Türkçeye tercüme ettiğini şöyle ifade eder:

> *Pârsî kitâblardan* [ki] *pâdişâhlar içün idüp-dururlar bu kitâbdan yeg kitâb görmedüm. Her çend ki Kelîle meşhûr u mukaddemdür lîkin hikmet ve fâyide bunda artukdur. Ammâ 'ibâreti derin, degme kişi andan fâyide dutmaz. Pes za'îf revâ görmedüm ki bu nâzenîn fayidelerden bu zemân pâdişâhları mahrûm kala. Ol müşkil lügatdan Türkî diline nakl eyledüm ki fâyidesi dükeline irişe ve hem bizüm pâdişâhımuzun lâtîf zihnine müstakîm ü muvâfık gelüp anun ögidi birle 'amel eyleye tā kendü memleket ü devleti artmağına*

[1288] Benzer bir beyit, Hoca Mes'ûd'un eserlerine sıklıkla atıfta bulunan Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşîdnâme*'sinde de yer alır: *Dirüm ben söyleşem 'âkıl bulunca / Sözi her kavm ile dillü dilince* Bk. Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*, haz. Hüseyin Ayan (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1979), 423.
[1289] Özkan Ciğa, dt, s. 39
[1290] Bu beyitin Ayan neşrindeki okunuşu hatalıdır. Zira bu okuyuşta hem mesnevi nazım biçiminin gereği olan kafiye ve aruz şartı sağlanmıyor hem de anlam eksik kalıyor. Bu sebeple beyitin bizce doğru okunuşu eserin yazmalarından birinde de açıkça görüleceği üzere böyle olmalıdır. İlgili yazma için bk. Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşid-nâme* (Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 4672), 222a.
[1291] Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*, 423.

sebep ola ve eyü adı bu kitâb ile bâkî kala ve rûzigâr ehlinün gözleri bu kitabun kudsi birle aydın ola.[1292]

Şeyhoğlu'nun yukarıdaki ifadelerini, Selçuklu dönemindeki Farsça hakimiyetinin Türkçeden başka dil bilmeyen beylikler üzerindeki olumsuz etkisine dair bir serzeniş olarak da okumak mümkündür. Bu sebeple onun gönlü, padişahlar için *idüp-durulan Pârsî kitâblardan* zamanın padişahlarının mahrum kalmasına razı olmaz.

Bu bağlamda dikkate alınması gereken verilerin yer aldığı bir diğer eser ise yine Şeyhoğlu tarafından kaleme alınmış *Kenzü'l-Küberâ*'dır. Yazarın burada verdiği bilgiler yöneticilere nasihat maksadıyla yazılan eserlerin Türkçe yazılması bakımından önemli olduğu kadar, mezkûr eserin Osmanlı sahasında yazılan Türkçe eserler arasında bu türün ilk örneği olması hasebiyle, tez konumuz açısından ayrı bir önemi haizdir. Şeyhoğlu'nun, mezkûr eserin girişinde ve hatimesindeki kurduğu cümleler, onun Türkçe yazmasının sebebi ve amacı hakkında önemli veriler sunar. Şeyhoğlu, *Kenzü'l-Küberâ*'nın girişinde muhtelif kaynaklardan istifadeyle *Türkî dilince* kaleme getirdiği bu eserinin amacını şöyle ifade eder:

[…] *tâ ki mütâla'a kılanlar, eger gönül inkâr küdûretinden safî kılalar bu Türkî dilde ol fâyideyi ve çâşnîyi ve safâyı bulalar ki hemân Tâzîde ve Pârsîde bulınur.*

Garaz hûbun cemâlidür kemâli / Gerek Türkî tonansun gerek Moğolî [1293]

Yazar, eserin hatime bölümünde *ise Mütâla'a kılanlar bileler ki bu kitâb egerçi Türk dilince te'lîfdür ve illâ garîb tasnîfdür zinhâr ma'rifet 'âşıkları ve taleb sâdıkları bu sûrete ikrah-ıla nazar bırakmayalar ki* dedikten sonra yukarıdaki beyiti tekrar ederek Türkçe yazılmasından dolayı bu eserden yüz çevirmemelerini ister.[1294] Daha önceki tercümelerinde böyle bir talebi olmayan Şeyhoğlu'nun mezkûr ifadeleri eserinin, hamisi aracılığıyla Osmanlı sarayına girmesi ihtimali ile ilgili olabilir. Bu sebeple bu cümleler, Germiyan beyliğinde teşvik edilen Türkçe yazma faaliyetinin Osmanoğullarınca

[1292] Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, *Kitâb-ı Düstûr-ı Şâhî fî Hikâyet-i Pâdişâhî (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*, haz. Ramazan Duran (İstanbul: Kesit Yayınları, 2016), 98-103. Marzubânnâme tercümesinin bizzat Süleyman Şah'ın isteğiyle olduğunu bu eserden sonra tercüme etiği Kâbusnâme'de belirten Şeyhoğlu mezkûr beyin kendisinden bu eseri de (Kâbusnâme'yi) tercüme etmesini istediğini söyler. Bk. Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*, haz. Enfel Doğan, çev. Şeyhoğlu Sadru'd-dîn Mustafa (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 83-84.

[1293] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)*, haz. Kemal Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 202.

[1294] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 372-73.

garîb/yabancı karşılanıp karşılanmayacağını kestiremeyen yazarın, eseri için aldığı bir önlem olarak da okunabilir.

İhsan Fazlıoğlu, Osmanlı döneminde bilim alanındaki eserlerin Türkçe oluşlarının sebeplerini incelediği makalesinde "muhatab" ile ilişkilendirdiği "Türkçe yazma" faaliyetinin sebeplerini mezkûr kavram çerçevesinde tasnif eder. Bu tasnifin dördüncü sınıfını Fazlıoğlu şöyle ifade eder:

> *Muhatab, eserin kendisine sunulduğu, yalnızca Türkçe konuşan sultan ya da etkili-yetkili bir devlet adamıdır. Başka bir deyişle muhatab, eserin ithaf edildiği siyasî-idârî hakimiyet odağının konuştuğu dildir.* [Muhatabın siyasî-idarî irade olması].[1295]

Beylikler dönemi Anadolusunda Türkçe bilmeyenlerin istifadesi için bilinçli bir şekilde Türkçe yazma/Türkçeye tercüme etme[1296] faaliyetinin başlarda tabii olarak daha çok dinî/tasavvufî metinler[1297] ile tıp literatürü[1298] etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Bunlarla birlikte *Battalnâme* ve *Dânişmendnâme* türünden tarihî-efsanevî şahsiyetlerin hayatı etrafında şekillenen eserlerin yazılması da 12. yüzyıldan itibaren başlamıştı.[1299] Kimi farkları da olmakla birlikte bu minvalde değerlendirilebilecek bir eser de Ahmedî'nin meşhur *İskendernâme* mesnevisidir.

Türkçe yazma veya Türkçeye tercüme etme çalışmalarının -yer yer çabalarının- dönemin içtimai/siyasi şartlarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu da belirtmek gerekir. Zira artık Selçuklu hâkimiyetinden berî olan beylikler ve bunlardan birisi olan Osmanoğulları'nın kendi düzenlerini kurma ve kendi birikimlerini meydana getirmeye başlama zamanı

[1295] Fazlıoğlu'nun tasnifinin diğer dört sınıfı şunlardır: "*Muhâtab ilme yeni başlayan ve yalnızca Türkçe bilen bir öğrencidir. [Muhatabın öğrenci olması]. Muhâtab, eserin içerisindeki bilgileri kullanacak, yalnızca Türkçe bilen siyasî ya da medenî bir sınıfa mensup kişidir. [Muhatabın meslekî bir sınıf olması]. Muhatab, eserin içerdiği bilgilerin kamuya mal edilmesi için seçilen bölgedeki yoğun Türk nüfusudur. Başka bir deyişle yazar veya mütercim genel fayda için eserinin etki ve kullanım alanını genişletmeyi hedeflemektedir. [Muhatabın Türkçe konuşan halk olması]. Hiçbir pratik hedef gütmeden yalnızca Türkçe bilincine dayanan telif ve tercüme faaliyetlerinde muhatap kişinin dil bilincinin varlığıdır. [Muhatabın dil bilincinin olması].*" Bk. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi", *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy 3 (2003): 157.

[1296] Tercüme metinlerin başında tabiatıyla Kur'an ve dinî ilimlere ait diğer metinler gelmektedir.

[1297] Eldeki bilgilere göre Anadolu'da yazılan ilk Türkçe telif eser olan *Behçetü'l-Hadâ'ik* (y. 669/1270-685/1286) ayet ve hadis açıklamaları, kutsal aylar ve geceler, peygamberler, kurban ve Ramazan bayramları vb. dinî bilgileri ihtiva eden bir eserdir. Bk. Mustafa Koç, "Anadolu'da İlk Türkçe Telif Eser", *Bilig*, sy 57 (2011): 168. Bunun yanında Kur'an tercümeleri ile ilmihal ve peygamber kıssaları alanlarındaki tercümeler de Türkçe literatürün başlangıç evresinde önemli bir yere sahipti.

[1298] Hekim Bereket'in *Tuhfe-i Mübârizî*'si, Hacı Paşa'nın *Müntahab-ı Şifâ*'sı, mütercimi belirsiz *Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar* ve Tutmacı'nın *Tabiatnâme*'si vb. eserler bu bağlamda zikredilebilir.

[1299] Ahmet Atillâ Şentürk ve Ahmet Kartal, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 7. bs (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 97-98.

gelmişti. Bu durum Arap ve Fars dillerinde olan mirasın Türk diline aktarılmasını ve bu dilde de eserler telif edilmesini gerektiriyordu. Bu doğrultuda 14. yüzyılın başından itibaren bilhassa Germiyanoğulları ve Aydınoğulları sahasında Türkçeye tercüme faaliyetleri neşv ü nema bulmaya başladı. Bu eserler arasında *Kelîle ve Dimne*, *Marzubânnâme*, *Kâbusnâme Mirsâdü'l-İbâd* gibi devlet yönetimi için çok değerli eserler yer alıyordu. Türkçeye aktarılan bu eserler, Osmanoğulları'nın da malumu olmaya başlamıştı. Bununla birlikte, Osmanlıların bu türden eserlere bilinçli şekilde ve yoğun olarak meyletmelerinin Timur bozgunundan sonraya tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Zira etrafındaki beyliklerin bir kısmını bünyesine katarak serpilmeye başlayan Osmanlı, Timurlularla olan savaş ve ardından gelen Fetret devrinden sonra devletleşmenin sadece sahadaki başarılardan ibaret olamayacağını idrak etmiş olmalıydı. Böyle olduğunda telif ve tercüme faaliyetlerinin önemli bir yekûnunun devlet yönetimine hasredilmesi gerekiyordu ve nitekim öyle oldu:

> *Osmanlıların Ankara Savaşı'nda Timur tarafından küçük düşürülmesi ve ardından gelen iç savaş, sadece gelişmekte olan Osmanlı Devleti ile onun hassas ittifaklarını parçalamakla kalmadı; aynı zamanda düzeni yeniden kurmak için kendilerine özgü örgütlenme ve siyasi liderlik tasavvurlarıyla ortaya çıkan şehzadeler, beyler, alimler ve karizmatik sufi liderler arasında kaotik bir sahnede geçen amansız bir rekabet başlattı. Yoğun hissedilen bu çaresizlik, umut, şaşkınlık, endişe ve iç muhasebe anı, edebi düzlemde Arapça ve Farsça yazılmış olan, hükümdarlığa dair eserleri okumaya yönelik ani bir ilgi patlamasına yol açtı. Şehzadeler, ilmi çalışmaları desteklemeye başladılar ve buna mukabil, eğitimli kişiler hükümdarlık üzerine kitaplar telif ederek onların danışmanları ve hocaları oldular. Bu kültürel aydınlanmanın en belirgin sonucu, başta siyasetnameler olmak üzere, her alanda edebi ve bilimsel eserlerin tercümesiydi. Siyasi belirsizlikler ve tekrar bütünleşme mücadeleleri, siyasetname olarak destanları okumakta olan yöneticileri devlet idaresiyle ilgili eserlere yöneltti. Fakat bu yönetici elit, küçük bir alim grubu dışında, Arapça ve Farsça okumaya yetecek donanıma sahip değildi; ya da en azından Türkçe dışında bir dilde okuyup dinlemek gibi edebi bir zevkleri yoktu henüz. Bu durum tercümeyi, Osmanlı şehzadeleri ve yöneticilerinin devlet yönetimi konusundaki eğitimlerinin en temel aracı haline getirdi. Sonuç olarak, 15. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı eğitimli kitlesi, hamilerine hizmet için oldukça kapsamlı ve çeşitli bir siyasi eser külliyatını çevirdiler ya da elden geçirerek Türkçe ifade ettiler*.[1300]

[1300] Hüseyin Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, çev. Pelin Doğan ve İsmail Kaygısız (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 37.

5.1.1. Anadolu Sahasındaki İlk Örnekler

Osmanlı sahasında devlet yöneticilerine nasihat literatürünün teşekkül dönemi olarak adlandırabileceğimiz başlangıç döneminde meydana getirilen eserlere geçmeden evvel bu türde Anadolu'da daha önce kaleme alınmış eserleri de zikretmek/hatırlamak gerekiyor. Zira farklı beyliklerin çatısı altında kaleme alınmış olsalar da bu eserlerin neredeyse hepsi muhtelif yollarla Osmanlı yazınına da geçmiştir. Bu meyanda Âşık Paşa, Mes'ûd b. Ahmed (Hoca Mes'ûd), Şeyhoğlu Mustafa ve Ahmedî'nin telif ve tercümelerinin, Beylikler Döneminde devlet yöneticilerine nasihat literatürünün ilk örnekleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu isimlerden ilkinin *Garîbnâme* adlı eseri Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılışından yaklaşık yirmi yıl sonra yazılmış olup Anadolu'daki ilk Türkçe telif eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Yukarıda da değinildiği üzere, Türkçe bilmeyen halka dinî/tasavvufî konularda bilmeleri gereken şeyleri nasihat eden bu eser Türkçe bilmeyen yönetici kesimi için de önemli ölçüde malzemeye sahiptir. Şimdiye kadar eserin bu yönü üzerinde yeterince durulmadığından biz burada bu konuya diğerlerine nispetle daha geniş yer ayıracağız. Zira kısmî olarak devlet yöneticilerine nasihat içeren bu eser yüzyılın ikinci yarısında yazılacak/tercüme edilecek müstakil eserlerin öncüsü niteliğindedir.

5.1.1.1. Âşık Paşa'nın *Garîbnâme*'si

Hicrî 730 (M. 1329-30)'da kaleme alınan *Garîbnâme*, yukarıda da değinildiği üzere, Türkçeden başka dil bilmeyen Anadolu halkının Hakk'ı kendi dillerinde anlamaları için yazılmış bir mesnevidir. Halkın geneline hitap eden eser, çoğu Türkçe bilmeyen yöneticilere de hitap etmekte; devlet yönetimi faaliyetine ve bu işi icra edecek olanlara dair dinî ve tasavvufî temelde önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, bir yandan halkı irşat etmek amacıyla gerekli görülen bilgileri aktarırken diğer yandan onların birbirlerini ifsat etmemeleri için mutlak surette gerekli olan beylerin (padişahlar) ideal bir baş olabilmek için nelere sahip olmaları, hangi ahlaki özellikleri kesp etmeleri, nelerden kaçınmaları gerektiğine dair bilgileri de nasihat yoluyla aktarmaktadır.

Garîbnâme'nin üçüncü babının onuncu hikâyesi (*dâstân*), Pâdişâh-ı Âlem'in, benî âdemin zabt edilmesi için üç ayrı kişiye güç verdiğini beyan eder. Âşık Paşa başlığın hemen akabinde ise Sâd Suresinin 26. ayetinin "İnsanlar arasında adaletle hükmet" mealindeki kısmını delil göstererek konuya giriş yapar[1301] ve devamında şunları söyler:

[1301] Âşık Paşa, *Garib-nâme*, haz. Kemal Yavuz, c. I/1 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), 357.

Devlete yoldaş niçe olur kişi / Başa ne'yle iledür her bir işi
Her makâmda n'eyleyüp n'itmek gerek / Yol eri yolda niçe gitmek gerek
Uşbu söz eydivirür dinleyene / Dinleyüp söz ma'nisin anlayana
İşid imdi hâl nedür dirlik nedür / Her makâm içinde serverlik nedür[1302]

Âşık Paşa'nın zikrettiği ayetle birlikte düşündüğümüzde, burada Pâdişâh-ı Âlem'in, yani Allah'ın dünyada üç ayrı taht/makam yarattığı ve her bir tahta bir padişahı halife olarak koyduğu kabul edilir. O, bu bölümde mezkûr tahtlarda oturan kişilerin ne yapmaları gerektiğini anlatacağını ifade eder. Yazar, daha sonra padişahın gerekliliği ile konuya giriş yapar:

Gör bu mülki niçe düzdi ol İlâh / Niçe kodı her makâmda pâdişâh
Kim anunla ol makâm ârâstedür / Pâdişâhı olmayan mülk yastadur[1303]

İslam siyaset düşüncesi literatürünün önemli bir bölümünde göremeye aşina olduğumuz "padişahın/melikin/sultanın" gerekliliği fikri Âşık Paşa'nın bu meyanda zikrettiği şeylerin başında gelmektedir. Yazar, bu beyitlerin devamında tahta hükmeden kişi ölse de tahtın/makamın ölmeyeceğini, dünya durana kadar padişahlara olan ihtiyacın devam edeceğini; zira göğün direği mesabesinde olan bu kişilerin hükmünün ortadan kalkmasının dünyanın sonunun geldiğine delalet olduğu düşüncelerini de ifade ederek bu fikri teyit eder.[1304]

Âşık Paşa daha sonra mezkûr tahtta oturanların birisinin memlekette hükmü revan olan *sultân;* diğerinin, şeriata göre hükmeden *ilim ehli*/*kadı*; bir diğerinin ise, gönüllere şifa olan *evliyâ* olduğunu açıklar:

Birisi sultân-durur hükmi revân / Mahkum olur hükmine cümle cihân
Diler-ise dünyada 'adl eyleye / Ni'met-ile cümle halkı toylaya
Ger dilerse zulm-ıla yıka ili / Ne ola kim irmeye anun eli
Biri 'ilm ehli-durur kim şer'-ile / Dîn içinde hükm ider kıldan kıla
Mismili murdârı bunlardur bilen / Dîn içinde gösterüp ma'lûm kılan
Zîra kim bunlar-durur dîn diregi / Şer' içinde cümle halkun yigregi
Hem birisi evliyâdur evliyâ / Bu gönül yüzin gerek bunlar yuya[1305]

[1302] Âşık Paşa, I/1:357.
[1303] Âşık Paşa, I/1:357.
[1304] Âşık Paşa, I/1:359.
[1305] Âşık Paşa, I/1:359.

Daha sonra her bir makam sahibinin bir türlü iş tutarak memlekete hükmettiklerini söyleyen Âşık Paşa *sultân*ı "adalet veya zulüm ile halkı idare eden ve fermanını tutmayanın kanını döken" şeklinde; *ilm ehli*ni "dine hâkim olup din ilini şeriata göre düzene koyan" şeklinde, evliyayı ise "Allah tarafından gönül ilinin ve kudret dilinin kendilerine bağışlandığı, gönüllere hükmeden kişiler" şeklinde tavsif eder.[1306]

Âşık Paşa bundan sonra bu makamda oturan kişilerin neyle *devlete yoldaş* olduklarını açıklamaya geçer. Bu bağlamda evvela tahta hükmetmenin kolay olmadığını ifade ederek konuya giren yazar, bu kişilere tahtlarına hâkim olabilmeleri için "üç dürlü hâl"in lâzım olduğunu söyler. Bunlar; "'asl", "'akl" ve "devlet"[1307]tir.[1308]

Sultânun evvel gerek aslı ola / Andan ikinçi bütün 'aklı ola
Aslı olmazsa ana kim tapısar / 'Aklı olmazsa ili kim yapısar
Hem üçinçi devleti muhkem ola / Kim halâyık kamusı mahkûm ola
Devleti olmazsa hôd sultân degül / Hîç kimesne hükmini kılmaz kabûl
Çün ola aslı vü 'aklı devleti / Yir yüzini duta anun heybeti
Andan ol sultânlıga lâyık ola / Pâdişâhlıgı anun bayık ola[1309]

Yukarıda bir kısmı zikredilen beyitlerin altında yatan bir ideal devlet yönetimi teorisi olduğu açıktır. Buna ek olarak *Garîbnâme*'nin muhtelif yerlerinde devlet yönetimine dair benzer bilgi birikimine de yer verilmiştir. Mesela; eserin altıncı babının onuncu hikâyesinde dünyaya gelenlerin uğrayacağı altı menzilin ilkinin *sultân* olduğu ve sultanın, gücünü Tanrı'dan aldığı söylenir:

Gördüm evvel bir kişi hükmi revân / Mahkûm anun hükmine cümle cihân
Mâl u ni'met kul karavaş taht u tâc / Her gün anda toyınudur bin bin aç
Saltanat ârâste vü hem 'adl u dâd / hükmi geçmez anda çi biliş çi yâd
Sordum eytdüm ne kişidür bu kişi / Kimden aldı böyle mutlak bu işi
Eytdiler sultân budur bellü beyân / Tanrı'dandur devleti bilgil 'ayân

---

[1306] Âşık Paşa, I/1:361.
[1307] Bu beyitteki "devlet" kelimesi *talih*, *baht*, *kut* gibi kelimelerden ziyade *Tanrı'nın bahşettiği güç*, *kuvvet*, *kudret* şeklinde açımlanırsa daha uygun olacağını düşünüyoruz. Nitekim kelime eserin başka yerlerinde de bu şekilde karşılanabilecek şekilde kullanılmıştır. Bk. 166- 3091, 197 3741; 227 4370; 506-10060.
[1308] Benzer bir tasarım Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ında da vardır. Ancak oradaki kavramlar ve içerikleri bundan daha farklıdır. *Garîbnâme*'de zikredilen bu hâller/vasıflarda Türklerin yönetim tecrübesinin izleri açık bir şekilde kendini göstermektedir. Bu yönüyle eserin bu konudaki görüşlerinin ayrı bir incelemeyi ve benzeri eserlerle mukayeseyi hak ettiğini belirtmeliyiz.
[1309] Âşık Paşa, I/1:363.

Geçmedi hîç kimse bundan tuşmadın / Tâ ki bu hükm altına ol düşmedin[1310]

Yedinci babın dördüncü hikâyesinde ise yedi nesnenin yedi nesne ile mamur ve mazbut olduğunun açıklanmasına ayrılmıştır. Bu bağlamda yer, gök ve bunlar arasındakilerden bahiste söz "imâret"e geldiğinde raiyyenin mülkü mamur etmedeki rolü şöylece ifade edilir:

Dünyada bu şehr ü bu köyler ki var / Dünyayı bilün diri bunlar dutar
Kanda kim bunlar harâb olmış-durur / Eyle bil kim ol makâm ölmiş-durur
…
Kankı yirde kim 'imâret olmaya / Kimse anda hîç râhat bulmaya
Her 'imâret ki anda âdem olmaya / Bilün andan hîç râhat gelmeye
Çün halâyık olmaya her bir mekân / Eyle bil kim ölü gevdedür hemân
Kankı mülkde kim ra'iyyet yok-durur / Ol makâmun öldügi mutlak-durur
Bu ra'iyyet mülkleri kâyim dutar / Dirligin ü devletin dâyim dutar
Mülklerün pes cânı halkdur mutlakâ / Halk gidiçek mülk ölür dutmaz bekâ
Halk dahı çokdur cihânda lîki hâs / Âdemîdür âdemî hâsü'l-havâs
Cümle halkun âdemîdür yigregi / Kim bulardur dünyada mülkler begi
Pes benî-âdem dutar mülki diri / Âdemîsüz mülk ölüdür her biri[1311]

Eserin onuncu babının ikinci hikâyesinde ise yirmi ahlaki vasıftan (*hâsiyet*) bahsedilir. Bu hâsiyetlerin her birinin bir diğerine muhtaç olduğu ve bir arada olmadıklarında anlamsız oldukları söylenir. Bu hâsiyetler şunlarıdır: 'akl-perhîz, fazîlet-'ilm, saltanat-rahmet, dünya malı-sehâvet, neseb-edeb şâdlık-emn, kuvvet-korku, dervişlik-kanaat, beglik-tevâzu', cehd-tevfîk. Eserin bu babında saltanat-rahmet ve beglik-tevâzu' bahislerinde sultanlığın/beyliğin ne olduğuna ve onların sahip olması gereken hasletlerden merhamet ve tevazunun ne kadar önemli olduğu ifade edilir:

Hôş nasîbdür dünyada şol saltanat / Tanrı emri olur ana kol kanat
İlla rahmet yoldaş olmazsa bile / Hâs u 'âm cümle kıla andan gile
Saltanatda çünki rahmet iş ola / Bil kim ol sultânı hayr-endîş ola
Saltanatla pes gerek rahmet bile / Hîç kimesne kılmaya andan gile

[1310] Âşık Paşa, I/1:227.
[1311] Âşık Paşa, I/1:246-47.

Yohsa hôd zâlim olur adı anun / Agudan açı olur dadı anun [1312]

Ulu bahşâyiş-durur beglik ere / Hâsa kim ol begligi Tanrı vire
Devleti muhkem ola hükmi revân / Ana yüz dutmış ola devr ü zamân
Güci yite her işi işlemege / İşleye vü düşmeye hîç emege
Dinleyeler sözini ne dir-ise / Katlanalar hükmine ne dir ise
Hâs u 'âmla bilişe ol yâd-iken / Kul ola halk kamusı âzâd-iken
Dünya ehlinde bu beglik hôş olur / İlla şol vakt kim tevâzu' iş olur
Kankı begde kim tevâzu' olmaya / Ulular agzından alkış almaya
Ululıgla çün kibir yoldaş ola / Niçe miskîn bagrı anda baş ola[1313]

Onuncu babın altıncı hikâyesinde ise, müminlerin dünyadaki on türlü dostu anlatılır. Bunlardan birincisi Allah ikincisi Hz. Muhammed, üçüncüsü imamlar, dördüncüsü evliyâ, beşincisi ulemâ, altıncısı meşayıh, yedincisi yoldaşlar (miritler), sekizincisi, anne-baba, dokuzuncusu üstatlar (hocalar) ve onuncusu ise âdil sultandır:

Ol tokuz dôstlık tamâm oldı bu kez / Söz onınçı dôstuna geldi bu kez
Görelüm bir niçe dôstdur ol dakı / Yirine gelmek gerek dôstlık hakı
Şoldur ol kim bir 'adil sultân ola / Her dem anun yârdehi Sübhân ola
Degmiş ola hak'dan ana 'adl ü dâd / İşiginde bulına cümle murâd
Kendü ola 'aklı kâmil gönli bay / Ni'metinden halk toya yıl on iki ay
İli güni saklaya ol yagıdan / Halkı dire olmaya ol tagıdan
Zâlim elinden ala mazlûmları / İrgüre maksûdına mahrûmları
Göz kulak bu halk içinde dinc ola / Cümle yohsul bayıya il künc ola
Ola ol sultân bu dünyâ diregi / Baglana anunla halkun yüregi
Hem ola ol pâsbân uşbu dine / Tâ ki nehy atlanmaya dîn esbine
Ya'ni hakkı bâtıla basdurmaya / Kendü dahı basmaga kasd urmaya
Bekleye dîn ehlini 'adli-y-ile / Besleye yohsulları bezli-y-ile
İşi anun 'adl-ıla ihsân ola / Derdlüler derdine ol dermân ola
İnna'llâhe ye'muru bi'l-'adli ve'l-ihsâni[1314]

[1312] Âşık Paşa, I/1:456-57.
[1313] Âşık Paşa, I/1:460.
[1314] Kur'an-ı Kerim, "Nahl", 16/90.

Çün ola sultânlarun 'adli tamâm / Baylara yohsullara bezli tamâm
Dôstıdur ol kamunun bes mutlaka / Cümle halk üzre çü şefkatla baka
Bay u yohsul maksudın andan bula / Rahmet ola Hak'dan ol cümle kula
Anun-ıla cümle yohsul bayıya / Anun ucundan kamu ni'met yiye
Halk içinde uşbu dôstlık kanda var / Dôstun oldur kim bu dôstlık anda var[1315]

Yukarıdaki beyitler, İslam siyaset düşüncesine dair metinlerin kahir ekseriyetinde padişahın olmazsa olmazı olarak sunulan "adalet"in *Garîbnâme* yazarının kaleminden çıkmış hâlidir. Burada alıntılanarak verilen örneklerin *Garîbnâme*'de Müslüman Türklerin siyaset düşüncesine dair önemli verilerin yer aldığını göstermek için yeterli olduğu kanaatindeyiz.

5.1.1.2. Mes'ûd b. Ahmed'in (Hoca Mes'ûd) *Kelîle ve Dimne* Tercümeleri

Sanskritçeden Pahlevîceye, Pehlevîceden Arapçaya, Arapçadan Farsçaya ve bununla paralel olarak Hindistan'dan Sâsânî, Abbâsî, Gazne ve Timurlu saraylarına ulaşan *Kelîle ve Dimne* Aydınoğulları döneminde Türk diline döndürülerek Anadolu'ya ulaşmıştı. *Süheyl ü Nevbahâr* tercümesindeki bilgilerden hareketle, Beylikler dönemindeki bilinçli Türkçe yazma faaliyetinin kalemlerinden birisi olduğunu müşahede ettiğimiz Mes'ûd b. Ahmed, siyaset ve ahlak yazınının başat eserlerinden birisi olan *Kelîle ve Dimne*'nin de Batı Türkçesi sahasındaki ilk mütercimidir.[1316] O, bu eseri Aydonoğulları beyi Umur Bey'in (ö. 748/1348) isteği üzerine tercüme etmiştir. Eserin Umur Bey'in babası Mehmed Bey (ö.734/1333-34) hayattayken tercüme edildiği düşünülmektedir. Şu hâlde eserin tercüme tarihi 1334 veya daha öncesine gitmektedir.[1317]

[1315] Âşık Paşa, I/1:493-94.

[1316] *Kelile Dimne*'nin bu tercümesinin mukaddimesinde mütercimin kimliği "ben za'îf-i [ü] nahîf du'âcı kul Mes'ûd" ifadelerinden hareketle Kul Mes'ûd olarak tespit edilmiştir. Bk. Zehra Toska, "Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989), 235. Bununla birlikte hiçbir kaynakta "Kul" lakabını taşıyan Mes'ûd adında birisine tesadüf edilmemesi bu kişinin Mes'ûd b. Ahmed (Hoca Mes'ûd) ile aynı kişi olup olamayacağı fikrini gündeme getirmiştir. Bk. Toska, "Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi", 237-42. İlaveten mezkûr nüshada geçen "kul" kelimesinin önünde geldiği "Mes'ûd" adının lâkabı olduğu düşüncesinin de kesinlik arz etmediğine dikkat edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Toska adı geçen kişinin Mes'ûd b. Ahmed ile aynı kişi olması ihtimalinin oldukça kuvvetli olduğu kanaatindedir. Bk. Toska, "Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi", 242. S. Yazar da bu görüşü kabul etmektedir. Bk. Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 855-57. Biz de bu iki kişinin aynı olduğu kanaatini paylaşarak mezkur tercümenin ve *Kelîle ve Dimne*'nin bir süre sonra yapılmış manzum tercümesinin Mes ûd b. Ahmed'e ait olduğunu kabul ediyoruz.

[1317] Toska, "Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi", 237.

Nizâmü'd-dîn Ebu'l-Me'âlî Nasrallah tarafından yapılıp Gazne hükümdarı Behram Şah'a (ö. 552/1152) için Farsçaya tercüme edilen *Kelîle ve Dimne*'ye dayanan bu tercümenin başında padişahlık ve ona itaatin gerekliliği hakkında ayet ve hadis temelinde bilgiler yer alır.[1318] Mes'ûd b. Ahmed bu bölümde padişaha itaatin gerekliliğiyle birlikte, adalet dairesi formülünü de delil göstererek, padişah için adalet ve siyasetin (kanun/cezalandırma) gerekliliğini dile getirir. Daha sonra ise sözü adaletiyle ünlü Nûşirevân'a getirerek *Kelîle ve Dimne*'nin tercüme serüvenini anlattıktan sonra tercümeye başlar.[1319]

Kelîle ve Dimne'nin 14. yüzyıldaki bir diğer tercümesi ise manzum bir şekilde kaleme alınmıştır. Semih Tezcan'ın tespitlerine göre bu tercüme de Mes'ûd b. Ahmed'e aittir.[1320] Tezcan ilgili makalesinde bu manzum tercümenin, Aydınoğlu İsa Bey'in teşvikiyle I. Murad için kaleme alındığına dair birtakım kanıtları da ortaya koymuştur.[1321]

Kelîle ve Dimne'nin Beylikler Döneminde yapılan bu iki tercümesi üzerindeki birtakım muğlaklıklar hâlâ geçerliğini korusa da devlet yöneticileri için önemli bir kaynak olan böyle bir eserin beylerin isteği üzerine Türkçeye tercüme edilmiş olması konumuz açısından çok önemli bir gelişmedir. Manzum tercümenin I. Murad'a sunulduğu kabul edilirse Osmanlı sarayına bu tarikle dahil olan *Kelîle ve Dimne*, Filibeli Ali Çelebi'nin *Hümâyûnnâme* adını verdiği tercümesiyle I. Süleyman'a sunulacak ve bu eser vasıtasıyla ünü günden güne yayılacaktır.

5.1.1.3. Şeyhoğlu Mustafa ve Devlet Yönetimine Müteallik Eserleri

Beylikler döneminde kaleme alınmış devlet yönetimine müteallik eserlerin önemli bir kısmı Şeyhoğlu Mustafa'nın (ö. 1401'den sonra) kaleminden çıkmıştır. Germiyan sarayına yakın, soylu bir aileye mensup olduğunu bildiren[1322] Şeyhoğlu, Süleyman Şah'ın

---

[1318] Bu bilgiler, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nasırî*'nin devlet yönetimine dair olan üçüncü bölümünde (*siyâset-i müdün*) padişahın gerekliliğinin temellendirildiği kısımla örtüşmekle birlikte (Krş. Nasîrüddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, haz. Müctebâ Minovî ve Alirezâ Haydarî (Tahran: Şirket-i Sihâmî, 1977), 247-58; Toska, "Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi", (Metin) 4-6.)mütercimin farklı kaynaklardan aldığı bilgilerle de desteklediği telifî bir kısımdır.

[1319] Toska, "Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi", (Metin) 3-16.

[1320] Tezcan, "Mes'ûd ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler". Ayrıca bk. Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 856-57.

[1321] Tezcan, "Mes'ûd ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler", 70-73.

[1322] "İki başdan benüm aslum uludur/Kamusu devlet ıssı bahtludur
Kamu 'ilm ıssı fâhir begler idi/Ki dîni cânı bigi yigler idi
Selâtin tahtına zîverler idi/Dü 'âlem bahtına üverler idi". Bk. Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*, 246; Ayrıca bk. Sehî Beg, *Heşt Bihişt*, 72.

(ö. 789-1387-88) gözde musahiplerinden olduğunu ve kendisine nişancı ve defterdar olarak hizmet ettiğini nakleder.[1323] Fars dilini iyi derecede bildiği aşikâr olan Şeyhoğlu, bu bilgisini şairlik yeteneğiyle bir araya getirerek kaleme aldığı eserleriyle musahiplik[1324] payesinin hakkını verdiğini söyleyebiliriz. Ne derecede olduğuna dair bir veri olmamakla birlikte Arapça da bildiğini tahmin ettiğimiz Şeyhoğlu Germiyan sarayı erbabından Paşa Ağa b. Hoca Paşa adlı bir saray ehlinin himayesini de görmüş[1325] ve büyük bir ihtimalle onun vasıtasıyla Osmanlı sarayına intisap etmiştir. Dönemin bir başka kudretli şairi olan Ahmedî'nin eserlerinde tenkide[1326]; Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev'inde övgüye mevzu olması,[1327] Şeyhoğlu'nun dönemin edebî muhitinde tanınan bir şahsiyet olduğunu gösteriyor.

Şeyhoğlu Mustafa'nın elde bulunan[1328] dört eserinden *Marzubânnâme, Kâbusnâme* ve *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* doğrudan *Hurşîdnâme* ise dolaylı olarak[1329] devlet yönetimi ile ilgili olup bu eserlerin tamamı bir devlet yöneticisine sunulmak üzere kaleme alınmıştır. Zikredilen ilk üç eser, yöneticiler için yazılan nasihatnamelerin Fars dilindeki üç başat kaynağıdır. Böyle olduğunda Şeyhoğlu Mustafa'nın, mezkûr literatürün kurucu isimlerinin başında yer aldığını söylemek yerinde olacaktır. Bununla birlikte Süleyman Şah'ın bu yöndeki istek ve teşvikleri ile onun bir başka hamisi olan Paşa Ağa'nın da bunda önemli bir etkiye sahip olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Zira bu temelde bir ihtiyaç meselesiydi ve saray ehlinin bu yöndeki ihtiyacını önemli ölçüde karşılayabilmek de Şeyhoğlu'na nasip olmuştu.

[1323] Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*, 142-43.

[1324] Musahiplerin görevleri arasında hükümdarlara tarihten bilgiler, nükteler, latifeler vs. anlatmak ve dahi kitap okumak olduğunu da hatırlayalım.

[1325] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 376-77.

[1326] Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Yaşar Akdoğan ve Nalan Kutsal (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 86-87, 247-48. Ahmedî, *Divân*'ında da Şeyhoğlu'nun yazdıklarının kiminin tercüme kiminin de intihal olduğunu söyler: "Şeyhoglı degülem ki didügüm sözün kamu/Kimisi tercüme ola vü kimi müntahal*"* Bk. Emrah Gülüm, haz., *Ahmedî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Basım)* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2022), 240. Gülüm beytin son kelimesini "müstehel" olarak okumuştur. Biz, bunun "müntahal" olması gerektiği kanaatindeyiz.

[1327] Kızıltaş, "Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Mesnevisi (Tenkitli Metin-Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)", 194.

[1328] Şeyhoğlu'na atfedilen ancak gün yüzüne çıkmamış eserleri için bk. Enfel Doğan, "Şeyhoğlu Sadrüddin ve Kabus-Nâme Tercümesi Üzerine", 48-49, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*.

[1329] Fars kaynaklı bir aşk mesnevisi olan bu eserde kahramanlardan birisi şehzade, yani hükümdar adaydır. Temelde *Şehnâme*'ye dayanan *Hurşidnâme* çift kahramanlı bir aşk mesnevisidir. Eser, konusu ve yazım şekli itibariyle Şeyhoğlu'nun diğer eserlerinden ayrılsa da ana kahramanlarının babalarının devlet başkanı olması ve Hurşîd'e âşık olan Ferahşâd'ın padişah adayı olması münasebetiyle kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak ideal devlet yöneticilerinin özelliklerine dair bilgileri havidir. Eserin konusu için bk. Hüseyin Ayan, "Hurşidnâme'nin İncelenmesi", 34-43, içinde, Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*.

5.1.1.3.1. Marzubânnâme Tercümesi: *Düstûr/Destûr-ı Şâhî*

Marzubânnâme'nin, İran'ın kuzeyinde kalan Tâberistân (Mâzenderân) bölgesinde hüküm süren Şervîn'in oğlu Marzubân tarafından yazıldığı kabul edilir.[1330] Eski Farsçanın bir lehçesi olan Tâberîce asıl nüshası elde bulunmayan eser bu nüshadan geliştirilen iki ayrı nüsha ile varlığını sürdürmüştür. Bunlardan ilki Selçuklu sultanı Rükneddin II. Süleymân Şâh'ın (ö. 600/1203-04) kâtibi ve veziri olan Muhammed b. Gâzî versiyonu olup *Ravzatu'l-Ukûl* adıyla zamanın Farsçasına nakledilmiştir. İkinci versiyon ise muhtemelen 1211-1225 arasında Sa'düddîn-i Varvânî tarafından kaleme alınıp Azerbaycan atabegi Rebîdüddîn'e takdim edilmiştir.[1331]

Mezkûr versiyonlarından kimi değişiklikler olmakla birlikte *Marzubânnâme*'nin ilk bölümü Marzubân'ın hayatı ve yönetimine dairdir. Sonraki sekiz bölüm ise çoğu hayvan masallarından oluşan *Kelîle ve Dimne* tarzı hikâyelerden oluşur. Bu hikâyelerin ana amacı ise hükümdarlara yol göstermek, onlara çeşitli ahlâkî vasıfları kazandırmak ve bunun yanında devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken meseleleri göstermektir.[1332]

Devlet yöneticileri için çok önemli bir eser olarak addedilen *Kelîle ve Dimne* Aydınoğulları sahasında Türk diline aktarılmıştı. Onu ilk defa Türkçeye tercüme ettiğini düşündüğümüz Mes'ûd b. Ahmed de Şeyhoğlu'nun okuduğu isimler arasındaydı.[1333] Şeyhoğlu'nun verdiği bilgilerden ve anladığımıza göre o, Hoca Mes'ûd'un bu tercümesinden de haberdardı. Bununla birlikte, benzer bir kaynak olan *Marzubânnâme* de bu alanın önemli bir diğer kaynağıydı.

Eldeki bilgilere göre Şeyhoğlu Mustafa'nın Türkçeye tercüme ettiği ilk eser *Marzubânnâm*e'dir.[1334] Eseri Süleymân Şâh'ın emri üzerine Türk diline aktaran

---

[1330] Yazarın künyesi kimi kaynaklarda Marzubân b. Rüstem diye de geçer. Ancak daha baskın olan görüş onun Şervîn'in oğlu olduğudur. Bu konudaki görüşler için bk. Muhammed Rûşen "Pîşgoftâr-ı Musahhih", 22-24, içinde, Sa'düddîn Varvânî, *Marzubânnâme*, 3. bs, haz. Muhammed Rûşen (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1988).

[1331] Rûşen, "Pîşgoftâr-ı Musahhih", 13-22, içinde, Varvânî. Ayrıca bk. Rıza Kurtuluş, "Merzübânnâme", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29:257-58.

[1332] Varvânî, *Marzubânnâme*.

[1333] Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ*'da şiirlerinden en çok istifade ettiği isim Hoca Mes'ûd'dur. Bunlardan bazıları için bk. Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 215, 226, 253. Şeyhoğlu, *Kâbusnâme* tercümesinde de Hoca Mes'ûd'un şiirlerine yer vermiştir. Bk. Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*, 115, 125, 126, 129, 187.

[1334] Şeyhoğlu, Kâbusnâme tercümesinin mukaddimesinde Marzubânnâme tercümesini bitirdikten sonra Süleymân Şâh'ın Kâbusnâme'nin de tercüme edilmesini emrettiğini aktarır: "*Çün Marzubânnâme tercümesinden fâriğ olduk begler begi cömerdlik kânı kerem ma'âdini'adl çerâğı ihsân bâğı yohsul yüregi yağı Germiyânlar sultânı […] Muhammed Bey oğlı Süleymân* […] *şöyle işâret kıldı ki Kâbusnâme dahı tercüme olına."* Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*, 83-84.

Şeyhoğlu'nun bu tercümesinin beş nüshası olduğu bilinmektedir.[1335] Şeyhoğlu, *Düstûr/Destur-ı Şâhî* adını verdiği[1336] bu tercümesinin girişinde eserle ilgili dikkate değer bilgiler verir:

> *Bu kitâb yazılmağa sebeb oldur kim tevârîh kitâbların mütâla'a kılurken bir lâtîf kitâb gördüm. 'İbâreti yavlak derin ve hikâyetleri tolu hikmet ve meselleri hep 'ibret ve anı okumakdan pâdişâhlara çok fâyide ve uslulara anı bilmekde çok kerâmet var. Zîrâ vilâyete beg olmak genezdür ammâ şaklamağı sarbdur ve niteki tevbe kılmak genezdür ve şaklamak sarbdur.* […] *Padişah-ı 'âlem kendü kereminden namaz kılmağı ve oruc tutmağı nice ögretdiyse pâdişâhlık kılmağı dahı şöyle ögretdi: "İnnallâhe ye'muru bil 'adli ve'l-ihsâni ve îtâi zîl kurbâ ve yenhâ 'ani'l-fahşâi ve'l-münkeri ve'l-bağyi ye'izukum le'allekum tezekkerûn."*[1337] *Ve dahı çok âyetler ve çok hadîsler cihânı tutmakda gelüp-durur.* […]
>
> *Pes bir kişi Kur'ân ma'nâların ve ḥadîs hükmün bilmeye ve geçmiş halîfeler ve 'âdil pâdişâhlar kânûnından haberi olmaya ol kişiye il vilâyet dutmak genez olmaya ve ol nesneler ki vilâyete bâkî kalmaga 'ömür ve devlet öküş olmağa sebebdür dinlenüz bu kitabda bildürüp-dururuz. Lâtîf 'ibâret ve muvâfık mesel ile safâsuz dürr ü mercan-ıla dirilüp-durur.*
>
> *Pârsî kitâblardan* [ki] *pâdişâhlar içün idüp-dururlar bu kitâbdan yeg kitâb görmedüm. Her çend ki Kelîle meşhûr u mukaddemdür lîkin hikmet ve fâyide bunda artukdur. Ammâ 'ibâreti derin, degme kişi andan fâyide dutmaz. Pes za'îf revâ görmedüm ki bu nâzenîn fayidelerden bu zemân pâdişâhları mahrûm kala. Ol müşkil lügatdan Türkî diline nakl eyledüm ki fâyidesi dükeline irişe ve hem bizüm pâdişâhımuzun lâtîf zihnine müstakîm ü muvâfık gelüp anun ögidi birle 'amel eyleye tā kendü memleket ü devleti artmağına sebep ola ve eyü adı bu kitâb ile bâkî kala ve rûzigâr ehlinün gözleri bu kitabun kudsi birle aydın ola.* […] *Begler begi ve erenler yigi, ehli ulu ve nesebi aru ve dîn kürki ve şerî'at börki, za'îfler şığıncağı 'âlimler ağırlayıcı garîbler güvenci gerdenkeşler boynın bürici, ḥarâmîler kırıcı yalınuzlar yoldaşı âdem dîvlerin zebûn kılan âsafü'z-zemân el-mü'eyyedi min-'indü'r-rahmân Mehemmed Beg oğlı Süleyman Beg…*[1338]

[1335] Bu beş nüshadan Warşova nüshasının II. Dünya Savaşı sırasında yandığı bilinmektedir. Bk.Marzubân bin Rüstem, *Marzubân-nâme Tercümesi (Destûr-ı Şâhî)*, haz. Zeynep Korkmaz, çev. Şeyhoğlu Sadre'd-dîn Mustafa (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 50-53. Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, *Kitâb-ı Düstûr-ı Şâhî fî Hikâyet-i Pâdişâhî (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*, 27.

[1336] Korkmaz, eserin Berlin nüshasındaki "ve bu kitâbın adın Destûr-ı Şâhî koduk" şeklinde transkribe edilen cümleden hareketle eserin adı *Destûr-ı Şâhî* olarak belirlemiştir. Marzubân bin Rüstem, *Marzubân-nâme Tercümesi (Destûr-ı Şâhî)*, 42. Duran ise Kazan nüshasının 1b yaprağında harekeli bir şekilde yazılmış kitap adını delil göstererek kitabın adını Düstûr-ı Şâhî olarak kaydetmiştir. Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, *Kitâb-ı Düstûr-ı Şâhî fî Hikâyet-i Pâdişâhî (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*, 27. Duran bu harekelemenin mütercim tarafından yapıldığını iddia etse de bu asılsızdır. Zira eserin başlığının mütercim tarafından yazıldığına dair bir delil yoktur. Bununla birlikte "destur" ile "düstûr" kelimelerinin birbirine yakın anlamı bu konuda kesin bir hüküm vermeyi zorlaştırıyor.

[1337] Kur'an-ı Kerim, "Nahl", 16/90.

[1338] Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, *Kitâb-ı Düstûr-ı Şâhî fî Hikâyet-i Pâdişâhî (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*, 98-103.

Şeyhoğlu'nun mukaddimede verdiği bu bilgilere göre; *Marzubânnâme* padişahlar için çok faydalı bir kaynaktır. Zira vilayete bey olmak kolaydır; ama beylik makamını muhafaza etmek zordur. Namaz kılmayı ve oruç tutmayı öğreten Allah, padişahlık kılmayı da aynı şekilde öğretmiştir.[1339] Eğer bir kişi Kur'ân'ın manalarını ve hadislerin hükümlerini bilmezse, geçmiş halifeler ve âdil hükümdarların kânunlarından (yönetim kaidelerinden) haberi olmazsa onun için memleketi zapt etmek hiç kolay olmaz. Memlekette kalıcı olmak, ömrünü ve devletini arttırmaya sebep olan o şeyler bu kitapta yer almaktadır.

Mütercim, Fars dilinde padişahlar için yazılan kitaplar arasında bundan daha iyisini görmediğini söyler. Ona göre; *Kelîle ve Dimne* her ne kadar bundan daha eski ve daha meşhur ise de hikmet ve fayda *Marzubânnâme*'de daha fazladır. Ancak, ibareti derin olduğu için[1340] çoğu kimse bu kitaptan istifade edemez. Şeyhoğlu'nun gönlü zamanın padişahlarının bu kitabın faydalarından mahrum kalmasına el vermediği için onu Türkçeye tercüme (*nakl*) etmeye karar verir ki faydası herkese ulaşsın. Özellikle de zamanın padişahı Süleyman Şâh'a. Böylece Eğer Süleyman Şah bu kitabın öğüdüyle amel ederse memleketi genişleyip devleti artar, iyi adı bu kitap ile baki kalır.

Şeyhoğlu Mustafa'nın burada verdiği bilgiler konumuz açısından çok kıymetlidir. Bu mukaddime, devlet yöneticilerini muhatap alan nasihatnamelerin (nasîhatü'l-mülûk, nesdîhatü'l-vüzerâ vb.) neden kaleme alındığı, ne türden bilgileri havi olduğu, ne işe yaradığı sorularının hepsine cevap verir. Mezkûr literatürün *Kelîle ve Dimne*'den sonra ikinci örneği olan *Marzubânnâme* tercümesinde verilen bu bilgiler, devlet yöneticilerinin, bilhassa padişahların, yönetim işinin hakkından gelmek, bey/padişah oldukları memleketi koruyup hükümlerini idame ettirmek için ihtiyacı olan pratik bilgileri karşılama yollarından birisini açıkça ortaya koyuyor. Nitekim hem *Kelîle ve Dimne*'nin mezkûr iki tercümesi hem *Marzubânnâme* hem de aşağıda değinilecek *Kâbusnâme* beylerin/padişahların isteği üzerine veya oluruyla tercüme edilmiş ve onların istifadesine sunulmuştur.

Bir başka önemli nokta mezkûr literatürün kaynakları hakkında hasıl edilebilecek bilgilerdir. Şeyhoğlu'nun cümlelerinden anlıyoruz ki padişahların/beylerin tahtlarını

[1339] Bu meyanda Nahl Suresinin 90. ayetini zikreden Şeyhoğlu, bu konuya müteallik başka ayet ve hadisler olduğuna da işaret eder.
[1340] Bu ifadeler "Farsça olduğu için" şeklinde de değerlendirilebilir. Mütercim muhtemelen muhatapların Farsça bilmediklerini doğrudan söylemek yerine tercüme sebebini kaynak eserin derinliğine bağlar.

korumak ve hükümlerini devam ettirebilmek için bu işin nasıl hakkıyla yapılması gerektiğini bilmeleri şarttır. Bu şartı sağlamak için de öncelikle dinî delillere başvurulmalıdır. Nitekim Allah oruç ve namazı öğrettiği gibi padişahlık kılmayı da öğretmiştir. Kur'ân'ın peşinden gelen ikinci kaynak tabii olarak hadislerdir. Hadislerden sonraki kaynaklar ise halifelerin ve âdil padişahların uygulamalarıdır. Nitekim bu literatürün örneklerinin birçoğunda ayet ve hadis temelinde verilen delillerin ardından halifelerin uygulamaları ve geçmiş dönem padişahlarının ahlakına, âdâbına, tedbîrine dair olaylar hikâye edilir. Eserlerin bu bölümleri de tarih kitaplarıyla örtüştüğünden olsa gerek Şeyhoğlu da *Marzubânnâme*'yi tevârîh (tarih kitapları) arasında bulmuştur.

Şeyhoğlu'nun bu tercümesi *Marzubânnâme*'nin İbn Arabşah (ö. 854/1449-50) tarafından Arapçaya tercümesinin de ana kaynağı olmuştur. *Fâkihetü'l-Hulefâ ve Müfâkehetü'z-Zürefâ* adı verilen bu eser zamanın Memlük sultanı Seyfüddîn Çakmak'a (ö. 857/1452-53) ithaf edilmiştir.[1341] Çelebi Sultan Mehmed zamanında Edirne'deki Osmanlı sarayında da sır kâtibi ve mezkûr padişahın şehzadelerinin hocalığı görevlerinde bulunmuş olan[1342] ve tarihçilik yönüyle öne çıkan İbn Arabşah'ın mezkûr eseri, hem Şeyhoğlu'nun tercümesinin yaygınlığına hem de yeni yeni oluşmaya başlayan Türkçe nasihat literatürünün, kaynak alınma yoluyla, farklı coğrafyalara intikal ettiğine işaret eder.

Şeyhoğlu'nun *Marzubânnâme* tercümesi 16. yüzyılda I. Süleyman adına yazılan *Düstûru'l-Mülk Vezîrü'l-Melik* adlı eserin de kaynağı olmuştur. Hatime bölümünde kendisini müellif ve mütercim olarak niteleyen Kadı Fazlullah tarafından[1343] yazılan bu eser, Şeyhoğlu'nun tercümesinin büyük oranda benzeri olması hasebiyle intihal olarak kabul edilmektedir.[1344]

Marzubânnâme'nin orijinal dilinden Türkçeye ikinci tercümesi ise 18. yüzyılda yapılmıştır. Veziriazam Koca Ragıp Paşa'nın mühürdarlığını yapan Urfalı Nüzhet Ömer Efendi (ö. 1192-1787-88?) tarafından *Cevâhirü'l-Hikem fî Tehzîbi Ahlâki'l-Ümem* adıyla

---

[1341] Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah, Şehâbeddin", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19:315. İbn Arabşah'ın bu eserinin Dukaginzâde Osman Bey tarafından Türkçeye kısmi bir tercümesi de vardır. 16. Yüzyılda yaşamış ve müderrislik ve kadılık yapmış olan mütercimin bu eseri üzerine bir doktora tezi hazırlanmıştır. Bk. Murat Hasanoğlu, "Terceme-i Fâkihetü'l-Hulefâ (Murâd-Bahş-ı Edânî vü E'âlî) İnceleme-Metin-Dizin" (Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021).

[1342] Yuvalı, "İbn Arabşah, Şehâbeddin", 314.

[1343] Ahmet Altay, "Düstûrü'l-Mülk Vezîrü'l-Melik" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 205.

[1344] Ahmet Altay, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Bir İntihal Örneği: Düstûrü'l-Mülk Vezîrü'l-Melik ile Şeyhoğlu'nun Marzûban-name Tercümesi Arasındaki Olağan Dışı Benzerliğin Analizi", *Turkish Studies* 6, sy 2 (2011): 177-86.

kaleme alınan bu tercüme mezkûr vezire sunulmuştur. Râgıp Paşa tarafından beğenilen tercümenin bir süre sonra unutulma belasına duçar olduğunu belirten mütercim, bir süre sonra bu tercümesini sanatlı nesirle yeniden kaleme almıştır.[1345]

5.1.1.3.2. *Kâbusnâme* Tercümesi

Süleyman Şâh, *Marzubânnâme* tercümesini tamamlayıp kendisine sunan Şeyhoğlu'ndan *Kabusnâme*'nin de tercüme edilmesini ister. Bunun üzerine Şeyhoğlu bu kitabı tercüme etmeye koyulur. Şeyhoğlu, 1380-87 yılları arasında kaleme alındığı tespit edilen[1346] bu eserde kelimesi kelimesine değil, serbest[1347] bir tercümeyi tercih ettiğini ifade eder:

> "*Çün Marzubânnâme tercümesinden fâriğ olduk begler begi cömerdlik kânı kerem ma'âdini'adl çerâğı ihsân bâğı yohsul yüregi yağı Germiyânlar sultânı* […] *Muhammed Bey oğlı Süleymân* […] *şöyle işâret kıldı ki Kâbusnâme dahı tercüme olına tâ anun eyi adı cihân yüzinde tâze ola. Ümîddür ki Hak Te'âlâ genez ve müyesser kıla. Lâzım degildür ki bir bir lafz tercüme olına; belki andaki sözi hoş söyleyeler.*[1348]

Yazarı tarafından "nasîhatnâme" olarak tavsîf edilen ve daha sonra *Kâbusnâme* adıyla şöhret bulan bu eserde Keykâvus, oğlu ve halefi Gîlân Şâh'a memleketi nasıl idare edeceğini anlatır. Bu eser, memleket idaresi konusunda hasıl edilmesi gereken pratik bilgiler noktasında *Kelîle ve Dimne* ve *Marzubânnâme* ile ortaklaşmakla birlikte, kullandığı malzeme ve konu genişliği açısından onlardan ayrılır. *Kâbusnâme*'de Keykâvûs'un bizzat yaşadığı veya çeşitli kaynaklardan aktardığı hikâyelerin kahramanları çoğu zaman peygamberler, filozoflar, râşid halifeler ve Nûşirevân, Sultan Mahmûd (Gazneli), Sultan Mes'ûd ve Büzürcmihr gibi devlet yöneticileridir. İlaveten, *Kâbusnâme*'de saray âdâbına dair de muhtelif bilgiler de önemli bir yer tutmaktadır. Bunları göz önünde bulundurduğumuzda *Kelîle ve Dimne* ve *Marzubânnâme*'den sonra böyle bir eserin tercümesinin talep edilmesi daha anlaşılır hâle gelmektedir. Nitekim

[1345] Ramazan Duran, "Nüzhet Efendi Cevâhirü'l-Hikem (İnceleme-Tenkitli Metin)" (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2014), 223-25.
[1346] Enfel Doğan, "Şeyhoğlu Sadrüddin ve Kabus-nâme Tercümesi Üzerine", 37, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*.
[1347] Şeyhoğlu, Kenzü'l-Kübrâ'da da yaptığı gibi tercüme ettiği kısımları kimi zaman kendisinin, kimi zamana adını vermediği şairlerin kimi zaman da Hoca Mes'ûd gibi adını zikrettiği şairlerin şiirleriyle sağlam ve renkli hâle getirmektedir. Bk. Doğan, "Şeyhoğlu Sadrüddin ve Kabus-nâme Tercümesi Üzerine", 42-46, içinde, Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*.
[1348] Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr, *Kâbûs-Nâme*, 83-84.

eserin Şeyhoğlu'nun tercüme tarihine yakın bir zamanda yapılmış ikinci bir tercümesi daha vardır.[1349]

5.1.2. Germiyan'dan Osmanlı'ya: *Kenzü'l-Küberâ* ve *Mehekkü'l-Ulemâ*

1401 yılında tamamlandığını bildiğimiz *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ,* devlet yöneticilerine nasihat literatürünün Osmanlı sahasındaki ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Çağdaş araştırmacıların bir kısmının telif[1350] veya telifî tercüme[1351] olarak niteledikleri bu eser, Kübreviye tarikatı şeyhlerinden Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde'i ile'l-me'âd* adlı Farsça kitabının devlet yönetimi ve yöneticilerine dair olan beşinci bölümünün ilk dört faslının, mütercimin müellifçe hareket ettiği kimi tercüme tasarruflarıyla, Türkçeye aktarılmış hâlidir.[1352] Tarihî olarak Germiyanoğulları beyliğinin dağılması ile Osmanoğulları beyliğinin bu ve bunun gibi birçok beyliği bünyesine katarak devletleşmesinin başlangıç devresi arasında kalan eser, Şeyhoğlu'nun elde bulunan son kitabıdır.

Şeyhoğlu'nun bu eser vasıtasıyla siyaset düşüncesine dair aktardıklarının neredeyse tamamı aslında *Mirsâd*'ın ilgili bölümlerinin Türkçesidir. Onun eserinin bugünkü anlamıyla telifî yönü Râzî'nin eserinden çoğu zaman birebir tercüme olarak aktardığı

[1349] Başı ve sonu eksik olup mütercimi belirsiz olan bu tercümenin eldeki nüshasının filigranlarından hareketle 1370-1386 yılları arasında kaleme alındığı düşünülmektedir. Eski Oğuz Türkçesi ile kaleme alınan bu iki tercümenin kaleme alındıkları coğrafyalar hakkında bir iz olmamakla birlikte, birbirine çok uzak olmayan zamanlarda yapılmış olmaları muhtemeldir. Bk. Eleazar Birnbaum, *The Book of Advice by King Kay Kā'us ibni Iskander The Earliest Old Ottoman Turkish Version of His Kābūsnāme*, ed. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin (Cambridge, Harvard University Press, 1981). Eserin bu neşrine üzerinde bir yüksek lisans tezi de hazırlanmıştır: Aysel Güneş, "Kâbusnâme'nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş - Metin - Dizin)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi, 2001). Doğan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılan Kabus-nâme Çevirileri Üzerine", 41.

[1350] Coşkun Yılmaz, "Siyasetname (Osmanlı Dönemi)", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37:306.

[1351] *Kenzü'l-Küberâ*'yı neşreden Yavuz, Şeyhoğlu'nun esere yapmış olduğu manzum eklemeleri ve Şeyhoğlu'nun kendi zamanı hakkında verdiği bilgileri delil göstererek eserin, iskeletini Râzî'den aldığını; ancak, yazarın Germiyan ve Osmanlı sarayında kazandığı tecrübeleri ile onu genişletip zenginleştirdiğini söyleyerek eserin telifî bir tercüme olarak kabul edilebileceğini savunur. Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 32. Bununla birlikte, Şeyhoğlu zamanı ile ilgili bilgileri eserin mukaddimesinde vermiş, ana metinde sadece bir yerde zamanın padişahı için kısa bir övgü ve duaya yer vermiştir. Eseri zenginleştiren manzumelerin önemi de inkâr edilemeyecek olmakla birlikte bunların eseri telifî olarak nitelendirecek bir fikrî katkı sağladığını söylemek mümkün değil. Bu itibarla *Kenzü'l-Küberâ*'nın, mezkûr tasarrufları da göz ardı etmemek kaydıyla, *Mirsâdü'l-İbâd*'ın Türk diline ilk kısmî tercümesi olarak kabul etmenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Bu kanaatimizi kuvvetlendiren bir değerlendirme için bk. Özgür Kavak, "Giriş", 30, içinde, Kasım b. Mahmud Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*, haz. Özgür Kavak, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019).

[1352] Eseri tercüme olarak değerlendiren araştırmacılar için bk. Orhan Şaik Gökyay, "Kenzü'l-küberâ ve Mahakkü'l-ulemâ", *Çevren* 4, sy 9 (1976): 49; Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*, 7; M. Çetin Varlık, "Şeyh-oğlu'nun Kenzü'l-küberâ ve Mehakku'l-ulemâ adlı tercüme eseri", 2 (1979): 544-47; Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, 44.

düşünceleri kendisine veya başka şairlere ait manzumelerle teyit etmesidir. Bir başka ifadeyle; Şeyhoğlu mana güzeline Rûmîyâne libâs giydirmekle kalmaz; aynı zamanda o libâsı Rûmiyâne işlemelerle sağlamlaştırır, güzelleştirir ve Rûmîyâne bilenlere telif eder/yaklaştırır. O, "Garaz hûbun cemâlidür kemâli / Gerek Türkî tonansun gerek Moğolî" diyerek asıl olan şeyin mana olduğunu ifade etse de eserde -en azından elimizdeki nüshada- Râzî'yi yahut *Mirsâd*'ı anmaz. Hatta mukaddimede belirttiği üzere kendisine ait olmayan şiirleri sahiplerinin adıyla zikrettiğini[1353] belirten yazar, aynı açıklığı ana kaynağı için göstermez.[1354] Bu sebeple, Şeyhoğlu'nun eser üzerindeki tasarruflarını da göz ardı etmemek kaydıyla, *Kenzü'l-Küberâ*'yı *Mirsâd*'ın devlet yönetimine dair olan beşinci bölümünün ilk dört faslının tercümesi olarak değerlendirmek gerekiyor.[1355]

Marzubânnâme ve *Kâbusnâme*'yi Süleymân Şâh'a, *Hurşîdnâme*'yi ise Süleyman Şah'a niyetle başladığı hâlde onun vefatı dolayısıyla Yıldırım Bâyezid'e ithaf eden yazar, son eseri olan *Kenzü'l-Küberâ*'yı bu iki kişinin de hizmetinde bulunmuş olan Paşa Ağa b. Hoca Paşa adına yazmıştır.[1356] Eser hakkında mukaddime ve hatime bölümlerinde bilgi veren yazar eseri kaleme alma amacını doğrudan belirtmez. Bununla birlikte, mukaddimede tefekkür ederek geçmiş din büyükleri ve evliyanın marifete dair birikimini (*hâssa ve 'âriyeti*) Türk dilince yazdığını ve bunu yaparken âyet ve hadislerin yanında

---

[1353] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 202.

[1354] Şeyhoğlu, az da olsa, *Mirsâd*'da yer alan kimi şiirleri de tercüme etmiştir. Örnek için bk. Necm-i Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 10. bs, haz. Muhammed Emin Riyâhî (Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 2004), 413; Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 209. Manen tercüme ve şerh ettiği başka örnekler için bk. Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 441; Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 266, 267-68.

[1355] "Türkçe yazma" faaliyetinin neşv ü nema bulmaya başladığı Beylikler Döneminden itibaren eser kaleme alan yazarların zihinlerindeki "telif" ve "tercüme" algısının bizim bugünkü algımızdan farklı olduğu çok açıktır. Bu sebeple burada "tercüme" kavramının "çeviri" anlamında kullanılmadığını belirtmeliyiz. Ancak, konumuz gereği daha geniş açıklamalar yapamayacağımız için hem bu eser özelinde hem de genel olarak telif-tercüme hakkında detaylı bilgi için şu kaynalar önerilebilir: Zehra Toska, "İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntem/ler Ne Olmalıdır?", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, sy 14 (2000): 291-306; Saliha Paker, "Tercüme ve Nazire olarak Çeviri: Kültüre Bağlı Kavramlar", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları (Cem Dilçin Armağanı)*, sy 33/2 (2009): 89-110; Cemal Demircioğlu, "Osmanlı Çeviri Tarihi Araştırmaları Açısından 'Terceme' ve "Çeviri Kavramlarını Yeniden Düşünmek", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları), Cem Dilçin Armağanı* 33, sy 1 (2009): 159-77; Sadık Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 2011), 214-61; Sadık Yazar, "Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 60, sy 1 (2020): 153-78; Özgür Kavak, "Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy 64 (2023): 6-9; Özgür Kavak, "Giriş", 28-30, içinde, Kasım b. Mahmud Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'lmrîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*, haz. Özgür Kavak, 2. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019).

[1356] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 375-77.

şiirlere de yer verdiğini belirtir. Sonrasında ise yaşadığı zamanda tespit ettiği sıkıntıları aktarır. Ona göre; din büyükleri göçüp âdiler ve reziller her yeri doldurmuş, hâkimlerin susması şeriatı zayıflatmış, padişahların zulmü İslam beldelerinin harap olmasına neden olmuş ve bununla birlikte tasavvufun şeriatten sonraki aşamaları olan tarikat, ma'rifet ve hakikat da karanlıkta kalmıştır. Şeyhoğlu mensur bir şekilde ifade ettiği bu düşüncelerini nazımla tekit ettiği beyitlerde ise beylerin kendi re'ylerinden şeriatler/kanunlar türetmesiyle asıl şeriatın ortadan kalktığını, ulemanın ise haset ipiyle kendi nefislerinin peşinden gittiğini, başların ayak, ayakların ise baş olduğunu söyler.[1357]

Şeyhoğlu, hatime bölümünde ise bu eserde muhtelif taifeler ve onların meslekleri hakkında bilgiler aktardığını söyler. Bu bilgiler içerisinde onların genel durumu, ne için var oldukları, neler yapmaları gerektiği, hangi yolla yapmaları gerektiği, nelerden kaçınmalarını ve nelere yaklaşmaları gerektiği yer alır. Bu eser zahirine ve batınına dikkat edilerek okunur ve okutulursa genç-yaşlı, kadın-erkek herkes için *iki cihânun ber-hurdarlığın*a vesile olacağını söyleyen[1358] Şeyhoğlu, bunun ardından şunları kaydeder:

> *Şöyle ki eger kimse ki bu şart-ıla -ki zikr olundı- okıyalar tamâmet saltanat âdâbın ve memleket hisâbın ve vezâret ü erkân-ı devlet erkânın ve 'ulemâ'-i zâhir u 'ulemâ'-i bâtın tarikin ve meşâyıh sırların ve mev'ize fâyidelerin ve cemî' igri ve toğrıyı ve hakkı ve nâ-hâkkı hakâyık-ıla ve dakâyık-ıla ma'lûm ide.*[1359]

Bu bilgilere ek olarak eserin muhtevası da göz önünde bulundurulduğunda *Kenzü'l-Küberâ'*nın asıl muhatabının padişah, vezir ve bunlara nispetle daha az oranda diğer devlet yöneticileri ve birtakım meslek erbabı olduğu açığa çıkar. Bu bağlamda *Kenzü'l-Küberâ*'nın, başta padişah ve vezir olmak üzere mezkûr kişilerin işlerini hakkıyla yapabilmeleri için yol gösterici bir nasihat kitabı olduğunu söylemek mümkündür. Şeyhoğlu'nun mukaddime bölümünde yer verdiği aksaklıkları ise, devlet yöneticilerinin dikkatinin çekilmek istendiği bir alan olarak değerlendirmek mümkündür. Bu doğrultuda Şeyhoğlu'nun tercüme kaynağının oldukça kullanışlı olduğunu söyleyebiliriz.

Kenzü'l-Küberâ, Allah'a hamd ü sena ve Hz. Muhammed övgüsünden sonra eser ve yaşanılan zaman hakkında bilgiler içeren kısa bir mukaddime bölümü[1360] ve yine esere

[1357] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 201-3.
[1358] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 372-74.
[1359] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 374.
[1360] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 199-204.

dair bazı bilgiler ve dileklerle birlikte ithaf bilgisinin de yer aldığı hatime bölümünden[1361] başka "bâb" olarak nitelenen dört ana bölümden meydana gelir.

Eserin "Pâdişâhlar, melikler ve begler gidişinde"[1362] adını taşıyan birinci babı Sa'd Suresinin 26. ayeti[1363] üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda İslam siyaset düşüncesi literatürünün önemli bir kısmında, özellikle nasihatnamelerde, hükümdarları tavsif eden "Allah'ın yeryüzündeki halifesi/gölgesi (zıllullah)" sıfatı, bu sıfatın geçtiği hadisle birlikte sunularak İslam hükümdarının yeri Kur'an ve hadis temelinde teyit edilir. Akabinde Allah'ın din sultanlarına[1364] on hüküm ispat ettiği söylenir ve bu hükümler mezkûr ayet temelinde tek tek açıklanır. Daha sonra padişahlık/halifelik ilminin mahiyeti, adalet, emniyet, siyaset(cezalandırma), nefsin hevasına uymama, tevazu, cömertlik, hilm, 'afv, himmet, gibi ahlâk-ı hamîdeden olan sıfatlarla mevsuf olmak, yani, Tanrı'nın ahlâkıyla ahlaklanmak nasihat edilir:

> *Çün sana Tangrı gölgesi didiler / Tangrı huyuyla huylan ey sultân*
> *Yohsa ger Hak hilâfını dutasın / Olasın belki sâye-i şeytân*[1365]

Bölümün sonunda da mezkûr ayetin sonuna uygun olarak adaletli olmak gerektiği ve dünyanın geçip ahiretin geleceği hatırlatılır. Şeyhoğlu, *Mirsâd*'dan aktardığı bu düşüncelerin sonuna benzer şeyleri anlatan yirmi beyitlik bir manzume ekleyerek bölümü sonlandırır.[1366]

İkinci bapta, "pâdişâhlar sîretlerinde ve hâletlerinde ki her tayife-y-ile ne resme mu'âmele itmek gerek ve cemî' halka nicesi şefkat göstermek gerek"tiği açıklanır.[1367] Bu bapta padişahın üç hâli ele alınır ve bu haller Nahl Suresinin 90. ayeti[1368] temelinde adalet, ihsan, yakınlara karşı cömert olma, hayasızlık, kötülük ve zorbalık kavramları etrafında işlenir. Bu hâllerden birincisi padişahın kendi nefsiyle olan hâli; ikincisi raiyye ile arasındaki hâli; üçüncü ise Tanrı ile arasındaki hâlidir. Bu bölümde padişahın devlet

---

[1361] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 372-77.
[1362] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 205-44.
[1363] "Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır." Kur'an-ı Kerim, "Sâd", 38/26.
[1364] Kaynak metinde sultanlık din ve dünya sultanlığı diye ikiye ayrılıp her ikisi hakkında da bilgi verilirken Şeyhoğlu sadece din sultanlığını alarak ihtisar yoluna gitmiştir. Krş. Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 412; Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 209.
[1365] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 241.
[1366] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 243-44.
[1367] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 245-305.
[1368] "Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayasızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor." Kur'an-ı Kerim, "Nahl", 16/90.

erbabı ile olan ilişkisi de söz konusu edilmiş olup burada daha ziyade padişahın vezir ile olan ilişkisi ve vezirin nasıl olması gerektiği hakkında bilgiler aktarılmıştır.[1369]

Eserin "vezîrlerün ve kalem ehlinün ve nâyiblerün revişin"i beyan eden üçüncü babının[1370] neredeyse tamamı, *Mirsâd*'da olduğu gibi, vezirlere ayrılmıştır. 16 varak olan bu babın yaklaşık bir sayfaya tekabül eden kısmında ise adı geçen meslek erbabına işlerini hakkıyla yapmaları ve kendilerini bu bapta zikredilen iyi hasletler ile bezemeleri öğütlenmiştir.[1371] Bu bölümde aralara serpiştirilen manzumelerin dışında kalan satırların tamamı *Mirsâd*'ın ilgili babının bire bir tercümesinden ibarettir.[1372]

"'Ulemâ revişinde müftîlerden ve kâdîlardan ve vâ'izlerden" bahsedilen dördüncü bapta da önceki baplardaki yol tutulmuş ve kaynak metinde aktarılan bilgiler kimi manzumelerle teyit edilerek mezkûr meslekler ve onlara salik olanlar hakkında genel bilgiler aktarılmıştır.[1373]

Kenzü'l-Küberâ'nın şu an için elde tek nüshası vardır. Bu nüsha önceleri Fuat Köprülü'nün özel kütüphanesinde iken sonradan Yapı Kredi Sermer Çifter Kütüphanesine nakledilmiştir.[1374] Eserin yazıldığı zamanda kendisine ithaf edilen kişi tarafından kabul edilip edilmediğine veya başka kişiler tarafından okunduğuna dair bir bilgiye ulaşamadık. Şeyhoğlu hakkında bilgi veren birincil kaynaklarda da onun bu eserine dair bir ize rastlamıyoruz. Yazıldığı zamandan kısa bir süre sonra birçok dile ve bununla paralel olarak geniş bir coğrafyaya aktarılan, 15. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere Osmanlı'da tanınacak ve çokça okunacak bir metni adını veya müellifini anmadan tamamıyla kendisine mal etme çabasının fark edilmiş olması, Şeyhoğlu'nun bu eserinin yaygınlaşmamış olmasının nedeni ya da nedenlerinden birisi olabilir.

[1369] *Kenzü'l-Küberâ*'nın bu babında vezirlik ile ilgili kısımlarda bir kopukluk söz konusudur. Kaynak metinde padişahın bedendeki kalbe teşbih edildiği bahsin peşinden vezirin de bu kalbin, yani padişahın aklı mesabesinde olduğu söylenir. Bk. Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 450. *Kenzü'l-Küberâ*'da ise vezirin akla teşbih edildiği kısım (52b-53a/276-278) padişahın kalbe teşbih edildiği kısımdan önce gelmiş ve eserin 52a-53b varağı arasında yer almıştır. Oysa bu bölümün *Kenzü'l-Küberâ*'da "Fasl" başlığıyla yer alan kısımda (58b-70a/286-303) yer alması gerekir. Öte yandan, metne verilen varak numaralarına göre 60a (s. 289), "vezîr lâyığ ve yaraşığ ola gerek ki" ifadesiyle bitmekte, 60b ise bir şiirle başlamaktadır. Ancak, bu ifadelerden sonra "anı muvakkar ve muhterem dutalar" ifadeleriyle başlayan 56b varağı gelmelidir. Bu durum, başta müsvedde hâlinde olan eserin [Yazmanın durumu hakkında bilgi için bk. Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*.] tebyizi veya istinsah sürecinden kaynaklanıyor olabileceği gibi başta dağınık bir hâlde olan yegâne yazmanın birleştirilmesi sırasında da meydana gelmiş olabilir. Her hâlükârda metnin bu babı okunurken kaynak metinle mukayese yapılmalı ve bu karışıklıktan kaynaklı kopukluğun önüne geçilmesi gerekmektedir.

[1370] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 305-29.

[1371] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 328-29.

[1372] Krş. Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 305-29; Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, 465-80.

[1373] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 331-77.

[1374] Hüseyin Ayan, "Şeyhoğlu'nun Hayatı ve Edebî Kişiliği", 16, içinde, Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*. Bk. Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mihekkü'l-Ulemâ* (Yapı Kredi Araştırma Kütüphanesi, Sermer Çifter, 043780).

Şeyhoğlu'nun "serbest tercüme" olarak nitelendirilmesi yerinde olan bu eseri, İslam siyaset düşüncesinin bir devamı olan Osmanlı siyaset düşüncesi literatürünün devlet yöneticilerine nasihat maksadıyla kaleme alınan kolunun Anadolu'daki ilk Türkçe örneğidir. Bir bürokrat olmasının yanında *Marzubânnâme* ve *Kâbusnâme* gibi eserleri de tercüme ederek adeta bu alanda uzmanlaşan Şeyhoğlu beş bölümden oluşan *Mirsâd*'ın beşinci bölümünü uzmanlık alanına ve bu doğrultuda amacına uygun olarak seçmiştir.

Kelîle ve Dimne ve *Marzubânnâme*'de hayvan hikâyeleri üzerinden aktarılan nasihatler *Kâbusnâme*'de işin başında olan bir kişinin, yani padişahın kişisel tecrübeleri geçmiş dönem yöneticilerinin tecrübelerinin hikâye edilmesiyle aktarılır. Kaynağı bir sûfînin kaleminden çıkmış olan *Kenzü'l-Küberâ*'da da *Kâbusnâme*'ye benzer şekilde hikâyeler aktarılmakla birlikte bundaki teorik altyapı diğerlerinden daha sağlamdır.

5.1.2.1. Ahmedî'nin *İskendernâme*'si

Kenzü'l-Küberâ'nın saray ehlinden birine ithaf edilmesiyle birlikte Osmanlı sahasında yeşermeye başlayan yöneticilere nasihat literatürü için dikkate değer bir diğer eser ise Şeyhoğlu gibi Germiyan ve Osmanlı sarayıyla irtibatlı bir başka isim olan Ahmedî'ye aittir. Görünüşte efsanevi bir kahramanın hayat hikâyesini aktaran Fars kaynaklı bu mesnevide belirgin şekilde karşımıza çıkan yöneticilere nasihat amacı, eserin teşekkül devri açısından önemini tespit ve tekit etmeyi gerekli kılmaktadır. İlk defa 1390'da tamamlanan eser, sonraki yaklaşık yirmi yıl içerisinde muhtelif ilavelerle genişletildiğinden kronolojik olarak *Kenzü'l-Küberâ*'dan sonraki bir eser olarak değerlendirilmiştir.

Makedonya kralı İskender'in efsanevî hayatını anlatan edebî eserlerin Batı'da[1375] ve Doğu'da birçok örneği mevcuttur. İskender'in hayatı etrafında şekillenen bu türden eserler Doğu'da evvela Süryanice olarak yazılmıştır. Daha sonra Arapça ve Farsça olarak da kaleme alınan eserlerin ilk Türkçe örneği[1376] ise Ahmedî mahlasıyla tanınan Tâceddîn

[1375] Eldeki bilgilere göre bu türden eserlerin Batı'daki en eski örneği M.S. 3. Yüzyıla tarihlenen ve Yunan dilinde yazılmış olan *The Alexander Romance*'dır. Yunanlı tarihçi Callisthenes'a nispet edildiği için "Pseudo-Callisthenes" olarak da bilinen bu eserin [Bk. Pseudo-Callisthenes, *The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes*, çev. Albert Mugrdich Wolohojian (Colombia University Press, 1969).] daha sonra pek çok dile aktarılan hikâyenin ana kaynağı olduğu söylenmektedir. İskender'e dair Batı dillerinde yazılmış eserlerin tarihi ve örnekleri için şu çalışmaya bakılabilir: Richard Stoneman, *The Alexander Romance: History and Literature* (Routledge, 1991). Ayrıca bk. "İskendernâme ve İskender Hikâyeleri", 112-148, içinde, Ahmedî, *İskendernâme*.

[1376] Daha ziyade "İskendernâme" adıyla anılan İskender'in efsanevî hayattı, müteakip yüzyıllarda Ahmed-i Rıdvân, Ali Şîr Nevâyî, Hamzavî, Behiştî ve Karamanlı Figânî gibi yazarlar tarafından da kaleme alınmış; bununla birlikte birçok eserde de İskender'in hayat hikâyesine çeşitli vesilelerle yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Avcı, "Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvan'ın İskendernâmesi"

İbrâhim b. Hızır (ö.815/1412-13) tarafından kaleme alınmıştır. Ahmedî'nin, Fars edebiyatı sahasında kendisinden önce bu konuda yazılan eserlerden (Firdevsî'nin *Şehnâme*'si, Nizâmî-i Gencevî'nin *İskendernâme*'si gibi) ve muhtelif kaynaklardan istifade etmekle birlikte, orijinal bir eser meydana getirdiğini söylemek mümkündür. *İskendernâme*'nin önemli bir diğer yönü ise, içerisinde manzum bir Osmanlı tarihine[1377] (*dâstân-ı tevârîh-i mülûk-ı Âl-i Osmân*) de yer verilmiş olmasıdır. Ahmedî'nin bu eserinin, bir kısmı tezhipli olan yüz civarındaki nüshalarından çokça meşhur olduğu ve seçkin bir kesim tarafından da rağbet gördüğüne işaret etmektedir.[1378] Ahmedî, bu eserin ilk hâlini 1390 yılında tamamlamışsa da ona, vefat ettiği tarihe kadar çeşitli ilâveler yapmıştır.[1379] Ahmedî'nin eserini sunduğu hükümdar hakkında çeşitli görüşler olmakla birlikte, araştırmacıların kahir ekseriyeti, eserdeki verilerden de hareketle, *İskendernâme*'nin Yıldırım Bâyezid'in oğlu Emir Süleyman'a (ö. 813/1410-11) sunulduğunda ittifak ederler.[1380]

Ahmedî'nin eseri giriş, asıl konuların anlatıldığı on yedi bölüm ve *hâtime-i kitâb* adlı bir sonuçtan müteşekkildir. Şair "dâstân" veya "mukaddime-i dâstân" başlıklarını verdiği asıl bölümlerde anlatılacak olayın konusuna uygun bir tasviri veya dünyanın faniliği dile getirilir. Şair anlattığı olayları, verdiği öğütleri pekiştirmek için arada küçük hikâyeler de anlatır. Dâstânların sonunda ise "der-temsîl ve hâtime-i dâstân", "der-temsîl ve mev'ize" vb. başlıklar altında bu bölümlerde anlatılanların neyi temsil ettiği ifade edilir.[1381] Türk edebiyatı ve tarihi başta olmak üzere birçok alan açısından önemli olan bu eserin bu çalışmaya bakan tarafı ise içerisinde devlet yönetimine dair yer alan bilgi ve nasihatlerdir.

İskendername, görünüşte İskender'in efsanevî hayat hikâyesini anlatan uzun bir manzumedir. Bununla birlikte, eserin kapıları aralandığında Ahmedî'nin asıl yaptığı işin İskender'in hayat hikâyesini bir araç yaparak muhataplara çeşitli bilgiler ve öğütler vermek olduğu görülecektir. İslami edebiyatta Kur'an'da kıssası geçen Zü'l-karneyn[1382]

(Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 36-97. (Avcı'nın bu tezi 2014 yılında basılmıştır. Ancak, biz bu neşre ulaşamadık.)

[1377] Ahmedî, *İskendernâme*, 854-84.Ayrıca bk. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2003): 102.

[1378] Ahmedî, *İskendernâme*, 150. Ayrıca bk. İsmail Ünver, "İskender: Edebiyat", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22:559; Avcı, "Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvan'ın İskendernâmesi", 38-39.

[1379] Ahmedî, *İskendernâme*, 154-56.

[1380] Ahmedî, *İskendernâme*, 156-60.Robert Dankoff, "Giriş", 22, içinde, Ahmedî, *İskendernâme*, haz. Robert Dankoff, I (Ankara: TÜBA Yayınları, 2020).

[1381] Bk. Yaşar Akdoğan, Nalan Kutsal, "İçindekiler", 8-22, içinde Ahmedî, *İskendernâme*.

[1382] Kur'ân-ı Kerm, "Kehf", 18/83-99

ile aynı kişiymiş gibi düşünülen/yansıtılan İskender'in (İskender-i Zü'l-karneyn) hayatı böyle bir amaç için çok kullanışlı bir araçtır. Zira o dinî referansla da meşrulaştırılan büyük bir hükümdardır. Ahmedî şairlik hüneri ile ilmini bir araya getirdiği bu eserde hikâyeler (dâstân) vasıtasıyla hem halkın genelinin hem de yönetici veya yönetici adaylarının istifade edebileceği bir kaynak oluşturmuştur. Nitekim Akdoğan ve Kutsal mesnevinin *bu yönüyle siyâsetnâme tarzına ve nasihatnâme türüne yakın özellikler taşıdığını* söyler.[1383]

İskendernâme'nin başında, babasının vefatından sonra İskender'in onun yerine geçtiğinin anlatıldığı bölümünden aşağıya aktarılan beyitlerde öncelikle İskender'in "re'y" ile padişah olduğu, iklimi kuşattığı ve herkesi kendine bağladığı aktarılır. Bunun ardından gelen beyitlerde ise talih kuşunun gölgesi gibi olan "hüsn-i re'y"in devletin sermayesi olduğu ve şah olacak kişide "re'y"in olmazsa olmaz bir nitelik olduğu ifade edilmektedir:

Feylekûs öldi vü Zü'l-Karneyn Şâh / Rûm iklîmine oldı pâdişâh
Rây-ıla Rûm'ı müsahhar eyledi / Begleri kendüye çâker eyledi
Devletün ser-mâyesidür hüsn-i rây / Rây-durur bî-gümân zıll-ı hümây
Rây-ıla olur her kişi kim ola şâh / Râydur ârâyiş-i taht u külâh[1384]

İskender'in Dârâb'a elçi gönderdiğinin anlatıldığı bir başka bölümde de hükümdarın re'y sahibi olmasının önemi ifade edilir. Buna göre; kendisi genç olsa da görüşü/tecrübesi olgun olan padişahın hükmü memlekette geçer. Eğer onda bu yeterlik tam değilse yanında bilgi ve tecrübesinden istifade edebileceği gün görmüş ve akıllı bir kişi bulundurmalıdır:

Memleketde anun olur hukmi revân / Ki ola râyı pîr kendü olsa cüvân
Yâ katında kâr-dîde pîr ola / Kim her işde sâhib-i tedbîr ola[1385]

Dârâ'nın hükmettiği günlerden sonra halkın artık İskender'e bağlandığını ve bunun sebebinin de İskender'in "lutf"u olduğu aktarıldıktan sonra "lutf"un bir yönetici için çok önemli olduğu, onun zıttı olan '*unf* ile değil, *lutf* ile amel edilirse bunun kalıcı olacağı ifade edilir:

Nakz idüp halk Dârâ ahdini / Muhkem itdiler Sikender akdini

[1383] Ahmedî, *İskendernâme*, 148. Dankoff da eser hakkında şu bilgileri verir: Ahmedî birkaç eser yazmış olsa da onun başyapıtı İskendernâme'dir. Bu eser hem bir dünya fatihinin anlatısı hem ideal bir hükümdar portresi hem özet bir ahlak öğretisi hem de bir bilimler ansiklopedisidir. Dankoff, "Giriş", 22, içinde, Ahmedî, *İskendernâme*, I.
[1384] Ahmedî, *İskendernâme*, 256-57.
[1385] Ahmedî, *İskendernâme*, 301.

Kamu anun-ıla hem-ahd oldılar / Sankim ol şîr ü bular şehd oldılar
Çünki gördiler Sikender lutfını / Kodılar Dârâyı anup unfını
Lutfıl'olsa tâ'ata var i'tibâr / 'Unf-ıla oldukda kalmaz pâyidâr
Kamu halka sen gerek lutf idesin / Lutf varken hayf kim unf idesin
Kul olur lutf-ıla âzâde kişi / 'Unf-ıla âsîlıg olur kul işi
Kankı iş kim unf-ıla hâsıl olur / 'Unf çün götrile ol zâyil olur[1386]

İskender ile Dârâb'ın elçileri vasıtasıyla konuştuklarının anlatıldığı bölümde, Dârâb'ın İskender'den gelen habere üzüldüğü ve sinirlendiği ifade edildikten sonra kişinin işlerini *'akl* ile halletmesi gerektiği, bir işi eylemeden evvel çokça düşünmesi gerektiği, dağ gibi kalıcı ve sağlam olunmak isteniliyorsa yel gibi bî-karar olunmaması gerektiği nasihat edilir:

Virbidi Dârâba şâh-ı nâm-aver / Böyle ki_itdüm şerh peygâm u haber
Çünki Dârâba irişdi bu peyâm / Gönli mülki doldı gussa-y-la temâm
Kıldı İskender sözinden ol gazab / Ol yavuz peygâmına kaldı aceb
Ol gazabla diledi leşker dire / Tûra vü İskender üstine vara
Girü didi kendüzüne kim kişi / Ol-durur kim akl-ıla ola işi
Hem sebük olmaya vü hem tîz-magz / Kıla herbir işde yüz efkâr nagz
Kişi ol kim tag bigi ola pâyidâr / Olmaya şöyle ki yildür bî-karâr[1387]

Kaysar ile Dârâ'nın savaşının anlatıldığı bölümden alınan aşağıdaki örnekte şairin en az anlattığı olaylar kadar bunlarla bağlantılı konularda nasihatlere yer verdiği açıkça görülmektedir. Kaysar'ın Dârâ ile savaşmak için çokça askeri bir araya getirdiğini söyledikten sonra vakti geldiğinde herkesi bulacağı için ecelden kaçışın olmayacağını, bunun için de kişinin ölmekten korkmaması gerektiğini, kaza gerçekleşmedikçe ölümün olmayacağını gerçekleştiğinde de ölümden kaçış olmayacağını ifade edilerek hükümdarlar için gerekli olan cesaret hasleti vurgulanmaktadır:

Bir çeri cem' itdi Kaysar bî-kerân / K'ide Dârâ-y-ıla bir ceng-i girân
Kim cihân içinde kala yâdigâr / Anı târîh ide andan rûzigâr
Çün ecelden kimseye yokdur güzer / Er gerek k'ölmekden itmeye hazer
Yokdur ölmek çünkim olmaya kazâ / Çün kazâ var dirlik olmaya revâ

[1386] Ahmedî, *İskendernâme*, 257.
[1387] Ahmedî, *İskendernâme*, 303-4.

Yüridi birbirine iki sipâh / Şöyle kim örtildi tozdan mihr ü mâh[1388]

Bu bölümün devamında ise "der-nasîhat ve beyân-ı hâl-i pîrî" başlığı altında bir zamanlar halkı kendilerine ram edenlerin dünyadan göçüp gitmiş olması örnek gösterilerek dünyanın geçiciliğinin idrakinde olmak gerektiği nasihat edilirken padişahın sahip olması gereken bir başka nitelik de müfside değil, layık olana ihsan etmek olarak sunulur:

Kim bilurdi Feylekûs'un rütbetin / 'Adl u insâfın u rây u fikretin
Şeh gerek her kişinun hâlin bile / Terbiyet kılduhda ehline kıla
Âdemî çün müfsid ü nâ-ehl ola / Terbiyet etmeklik anı cehl ola[1389]

Nasihatnamelerde genişçe yer ayrılan "tehzîb-i ahlâk" konusu da *İskendername*'de hem müstakil başlıklar hâlinde herkese hitap eder şekilde işlenmiş hem de padişahlara ayrıca önerilmiştir. Aşağıya aldığımız örnekte saltanat davası kılan kişinin cehd etmesi, dünyaya ve benliğine aldanmaması ve güçlü bir sultanlık için nefsini ahlâkla süslemesi gerektiği ifade edilir:

Sen dahı iy saltanat da'vî kılan / Cehd it da'vî ki olmaya yalan
Dilkü gibi tonuna aldanmagıl / Olmaz adı kendüzüne adanmagıl
Saltanat dilersen istihkâk-ıla / Nefsüni tehzîb it ahlâk-ıla[1390]

İskendernâme'de vezir veya vezirlik hakkında da muhtelif bilgiler yer almakla birlikte bunun epeyce sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Eserdeki olayların tamamıyla İskender ve onunla bağlantılı olarak padişahlık etrafında gelişmesinin buna neden olduğu düşünülebilir. Ancak, yine de "vezâret"in "vizr (günah)"den müştak olduğu[1391]; vezirin padişahın istişare ettiği âkıl konumda bir şahsiyet olduğu;[1392] mülkü idare eden (tedbîr-i mülk iden) ve yoksullara el uzatan bir konumda olduğu;[1393] padişahın her emrini yerine getirmekle mükellef olduğu[1394] gibi bilgiler eserin muhataplarının, kimi zaman doğrudan kimi zamansa dolaylı olarak, hasıl edebileceği bilgiler olarak sıralanabilir.

İskendernâme'nin bir kısmı yukarıda alıntılanan muhtelif bölümlerinde devlet yönetimi hakkında bilgiler ve devlet yöneticilerine nasihatler yer alır. Eserin ana kahramanının bir

[1388] Ahmedî, *İskendernâme*, 236.
[1389] Ahmedî, *İskendernâme*, 239.
[1390] Ahmedî, *İskendernâme*, 900.
[1391] Ahmedî, *İskendernâme*, 885.
[1392] Yedi iklimi hükmü altına alan İskender'in bunlardan başka fethedecek yerler araması bahsinde veziriyle olan istişaresi ve sonunda İskender'in yanılıp vezirin haklı çıkmasını buna örnek olarak gösterebiliriz. Bk. Ahmedî, *İskendernâme*, 651-662, 919.
[1393] Ahmedî, *İskendernâme*, 781.
[1394] Ahmedî, *İskendernâme*, 634.

hükümdar olmasının, yeri geldikçe mezkûr konulara dair birikimin esere yerleştirilmesini daha kolay hâle getirdiği söylenebilir. Buna ek olarak, eserin "nasâyih cüsten-i İskender ez-hükemâ-yı Yûnân"[1395] başlıklı bölümünde aktarılanlar hem içerik olarak hem de hikâyenin seyri bakımından yöneticilere nasihat literatürü örnekleri hakkında önemli işaretler barındırmaktadır.

Mezkûr bölümde, İskender'in tahta geçtikten sonra etrafındaki âlimlerle sohbeti esnasında onlardan kendisi için birer *nâme* yazmalarını istediği aktarılır. İskender hükemadan memleket düzeninin ne ile olacağını tefekkür etmelerini ve her birinin bu konuda içerisinde faydalı nasihatlerin yer aldığı birer mektup yazmalarını ister. Ve İskender şunları da ekler: Sizin bana yazmış olduğunuz sözleri duyup onlarla amel ettiğimde devletim/talihim artsın:

Pes didi İskender ki dîn işin beyân / İtdi Hızr u bize gösterdi ayân
Söz budur böyle idelüm i'tikâd / Kim bulavuz dünyi ukbîde murâd
Dâniş-ile siz dahı bir iş idün / Mülk nazmı neyledür endîşe idün
Dördünüz dörd nâme yazun sûd-mend Ki ola herbir nâmede çok dürlü pend
Tâ ki ol sözleri sizden işidem / Devletüm arta çün anı iş idem
Mülkden ol kişi ola sûd-mend / Kim tuta çün dostdan işide pend[1396]

Bu beyitler daha ziyade "nasîhatü'l/nesâyihu'l-mülûk" olarak adlandırılan literatürün kimin için yazıldığı, ne amaçla yazıldığı ve neleri havi olduğunun manzum bir özeti niteliğindedir. İskender'in etrafındaki bilge kişilerin yazdıkları namelerde ona sundukları nasihatler özetle şunlardır:

Nasihat-nâme-i Eflâtûn Hakîm

Dünyada kalıcı olmak istersen Allah'ın rızasını kazanmak için çalış. Nimet istersen şükret. Allah'ı zikret ve O'na varacağın günü düşünerek daima ona olan kulluğunu öncele. Nefsini iyi işlere yönelt ve ahlâkını güzelleştir. Hayâ, sabır ve yumuşak huyluluğu (hilm) kendine âdet edin; cömertlik (sehâ), lütuf ve ilmi de kendine iş edin. Daima doğru ol. Sözüne sadık ol. Zira kavline sadık olmayan devlete lâyık değildir. Halka karşı şefkatli ol; en halka şefkatli olursan Hâlık da sana şefkatli olur. Haset etme; Hakk'ın hükmüne razı ol. Kötü işleri düşünme. Düşmanlarına karşı kinini belli etmeden onlarla iyi geçin. Böylece sen emin olduğunda o gâfil olur ve senin eline fırsat geçmiş olur. Kadınlarla asla

[1395]Ahmedî, *İskendernâme*, 271.
[1396] Ahmedî, *İskendernâme*, 686-91.

bir konu hakkında istişare eyleme ve sırrını onlara söyleme. Zira onların aklı nakıstır. Aklı nakıs olanın dini de nakıstır. Kadını baş üstünde tutan önder olamaz. Adem'i, Süleyman'ı, Yusuf'u, Davud'u, Nûh'u, Lût'u zor durumda bırakan hep kadınlar olmuştur. Kötülüklerin anası olan şarabı içmek iş değildir; asıl iş onu terk etmektir. Aklı zail eyleyen şarap memleketi yıkar. Şarap âlimleri cahil, Müslümanları imansız eder. Sultanların tahtını yakan ve saltanatları yıkan şaraptır. [1397]

Pend-nâme-i mu'allim-i evvel Arestâtâlîs Hakîm

Kendini beğenmiş olma, kibirden uzak dur, tevazu sahibi ol. Halka sert ve kaba davranma, lütuf ile davran. İnsanların yeterliklerini iyice araştır ve görevi lâyık olana ver. Bir işe başlamadan önce iyice düşün, bir işi vaktinden önce yapma, aceleci davranma, yapacağın her işi etraflıca düşünmeden başlama. Yapacağın işlerde danışmayı asla ihmal etme, sadece kendi düşüncenle bir işe başlama. Güler yüzlü ol. Acele edeceğin yerde yavaş hareket etme, keskin olman gereken yerde de keskin ol. Cahil ve fesatçı insanları kendinden uzak tut, reislik isteyen memleketi zalimlerden korumalıdır.[1398] Gammazlara ve kötü sözlülere yüz verme. Dünyanın zevkine, rengine aldanma. Zira o vefasızdır. Mal toplama derdine düşme. Malını ye ve yedir. Affedici ol; ama kötüye kötülük etmenin adalet olduğunu da bil. Edepsizlerle oturup kalkma. İçki içenlere sırrını söyleme. Hırslı insanları kendine yaklaştırma. Nefsin hevasına uyma. Muhterisleri kendine mahrem eyleme, sen kendi kendine dost ol ve derdine deva gerekse de sen ol. Sırrını kimseye duyurma.[1399]

Pend-nâme-i imâm-ı hükemâ Bukrât Hakîm

Mülkün payidar olsun istersen zulmü terk et ve adalet üzere ol. Memleketi zulümden temizlemeye çalış. Zira âlemi ayakta tutan adalettir. Adalet ile hüküm süren hem dinini hem de dünyasını bayındır eder. Süleyman yeryüzüne adaletli olduğu için rüzgâr onun emrine girdi. Nemrut ise zulümden korkmadığı için bir sinek onu helâk eyledi. Hırs ve emel sahiplerine iş ve para verme. Hırs, canları oda yakan, hanların tahtını yıkan bir şeydir. Şehvete düşkün olma, riyazet yolunu tut ki insanlara gazap etmeyesin. Gazap ateşini hilm suyuyla söndür ve bununla zulmü ortadan kaldır. Nefsini rahata alıştırma. Mülkün fesada duçar olmasını istemiyorsan müfsitleri koruyup besleme. Zira onlar zehirli

[1397] Ahmedî, *İskendernâme*, 271-75.
[1398] Bu düşüncenin anlatıldığı beyit şudur: *Her ki diler kim riyâset eyleye / Mülki zâlimden siyâset eyleye* Bk. Ahmedî, *İskendernâme*, 278.
[1399] Ahmedî, *İskendernâme*, 275-81.

yılan gibidirler. Dünyada adın baki olsun istersen adını hayırla anacakları işler yap. Bir söz verdiysen onu mutlaka tut ve boş sözler söyleme. Şah olmak isteyen iyi ahlaklı ve güler yüzlü olmalıdır. Ahlakı güzel olmayan yüksek rütbede de olsa er değildir. Ahlâkı bozuk olanlara değer verme; çünkü onlardan kimseye fayda gelmez.[1400]

Nasîhat-nâme-i Sokrât Hakîm

Mülküne halel gelmesini istemeyen, cahil sözüyle amel etmez. Hasetçinin sözüyle amel etme. Kadın sözüne iltifat etme. Herkesin sana karşı dürüst olduğuna inanma; hatta dostuna bile tam olarak güvenme. Hükümdar olmak isteyen mülkü adalet ile mamur etmeli. Reislik etmek istersen fesatçılara daima siyaset etmelisin (cezalarını vermelisin).[1401] Beylik siyasetle (kanunla/kanunları icra etmekle) tamam olur ve siyasetsiz memleket nizam tutmaz. Değerinin hayvan gibi aşağı olmasını istemiyorsan şehvet düşkünü olma. Sözü söylemeden önce iyice düşün ve öyle konuş. Her iş için haksız yere kan akıtma. Zira Hak bunu sana soracaktır. Fitne meydana getirecek işler eyleme ve kimseyle düşmanlık başlatma. Kinli bir düşman bin dosttan daha çoktur. Makam hırsı olanlara güvenme; o, herkesi azdırır. Mütevazı ol; ancak, bu senin heybetine zarar vermesin. Hiç kimsenin ardından gıybet etme, yüzüne karşı da kimseyi yerme. Zira bunlar insanların senden nefret edip uzak durmasına sebep olur.[1402]

Bilginler nasihatnamelerini yazdıktan sonra şaha sunarlar ve şah da akıllılardan nasihat dinleyenlerin bahtının daima yüksek olacağını söyleyerek namelerde derç olunan nasihatlere uyarak hükmedeceğini ifade eder:

> *Çün nasîhat-nâmeler oldı temâm / Her birine uruban müşgîn-hitâm*
> *Sundılar şâha vü şâh-ı nâm-ver / Bir bir itdi dördine dahı nazar*
> *Ohıyup mecmû'ını zabt eyledi / Hurrem olup halka böyle söyledi*
> *Kim cihânda anun ola bahtı bülend / Ki uslulardan işide peyveste pend*
> *Pes ol ögütleri itdi pîşvâ / Görmedi anun hilâfını revâ*[1403]

İskender'in verdiği cevaptan sonra, mezkûr nasihatleri bu şekilde karşılayan İskender'in herkes tarafından güzel adla anıldığı ve herkes ona itaat ettiği söylenir. Bu nasihatlere uygun hareket eden İskender'in devleti (gücü/talihi) ve mertebesi günden güne arar. Onun bu ahlâkına âşık olan halk ona daima sadık kalır. Ahmedî bunun ardından "*Cehd eyle hulk*

[1400] Ahmedî, *İskendernâme*, 281-85.
[1401] *Ger dilersen kim riyâset idesin / Müfside dâim siyâset idesin* Ahmedî, *İskendernâme*, 288.
[1402] Ahmedî, *İskendernâme*, 285-90.
[1403] Ahmedî, *İskendernâme*, 290.

içinde şöyle ol / Ki olalar âzâdlar tapuna kul"[1404] diyerek muhatabına (ilk olarak Emir Süleyman) bu şekilde bir ahlâka sahip olmak için çabalamasını salık verir. Zira böyle olduğunda herkes İskender'e olduğu gibi, ona da kul olacaktır.

Ahmedî diğer bölümlerde yaptığı gibi bu bölümün sonunda da hikâyede yer alan kişilerin aslında neleri temsil ettiğini açıklar. *"Der temsil ve hâtime-i dâstân"* başlığında verilen bilgilere göre bu dört âlim dört hissi (*hayâl*, *vehm*, *kuvvet-i fikriyye* ve *hıfziyye/*) temsil eder. İskender ise, bu dört hissin bir arada olduğu ortak hisse (*hiss-i müşterek*) tekabül eder.[1405]

İskendernâme'nin müstakil olarak bir yöneticiye memleketi idare ederken nelere dikkat etmesi gerektiği konusunda nasihatleri ihtiva eden bu bölümün dışında da yeri geldikçe bir yöneticinin sahip olması gereken niteliklere yer verilir. Örneğin; aşağıdaki beyitlerde padişahın insanlara hak ettikleri gibi davranması gerektiği, cesur olması ve canıyla başıyla mücadele etmesi gerektiği, gerektiğinde kılıcını da hakkıyla kullanması ve fasidleri cezalandırması gerektiği, cömert olması gerektiği, sarhoşluktan kaçınması ve korkak olmaması vb. hasletler nasihat edilmektedir:

Ne gerek çünkim dil-âver ola şâh / Hasmdan tâc almag u hem taht-gâh
Ol kişi kim olayım dir halka baş / Ortaya komah gerekdür cân u baş
Ol kişiye kim dil-âver olmaya / Memleket hergiz müsahhar olmaya
Çün kılıc zahmı-y-la girür mülk ele / Kılıc ura her ki diler mülk ala[1406]

Mülk alam diyen gerek ola dilîr / Ohı sehmin görse rûbâh ola şîr
Baş olam diyen gerek baş ide terk / Gönline cân mihrini kılmaya berk[1407]

Bezmde şeh gerek ola tâc-bahş / Gâh iklîm ide vü geh genc bahş
Rezmde şeh gerek ola tîz-berk /Gâh andan garb yana gâh şark
Şeh mi diyeler ana kim vakt-i bezm / Ola bed-mest ü ide meclisde rezm
Şeh mi ki işi rezmde ola girîz / Hasm-ıla itmeye ölince sitiz[1408]

[1404] Ahmedî, *İskendernâme*, 291.
[1405] Ahmedî, *İskendernâme*, 292-93.
[1406] Ahmedî, *İskendernâme*, 316.
[1407] Ahmedî, *İskendernâme*, 583.
[1408] Ahmedî, *İskendernâme*, 399.

Ahmedî'nin "*Zikr-i Mülûk-ı Âl-i Osmâniyân"* başlığıyla Emir Süleyman'a kadar olan Osmanlı padişahlarını anlattığı bölümde padişahları ve şehzadeleri tavsif ederken kullandığı sıfatların birçoğu da yönetici veya yönetici adaylarının sahip olması yahut kaçınması gereken nitelikler olarak okunabilir:

Çün anıldı ol kamu ehl-i sitem / Zikre getürelüm ehl-i adli hem
Analum ol begleri kim ser-te-ser / Hem müsülmân-ıdılar hem dâd-ger
Kamusınun işi kâfirle cidâl / Geydügi vü yidügi mâl-ı helâl[1409]

Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'yı anlatırken saydığı nitelikler de hem bir şehzade hem de yönetici ve yönetici adaylarının sahip olması gereken niteliklerdir:

Ulu oglı-y-dı Süleymân Pâşa nâm / Anda-y-ıdı şâh u serverlik temâm
Hem şecâat hem sehâvet ehl-idi / Hem siyâset hem riyâset ehl-idi
Hûb evsâf-ıla ol mevsûf-ıdı / Şöyle kim eltâf-ıla ma'rûf-ıdı
Dâyimâ iderdi cehd ü ictihâd / Kim ölince dîn yolında ide cihâd
Fikre düşdekde ol Âsaf-râ-y-ıdı / Cenge girdüginde saff-ârâ-y-ıdı
Ne fazîletdür gazâ bilür-idi / Hak yolında terk-i cân kılur-ıdı
Şîr-gîr-idi vü hem şimşîr-zen / Hasm-bend-idi vü hem düşmen-şiken[1410]

Murad Bey'i anlattığı bölümde ise onun *kâmil*, *dânâ*, *sahîb-i tedbîr* ve *ehl-i rây* olduğu belirtildikten sonra hükümdarın kerem sahibi ve adaletli olması gerektiği ifade edilir:

Pâdişâh-ı kâmil u dânâ-y-ıdı / Sâhib-i tedbîr ü ehl-i rây-ıdı
Gönli pest u himmeti-y-idi bulend / Nef'i coğ u yoğ-ıdı anda güzend
…
Niçe düşmişlere oldı dest-gîr / Niçeleri itdi yohsulken emîr
…
Şâh olanun işi böyle gerek / Ki olmaya levh-i keremden adı hak
Pâdişâha şöyle gerekdür nazar / Kim katında ola berâber hâk ü zer[1411]

Görüldüğü üzere eserde aktarılan her olayda fırsat bulundukça olayın içeriğinden hareketle nasihatvari bilgiler ve tecrübeler aktarılmaktadır. Şöyle ki; eğer eserin İskender'in hayatını anlatan kısmından zikredilen nasihatleri ihtiva eden kısımları çıkaracak olsak eserin hacmi neredeyse yarısına düşecektir. Bu bağlamda Ahmedî'nin

[1409] Ahmedî, *İskendernâme*, 854-55.
[1410] Ahmedî, *İskendernâme*, 862.
[1411] Ahmedî, *İskendernâme*, 856-66.

İskendernâme'sinin halkın geneline hitap eden yönleri de olmakla birlikte, yönetici ve yönetici adaylarına işlerini hakkıyla yapabilmeleri için tanzim edilmiş bir nasihatname olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim şair de eserinin bir bölümünde şöyle der:

Ahmedî'nün sözin işitmek gerek / Her ne dirse anunla iş itmek gerek
Kim sözi anun nesâyihdür kamu / Dîn ü dünyâda masâlihdür kamu[1412]

Ahmedî, eserin hâtime bölümünde ise faziletle ve hikmetle dolu bu eserinin okunduğunda dünyanın evvel ve ahirinin, mebde' ve me'âdın, yaratılıştan muradın ne olduğunun bilinebileceğini; bununla birlikte, bunu okuyan kişinin saltanat işinde kadir, memleket fikrinde nadir olacağını söyleyerek eserin muhatap kitlesini ve amacını açıkça beyan eder:

Buna insâf-ıla kılursan nazar / Göresin kim necedür silk-i güher
Carh hâlin evvel âhir bilesin / Görmedin yeri tefahhus kılasın
Bilesin mebde' ne neredür me'ād / Hem ne-durur âferînişden murâd
Saltanat şuğlinde kâdir olasın / Memleket fikrinde nâdir olasın[1413]

Bütün bunlardan hareketle, *İskendernâme*'nin devlet yöneticilerine nasihat literatürünün Anadolu'da yazılmış ilk örnekleri arasında değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Kudretli bir hükümdarın efsanevi hayat hikâyesi üzerinden devlet yönetimine dair muhtelif nasihatlerin aktarıldığı bu eser, bu yönüyle *Kutadgu Bilig*'den pek farklı değildir. Telifî yönleri, felsefî arka plânları ve kurgulanma biçimleri bakımlarından elbette farklılıklar arz edecek olan bu iki eser de edebiyatın imkânlarını araç yapıp muhatabına nasihat vermeyi amaçlayan ve bir devlet yöneticisine ithaf edilen mesnevilerdir.

5.1.2.2. Ahmed-i Dâ'î ve *Vasiyyet-i Nûşirevân*

Eserlerinden hareketle I. Murad, Germiyan Beyi II. Yâkub, Yıldırım Bayezid'in oğulları Emîr Süleyman ile Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerini idrak ettiği düşünülen Ahmed-i Dâ'î'nin (1421'de hayatta) mezkûr kişilerden II. Yâkup, Emir Süleyman ve Çelebi Mehemed'in himayesinde bulunduğuna dair işaretler mevcuttur. Germiyanlılar zamanında kadılık da yaptığı bilinen bu âlim-şairin aynı zamanda II. Murad'ın şehzade hocalığını da yaptığı bilinmektedir.

Arap ve Fars diliyle yazılmış manzum ve mensur birçok türdeki eseri Türk diline kazandırmış olan Ahmed-i Dâ'î'nin kaleme aldığı eserlerden birisi de *Vasiyyet-i Nûşirevân-ı Âdil ve Püsereş Hürmüz-i Tâcdâr* adlı nasihatnamedir. Elde tek nüshası

[1412] Ahmedî, *İskendernâme*, 259.
[1413] Ahmedî, *İskendernâme*, 963.

bulunan ve mesnevi nazım biçimiyle kaleme alınmış olan bu eserin kaynağı hakkında elimizde herhangi bir bilgi yok. Bununla birlikte adaletiyle ünlü Sâsânî kralı Nûşirâvân'ın kişiliğini konu alan külliyattan kaynaklanmış olması muhtemeldir. Mesnevinin anlatımı ve kompozisyonu göz önünde bulundurulduğunda Dâ'î'nin, bu eseri Nûşirevân'ın oğluna nasihatlerini temel alarak yöneticilere nasihat verme amacıyla kaleme aldığı söylenilebilir. "Gel iy hikmet nasîhat işidenler / Nasîhat hikmet ile iş idenler"[1414] beyitiyle başlayan mesnevinin mukaddime mahiyetindeki bu kısa girişinde yer alan şu beyit eserin asıl muhatabının halka sözünü işittirecek/dinletecek olanlar olduğuna işaret eder:

Kimün [kim] 'ilm ile hikmet işidür / Dükeli halk anun sözin işidür[1415]

Dâ'î "*İşitgil kıssa-i Nûşirevân'ı / Ki şâd olsun anun Rûh-ı revânı*" beytiyle birlikte Nûşirevân'ın kendisinden sonra tahta geçecek olan büyük oğlu Hürmüz'e devlet yönetimi hakkındaki nasihatlerini aktarır. Bu nasihatlerin ilki halka adaletle muamele etmek ve böylece ardında iyi ad bırakmaktır. Bundan sonraki nasihatleri şöyle sıralayabiliriz: halis niyetli olmak, sonlu olan dünyaya aldanmamak, her işte aklı kendine rehber etmek ve iyice düşünerek konuşmak, tedbirli ve uyanık olmak, elde güç olsa da iyi geçinerek idare etmeyi (müdârâ) bilmek, tecrübeli kişilerle istişare etmek, başlanılan işi bitirmek, iyilik etmek, ağırbaşlı olmak, gazap vaktinde sabırlı ve halîm olmak, nefsin hevasına uymamak, dünyanın faniliğini unutmamak, cömert olmak, vefalı olmak, samimi olmak, riyadan ve kibirden uzak olmak, tevazu sahibi olmak, hüner ehlini koruyup gözetmek, birbirlerine zarar vermemeleri için gerektiğinde raiyyeden kötü insanları cezalandırmak, sığınanları hoş tutmak, düşmanlardan hiçbir zaman emin olmamak, her iş için Allah'a dua etmek, her şeyi Hak'tan talep etmek ve onun rızası için çabalamak, affedici olup gönül kırmamak.[1416]

Eserin hatime mahiyetindeki son beyitleri ise şöyledir:

Kabûl itmek nasîhatdür sa'âdet / Zihî devlet anun kim kılsa 'adet
Eyâ Dâ'î nasîhatden nasîb al / Nasîhat ağudur evvel sonı bal
Nasîhat kim dutarsa bahtludur / Eger yaşda kiçi yolda uludur
Nasîhatden bulur devlet erenler / Anunla menzile irdi irenler[1417]

[1414] Yeniterzi, "Ahmed-i Dâ'î'nin Vasiyyet-i Nûşirevân Adlı Mesnevisi", 3.
[1415] Yeniterzi, "Ahmed-i Dâ'î'nin Vasiyyet-i Nûşirevân Adlı Mesnevisi", 3.
[1416] Yeniterzi, 4-12.
[1417] Yeniterzi, 12.

Elde tek nüshası bulunan eserin herhangi bir devlet yöneticisine veya yönetici adayına sunulduğuna dair bir kayıt bulunmamakla birlikte, yukarıda işaret ettiğimiz üzere Germiyan ve Osmanlı yöneticileriyle yakın ilişki içerisinde bulunmuş ve II. Murad'a şehzadeliği döneminde hocalık yapmış olan Ahmed-i Dâ'î'nin, bu eseri mezkûr kişilerden birisi için kaleme almış olması muhtemeldir.

5.1.2.3. Hüsâmeddîn Amâsî'nin *Mir'âtü'l-Mülûk*'u

Osmanlı'nın Fetret Devri (1402-1413) olarak adlandırılan döneminin başlarında kaleme alınan *Mir'âtü'l-Mülûk*, yöneticilere nasihat literatürünün sonraki döneminin vazgeçilmez kaynaklarından ikisini telif eden önemli bir eserdir. Bu kaynaklardan birisi Gazzâlî'ye atfedilen *Nasîhatü'l-Mülûk*; bir diğeri ise, Nâsîrüddîn Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sidir. *Devrin diğer nişancı ve devlet adamları gibi ilmiye silkinden gelen, nişancı olmadan önce müderrislik yapmış, elsine-i selaseye vâkıf, müdebbir, hakîm ve edib bir zat olarak*[1418] bilinen Ahmed b. Hüsâmeddin (ö. 826/1423?) tarafından kaleme alınan bu eser 1406 yılında tamamlanmış ve I. Mehmed'e (Çelebi) sunulmuştur.[1419] Aktarıldığına göre bu eseri vasıtasıyla Çelebi Mehmed'in teveccühünü gören Amâsî daha sonra Edirne sarayında nişancılık görevine getirilmiştir.[1420]

İki kısımdan oluşan eserin ilk kısmı *tehzîb-i ahlâk* hakkında olup "makâle" adı verilen üç bölümden oluşur. *Mebâdî, makâsıd* ve *tedbîr* kavramları ile ifade edilen bu makalelerin ilk ikisi "nefis" ve "ahlak" hakkındadır. Üçüncü bölüm ise "devlet idaresi" hakkındadır. Üçüncü makalede tedbîr iki kısma ayrılır: *tedbîr-i menzil* ve *siyâset-i müdün*. Beş fasla ayrılan birinci kısmın ilk faslı, insanın menzile (ailenin oturduğu yer) olan ihtiyacı ve menzili oluşturan unsurları; ikinci faslı, malların ve yiyeceklerin idaresini; üçüncü faslı, ev halkının yönetim ve idaresini, dördüncü faslı, çocuklar ve ebeveynin yönetimi ve idaresini ve genel âdâbı (âdâb-ı küllî) içerir. Bu kısmın beşinci makalesi ise, köle ve hizmetçilerin yönetimine dairdir. Üç fasla ayrılmış olan ikinci kısmın ilk faslı, insanın toplu hâlde yaşamaya (temeddün) olan ihtiyacını; ikinci faslı, mülkün siyaseti (siyâset-i

[1418] M. Şakir Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016), 19.
[1419] Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk*, 12-13.
Eserini Çelebi Sultan Mehmed'e sunduktan sonra Edirne'de nişancılık makamına getirilmiştir. Bk. Yılmaz, 18.
[1420] Yılmaz, 12, 18.

mülk)[1421] ve padişahların adabını; üçüncü faslı ise, meliklere tabi olanların adabını ve siyasetini anlatır.

İkinci kısmı nasihatler, hikâyeler ve vasiyetler hakkındadır. Bu kısım üç fasla ayrılmıştır Birinci fasılda meliklere nasihat (*nasâyıhu'l-mülûk*), ikinci fasılda vezirlerin ahlakı (*sîretü'l-vüzerâ*), üçüncü fasılda ise filozofların vasiyetleri yer alır. Amâsî'nin büyük ölçüde Gazzâlî'ye atfedilen *Nasîhatü'l-Mülûk*'tan tercüme yoluyla hazırladığı bu bölüm münasebetiyle *Mir'ât*'ı sonraki yıllarda en az on dört defa Batı Türkçesine aktarılacak olan eserin ilk kısmî tercümesini barındıran eser olarak kabul edebiliriz.

Yazarın mukaddime bölümünde verdiği bilgilere göre bu eser bir ahlak risalesi olarak kaleme alınmıştır. Bu doğrultuda yaklaşık 87 varaktan oluşan eserin 65 varaklık ilk kısmı amelî hikmetin bireysel ahlak, ev yönetimi ve devlet idaresi konularını içerir. Bu kısım ağırlıklı olarak *Ahlâk-ı Nasırî*'den özetlenerek Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserin yaklaşık dörtte birlik bölümüne tekabül eden ikinci kasmının ana kaynağı ise Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk*'tur.[1422] *Mir'ât*'ın bir padişaha hediye edilmek üzere kaleme alındığı göz önünde bulundurulduğunda ikinci kısımda melikler ve vezirler hakkında yer verilen bilgiler ile aktarılan hikâyelerin, muhataba yaptığı işte yardımcı olmak amacına matuf olduğunu söyleyebiliriz.

Hüsâmeddîn Amâsî'nin bu eseri vasıtasıyla kısmi olarak Türk diline aktarılan *Ahlâk-ı Nâsırî* ve *Nasîhatü'l-Mülûk* müteakip devirlerde "ahlâk"a ve "yöneticilere nasihat"e dair literatürün en çok başvurulan kaynakları arasında yer alacaktır. Böylesi revaç bulacak iki eseri mezcederek Türkçeye aktaran ve zamanın padişahının istifadesine sunan Amâsî'nin bu eseri, teşekkül devri için bir kilometre taşı olarak addedilebilir.

Amâsî, eserinde kullandığı bu iki kaynağa veya bunların yazarlarına herhangi bir atıfta bulunmaz. Kaynak eserlerden amacına uygun olan kısımları çoğu zaman doğrudan tercüme yoluyla eserine alan Amâsî'nin bu tutumu ilk bakışta ahlâka, yani yazdığı kitabın konusuna mugayir bir durum gibi algılanabilirse de dönemin *telif* algısının bugünkü telif

[1421] Bu tamlamanın ikinci kelimesi, Esad Efendi koleksiyonunda bulunan yazmada "melik" okunacak şekilde harekelenmiştir. Bu sebeple Yılmaz *Mir'âtü'l-Mülûk* neşrinde kelimeyi bu şekilde transkribe etmiştir. Tıpkıbasım ve transkripsiyon için bk. Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk*, 350-51. Ancak, Amasî'nin üslubu ve tamlamanın anlamı düşünüldüğünde ilgili kelimenin "mülk" olarak okunmasının daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Eserin harekesiz olan diğer yazmasında aynı yer için bk. Gümüşlüzâde Ahmed b. Hüsâmeddin Âmâsî*, Mir'âtü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 319), 52a.

[1422] Eserin muhtevasının ayrıntılı analizi için bk. Yılmaz, *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu'l-Mülûk*, 93-119.

ve tercüme (çeviri) algımızdan farklı oluşu bu konuda isabetli bir yargı ortaya koymayı zorlaştırır.[1423]

5.1.3. Uyanış: II. Murad Devri

II. Murad'ın saltanat yılları (1421-1444, 1446-1451) Osmanlı Devleti'nde ilmî ve kültürel faaliyetlerin gözle görülür şekilde arttığı önemli bir devredir. Şüphesiz bu durum II. Murad'ın şahsiyetiyle doğrudan ilgilidir. Aynı zamanda Osmanlılarda şiir yazan ilk padişah olan Murad'ın ilim ve sanat ehliyle münasebeti hakkında Lâtîfî şunları aktarır:

> *Rivâyet iderler ki fart-ı terğîb ü tahrîk içün haftada iki gün 'ulemâ ve şu'arâyı cem' ve kendüyi samîm-i dilden iz'ân u iltifâtla sertâ-pâ sımâh u sem' idüp mübâhaseye bâ'is olsun içün her fende nice mübâhis ta'yîn iderler imiş ve muhakkik-güzârlardan bî-muhâbâ ve bî-garâz ehl-i temyîzden bir nice mümeyyiz nasb iderler imiş tâ ki herkesün kadri ma'lûm olup bir kimseye hayf u kadr olmaya ve hatâ ve savâb ma'lûm oldukda kavâbile in'âm u ihsân ve imtiyâz u istihsân ile 'unvân u rüchân virüp ri'âyet-i mekâdîr-i nâsda tarîk-i 'adle giderler imiş. Ve her kimde ki bir mikdâr-ı zerre hüner veyâhud hünerden eser ihsâs itseler sebeb-i kesb-i ma'rifet ve bâ'is-i tahsîl-i 'ilm ü fazîlet olsun içün envâ'-ı rağbet ü ri'âyetle kadr ü 'unvân virürler imiş. […] Ve bi'l-cümle şâh-ı mûmâ-ileyh tâlib-i 'ilm ü hüner ve şi'r ü şu'arâyı sever imiş…*[1424]

Bu rivayetlerin hakikatten uzak olmadığına delil olarak mezkûr padişahın devrinde meydana getirilen eserler kâfidir.[1425] Onun devrinde himaye edilen âlim ve sanatkârların meydana getirdiği eserler içerisinde yöneticilere nasihat içeren eserlerde yer alıyordu. Çoğunluğu tercüme tarikiyle meydana getirilmiş bu literatürün ilk örneklerinden birisi *Kenzü'l-Küberâ* yazarının da kaynak aldığı eser olan *Mirsâdü'l-İbâd*'ın tercümesiydi. Kasım b. Mahmûd Karahisârî (ö. 891/1486) tarafından kaleme alınan tercüme, *İrşâdü'l-Mürîd ile'l-Murâd fî Tercemeti Mirsâdi'l-İbâd* adıyla II. Murad adına yazılmış ve büyük ihtimalle cülusunun ertesi yılı olan 1422'de ona takdim etmiştir.[1426]

[1423] Mir'ât bu yönüyle, aynı amaca matuf olarak kaleme alınıp kendisinden beş yıl önce tamamlanan *Kenzü'l-Küberâ* ile ortaklaşır. Bu iki eserin ortaklaştığı bir diğer nokta ise nüsha sayılarının azlığıdır. Zira *Kenzü'l-Küberâ* bir, *Mir'âtü'l-Mülûk* ise yalnızca iki nüsha ile günümüze ulaşmıştır.

[1424] Lâtîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)*, haz. Rıdvan Canım, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/60327,latifi-tezkiretus-suara-ve-tabsiratun-nuzamapdf.pdf?0 [Erişim: 18.05.2024].

[1425] Bu eserlerin önemli bir kısmının dökümü ve II. Murad döneminin yazılı kültürü için bk. Nihat Azamat, "II. Murad Devri Kültür Hayatı" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1996). Ayrıca bk. Halil İnalcık, "Murad II", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31:169-70.

[1426] Kavak, *Sûfî Diliyle Siyaset*, s. 28-30. Eserin tamamlandığı tarih hakkında muhtelif izler ve bu doğrultuda farklı görüşler vardır. Kavak, mevcut nüshalardan hareketle evvela 1419'da kaleme alınan

Karahisârî, *Mirsâd*'ın mukaddime minvalindeki birinci babının "kitabın hangi yol ve yöntem üzerine yazıldığı" konusundaki üçüncü faslını kendi tercümesine uyarlayarak bu bölümü adeta bir sebeb-i tercüme bölümüne dönüştürmüştür.[1427] Bu bağlamda Karahisârî kaynak metnin mezkûr faslının başlığını "fi Beyani Enne'l-Kitabe li-Maza Vudı'a bi't-Türkiyye" olarak güncellemiş ve bu bölümde eseri neden tercüme ettiğini ifade etmiştir. Mütercim bu bölümde tarikat yoluna girip hakikate ulaşmak isteyen saliklerin istifade edecekleri kaynakların büyük bir kısmının Arapça ve Farsça olduğunu; böyle olduğunda bu dili anlamayanların bu kaynaklardan istifade edemediğini belirtir. Hâl böyle olunca mütercim bu iki dilden habersiz olan talipler için meşayıhın yazdığı kitaplardan birisini Türkçeye tercüme etmeyi maslahat bilir ve bu alandaki kaynakların içerisinden muhatapların işine yarayacak en kullanışlı ve kapsamlı eser olarak *Mirsâdü'l-İbâd*'ı tercüme etmeye karar verir. Tercümeyi tamamlayan Karahisârî devrin padişahının hazinesinin bu cevhere layık olduğunu düşünerek bu eserini ona ithaf etmesi gerektiğine karar verir.[1428] Nitekim Hazret-i Şeyh (Necmeddîn-i Râzî) de bu cevherin aslını Keykûbâd hazinesine lâyık görüp ona hediye etmiştir.[1429]

5.1.3.1. *Kâbusnâme* (*Nasîhatnâme*) Tercümeleri

II. Murad devrinde devlet yöneticilerine nasihat literatürü alanında kaleme alınan eserler arasında ilk dikkati çeken *Kâbusnâme*'dir. Padişah bir babanın padişah adayı oğluna yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmesi için bilmesi gereken birçok şeyi nasihat ettiği bu eser iki ayrı mütercim tarafından Türkçeye aktarılmıştır. Her ikisi de II. Murad'a sunulmuş olan bu eserlerden ilki manzum, ikincisi mensurdur. İlk tercüme Bedr-i Dilşâd b. Muhammed b. Oruç Gazi b. Şa'bân'a ait olup sunulduğu kişiye atıfla *Murâdnâme* olarak adlandırılmıştır. 1427 yılında tamamlanan bu eser mesnevî nazım biçimiyle yazılmış olup 10410 beyitten müteşekkildir. *Murâdnâme*'nin ana kaynağı *Kâbusnâme* olmakla birlikte, Bedr-i Dilşâd eserini farklı kaynaklarla da beslemiş, ona birçok bölüm

---

nüshanın yeniden düzenlenmiş olma ihtimalini gündeme getirmiştir. Bk. Özgür Kavak, "Giriş", 32-33, içinde, Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*.

[1427] Karahisârî'nin bu tutumu Osmanlı mütercimlerinin kaynak eser üzerindeki tasarruflarının çeşitliliği için önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.

[1428] Karahisârî'nin, bu eserini hazinesine hediye etmeye lâyık gördüğü II. Murad'ı tavsif ederken kullandığı şu sıfatlar, onun yukarıda zikrettiğimiz şahsi özelliklerini kanıtlayan bir başka delil olarak kabul edilebilir: *nazarı pâk, himmeti âlî, meşrebi sâfî ve tab'ı selîm ve zihni müstakîm* […] *ve hem fukaraya muhib u mu'tekid ve anlarun kelâmına cân u dilden tâlib u râgıb…*Kâsım b. Mahmûd Karahisârî, *İrşâdü'l-Mürîd İle'l-Murâd (Mirsâdü'l-İbâd Tercümesi)*, haz. A. Azmi Bilgin ve Fakirullah Yıldız (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2020), 72.

[1429] Karahisârî, *İrşâdü'l-Mürîd İle'l-Murâd (Mirsâdü'l-İbâd Tercümesi)*, 70-73.

eklemiştir. Ancak, eserinde kullandığı diğer bazı kaynakları zikreden yazar *Kâbusnâme*'yi kaynakları arasında zikretmeyip birkaç hikâyede Keykâvûs'un adını geçirmekle iktifa eder. Bu, Osmanlı telif/tercüme geleneğinde ve bu gelenek içerisinde yöneticilere nasihat literatürü içerisinde örneklerine sıklıkla rastlanılan bir durumdur. Nitekim yukarıda görüleceği üzere mezkûr literatürün bundan önceki üç eserinde de (*Kenzü'l-Küberâ, İskendernâme*, *Mir'âtü'l-Mülûk*) benzeri durumlar söz konusudur.

Kâbusnâme tercümelerinin ikincisi ve daha meşhuru ise Mercimek Ahmed b. İlyâs'a (835/ 1431-32'de hayatta) ait olan tercümedir. Bu tercümenin kaleme alınması, önceki bir tercümenin açık ve rûşen olmaması sebebiyle II. Murad tarafından talep edilmiştir:

> *Gördüm ki Sultân Murâd […] elinde bir kitâb dutar. Bu za'îf-i haste-dil ol 'âlî-cenâbdan ne kitâbdur deyu istid'â kıldum. Ol lafz-ı şeker-bârından Kâbus-nâme deyu cevâb virdi ve eyitdi kim hoş kitâbdur ve içinde çok fâyideler, nasîhatler vardur ammâ Pârsî dilincedür. Bir kişi Türkîye tercüme kılmış velî rûşen degül, açuk söylememiş. Öyle olsa hikâyetinden halâvet bulmazız didi. Ve lîken bir kimse olsa kim bu kitâbı açuk tercüme itse tâ ki mefhûmından gönüller haz alsa. Pes bu za'îf ikdâm idüp ben kemîne tercüme ideyin deyince ol pâk nazarlu pâdişâh senün ne haddündür dimedi. Fi'l-hâl tercüme it deyu buyurdı.*[1430]

5.1.3.2. Ankaravî'nin *Enîsü'l-Celîs*'i

II. Mur'ad'ın talebi üzerine Türk diline aktarılan eserlerden bir diğeri de *Enîsü'l-Celîs* adıyla kaleme alınmıştır.[1431] Elde şimdilik iki nüshası[1432] bulunan bu tercüme, hayatı hakkındaki bilgilerimizin oldukça mahdut olduğu Kâsım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî adlı bir zat tarafından yapılmıştır. Mütercimin bu eserinde verdiği bilgilere göre kaynak eser Arapça olarak kaleme alınmış, daha sonra Hacı b. İsmail Tebrizî tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. *Enîsü'l-Celîs*'in kaynağı da bu Farsça tercümedir. [1433] Kaynak eserin Arapça ve Farsça dillerindeki adını vermeyen mütercim bu eserine *Enîsü'l-Celîs* adını verdiğini ve sultanlar sultanının bu kitabı mütalaa edip bununla amel ederek dünya ve ahirette kurtuluşa erenlerden olmasını ümit ettiğini söyler.[1434]

[1430] Mercimek Ahmed b. İlyâs, *Terceme-i Kâbûs-nâme* (Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 366), 1b-2a.
[1431] Eserin hangi yılda tamamlandığı belli olmadığından II. Murad'ın 1421-1451 tarihleri arasındaki saltanat devrinde yazıldığı kabul edilmektedir. [1431] Azmi Bilgin, "Giriş", 27, içinde, Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, haz. Azmi Bilgin (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017).
[1432] Azmi Bilgin, "Giriş", 28-29, içinde, Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*.
[1433] Azmi Bilgin, "Giriş", 27-28, içinde, Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*.
[1434] Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, 55.

Mütercim esere kısa bir hamdele ve salvele ile başladıktan sonra "şöyle bilgil kim"[1435] şeklinde bir hitapla şunları aktarır: Herkes beylere ve sultanlara yakın olmak ister. Ulemanın sultanlara yakınlığı ilim, vaaz ve nasihat ile olur. Padişahlara âlimlerin yakınlığı ile sair halkın yakınlığı arasında fark vardır: Alimlerin zararına neden olacak işten seni alıkoymak için sana nasihat ederler. Zira Allah âdemi basiret gözüyle kendisi için tehlikeli olacak işleri görüp ondan kaçınacak şekilde yaratmıştır. Tehlike olarak nitelediğimiz bu şeyler, Hz. Muhammed'in ahbarı ve kelâmıyla veya âlimlerin nasihati ile bilinebilir ki onlar da peygamberlerin varisleridir. Bununla birlikte, din tabipleri olan ulema herkese değil, yalnızca şifa ümidi olan ve ilaç kabul edecek hastaya tabiplik ederler. *Söz bilici ve ma'nî fehm idici* olan padişah da ulemanın tabipliğine talip olacağı kişilerdendir. Bundan ötürü bu kitap onun (Murâd Hân b. Mehemmed Hân) için yazılmıştır.[1436]

Yukarıda aktarılanlar eserin tercüme sebebinin yanında yöneticilere nasihat literatürünün de genel hatlarını göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre; ulema zümresi gerek söz ile gerekse yazıyla yöneticileri hem dünya hem de ahiret için tehlike olacak nesnelerden korumayı kendisine görev addetmektedir. Nitekim bu türden eserlerin birçoğunda da bu görevin dinî bir yükümlülük olduğu belirtilir.[1437] Hatime bölümünde, eserin padişah huzurunda zayi olmayıp okunması ve onunla amel edilerek adaletli bir şekilde hüküm sürülmesi ve dahi bu adaletli yönetimin padişahın şehzadelerine de aktarılması yönündeki dua ve temenniler[1438] de bu türden eserlerin muhatapları tarafından okunması ve onlardan istifade edilmesi noktasında önemlidir.

Enîsü'l-Celîs'in konumuz açısından önemli bir diğer yönü ise kendisini âlim olarak tanıtan[1439] bir kişinin kaleminden çıkmış olmasıdır. Mukaddimede âlimlerin padişaha hizmetinin sair halkın hizmetinden farkı ve farklı yönleriyle âlimlik vurgusundan mütercimin devlet içerisinde bürokratik bir görevi olmadığını göstermektedir. Böyle düşündüğümüzde, daha önce Şeyhoğlu ve Amâsî gibi bürokratlık görevinde bulunan

[1435] Bu ve benzeri ifadeler eserin neredeyse bütün fasıllarında yer almaktadır.
[1436] Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, 53-55.
[1437] Bk. bu tez, 135-141.
[1438] Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, 121-22.
[1439] Kaynak eserler elimizde bulunmadığı için mütercimin giriş bölümünde söylediklerinin kendi düşünceleri ve sözleri olduğunu kabul ediyoruz. Ancak, yine de kimi mütercimlerin kaynak eserlerin mukaddimelerini kendilerine uyarlayarak tercüme ettiklerinin de unutulmaması gerekir. Biz, padişahın isteği üzerine kaleme alınan bir tercümenin girişinde verilen bu bilgilerin mütercime ait olma ihtimalinin yüksek olduğu kanaatindeyiz. Zira kendisini âlim olarak tanıtıp padişahın, onun tabipliğine ihtiyacının olduğunu söylemek sıradan bir mütercim için bir risk unsuru olabilir. Bununla birlikte mütercimin üslubu ve eser içerisine kendi zamanına dair ekledikleri de (aşağıda yer alacak) bu ihtimali destekler niteliktedir.

yazarlara ilmî yönüyle ön plana çıkan bir başka yazarın eklenmiş olması önemlidir. Elbette bu, bürokrat kimliği olan yazarların ilmî yönden zayıf oldukları anlamına gelmez. Ancak, burada dikkat çekilmek istenen mesele önemli bir kısmının bürokratların kaleminden çıktığını müşahede ettiğimiz yöneticilere nasihat literatürünün bir kısmının da devletle organik bir bağı bulunmayan ulemanın kaleminden çıkmış olduğu ve bunun Osmanlı sahasındaki ilk örneğinin Ankaravî olabileceğidir.

Enîsü'l-Celîs, hangi kısmın hangi konuya dair olduğunu belirtecek şekilde bölümlere ayrılmış bir eser değildir. Bununla birlikte, konu değişikliklerini büyük oranda "fasl" adı verilen başlıklardan takip etmek mümkündür. Bilgin'in tespitine göre eserde 29 ayrı fasıl vardır.[1440] Bu fasılların ilkinde evvela dünyayı terk edip ahireti, nefsi terk edip Allah'ı bulmak gerektiği ve padişahın Allah'ı bulmasının ancak *'adl itmek*le olacağı nasihat edilir. Daha sonra sultan için adaletle hükmetmenin faydaları ve aksini yapmanın zararları dinî delillerle aktarılır.[1441] Daha sonraki fasıllarda ise padişahlığın Allah'ın takdiri ile olduğu ve bu takdire adaletle hükmedilerek lâyık olmak gerektiği; padişahın yeryüzünde Allah'ın gölgesi olduğu; halkın güven ve refah için sığındığı İslam sultanının canının ululuğunun mertebesinin diğerlerinden yüksek olduğu; adaletle hükmetmenin ne demek olduğu; cezalandırmanın şeriata uygun olması gerektiği; istişarenin önemi ve kimlerle istişare edilip edilmeyeceği; âlimlerden nasihat istemenin önemi; dünya saltanatı için ahiretin ihmal edilmemesi gerektiği; halka şefkat ve merhamet ile muamele edilmesi gerektiği; Allah'ın kudretinin idrakinde olup işlerin yıldızlara havale edilmemesi gerektiği; sultana itaatin neden gerekli olduğu ve sultan için emr-i mar'ûf ve nehy-i münkerin farz olduğu gibi konularda bilgiler aktarılır.[1442]

Enîsü'l-Celîs'te dinî delillerin kaynaklığında aktarılan nasihatlerin bir kısmı raşid halifeler ile geçmiş din ve devlet büyüklerinden aktarılan hikâyeler ile desteklenir. Kimi zaman da nesirle ifade edilen nasihatler manzumelerle teyit edilir. Bu yönüyle eserin yöneticilere nasihat literatürünün neredeyse tüm özelliklerini taşıdığını söylemek mümkündür.

Ankaravî'nin bu tercümesine kaynak olan Farsça eser ve onun da kaynağı olan Arapça eser elde bulunmadığı için mukayese imkânı olmadığından *Enîsü'l-Celîs*'in nasıl bir tercüme olduğu hakkında kesin yargılar vermek imkânsızdır. Bununla birlikte, onun ana

[1440] Bilgin, "Giriş", 31, içinde Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*.
[1441] Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, 57-62.
[1442] Eserinin muhtevasının özeti için bk. Bilgin, "Giriş", 31-33, içinde, Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*.

metnin kimi bölümlerde sultana hitaben söyledikleri *Enîsü'l-Celîs*'in lafzı lafzına bir tercüme olmadığını, mütercimin muhtelif tasarruflarıyla eseri şekillendirdiğini kesin olarak göstermektedir. Ancak, bunun hangi hadde vardığını söylemek elbette güçtür. Örneğin; *Enîsü'l-Celîs*'te üstünde en fazla durulan kavram olan "adalet"ten bahsedilen bir yerde şu cümle yer alır:

> *İmdi ol eyü adlar kılanlar Süleymân Peygâmber gibi ve İskender-i Zü'l-karneyn gibi ve me'mûn Halîfe gibi ve Hârûn er-Reşîd gibi ve Sultân Mahmûd gibi ve senün ecdâdun nusratu'l-guzât ve'l-mücâhidîn-i sa'îd ü şehîd Sultân Mehemmed Hân gibi*.[1443]

Eserin memleketi adalet ile zapt etmenin yolları ve gerekliliğinin anlatıldığı bir başka kısımda ise Hz. Ömer'in adalet ile ilgili rivayetler aktarıldıktan sonra şu bilgilere yer verilir:

> *Bu rüzgâr muhtesiblerinün hâli nice ola? Hâssâ ki Rûm muhtesibleri ki rişvet-ile [iş] iderler, Allâhu Te'âlâ'nun kullarını yakarlar. Buncılayın muhtesiblik itmek şer'-i Muhammed'i örtmeklikdür. Zîrâ halayık böyle bilürler ki muhtesiblik şerî'at işidür. Öün bu diyârda hilâf-ı şer' iderler, şerî'atı telbîs idüp örtmiş olalar. İmdi bunun mazlemesi pâdişâh üzerinedür. Ne şerh olınur ki anun işi bu kitâba sığmaz. Gerek ki işlerden gâfil olmayasın, rûzigârı gaflet-ile geçürmeyesin*.[1444]

Ana metnin başka bölümlerinde de mütercimin yaşadığı zamana dair izler barındıran[1445] bu tercüme, büyük bir bölümü tercüme eserlerden oluşan yöneticilere nasihat literatürün ve dahi Osmanlı dönemi tercüme anlayışının anlaşılması için erken dönemde kaleme alınan önemli bir örnektir.

5.1.3.3. Kırk Vezir Hikâyeleri

İlk örneği II. Murad devrinde olmak üzere Türk diline aktarılan eserlerden birisi de *Kırk Vezir Hikâyeleri*'dir. Arap, İran ve Hindistan kültürüne ait unsurları ihtiva eden bu eser, *Kelîle ve Dimne*, *Marzubânâme, Sindbâdnâme, Tûtînâme, Sülvânü'l-Mutâ' ve Kitâb-ı Hiyel* gibi çerçeve hikâyelerden oluşur. Eseri Türkçeye aktaran kişiler hakkında ihtilaf olsa da mevcut nüshalardaki kayıtlara göre eldeki ilk tercümenin II. Murad'a ve daha sonra benzer bir tercümenin II. Mehmed'e sunulduğu aşikârdır. Eserin Ahmed-i Mısrî tarafından yapıldığı bilinen ve eldeki nüshasında 1446'da tamamladığı bilinen tercümesi Kırk Vezir Hikâyeleri'nin Türk edebiyatındaki ilk örneğidir. Buna çok uzak olmayan bir

[1443] Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, 86.
[1444] Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, 98.
[1445] Ankaravî, 63, 69, 86.

tarihte yazıldığı bilinen ve Şeyhzâde adlı bir mütercim tarafından kaleme alındığını gördüğümüz ikinci bir nüshanın da aynı padişaha ithaf edildiği kabul edilmektedir.[1446]

Karısının iftirası sebebiyle tek şehzadesi olan oğlunu öldürme kararı veren güzel ahlakı ve iyiliği ile nam salmış bir Acem padişahının kırk vezirinden ve oğluna iftira atan karısından dinlediği hikâyeleri muhtevi bu eser devlet yöneticilerine nasihat literatürünün birçok unsurunu içerisinde barındırmaktadır. Nitekim Ahmed-i Mısrî, tercümesinin girişinde dönemin sultanına sunduğu bu hediyenin onun için hem geçmiş dönem padişahlarının ve vezirlerinin hallerini anlayabileceği hem de hoşça vakit geçirebileceği bir eser olduğunu açıkça ifade eder:

> *Ol memleketi ma'mûr ve ol saltanatı meşhur sultân-ı mu'azzam ve pâdişâh-ı a'zam* […] *Sultân Murâd b. Mehemmed b. Bâyezîd Han* […] *Eyle olıcak vâcib oldu ki erbâb-ı dîn ashâb-ı yakîn ed'iye-i sâlihâ ile ve esniye-i fâ'ika ile anun saltanatı devâmına devleti kıvâmına leylen ve nehâren ve sırran ve cehren mülâzemet eyleyeler ve ol 'arsa-i celâle bî-kadr-i kuvvet ve endâze-i istitâ'at hediyye ve tuhfe ilteler, ol armağanı yâ cins-i ağrazdan ola veyâhûd iğrâz-ı dünyadan ola veya 'ulûm kısmından ola.* […] *Burhân-ı kâtı' ile ma'lûm oldı kim şehenşâha enseb ve elyâk tuhfe 'ulûm kısmından olan kitâblardur. Pes bu sebebden ötürü Ahmed-i Mısrî sultân-ı 'asr için Hikâyet-i Erba'în-i Subh u Mesâ adlı kitâbı beyâza çıkardı. 'Arab dilinden Türk diline döndürüp terceme eyledi tâ pâdişâh-ı 'âlem Tâzî dili-y-ile kitâbun letâyifini ve lugatlarını ve kâfiyelerini ve seci'lerini ve birbirine münâsib hikâyetlerini ve hem münâsebetle âyâtdan ve ehâdîsden ve ebyâtdan getirdügüm rivâyetlerini mütâla'a eyleyüp okıya. Ben bu kitâbı rengîn ma'âni-y-ile ve dil-güşâ 'ibâretler-ile ve tatlu elfâz-ıla te'lîf eyledüm tâ ki 'arûs-vâr cilve vü cevelân idüp seyr-i etrâf ide*. […] *Öyle olsa şehenşâh hazretine sezâvâr oldur ki bu kitâbı okıya yâhûd okıda tâ ki ol geçmiş pâdişâhların, vezîrlerün hikâyetleri niçe olduğın ve dehr elinden şikâyetleri ne resme olduğın istimâ' idüp bile kim bu çerh-i gaddâr kimleri pây-mâl itmişdür. Hem şâhun gönline sürûr ve hubûr hâsıl ola kim anlar dahı hayr du'â-y-ıla yâd ola*.[1447]

5.2. Arapça ve Farsçanın Geri Dönüşü: II. Mehmed ve II. Bâyezid Dönemi

Osmanlı sahasında 15. yüzyılın ikinci yarısında yöneticilere nasihati ihtiva eden üç eser daha vardır ki bunlar Türkçe yazılmamıştır. Bununla birlikte, mezkûr literatürün hem dil hem de içerik bakımından gelişimi için önemli olan bu üç eserden birincisi Musannifek lâkabıyla tanınan Alâaddîn Ali b. Muhammed Mecduddin b. Muhammed b. Mes'ûd b. Mahmud eş-Şahrûdî el-Bistâmî'ye (ö. 875- 1470-71) ait olup Farsçadır. Veziriazam

[1446] Kızıltan, "Kırk Vezir", 473.
[1447] Mübeccel Kızıltan, "Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme, Metin, Dizin, Kaynakça) II" (Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), 21-23.

Mahmud Paşa'nın davetiyle Konya'dan İstanbul'a gelen bu velut âlim, mezkûr vezir adına *Tuhfetü'l-Vüzerâ*[1448] adlı bir kitap yazmıştır. *Tuhfe-i Mahmûdîyye* adıyla da bilinen ve 10 bölümden oluşan bu eserin ikinci bölümü tamamıyla padişah, vezir ve sair devlet yöneticilerine ayrılmıştır. Bununla birlikte bilgi, güzel ahlâk, cömertlik, tövbe vb. konuların işlendiği diğer dokuz bölümde verilen örneklerin çoğu padişah ve vezirlere hitap eder niteliktedir.[1449]

Eldeki nüshaya göre müellifi ismi belirsiz olan ikinci eser ise [1450] Arapça olup II. Bâyezid'e takdim edilmiştir. Buna göre metnin tamamlandığı tarih aralığının, 1481-1512 olduğunu kabul ediyoruz. Meçhul müellifin[1451] eserde aktardığı bilgiler kendisinin, Fatih Sultan Mehmed'in musahiplerinden, belki de hocalarından birisi olduğuna işaret etmektedir.[1452]

Amelî hikmet konularını esas alan eser mezkûr ilmin üçlü sınıflandırmasının (tedbîru'n-nefs, tedbîru'l-menzîl ve tedbîru'l-medîne/siyâsetu'l-müdün) siyasete dair olan üçüncü sınıfına odaklanır.[1453] Kimliği meçhul yazar, eserin telif sebebi olarak "böylesine ehemmiyetli bir ilme dönemin birçok âlimi tarafından gerekli ihtimamın gösterilmemesi"ni göstermektedir.[1454]

[1448] Musannifek Alâ'eddin Ali b. Muhammed b. Mes'ûd eş-Şahrûdî el-Bistâmî *Tuhfetü'l-Vüzerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2855). Kütüphane kataloglarında Musannifek adına kaydedilmiş *Tuhfetü'l-Vüzerâ* ve *Tuhfetü's-Selâtîn* adlarını taşıyan birkaç sayfadan oluşan iki risale daha vardır. (Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2797/3 ve 11; Esad Efendi 1663/5). Ancak bunların Musannifek'e ait olduğuna dair bir delil bulamadık. Bununla birlikte, yine onun adına kaydedilmiş *Tuhfetü's-Selâtîn* adında üç bölümden oluşan bir başka eser daha vardır (Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, 786). Bu eserin ona ait olma ihtimali vardır. Zira *Şakâyık*'ta onun *Tuhfe-i Mahmûdiyye*'den (asıl adı *Tuhfetü'l-Vüzerâ*) başka Farsça olarak yazdığı *Tuhfetü's-Selâtîn* adlı bir eseri olduğu söylenir. Bk. Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'iku'ş-Şakâ'ik (Mecdî'nin Şakâ'ik Tercümesi)*, haz. Bilal Apaydın ve Fatih Odunkıran (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 1:520. Ancak eserin ona aidiyetinin kesinleşmesi için daha derinlemesine araştırmalara ihtiyaç vardır.

[1449] Eser Şa'bânzâde Mehmed Muhteşem tarafından *Âdâbu'l-Hükkâm* adıyla ve muhtemelen III. Ahmed'e sunulmak üzere Türkçeye tercüme edilmiştir. Bk. Başar, "Şabanzâde Mehmed Muhteşem'in Adâbu'l-Hükkâm Adlı Eseri (İnceleme-Metin)".

[1450] Özgür Kavak, içerisinde yer alan ipuçlarından hareketle bu eserin adının *Ahvâlü'l-mülûk ve'l-ümerâ'fî siyâseti'l-cünd ve'r-re'âyâ*'nın eserin başlığı olarak belirlemiştir. Bk. Özgür Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 10-13, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020).

[1451] Eserin müellifinin kim olabileceği konusundaki araştırma ve tahminler için bk. Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 13-24, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.

[1452] Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 13, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.

[1453] Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 24, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.

[1454] Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 25, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.

Kavak'ın tespitine göre yazar, eserin amelî hikmetin ahlâk kısmına odaklanan ilk bölümünün konularını *hükümdarları ilgilendirdiği kadarıyla ele almayı hedeflemektedir.*[1455] Bu bölümde hükümdarın sahip olması gereken nitelikler ve onun için lazım olan ilkeler işlenir.[1456] İkinci bölümde devlet ricalinin (vezirler, emirler vd.) sultanla olan ilişkisi ele alınır. Üçüncü bölümde hükümdarın devlet ricali dışındaki muhatapları ile (komşu hükümdarlar, emirler, görevliler, dostları, sanat ehli, zanaat ehli vs.) ilişkisi işlenir. Dördüncü bölümde hükümdarın reaya ile olan muamelesine dair muhtelif konulara yer verilir. Beşinci bölüm ise hükümdarın düşmanlara karşı muamelesi işlenir.[1457]

Bu eserin dikkat çekici özelliği, Tûsî-Devânî-Kınalızâde çizgisindeki amelî hikmet külliyatındaki yaklaşımdan farklı bir yaklaşımı benimsemiş olmasıdır. Bu doğrultuda yazar, *hikmet/felsefe yaklaşımı ile dinî-ahlâkî literatürün ve edeb literatürünün yaklaşımlarını mezcetmektedir.*[1458] Osmanlı ahlak yazınında İbn Sînâ - İbn Miskeveyh - Nasîrüddîn-i Tûsî - çizgisinden Hüsâmeddîn Amâsî ve Tursun Bey'in eserlerine giren amelî hikmet yaklaşımının farklı bir versiyonunun meydana getirilmiş olması dikkate değerdir. Ayrıca, eserde Fatih'in "ideal sultan" olarak gösterilip İskender ve Nûşirevân gibi hükümdarlarla birlikte zikredilmesi Osmanlı siyaset literatürünün içeriğindeki değişimin 15. yüzyılın sonu veya 16. yüzyılın başından itibaren başladığını görüyoruz.[1459]

II. Bâyezid dönemine denk gelen bir diğer eser ise İdris-i Bitlisî'nin (ö. 1520) *Kânûn-ı Şâhenşâhî* adlı eseridir. Celâlüddîn Devânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'sine dayanan ve bununla birlikte Firdevsî'den Sa'dî'ye birçok ünlü şairin şiirleriyle desteklenen bu eser de Fars diliyle yazılmış olup II. Bâyezid'in oğlu Şehzade Şehinşah için (ö. 1511) kaleme alınmıştır.[1460] Bu eser de tıpkı *Ahlâk-ı Muhsinî* gibi tahta namzet bir şehzadenin eğitimi için yazılmıştı. Felsefe ile tasavvufun mezcolunduğu bu eserin mukaddimesinde yer

[1455] Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 25, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.
[1456] Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 25-26, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.
[1457] Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 27-29, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.
[1458] Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 34, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.
[1459] Kavak, "Sultan II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi", 39, içinde, Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.
[1460] Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 239-40. Genç, eserin yazıldığı tarih ve sunulduğu kişi hakkındaki mesnetsiz bilgileri Bitlisî'nin bu eserinde verdiği bilgilere dayanarak tashih eder. Bk. aynı eser, xxvı-xxıx. Buna göre eser, Şehzade Şehinşah'ın ölümünden (1511) önce yazılmış olmalıdır.

verdiği manzumede Bitlisî, Bâyezid'den sonra *kayserlik tacına ve tahtına* lâyık olarak gördüğü şehzadeyi birçok yönden övdükten sonra eserinin adı[1461] ve muhtevası hakkında şunları söyler:

> *Onda padişahlık ilmi ('ilm-i pâdişâhî) hakkında birkaç cevheri ipe (nazma) çektim. Her bir padişahın katında bir destûrname olsun diye bu eserin adı Kânûn-ı Şehinşâh oldu.*[1462]

Anlaşılacağı üzere Bitlisî, Bâyezid'den sonra tahta geçmeye layık olarak gördüğü şehzade adına kaleme aldığı eserde padişahlık/saltanat ilmi hakkında bilgiler verdiğini ve bu eserin onun nezdinde her padişah için muhtevasıyla amel edilecek bir kılavuz olduğunu söylemektedir. Bu sözler, devlet yöneticileri için kaleme alınan bu türden eserlerin sebeb-i teliflerinin bir özeti mahiyetindedir.

5.2.1. Amasyalı Şükrullah'ın *Enîsü'l-Ârifîn'i*

II. Murad ve II. Mehmed dönemlerinin maruf âlimlerinden birisi olup Osmanlı tarih yazıcılığının kurucu simalarından olan Amasyalı Şükrullah'a (826/1464'te hayatta) atfedilen ve muhtemelen 1451-56 yılları arasında yazılıp Mahmud Paşa'ya sunulan *Enîsü'l-Ârifîn* adlı eseri[1463] de burada zikretmek gerekiyor. II. Murad döneminde ilmiye mensubu olup kadılık yapmış olan Şükrullah bunun yanında elçi olarak da devlete hizmet etmişti. Bununla birlikte, o *Behçetü't-Tevârîh* adlı eseriyle Osmanlı tarih yazıcılığının kurucu örneklerinden birisini Farsça olarak kaleme alıp mezkûr vezir Mahmud Paşa'ya sunmuştu.

[1461] Vural Genç, Bitlisî'nin bu eserinin Şehzade Şehinşah'a sunulmak üzere kaleme alınması ve yukarıda tercümesini aktardığımız beyitte kitabın adının *Kânûn-ı Şehinşâh* olarak yazılmasını delil göstererek eserin doğru adının *Kânûn-ı Şehinşâh* olduğunu iddia eder ve çalışmasında bu adı kullanır. Bk. Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520),* xxvıı-xxvııı. Ancak, mezkûr beyitlerin hemen altında nesirle yazılan bölümde bu kitabın *Kitâb-ı Kânûn-ı Şâhenşâhî* ile adlandırıldığı (*be-kitâb-ı kânûn-ı şâhenşâhî mevsûm est*) yazılıdır. İdrîs-i Bitlisî, *Kânûn-ı Şehinşâhî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1888/3), 94a. Bu durumda kitâb kelimesinin özel isme dahil olup olmadığı konusundaki karara göre eserin adı ya *Kitâb-ı Kânûn-ı Şâhenşâhî* yahut *Kânûn-ı Şâhenşâhî* olmalıdır ki bizce birincisi daha doğrudur. Genç'in delil olarak gösterdiği beyitte geçen Şêhinşâh kelimesi eserin sunulduğu şehzadenin adını göstermekle birlikte vezin gereği de kullanılmak zorundadır. Zira aslı "şâh" olan kelimenin "şeh" şekline dönüştürülmesi (*tahfîf*) sıkça rastlanılan bir aruz işlemidir. Tûsî'nin ve Kâşifî'nin, aynı silsilenin ürünü olan eserlerinde (*Ahlâk-ı Nâsırî*, *Ahlâk-ı Muhsinî*) olduğu gibi Bitlisî'nin eserinde kitap adı hem konuya hem de muhataba uygun *(Kitâb-ı) Kânûn-ı Şâhenşâhî* olarak adlandırılmış olmalıdır. Zira böyle bir esere "Şehinşâh'ın kanunu" anlamına gelecek bir addan ziyade hem muhatabın adını içeren hem de "şahlar şahıyla/padişahlarla ilgili kanun" anlamına gelecek bir adın verilmesi daha makul görünmektedir.

[1462] İdris-i Bitlisî, *Kânûn-ı Şehinşâhî* , 94a.

[1463] Hasan Almaz, "Şükrullah b. Şihâbeddîn Ahmed b. Zeyneddîn Zekî: Behcetü't-Tevârîh (İnceleme-Metin-Tercüme)" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 19-20; Sara Nur Yıldız, "Şükrullah", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39:258; Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 51-52.

Enîsü'l-Ârifîn'in tespit edilebilen tek nüshasının başı eksiktir. Bu nedenle hakkında detaylı ve gerçeğe yakın bilgiler vermek zorlaşıyor. On beş baptan oluşan bu kitap genele hitap eden bir nasihatname olarak değerlendirilebilir. İçerisinde aklın değeri, ulema ve fuzalanın övgüsü, güzel konuşmak, dostluk, düşmanlık, sabır, iyilik ve kötülük, dünya hırsı vb. konularında bilgiler aktarılır. Bununla birlikte, diğer baplara nispetle biraz daha geniş olan dokuzuncu ve onuncu bap devlet yöneticilerine ve yöneticilere hizmetle mükellef olan insanlara hitap eder.[1464]

Eserde bilgi verilen konular hakkında bolca şiir ve hikâyeye yer verilir. Şiirlerin büyük çoğunluğu Farsça olup bunların kimisi "terceme" başlığıyla manzum şekilde Türkçeye aktarılmış, büyük bir kısmı da tercüme edilmeden geçilmiştir. Örnek verilen hikâyelerin kahir ekseriyeti de geçmiş dönem din ve devlet büyüklerinden aktarılmıştır. Cümle yapısı, Farsça beyitler ve bu beyitlerin kimisinin tercüme edilmiş olması gibi sebepler bizde bu eserin Farsça bir kaynaktan doğrudan tercüme edildiği kanaatini kuvvetlendirdi. Ancak, bunun için daha geniş ve detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğundan biz şimdilik 15. yüzyılın ikinci yarısının başında yazıldığını/tercüme edildiğini düşündüğümüz bu eseri yöneticilere nasihatin kronolojik haritasında belirtmekle iktifa ediyoruz.[1465] Bu eserin muhtevasına benzer bir başka eser ona çok yakın bir zamanda Musannifek'in kaleminden çıkacak olan *Tuhfetü'l-Vüzerâ* olacaktı.

5.2.2. Yûsuf Sinân Paşa ve *Ma'ârifnâme*'si

Künyesi Yûsuf b. Hızır b. Celâleddîn şeklinde kaydedilen Sinan Paşa'nın (ö. 891/1486) babası İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'dir (ö. 863/1459). Dedesi de Sivrihisar kadılığı yapmış olan Sinan Paşa'nın annesinin babası ise ünlü bir âlim olan Molla Yegân'dı (ö. 865/1461?). Böylece o, *doğuştan gelen yeteneklerini aile içinde, yakın çevresinde*

[1464] Şükrullah b. Ahmed b. Zeki el-Amâsî er-Rûmî , *Enîsü'l-Ârifîn* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5280), 84a-110b.

[1465] Şükrullah'ın bu eserinin elimizde bulunan tek nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesinde onun adına kayıtlıdır. Ancak, bu nüshada eserin kim tarafından ne amaçla yazıldığına dair herhangi bir bilgi yer almaz. Zira eserin başı eksiktir. Bu eserin Farsça bir kaynaktan tercüme edildiğine dair kanaatimiz, Tâcizaâde Câfer Çelebi'nin "Mevlâna Şükrullah'ın ahlâka dair Enîsü'l-Ârifîn adlı bir eserini Farsçadan Türkçeye çevir"diğine dair bilgiyle (bk. İsmail E. Erünsal, "Tâcîzâde Câfer Çelebi", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39:356.) bir araya geldiğinde şu ihtimal gündeme geliyor: Şükrullah *Enîsü'l-Ârfîn*'i Farsça olarak kaleme almış, Tâcizâde Cafer Çelebi de bu eseri Türkçeye tercüme etmiştir. Erünsal'ın verdiği bu bilgi için gösterdiği yazma esere ulaşamadığımız için bu konuda daha ileri bir değerlendirme yapmamız mümkün olmadı. Bu ada sahip olan eserlerin ve mezkûr müellif/mütercimlere ait olan eserlerin detaylı bir şekilde araştırılıp mukayese edilmesi gerekmektedir.

bulunan tanınmış ilim adamları arasında geliştirme imkanına sahip olmuştur.[1466] Genç yaşlarında halka vaaz verecek bir mertebeye getiren yetenek ve birikimi ve dahi tanınırlığı, onu kısa sürede "sultan hocası" ünvanıyla Sahn-ı Semân'da müderris yapacaktı. Fatih'in İstanbul'u fethettiği yaşlarda onun hocası olan Sinan 1470-71 yıllarında vezirlik ve birkaç yıl sonra veziriazamlık makamına da getirildi. Ancak, veziriazam olduktan kısa bir süre sonra Fatih'in gözünden düşmesi nedeniyle bu görevden uzaklaştırılmıştır.[1467] Genç yaşta hem ilmiyede hem de devlet yönetiminde böylesi üst makamlara gelen Sinan Paşa Türk nesrinin de zirve şahsiyetlerinden birisi, belki de en önemlisidir. Müderris, veziriazam ve nesir üstadı Sinan Paşa'nın felsefe ve tasavvufla da yakından ilgisi vardır.[1468]

II. Mehmed ve II. Bâyezid dönemi Osmanlısının bu çok yönlü şahsiyetinin ömrünün son zamanlarında[1469] kaleme aldığı *Ma'ârifnâme*'sinin yöneticilere nasihati havi olan bölümleri, Osmanlı'da yöneticilere nasihat literatürün bugünkü anlamıyla *telif* sıfatına en çok yaklaşan örneklerindendir. Sinan Paşa'nın, *ahlâk babında* ve *nasîhatnâme sûretinde*dir[1470] şeklinde tavsif ettiği *Ma'ârifnâme,* Amasayalı'nın *Enîsü'l-Ârifîn*'i gibi halkın geneline hitap eder ve yine onun gibi hacimce kayda değer bir bölümünü yöneticilere nasihate ayırır.

Tulum*, Ma'ârifnâme*'nin zengin içeriğine ve ahlâk literatüründeki önemli yerine değindikten sonra eser hakkında şu tespitlerini aktarır:

> […] *eserde adı geçen kişiler, kitaplar, çeşitli durumlar için verilen örnekler, aktarılan hikâyeler göz önünde bulundurulduğunda, dile getirilen görüşlerin, sergilenen düşüncelerin, yapılan yorum ve değerlendirmelerin ortak bir değerler demetiyle ilişkili bulunduğu, paylaşılan bir kültür havzasının iklimini yansıttığı söylenebilir; ancak Sinan Paşa gibi zihin çilesine dolanmış, akıl ayağını şüphe tuzağına kaptırmış, çıkışlı inişli hayatında çok kişi tanımış, devlet yönetiminde çok şeyin yakın şahidi olmuş, başta Sultan Fatih olmak üzere, o dönemin en önde ve gözde kimseleriyle görüşmüş; kendisiyle çekişmiş, hasımlarıyla didişip tartışmış bir kişiliğin biriktirdiği şahsi tecrübelerin eserine yansımış olması onun en ayrıcalıklı yönüdür. Bu açıdan*

[1466] Mertol Tulum, "Sinan Paşa, Bütün Yönleriyle Yaşam Öyküsü", 14, içinde, Sinan Paşa, *Tazarru'-nâme (Yakarışlar Kitabı)*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014).
[1467] Ayrıntılı bilgi için bk. Mertol Tulum, "Sinan Paşa, Bütün Yönleriyle Yaşam Öyküsü", 14-22, içinde, Sinan Paşa, *Tazarru'-nâme (Yakarışlar Kitabı)*; Aylin Koç, "Sinan Paşa", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009).
[1468] Mertol Tulum, "Sinan Paşa, Bütün Yönleriyle Yaşam Öyküsü", 22-23, 26, 32-33, içinde, Sinan Paşa, *Tazarru'-nâme (Yakarışlar Kitabı)*.
[1469] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, haz. Mertol Tulum (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2013), 58.
[1470] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, 64.

> *özellikle kitabının son bölümleri devlet katında edindiği ikinci aklının yansımaları sayılır. Bu parçalar Sultan Fatih ile vezirleri ve diğer devlet görevlileri hakkındaki izlenim, yorum ve düşüncelerini aktarır ve tarih araştırmaları açısından büyük önem taşır.*[1471]

Sinan Paşa gibi bir zatın kaleminden çıkan nasihatler ve bu sırada yaşadığı devir hakkında verdiği bilgiler hem Osmanlı siyaset düşüncesi hem de bu düşünceyi havi literatürün bir kolu olan nasihatnameler için önemlidir. Sinan Paşa, *Tazarrûnâme* adlı şaheserinden sonra kaleme aldığı bu eserini herhangi bir yöneticiye veya başka birisine ithaf etmemiş olup sadece sahip olduğu vaktin şükrünü eda etmek ve bu eser vasıtasıyla dua alıp Allah'ın rızasına nail olmak maksadıyla yazmıştır.[1472] Sinan Paşa, eserinin yazım serüvenini şöyle anlatır:

> *Çün mümkün imiş ki bir kişiden az zamân içinde bir bunun gibi [Tazarrûnâme] eser ola ki dervîşler arasında ona ol yâdigâr yeter ola; ne olur ki birkaç gün dahi 'inâyet-i Hakk'a i'timâd edip sa'y ü himmet edem; ahlâk bâbında, nasîhat-nâme suretinde bir kitâba dahi 'azîmet edem; gâh dünyânın fenasından şikâyetler edem, gâh nefsin mekirlerinden hikâyetler edem; gâh ahlâkın iyiliklerinden takrîr edem, gâh sıfâtın yaramazlarından tahzîr edem; […] geh ahlâk-ı fukarâdan söyleyem, geh 'adl ü dâddan; […] Ammâ o kitâb için ne fasıl koyam ne bâb koyam; belki söz ne tarafa çekerse ona uyam. Ma 'ânî cenâbını gözetip elfâz cânibinde dikkat etmeyem; yazmağa başlamadan "Aceb ne yazam" diye fikret eylemeyem. Hemîn kalemi elime alıp cenâb-ı Rabb-i 'izzete müteveccih olam; hatîf-i gaybdan her ne nev'e işâret olursa onu tahrîr kılam.*[1473]

Alıntıdan anlaşılacağı üzere Sinan Paşa nasihatname türünde ve ahlâk konusundaki bu eserinde tabii olarak nefis, ahlâkın fazîlet ve rezîletlerini ve buna benzer konuları işler. Onun "geh ahlâk-ı fukaradan söyleyem, geh 'adl ü dâddan" şeklindeki ifadesi ise bu eserde hem halkın genelinin ahlakından hem de yöneticilerin ahlâkından söz edeceğine işaret eder. Zira 'adl ü dâd yöneticilerin, bilhassa padişahların ahlâkı için olmazsa olmaz sıfatların başında gelir. Bu meyanda eserin son kısmı da ilgili konulara ayrılmıştır.

Sinan Paşa, yukarıda belirttiği üzere eserini fasıl, bap gibi kısımlara ayırmamıştır. Bununla birlikte, yer verdiği konulara uygun gördüğü başlıklar eserin takibini mümkün kılmaktadır. Tulum neşrine göre eserin giriş ve hatime kısımları dışındaki ana metninde 145 başlığa yer verilmiştir. Kimi birbirini tekrar eden bu başlıklardan 131'den 140'a kadar olanları doğrudan devlet yönetimi ve devlet yöneticilerine nasihati havidir.

[1471] Mertol Tulum, "Sunuş", xxıı, içinde, Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*.
[1472] Onun, bu eser vasıtasıyla dünyalık herhangi bir beklenti içerisinde olmamasının verdiği bilgilerin sıhhatini artırdığını düşünmek mümkündür.
[1473] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, 64-68.

Ma'ârifnâme'nin mezkûr bölümlerinden ilkine, bu yazın geleneğine uygun bir biçimde, "Nâsîhat-ı Selâtin" başlığını verilmiştir. Bundan sonra yer alan birkaç başlık ise bu başlığın alt başlıkları mesabesindedir.

Sinan Paşa'nın "Nâsîhat-ı Selâtin" başlığı altındaki ilk nasihatleri şunlardır:

> *Eğer pâdişâh olursan gökçek eyle niyyetini ve hoş tut ra'iyyetini. 'Adl eyle ki dâ'im ola mülkün; zulm eyleme ki serî' olur hülkün; meğer Allah'ın irâdeti bir memleketin helâkine ola, bir zâlim pâdişâhı biraz müddet onda koya; yoksa zulmün hâsiyyeti budur kim vaz' eder kişinin kadrini ve naks eder ömrünü.* […] *Her melîk ki aklını vezîr eder, ba'îd olur zülmü; ve her sultân ki 'adlini emîr eder, nâfiz olur hükmü.*[1474]

Paşa'ya göre padişahın öncelikli işi niyetini hâlis tutup raiyyeyi hoş tutmak ve adaletli olup zulümden uzak durmaktır. Eğer padişah aklını vezir ederse zulümden uzak olur; adaletini emîr ettiğinde ise hükmünü geçerli eyler. Adalet-zulüm ikiliği üzerinden başlayan bu nasihatlerin devamında "Men'u'z-Zulm ve Tahrîsu'l-'Adl" başlığı altında zulmü engelleme ve adaleti özendirmeye dair nasihatler aktarılır. Bu meyanda tahtın süsü, bahtın gücü, devletin uğuru, mülkün müdafii, raiyyenin huzurunun sebebi, dua alma vesilesi gibi özellikleri belirtilen adaletin bir saatinin bin yıllık ibadet yerine geçtiği aktarılır. Sonrasında ise padişah için adaletten daha kuvvetli bir ordu; raiyye için ise emniyetten daha kolay sindirilecek bir gıda olmayacağı söylenir. Sinan Paşa bu bölümün devamında şeriata tâbiiyet, memleketin imarı, ulema, fuzala, hüner ehli gibi sınıflara hak ettikleri değerin verilmesi, müfsitlerin cezalandırılması, şehirlerin güvenliğinin sağlanması, harami ve yol kesicilerin engellenmesi gibi hususları belirttikten[1475] sonra şunları söyler:

> *Pâdişâhlara hem rahm gerek, hem celâdet gerek ve selâtîne hem şefkat gerek, hem salâbet gerek. Eğer siyâset olmaya riyâset olmaz ve eğer şefakat olmaya ra'iyyet dirilmez.* […] *Melikin tâcı afâfı olur ve pâdişâhın hüsnü insâfı olur.*[1476]

Adalet ve zulümden sonra şeriata uyma ve cezalandırma bahislerine yer veren Sinan Paşa cezalandırmada da aşırıya kaçılmaması ve gerektiğinde af ve merhametin ihmal edilmemesi gerektiğini öğütler. Paşa, bu bölümden sonra ise padişahın özel hayatında kaçınması gereken şeylerden bahseder. Buna göre o kadınlara ifrat ile meyletmemeli; zira bu onların ahlakının kesbine sebep olur. Cimanın aşırısından kaçmalıdır; zira bu bedeni

[1474] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, 664-66.
[1475] Sinan Paşa, *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*, 666-70.
[1476] Sinan Paşa, 670.

güçsüzleştirip insanın ömrünü kısaltır. Kişinin zatını şehvani, sıfatını hayvani kılar; aklını ve fazlını örter. Eğlencede aşırıya kaçan padişahın dikkat ve gayreti kaybolur; şarap içmeye devam eden melikin düşüncesi bozulur. Padişahlar gülüp eğlenmede de orta yolu tutmalı, söz ile şakalaşmayı da güzel sözler ile yapmalıdır. Padişahların ağzından küfür içeren söz çıktığında çarşı pazar adamlarından bir farkları kalmaz.[1477] Daha sonra Sultan Mahmûd ve Aristo'dan hikâyelerle padişahların sahip olması gereken nitelikleri ve kaçınması gereken davranışları aktaran[1478] Sinan Paşa padişahların her ne olursa olsun "hudûd-ı dîn"e, yani şeriata muhalefet etmemeleri gerektiğini, sabırlı ve akıllı davranmaları ve şer ve fitne ehlini etrafında barındırmamaları gerektiğini aktarır.[1479] Padişah olan daima memlekette olup bitenden haberdar olmalı; ehliyetsiz kişilere valilik, zalimlere emirlik vermemelidir. Padişah bir kişiyi kendisine vezir ederse onun sözünü dinlemeli; sözünü dinlemeyecekse onu kendisine vezir etmemelidir.[1480] Sinan Paşa bu bölümün devamında bizzat içerisinde bulunduğu devlet yönetiminde yapılması ve yapılmaması gereken teknik meselelere dair de önemli nasihatler aktarır.[1481]

Sinan Paşa'nın bu bölümde örf/kânûn ile ilgili verdiği nasihatler de dikkate değerdir. O, kendisinden önceki dönemlerde işleri düzene koyan, memlekete faydalı olan örf ve kanunların uygulanmaya devam etmesi gerektiğini; ancak, aksi olan şeylerin ise yavaş yavaş azaltılmaya çalışılması gerektiğini söyler.[1482]

Ma'ârifnâme'nin "Medhu's-Sehâ fi's-Selâtîn" başlığı altında padişahların cömertliği övüldükten sonra başka bir başlığa yer verilmeden Yunan hakîmlerinden de aktarımlar yapılarak padişah için gerekli olan tedbîr, siyâset (cezalandırma), 'afv ve merhamet, tevazu gibi sıfatları ile ulema, fukara ve dervişler gibi zümrelerle ilişkisine dair nasihatlere yer verilir.[1483] Bundan sonra "İşâret-i Şemme-i Saltanat-ı Hudâ-yı Te'âlâ" başlığı altında asıl mülkün sahibi olan Allah'ın saltanatı hakkında bilgi veren Sinan Paşa bu konudaki sözlerden sonra herhangi bir başlığa yer vermeksizin padişahın adaletli olması gerektiği konusuna yeniden döner. Sonrasında ise yine onun ahlâkî hasletlerine, onun çevresindekilerle, çevresindekilerin de onunla olan ilişkisinde riayet etmeleri

[1477] Sinan Paşa, 670-73.
[1478] Sinan Paşa, 672-75.
[1479] Sinan Paşa, 676-78.
[1480] Sinan Paşa, 678-80.Sinan Paşa'nın bu bölümde saray erbabı ve sair yöneticiler hakkında aktardığı bilgiler ferdî tecrübelerinden hali değil gibidir. Bu bağlamda eserin bu bölümleri onun azlinin ve payitahttan uzaklaştırılmasının nedenlerine dair ipuçlarını verir mahiyettedir.
[1481] Sinan Paşa, 680-84.
[1482] Sinan Paşa, 684.
[1483] Sinan Paşa, 686-98.

gereken adaba müteallik nasihatler aktarır.[1484] Bu kısmın sonunda padişahın, gazabı menedip hilmi kendisine yardımcı etmesi gerektiği nasihat edilir ve akabinde "et-Tenfîru mine'l-Katl bi-Kaderi mâ-Yümkin" başlığı altında gazabın neticesinde ortaya çıkması muhtemel katilden mümkün oldukça kaçınmak gerektiğine dair nasihatlere yer verilir. Aynı kısımda padişahın her zaman itidal sahibi olması ve bununla birlikte düşmanlarından da daima haberdar olması gerektiği ifade edilir. [1485]

Ma'ârifnâme'nin 136. başlığı "İşâretü Hakîkati ilâ Âdâbi's-Selâtîn"dir. Sinan Paşa bu bölümde sultanların adaletli oldukları sürece Allah'a yakın olacaklarını ve saltanatlarının devam edeceğini anlatır.[1486] Bundan sonra ise "İşâret-i Ri'âyet-i Cünd" başlığı altında padişahın ordu ile olan muamelesinde tutması gereken yol hakkında bilgiler aktarılır.[1487] Bu bölümün sonunda tekrar padişahın vezirine güvenmesi gerektiğini gündeme getiren Sinan Paşa akabinde "İşâret-i Ahlâk-ı Vüzerâ" başlığıyla sözü vezirlerin ahlâkına getirir. Bu bölümde vezirin padişaha karşı samimi, akıllı ve dürüst olması gerektiği söylendikten sonra padişah ile olan ilişkisinde riayet etmesi gereken âdâb hakkında bilgi verilir. Bu bölümde vezirin ferdî olarak sahip olması gereken hasletler, görevini icra ederken dikkat etmesi gereken hususlar, padişah ile olan münasebeti, diğer devlet ricali ile olan münasebeti ve reaya ile olan münasebeti gibi neredeyse her konuda birçok nasihate yer verilir.[1488] Sinan Paşa bu bölümün sonunda memleketlerin helakine sebep olan şeylerin fazilet ashabının bastırılıp rezilet erbabının yükseltilmesi, öğüt verenlerin öğütlerinin küçümsenmesi, şakşakçıların sözleriyle amel edilmesi ve işin/makamın ehline verilmemesi olduğunu söyledikten sonra "Zemmü Vezîri'l-Müfsîd" başlığıyla ehil olmadığı halde vezirlik payesi verilmiş olan kişilerin yergisine yer verir.[1489] Eserin doğrudan devlet yönetimiyle ilgili son başlığı ise "Zemmü Süâti's-Selâtîn" olup bu kısımda kovucuların özellikleri ve onların sözüyle hareket etmenin tehlikeleri anlatılır. Paşa, bu bölümü şu cümlelerle bitirir:

> *Pâdişâh ki 'âdil olmaya, o hakîkatte şâh olmaz; zîrâ ki şâhlık maslahatında konulan hikmet onda bulunmaz. Pâdişâh bir çoban olur ki kurttan saklaya; n'olur o çobandan ki kurttan ziyâde yiye. Pâdişâh ki zâlim ola, kâfîr olur ni'mete ve sultân ki bağî ola, müstehikk olur nikmete. Pâdişâhın sîreti gökçek oldukça emîn olur a'dâdan ve 'adli ziyâde oldukça havfı kalmaz idâdan; udvânı ziyâde olduğunca sultânlık eksilir ve hıyâneti arttığınca hânlığı*

[1484] Sinan Paşa, 698-706.
[1485] Sinan Paşa, 706-20.
[1486] Sinan Paşa, 720-24.
[1487] Sinan Paşa, 724-30.
[1488] Sinan Paşa, 730-38.
[1489] Sinan Paşa, 738-42.

eksilir; eşbâha mâlik olur, kulûb elinde olmaz ve suverde tasarruf eder, gönüllere hükm edemez.[1490]

Sinan Paşa'nın eserinde devlet yönetimine dair bilgiler ve bu bağlamda devlet yöneticilerine yönelik verdiği nasihatler bunlarla da sınırlı değildir. Eserin muhtelif kısımlarında da yeri geldikçe bu konulara yer verilir. Bu bağlamda ilk olarak sultana hizmetin ve zalim melikin yerilmesi konularının işlendiği başlıklar örnek verilebilir.[1491] Bunun yanında eserde "Zemmu Kuzâti'z-Zamân" başlığı altında zamanın rüşvet yiyen kadılarının yergisine de yer verilir.[1492]

Hem ilimde hem hünerde hem de devlet yönetiminde zirvelerde dolaşan Sinan Paşa'nın şimdilik bize her yönüyle aşikâr olmayan azlinden sonra çekildiği köşesinde kaleme aldığı *Ma'ârifnâme* onun bu yönlerinin ve dahi mutasavvıf yönünü bir arada bulunduğu bir kaynaktır. Dinî ilimlerden felsefeye kadar geniş bir bilgi birikimine sahip olan Sinan Paşa, bu eserinde mezkûr kaynaklardan hasıl ettiklerini yirmili yaşlardan itibaren içerisinde bulunduğu ve en üst makamına kadar çıktığı devlet yönetimine dair tecrübesi ile bir araya getirmiştir. Tecrübeyle harç olunan bilgi birikimi aynı zamanda bir nesir ustası da olan Sinan Paşa'nın kaleminden kâğıda aktarıldığında ortaya metîn bir eser çıkmıştır. Bu eserde *Nasîhat-ı Selâtîn* başlığı altında yer verilen nasihatler ile vezirler, kadılar ve devlet yönetimine dair muhtelif meselelere müteallik malzeme bir araya getirildiğinde yöneticilerin kendilerine düsturnâme edinecekleri bir nasihat kitabı ortaya çıkacaktır.[1493]

5.2.3. Tursun Bey'in *Târîh-i Ebu'l-Feth*'i

15. yüzyılın başında Hüsâmeddîn Amâsî'nin *Mir'âtü'l-Mülûk*'uyla Türkçeye ve Osmanlıya aktarılan hikemî ahlâk ve bunun içerisinde yer alan tedbîr-i müdün/siyâset-i müdün şubesi, yaklaşık yarım asır sonra bir tarih kitabının mukaddimesinde karşımıza çıkar. Fatih Sultan Mehmed'in fetihlerini anlatmak üzere yazılmış olan bu kitap, asıl adı Tûr-ı Sînâ (896/1490'da hayatta) olup Tursun Bey lakabıyla şöhret bulmuş bir bürokratın

[1490] Sinan Paşa, 742-44.
[1491] Sinan Paşa, 496-502. Ayrıca bk. Sinan Paşa, 200, 402, 528, 660-64.
[1492] Sinan Paşa, 478-80.
[1493] *Ma'ârifnâme*'nin bu yönü üzerinde daha önce pek durulmadığı ve yöneticilere nasihat literatürü içerisinde değerlendirilmediği için biz eserin bu yönüne dair biraz daha geniş bilgi vermeye çalıştık. Ancak, eserin bu yönünün daha derin ve geniş çalışmalara konu edilmesi gerektiği de aşikardır. *Ma'ârifnâme*'ye benzer şekilde genele hitap edip içerisinde devlet yöneticilerine dair nasihatler de yer alan bir başka örnek için bk. Ramazan Ekinci, "16. Asırda Yazılmış Mensur Bir Nasihat-Nâme: Abdülkerim Bin Mehmed'in Nesâyihü'l-Ebrâr'ı", *Turkish Studies* 7, sy 2 (2012): 423-41.

kaleminden çıkmıştır. Tulum'un 1422-27 yılları arasında doğmuş olduğunu tespit ettiği Tursun Bey, Anadolu beylerbeyliği görevini ifa etmiş bir devlet adamının oğluydu. Fatih Sultan Mehmed'in de tanıdığı bu zât Fetih'ten sonra baş defterdarlığa kadar yükselmiş ve daha sonra 12 yıl civarında veziriazam Mahmud Paşa'nın maiyetinde bulunup bu sırada muhtelif görevlerle birçok sefere iştirak etmiştir.[1494]

Tursun Bey eldeki tek eseri olan *Târîh-i Ebu'l-Feth*'i muhtemelen emeklilik zamanlarında (1490-95) kaleme almıştır.[1495] Eserde, önsöz ve giriş mahiyetindeki iki bölümden sonra tarihin ana metnine yer verilir. İlk kısımda Allah'a hamd ü sena, Hz. Peygamber'e, ailesi ve yakınlarına salat u selamdan sonra kitabını yazış sebebini anlatılır.[1496] Giriş niteliğindeki ikinci kısım ise devlet yönetimine dair muhtasar bir risale mahiyetindedir. Burada evvela padişahlık mertebesinin değeri, onun varlığının nasıl büyük bir nimet olduğunu; halkın padişaha ihtiyacının nedeni ve padişah olanların ne gibi ahlaki vasıflar[1497] taşıması gerektiğini" anlatılır:[1498]

> […] *a'bâ-yı saltanata mütehammil olan zât-ı şerîf, ya'nî pâdişâh-ı cihân -Ki Bârî "'azze ismühû" kemâl-i 'inâyet-i yârî birle "ve fazzalnâhüm 'alâ kesîrin mimmen haleknâ tafdîlâ"*[1499] *mahsûslarından kılmıştur-ne fezâyil ile müttasıfolmağa lâyıktur, kütüb-i mu'teberede gördüğümüz üzre ber-kavl-i muhtasar tenkîh idelüm ve bu cins ma'ânîden nev'-i beyân ü tavzîh kılalum*.[1500]

Tursun Bey'in "*kütüb-i mu'teberede*"den istifade ederek yazdığını belirttiği bu kısımda devlet yöneticilerine ve onların sahip olması gereken niteliklere dair verdiği genel bilgilerin önemli bir kısmı *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin "der-tehzîb-i ahlâk" başlıklı birinci babı ve bilhassa "der-siyaset-i müdün" başlıklı üçüncü babından[1501] tercüme yoluyla aktarılmış[1502] ve ayet ve hadislerle de desteklenerek sağlamlaştırılmıştır. Bununla birlikte, muhtelif kaynaklardan konuya uygun hikâyeler ve şiirler de aktarılmıştır.

[1494] Mertol Tulum, "Tursun Bey'in Hayatı", xxı-xxıx, içinde, Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth: Fethin Babasının Tarihi*, haz. Mertol Tulum, c. 1 (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020).
[1495] Mertol Tulum, "Târîh-i Ebü'l-Feth", xxxıı, içinde, Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth: Fethin Babasının Tarihi*, c. 1.
[1496] Tursun Beğ, 1:3-8.
[1497] Tursun Bey, *Ahlâk-ı Nâsırî*'ye uyarak bu vasıfları 'adâlet, hilm, sehâ ve hikmet olarak sıralar ve bunların hepsinin Sultan Bayezid'in zatında var olduğunu belirtir. Bk. Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth: Fethin Babasının Tarihi*, 1:15-20.
[1498] Tursun Beğ, 1:9-26.
[1499] Kur'an-ı Kerim, "İsrâ", 17/70.
[1500] Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth: Fethin Babasının Tarihi*, 1:13.
[1501] Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, haz. Minovî ve Haydarî, 247-58.
[1502] Tursun Bey, Ahlâk-ı Nâsırî'den istifade etttiği her yerde değil ama bazı yerlerde ona atıfta bulunur. Bk. Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Feth: Fethin Babasının Tarihi*, 1:14.

Tursun Bey'in bir tarih kitabı olarak tasarladığı eserin başında yer verdiği bu bölüm bugünden bakıldığında garipsenebilirse de "tarihin herkes ve bilhassa padişahlar için bir nasihat olduğu" anlayışının kendini gösterdiği dönemlerde gayet olağandır. Bununla birlikte, T*ârîh-i Ebu'l-Feth*'in bizim için önemli bir başka yönü, siyaset düşüncesi literatürünün felsefe kolunun ana kaynaklarından olan *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin *Mir'âtü'l-Mülûk*'tan sonra bu eserin başında karşımıza çıkış olmasıdır. Bu, Osmanlıdaki siyaset düşüncesinin felsefi kaynağının sürecini göstermenin yanında tarih ile ilişkisini de gösterir.

5.2.4. Sivrihisârî'nin *Mevhûb-ı Mahbûb*'u

Yöneticilere nasihat literatürünün önemli bir kısmını sırf bu amaca matuf olarak yazılmış müstakil eserler teşkil eder. Bununla birlikte kimi eserler de halkın geneline nasihat etme amacına sahip olup belirli bölümleri de padişaha ve sair yönetici kesimine nasihat niteliğindedir. Bu durumun temsil gücü yüksek bir örneği Sinan Paşa'nın *Ma'ârifnâme*'si olduğunu yukarıda detaylıca açıklamaya çalışmıştık. Benzer nitelikte bir diğer örnek ise II. Bâyezid döneminin ünlü vaizlerinden Şeyh Baba Yûsuf Sivrihisârî (ö. 918/1512) tarafından mesnevî nazım şekliyle yazılan *Mevhûb-ı Mahbûb* adlı eserdir. *Mevhûb-ı Mahbûb* halkın geneline (külli enâma)[1503] hitap eden bir nasihatnamedir. Eserin girişinde tevhid, münacat, naat ve dört halife övgüsünden sonra "nasîhat li-sultân" başlığı altında devrin padişahı II. Bâyezid'e muhtelif nasihatler aktarmıştır. Yaklaşık yüz beyitten oluşan ve daha ziyade adalet hasletinin vurgulandığı bölümde Nûşirevân-ı Âdil'den de bir hikâye de aktarılmıştır.[1504]

5.3. I. Selim Devri

Yavuz Sultan Selim'in sekiz yıllık saltanat sürecinde yöneticilere nasihat literatürüne dahil edilebilecek Türkçe telif bir eserden şimdilik söz edemiyoruz. Bununla birlikte onun, mezkûr literatürün önemli eserlerinden birisi olan Şeyzerî'nin *Nehcü's-Sülûk*'unu Trabzon'da bulunduğu yıllarda sıkça okutturup İdris-i Bitlisî ile üzerine konuştuğuna dair kayıtlar mevcuttur.[1505] Mezkûr literatürün bir başka önemli örneği olan *Zahîretü'l-Mülûk* da Bâlî Zihnî Çelebi adında birisi tarafından *Gencîne-i Sa'âdet* adıyla[1506] Türkçeye

[1503] *Dilümde zâhir oldı işbu nâme / Nasîhatdur içi külli enâme* Bk. Şeyh Baba Yûsuf Sivrihsârî, *Mevhûb-ı Mahbûb (İncdeleme-Metin-Sözlük-İndeks)*, haz. Ahmet Kartal (Eskişehir Yunus Emre Kültür, Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, 2000), 195.
[1504] Şeyh Baba Yûsuf Sivrihsârî, *Mevhûb-ı Mahbûb (İncdeleme-Metin-Sözlük-İndeks)*.
[1505] Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 4:1890-91.
[1506] Bâlî Zihnî Çelebi. *Gencîne-i Sa âdet* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3890), 4a.

tercüme edilmiş ve büyük ihtimalle mezkûr padişaha sunulmuştur.[1507] Bunun yanında zikredebileceğimiz bir diğer eser ise Amasyalı Şükrullah'ın *Enîsü'l-Ârifîn* adlı eserinin Emîr Ca'fer et-Tuğrâyî tarafından yapılan tercümesidir.[1508] Yazma nüshasında *Terceme-i Enîsü'l-Ârifîn* olarak nitelenen eserin mezkûr padişaha sunulduğuna dair bir kayıt yoktur.[1509]

5.4. Gelişim: I. Süleyman, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Devri

Yavuz Sultan Selim'den sonra 46 yıl Osmanlı tahtında oturan I. Süleyman'ın (1520-1566) dönemine yöneticilerin işlerini hakkıyla yapabilmek için istifade edeceği eserlerin yazımında da bir artış olduğunu söylemek mümkündür.[1510] Osmanlı'nın sınırlarının son uçlarına doğru yayıldığı, siyasi gücünün zirvesine ulaştığı bu devrede yöneticilere nasihat maksadıyla kaleme alınan eserler de gerek çeşitlilik gerekse keyfiyet yönünden zirvesine ulaşmıştı. Aynı zamanda Osmanlı'nın zirveden inişinin başlayacağı devreyi de kapsayan bu zaman aralığında, mezkûr eserlerin bir kısmının haldeki problemleri ve bu problemlere çözüm önerilerini içermeye başlamasına da şahit oluyoruz. Bu iki durumun da ortak bir neticesi olarak; II. Mehmed döneminden itibaren yazılan kimi eserlerde de görülmekle birlikte, örnek olarak gösterilen yöneticilerin Osmanlı yöneticilerinden seçilmesi de bu devrede yaygınlık kazanmaya başlamıştı.

Önceki dönemlere nispetle biraz daha az olsa da bu devrede kaleme alınan eserlerin önemli bir yekununu tercümeler oluşturuyordu. Yeri geldikçe ifade edildiği ve edileceği üzere, bu tercümelerin kahir ekseriyeti bugünkü manasıyla bir çeviri faaliyetinden öte telife yaklaşan türden tasarrufları barındırıyordu. Ancak, onları orijinal yapan şeyler bu tasarruflarından başka, söyleyişlerindeki yenilik/güzellikti. Süleyman döneminin ve dahi Osmanlı yazınının ahlâk literatürünün şah eseri olarak nitelenebilecek *Ahlâk-ı Alâ'î* üzerine yaptığı incelemede Mustafa Koç'un ahlak literatürü bağlamında konuyla ilgili aktardıkları meramımızı anlatır niteliktedir:

[1507] Ahmet Kartal, bu dönemde Kemâleddîn Hüseyin el-Lârî adlı bir kişi tarafından Tahkîku'l-'adele fî-Siyâseti'l-memleke adlı bir "siyaset-name" yazıldığını aktarmıştır. Bk. Büşra Koçaslan, "Kemâleddîn Hüseyin el-Lârî ve Tahkîkü'l-'Adele fî Siyâseti'l-memleke", içinde *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, ed. Nilüfer Alkan Günay (Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2018), 555-74'ten aktaran: Ahmet Kartal, "Yavuz Sultan Selim Dönemi Kültür ve Edebiyatı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy 40 (2019): 197.

[1508] Özgür Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercümeleri (1362-1807)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2025), 365.

[1509] Emîr Ca'fer et-Tuğrâyî, *Terceme-i Enîsü'l-Ârifîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01825).

[1510] Süleyman döneminde bu türden eserlerin sayısındaki artışın nedenlerine dair bir değerlendirme için Bk. Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, 64.

> *Şark ahlak literatürü daima önceki metinleri sarmalayarak teşekkül etme sistemine sahiptir. Miras sürekli tasfiye edilir, ilavelerle tekmil edilir. Müşterek bir miras telakkisi bu tür metinlerde müellifler tarafından kaynaklara sürekli atıflar yapmayı lüzumsuz kılar. Müellif, farklı düşündüğü takdirde ayrıldığı noktayı tebarüz ettirir. Bu tür metinler üzerinde yürürken, modern referans sistemini aramak beyhudedir ve bu klasik metinlerin geldiği geleneği dikkate almamaktır. Şüphesiz orijinalite terkipte, ifadede ve ilavededir.*[1511]

5.4.1. I. Süleyman Devri (1520-1566)

5.4.1.1. *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* Tercümeleri

Kanunî döneminde Türkçeye aktarılan eserler içerisinde ilk dikkati çeken, Gazzâlî'ye atfedilen *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*'tur. Bu eser, şimdiki bilgilerimize göre Osmanlı'da yöneticilere nasihat literatürünün Türkçeye en fazla aktarılan eserlerinin başında gelir.[1512] Bununla birlikte eser, mezkûr literatür içerisinde yer alan diğer birçok eserin de kaynakları arasında yer alır ki bunlardan ilki Amâsî'nin *Mir'âtü'l-Mülûk*'udur.

Sadık Yazar'ın tespitlerine göre *Nasîhatü'l-Mülûk* ilk defa Abdussamed b. Seydî Alî b. Dâvûd Diyarbekrî tarafından Türkçeye aktarılır.[1513] Kadılık görevi yaptığı kaydedilen yazarın 1511-12'de İdris-i Bitlisî ile görüştüğünde ilim tahsili için Mekke'de bulunduğu söylemesini[1514] göz önünde bulundurursak mezkûr tercümenin Süleyman devrinde kaleme alınmış olma ihtimali biraz daha güçlenmektedir. Bununla birlikle, Yavuz Sultan Selim döneminde tercüme edilmiş olma ihtimali de düşük değildir. Bu nedenle, yazmasına ulaşamadığımız bu eserin 16. yüzyılın ilk yarısında, I. Selim veya I. Süleyman devrinde kaleme alındığını söyleyebiliriz. *Nasîhatü'l-Mülûk*'un bu devirdeki ikinci tercümesi Muallimzâde el-Edhemî adlı bir mütercim tarafından *Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk* adıyla Rüstem Paşa adına kaleme alınmıştır.[1515]

[1511] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î (Kınalızâde'nin Ahlâk Kitabı)*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014), 22.

[1512] Henüz gün yüzüne çıkmamış yazmaların varlığını göz önünde bulundurduğumuzda bu konuda kesin bir çıkarsamanın güç ve yanlış olduğunu biliyoruz. Bununla birlikte, 14 defa Türkçeye tercüme edilen eserin, bu tercümelerin haricinde de birçok başka eserin kaynaklarından birisi olduğunu müşahede ediyoruz. Bu sebeple şimdiki bilgilerimize göre eserin konumunun bu şekilde belirlenmesinin öneminin ve değerinin vurgusu için gerekli olduğunu düşünüyoruz.

[1513] Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", 116.

[1514] Benjamin Lellouch, "'Abdussamed Diyârbekrî", içinde *Historians of The Ottoman Empire*, 2005, https://ottomanhistorians.uchicago.edu/sites/default/files/diyarbekri_tr.pdf.

[1515] Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", 116-17.

Bu devirde yapılan *Nasîhatü'l-Mülûk* tercümelerinden üçüncüsü ise Osmanlı edebiyatının birçok alanında eser vermiş olan tezkire yazarı Âşık Çelebi'ye aittir. Eseri, Sultan Süleyman ve Rüstem Paşa adına kaleme alan mütercim eserinin mukaddimesinde bilhassa padişahlara lazım olan tehzîb-i ahlâk konusunda din büyükleri ve ulemanın onlar için emir ve padişahlara nasihat dalında (*nasâyih-i mülûk ü ümerâda*) birçok kitap telif ettiğini, bu kitaplarda hikâyeler ve atasözlerine yer verdiklerini ve bunlardan birinin de *Et-Tıbrü'l-Mesbûk fi Nasâyihi'l-Vüzerâ'i ve'l-Mülûk ismiyle müsemmâ* kitâbı olduğunu söyler:

> […] *Husûsan zümre-i selâtîn ki esâtîn-i erbâb-ı dîn-i hidâyet-âyîndür, ümenâ'-i vedî'at-i hilâfet-i rabbâniyye ve mezâhir-i esrâr-ı ahlâk-ı rahmâniyye oldukları sebebden tehzîb-i ahlâk ve tekmîl-i hasâyil ve tahmîd-i simât-ı şemâyil anlara kemâl mertebede lâzım belki elzem-i levâzım olup ve kendüler kesret-i 'alâyık u eşgâl ve kıllet-i miknet ü mecâl ile mahfûf oldukları cihetden anlar nasâyih ü tenbîhâta sâyir-i nâsdan muhtâc-ter ve anlara tenbîhün fevâyidi ekser ü azherdür. Binâ'en 'alâ zâlik e'imme-i dîn ve 'ulemâ'-i sünnet-i seyyidü'l- mürselîn* […] *nasâyih-i mülûk ü ümerâda niçe kütüb ü resâyil tertîb ü tedvîn ve sunûf-ı hikâyât ve durûb-ı emsâl ta'yîn ü tebyîn eylemişlerdür. Ol cümleden biri* […] *Muhammed el-Gazzâlî* […] *selātîn-i Selçûkiyye'den Sultân Mehemmed bin Melikşâh* […] *nâmına tertîb idüp ve ana hitâb idüp terkîb itdügi* ***et-Tıbrü'l-Mesbûk fi Nasâyihi'l-Vüzerâ'i ve'l-Mülûk*** *ismiyle müsemmâ kitâbdur.*[1516]

Âşık Çelebi, bu bölümün devamında ise devrin sultanının her ne kadar *temiz bir yaratılışta olmakla* nasihate ihtiyacı olmasa da uyarının her zaman faydalı olacağını söyleyerek eserini ona ve vezirine ithaf eder.[1517]

Âşık Çelebi'nin siyaset düşüncesine müteallik kaleme aldığı eser bu tercüme ile sınırlı değildir. O, bu literatürün fıkıh alanındaki önemli eserlerinden birisi olan İbn Teymiyye'nin *Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'sini önemli derecede ilavelerle birlikte[1518] tercüme ederek II. Selim'e sunar. Âşık Çelebi, nasihatnamelerin beslendiği önemli kaynaklarından olan muhâdarât türünde bir eseri de II. Selim'in isteği üzerine Türkçeye tercüme edip bu sultana takdim etmiştir.[1519] Bu eser muhâdarât türünün eserlerinden olan Zemahşerî'nin *Rebî'u'l-Ebrâr*'ın Hatibzade Muhyiddin Mehmed tarafından *Ravzatu'l-*

[1516] Âşık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fi Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk (İnceleme-Metin)*, haz. Filiz Kılç ve Tuncay Bülbül (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 52.
[1517] Âşık Çelebi, *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk*, 53.
[1518] Usame Onuş vd. "Giriş", 25-32, içinde, Âşık Çelebi, *Mi'râcü'l-Eyâle*, haz. Usame Onuş vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018).
[1519] Güler, "Âşık Çelebi'nin Ravza Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük)", 119.

Ahyâr adıyla yapılan telhisine dayanıyordu.[1520] Ravza adı verilen bölümlere ayrılan bu eserin üç-altıncı ravzalarında yer alan konular[1521] doğrudan devlet yönetimiyle ilgili olup hacim bakımından eserin önemli bir kısmını oluşturur.[1522]

Âşık Çelebi'nin yakın zamanlarda Berlin Devlet Üniversitesi Kütüphanesinde keşfedilen bir eseri daha doğrudan devlet yöneticilerinin ahlakıyla ilgilidir. İnceleme fırsatı bulamadığımız eserin konu başlıkları, bunun devlet yöneticilerine nasihat literatürüne dahil edilebilecek bir eser olduğu izlenimini vermektedir. *İtâ'atnâme* adını taşıdığı belirtilen eser, Âşık Çelebi tarafından "ahlâk ve hisâl-i erbâb-ı câh u celâle müteallik bir risale" olarak nitelendirilmektedir. Averbek'in verdiği bilgilere göre eser mukaddime; şükür; adl; havf; müşavere; ihtiyat; tedbir; mülayimlik ve tevazu; cömertlik; afv bölümleri ile "Arz-ı ahvâl ve kıssa-i gussa" başlıklı hatimeden meydana gelmektedir.[1523]

5.4.1.2. Kemalpaşazâde Şemseddin Ahmed'in Nasîhatnâmesi

Asıl adı Şemseddin Ahmed olup II. Bâyezid'e şehzadeliği döneminde lalalık yapan büyük babası Kemal Paşa'ya nispetle Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), Kemalpaşaoğlu ve İbn Kemal diye anılan Kemalpaşazâde, Osmanlı'nın meşhur âlimlerindendir.[1524] Yirmili yaşlarından itibaren müderrislik, kadılık, kazaskerlik, beylerbeyilik ve nihayetinde şeyhülislamlık (1526-1534) yapmış olan Kemalpaşazâde'nin, İslami ilimlerin birçok dalının yanında tarih, edebiyat, felsefe, dil ve tıp alanlarına müteallik olan eserlerinin sayısının iki yüzü aşkın olduğu tahmin edilmektedir.[1525] Türkçe, Arapça ve Farsça kaleme

---

[1520] Güler, "Âşık Çelebi'nin Ravza Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük)", 6-7.

[1521] "*Üçünci ravza saltanatda ve imâretde ve vizâretde ve siyâsetde ve 'adlde ve 'afvda ve mürüvvetde ve ihsânda ve vâlî ve hâkim olanlara tâ'atde ve buna münâsib olanlardadur. Dördünci ravza cihâdda ve katlde ve şehâdetde ve harbde ve sulhde ve silâhlarda ve gâretlerde ve hezîmetde ve şecâ'atde ve korkaklıkda ve buna münâsib olanlardadur. Beşinci ravza zanda ve firâsetde ve 'aklda ve zekâvetde ve re'yde ve tedbirde ve tecribe etmekde ve müşâvere kılmakdadur. Altıncı ravza kazâda ve hükûmetde ve şuhûd zikrinde ve duyûn ve husûmetler zikrindedür.*" Güler, "Âşık Çelebi'nin Ravza Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük)", 119-20.

[1522] Güler, "Âşık Çelebi'nin Ravza Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük)", 180-252.

[1523] Güler Doğan Averbek, "Berlin Devlet Kütüphanesi'nde Bulunan Kataloglanmamış Türkçe Yazmalar Üzerine Tespitler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy 24 (2020): 19. Güler Doğan Averbek, Âşık Çelebi'nin Berlin Devlet Kütüphanesi'nde Bulunan Yayınlanmamış Bir Risalesindeki Serzenişleri, *Ottoman Ego-Documets/OLBA 4th Interim Meeting Abstracts,* 13 Aralık 2024, 3-4, https://benanlatilari.medeniyet.edu.tr/documents/benanlatilari/olba-2024-medeniyet-13-aralik-bildiri-ozeti.pdf

[1524] Kemalpaşazâde'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022); Yekta Saraç, "İbn Kemâl, Kemâlpaşa-zâde", içinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 11 Kasım 2020, https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ibn-kemal.

[1525] Eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. M. A. Yekta Saraç, *Şeyhülislam Kemal Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri* (Risale Basın Yayın, 1995); İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde (Eserleri)", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022).

aldığı eserlerinden en hacimli ve meşhur olanı II. Bâyezid'in emriyle kaleme almaya başladığı ve daha sonra I. Süleyman'ın emriyle tekmil ettiği on ciltlik *Tevârîh-i Âl-i Osman*'dır. II. Bâyezid, I. Selim ve I. Süleyman devirlerini idrak etmiş olup her üç padişahın da saygı ve sevgisini kazanmış olduğu anlaşılan Kemalpaşazâde, aynı zamanda divan ve mesnevi sahibi bir şairdir. Daha çok öne çıkan ilmî kişiliğinin yanında kifayetli bir nâzım ve nâsir olan Kemalpaşazâde'nin bu yönleri gerek tarihinde gerekse diğer alandaki eserlerinde kendisini göstermektedir.[1526]

Kemalpaşazâde'nin Türkçe edebî[1527] eserlerinden birisi de kütüphane kataloglarında *Nesâ'ih*[1528] ve *Pendnâme* adlarıyla kayıtlı olan ve elde iki nüshası[1529] bulunan bir nasihatnamedir.[1530] Eserin sonunda müellifin kendisini İbn Kemâl olarak tanıtmasından hareketle bu nasihatnamenin Kemalpaşazâde'ye ait olduğunu düşünülmektedir.[1531] Kısa bir hamdele ve salvele ile başlayan bu nasihatnamenin girişinde yazar eserinin mahiyeti hakkında şu bilgileri aktarır:

> *Bu kitâb-ı şerif ve bu nüsha-i latîf nice kütüb-i mu'tebereden istinbât olınup vaz'-ı mübâyenesi ber-vech-i nesâyih pîraste ve hüsn-i edeb-i mu'âyenesi 'alâ- tarîki' 1-fesâyih ârâste olmışdur ki mütâla'a iden kişilerün çeşm-i bînâları nûrla ve hâtır-ı münîrleri sürûrla mâlâmâl olur. Bu kitâb-ı müfîdi eyü bilen kişiler sâlih-i umûr-ı dünyevî zabtında bir melik-i mu'tebere vezîr olmağa lâyık olup umûr-ı âhiret ıslâhında 'umûm halâyıkı tarîk-i Hakk'a irşâd itmeğe şâyeste ve erzânî olur. Zîrâ memleket-i ma'rifet ve tehzîb-i sıfat*

[1526] M. A. Yekta Saraç, "Kemalpaşazâde (Edebî Şahsiyeti)", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022).

[1527] Eser İlyas Çelebi tarafından Kemalpaşazâde'nin felsefî eserlerine dahil edilmiştir. Eserin felsefî bir yönü olduğu düşünülebilecek olmakla birlikte, biz onu yazım tekniği bakımından edebî sıfatıyla niteliyoruz.

[1528] Arapça kelimenin Latin harflerine aktarımındaki transkripsiyon tercihlerinin farklılığından dolayı eser *Nasâyih*, *Nesâ'ih*, *Nesâyih* gibi farklı şekillerle kaydedilmiştir.

[1529] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01781); Kemalpaşazâde, *Pendnâme* (Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, Kastamonu Halk Ktp, 1101/02). Kemalpaşazâde'nin eseri ikinci nüshanın hamişinde yer almaktadır. Bu eserin nüshaları ve benzer adlarla Kemalpaşazâde'ye nispet edilen diğer yazmalar için bk. İbrahim Kaya, "Kemal Paşazade'nin Pendname'si", *KSÜ Sosval Bilimler Dergisi* 7, sy 2 (2010): 67-68.

[1530] Kaya, eserin aşağıda verilen ikinci nüshanın katalog kaydında olduğu gibi *Pendnâme* olarak adlandırılmasının daha doğru olduğu kanaatindedir. Bk. Kaya, "Kemal Paşazade'nin Pendname'si", 68. Ancak, haddizatında adı belirtilmemiş bir eser için, tekil veya çoğul aynı anlamda kullanılan adlardan (nesayih/pendname/nasihatname) birisini tercih etmenin daha doğru olduğunu düşünmememiz için elde bir veri olmadığını da söylemek gerekiyor. Zira Osmanlı yazınında nasihatname ve pendname adları hem türü hem de eser adlarını ifade etmek için kullanılmakla birlikte birincisinin çoğulu da aynı şekilde kullanılmaktadır. Bizim başlıkta kullandığımız "nasihatname" eserin türünü ifade etmektedir. Bütün bunlarla birlikte, eseri belirlemek için Nesâyih/Nasâyıh/Nesâ'ih ve Pendnâme gibi adlardan birisinin tercih edilmesinde de bir beis yoktur.

[1531] Bu, eserin Kemalpaşazâde'ye ait olduğunu göstermek için güçlü bir delil olsa da aynı nisbeye sahip başka yazarların olabileceği ihtimali de her daim saklı tutulmalıdır. Bununla birlikte, üç dilde iki yüzü aşkın eseri olduğu düşünülen bir müellife atfedilen eserlere daha ihtiyatlı yaklaşmanın ve eserin içerindeki verilerin müellifin hayatı ve diğer eserleriyle olan münasebetinin gözden kaçırılmamaya gayret edilmesinin elzem olduğunu belirtmeliyiz.

> *âdâbı tarîkleri bu kitâba derc itdüm. Egerçi işbâ‘ üzerine tamâm-ı tefâsîl ile zikr olınmadı ammâ sebîl-i icmâl üzerine takrîr olınmışdur. Her nev‘-i nesâyih ve darb-ı mev'ize içün bir bâb tahsîs olup on beş bâb üzerine mahsûs olmışdur*.[1532]

Kemalpaşazâde, birçok muteber kaynaktan istifade ederek açık ve anlaşılır bir dille kaleme aldığı ve içerisinde nasihatlerin yer aldığı bu eserin okuyanlar için faydalı bir kaynak olacağını ifade etmektedir. Bu faydalı kaynağı iyi bir şekilde okuyup anlayan kişiler dünya işlerini salaha ulaştıracak şekilde kontrol altında tutan muteber bir melîke vezir olmaya layık olmakla birlikte halka Hak yolunu da gösterebilecek yeterliği elde etmiş olurlar. Zira bunlar için gerekli olan yollar bu kitabın içerisinde yer almaktadır. Bununla birlikte, eserde tafsilatlı bilgi verilmemiş olup özetle anlatma yoluna gidilmiş, her nasihat için bir bap tertip edilmiştir. Müellif eserin hatimesinde ise bu nasihatname hakkında şunları söyler:

> […] *İbn Kemâl ki mü’ellif-i în kitâb-ı nesâyih-i pür-nevâ*[dur][…] *işbu pend ü nesâyihi te’lîf ü derc idüp hazîne-i ‘akıldan nice dürlü genc ü cevâhir harc itdüm ki tâ mü’min karındaşlara vesîle-i hidâyet ve sâlik-i râh-ı hakîkat ve mâlik-i dünyâ vü devlet olup okıyanlar tâ ki bu zerre-i bî-mikdârı ümîddür ki hayır du‘âdan ferâmûş buyurmayalar*.[1533]

Her iki alıntıdan da anlaşıldığına göre eser hem dünya hem de ahiret saadetine vesile olacak bilgileri nasihat yoluyla aktarmakta olup genelde halkın tamamına, özelde ise yönetici taifesine hitap etmektedir. İbn Kemal’in eserin girişindeki ifadeleri bunun daha ziyade vezirlere hitap ettiğini düşündürse de son kısımda *mâlik-i dünyâ ve devlet ol-* ifadeleri ve eserin içeriği tüm yöneticileri hatta daha ziyade melikleri muhatap aldığını göstermektedir.

İbn Kemal giriş bölümünde eserin baplarını teşkil eden nasihatlerin hangi konular hakkında olduğunu da belirtir. Buna göre;

Birinci bap akıl; ikinci bap ilim; üçüncü bap cehalet; dördüncü bap konuşma adabı; beşinci bap hikmet, imtisâl ve nasihatler; altıncı bap dostluk; yedinci bap münafıklık ve düşmanlık; sekizinci bap evlat yetiştirmek; dokuzuncu bap beylik işleri; onuncu bap beylere hizmet etmek[1534]; on birinci bap iyiliğin ve kötülüğün zararları; on ikinci bap

[1532] Kemalpaşazâde, *Nesâ’ih,* 1b-2a.
[1533] Kemalpaşazâde, *Nesâ’ih,* 57b
[1534] Kaya’nın da tespit ettiği üzere (bk. İbrahim Kaya, “Paşazade’nin Siyasetname Özelliği Gösteren Pendname’si ve Bu Eserdeki Yönetimle İlgili Görüşler”, *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi* 1, sy 2 (2012): 49.) dokuzuncu ve onuncu babda işleneceği belirtilen konular metinde onuncu ve on birinci baplarda işlenmiştir.

sabır; on üçüncü bap iyi ve kötü huyların sonuçları; on dördüncü bap sır saklamak ve on beşinci bap dünya hırsı ve tamah hakkındadır.[1535]

Eserin "beylik işleri" ve "beylere hizmet etmek" hakkında olan bapları doğrudan devlet yöneticileri ile ilgili olmakla birlikte bunun dışındaki baplarda işlenen konuların büyük bir kısmında da bahsi geçen meseleye devlet yöneticileri veçhesinden bakılmış olup bu bağlamda örnekler verilmiştir. Nitekim eserin akıl hakkında olan ilk babında akıl hakkında dinî delillere dayanarak bilgi verilip aklın mebde'i, faziletleri ve Hz. Âdem'e akıl ve hayanın verilmesini ihtiva eden manzumelerden sonra "akıldan müzeyyen bir nedim olmadığı" mealinde bir cümle aktarılır.[1536] Akabinde Büzürcmihr ve Eflâtun'dan akıl hakkında bazı sözler nakledildikten sonra şu düşüncelere yer verilir:

> *Her kişinün bir ortağı olur; pâdişâhların ortağı 'akıldur. Zîrâ ki cismün şâhı 'akıldur. Ten milketinde meliklik 'akla yaraşur ve tasarruf 'akla lâyıkdur ki 'ak kişi*[yi] *fesâd karanuluğundan salâh aydınluğuna götüricidür. Umûr-ı memleket 'adl üzerine nizâm bulup kânûn-ı cihândârî vü âyîn-i kâmkârî hak üzerine istikâmet tutmak 'akl irşâdınsuz müte'azzirdür belki muhâldür. Vücûd-ı insânda pâdişâh 'akl olup hall-i 'akd anun elinden olıcak âdemün endâmı tâhir ve a'zâ-i melik-i mansûr-ı 'aklun ensârı a'vânı olur. Bunun gibi, leşkere buğz u hased düşmeni mukâbil olmağa mecâl bulmayup nâçâr fermân-ber gulâmı olur. Kim ki bunun gibi hâyil düşmenlerini ayağı altına ala, saltanat-ı dünyâ vü âhiret müsellem ü müheyyâ olur*.[1537]

Bu alıntıdaki benzetme unsurları ve aklın mahiyetini anlatmak için verilen örneklerden anlaşılacağı üzere eser, herkese hitap edecek konuları içermekle birlikte özelde yöneticilere hitap eder şekilde kurgulanmıştır. Aynı bölümde aklın maldan evla olduğuna deliller sıralanırken ilk sırada "hakkınca hüküm sürmüş padişahların daima ulemaya çokça saygı gösterip onlara değer verdiklerini; buna mukabil malı fazla olanların ise padişaha hizmet ettikleri" ifade edilir.[1538] Bu kabilden bir diğer örnek de eserin düşmanlık hakkındaki sekizinci babında karşımıza çıkıyor. İbn kemal bu bapta düşmanlığın herkes için zararlı bir şey olduğunu söyledikten hemen sonra *husûsâ pâdişâhlara* der ve konunun devamını daha ziyade devlet yöneticileri açısından ele alır.[1539] Eserin diğer birçok bölümünde de konuyla ilgili örneklerin kahir ekseriyeti Abbasi halifeleri, Fars hükümdarları ve bunlara bağlı diğer yöneticilerin hayatlarından seçilmiş; bunların ahlâkî hasletleri ve yönetim uygulamaları örnek gösterilmiştir. Bununla birlikte Sokrat, Aristo,

[1535] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 2a-3b.
[1536] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 4b.
[1537] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 5b.
[1538] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 16b.
[1539] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 30b-33b.

Bokrat, Batlamyus vb. Yunan filozoflarının hikmetli sözleri de eserde önemli bir yer tutar. Kimi yerlerde de hükemâ-yı Pars, hükemâ- Çîn, hükemâ-yı Hind şeklinde atıf yapılan kişilerin sözleri nakledilir.

Eserin "hidmet-i pâdişâhân" başlığını taşıyan onuncu babında padişahlığın bir *emr-i 'azîm* olduğu; padişah eğer âdil olursa Allah'ın dostu, zalim olursa Allah'ın düşmanı olacağı ifade edilerek konuya giriş yapılır. Daha sonra ise yöneticilere nasihat literatüründe sıklıkla karşılaşılan "Allah'a, resulüne ve sizden olan ululemre itaat edin" mealindeki ayet bölümü ve "Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir" mealindeki hadis bölümü aktarılır.[1540] Padişahların adaletle hükmetmesi gerektiği düşüncesi üzerinden ilerleyen bölümde padişahın reayaya merhametli olup onları hoş tutması; hacet dilemeye gelenlerin isteklerini hakkıyla yerine getirip onları hakir görmemesi; vaktini nefsani istekleri karşılamak için değil, memleketi iyi idare etmek için sarfetmesi; raiyyeye karşı rıfk ve lütuf ile muamele edip gazaptan kaçınması; gücü yettikçe reayayı hoş tutması; halkın değil, Hakk'ın rızasını talep etmesi; adaletli, merhametli ve affedici olması; âlimlerin ve akıllı kişilerin nasihatlerine rağbet etmesi; kibirden uzak olup tevazu yolunu tutması; memleketin muhtelif yerlerinde görevlendirilen memurları daima siyaset (hüküm; ceza, ölüm cezası) zapt/korkusu altında tutması, memleket işlerinde kendisine yardımcı olacak tedbir sahibi, akıllı kişileriyse daima yakınında tutması nasihat edilir.[1541]

Padişâhı "mühendis-i mâhir"e veziri ise "mi'mâr"a teşbih eden İbn Kemâl bölümün devamında öncesinde olduğu gibi daha ziyade Nûşirevân'dan olmak üzere geçmiş dönem padişahlarından hikâye nakilleriyle nasihat vermeye devam eder.[1542]

Müellif, eserin "der Beyân-ı nîk u bed ve mazarrat-ı 'inân" başlığını taşıyan on birinci babında ise padişaha itaatin gerekliliği ve ona yakın olmanın zararlarını işler. Bu bapta nasihat verilen kişiler padişahın yardımcıları, yakın çevresi ve reayasıdır. Bu zümrelerin padişaha karşı nasıl bir tutum içerisinde olmaları gerektiği ve padişaha hizmet etmenin âdâbı Eflâtûn, Sindbâd, Sokrat, Batlamyus gibi filozoflar ile Nûşirevân'dan aktarılan bir hikâye ile anlatılır. [1543]

Eserin sabır konusundaki on ikinci babı da daha ziyade yöneticiler veçhesinden ele alınmış, nasihatler Halife Me'mûn, Hüsrev, Halife Mansûr gibi yöneticilerin hikâyeleri

[1540] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 39a.
[1541] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 39b-41a.
[1542] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 41a-44b.
[1543] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 44b-47a.

üzerinden verilmiştir.[1544] Aynı durum eserin sır saklamak hakkında olan on dördüncü babı[1545] ve dünya hırsı hakkında olan on beşinci babı[1546] için de geçerlidir.

Kemalpaşazâde'nin bu eseri geçmiş dönem din ve devlet büyükleri ile filozoflardan nakledilen hikâyeler yönünden oldukça zengindir. Aynı zamanda bir şair de olan Kemâlpaşazâde'nin eserde yer verdiği manzumeler de neredeyse bu malzeme kadar çeşitlidir. Türkçe ve Farsça olarak kaleme alınan bu manzumelerin kime ait olduğu çoğu zaman zikredilmez. Bununla birlikte, Mevlânâ ve Sa'dî gibi bazı şahsiyetlerden aktarılan manzumeler çoğu zaman onlara atıf yapılarak kaydedilir.

Kemâlpaşazâde'nin bu eseri, önceki yüzyılda Sinan Paşa'nın *Ma'ârifnâme*'sinde, sonraki yüzyılda Bostanzâde Yahyâ'nın *Mir'âtü'l-Ahlâk*'ında olduğu gibi halkın geneline hitap eder bir şekilde yazılmakla birlikte, yöneticilere veya devlet yönetimine özel bir yer ayrılan eserlerden birisidir.

5.4.1.3. Za'îfî'nin *Ahlâku's-Saltana* Tercümesi: *Gülşen-i Mülûk*

Osmanlı dönemi yöneticilere nasihat literatürünün Farsça kaynaklarından bir tanesi de *Risâle-i Ahlâku's-Saltana*'dır. Vassâf lakabıyla tanınan İlhanlı devri tarihçi ve bürokratı Fazlullah b. Ebî Na'îm-i Yezdî'ye (ö. 730/1329-30) atfedilen bu eser, dönemin hükümdarı Sultan Muhammed Hudâbende Olcaytu Han'a (ö. 716/1316) ya sunulmak üzere kaleme alınmıştır. Sultana ve onun nezdinde diğer devlet yöneticilerine nasihatler vermek amacıyla kaleme alınan bu eser, bap/fasıllara göre tertip edilmemiş olup konular "Dîbâce, Hikâyet, Tevhîd, İşâret, Temsîl, Hikmet, Tenbîh, Nükte, Fâ'ide, Hulk, Haslet, İşâret, Nasîhat, Nasîhat, Siyâset, Hikâyet, Nasîhat, Nükte, Tezkire, Siyâset, Nasîhat, Hikmet, Hikâyet, Terbiyet, Remz, Fazîlet, İsâbet, İşâret, Azîmet, Hulk, Âdet, Âdâb, Lu'bı Nerd ve Şikâr"[1547] başlıkları altında işlenmiştir.

Ahlâku's-Saltana, eldeki bilgilere göre üç defa Osmanlı Türkçesine tercüme edilerek üç ayrı Osmanlı padişahına ithaf edilmiştir.[1548] Bahsi geçen tercümelerden ilki Pîr

[1544] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 47a-49b.
[1545] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 51b-55b.
[1546] Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih,* 55b-57b.
[1547] Nergisî, *Kânûnu'r-Reşâd (Ahlâku's-Saltana Çevirisi)*, haz. Bahir Selçuk (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), 17.
[1548] Eserin sonraki tercümelerinden ilki Nergisî Mehmed Bosnevî'ye ait olup IV. Murad'a sunulmak üzere kaleme alınmıştır. İkincisi tercüme ise Kavalalı Hüseyin Kâzım adlı bir molla/âlim tarafından *Risâle-i Seciyye* adıyla tercüme edilmiş ve Sultan Abdülaziz'e sunulmuştur. Bk. Bahir Selçuk ve Fatih Elçi, "Sultan

Muhammed b. Evrenos b. Nûreddîn Za'îfî'ye (1557'de hayatta) aittir.[1549] Doğum yerine nispetle Rumelili Za'îfî olarak da anılan mütercim muhtelif medreselerde müderrislik yapmış olup Âşık Çelebi'nin bildirdiğine göre son olarak İznik'te müderris iken azledilmiştir.[1550] Şiir ve inşada yetenekli olup *Fürs-dânlukda rütbe-i 'ulyâsı* olduğu[1551] kaydedilen Za'îfî'nin[1552] eserlerinin büyük bir bölümü Farsçadan tercümedir. Bunlar arasında *Bostân*, *Gülistân* ve *Mantıku't-Tayr* gibi Fars klasiklerinin de içerisinde yer aldığı bu tercümelerle birlikte kaleme aldığı bir diğer tercüme de Vassâf'a atfedilen *Ahlâku's-Saltana*'dır.[1553]

Za'îfî hamdele ve salvele kısmından sonra "der-Beyân-ı Sebeb-i Te'lîf ve İsm-i Kitâb-ı Şerîf ve Târîh-i Latîf" başlığı altında *pâşâ-yı 'âdil-dil, halâ'il-i her 'ukde-i müşkil* şeklinde tavsif ettiği Mehemmed Paşa'nın[1554] kendisine Acem diyarından getirilen ve meliklerin hayatı/yaşayışlarını ihtiva eden çok değerli bir eserden bahsettiğini ve kendisinin de bu eseri, kendi tecrübe ve birikimlerini de harc ederek, Türk diline aktardığını ifade eder:

> […] *nakd-i mâye-i 'ömrden ba'zı harc ve 'akl u fikr-i cevâhirden derc idüp bir murssâ' libâs-ı Rûmî ki nasâyıh-ı 'ulûmı muhîtdür bî-kem ü kâst kadd-i bâlâsına râst çekdüm. […] Bu yâr-ı dilârâ ve dildâr-ı ra'nâyı ol sipihr-i devlet ve şehriyâr-ı millet, sultân-ı rub'ı meskûn, şâh-ı iklîm-i seb'a-i gerdûn, şehenşâh-ı hümâyûn hazretlerinün âsitânlerine kabûl olmak ümîdi-y-le tuhfe getürdüm.* […] *Bu sebze-zâr-ı Bâğ-ı İrem olduğı-y-çün nâm-ı şerîfine dîdiler*

Abdülaziz'e Sunulmuş Bir Siyâsetâme Çevirisi: Kavalalı Hüseyin Kâzım'ın 'Risâle-i Seciyye'si", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 16 (2013): 191-228.

[1549] Mütercimin hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Kâmil Akarsu, *Rumelili Za'îfî: Hayatı, San'atı ve Eserleri ve Dîvânından Seçmeler* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993); Abdulhakim Koçin, "Za'îfî Pîr Muhammed Hayatı/Eserleri", 38-71, içinde Za'îfî, *Gülşen-i Mülûk*, haz. Abdülhakim Koçin (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 38-71; Vildan S. Coşkun, "Zaîfî", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013). Ayrıca bk. Vildan S. Coşkun, *Zaîfî'nin Sergüzeştnâme'si: "Sergüzeştüm güzel hikâyetdür"* (İSAM Yayınları, 2013).

[1550] Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, c. 3 (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2010), 1603.

[1551] Âşık Çelebi, 3:1603.

[1552] Za'îfî'nin öz anlatısını ihtiva eden sergüzeştnâme ile eserlerinin bir arada bulunduğu külliyatındaki kimi mektuplar onun hayatı hakkında detaylı bilgiler verir.

[1553] Eser iki ayrı neşre konu olmuştur. Bunlardan ilki yüksek lisans tezini bu eser üzerine yapan Abdülhakim Koçin'e, diğeri ise Vedat Ali Tok'a aittir. Tok neşrinde metnin günümüz Türkçesine aktarılmış hâli de mevcuttur. Bk. Za'îfî, *Gülşen-i Mülûk*; Pîr Mehmed Za'îfî, *Gülşen-i Mülûk (Hükümdarlar Bahçesi)*, haz. Vedat Ali Tok (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013).

[1554] Sergüzeştnamesinden anlaşıldığı üzere bu kişi Za'îfî'yi Bağdat seferine davet eden hamisi Sofu Mehmed Paşa'dır (ö. 1551). Bk. Vildan S. Coşkun, "Kitâb-ı Sergüzeşt-i Za'îfî Ma'a Fâl-ı Murgân (Za'îfî)", içinde *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, 22 Ocak 2022, https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/kitab-i-serguzest-i-za-ifi-ma-a-fal-i-murgan-za-ifi.

Gülşen-i Mülûk. Ey pâk işit ki târîhdür "tuhfetü'z-zekâ"[1555]*, bu bûstânda eyle sülûk*.[1556]

Za'îfî, hamisinin işaretiyle Türk dilinde yazdığı eserin kaynağının veya müellifinin adını zikretmemekle birlikte yaptığı işi tercüme olarak da nitelemez. Öyle görünüyor ki kaynak aldığı esere kendi birikiminden yaptığı ilaveler onun nezdinde *Gülşen-i Mülûk*'u telif hale getirecek mahiyettedir. Her ne kadar kendisine lâyık olacak kıymette olmasa da eserinin devrin sultanı Süleyman tarafından kabul edilmesi temennilerini arz ettikten sonra eserin tercümesine başlayan Za'îfî kaynak eserin birkaçı hariç bütün başlıklarını tercüme etmiştir.[1557] Bununla birlikte, onun eserinin telifî yönünün, *Ahlâku's-Saltana*'ya derc ettiği şiirler olduğunu söylemek mümkündür. Neredeyse bütün başlıklar altında aktarılan bilgilerden sonra kimi zaman mısra ve beyit kimi zaman da müstakil bir kıt'a veya gazel şeklinde esere dahil ettiği şiirlerin çoğu kendisine ait gözükmektedir. Za'îfî'nin, şairlik yeteneğini kullanarak mensur sözleri nazım yoluyla tekit etmesinin eseri edebî yönden tekmil edip geliştirdiğini söylemek mümkündür. Ancak, onun eserin konularına gözle görülür bir katkı yaptığı veya onu kendi zamanından örneklerle güncellediğini söylemek güçtür.

Ahlâkû's-Saltana ve dolayısıyla *Gülşen-i Mülûk*, hacimce çok geniş bir eser olmamakla birlikte yöneticilere nasihat literatürünün şeklini ve muhteviyatını iyi temsil eden örneklerden birisidir. Eserin içeriği padişahlara, vezirlere ve padişaha hizmetle mükellef olan tayifeye yönelik nasihatlerden müteşekkildir. Bununla birlikte eserin ana muhatabı padişahtır. Zira hem kaynak metnin hem de *Gülşen-i Mülûk*'un ithaf edildiği kişi bir padişahtır. Bu bağlamda eserde padişaha hem sahip olması gereken ahlâkî hasletler hem devlet idaresinde dikkat etmesi gereken meseleler hem de kendisine ferdî yaşantısında riayet etmesi gereken edeb/âdâb hakkında nasihatler aktarılır. Buna göre padişah Allah'ın emirlerine uymalı, adalet, merhamet, tok gönüllülük, yumuşak huyluluk, affedicilik, cömertlik ve sabırlılık gibi hasletleri kendisinde toplamalıdır. Bu huylarla donanan padişaha reayasına karşı adaletle hükmetmesi, işi ehline vermesi, verdiği kararların arkasında durması, halkı gözetmesi ve onlardan uzak kalmaması, istişareye önem vermesi, akıllı ve bilgili kişilerin nasihatlerini dinlemesi, asilere karşı tedbir alması ve

[1555] Bu tarih Miladi 1539-40'a tekabül eder.
[1556] Pîr Mehmed Za'îfî, *Gülşen-i Mülûk (Hükümdarlar Bahçesi)*, 127-29. Tok neşrinde yer alan tıpkıbasımdan hareketle metnin kimi yerlerindeki yazım ve imlâlar tarafımızca değiştirilerek aktarılmıştır.
[1557] Eserin bir *Ahlâku's-Saltana* çevirisi olarak değerlendirmesi için ayrıca bk. Bahir Selçuk, "Osmanlı Nesir Geleneğinde Çeviri Anlayışı: Ahlâku's-Saltana Çevirileri Örneği", içinde *Klasik Edebiyatımızın Dili (Bildiriler)* (Ankara: AKMB Yayınları, 2017), 342-43.

gerektiğinde onları hak ettikleri şekilde cezalandırması, makul bir şekilde vergi düzenlemesi yapması vb. nasihat edilir. Eserin son bölümünde ise padişahın içki içse de aklını kullanamayacak derecede sarhoş olmaktan kaçınması, musahip ve nedimleriyle sürekli tavla ve satranç oynamaması ve kendisi için hem eğlenceli hem de faydalı olan avın adabı hakkında bilgi ve nasihatler aktarılır. Bununla birlikte eserde devlet yönetiminin padişahtan sonra en önemli unsuru sayılan vezirler hakkında da benzer konularda bilgiler aktarılır. Eserin bunlardan başka hakkında bilgi verdiği kimseler ise diğer devlet yöneticileri ve padişahın hizmetçileridir.[1558]

5.4.1.4. Lutfî Paşa'nın *Âsafnâme*'si

Arnavut kökenli bir devşirme olup II. Bâyezid döneminde Osmanlı sarayına giren ve burada sağlam bir tahsil gören Lutfî Paşa (ö. 970/1564), I. Selim zamanında sarayda çuhadarlık, müteferrikalık, çâşnîgîrbaşılık, kapıcıbaşılık, mîralemlik görevlerini icra etmiş ve daha sonra beylerbeyilik, vezirlik ve veziriazamlık görevlerine getirilmiştir. Kaynaklarda II. Selim'in teveccühünü kazanmış ve onun terbiyesiyle yetişmiş bir zat olarak tanıtılan Lutfî Paşa, Süleyman tarafından da değer verilen bir devlet adamı olmuştur. I. Süleyman, kız kardeşi Şah Sultan ile evlendirdiği Lutfî Paşa'ya muhtelif yerlerin sancakbeyliğini tevdi etmiştir. Lutfî Paşa, Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği görevinden sonra üçüncü vezir ve 1539'da veziriazam olmuştur. Ancak, Lutfî Paşa'nın devlet kademelerindeki bu parlak kariyeri veziriazamlık görevine gelmesinin ikinci yılının sonuna doğru azledilmesiyle zevale ermiştir. Bu kısa süre içerisinde iç ve dış siyasete dair önemli vazifeleri yürüten Lutfî Paşa vezirlik ve veziriazamlık görevlerine geldiğinde gördüğü aksaklıkları düzeltmek için birtakım ıslahatların da başlatıcısı olmuştur.[1559]

Azledildikten sonra Dimetoka'daki çiftliğine çekilip burada vaktini okuma ve yazma faaliyetlerine hasreden Paşa, burada İslami ilimler[1560] ve tarih başta olmak üzere muhtelif ilim dallarında birçok eser kaleme almıştır.[1561] Bu eserlerden birisi de *Âsafnâme*'dir.

[1558] Eserin içeriğinin özeti için bk. Abdulhakim Koçin, "Gülşen-i Mülûk'un İçeriği", 102-140, içinde, Za'îfî, *Gülşen-i Mülûk*; Vedat Ali Tok, "Giriş", 23-45, içinde Pîr Mehmed Za'îfî, *Gülşen-i Mülûk (Hükümdarlar Bahçesi)*.

[1559] Mehmet İpşirli, "Lutfi Paşa", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003); Asım Cüneyd Köksal, "Giriş", 11-26, içinde, Lutfi Paşa, *Kanunlar Işığında Yönetim İlkeleri: "Âsafnâme"*, haz. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: İlke Yayınları, 2018).

[1560] Asım Cüneyd Köksal, "Bir İslâm Âlimi Olarak Lutfi Paşa", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, sy 50 (2017): 29-72.

[1561] Sehî Bey'in her yönüyle mükemmel bir devlet adamı olmanın yanında âlim ve mütedeyyin bir zât olarak anlattığı [Bk. Sehî Beg, *Heşt Bihişt*, 34-35.] Lutfî Paşa'yı, Celâlzâde berrak zihni, memleket işlerine dair idraki, merhameti ve dinî ilimlere *(ulûm -ı dîniyye)* düşkünlüğü sebepleriyle över. Bk. Kaya Şahin, *Kanuni*

Lutfî Paşa'nın 1541'de gerçekleşen azlinden sonra kaleme aldığı bu eser herhangi bir devlet yöneticisine sunulmamıştır. Kendisinin, sadaret makamından azil yoluyla ayrıldığını düşündüğümüzde bu gayet tabiidir. Bununla birlikte, Lutfî Paşa üzerinde bir sorumluluk hissetmiş olacak ki çâşnîgîrlikten veziriazamlığa kadar uzanan devlet kademelerindeki görevleriyle ve dahi ilmî birikimiyle hasıl ettiği tecrübelerini kendisinden sonra bu göreve gelen veya gelecek olanların istifadesi için yazıya dökmüştür. Lutfî Paşa'nın, Hz. Süleyman'ın hikmet ve tedbiriyle maruf veziri Âsaf b. Berahyâ'nın adına nispetle *Âsâfnâme* adını verdiği bu risalesi onun en çok istinsah edilen ve tanınan eserlerinin başında gelir.[1562] Eserin, I. Ahmed'in oğlu İbrahim'in hükümdarlığı devrinde Abdüssamed Abîdî adlı kâtip tarafından manzum bir şekilde dil içi çevirisi[1563] yapılmıştır. *Hâzâ'inü'l-Kânûn*[1564] adı verilen bu eser bir bakıma *kânûn-ı kadîme* dönüş isteğinin bir yansıması olarak büyük ihtimalle zamanın padişahına sunulmak üzere kaleme alınmıştır. Benzer şekilde *Âsafnâme*'yi kaynak alan bir diğer eser de Şehrîzâde Mehmed Sa'îd'in *Tâcü'l-Kavânîn*'idir.[1565] Hezârfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîni Âl-i Osmân* adlı eserinde[1566] ve vezirlere nasihat literatürünün *Âsafnâme*'den sonra en meşhur örneklerinden birisi olan Defterdar Mehmed Paşa'nın *Nasâyıhu'l-Vüzerâ*'sında atıf yapılan eserlerden birisi de *Âsafnâme*'dir.[1567] *Âsafnâme* metninin, içerisinde yer aldığı bir diğer eser ise I. Ahmed devrinde Kâtibî mahlaslı birisi tarafından kaleme alınan *Gencîne-i Adâlet*'tir. Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâ'î*'si, Karahisârî'nin *Mirsâdü'l-İbâd* tercümesi vb. devlet yönetimine müteallik birçok eserin derlemesi

Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası, çev. Ahmet Tunç Şen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 261. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bk. Asım Cüneyd Köksal, "Giriş", 22-26, içinde, Lutfi Paşa, *Kanunlar Işığında Yönetim İlkeleri: "Âsafnâme"*, haz. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: İlke Yayınları, 2018).

[1562] Eserin yirminin üzerinde yazma nüshasının yanında matbu nüshaları da mevcuttur. *Kânûn-ı Lutfî Paşa* adıyla Arapçaya da tercüme edilmiş olan eser hakkında yurt içinde ve yurt dışında birçok çalışma yapılmıştır. Eserin kimi nüshaları ve hakkındaki çalışmalar için bk. Asım Cüneyd Köksal, "Giriş", 26-29, içinde, Lutfi Paşa, *Kanunlar Işığında Yönetim İlkeleri: "Âsafnâme"*; Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Asâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991),v-vıı.

[1563] Ayrıca bk. Sadık Yazar, "Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları", içinde *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri*, ed. Sadık Yazar ve Mücahit Kaçar (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 57-69.

[1564] Abdüssamed Abîdî, *Hâzâ'inü'l-Kânûn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 00412).

[1565] Asım Cüneyd Köksal, "Giriş", 29, içinde, Lutfi Paşa, *Kanunlar Işığında Yönetim İlkeleri: "Âsafnâme"*.

[1566] Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel (Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 20-29; Tekdemir, "Hezârfen Hüseyin Efendi ve Enîsü'l-Ârifîn İle Câmi'u'l-Hikâyât Adlı Eserleri Ekseninde Hikâyeciliği", 48.

[1567] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, haz. Hüseyin Ragıp Uğural (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969), 15-16, 56-57.; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâ'ihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01830), 6b-7a.

mahiyetinde olup 11 baptan müteşekkil olan bu eserin girişinde üçüncü babın Lutfî Paşa'nın *Âsafnâme*'si beyânında olduğu kaydedilir.[1568]

Yazıldığı zamandan itibaren çokça yaygınlaştığı ve okunduğu anlaşılan *Âsafnâme*'nin telif sebebinin günümüz Türkçesiyle ifadesi şöyledir:

> *Hâlâ pâdişâhımız olan* […] *Sultan Süleyman Han hazretleri bu fakire veziriazamlık makamını ferman buyurduklarında, o zaman uygulanagelmekte olan bazı âdâb ve erkânı, Dîvân-ı Hümâyûn'un kanunlarını, daha evvel görmüş olduklarıma aykırı olarak perişan ve dağınık vaziyette bulduğum için, veziriazamlık hizmetine geçecek olan kardeşlerime yadigâr olsun diye veziriazamlık adabına dair önemli hususları bir araya getirerek bu risaleyi telif edip ismini Âsafnâme koydum. Tâ ki vezirliğe getirilen kardeşlerim nazar ettiklerinde bu hakîre hayır dua edeler. Allah Te'âlâ'nın izniyle bu yolda hareket eden kardeşlerimiz veziriazamlık makamında saadetli padişah hazretlerinin korku ve endişesinden emin ve halkın lisanından berî ola. Hak Sübhânehu ve Teâlâ hazreti herkesi ham tamahdan saklayıvere ve yaramaz musahibden emin eyleye. Din ve devlete lazım olan istikamettir.*[1569]

Anlaşılacağı üzere Lutfî Paşa'nın bu eseri telif amacı, bir kısmı veziriazamlık makamında olmak üzere devlet görevinde bulunduğu yıllarda edindiği tecrübeyi kendisinden sonra bu makama getirilecek olan kardeşlerine aktarmaktır. Risaleyi dört bap olarak tertip eden müellif bu bölümleri şöyle ifade eder:

> *"Bâb-ı evvel; etvâr u ahlâk-ı veziriazam ne resm olmak gerekdür, pâdişâh ile nece muamele gerekdür ve reayâ ahvâliyle nece tekayyüd lâzımdur anı bildirür.*
> *Bâb-ı sânî; tedbîr-i sefer beyânındadur.*
> *Bâb-ı sâlis; tedbîr-i hazîne beyânındadur.*
> *Bâb-ı râbi'; tedbîr-i re'âyâ beyânındadur.*[1570]

Âsafnâme'nin birinci babında veziriazamın sahip olması gereken ahlaki hasletler ve yeterlilikler; padişahla, sair devlet erkanıyla ve reaya ile olan ilişkilerindeki tutumuna dair bilgilerle birlikte bu görevi ifa ederken dikkat etmesi gereken hususlar yer alır. İkinci bapta kara ve deniz seferlerinin nasıl idare edilmesi gerektiği ve bu seferlerde riayet edilmesi gereken kurallar hakkında; üçüncü bapta vergi toplanması, gelir-gider dengesi, baş defterdarın vezire karşı sorumlulukları ve hazine kayıtları hakkında; diğer baplara

[1568] Sağlam, "Bir Siyâsetnâme Örneği Olarak Gencîne-i Adâlet (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", 166-77; Aydemir, "Gencine-i Adalet Üzerine Dilbilgisi İncelemesi ve İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi", 419-39. Burada atıfta bulunulan lisansüstü çalışmalarda eser ve yazarı hakkında verilen bilgiler ve transkripsiyonu verilen metin tashihe muhtaçtır.
[1569] Lutfi Paşa, *Kanunlar Işığında Yönetim İlkeleri: "Âsafnâme"*, 36-37. Metnin orijinali için bk. Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Asâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, 2-3.
[1570] Kütükoğlu, *Lütfî Paşa Asâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, 3.

göre oldukça kısa olan son babda ise reayanın muhtelif taifeleri ile onların idaresi hakkında bilgi verilir.

Âsafnâme, Osmanlı ülkesinde vezirlik yapacak olan kişilerin, bu işin hakkından gelebilmek için sahip olmaları gereken birçok bilgiyi barındıran bir el kitabı niteliğindedir. Ortalama 10-15 varak civarında bir hacme sahip olan bu risaleyi değerli kılan şeylerden en önemlisi; II. Bâyezîd döneminde Osmanlı sarayında eğitim alan, II. Selim devrinde birçok kademede devlete hizmet edip onun terbiyesi ve desteğiyle yetişen, I. Süleyman döneminde veziriazamlığa kadar yükselen bir zatın kaleminden çıkmış olmasıdır. Lutfî Paşa'nın, devlet işlerindeki tecrübesini ilmî birikimi ile mezcederek ortaya koyduğu bu eserinde ideal sultan I. Selim'dir. O, bulduğu her fırsatta I. Selim'e atıfta bulunarak[1571] halihazırdaki aksaklıkların çözümü için onun uygulamalarını işaret eder. Bu bağlamda birçoğuna bizzat şahit olduğu olayları hikâye etmesi yönüyle de *Âsafnâme* yöneticilere nasihat literatürü içerisinde ayrı bir yerde konumlanır.

Âsafnâme'yi mezkûr literatürün diğer eserlerinden ayıran bir diğer özellikleri ise ele aldığı konuları ayet, hadis temeline bina etmemesi, ikisinin dönemini de idrak ettiği II. Bayezid ve I. Selim dışında geçmiş dönem yöneticilerini örnek göstermemesi, mensur olarak kaleme aldığı eserini manzumelerle desteklememesi şeklinde sıralayabileceğimiz özelliklerdir. Belli ki Lutfî Paşa'nın ilim ya da hüner göstermek, muhatabına aktaracağı nasihatleri temsiller ve şiirler vasıtasıyla daha kalıcı hale getirip eseri sıkıcı hâle getirmekten uzaklaştırmak gibi amaçları yoktur. Onun görünürdeki tek amacı, sebeb-i telifinde belirttiği üzere, birikimini kendisinden sonrakilere aktararak hayır dua almaktır. Muhtelif telif/tercüme sebepleriyle kaleme alınıp yönetici veya yönetici adaylarına ithaf edilen eserlerin himâye görmek için bir vesile olduğu Osmanlı geleneğinde belirli bir kişiye ithaf edilmeyip görünürde maddî bir beklentiyle de yazılmamış olan *Âsafnâme*'nin farklı bir yerde konumlanmasını daha anlaşılır hâle getirir. Azledilmiş olsa dahi bu yolla devletine hizmet etmeyi devam ettiren Lutfî Paşa'nın bu eseri klâsik bir *nasîhatü'l-vüzerâ* örneği olmamakla birlikte, onların özünde yer alan meseleleri havi bir metindir. Bu sebeple Osmanlı devlet yönetimi düşüncesi literatürü içerisinde kendisi klasik olmuş bir risaledir.

[1571] Bk. Lutfi Paşa, *Kanunlar Işığında Yönetim İlkeleri: "Âsafnâme"* 41-42, 59, 62-63, 68, 70-71.

5.4.1.5. *Kelîle ve Dimne*'nin Âlî Tercümesi: *Hümâyûnnâme*

Kelîle ve Dimne'nin en meşhur tercümesi olan *Hümâyûnnâme,* aynı zamanda Sultan Süleyman devri Türk nesrinin de âlî örneklerinden birisidir. Müderris, hattat ve nâsir Filibeli Ali Çelebi'nin (ö. 950/1543-44), sunulduğu makama yaraşır bir adla I. Süleyman'a ulaştırdığı eserin ünü İstanbul'dan dünyaya yayılmıştır dersek fazla abartmış olmayız. Zira yazıldığı yüzyılın ertesinden itibaren birçok Batı diline de tercüme edilen[1572] eser, kaynağının gölgesinden çıkmayı başarabilen ender tercümelerdendir.

Eserini tamamladıktan sonra bir nüshasını I. Süleyman'a, bir diğerini zamanın veziri ve aynı zamanda *Âsâfnâme* yazarı Lütfî Paşa'ya hediye etmek için saray-ı hümâyûna giden Ali Çelebi, vezirin muhtevasından ötürü beğenmediği eseri ısrarı sayesinde padişaha arz ettirmiş ve bundan bir süre sonra kendisine Bursa kadılığı verilmiştir.[1573] Mütercim/nasirin Bursa kadılığına atandığı 1542'den önce tamamlandığı anlaşılan ve sultanlar için bir *düstûru'l-amel kitabı* veya *kârnâme*[1574] olarak takdim edilen bu eser Osmanlı nesrinin de seçkin örneklerindendir.

Nasihatnamelerin ve bu eserler içerisinde yer alan devlet yöneticilerine nasihat metinlerinin, amaçlarıyla muvafık olarak sade ve anlaşılır bir dil ve üslupla kaleme alındıklarını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, bu eserler içerisinde öyleleri vardır ki nasihat amacıyla sanat kudretini göstermek amacından hangisinin, diğerinin önünde olduğunu kestirmek zordur. *Hümâyûnnâme* de bu eserlerden birisidir.[1575] Bununla birlikte, bu eserin ana muhatabını ve sunulduğu makamı göz önünde bulundurduğumuzda üslup ve sanat kaygısının daha anlaşılır hale geleceği de açıktır. *Kelîle ve Dimne*, *Hümâyûnnâme*'den yaklaşık iki asır önce de Türk diline aktarılmış ve zamanın devlet yöneticisine sunulmuştu. Ancak, Mes'ûd b. Ahmed tarafından yapılan bu tercüme tabiatıyla daha sade ve anlaşılır bir üslupla kaleme alınmıştı.[1576] Zira bu dönem hem yazı dilinin emekleme devresiydi hem de içeriğe olan ihtiyaç şekilden daha öndeydi.

[1572] Ömer Faruk Akün, "Alâeddin Ali Çelebi", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2:317-18.
[1573] Akün, "Alâeddin Ali Çelebi", 316-17.
[1574] Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, haz. Tuncay Bülbül (Ankara: TÜBA Yayınları, 2017), 162.
[1575] Bu nedenle sonraki yüzyıllarda eserin, birisi II. Abdülhamid'in emriyle olmak üzere, daha sade ve anlaşılır hâle getirilmesi lüzumu doğacaktı. Akün, "Alâeddin Ali Çelebi", 318.
[1576] Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 96-105. Mezkûr tercümelere kaynak olan Kelile ve Dimne tercümelerinin aynı olmadığını da gözden ırak tutmadığımızı belirtmeliyiz.

Ali Çelebi, tercümeye kaynak olan *Envâr-ı Süheylî*'den aktarımla *Kelîle ve Dimne*'nin muhtevası ve amacı hakkında şunları söyler:

> *Cümle-i taṣânîfden ki kavâ'id-i te'lîfi ḥikmet-i 'ameliyye üzre mübtenî ola ve mecmu'-ı resâ'ilden ki mebânî-i tasnîfi mevâ'iz-i haseneyi müştemil ü muḥtevî ola, kitâb-ı Kelîle vü Dimne'dür ki hükemâ-yı Hind anı tarz-ı hâs üzre te'lîf idüp berâhime-i hikmet-şi'âr evzâ'-ı câmiʿiyyetin nemaṭ-ı mahsûs üzre tasnîf buyurmışlardur.*[…] zebān-ı vuhûş ve lisân-ı behâ'im ü tuyûrdan esnâf-ı hikâyât u rivâyât takrîr idüp anun zımnında envâ'-ı fevâ'id-i hikmet ve meyâmîn-i nasîhat münderiç kılmışlardur.[1577]

Buna göre *Kelîle ve Dimne* hikmet-i ameliye üzerine bina edilmiş olup nasihatler içeren bir kitaptır ve bu yönüyle herkes için istifade edilebilecek bir kaynaktır. Bununla birlikte o, memleketleri zapt etme yoluna sülûk eden padişahlara siyaset hükümlerini güçlendirmek ve raiyyeyi koruyup gözetmekte bir rehber; ülkedeki değerli insanların desteklenip beslenmesi, düşmanların kovulması için muhtevasıyla amel edilecek kısa bir kanun ve mükemmel bir amel kitabıdır:

> […] *hakîm-i mezkûr binâ-yı kitâb-ı mezbûrı bir kâ'ide üzre mübtenî kılmışdur ki mesâlik-i zabt-ı memâlike sülük iden hükkâm u mülûka ihkâm-ı ahkâm-ı siyâset ve bast-ı bisât-ı ri'âyet-i ra'iyyetde düstûru'l-'amel ola ve terbiyet ü takviyet-i evliyâ-i devletde ve def' ü ref'-i a'dâ-yı memleketde kânûn-ı mücmel ve kârnâme-i mükemmel ola*.[1578]

Ali Çelebi bu tercümede ana hatlarıyla *Envâr-ı Süheylî*'ye bağlı kalmakla birlikte, onu kimi yerlerde ayet, hadis ve şiirlerle kuvvetlendirmiştir. Daha da önemlisi, *Hümâyûnnâme* nesir üslûbu bakımından *Envâr-ı Süheylî*'den daha ağır ve ağdalıdır. Buna binaen eserin, padişahlar için bir *düstûru'l-amel kitabı* veya *kârnâme* olmakla birlikte, Osmanlı nesrinin de seçkin bir örneği olduğunu söyleyebiliriz.

II. Murad ve II. Mehmed devirlerinde Türkçeye tercüme edilip mezkûr padişahlara sunulan *Mirsâdü'l-İbâd*'ın ilk kısmî tercümesinin *Kenzü'l-Küberâ* olduğunu daha önce zikretmiştik. *Kenzü'l-Küberâ*'nın yazarı, *Mirsâd*'ın "siyaset metni" olarak gördüğü kısmını kaynak eseri veya yazarını zikretmeden Türkçeye aktarıp hamisine sunmuştu. *Mirsâd*'ın mezkûr bölümü İdris-i Bitlisî'nin oğlu, defterdar ve tarihçi Ebu'l-Fazl Münşî

) tarih kitabında Şeyzerî'nin *Nehcü's-Sülûk*'unu överken Hümâyûnnâme'yi ahlâk kitapları, tarih kitapları, kanunnameler vb. literatürler içerisinde ayrı bir yerde görür: "[*Nehcü's-Sülûk*],*cümle ahlâk kitâbları ve hikmet mü'ellefâtı ve tevârîh ve hümâyûn-nâme ve kânûnnâmler gibi hezâr mustalah kitâbın neticesi ol muhtasar risâlede münderiç"* Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, haz. Mehmet İpşirli, c. 4 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 1891.

[1577] Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 161. Bu tavsif ve *Hümâyûnnâme* mukaddimesinde yer alan diğer kısımlar da ağırlıklı olarak tercümeye kaynak olan *Envâr-ı Süheylî*'den tercüme yoluyla aktarılmıştır. Bk. Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî, *Envâr-ı Süheylî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 03680), 3a.

[1578] Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi, *Hümâyûn-nâme*, 162.

eş-Şîrâzî (ö. 981/1574) tarafından da orijinal diliyle alıntılanmış ve *Düstûru's-Saltana* adıyla dönemin sultanı Süleyman'a ithaf edilmiştir.[1579]

5.4.1.6. *Sırru'l-Esrâr* Tercümeleri

Yöneticilere nasihat literatürünün başat eserlerinden birisi olan *Kitabu's-Siyâse fî Tedbîri'r-Riyâse* yahut *Sırrul Esrâr*'ın Türk diliyle yazımının ilk örnekleri Süleyman dönemine denk gelmektedir. Aristoteles'e nispet edilmekle birlikte gerçekte ona ait olmadığı düşünüldüğü için *Pseudo-Aristoteles* külliyatına dahil edilen bu meşhur eser, Osmanlı sahasında en az altı defa Türk diline aktarılmıştır.[1580] Eldeki bu tercümelerin ilkinin mütercimi belirsiz olup 1545'ten önce yazılmış olduğu düşünülmektedir ki bu da çok büyük bir ihtimalle Süleyman dönemi içerisinde yer alır. Yûsuf b. Abdülcelîl adlı bir mütercime ait olup yazılış ve ithaf bilgisine ulaşılamayan *Keşfü'l-Esrâr ve Zahâyirü'l-Ebrâr* adlı diğer bir tercümenin de[1581] 16. yüzyılda yazılmış olma ihtimali yüksektir.[1582] Hayatı hakkında bilgi sahibi olmadığımız mütercim, uzun bir müddet devlet yönetimi hakkında (tedbîr-i ibkâ-yı kavânîn-i siyâset-i memleket) bir kitap yazmak istediğini, bu sırada Aristo'nun *Sırru'l-Esrâr*'ına tesadüf ettiğini ve Yuhannâ b. Bıtrîk tarafından yapılan Arapça tercümeyi kaynak alarak *Sırru'l-Esrâr*'ı Türkçeye tercüme ettiğini ifade eder. Muayyen bir kişiye ithaf edilmeyen bu tercümenin amacı ise şöyle ifade edilir:

> […] *tâ ki serîr-i 'adâletde cülûs iden sa'âdete künûz-ı rumûzınun fâyidesi 'âm ve hikem-i nefîsesi devât-ı latîfleri-y-çün meâ'ide-i tâm olup ma'ânî-i muhadderesi mâverâ-i hucub-ı gumûzdan 'arsa-i vuzûhda cevelân gösterüp bûsitân-ı idrâkde hırâmân ola.*[1583]

Buna göre Yûsuf bu eseri adaletle hükmetmesi gereken devlet yöneticilerine faydalı olması için Türk diline aktarmıştır. Bu tercüme, yöneticilere nasihat için kaleme alınan eserlerin her zaman belirli bir yöneticiye ithaf edilmediğine de bir örnek olarak değerlendirilebilir.[1584]

[1579] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufî Dönüşüm*, 44; Özgür Kavak, "Giriş", 30, içinde, Karahisârî, *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*, 30.

[1580] Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, 46.

[1581] Yûsuf b. Abdülcemîl, *Keşfü'l-Esrâr ve Zehâyirü'l-Ebrâr* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 02527), 1b-2b.

[1582] Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 245-46.

[1583] Yûsuf b. Abdülcemîl, *Keşfü'l-Esrâr ve Zehâyirü'l-Ebrâr,* 2a-2b.

[1584] Elde tek nüshası olan ve yazarı hakkında bilgi sahibi olmadığımız eserin bu şekilde takdim edilmesinin ardında başka nedenler de yatabileceğini göz ardı etmemek gerekir.

5.4.1.7. *Ahlâk-ı Muhsinî* Tercümeleri

Nasihatnamelerin kahir ekseriyeti halihazırda yöneticilik yapanları muhatap almakla birlikte dikkate değer bir kısmı da yönetici adaylarına yönelik olarak kaleme alınmıştır. Osmanlı bağlamında düşündüğümüzde, Süleyman dönemine gelinceye kadar bu alanda telif/tercüme edilen eserler, birkaç istisna dışında, bizzat padişahlara veya vezirlere sunulmuştur. Ancak, Süleyman döneminde şehzade eğitimi için yazılan eserlerin sayısında dikkate değer ölçüde bir artış olduğunu söylemek mümkündür. Bu meyanda vereceğimiz ilk örnek, bir şehzadenin yetişmesi için kaleme alınmış olan *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin Firâkî Abdurrahman Çelebi tarafından kaleme alınıp o sırada Kütahya sancağında bulunan Şehzâde Bâyezid'e sunduğu tercümesidir. Eldeki bilgilere göre bu eser, Osmanlı sahasında derin ve geniş bir etkiye sahip olan *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin Türkçeye ilk tercümesidir. Kaynak eserin yazarı gibi kendisi de bir vaiz olan Abdurrahman Çelebi'nin aktardığına göre; *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin tercümesini talep eden şehzadenin bu isteğini mütercime aktaran kişi şehzadenin lalasıdır.[1585]1550'li yılların başında gelen bu talebi kabul eden Abdurrahman Çelebi *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi kimi tercüme tasarruflarıyla birlikte Türk diline aktarıp şehzadeye sunar.[1586]

Ahlâk-ı Muhsinî'nin Süleyman devrinde Türkçeye bir diğer tercümesi İdris-i Bitlisî'nin oğlu Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi tarafından yapılmıştır. Babası gibi bürokrat olan Şirazlı Mehmed Efendi *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî* olarak kayıtlara geçen bu eserinin mukaddimesinde bu eseri Farsça bilmeyen "evsâtu'n-nâs"ın istifadesi için devlet ricalinden birisinin istediği üzerine kaleme aldığını söyler. Bu doğrultuda o bu eseri tercümedeki asıl maksadının *tefhîm-i hikâyât ve ta'lîm-i ibârât* olduğunu söyler. Bu amacına matuf olarak Mehmed Efendi tercümesinde sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır.[1587] Bu bağlamda *Ahlâk-ı Muhsinî* gibi yöneticilere hitap etmekle birlikte halkın genelinin de istifade edebileceği kaynakların her iki muhatap kitlesi için de tercüme edilebildiğini görmekteyiz. Bu doğrultuda kaynak eserin tercümesi sırasında uygulanan tercüme tasarrufları da muhatap kitleye göre şekillenmektedir.

[1585] Firâkî, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1077), 8a.
[1586] Eserin Osmanlı dönemindeki diğer tercümeleri için bk. bu tez, 261-80.
[1587] Ebü'l-Fazl Mehmed b. İdrîs, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2828), 2b-3a. Ayrıca bk. Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 59-61; Kavak, "Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları", 10.

5.4.1.8. Sürûrî'nin *Zahîretü'l-Mülûk* Tercümesi

Süleyman devrinde Türk diline aktarılan bir diğer eser ise *Zahîretü'l-Mülûk*'tur. Yöneticilere nasihat literatürünün önemli kaynaklarından olan bu eserin ilk tercümesi Şehzade Mustafa'nın hocası Gelibolulu Muslihiddin Sürûrî'ye aittir. Döneminin çok yönlü şahsiyetlerinden birisi olup birçok eser kaleme alan Sürûrî Şehzade Mustafa'nın elinde bulunan *Zahîretül-Mülûk*'u onun isteği ile Türkçeye tercüme etmiştir. [1588] Sürûrî bu tercümesinde kaynağına sadık kalmakla birlikte gerekli gördüğü açıklamalara metnin haşiyesinde yer vererek eseri şehzade için anlaşılır hâle getirmiştir.[1589]

5.4.1.9. Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâ'î*'si

15. yüzyılın başında *Mir'âtü'l-Mülûk* ile Osmanlı sahasına ve Türkî libasa giren felâsifenin/hükemânın siyaset düşüncesi, 16. yüzyılın ortalarında âlim, kadı ve şair Kınalızâde Ali Çelebi'nin (ö. 979/1571) kaleme aldığı meşhur ahlâk kitabı *Ahlâk-ı Alâ'î*'de mütekâmil bir biçimde karşımıza çıkar. Osmanlı topraklarının muhtelif yerlerinde müderrislik ve kadılık görevlerini ifa etmiş olan Kınalızâde, dönemin veziriazamı Semiz Ali Paşa'ya (ö. 972/1565) ithaf ettiği[1590] *Ahlâk-ı Alâ'î*'yi 1563-65 yılları arasında, o sırada kadılık görevi münasebetiyle bulunduğu Şam'da tamamlamıştır.[1591]

Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si ve önemli ölçüde onun takipçisi bir eser olan Devânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'si *Ahlâk-ı Alâ'î*'nin iki ana kaynağıdır. Ancak, bunların yanında Gazzâlî'nin *İhyâ*'sı ile Sa'dî, Hâfız, Molla Câmî, Nizâmî ve Attar gibi Fars edebiyatının önemli isimlerinin meşhur eserleri de Kınalızâde'nin atıfta bulunduğu külliyata dahildir. Bunların dışında sûfilerin de görüşlerine yer veren Kınalızâde ana kaynaklarının yazarlarıyla görüş

[1588] Bugan, "Sürûrî Terceme-i Zahîretü'l-Mülûk (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel Adlar Dizini)", 184-85.
[1589] Bugan, "Sürûrî Terceme-i Zahîretü'l-Mülûk (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel Adlar Dizini)", 47.; Ayrıca bk. Sadık Yazar, "Tercüme-i Zâhiretü'l-Mülûk (Sürûrî)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tercume-i-zahiretu-l-muluk-sururi*
[1590] Eserin Semiz Ali Paşa'ya sunulmak üzere yazıldığı müellifin giriş bölümünde verdiği bilgilere göre nettir. Ancak, kendisine sunulup sunulmadığı konusunda ihtilaf vardır. Zira Fahri Unan'ın tespitine göre Semiz Ali Paşa *Ahlâk-ı Alâ'î* tamamlanmadan üç ay önce 28 Haziran 1565'te vefat etmiştir. Kınalı-zâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ'î : Çeviriyazı Metin*, haz. Fahri Unan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), xxıı; Ayşe Sıdıka Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 71; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâî (Kınalızâde'nin Ahlâk Kitabı), 20-21*; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî (Günümüz Türkçesiyle)*, haz. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 15.
[1591] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 18-21.

ayrılığını düştüğü yerleri de belirtmiş[1592] ve nihayetinde Osmanlı sahası Türkçe literatürün hikmet-i ameliye gibi önemli bir alandaki boşluğunu doldurma amacına[1593] nail olmuştur.

Bilindiği üzere hikmet-i ameliye "tedbîrü'n-nefs", "tedbîrü'l-menzîl" ve "tedbîrü'l-medîne/siyâset-i müdün" şeklinde üçe ana şubeden oluşur. Bunlardan birincisinin konusu ahlak veya ahlakın saf ve halis duruma getirilmesidir. İkincisinde anne, baba, eş, çocuklar, hizmetçiler ve mallardan oluşan menzilin/hanenin idare edilmesi konusu işlenir. Üçüncüsünde ise medînenin/polisin idare edilmesi; başka bir ifadeyle devlet yönetimi konusu işlenir. Bu tasnif Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Miskeveyh'in kaynaklığında yazılan *Ahlâk-ı Nâsırî*'de kâmil şeklini almış ve sonraki ahlâk literatürü büyük ölçüde bu tasnif temelinde kaleme alınmıştır. Kınalızâde'nin eseri de bu tasnif üzerine kurulan eserlerin 16. yüzyıl Osmanlı'sındaki Türkçe örneğidir.

Hikmet-i ameliyenin tasnifinin üçüncü şubesi olan "ilm-i tedbîr-i medîne (devlet yönetimi)" bahsinde evvela insanın bir araya gelmeye bunu bilinçli ve düzenli bir şekilde sürdürmeye olan ihtiyacı temellendirilir. Temeddün kavramıyla ifade edilen bu birliktelik için lazım olan başın/hâkimin ve onun niteliklerine göre şekillenen yönetim şekillerinin de işlendiği bu bölümden sonra ise sevgi (mahabbet) konusu işlenir. Üçüncü şubenin sonraki kısmında ise medîne-i fâzıla ve medîne-i gayr-ı fâzıla konusu yer alır. Daha sonraki bölümde "siyâset-i melik ve âdâb-ı mülûk" başlığı altında "*Çün medîne-i fâzıla ve gayr-ı fâzıla ne idüği ve medîne-i fâzıla erkânı kaç idüği beyân olundu, şimdiden sonra halîfe vü pâdişâh -ki müdebbir-i müdün ve nâzım-ı umurdur- nice sîret üzere olmak gerek anı beyân edelim*."[1594] denilerek hikemî bir temel üzerinde varlığının zorunluluğu açıklanan devlet başkanının hangi ahlaki hasletlere sahip olması gerektiği detaylıca açıklandıktan[1595] sonra toplumun ittifakını sağlamakla görevli devlet başkanı için *elzem-i lâzım* olan adalet konusuna geçilir. "Adâletin şurût u erkânı ve pâdişâh-ı âdile ri'âyeti lâzım kavânîn" başlığı altında adaletin şartları ve nasıl uygulanması gerektiği anlatılır. Bu bağlamda şeriat caddesinden dışarıya çıkmamak, padişahın ihtiyaç sahipleri ve şikâyetçileri en azından haftada veya ayda bir kere bizzat dinlemesi gerektiği, toplumun her kesiminin hâlinden haberdar olmak ve dahi düşmanın ahvalini bilmek için muhbirlere olan ihtiyacın gerekliliği, padişahın gurur ve kibirden uzak olması gerektiği gibi

[1592] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 21-24.
[1593] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 56-67.
[1594] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 936.
[1595] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 940-70.

meselelere değinilir. Sonrasında ise padişahın bizzat savaş meydanına girmeyip ordunun merkezinde onların idaresini elinde tutması ve asla askerden önce savaş alanını terk etmemesi gerektiği, hîle ve tedbîr ile önlemek mümkünse harbe girmeden düşmanı bunlarla defetmek gerektiği, tamamıyla zaruret olmayınca küffar ile sulh etmemek gerektiği, harp sırasında askere nasıl davranılacağı ve savaştan kaçanların cezalandırılmasının gerekliliği gibi konulara yer verilir.[1596]

İdeal bir yöneticinin nasıl olması gerektiği konusunun ardından "Selâtîn-i İzâmın ve Ümerâ-yı Kirâmın Nüdemâ vü Mukarreblerinin ve Etbâ' u Eşyâ'ının Âdâb u Rüsûmu Beyânındadır" başlığı altında yöneticilere hizmetle mükellef olan zümrelerin onunla olan irtibatlarında tâbi olmaları gereken âdâb anlatılır. Eserin sonunda ise Eflâtun, Aristo ve bazı meşayıhın nasihat alınacak sözleriyle birlikte adâlet dairesinin Kınalızâde'nin kaleminden çıkan hâli yer almaktadır.[1597]

Görüleceği üzere *Ahlâk-ı Alâ'î*'nin "ilm-i tedbîr-i medîne"ye dair olan kısmında devlet yönetimi, İslam felsefesi temeli üzerine bina edilmiş, daha sonra yöneticinin/devlet başkanının sahip olması gereken ahlâkî hasletlere yer verilmiştir. Bununla birlikte, yönetici için olmazsa olmaz olan adaletin şartları ve uygulamaları hakkında, içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı önlem almak hakkında ve dahi savaş hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bunlara ek olarak devlet başkanına hizmet eden taifelerin riayet etmesi gereken âdâb da eserin bu bölümünde kendine yer bulmaktadır. Mezkûr konular işlenirken ayet, hadis, raşid halife uygulamaları ve bununla birlikte Osmanlı padişahlarının da içerisinde yer aldığı geçmiş dönem yöneticilerinin örnek uygulamalarına yer verilmesi; kimi yerlerde kelam-ı mensurun kelâm-ı manzum ile teyit edilmesi de eserin diğer hususiyetidir. Bunları göz önünde bulundurduğumuzda diyebiliriz ki *Ahlâk-ı Alâ'î*'nin bu kısımları, yöneticilere nasihat literatürüne dahil edilebilecek eserlerin kahir ekseriyetinin muhtevasıyla ve şekliyle ortaklaşmaktadır. Bahsi geçen konuların bazı âlimlerce pratik felsefenin dördüncü ve fer'î bir şubesi olarak kabul ettikleri "âdâbu'l-hükkâm*"*a dahil olduğunu düşündüğümüzde *Ahlâk-ı Alâ'î*'nin bu kısımlarının yöneticilere hitap edip onlara işlerini hakkıyla yapmaları için sahip olmaları gereken nitelikleri öğrettiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte, gerek *Ahlâk-ı Alâ'î* gerekse de onunla aynı çizgide yazılmış olan diğer ahlâk kitaplarının dili ve üslubu yöneticilere nasihat literatüründen kesin hatlarla ayrılırlar. Bundan dolayı bu türden

[1596] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 970-1032.
[1597] Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk- Alâ'î*, 1032-90.

eserler her ne kadar himâye görmek için bir vesile olarak görülüp çoğunluğu devlet yöneticileri olan hamilere sunulmuşsa da padişah veya vezirlerin bunları okuduğuna veya okuttuğuna dair muhkem veriler elde edemiyoruz. Bununla birlikte, ahlak literatürüne dahil olup Kınalızâde'nin de belirttiği üzere hikemî derinlikten ve felsefî üsluptan yoksun olduğu hâlde açık ve anlaşılır olması sebebiyle halkın gönlünde taht kurmuş ve diğerlerinden daha ünlü olmuş olan *Ahlâk-ı Muhsinî* ve takipçisi eserler için durum aynı değildir. Zira haddizatında bir şehzadenin eğitimi için kaleme alınmış olan bu eser, Osmanlı döneminde defalarca tercüme edilmiş ve bunların birçoğu padişah veya şehzadelerin istifadesine sunulmuştur. Tabiatı gereği daha dar bir muhatap kitlesine hitap eden İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn-i Tûsî, Celâleddîn-i Devânî, Kınalızâde Ali çizgisindeki eserlerin aksine *Ahlâk-ı Muhsînî* ve onu kaynak alan diğer ahlâk kitapları daha geniş bir alana yayılmışlardır.

5.4.1.10. Celâlzâde'nin *Mevâhibü'l-Hallâk*'ı[1598]

16. yüzyıl alim-bürokratlarından Koca Nişancı lakabıyla bilinen Celalzâde Mustafa Çelebi'nin (ö. 975/1567) kaleme aldığı *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* Türkçe ahlâk literatürünün önemli örneklerinden birisidir. Divan kâtipliği, tezkirecilik, reisülküttaplık ve nişancılık görevlerini ifa etmiş olan ve tarihçilik yönüyle de bilinen Celâlzâde[1599] emeklilik günlerinde[1600] kaleme aldığı bu eserinde devrin sultanı Süleyman'a övgüde bulunup dua eylemişse de eserini ona ithaf eylediğine dair bir emareye rastlamadık.[1601] Süleyman devrinin gözde nişancısı, mezkûr eserin

[1598] Bursalı, Celâlzâde Mustafa'ya dair bilgi verdiği başlık altında onun eserlerinden birisini *Enîsü's-Selâtîn ve Celîsü'l-Havâkîn* adıyla kaydetmiş ve bu eserin asıl adının *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibü'l-Ahlâk* olduğunu; ancak, üç padişahın da mütalaasına mazhar olduğu için *Enîsü's-Selâtîn* diye isimlendirildiğini söyler. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, c. 3 (Ankara: TÜBA Yayınları, 2016), 974. Burada bahsi geçen üç padişah büyük ihtimalle I. Süleymân, II. Selim ve III. Murad'dır.

[1599] Celâlzâde'nin hayatı ve görevleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. Kaya Şahin, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası*, çev. Ahmet Tunç Şen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 29-187; M. Şakir Yılmaz, *"Koca Nişancı" of Kanuni: Celâlzâde Mustafa Çelebi, Bureaucracy and "Kanun" in the Reign of Suleyman the Magnificicent (1520-1566)* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2022), 41-207, 235-39.

[1600] Celâlzâde 1557'de emekliye ayrılmıştır. Bk. Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 174), 3a. Bu emekliliğe ayrılışı Sigetvar seferi sırasında vefat eden eğri Abdîzâde Mehmed'in ölümü üzerine 1566'da yeniden nişancılık görevine getirilmiş ve on üç ay süren bu görevi vefatıyla son bulmuştur. Bk. Kerslake, "Celâlzâde Mustafa Çelebi", 261. Bu durumda eser 1557-1566 yılları arasında tamamlanmış olmalıdır.

[1601] Bursalı, eserin Kânûnî namına yazıldığını söyler. Bk. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3:974. Nuran Çetin ise Kanunî'ye ithaf edildiğini söyler. Ancak, bu ithafın dayanağı hakkında bir bilgi vermez. Bk. Nuran Çetin, "Mevâhibü'l-Hallak fî Meratibi'l-Ahlâk (Nişânî)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü,* https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mevahibu-l-hallak-fi-meratibi-l-ahlak-nisani

mukaddimesinde bir Esmâ-i Hüsnâ şerhine yer verir. O, ahlak kitabının girişinde Esma-i Hüsna şerhine yer vermesini "esmâ-i a'zâm-ı ilâyiyyenün -azze ve celle- me'ânî-i şerîfleriyle merâtîb-i ahlâk-ı seniyye ma'lûm olur"[1602] şeklinde temellendirmektedir. Celâlzâde'nin, *Türkî lisân ile me'nûs olan nefs-i sa'id fevâyid-i amîmesi ile müstefîd olmak içün kümmel-i mütekaddimîn zeban-ı Tâzî'de yazdıkları şurûhdan kemâl-i acz u kusûr, enva'-ı i'tizâr u 'arz-ı fütûr ile*[1603] Türkçeye tercüme eylediği bu kısımda Allah'ın isimlerinin açıklamaları hikâyelerle de desteklenir. Koca Nişancı, bu hacimli mukaddimeden sonra eserin geri kalan kısmını 56 baba ayırır. Bu baplardan 55'i ahlaktan bir hulkun beyanında olup *Mevâhib*'in ana metnini oluşturur.[1604] "Mertebe-i salavât" adını taşıyan 56. bap ise eserin hatime bölümüdür.[1605]

Celâlzâde, eserinin ana bölümünü teşkil eden baplarda şu konulara yer verir:

> *1. Mertebe-i îmân, 2. Mertebe-i ahlâk, 3. Mertebe-i sıdk, 4. Mertebe-i 'ibâdet 5. Mertebe-i ihlâs, 6. Mertebe-i du'â, 7. Mertebe-i hayâ, 8. Mertebe-i tevekkül, 9. Mertebe-i rızâ, 10. Mertebe-i emânet, 11. Mertebe-i sa'âdet, 12. Mertebe-i 'akl, 13. Mertebe-i şükr, 14. Mertebe-i sabr, 15. Mertebe-i 'ulüvv-i himmet, 16. Mertebe-i edeb, 17. Mertebe-i tevâzu', 18. Mertebe-i 'afv, 19. Mertebe-i saltanat, 20. Mertebe-i vezâret, 21.Mertebe-i 'adâlet, 22. Mertebe-i meşveret, 23. Mertebe-i şecâ'at, 24. Mertebe-i cûd ve sehâvet, 25. Mertebe-i ilm ü sühan, 26. Mertebe-i nasîhat, 27. Mertebe-i kitmân-ı esrâr, 28. Mertebe-i 'iffet, 29. Mertebe-i hilm, 30. Mertebe-i vefâ, 31. Mertebe-i şefkat, 32. Mertebe-i ri'âyet-i hak, 33. Mertebe-i 'azm, 34. Mertebe-i hazm, 35. Mertebe-i gayret, 36. Mertebe-i hayrât , 37. Mertebe-i teyakkuz 38. Mertebe-i ferâset, 39. Mertebe-i inhâc-ı hacât, 40.Mertebe-i te'enni ve te'emmül, 41. Mertebe-i fırsat, 42.Mertebe-i mücâleset-i ahyâr, 43. Mertebe-i hikd u haset, 44. Mertebe-i sebât, 45. Mertebe-i cidd ü cehd, 46. Mertebe-i izz ü zillet, 47. Mertebe-i batâlet, 48. Mertebe-i samt u sükût, 49. Mertebe-i ri'âyet-i 'ahd, 50. Mertebe-i mezemmet-i gıybet, 51. Mertebe-i si'âyet ü nemîme, 52. Mertebe-i tamah, 53. Mertebe-i siyâset, 54. Mertebe-i nef' ü zarar, 55. Mertebe-i tahâret.*[1606]

Celâlzâde, eserin girişinde "sebeb-i tasnîf-i kitâb ve mûcib-i tastîr-i hitâb"[1607] başlığı altında emekliye ayrıldıktan sonra vakti boş geçirmenin gaflet ve batalete sebep ve varlık temelinde yer alan sonlu ömür binasının gölge gibi yokluğa mahkum olacağından fırsatı ganimet bilip "bârî bir mecmu'a-i hikâyât u emsâl, bir cerîde-i 'ibret-me'âl ü pend-iştimâl

[1602] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3a.
[1603] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3a.
[1604] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3a-b.
[1605] Celalzâde, sebeb-i telif kısmında mukaddimede Esma-i Hüsna şerhine yer verdiğini söyledikten sonra şöyle der: […] *hâtimesi hazret-i hâtimet-penâha -sav- mertebe-i salavât-ı seniyyedür.* Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3a.
[1606] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3a-b.
[1607] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 2b-3b.

terkîm u tasnîf olunsa" diyerek hayır dua almak maksadıyla ve "*hayru'n-nâs men yenfe'un-nâs*"[1608] kelâmı muktezasınca eserini kaleme alacağını ifade eder.[1609] Daha sonra eserinin mukaddimesinde yer vereceği Esma-i Hüsna hakkında bilgi veren Celâlzâde, *Mevâhib*'in ana bölümünü teşkil eden 55 babın içeriği hakkında şunları söyler:

> […]*ve husûs-ı ahlâkda ki kütüb-i mu'tebere-i efâzıldan zamânede meşhûr u mütedâvildür anlarda mestûr olan ba'zı ekâvil ü hikâyât ve temâsil ü rivâyâta şikeste-beste netâyic-i tab'-ı za'îf ve semerât-ı hâtır-ı fâtır-ı nahîfi munzimm kılınup sanduka-i cevâhir-i semîne le'âlî-i ma'ânive hazîne vü defîne oldı. Mevâhibü'l-hallâk fî merâtibü'l-ahlâk ismi ile müsemmâ ve bir mukaddime ve bir hatime ve bazı ebvâb ile muhallî ki her bâbı ahlâkdan bir hulkun beyan u vasfıdur tertîb ü tehzîb olundı.*[1610]

Anlaşılacağı üzere o bu eserinde kendi zamanında meşhur ve maruf olan muteber ahlak kitaplarından istifade etmiş ve bu kaynaklara kendi birikimini de ekleyerek bir eser meydana getirmiştir. Bu bilgilerden sonra mezkûr bap başlıklarını sıralayan müellif, kitabını okuyanlardan ricasını da şu şekilde dile getirir:

> *Erbâb-ı fezâyil ü kerem ve ashâb-ı menâkıb u hüsn-himemden ümîd u me'mûl, mütevakki' u mes'ûldür ki nazar-ı sa'âdet-eserleri ile manzûr oldukda 'uyûnı, vüfûr-ı kusûrı taraflarına iltifât ile ta'arruza mâyil olmayalar. Vâki' olan hatâyâ vü nisyânı ma'âyib ü noksânı şeref-i iğmâz ile mu'affev ola ki cümle mestûr olan hikâyât u rivâyât yazılmış ve okunmış kitâbhâne-i sudûrda denilmiş ve konulmışdur. Maksûd u merâm bir bahâne ile mazhar-ı du'â-yı hayr-encâm olmakdur.*[1611]

Bu iki alıntıdan da anlaşılacağı üzere Celâlzâde'nin yaptığı, yaşadığı zamana kadar bu sahada aktarıla gelenleri kendi birikimini de kullanarak telif etmek/bir araya getirmektir. Celâlzâde'nin bu kısımda, eserde aktarılan hikâye ve rivayetlerin hepsinin daha önceden zaten yazılmış, okunmuş ve insanların içinde yer etmiş olduğunu ve maksadının bir bahane ile hayır dua almak olduğunu belirtmesi, Osmanlı telif geleneğinde kullanılan ortak malzemeye ışık tutması bakımından dikkate değerdir. Celâlzâde'nin sözünü ettiği bu *hikâyât* ve *rivâyât* aslında neredeyse bütün müelliflerin beslendiği ortak bir havuzdur.

Mevâhibü'l-Hallâk, yazarının sebeb-i telif bölümünde belirttiği üzere onun zamanındaki meşhur ve muteber ahlak kitaplarının kaynaklığında kaleme alınmıştır. Celâlzâde'nin istifade ettiği bu kaynakların başında Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'si gelir. Zira bu eser büyük oranda *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin örnekliğinde ve daha ziyade ondan istifadeyle kaleme

[1608] "İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır."
[1609] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3a.
[1610] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3a.
[1611] Celâlzâde, *Mevâhibü'l-Hallâk,* 3b.

alınmıştır. Bununla birlikte onun istifade ettiği diğer eserler arasında Gazzâlî'ye atfedilen *Nasîhatü'l-Mülûk*, Seyyid Ali Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'u ve Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ı da vardır.

Osmanlı sahasında yaygınlaşan ahlâk kitaplarının iki tür tertibe sahip olduğunu söyleyebiliriz Bunlardan birincisi Tûsî, Îcî, Devânî ve Kınalızâde'nin eserlerinde görüldüğü gibi pratik felsefenin şubelerine göre tertiplenenleridir. Aralarında kimi zaman eserin sonuna nasihatler ekleme veya birinci şubeyi iki ayrı makalede işlemeye benzer küçük farklar da olabilen bu eserler, ilmî bir dil ve üslupla kaleme alınmış olmaları bakımından da ortaklaşırlar. İkinci tür tertip ise Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'sinde olduğu gibi, ahlâkî fazilet ve reziletleri ve dahi ilgili kimi konuların her birini ayrı bapta işlemek şeklinde karşımıza çıkar. Kâşifî'nin bu yolda birisini örnek alıp almadığını tespit edemedik. Ancak, o eserini yazdıktan sonra Osmanlı literatüründe kendisini örnek alan birçok başka yazar olmuştur. Bunlardan birisi de Celâlzâde Mustafa'dır. O, elli beş baptan müteşekkil olan *Mevâhib*'i Kâşifî gibi tertiplemiş ve *Ahlâk-ı Muhsinî*'de yer alan bapların neredeyse tamamına *Mevâhib*'de de yer vermiştir. Bununla beraber, *Ahlâk-ı Muhsinî* ile ortak olarak işlenen konulardaki birçok tanım da ondan tercüme yoluyla *Mevâhib*'e alınmıştır. Celâlzâde bu eserinde *Ahlâk-ı Muhsinî*'ye atıf yapmakla birlikte, eserini kaleme alırken onun yolunu tuttuğunu ve çoğu zaman ondan istifade ettiğini belirtme gereği duymamıştır.

Celâlzâde'nin konuları genişletmede ve esere dahil ettiği hikâye örneklerinde kendi birikimiyle birlikte bir kısmı yukarıda zikredilen muhtelif kaynaklardan istifade ettiği açıktır.[1612] Bununla birlikte, kimi araştırmacılar *Mevâhib*'in bir *Ahlâk-ı Muhsînî* tercümesi olduğunu söylerler. Örneğin Kaya Şahin, *Mevahib*'i "Mustafa'nın, Hüseyin Vâiz Kaşifi'nin yazmış olduğu Farsça *Ahlak-ı Muhsini* adlı kitabı serbest bir tercümesi" olarak tarif etmiştir.[1613] H. Yılmaz ise, daha ihtiyatlı bir şekilde *Mevâhib*'in büyük bir kısmının "*Ahlâk-ı Muhsinî*'nin genişletilmiş bir tercümesi gibi görün"düğünü söyler.[1614] Bizce, *Mevâhib* için "*Ahlâk-ı Muhsinî*'nin serbest veya genişletilmiş tercümesi" nitelemelerini

[1612] *Mevâhib*'in sistematik olarak Ahlâk-ı Nâsırî ve Ahlâk-ı Alâ'î'den farklı olduğuna değinen Yılmaz, eserin içerisindeki hikâyelerin şehzade/sultanlara ayna türü eserlerin içerisinde bulunabileceğini ifade eder. Celâlzâde'nin kaynaklarını tespit etmenin zor olduğunu belirten Yılmaz, *Mevâhib*'in en çok Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'una benzediğini söyler. Yılmaz, *"Koca Nişancı" of Kanuni: Celâlzâde Mustafa Çelebi, Bureaucracy and "Kanun" in the Reign of Suleyman the Magnificicent (1520-1566)*, 198-99.
[1613] Şahin, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası*, 156.
[1614] Yılmaz, *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*, 101.

yapmak Celâlzâde'nin istifade ettiği diğer kaynaklar ile kendi birikimini gölgede bırakacaktır. Farklı kaynaklardan yararlanmak ve kendi birikimini de esere derc etmek serbest/genişletilmiş tercüme faaliyeti içerisinde yer alır. Ancak, bunun derecesi ve sınırlarını belirlemek güçtür.[1615] Kanaatimizce bu eser serbest tercümenin ötesinde bir yerde durmaktadır. Zira Celalzâde *Mevâhib*'i kaleme alırken bir mütercimden ziyade bir müellif gibi iş tutmuştur.

Mevâhib, içerisinde halkın her kesiminin istifade edebileceği ahlaki konuları barındırır. Bununla birlikte, eserde devlet yönetimi ve devlet yöneticileri için daha doyurucu bir malzeme yer aldığını söylemek mümkündür. Zira eserin hacimce önemli bir bölümü saltanat, vezaret, adalet, siyaset gibi devlet yönetimine ve yöneticilerine dair meseleleri ihtiva ederken bunlar dışında *af*, *meşveret*, *şecaat*, *sehavet*, *hilm*, *teyakkuz* vb konular da daha ziyade devlet yöneticilerine hitap edecek şekilde işlenmiştir. Bunda, örnek alınan eserin bir şehzade eğitimi için tasarlanmasının etkisinin yanında eserin uzun yıllar devlet hizmetinde bulunmuş bir kişinin kaleminden çıkmış olması da etkili olmuş gibidir. Bu yönüyle *Mevâhib*'in ana metninin, özellikle epey geniş bir yer ayrılan saltanat ve vezâret mertebelerinin, Osmanlı siyaset düşüncesi ve yöneticilere nasihat literatürü bağlamında önemli bir konumda olduğunu belirtmek gerekir.

16. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Kınalızâde *Ahlâk-ı Nâsırî* ve *Ahlâk-ı Celâlî*'yi me'haz ittihaz eyleyerek *Ahlâk-ı Alâ'î*'yi telif ederken Celâlzâde *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi me'haz ittihaz ederek *Mevâhib*'i telif etmişti. *Mevâhib*, *Ahlâk-ı Alâ'î* gibi terimlerin yoğun olduğu ağdalı bir dille yazılmadığı gibi *Ahlâk-ı Muhsinî* gibi halkın her kesiminin rahatça anlayabileceği açık ve sade bir dille de yazılmamıştı. Eserde önemli bir yer kaplayan hikâyeler bir kenara bırakılacak olursa bunun dışındaki kısımların üslubu onun, bir nişancının elinden çıktığını doğrular mahiyettedir. Eserin diğer eserlerden farklı bir yönü de içerisinde yok denecek kadar az şiirin yer almasıdır.

5.4.1.11. *ed-Dürretü'l-Garrâ* Tercümeleri

Süleyman devrinde Türk diline aktarılıp mezkûr padişaha sunulan bir diğer eser ise Mahmûd b. İsmâil el-Hayrbeytî'nin (844/1441'de hayatta) yazıp Memlük Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddîn Çakmak'a (ö. 857/1453) sunduğu *ed-Dürretü'l-Garrâ fî*

[1615] Örneğin; çoğu zaman *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi örnek olarak ona benzer bir eser telif ettiğini söyleyen Azmî Pîr Mehmed'in eseriyle mukayese edildiğinde *Enîsü'l-Ârifîn'e* serbest/genişletilmiş tercüme, *Mevâhib'e* telif demek daha yerinde olacaktır. Ancak, Azmî eserini bir telif gibi sunar.

Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ'dır. Hayrbeytî'nin, "emrine [uymanın] ibadet mesabesinde olduğu [sultanımızın] değerli kütüphanesi için sultanlar, kadılar, emirler, vezirler ve valilerin [uymaları gereken] esasları belli bir çerçevede kayıt altına alıp belirleyen ve insanları yakından ilgilendiren, sonradan ortaya çıkan, müşkül konulardan oluşan birtakım dinî meseleleri ihtiva eden bir eser telif etmem konusundaki emrine uydum"[1616] diyerek Memlük sultanının isteği üzerine kaleme aldığı bu eser on bölümden oluşur. Bunlar, "İmâmet", "İmâmetin Şartları", "İmâmetin Hükmü", "İmâmetin Esasları ve Ahvali", "Vezirlik, "Ordu Âdâbı", "Sultan ve Emirleri İlgilendiren Şer'î Meseleler", "Hîle-i Şer'iyye", "Şer'î Meseleler Üzerine Gerekli Bir Tenbih" ve "Muhtelif Meseleler"dir.[1617]

Hayrbeytî'nin bu eserinin özellikle ilk 6 bölümü Gazzâlî'ye atfedilen *Nasîhatü'l-Mülûk* ve Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ının kimi tasarruflarla birlikte mezcedilmiş hâli gibidir.[1618] Eserin mezkûr bölümleri, 16. yüzyılda ilki I. Süleyman, ikincisi II. Selim devirlerinde olmak üzere iki defa Türkçeye tercüme edilmiştir.[1619] Bu tercümelerden ilki Süleyman döneminde yaşadığı bilinmekle birlikte hayatı hakkında mahdut bilgiler bulunan Abdüsselâm b. Şükrullah el-Amâsî tarafından kaleme alınmıştır. *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ*[1620] adını taşıyan bu tercümede mütercim kaynak eserin şer'î meselelere dair olan baplarını tercümeye dahil etmemiştir. Eserinin girişinde, eline geçen kaynak eserin *hâs u 'âmma 'âyide ve 'âmme-i enâmâ fâyidesi fehm olunup husûsan mülûk u ümerâya ve selâtîn ü vüzerâya nef'i ziyâde olduğı ecilden 'Arab dilinden Türkî dile*

[1616] Mahmûd b. İsmâil el-Hayrbeytî, *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*, çev. Müdessir Demir ve Ümit Döngel (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 41.

[1617] el-Hayrbeytî, *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*, 41.

[1618] Müellifin, Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'a (ö. 857/1453) sunduğu eserde kendi zikrettiği kaynaklardan başka Gazzâlî'ye atfedilen *Nasîhatü'l-Mülûk* ile *Mirsâdü'l-İbâd*'dan yoğun bir şekilde faydalandığı görülmektedir. Eserin "İmametin Esasları ve Ahvali" başlığını taşıyan dördüncü bölümü ile vezirliği anlatan beşinci bölümü büyük ölçüde *Nasîhatü'l-Mülûk* ile *Mirsâdü'l-İbâd*'ın beşinci babının yazar tarafından telif edilmiş/kaynaştırılmış halidir. Hayrbeytî'nin bu eserini yayıma hazırlayanlardan Müderris Demir de bu durumu belirtmiş ve yayımlanan eserin metin kısmının dipnotlarında zikredilen iki eserden alıntılanan yerler aktarılmıştır. el-Hayrbeytî, *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*, 32, 87-135.

[1619] Müderris Demir, "Memlüklülerde Siyâsî-Fıkhî Meşruiyet: Mahmûd b. İsmail el-Hayrbeytî ve ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ Adlı Eseri", 32-33, içinde, el-Hayrbeytî, *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*.

[1620] Eserin bilinen tek nüshası British Library Türkçe Yazmalar kataloğunda 6416 numarasıyla kayıtlıdır. Eseri neşreden A. Mevhibe Coşar bu neşrinin sonuna mezkûr nüshanın tıpkıbasımını da eklemiştir. Bk. Abdüsselâm el-Amâsî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ: Siyaset Ahlâkı*.

döndürdüm[1621] diyerek tercüme sebebini bildiren mütercimin bu tercümesini zamanında yaşadığı sultana sunup sunmadığına dair bir kayıt yoktur. Ancak, özellikle yöneticiler için faydalı olduğu düşüncesiyle tercüme ettiğini belirtmesi ve tercümeye seçtiği ad bu eseri dönemin yöneticilerinden birisine ithaf etme düşüncesiyle kaleme aldığını düşündürmektedir.

Dürretü'l-Garrâ'nın 16. yüzyıldaki ikinci tercümesi ise Mehmed Bey b. Fîrûz Ağa el-İstanbulî'ye (ö. 1018/1609) aittir. Babasına nispetle İbn Fîrûz olarak anılan ve çeşitli medreselerde müderrislik yaptığı bilinen[1622] bu zatın *Gurretü'l-Beyzâ* adını verdiği tercümesinin birçok nüshası bulunmaktadır.[1623] İbn Fîrûz, eserinin girişinde Memlük sultanı Muhammed Çakmak için Arap dilinde nasihat ve mevize yoluyla telif edilen *Dürretü'l-Garrâ* adlı bir esere rast gelip onu incelediğini ve değerli bilgiler içerdiğini görünce "kitap yazan kişi hedef haline gelir" muktezasınca bu eseri tercüme etmeye başladığını belirtir. [1624] Eserini devrin sultanı II. Selim'e ithaf ettiğini belirten mütercim padişahın bu eseri kabul edip kendisini himaye etmesi talebini de açıkça belirtir:

> *Ümîd-vârum ki hüsn-i irâdet ve yümn-i icâbete karîn kılınup bu zerre-i hâk-sâr-ı bî-karârun hazîz-i humûlden evc-i 'izzete fer'ine âfîtâb-ı 'inâyet-iltihâbları destgîr buyurula*.[1625]

İbn Fîrûz da tıpkı Abdüsselâm Amâsî gibi kaynak eserin şer'î meselelerle ilgili baplarını tercümesine dahil etmeyerek *Durretü'l-Garrâ*'nın altı bölümünü Türkçeye aktarmıştır. Hanefî bir kişinin kaleminden çıkmış olsa da hukukî meselelere dair olan bu kısmın tercümeye dahil edilmemesi, Osmanlı tercüme geleneğindeki muhtelif tasarruflar konusunda dikkat çekici bir örnektir.

5.4.2. II. Selim Devri

5.4.2.1. *Ahlâk-ı Muhsinî* Tercümeleri

Ahlâk-ı Muhsinî'nin en meşhur tercümelerinden birisi de Bâyezid'in oturamadığı tahta oturan II. Selim (slt. 1566-74) zamanında Kınalızâde Ali'nin öğrencisi, müderris ve

[1621] Abdüsselâm el-Amâsî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ: Siyaset Ahlâkı*, 139-40. Bu alıntı neşrin sonunda yer alan tıpkıbasımdan hareketle düzenlenerek aktarılmıştır.
[1622] İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ: Adaletin aydınlığında*, haz. Mücahit Kaçar (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012), 19-20.
[1623] İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ: Adaletin aydınlığında*, 23-24.
[1624] İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ: Adaletin aydınlığında*, 57.
[1625] İbn-i Fîrûz, *Gurretü'l-Beyzâ: Adaletin aydınlığında*, 59.

şehzade hocası Azmî Pîr Mehmed (ö. 990/1582) tarafından kaleme alınmış olup *Enîsü'l-Ârifîn* adını taşır. Mukaddimesinde zamanın padişahı ve veziriazamı hakkında övgülere yer verilmekle birlikte bunlardan birisine ithaf edildiğine dair bir işaret bulunmayan *Enîsü'l-Ârifîn*, yazarının belirttiğine göre dostlarının isteği üzerine kaleme alınmıştır.[1626] Eser, II. Selim'in tahta çıktığı yıl olan 1566'da tamamlanmıştır.[1627]

Azmî Pîr Mehmed eserinin *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin tercümesi olduğunu söylemez. Ancak, Kâşifî'nin ahlâk sahasında meşhur olan bu eserini anmadan da geçmez. O, *Enîsü'l-Ârifîn*'i kaleme alırken *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi *me'haz ittihâz eyle*diğini ve yazım faaliyetinde *anun peyrevi* olduğunu söyler.[1628] Kanaatimizce Azmî'nin bu ifadeleri Osmanlı tercüme geleneğinde sıklıkla tesadüf ettiğimiz tercüme tasarruflarını açıklamak için kullanılabilecek türdendir. Dereceleri değişmekle birlikte, tercüme edilen eserlerin önemli kısmında kaynak dildeki eser *me'haz ittihâz eyle*nir ve onun yazımı (tasnifi) takip edilir. Azmî de mukaddimede verdiği bilgilerle paralel olarak temelde *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi takip etmiştir. Bununla birlikte, takip ettiği bu eseri başka kaynaklarla da desteklemiş ve gerekli gördüğü her yerde tasarrufta bulunmuştur. *Enîsü'l-Ârifîn*'in müstakil bir telif olarak nitelenmesine sebep olan diğer bir yönü ise dili ve üslûbudur.[1629] Nitekim *Enîsü'l-Ârifîn* ellinin üstünde nüsha ile *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümeleri içerisinde en fazla nüshaya sahip olanıdır.[1630]

Ahlâk-ı Muhsinî'nin 16. yüzyıldaki tercümelerinden bir diğeri ise II. Selim'in kızı ve Sokullu Mehmed Paşa'nın eşi İsmihan Sultan'ın talebi ile Rıdvan b. Abdülmennân tarafından büyük ihtimalle 1575-76 civarında yapılmıştır. Sarayda çeşnigir başı olarak görev yaptığı bilinen Rıdvân b. Abdülmennân tercümesinin mukaddimesinde Azmî Efendi'nin tercümesinin anlaşılmasının zor olduğunu ve Farsça bilmeyenlerin istifadesi için bu eseri yeniden Türkçeye tercüme ettiğini bildirir. Bu doğrultuda tercüme sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır. Elde iki nüshası bulunan bu tercümesinin bizce dikkate değer tarafı İsmihan Sultan'ın talebi üzerine kaleme alınmış olmasıdır. Zira bu, örneğine pek rastlanır bir durum değildir.[1631]

[1626] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 213-15.
[1627] Azmî Pîr Mehmed ve Enîsü'l-Ârifîn hakkında detaylı bilgi için bk. Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 70-167.
[1628] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 215.
[1629] Eserin kaynak metinle içerik ve üslup yönünden mukayesesi için bk. Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 155-57.
[1630] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 168.
[1631] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 61-63.

5.4.2.2 Bâlî Zihnî Çelebi'nin *Zahîretü'l-Mülûk* Tercümesi: *Gencîne-i Sa'âdet*

Sürûrî tarafından Şehzade Mustafa için tercüme edilen *Zahîretü'l-Mülûk*'un bir diğer tercümesi de Bâlî Zihnî Çelebi'ye aittir. II. Selim'in maiyetinde bulunup onun tahta çıkmasının ardında arpaeminliği ve defterdarlık görevlerini yapmış olan mütercimin *Gencîne-i Sa'âdet* adını verdiği eserin mukaddimesinde yer verilen bilgilerden, eserin II. Selim döneminde ve büyük ihtimalle ona sunulmak üzere kaleme aldığı anlaşılmaktadır.[1632] Zihnî Efendi mezkûr mukaddimede pratik felsefenin üçlü tasnifine dair açıklamalara da yer vermiş ve padişahın yeryüzünde Allah'ın halifesi olabilmesinin şartının adâlet olduğunu vurgulamıştır.

Tercüme eserlere müstakil mukaddimeler eklemek veya yukarıdaki örnekte olduğu gibi kaynak metindeki mukaddimeyi genişletmek ve bu sayede konu ile ilgili kendi düşüncelerini serdedebileceği bir alan meydana getirmek Osmanlı dönemi tercümeleri için sıra dışı olan bir durum değildir. Bu nedenle bu türden tasarrufların Osmanlı siyaset düşüncesinin tespiti açısından ayrıca değerlendirilmesi gerekir. *Zahîre*'nin III. Murad adına yapılan bir diğer tercümesinde de başka örneğini göreceğimiz bu türden tasarruflar Kavak'ın Osmanlı sahasında tercüme edilen siyaset düşüncesine müteallik eserler hakkında yaptığı kapsamlı çalışmada da ortaya çıkmıştır.[1633]

5.4.2.3. Vüsûlî Mehmed Çelebi'nin *Sirâcü'l-Mülûk* Tercümesi: *Şem'-i Hidâyet*

II. Selim döneminde kısmî olarak Türkçeye aktarılan bir diğer eser ise *Sirâcü'l-Mülûk*'tur. Bâlî Zihnî Çelebi gibi II. Selim'in maiyetinde bulunup onun tahta geçmesinden sonra muhtelif kadılıklar ve Anadolu kazaskerliği yapmış olup *Selimnâme* adlı eseriyle tanınan Vüsûlî Mehmed Çelebi'ye (ö. 1590) ait olan bu tercümede Sirâc'ın ilk 32 bölümünü Türkçeye aktarılmıştır.[1634] Aynı zamanda şair de olan mütercim *Şem'-i Hidâyet* adını verdiği tercümeye uzunca bir mukaddime eklemiş, ana metindeki mensur kısımları da manzumelerle teyit etmiştir.

5.4.2.4. Nasuh Nevâlî'nin *Sırru'l-Esrâr* Tercümesi: *Terceme-i Nasâyih-i Aristâtâlîs*

Sırru'l-Esrâr'ın Osmanlı dönemindeki üçüncü tercümesi III. Mehmed'in şehzade hocalığını da yapmış olan Nasuh Nevâlî'ye aittir. *Terceme-i Nasâyih-i Aristâtâlîs* adıyla bilinen ve takriben 1571-72'de tamamlanan bu tercümenin kaleme alınmasını talep eden

[1632] Bâlî Zihnî Çelebi. *Gencîne-i Sa'âdet* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3890), 1b-4a.
[1633] Kavak, "Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları", 26-28.
[1634] Vusûlî Mehmed Efendi, *Şem'-i Hidâyet* (Süleymaniye Kütüphanesi. Reîsülküttâb, 772).

kişi ise Sokullu Mehmed Paşa'dır. Münşî yönü ön planda olan Nasuh Nevâlî bu tercümesini muhtelif tasarruflarla muhatabına ve dönemine telif etmiş/yaklaştırmıştır.[1635]

5.4.2.5. Alâ'î b. Muhibbî eş-Şerîf eş-Şîrâzî'nin *Netîcetü's-Sülûk fî Nasîhati'l-Mülûk*'u

Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk*'un 16. yüzyıldaki bir diğer tercümesi de I. Süleyman devrinin maruf simalarından birisi olduğu anlaşılan 'Alâ'î b. Muhibbî eş-Şerîf eş-Şîrâzî (966/1558'de hayatta) tarafından kaleme alınmıştır. Seyyid soyundan gelen bir âlim, şair ve mesnevihan olan Şîrâzî'nin *Netîcetü's-Sülûk fî Nasîhati'l-Mülûk* adını verdiği bu eserinin kime sunulduğu konusunda kesin bir şey söylemek güçtür. Zira eserin kimi nüshalarında II. Selim'e, kimi nüshalarında Şehzade Bâyezid'in lalası Sinan Bey'e, bir nüshada ise I. Süleyman'a ithaf edildiği bilgisi yer alır. Bununla birlikte mütercim nüshasına yakın nüshalara göre evvela şehzadeliği zamanında II. Selim'e sunulmuş olma ihtimali yüksektir. Diğer ihtimalleri de göz ardı etmemek kaydıyla şimdilik eserin zamanın şehzadelerinden birisinin istifadesine sunulduğu bilgisiyle iktifa ediyoruz.[1636] *Netîcetü's-Sülûk*, *Nasîhatü'l-Mülûk*'un tercümesi olmakla birlikte hacimce ondan çok daha geniştir. Bunun sebebi Şîrâzî'nin kaynak eseri Türkçeye aktarmakla yetinmeyip ona farklı kaynaklardan da istifadeyle dikkate değer ölçüde katkılar yapmasıdır. Nitekim eserin, Şîrâzî'nin kaleminden çıktığı düşünülen bir nüshasının ferağ kaydına göre onun, kendisini eserin *müellifi, câmii ve mütercimi* olarak takdim ettiği söylenmektedir.[1637] Onun esere olan katkılarının daha açık delili ise *Netîcetü's-Sülûk*'un mukaddimesinde yer almaktadır.

Şîrâzî, eserin mukaddimesinde nasihat ederek hayır işlemek maksadıyla *'usûl ü fürû'-ı îmân ve 'adl ü ihsâna müştemil* bir eser telif etmek istediğini; ancak böyle bir güce sahip olmadığını ve bu sırada Gazzâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'una rast geldiğini belirtir. Arapça ve Farsça bilenlerin de az olmamasına rağmen devrindeki devlet yöneticilerinin çoğunun

---

[1635] Eserin tercüme tasarrufları ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. Elif İlhan Yücer ve Rumeysa Güven, *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 92-93.

[1636] Eserin sunulduğu kişi hakkındaki ihtilaflarda *Netîcetü's-Sülûk*'a Yûnus adlı bir mütercim tarafında yapılan ilavelerin de etkili olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda eserin yeniden düzenlenmek suretiyle iki ayrı kişiye ithaf edilmiş olması da muhtemeldir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, haz. Zehra Öztürk (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024), 1:41-59.

[1637] Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, 1:21.

Türkçe de okuduklarını ifade eden mütercim bu eseri başka kaynaklarla da destekleyerek Türkçeye tercüme etmek istediğini söyler:

> *Ve bu zamanede çünki ekser-i hükkâm-ı zevi'l- ihtirâmun mümâreseti Türkî dilinde artukdur. Egerçi ki Fârsî ve 'Arabînün dahı ehli çokdur. Bu fakîr-i kesîrü't-taksîr murâd idindüm ki risâle-i şîrîn-makâleyi 'Arabî ve Fârsîden Türkî diliyle terceme edem ve kütüb-i mu'tebereden dahı ba'zı zevâhir-i şerîfe ve cevâhir-i latîfe ile mükellel idüp mâ-hatara bi-bâlî ile müzeyyel kılam. Ola ki anun vâsıtasıyşa şehzâde-i zamân ve vâsıta-i ehl ü emân hazretlerinün lutf u ihsânı hâl-i pür-melâlüme şâmil ve hâtır-ı fâtırımun cem'iyyeti hâsıl ola.*[1638]

Beylikler döneminden itibaren bilinçli olarak Türkçe yazma ve yazdırma faaliyetlerinin nasihat literatürü bağlamındaki örneklerini yukarıda görmüştük. Fatih ve II. Bayezid devirlerinden itibaren ise Türkçe eserlerin yanında Arapça ve Farsça eserlerin de yazıldığını veya yazdırıldığını görmüştük. Örneğin; Fatih'in veziri Mahmud Paşa adına yazılan *Tuhfetü'l-Vüzerâ* ve Şehzade Şehinşâh için yazılan *Kânûn-ı Şâhinşâhî* Farsça; II. Bâyezid için yazılan yazarı ve adı belirsiz siyaset risalesi[1639] Arapça yazılmıştı. Benzer faaliyetler Yavuz ve Süleyman devrinde de devam ediyordu. Ancak yukarıda adı geçen *Kânûn-ı Şâhinşâhî*'nin yazarı İdris-i Bitlisî'nin oğlu olan Şîrâzî'nin, artık hükkâmın kahir ekseriyetinin Türkçe okuma alışkanlığının artık/fazla olduğunu belirtmesi bu yazın için önemli bir ipucudur. Görünen o ki II. Mehmed devrinden II. Selim devrine kadar hükümdarlar, şehzadeler ve diğer devlet erbabı Arap ve Fars dillerinde olan eserlerden istifade etmek için her zaman onların Türkçeye tercüme edilmesine ihtiyaç duymuyordu veya kendilerine takdim edilen çoğu tercüme sayısız eserin Türkçe olmasının asıl sebebi, onların Türkçeden başka dilde okuyamamaları değildi. Bununla birlikte, bu durumun kapsayıcı yargılar üretmek için yeterli olmadığını da gözden ırak tutmamak gerek.

Şîrâzî'den aktarılan pasajın konumuz açısından önemli bir diğer yönü ise Osmanlı yazın geleneğini ondan hali düşünemeyeceğimiz hamilik müessesesidir. Yöneticilere nasihat literatürü bağlamında düşünecek olursak, bu alana dahil edilebilecek eserlerin kahir ekseriyeti muhatabın (padişah, şehzade, vezir) bizzat veya aracılar yoluyla talep etmesi üzerine veya yazarın "muhatap için faydalı olacağı" düşüncesiyle kaleme alınır. Bununla birlikte, yazarların eser kaleme almasında farklı istek ve beklentiler de söz konusudur. Şeyhoğlu Mustafa'dan itibaren örneklerini gördüğümüz üzere müellif/mütercimlerin

[1638] Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, 1:76.
[1639] Anonim, *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*.

kimi zaman halihazırda sahip oldukları himayenin devamını sağlamak, kimi zaman bir makam elde etmek, kimi zaman elinden alınan makamı geri almak, kimi zaman rütbe atlamak, kimi zaman farklı maddî kazanımlar elde etmek gibi istek ve beklentileri vardır. Hatta birçoğu bunları açık bir şekilde söylemekte de bir beis görmez. Zira birisi adına eser yazıp onun adını yaşatmak kimi yazarların/şairlerin geçim kaynağı iken kimilerinin de mevki kazanma kapısıydı.

Şîrâzî'nin, Gazzâlî'nin eserini tercüme ederken onun üzerinde yaptığını bizzat belirttiği tasarrufların çoğunu, sayıları hiç de az olmayan Osmanlı mütercimleri belirtmeye gerek duymadan yaparlar. Bu yönüyle Şîrâzî'nin bu konudaki açıklaması Osmanlı tercüme geleneğinin mahiyeti açısından da dikkate değerdir. Bununla birlikte, onun eseri Osmanlı tercüme literatürü içerisinde ve dahi yöneticilere nasihat tercümeleri içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Onun eserinde kaynak eserden ne kadar istifade edildiği ve ona nelerin eklendiği de çoğu zaman iki eserin mukayesesi yapılmadan belli olmaktadır. Zira Şîrâzî'nin mukaddimedeki şeffaflığı ana metinde de devam etmektedir.

Şîrâzî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'un "İman" bahsindeki ilk kısmının birinci makalesini tercüme ederken evvela onun Arapça versiyonundaki cümleleri orijinal şekliyle aktarıp daha sonra tercümesine yer verir ve kimi zaman bu tercümeyi Arapça, Türkçe ve Farsça şiirlerle tekit eder. Buna ek olarak, mukaddimede belirttiği üzere, tercüme ettiği kısmın konusunu farklı kaynaklardan[1640] da istifadeyle genişletip daha anlaşılır hale getirir.[1641] Bu kabilden olmak üzere Şîrâzî, kaynak metnin ilk kısmında imanın asıllarının anlatıldığı bölümü tercümeye başladığında Gazzâlî'nin bu asılları delillerde yer vermeden aktardığını (gayr-ı müdellel takrîr ve tahrîr kılmışdur) ancak, kendisinin daha faydalı olması maksadıyla bu asılları *muhakkikîn katında mukarrer ve mu'teber* delillerle destekleyeceğini açıkça beyan eder ve bu yolu tutar.[1642]

[1640] Bunların arasında Gazzâlî'nin *İhyâ*'sı da yer alır. Bk. Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, 1:221.

[1641] Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, 1:80-86. Şîrâzî bu tutumunu "İman" bahsinin birinci makalesinin sonunda da açık bir şekilde anlatırken bu bölümde yaptığı işin "şerh" olduğunu söyler: *İmâm-ı Hümâm'un bu risâlede olan takrîr ü tahrîrini bî-kusû lafzen bi lafzin getürüp şerh eyleyüp minassa-i 'arzda beyân eyledük. Şimdi ikinci makâlede 'adl ü ihsânda olan 'usûl-i 'aşereyi îcâz u ihtisârsız İmâm'un beyân eyledügi gibi tercüme idüp ma 'rûz olınur. Ammâ şimden sonra risâlenün âhirine degin İmâm'un kelâmını getirmezüz; ancak muhassal-ı kelâmını beyân iderüz Zîrâ ki eger İmâm'un elfâzı tahrîr olınup sonra tercüme olınursa risâle kitâb olur ve kebîrü'l-hacm olmak lâzım olur*. Bk. Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, 1:197.

[1642] Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, 1:88.

"İman" bahsinin ikinci makalesinden itibaren kaynak metni alıntılamayan Şîrâzî bu bölümlerde metni kimi ilave açıklamalar ve şiirlerle genişletmeye devam eder ve *Nasîhatü'l-Mülûk*'un kaynaklığında ondan daha geniş ve hacimli bir eser ortaya koyar. Bir başka ifadeyle Şîrâzî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'u *me'haz ittihâz et*mekle kalmaz; onu farklı kaynaklarla besleyerek yeni bir eser meydana getirir. Nitekim kendisi de *Nasîhatü'l-Mülûk*'un geçmiş dönem sultanları ve hüküm sürelerine dair olan bölümünü genişletirken bu duruma işaret eder:

> *İmâm-ı hümâm egerçi bu mahalde selâtîn-i 'izâmun isimlerini ve resmlerini ve saltanatlarınun müddetini ve hükûmetlerinün 'iddetini birbirinün ardınca beyân buyurmuşdur, ammâ ne vechilegeldüklerini ve dünyâda ne vechile zindegânî itdüklerini ve 'âdil yâ zâlim idüklerini beyân buyurmamışdur. Ancak tahrîr itdügi bu ki fülân pâdişâh bu kadar zamân beglik eyledi. Sonra anun yirine fülân geldi. Ol dahı bu denlü zamân hükûmet itdi. Tâ selâtîn-i 'Acem tamâm olup ehl-i İslâm müstevlî olduklarına degin bu üslûbı mer'î buyurup ziyâde nesne tahrîr itmemişdür. Pes bu fakîr-i kesîrü't-taksîr ki, İmâm'un kelâmına mütercim ve 'ulemâ meclisinde müte'allim vâki' olmışam, murâd idindüm ki 'âdet-i sâbıkam üzere İmâm'un kelâmını bahâne eyleyüp murâdımı tamâm edâ kılup te'lîf ü tasnîf itdügüm risâle her vechile câmi'iyyet üzerine olup yirlü yirinde lâzım olanı tahrîr ve hayru'l-kelâm tarîkiyle takrîr eyeleyem.*[1643]

Görüleceği üzere Şîrâzî, -âdet-i sâbıkası olduğu üzere- kaynak metni bahane ederek asıl amacına ulaşmak istediğini açıkça beyan eder. Bununla birlikte, kendisini İmâm'ın kelâmının mütercimi olarak sunan yazar bundan hemen sonra *Netîcetü's-Sülûk*'u *te'lîf ü tasnîf itdügüm risâle* olarak niteler. Nitekim müellif nüshasına yakın olduğu düşünülen bir nüshanın ferağ kaydında da kendisini kaynak eserin *mütercimi, müellifi ve câmi'i*[1644] olarak sunmaktaydı. Bugünkü bilgilerimizle baktığımızda bu satırlarda bir tenakuz olduğu hükmüne varabiliriz. Zira Şîrâzî eserin başında *Nasîhatü'l-Mülûk*'u Türkçeye tercüme ettiğini ve bunu yaparken esere muhtelif ilavelerde bulunduğunu belirtir. Bu durumda *Netîcetü's-Sülûk* serbest/genişletilmiş bir tercüme olarak nitelenebilir. Bununla birlikte, yazarın daha sonra kullandığı ifadeler yaptığı işin yalnızca tercüme kelimesiyle ifade edilebilecek bir faaliyet olmadığını açığa çıkarıyor. Ancak, meseleye 16. yüzyıldan

[1643] Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, 1:279.
[1644] Metin için bk. Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, haz. Zehra Öztürk (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024), 2:580-81.

baktığımızda durum değişir. Zira Şîrâzî'nin tercümeden kastı çeviri; teliften kastı da salt kendinden kaynaklanan özgün bir eser değildir.

Netîcetü's-Sülûk ile aynı on yıl içerisinde kaleme alınmış olan *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesi *Enîsü'l-Ârifîn*'in mukaddimesinde yer alan bilgiler yukarıda zikrettiğimiz algı değişikliğine bir başka delil olarak kabul edilebilir.[1645]

Şîrâzî'nin bu eserinin örneklik teşkil ettiği önemli bir husus da kaynak eser *bahâne* edilerek yaşanılan zamana dair bilgiler aktarmaktır. Osmanlı tercüme geleneğinde birçok örneğini gördüğümüz bu tutumun bir örneğini daha önce Ankaravî'nin *Enîsü'l-Celîs*'i hakkında bilgi verirken vurgulamıştık. Ankaravî'nin, tercümenin münasip yerlerinde kendi zamanındaki aksaklıklara yer vermesi, aslında aktarılmak istenen düşünceler için tercümenin vasıta/bahane olarak kullanılmasının bir örneğidir. Şeyhoğlu'nun, *Kenzü'l-Küberâ*'nın mukaddime bölümünde verdiği bilgiler ve ana metinde yer alıp *Bi-hamdillahi te'âlâ şimdiki vaktda…* ifadesiyle başlayan kısımda zamanın padişahı II. Bâyezid'in adaletli yönetimini övmesi ve bunun devamı için dua etmesi[1646] de tercümenin vasıta olarak kullanılmasına bir başka delildir. Bu iki örnek, tercümenin, *mütercimin aktarmak istediği şeylere vasıta edilmesi*ne 15. yüzyılın başında ve ortasında yazılmış iki eserden örnektir. Bu durumun 16. yüzyıldaki bir diğer örneğini de Şîrâzî'nin bu eserinde görmekteyiz.

Şîrâzî, *Netîcetü's-Sülûk*'ta adalet ve insafın on aslından dördüncüsü olan ve yöneticilerin gazaba gelip insanları katletmesinin afetinin işlendiği bölümde konuyla ilgili bilgi verirken kendi zamanındaki hile ve aldatmaların çok olduğunu söyleyerek muhatabını daha dikkatli olmaya davet eder:

> *Pes hükkâm-ı zevi'l-ihtirâma belki sâ'ir hâs u 'âmma lâyık budur ki mümkin oldukça mücrimlerün cürmini 'afv ideler mâdâm ki bir fesâda mü'eddî olmaya tâ ki kulûb-ı nâsda mahabbetleri ziyâde ola ve 'inda'llah 'afîler mertebesin bulalar. Pes tâ mücrimün cürmi nasîhat ve 'itâb-ıla 'adem-i te'sîr ve rüc'u'-ı tamâm ma'lûm olmayınca 'ukûbete iltizâm ve ikdâm kılmayalar. Husûsâ bu zamânda ki mekr ü hîle ve küzb ü hud'a çokdur.*[1647]

[1645] Azmî Pîr Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, 213.
[1646] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 256-58.
[1647] Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, 1:227-28.

Şîrâzî, eserin bir başka yerinde ise zamanındaki *sûfîye*nin kalplerinin dünya sevgisiyle dolu olduğundan şikâyet eder.[1648] Eserin ana kaynağı olan *Nasîhatü'l-Mülûk* ve diğer kaynakları ile daha ayrıntılı şekilde mukayese edilmesi bu türden verileri çoğaltabilir.

5.4.2.3. *Düstûru'l-Vüzerâ*

Yöneticilere nasihat literatürünün doğrudan vezirleri muhatap alan ilk örneklerinden birisi de Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî tarafından kaleme alınmıştır. *Düstûru'l-Vüzerâ* adlı bu eser[1649] Kâtip Çelebi'nin kaydına göre Hicrî 966'da (M. 1558-59) tamamlanmış[1650] ve II. Selim'in lalası olup çaşnîgirlik, serdarlık ve vezirlik görevleri yapmış olan Lala Mustafa Paşa'ya ithaf edilmiştir. Kâtip Çelebi'nin eserin yazım tarihi ile ilgili kaydı doğruysa eser, Mustafa Paşa'nın vezirlik görevi yaptığı zamandan neredeyse on yıl önce yazılmış oluyor. Bu durum, II. Selim'in Şehzâde Bâyezid ile olan mücadelesinde ona destek olup bu desteğiyle de Selim lehine kazanımlar elde edilmesine vesile olan[1651] Mustafa Paşa'nın mütercim tarafından vezirliğe lâyık görüldüğünün bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Elbette bu liyakat şimdilik sadece mütercimin şahsî tutumuyla sınırlı görülüp hamisine bir jest olarak kabul edilebilir. Bütün bunlarla birlikte sadece Kâtip Çelebi'nin kaydına göre bu tarihte yazıldığını düşündüğümüz eserin başka bir tarihte yazılmış olma ihtimalini de saklı tutmak gerekir.

Şîrâzî, *Düstûru'l-Vüzerâ*'nın mukaddimesinde vezirler, hâkimler ve İslam emirlerinin ahlâk ve yaşayışları hakkında Türkçe yeni ve faydalı bir telif olmadığını görünce vezirler ve emirlerin ahlâkı/yaşayışını havi; onların, padişahların hizmetlerini hakkını vererek yerine getirmeleri, dikkatli ve uyanık olmaları hakkında geçmiş dönem vezirlerinin örnek yaşayışlarından hareketle bir eser kaleme aldığını aktarır. Şîrâzî bu eserini, ulema ve fuzala tarafından Arap ve Fars dillerinde yazılmış olan kitaplardan bu konuya müteallik olarak seçip çıkardığı bilgileri Türkçeye tercüme ederek meydana getirmiştir:

> […] *müddet-i medîd ve 'ahd-i ba'îd idi kim hâtır-ı fâtıra her zamân belki her ân şöyle hutûr iderdi ki fuzalânun te'lîfâtından ve 'ulemânun tasnîfâtından bir nev-bâve-i fikr-i bikri istinbât [u] istihrâc eyleyüp Türkî diliyle tercüme*

[1648] Alâî b. Muhibî, *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*, 1:256.
[1649] Eserin ulaşılabilen iki nüshası mevcuttur. Bk. Alâ'î b. Muhibbî eş-Şerîf eş-Şirâzî, *Düstûru'l-Vüzerâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 00788/002; Yazma Bağışlar, 4421). Eser üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. Emrah Dokuzlu, "Alâî b. Muhibbî eş-Şirâzî'nin 'Düstûru'l -Vüzerâ' İsimli Siyasetnâmesinin Metin ve Tahlili" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).
[1650] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2:625.
[1651] Bekir Kütükoğlu, "Lala Mustafa Paşa", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27:73.

> *kılup fâ'idesi 'âm ve 'âyidesi tamâm olmak ecli-y-çün*. […] *Ve çün kim ʿulûm-ı mütedâvilede tasnîfât ve teʾlîfât haddeden bîrûndur ve hem zamânımızda ehli dahı çokdur; ammâ vüzerâ ve hükkâm ve ümerâ-i İslâm'ın sîretinde Türkî diliyle te'lif-i cedîd ve tasnîf-i müfîd yokdur. Binâen 'alâ hâzâ ben fakîr-i kesîrü't-taksîr, vüzerâ-yi 'izâm ve ümerâ-yi kirâmın sîretleri içün ve selâtîn-i esâtînin hizmetlerinde hıfz-ı esrâr ve mürâ'ât-ı evkât-ı leyl ü nehâr ve saht u rızâlarında vüzerânın hazm u teyakkuzları beyânında ve vüzerâ-yı mâziyenin neşr-i 'avâyidlerinde ve bess-i fevâyidlerinde bu risâle-i şîrîn-makâleyi Türkî dili ile mütercem kıldum ve 'Arabî ve Fârsî kitaplarından bu mebhase müte'allik dürer ü gurerlerini intihâb idüp karîha-i tab'ımdan sâdır olan vâridât-ı gaybiyyeyi dahi bile zamm kılup ebced bilmek kuvveti ile değil belki eb ü ced mu'âvenetiyle mübeyyen ü müberhen ve mufassal u mu'ayyen zikr eyledüm*.[1652]

Düstûru'l-Vüzerâ hamdele, salvele ve eserin yazım serüvenini anlatan girişten sonra bir mukaddime, ana konunun işlendiği üç bap ve bir hâtimeden müteşekkildir. Eserin mukaddime bölümünün vezerât ve vezîr kelimelerinin kökenbilimsel tahkiki ve muhtelif manalarına ayrıldığı belirtilir.[1653] Bu bölümde evvela *vezîr* kelimesinin müştak olma ihtimali olan köklere göre sahip olacağı anlamlar[1654] birkaç cümleyle açıklandıktan sonra vezirin sahip olması gereken nitelikler ve iyi bir vezir olmak için dikkat edilmesi gereken hususlar ayet, hadis ve geçmiş dönem yöneticilerinin hikâyelerinin delilliğinde aktarılır. Kimi zaman da mensur ifadeler manzumelerle tekit edilir.[1655] Eserin "*vezîrlere lâzım ve vâcib olan ba'zı hasâyil ve şemâyil beyânında*" olan birinci babında vezirlerin ahlaki hasletleri üzerinde durulur. Bu bölümde raşid halifeler ve sair yöneticilerin hikâyelerinin yanında Kosova Muharebesinde meydanı bırakıp gitmeyen ve burada vefat eden I. Murad'ın da hikâyesi aktarılır.[1656] Eserin ikinci babında Yahyâ b. Hâlid Bermekî, Hasan b. Mahled ve Nizâmülmülk, gibi vezirlerin örnek hayat hikâyeleri aktarılmıştır.[1657] Eserin üçüncü babında ise devlet yöneticilerinin bilmeleri ve mahallinde okumaları gereken bir

---

[1652] Alâ'î b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerîf, *Düstûru'l-Vüzerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 00788/002, 91a-b.

[1653] Alâ'î b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerîf, *Düstûru'l-Vüzerâ,* 92a.

[1654] Vezirin görevinin ağırlığını ve mahiyetini anlatmak için kelimenin kökenine dair benzer şekilde bilgi veren başka eserler de vardır: Kadı Hüseyin b. Hasan'ın (1529'da hayatta) Arapça olarak kaleme alıp Süleyman devri veziriazamı İbrahim Paşa'ya (ö. 1536) takdim ettiği ve "Siyâset ahkâmı", "Hz. Âdem'den 935 [1529] yılına kadar Haremeyn halifelerinin tarihi", "Edebiyyât", "Övülen ve yerilen huylar" ile "Mahlûkâtın acâibine ve mevcûdâtın garâibine dair" olmak üzere beş bâbdan oluşan *Letâ'ifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr* adlı eserin ilk babının ikinci faslında [bk. Kadı Hüseyin b. Hasan, *Letâ'ifü'l-Efkâr: Kâdı Hüseyin b. Hasan'ın Siyâsetnâmesi (İnceleme - Çeviri- Eleştirmeli Metin)*, haz. Özgür Kavak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 64.] ve Musannifek'in *Tuhfetü'l-Vüzerâ*'sının padişahlar ve vezirler hakkında olan ikinci babının üçüncü faslında [bk. Musannifek Alâ'eddin Ali b. Muhammed b. Mesʿûd eş-Şahrûdî el-Bistâmî *Tuhfetü'l-Vüzerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2855), 46b.] vezirin günah/yük taşıyıcısı anlamına işarette bulunulur.

[1655] Alâ'î b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerîf, *Düstûru'l-Vüzerâ,* 92a-98b.

[1656] Alâ'î b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerîf, *Düstûru'l-Vüzerâ,* 108b-109a.

[1657] Alâ'î b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerîf, *Düstûru'l-Vüzerâ,* 109a-113a.

takım dualara ve mütercimin batınî ilimlerdeki birikiminin bir neticesi olsa gerek birtakım şekillere yer verilmiştir.[1658]

5.4.2.4. Mahremî'nin *Cevâhirü'l-Esrâr*'ı

II. Selim devrinde kaleme alındığı bilinen eserlerden birisi de Derviş Mahremî (ö. 1567'den sonra) tarafından kaleme alınan *Cevâhirü'l-Esrâr* adlı eserdir. Adından da anlaşılacağı üzere tasavvufi bir esere olan *Cevâhirü'l-Esrâr* mezkûr padişahın veziri Mustafa Paşa'ya (ö. 1580) sunulmuştur.[1659] Beş ana bölümden meydana gelen eserin üçüncü babı "melik ve sultanların iç dünyalarının hallerinin tafsili, vezirlerin sayıları ve adabı" hakkındadır. Mahremî, eserini Mustafa Paşa'ya hediye etmek üzere yazdığını belirtmekle birlikte[1660], eser tasavvuf yolunda yürüyecek olan kişilere onun hakkında temel bilgiler vermek üzere yazılmıştır. Eserin devlet yöneticileri hakkındaki üçüncü babı, sûfî bakış açısıyla ve tasavvufî terminolojiyle yazılmış müstakil bir siyasi nasihatname hüviyetine sahiptir.

5.4.3. III. Murad ve III. Mehmed Devri

5.4.3.1. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nüshatü's-Selâtîn*'i[1661]

16. yüzyılın çok yönlü yazarlarından birisi olan Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1008/1599-1600)[1662] Osmanlı siyaset düşüncesi yazınında müstesna bir yere sahiptir. İmparatorluğun zirveye çıktığı dönemden başlamak üzere Osmanlı'nın dört padişahının (I. Süleyman, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed) hizmetinde bulunmuş olan bu meşhur bürokrat aynı zamanda döneminin önde gelen tarihçi, şair ve nasirlerindendi. Hem ilmiye hem de kalemiye sınıflarında yaklaşık kırk yıl devlet hizmetinde bulunmuş olan Âlî'nin büyüklü küçüklü onlarca eseri vardır.[1663] İmparatorluğun Şam, Halep, Bağdat, Manisa, İstanbul, Erzurum, Trabzon gibi birçok toprağında görev alan Âlî her ne kadar kadılık ve nişancılık gibi üst düzey bürokratik makamlarda hizmet vermek istemişse de bu isteklerine erişememiştir. Birçoğunu bu yolda vesile olması için padişah ve sair devlet erbabına

[1658] Alâ'î b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerîf, *Düstûru'l-Vüzerâ,* 113a- 121a.
[1659] Mahremî, *Söylenmemiş Harfler (Risâle-i Cevâhirü'l-Esrâr)*, haz. Ferudun Hakan Özkan (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020), 11.
[1660] Mahremî, *Söylenmemiş Harfler (Risâle-i Cevâhirü'l-Esrâr)*, 17.
[1661] Eserin İngilizceye çevrisi ve tenkitli neşri yapılmıştır. Bk. Andreas Tietze, *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581 (Edition, Translation, Notes)*, 2 c. (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1979-82).
[1662] Mustafa Âlî'nin hayatı için bk. Cornell H. Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın ve bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*, çev. Ayla Ortaç (Doğu Batı Yayınları, 2021), 35-295.
[1663] Eserlerinin bir listesi için bk. Faris Çerçi, "Mustafa Âlî ve Eserleri", 19-31, içinde, Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, haz. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015).

sunduğu eserlerinden bir tanesi olan *Nüshatü's-Selâtîn* (kimi yazmalarda *Nasîhatü's-Selâtîn*) Âlî'nin tımar defterdarlığı vazifesiyle bulunduğu Halep'te kaleme alınmış ve 1581 yılında tamamlamıştır.[1664] Fleischer'ın belirlediğine göre Âlî 1581'de eserin taslağını tamamlamış ancak, onu sunmak için beş yıl kadar beklemiş ve bu sırada çalışmasına yeni bölümler eklemiştir.[1665] Anlaşıldığına göre III. Murad'a sunulmak üzere kaleme alınan eserin ona sunulduğuna veya onun tarafından kabul edildiğine dair kuvvetli bir emare bulunmuyor. Bununla birlikte, Fleischer eserin 1585-86 civarında III. Murad'a sunulduğu kanaatindedir.[1666]

Nüshatü's-Selâtîn, bir mukaddime dört ana bölüm ve bir hatimeden oluşur. Ancak eserin mukaddime olarak nitelenen kısmından önceki bölümü oldukça hacimli olup burada mevcut sorunlara dair bilgiler yer alır. Mustafa Âlî Arapça olarak kaleme aldığı tek cümlelik kısa bir hamdele ve salvele bölümünden hemen sonra "her şeyi yerli yerine koymak" şeklindeki tanımını aktardığı adaletten bahis açar ve kendi zamanında nefsinin hevasına uyarak işi ehline vermeyen bürokratlar nedeniyle adalete halel geldiğini söyler. Bundan sonra III. Murad'ın adını saygı ifadeleriyle andıktan sonra onun da ecdadının yaptığı gibi halkın durumunun kontrol edilmesi ve onların isteklerinin sorulmasını vezirlerine ve ilgili vekillerine havale etmesi gerektiğini söyler. Ve ayrıca kendisinin de bizzat ordunun yanında olması, halkın işleriyle ilgilenmesi ve hayra vesile olan geleneklere ters düşmeden (*hilâf-ı 'âdet-i ahyâr olmağın*) adalet yolundan gitmesi gerektiğini söyler.[1667] Sonrasında ise vezirlerin dosdoğru hareket etmeleri gerektiğini aktaran Âlî, vezirlerin doğru hareket etmediklerinde -her ne kadar nas gereği bunun yükümlülüğü kendilerine ait olsa da- padişahın da vekil tayin etmenin gereğini yerine getiremediğinde sorumlu olduğunu ve bu bakımdan vekil/vezir seçiminde çok dikkatli olması gerektiğini söyler. Çünkü padişah için lazım olan adalettir ve eğer bunu riayet etmezlerse ortaya çıkacak olan da zulümdür. Bu gibi önemli mesuliyetler için ise cehalet özür olarak kabul edilemez.[1668]

Âlî'nin mukaddimeden önceki bu kısımda adalet ve zulüm temelinde aktardıkları, ana bölümlerde aktaracaklarının bir fragmanı mahiyetindedir. Yöneticilere nasihat literatürünün önceki örneklerinde benzeri görülmedik şekilde -alelacele- haldeki

[1664] Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın ve bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*, 155.
[1665] Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın ve bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*, 160-61.
[1666] Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın ve bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*, 161.
[1667] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 281-82.
[1668] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 283.

sorunlardan ve bunun ağır sorumluluklarından bahsetmeye başlayan Âlî belki ömrü boyunca şikayetçi olduğu "işin ehline verilmemesi" sorununu eserin başından sonuna kadar ısrarla vurgular. Hem sorumlu bir Müslüman olarak hem de imparatorluğun birçok yerinde görev almış bir bürokrat olarak padişaha olan biteni haber vermek ve olması gerekeni nasihat etmek mesuliyetini üzerinde taşıdığını ifade eden Âlî, Sultan Sencer'den "işi ehline vermek" babında bir olay hikâye ettikten sonra Firdevsî, Şeyh Sa'dî, Hâfız-ı Şîrâzî ve Nureddîn-i Câmî gibi bilgin ve düşünürlerin padişahın çevresinde yer alıp onların görür gözü, tutar eli olduklarını ve doğruları çekinmeden söylediklerini belirttikten sonra[1669] şöyle der:

> […] *cümle ehl-i beyâna vâcibdür ki pâdişâhlarına pend u nushla mededkâr olalar ve du'âlarında hulûs-ı bâl ile tahsîs bi'z-zikr eyleyeler ve devâhî vü şedâyîdden âlâm-ı mütezayide giriftâr gördüklerinde kavlen ve fi'len ve mâlen ve me'âlen mu'âvenet ihtiyâr ideler.*[1670]

Akabinde padişahlarla âlimler arasındaki ilişki hakkında söz söylemeye devam eden Âlî bu meyanda Fatih Sultan Mehmed ile Mevlânâ Kırımî arasında geçen bir olayı da hikâye eder.[1671] Bu bahisle bağlantılı olarak zamanındaki aksaklıklar hakkında birtakım bilgiler daha vererek Osmanlı ülkesindeki kötü gidişatın bir özetini çizen Âlî nihayetinde eserin telif sebebini şu şekilde ifade eder:

> *İmdi ma'lûm oldu ki bu devrün hayr ü şer havâdisi ve e'âlî ayakda kalup edânî tefavvuk itdügi bid'atlerün mebâhisi bi'l-külliye vüzerânun şürûrundan ve pâdişâh-ı kişver-güşânun 'adem-i şu'ûrundan olup bevâ'is-i ihtilâl olan dâd u istâd-ı fezâhat-me'âl 'alâ-tarîki'l-îcâz ve'l-icmâl tahrîr olunmak münâsib görüldi. Ve bu risâleye nâm-ı güzîn Nushatü's-Selâtîn ta'yîn olunup ibtidâsında bir mukaddime ve intihâsında bir hâtime ile dört bâbınun tafsiline mübâşeret olundı.*[1672]

Sebeb-i teliften sonra gelen mukaddime bölümü Osmanlı padişahlarının üstün nimetleri ve İskender tabiatlı padişahların saltanatları; özelikle onların hükümranlıklarının gereklerini nasıl hasıl etikleri ve devlet için mühim olan şeyleri nasıl tamamladıkları hakkındadır. Âlî, Mevhibe adını verdiği altı başlıkta konuya dair bilgiler verdikten sonra eserin ana metnine geçer.[1673] Bu metindeki dört bap şunlarıdır:

> *Bâb-ı evvel: Lâzıme-i selâtîn olan umurda,*
> *Bâb-ı sânî: Hilâf-ı kavânîn zuhur iden ihtilâf-ı mevfûrda,*
> *Bâb-ı sâlis: Ba'zı nâ-şâyeste ahvâl sebebi ile 'acz-i cumhurda,*

[1669] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 291.
[1670] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 291.
[1671] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 293.
[1672] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 308.
[1673] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 308-12.

Bâb-ı râbi‘: Mü’ellif-i kitâba vâki‘ olan özr-i nâ-mahsûrda.[1674]

Mustafa Âlî, birinci babın girişinde evvela padişahın, kendisinden önceki bazı seçkin adet ve beğenilmiş tercihler ile devlet ocaklarının mumunun nur saçmasına ve özellikle de güzel yeni kurallar (*nev’-âyin-i hasene*) ve beğenilmiş kanunlar (*kavânîn-i müstahsene*) ile saadet güneşlerinin adalet ve insaf burcunda yükselmesine çabalamış olan övgüye layık sultan ve hakanlarının -ki bunların bir kısmı da zamanın padişahının ecdadı olan Osmanlı sülalesidir- yolunu tutmasının gerekli olduğunu ve ancak bu sayede kendilerinden ve vekillerinden zulmün ve diğer kötü fiillerin sadır olmayacağını[1675] söyledikten sonra bahsi geçen gereklilikleri lâzıme olarak nitelediği 17 başlık altında verir. Bu başlıklarda padişaha lazım olan şeyler kısaca şunlardır: kendisini reayaya sevdirmek; kifayetli bir musahip edinmek; atalarına hizmet edenleri görüp gözetmek; dindar casusları kullanarak halkın ahvalinden daima haberdar olmak; halka eziyet eden tefeci ve yardakçıları engellemek; çoğu berş ve afyon gibi uyuşturucu maddeler kullanan divan kâtiplerine dikkat etmek; işleri, layıkıyla yapacak akıllı ve bilge kişilere vermek; din-i mübin için gayret edip herkese hak ettiği karşılığı vermek; kazanılan ganimetle kendisi için mülk inşa etmek yerine hastane, kütüphane ve medrese yaptırmak; sefere giden sipahilerin durumunu kontrol etmek; halkı hor gören ve onlara eziyet eden vezirleri men etmek; İstanbul, Edirne ve Bursa’ya yerleşip orada kazanç sağlayan ama vergi vermeyenleri engellemek; bahşiş ve yardımların adaletli yapılmasını sağlamak; beytülmali israf etmemek; çevre vilayetlerden merkeze gelenlere gereken alakayı göstermek; devlete hizmet edenleri olur olmadık bahanelerle azletmemek.[1676]

Nüshâtü’s-Selâtîn’in ikinci babı Mustafa Âlî’nin kendi zamanında (*fî zamânînâ*) kanuna aykırı uygulamaları içerir. Altı başlık altında verilen bu kısımda Âlî çoğuna bizzat şahit olduğu “kânûn”a aykırı olan uygulamaları sıralar.[1677] Üçüncü bapta ise birtakım yakışıksız fiiller sebebiyle halkın düştüğü zor durum anlatılır.[1678] Bu bölümde anlatılanların çoğu bizzat yazarın şahitliğinde gerçekleşmiştir. Hatta Trabzon beylerbeyliğine atanan Ömer Bey’in yaptığı ahlaksızlıkları anlatırken çok ağır ifadeler kullanan Âlî’nin bu tutumu dikkat çekicidir.[1679] Bu bölümde dikkati çeken bir diğer husus

[1674] Mustafa Âlî, *Nushatü’s-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 312.
[1675] Mustafa Âlî, *Nushatü’s-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 313.
[1676] Mustafa Âlî, *Nushatü’s-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 314-42.
[1677] Mustafa Âlî, *Nushatü’s-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 343-66.
[1678] Mustafa Âlî, *Nushatü’s-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 367-413.
[1679] Bk. Mustafa Âlî, *Nushatü’s-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 383.

da Âlî'nin, kadınların devlet işlerine dahil olmasının doğurduğu aksaklıklara ayrı bir başlık açmış olmasıdır.[1680] Bu bölümde aktarılan aksaklıkların kahir ekseriyetine neden olan oradaki memurlar ve onları oraya atayan bürokratlardır. Eserin dördüncü ve son babı ise Mustafa Âlî'nin uğradığı haksızlıklara ayrılmıştır.[1681] Bu bölüm aynı zamanda onun biyografisi hakkında önemli bir kaynaktır. Âlî bu bölümde başına gelen her dert ve sıkıntıyı kaydedip aktardığını bildirir. Bununla birlikte, bu bapta asla yalana yer vermediğini ve duyarak yazdığı şeylerin çok az olup aktardıklarının çoğuna bizzat şahit olduğunu yeminle söyler.[1682]

Eserin hatime bölümü ise on fasla ayrılmış bir nasihat risalesi mahiyetindedir. Âlî bu bölümde padişahların halka ve ona hizmetle görevli muhtelif taifelere karşı muamelesi, padişaha hizmet edenlerin padişahla olan ilişkisi, yeme-içme, giyim-kuşam, kendisini öven mürayilerden kaçınmak, hayvanî ihtiyaçlara haddinden fazla rağbet etmemek, cihat ve gaza işleriyle meşgul olmak ve ibadetler gibi konularda nasihatlere yer verir.[1683] Anlaşılacağı üzere, eserin bu bölümünde aktarılan bilgiler büyük oranda saray âdâbına müteallikdir.

Mustafa Âlî hâtime bölümünü on fasl üzere tertip ettiğini baştan söylediğinden olsa gerek bu onuncu fasıl bittikten sonra "tezyîl" başlığı altında birtakım ilaveler[1684] daha yapar ve nasihat kitabını şu beyitlerle tamama erdirir:

> *Bu söz ehl-i 'akla nasîhat yeter / Bu pend içre cârî kamu huşk ü ter*
> *Temâm oldı bu nükte üzre kelâm / Selâm olsun ol kim tuya ve's-selâm*[1685]

Osmanlı sahası yöneticilere nasihat literatürünün oluşum devresinde kaleme alınan çoğu tercüme eserlerin kahir ekseriyetinde hükümdarlara veya sair yöneticilere nasihat yoluyla aktarılan bilgiler çoğu zaman "olması gereken"e yöneliktir. *Kelîle ve Dimne* ve *Marzubânnâme* gibi temsili hikâyelerden oluşan eserlerde tabii olarak var olan bu durum, *Nasîhatü'l-Mülûk*, *Mirsâdü'l-İbâd*, *Zahîretü'l-Mülûk* vb. eserlerde ve bunların Türkçeye tercümelerinin kahir ekseriyetinde bu şekildedir. Bununla birlikte, yöneticilere "olan"ı gösterip bunun üzerinden ona "olması gereken"in işaret edildiği risale/kitapların var olduğunu da belirtmek gerekir. Yöneticilere veya yönetici adaylarına nasihat

[1680] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 403-10.
[1681] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 415-61.
[1682] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 415.
[1683] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 641-480.
[1684] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 480-83.
[1685] Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*, 486.

literatürünün ilk müellif ve mütercimlerinden olan İbnü'l-Mukaffâ'nın *Risâletü's-Sahâbe*'si bu türlü eserlerin İslam yazınındaki en erken örneğidir. Abbâsî Devleti'nin kuruluşu zamanında halifeye sunulan bu risalede mevcut durum ve aksaklıklar gözler önünde serilip bunların halli için muhtelif çözüm önerilerinde bulunulur. Hangi yüzyılda olursa olsun ortak problem olan hukuk/hukuksuzluk meselesi bu risalenin de odağında yer alıyordu.[1686] Kimi eserlerde ise bu iki durum da iç içedir. Yani, bazı konularda sadece "olması gereken"e işaret edilirken bazı konularda ise "olan"dan hareketle "olması gereken"e işaret edilir. Bu duruma örnek verilecek en eski eserlerden birisi Nizâmülmülk'e atfedilen *Siyerü'l-Mülûk*'tur.

Osmanlı sahasında da Ankaravî'nin *Enîsü'l-Celîs* adlı tercüme eseriyle birlikte "olan"dan hareketle "olması gereken"in işaret edilmeye başlandığını yukarıda zikretmiştik. Mütercim, II. Murad adına kaleme aldığı bu tercümesinde fırsat buldukça zamanındaki bozukluklardan şikâyetini de dile getiriyordu. Osmanlı sahası Türkçe yazında bu türden eserlerin ilk müstakil telifi ise Lutfî Paşa'nın *Âsafnâme*'sidir. Zira Lutfî Paşa bu risaleyi görevdeyken gördüğü aksaklıklar temelinde kendisinden sonra vezirlik görevine gelen kardeşlerine yardımcı olmak için kaleme almıştı. Bununla birlikte, onun eseri adından da anlaşılacağı üzre meseleyi vezirlik düzeyinde ele alıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında yazılan bu risaleden sonra yazılmaya başlanıp yöneticilere nasihat literatürü içerisinde ayrı bir sınıf oluşturacak kadar belirginleşen ve çoğalan bu eserlerin temsil gücü en yüksek eserlerinden birisi ise *Nüshatü's-Selâtîn*'dir.

5.4.3.2. *Mehâsinü'l Âdâb*

Mustafa Âlî'nin devlet yönetimine dair yazdığı bir diğer eser de *Mehâsinü'l-Âdâb*'dır. Âlî, meşhur Arap nasiri ve kelamcısı Câhiz'e (ö. 255/869) atfedilen *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*[1687] adlı Arapça eseri ekleme, çıkarma, düzenleme gibi çeşitli tasarruflarda da

[1686] Abdullah b. el-Mukaffâ, *Risâletü's-sahâbe*, ed. Muhammed Kürd Ali (Dâru'l-Muktebes, 1435); İbnu'l-Mukaffa, *İslam Siyaset Üslubu*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 103-21; Mustafa Demirci, "Abdullah İbnü'l-Mukaffa'nın Risâletü's-Sahâbe Adlı Risalesi: Takdim ve Tercüme", *İSTEM*, sy 12 (2008): 217-40.

[1687] Mustafa Ali *Mehâsinü'l-Âdâb*'ın mukaddimesinde bu eserin Câhiz'e ait olduğunu isim zikrederek belirtmiştir. Bk. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb* Nuruosmaniye 03668, 2b. Ancak, eserin Câhiz'e aidiyeti halâ şüphelidir. Bk. Mustafa Çağrıcı, "et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 337. Öte yandan, Mustafa Âlî tercüme ettiğini ifade ettiği eserin adını *Minhâcü's-Sülûk* şeklinde kaydetmiştir (2b). Eserin bu adla da anılıp anılmadığına dair bir bilgi şu an için elimizde yok. Bununla birlikte Mustafa Âlî'nin eserini telhis yoluyla tercüme eden ve bu eserine *Mehâsinü'l-Edeb* adını veren Osmanzâde Tâ'ib (ö. 1724) eserinin girişinde Câhız'ın adını zikretmeden Mustafa Âlî'nin tercüme ettiği eserin adını *Minhacü's-Sülûk ilâ Âdâbi Sohbeti'l-Mülûk*

bulunmak suretiyle *Mehâsinü'l-Âdâb*[1688] adıyla Türk diline tercüme edip İbrahim Paşa'ya (ö. 1010/1601) ithaf etmiştir.[1689] Âlî'nin Kayseri'de bulunduğu sırada (1595-96) kaleme aldığı[1690] bu eser daha sonra Osmanzâde Ahmed Tâib tarafından özetlenerek bir başka İbrâhim Paşa'ya[1691] sunulmuştur.[1692]

Âlî, Câhiz'in *Minhâcü's-Sülûk* adlı bir kitap telif ederek içerisinde Erdeşîr'den itibaren Acem, Arap, Hind, Sind ve Deylem meliklerinin konuşma adaplarını, nedimleri ile olan ilişkilerini, sohbet meclislerini, tahta geliş-gidişlerini, musikişinaslar ile olan ilişkilerini, işret meclislerini anlattığını; ancak, *fusûl u ebvâb taksîminde ve lâzımu'l-hıfz olan umûr-ı mühimme tefhiminde kemâ yenbağî dikkat ve mü'ellifâne hareket idemeyüp ba 'zı hikâyât-ı gayr-ı lâzıme naklini bilâ-îcâb u esbâb irtikâb* kıldığını söyleyerek[1693] eksiklerini belirttiği eseri 15 baba taksim ederek *te'lîf*[1694] ettiğini söyler.

Âlî eserin birinci babının içeriğini "mülûka lâzım olan on iki mâdde ile müzeyyel ve mekârim-i ahlâk u hasâyil-i pâdişâhî ile mükemmeldür" şeklinde ifade eder. Bu bölümde padişah için şu gereklilikler dile getirilmiştir: güzel ahlâkla bezenmek, halka kendini sevdirmek, hazineyi dolu tutmak, sözüne sadık casuslar kullanarak memleketin halinden haberdar olmak, işini hakkıyla yapmayan vaizleri men etmek, kifâyetli (yüksek himmetli, temiz tabiatlı, marifetli) musahipler edinmek, ulemaya ikramda bulunmak ve şeriata tam

şeklinde kaydetmiştir. Bk. Gelibolulu Âlî Efendi, *Mehâsinü'l-Edeb* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 02686), 1b.; Gelibolulu Âlî Efendi, *Mehâsinü'l-Edeb* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03415, 1b. Aslında Osmanzâde'nin telhisi olan bu eserler mezkûr kütüphanenin kaynağında sehven Mustafa Ali adına kaydedilmiştir. Mustafa Ali'ye ait olan eserin *Mehâsinü'l-Edeb* şeklinde yazılmasında bunun da etkisi olabilir.

[1688] Eser çağdaş kaynakların bir kısmında *Mehâsinü'l-Edeb* adıyla anılmaktaysa da Mustafa Âlî bu esere *Mehâsinü'l-Âdâb* adını verdiğini mukaddimede bizzat belirtmiştir: *Ba'dehu Âdâbu'l-Mülûk ismi ile ünvân virilmesi münasip göründi ammâ mülûkdan gayrı hüddâm-ı sâhib-sülûka şumûli dahı Mehâsinü'l-Âdâb nâmındaki hüsn-i kabûli müreccehbulundı.* Bk. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 03668), 5a.

[1689] Mustafa Ali, yapmış olduğu tercüme tasarruflarını eserin mukaddimesinde bizzat bildirmiştir. Bunlara ek olarak eserin yazılış amacı, ithaf edildiği şahıslar ve adı için Bk. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb*, 1b-5b.

[1690] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb*, 4a

[1691] Bu, Osmanzâde'nin diğer birçok eserini de onun emriyle veya ona sunmak üzere kaleme aldığı Dâmâd İbrahim Paşa (ö. 1730) olmalıdır.

[1692] Bu telhis, Osmanzâde'nin, bu eserin *Künhü'l-Ahbâr* yazarı Âlî'nin Mehâsinü'l-Edeb'inin telhisi olduğunu açıkça belirtmesine rağmen, onun kaynağı olan Mustafa Âlî'nin *Mehâsinü'l-Edeb*'i zannedilerek bir yüksek lisans tezine konu olmuştur. Hasan Sayiaf, "Mehâsinü'l-Edeb (İnceleme - Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

[1693] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb*, 2b-3a.

[1694] Âlî ana kaynağını açık bir şekilde belirtmekle birlikte onu Türkçeye tercüme ettiğini söylemeyi bu eseri kaleme alma nedenini sebeb-i te'lîf ifadesiyle belirtir. Bk . 3a. Aynı kavramı eserin hâtime bölümünde de birkaç defa tekrar eder. Bk. 124a-125b.

olarak uymak, kanunlara riayet etmek,[1695] divan tertip ederek şikayetçileri bizzat dinlemek, düşmanlara karşı daima tedbirli olmak, doğru sözleri can kulağıyla dinlemek, kimin dost kimin düşman olduğuna dikkat etmek, her işi hak edene vermek. Âlî, bu babın sonunda "zikr-i ba'z-ı mühimmât ve hâtime-i lâzımât" başlığı altında Osmanlı sahasından örnekler verir.[1696]

Mehâsinü'l-Âdâb'ın sonraki baplarında ise; padişahların nedimlerle oturması ve işret meclisleri, meclisten ayrılmanın adabı; nedim, musahip, sazende ve gûyende, şair ve hizmetçilerin gerekliliği, padişahların evlatlarıyla olan ilişkisi; yüce himmetli olmak, sır saklamak, gazap halinde *katl ü siyâset* etmemek, padişahların giyim-kuşamı ve koku sürmeleri, Acem meliklerine has olan adetler ve padişahın hizmetçilerinin riayet etmeleri gereken âdâb gibi konular işlenir.

Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Âdâb*'da *Minhâcü's-Sülûk* adlı kitabı ana kaynak olarak kullanmakla birlikte, ona önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Böylece eser *Minhâc*'ın örnekliğinde yazılmış yeni bir telif niteliği kazanmıştır. Âlî eserin birçok bölümünü Osmanlı'nın geçmiş dönem yöneticilerinin uygulamaları/âdabı ile ikmal etmiştir.[1697] Kimi araştırmacıların nasihatnameleri dahil ettiği kimi araştırmacıların ise nasihatnamelerden ayrı bir literatür olarak zikrettikleri *edeb/âdâb* literatürünün bir örneği olan bu eserin muhtevası bu türden eserleri bu şekilde sınıflandırmanın zorluğunu açıkça gösteriyor. Görüleceği üzere bu eserde padişahın ve çevresindekilerin riayet etmeleri gereken âdâb anlatılırken padişahın ahlâkına ve devleti yönetirken dikkat edilmesi gereken hususlara da önemli bir yer ayrılıyor. Eserin neredeyse üçte birine tekabül eden birinci babı ayrı bir risale olarak değerlendirsek bunun yöneticilere devleti idare ederken dikkat etmeleri gereken hususlar konusunda nasihat eden bir eser olduğunu pekâla söylemek mümkündür. Bununla birlikte eserin diğer bölümlerinde de benzer içerikler yer almaktadır. Böyle olduğunda; âdâb literatürü ile ahlâk literatürünü, nasihatname literatürü ile edeb/âdâb literatürünü bütün bu literatürle tarih kitaplarını bu eserler bağlamında

[1695] Mustafa Âlî başka birçok bölümde olduğu gibi burada da Osmanlı padişahlarına atıfta bulunur: *Ammâ selâtîn-i Âl-i Osmân hazerâtı ki kemâl-i şevket ile imtiyâz bulmış ve 'adâlet ü takavvî ile ser-efrâz olmuş şehriyârân-ı ferruh-tebârdur ri'âyet-i kavânîn ile bülend-iştihârdur fî'l-hakîka bu bâbda ziyâde ihtimâmları vardur. 'Âle'l-husûs Ebu'l-Feth Sultân Mehmed Hân merhûm ki vâzı'-ı dakâyık-ı kavânîn bir pâdişâh-ı ma'delet-âyîn idi cümleden ziyâde kânuna ri'âyet itdiler. Ve evlâd-ı kirâmları dahı anların tarikine gitdiler.* Bk. 21b.

[1696] 39b-45b.

[1697] II. Murad, II. Mehmed, II. Bâyezid, I. Selim, I. Süleyman, III. Murad bir kısmının devrini idrak ettiği geçmiş dönem Osmanlı padişahları ve kimi saray erbabından aktarılan örneklerin birkaçı için bk. 21b, 39b-45b, 50a, 56a, 61b, 86a-89b, 91a, 100a, 100b. Bununla birlikte, kimi zaman da Sultan Sencer gibi Câhiz'den sonra yaşamış olan yöneticilerin hikâyelerini de eserine eklediğini görüyoruz. Bk. 25a.

birbirinden ayırmak oldukça zor gözüküyor. Bu sebeple biz çalışmamızın üçüncü bölümünde yöneticilere nasihat etmek maksadıyla yazılan eserleri ahlâk, âdâb ve tedbîr şubelerine ayırdık. Bununla birlikte bu şubelerin bağlı olduğu nasihatname literatürüne dahil edilen eserlerin çoğu zaman mezkûr şubelerden sadece birisi ile ilişkilendirilemeyeceğini de ifade etmiştik. *Mehâsîn* özelinde açıklayacak olursak; ilk bakışta âdâb literatürü altına alınması gereken bu eserin içerisinde hem padişah ve saray adabına hem ahlâka hem de tedbire dair bilgiler yer alır. Bununla birlikte, bu eserin çıkış noktası geçmiş dönem hükümdarlarının hayatlarından hareketle mevcut yöneticileri saray adabı konusunda bilgilendirmek olduğundan bu eseri âdâb şubesine dahil etmek daha doğru olur. Ancak, bu durum *Mehâsin*'in içerisinde devlet yönetiminin teknik meselelerine (hazine, savaş, hukuk, casus kullanmak, şikâyetleri dinlemek) dair veya hükümdarların sahip olması gereken ahlakî hasletlere dair bilgi yer almadığı anlamına gelmez.

5.4.3.3. *Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd*

Mustafa Âlî'nin *Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd*[1698] adlı bir başka eseri de yöneticilerin nasihat alacağı bir içeriğe sahip olması hasebiyle burada zikredilmelidir. Âlî', ömrünün son yıllarında kaleme aldığı bu eserini *'ukalâ-i ekâbirden* bazılarının "şimdiye kadar alemde padişahlık edenlerden kimlerin mülkü ve devleti zail olmuştur; askeri, parası ve reayası yerli yerinde olan ülkelerin nizamı hangi sebeplerle bozulmuştur, Hicret'ten beri var olan çözülme ve düğümlenmeleri (hall ü akd) bize bildirseniz" şeklindeki ricası üzerine kaleme alır. Hamdele, salvele ve telif sebebinin beyan edildiği giriş kısmından sonra Hz. Âdem'den sonra mülkü zevale eren ilk padişah olan Dahhâk hakkında bilgi verilen mukaddime, Hicret'ten Osmanlı dönemine kadarki hükümdarlıkların kurulmaları ve yıkılma sebeplerini anlatan 32 fasıl, Osmanoğulları sülalesinin diğerlerinin aksine saltanatı hile ile değil cihat ve gaza ile elde ettiklerinin

[1698] Eser birbirine uzak olmayan zamanlarda üç ayrı çalışmayla neşredilmiştir: Gelibolulu Mustafa Âlî, *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd*, haz. Ebubekir Sıddık Yücel (Asitan Kitap, 2019); Gelibolulu Mustafa Âlî, *İslam Devletleri Tarihi: Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd (622-1599)* (Değişim Yayınları, 2006); Gelibolulu Mustafa Âlî, *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd (Müşkül Meselelerin Çözümü ve Gelir Gider Dengesinin Tertibi)*, haz. Süleyman Lokmacı ve Rukiye Özdemir (Akıl Fikir Yayınları, 2020). Mustafa Âlî'nin bu eserinin 17. yüzyıl yazarlarından Hezârfen Hüseyin Efendi tarafından intihal yoluyla kendisine mal edildiği ortaya konulmuştur. Bk. Süleyman Lokmacı ve Rukiye Özdemir, "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Bir İntihal Örneği Telhîsü'l-Beyân fî Tahlîsü'l-Büldân", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 25 (2020): 339-54.

anlatıldığı bir zeyl ve Anadolu beyliklerinin anlatıldığı hatimeden meydana gelen eserin kütüphanelerde otuza yakın nüshası mevcuttur.

Âlî, eserinin girişinde devletlerin nasıl ayakta kalıp devamlı olacağını şu şekilde ifade eder:

> *Ba'de zâlik 'akl u idrâk sahiplerine zâhir ve zihn-i derrâki olanlara gün gibi bâhirdür ki Hak Te'âlâ yiryüzindeki kullarına pâdişâhlar nasb idüp ve anların taht-ı hükminde vezîrler ve kâdîler ve emîrler nâmına bâ'zı bellü başlu âdemlere imtiyâz virdi ki gerek âdâlet ile hükûmetde gerek hüsn-i tedbîr ü siyâsetde ol pâdişâhlara mu'în ü zahîr olalar. Ya'nî bilmedüklerini ol pâdişâhlara bildüreler, görmedüklerin gösterüp her husûsda görür gözü, tutar eli ve yürür ayağı yirinde olalar. Fe-emmâ gerek sultân u vezîr ve gerek hâkim ü emîr 'ulemânun kadr-i 'ilm ü faziletini, 'ukalânun mikdâr-ı fehm ü ma'rifetini, nâsıhânun te'sîr-i va'z u nasîhatini, iş görmiş niçe ıssı ve sovuk geçürmiş hidmetkârlarun hakk-ı hidmetini bileler. Liyâkât u istihkâkı olduğuna göre ri'âyet kılalar.* […] *Mâdâm ki pâdişâhlar ve vezirler bu didügimiz üslûb üzre olalar, sâyir hâkimler dahı 'adl ü insâfı idineler; devletleri bînâsı ber-karâr ve saltanatları esâsı pâyidâr olur.*[1699]

Âlî, bu kısımda ilahî teyit ile insanlara yönetici olmuş padişahların emri altındaki vezir, kadı ve emir gibi devlet görevlilerinin işlerini hakkıyla yapmak suretiyle onun işlerini kolaylaştıracaklarını ve hatta onu tamamlayacaklarını ifade ettikten sonra gerek padişahın gerekse de onun emri altındaki sair devlet görevlilerinin akıllı, âlim, nâsıh ve tecrübeli kişilerin birikimlerinden istifade etmesi gerektiğini söyler. Âlî'nin yazmakta olduğu eseri temellendiren bu ifadeler aynı zamandan "yöneticilere nasihat" olgusunun ve böylece bundan sadır olan nasihatnamelerin de kaleme alınmasının ana amacıdır. Âlî her ne kadar bu eseri bazı ukalanın isteğini kıramadığı için kaleme aldığını belirtse de bu giriş ve eserin zeylinin sonunda yer alan şu ifadeler telif amacını ve nedenini daha açık ifade ederek asıl muhatabın dönemin padişahı olduğunu belli eder:

> […] *hayr-hâh-ı dîn ü devlet olup 'izzetlü pâdişâh-ı cihânun ve vâlide-i 'azîzeleri olan 'afîfe-i sa'âdt-nişânun ni 'met- u ihsanıyla merâtib kat'ın itmiş mevâlî-i 'izâmdan ve muhıkk-i munsıf olan meşâyıh-ı kirâmun bir hayr-endîş-i sadâkat-me'âsiri bu ahkara vâfir minnet eylemekle* […] *sebeb-i zevâl-i mülk ü devlet olan mâddeleri hakîkati ile tetebbu' idüp lisân-ı kaleme alup söyledüm. Ol Allâhu Te'âlâ ki vâhid-i mutlakdur, 'âlemi yokdan var itdügi muhakkakdur anun kibriyâsı hakkı-y-çun murâdım izhâr-ı hak itmekdür. Ve ol iltimâs iden 'azîzlerün hâtırlarını ri'âyet idüp gözetmekdür. Fe-emmâ bolay*

[1699] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 03399), 1b-2a.

(?) ki Hüd'a-yı yektâ manzûr-ı pâdişâhî olmasını müyesser ide. Ya 'nî ki fasıl fasıl okıyup mazmûnı ile 'amel itmelerini mukadder ide.[1700]

Anlaşılacağı üzere III. Mehmed'e ve onun annesine yakın olan biri ile meşayıhtan değerli bir zatın Mustafa Âlî'den yazmasını talep ettikleri eser için o, devletlerin çöküş sebeplerini araştırmış ve böylece hem Allah için hem de talepkârları kırmamak için bu eseri tamamlamıştır. Bununla birlikte, eserin mevcut padişah tarafından görülmesini, fasıl fasıl okunmasını ve onun mazmunu ile amel edilmesini de Allah'tan niyaz eder. Temelde bir tarih kitabı olan Fusûl'un amacı padişaha veya sair okuyuculara tarih ilmine dair bir birikim kazandırmak değil, tarihten ders/nasihat almalarını sağlamaktır. Tarih ile yöneticilere nasihatin iç içeliğini ve bu eserlerin yazıldığı zamandaki tarih anlayışının şimdiki algı ve anlayışımızdan farklı yönleri olduğunu daha önce ayrıntısıyla anlatmıştık. Mustafa Âlî'nin bu eseri de mezkûr iç içeliğin 16. yüzyılın son yıllarında kaleme alınmış önemli bir örneğidir.

5.4.3.4. Molla Ahmed'in *Adlnâme*'si

Muhâdarât türünün yöneticilere nasihat literatürü ile olan yakın ilişkisini bir önceki bölümde ifade etmeye çalışmıştık. İçlerinde birçok farklı türde ve konuda muhtelif metinler bulunan bu eserler nasihatnameler için çok kullanışlı bir kaynaktır. Bu kaynaktan istifade ederek III. Murad'a bir hediye sunmak isteyen Molla Ahmed, Muhammed el-Avfî'nin *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât*'ından "*nasîhat-âmîz*" ve "'*ibret-engîz*" gördüğü adaletle ilgili yirmi hikâyeyi tercüme ederek sultana hediye etmek ister. Mütercim, seçtiği hikâyelerin konularından hareketle *Adlnâme* adını verdiği eserin sonuna kaybettiği bir mansıbı geri almak istediğini belirten bir manzume ekleyerek kendisi için de adalet ister.[1701]

5.4.3.5. Tab'î'nin *Zafernâme* Tercümesi

Murad III devri şairlerinden Tab'î (ö. 1026/1617), Nûşirevân ile veziri Büzürcmihr'in devlet yönetimine dair diyaloglarından müteşekkil *Zafernâme* adlı Farsça eseri muhtelif şiirlerle beslemek suretiyle Türkçeye tercüme eder ve adaletiyle maruf olan III. Murad'a rehber olması için kendisine takdim eder. Tab'î de tıpkı Molla Ahmed gibi bu eseri

[1700] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd*, 133a-b.
[1701] İbrahim Sona, "Türk Edebiyatında Tûtînâme Hikâyeleri (İnceleme-Tenkitli Metin)" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazi Üniversitesi, 2012), 399-400, 409.

vasıtasıyla adaletiyle övdüğü sultandan bir ihsan beklediğini eserinin sonunda duayla karışık ifade eder.[1702]

Öyle anlaşılıyor ki hami-yöneticilere devlet yönetiminde rehber olacak nasihatleri havi eserlerin kaleme alınması müellif/mütercimler için muratlarına vasıl olmanın kestirme ve sağlam yollarından birisiydi. Kimi zaman ilim ve sanat ehlinin davet edildiği şenlik/düğün gibi merasimler kimi zaman padişahın cülusu/vezirin göreve gelmesi kimi zaman da aracılar onların bu amaçlarına ulaşması için vesile olabiliyordu.

III. Murad devrinde kaleme alınan yöneticilere nasihat örneklerine Kâtib Mustafa'nın *Zahîretü'l-Mülûk* tercümesini, III. Mehmed'in şehzade hocası olan Nasuh Nevâlî'nin *Ferruhnâme* adlı *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesini, Muhyî-i Gülşenî'ni *Sîret-i Murâd-ı Cihân*'ını[1703] ve *Ferruhnâme* yazarı Nevâlî'nin Rumeli Beylerbeyi Hızır Paşa adına yazdığı *Çeşme-i Hayât*'ını[1704] da eklemek mümkünüdür. Buradan anlaşılacağı üzere III. Murad döneminde, diğer birçok yazın türünde olduğu gibi[1705] yöneticilere nasihat literatüründe de birçok eser kaleme alınmıştır.

5.4.3.6. Nev 'î Yahyâ Efendi'nin *Fezâ'ilü'l-Vüzerâ* ve *Hasâ'ilü'l-Ümerâ*'sı

16. yüzyılın ikinci yarısının meşhur alim-şairlerinden olup müderrislik, kadılık ve şehzade hocalığı yapmış olan Nev'î Yahya Efendi (ö. 1007/1599) yaklaşık bir buçuk aylık veziriazamlık döneminde Cigalazâde Sinan Paşa (ö. 1014/1606) adına yazdığı *Fezâ'ilü'l-Vüzerâ ve Hasâ'ilü'l-Ümerâ* vezirler için yazılmış bir nasihat risalesidir. Eserin, Sinan Paşa'nın vezir olduğu dönemde kendisine ithaf edildiğinden hareketle 17 Ekim-5 Aralık 1596 tarihinde yazıldığı belli olmaktadır.[1706]

Nev'î hamdele ve salvele bölümünden sonra padişah için vezirin elzem oluşunu benzer eserlerde sıkça karşılaşıldığı gibi Hz. Musa ve Harun örneğinden hareketle delillendirir. Bunun yanında insanların en şereflilerinin üç kısım olduğunu ve bunların peygamberler, halifeler ve vezirler olduğunu söyleyen yazar daha sonra sözü *vezîr-i Yûsuf-semiyy ve*

[1702] Uğur Öztürk, "III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 457-58.
[1703] Arı, "Muhyî-i Gülşenî, Eserleri ve Sîret-i Murâd-ı Cihân (İnceleme-Metin-Sözlük)".
[1704] Feride Kurnaz, "Nasuh Nevâlî"nin 'Çeşme-i Hayât' Adlı Nasihatnâmesi İnceleme-Metin-Sözlük" (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).
[1705] Bu dönemin yazılı kültürü hakkında detaylı bilgi için Bk. Uğur Öztürk, *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2024).
[1706] Koyuncu, "Nev'î'nin Siyâsetnâme Türündeki Eseri: Fezâ'ilü'l-Vüzerâ ve Hasâ'ilü'l-Ümerâ", 220.

Âsaf-sîma olarak tavsif ettiği Sinan Paşa'ya getirir ve onu akıllı, re'y ve tedbîr sahibi, zeki, cömert ve adaletli olmak gibi özellikleriyle methettikten sonra onun adına yazdığı *'adâlet* redifli kasidesine yer verir. Müellif bu kaside ile övgüsünü tamama erdirdikten sonra eserini neden telif ettiğini şu cümlelerle ifade eder:

> *Pes hâtır müteşevvik ve himmet müsâ'id ü muvâfık oldı ki ba'z-ı fezâ'il-i vezâret ve hasâ'il-i sadâret bâbında bir risâle terkîb idem ve ol bâba intisâbı olur cevâhir-i hikmet ü mev'izat ki sâbıkan kelâm-ı ekâbir-i 'izâmda münselik-i silk-i muktezâ-yı makâm olmış ola, her birin hüsn-i tertîb ile 'arûs-ı kelâmuma zînet ve huliyy-i halâvet kılam ve levâyih-i zihn-i pür-melâl olan sevânih-i le'âlden libâs-ı evsāf-ı sâhib-i sa'âdete küstâhâne zîb-i zeyl-i itmâm ve tırâz-ı ihtitâm eyleyem*.[1707]

Yukarıdaki ifadelere göre Nev'î vezirliğin bazı fazilet ve hasletleri konusunda, geçmişte büyük müelliflerin makama/mevzuya uygun olarak getirdikleri konuyla ilgili hikmet ve nasihatlerle süslediği bir risale kaleme almak ve bunu mezkûr vezire hediye etmek ister.

1.4. 5.5. Islahata Yönelik Nasîhatnâmeler

Lutfî Paşa'nın *Âsafnâme*'si ve Mustafa Âlî'nin *Nüshatü's-Selâtîn* adlı eserinde bilinçli ve sistemli bir şekilde karşımıza çıkan hâldeki sorunları gündeme getirip bunlara çözüm önerileri sunma amacının, yaklaşık olarak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınmış yöneticilere nasihat literatürünün iki şubeye ayrılmasına vesile olduğunu söylemek mümkündür. Aslında, daha önce de belirttiğimiz üzere kimi telif ve tercüme eserlerde yeri geldikçe mevcut sorunlara atıf yapıldığını 15. yüzyılda kaleme alınan eserlerde de görmek mümkündür. *Kenzü'l-Küberâ*'nın mukaddimesinde Şeyhoğlu'nun kendi zamanındaki düzen bozukluğu (şeriatın zayıflaması) konusundaki yakınmalarını[1708] bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Bunun, aynı zamanda yöneticilere nasihat maksadıyla kaleme alınan eserlerin gizli bir telif-tercüme sebebi olarak da görülmesi de mümkündür. *Kenz*'den kısa bir süre sonra kaleme alınan bir diğer tercüme *Enîsü'l-Celîs*'de de Anadolu'daki devlet görevlilerinin rüşvet yemesinden yakınıldığına şahit olmuştuk.[1709] Bu gözle bakıldığında daha birçok eserin telif/tercüme sebebinde veya içeriğinde bu kabilden örneklere rastlanması muhtemeldir. Bununla birlikte, Lutfî Paşa ve Mustafa Âlî'nin eserleri doğrudan bu amaca yönelik olarak kaleme alınmakla muhteva ve üslup bakımından türün yeni bir şubesini oluşturan örnekler olarak

[1707] Koyuncu, "Nev'î'nin Siyâsetnâme Türündeki Eseri: Fezâ'ilü'l-Vüzerâ ve Hasâ'ilü'l-Ümerâ", 232.
[1708] Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, 202-3.
[1709] Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, haz. Azmi Bilgin (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 63, 69, 86.

karşımıza çıkar ki bu eserlerden özellikle birincisi bu şubenin sonraki dönemlerdeki örneklerinin de kaynakları arasında girer.

Bahsini ettiğimiz şubeye dahil olan eserler şekil bakımından yöneticilere nasihat literatürünün diğer örnekleriyle benzeşmekle birlikte, mevcut aksaklıkları ortaya koymak ve bunların halli için fikirler/öneriler sunmak bakımından onlardan ayrılırlar.[1710] Öte yandan, Mustafa Âlî ve birkaç yazarın edebî kişilikleri ile mukayyet olarak istisna kabul edilebilecek örneklerin dışında, bu türden eserlerin dilinin yöneticilere nasihat literatürünün diğer örneklerine nispetle daha sade olduğunu söyleyebiliriz. Bu doğrultuda neredeyse tamamı devlet işlerinde görev almış müelliflerin sanat kaygısından uzak bir şekilde eserlerini kaleme aldıklarını söylemek mümkündür. Müşahede edilen mevcut aksaklık ve çözülmelerin önlenmesi ve bozuklukların ıslah edilmesi amacına matuf olarak kaleme alınmasının bu eserlerin edebî yönü üzerinde de menfi bir etkiye sahip olduğu rahatlıkla görülebilir. Bu menfi etkinin, devlet adamları olsalar da üst kademelerde görev alamayan müelliflerin bu konudaki yetersizlikleri ve/veya arz edilmesi gereken meselelerin aciliyetinden kaynaklanmış olması da muhtemeldir. Aşağıdaki birkaç örnekte de görüleceği üzere bu yeni şubenin ayırt edici bir diğer yönü de örnek uygulamaları hikâye edilen yöneticilerin neredeyse tamamının başta I. Selim olmak üzere geçmiş dönem Osmanlı sultanları ve vezirleri olmasıdır.

Lutfî Paşa'nın vezirler bağlamında ele aldığı aksaklık ve çözüm önerilerini Mustafa Âlî'nin daha geniş bir çerçevede ele almasından dolayı *Âsafnâme*'yi bu şubenin ilk müstakil örneği, *Nüshatü's-Selâtin*'i ise ilk mütekamil örneği olarak niteleyebiliriz. Adı geçen eserlerin öncülüğünde Osmanlı'ya has olarak gelişmeye başlayan bu literatür daha ziyade "siyasetname" türü altında kabul edilip bu şekilde nitelendirilmekle birlikte kimi araştırmacılar tarafından siyasetnamelerin bir şubesi olarak "ıslahatnâme"[1711] veya "layıhalar/ıslahat layıhaları"[1712] şeklinde adlandırılmakta veya bu şekilde adlandırılması teklif edilmektedir. Fleischer, *Nüshat*'ı öncüsü olarak kabul ettiği bu literatürü "*siyasi*

[1710] Bu eserler hakkında detaylı bilgi ve içerik analizi için bk. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*, 8. bs (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019).
[1711] Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2003): 299-338.
[1712] Yaşar Yücel, haz., *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb - Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn - Hırzü'l-Mülûk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 51, 146.

reform edebiyatında (political reform literature) *nasihatname denilen yeni bir tür*"[1713] olarak betimler.

Bütün bunlardan hareketle biz daha ziyade Fleischer'ın düşüncesine yakın olarak bu tür eserlerin yöneticilere nasihat literatürü içerisinde kendisine has şekil, içerik, dil ve üslup özellikleriyle ayrı bir şubeyi teşkil ettiği kanaatindeyiz. Bununla birlikte, bu şubenin gelişiminin hakkıyla izlenebilmesi için başta tarih olmak üzere farklı disiplinler temelinde daha detaylı araştırmaların yapılması gerekmektedir. Bu nedenle biz Osmanlı literatürü içerisinde 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkıp 1580'lerden itibaren önemli örneklerinin verilmeye başlandığını müşahede ettiğimiz bu literatürün yöneticilere nasihat literatürü bağlamındaki yerini ve genel özelliklerine birkaç örnek üzerinden açıklamakla iktifa edeceğiz.

Fleischer, öncüsü olarak kabul ettiği *Nüshat* bağlamında bu literatür hakkında şunları söyler:

> *17. yüzyılda görece çok sayıda Osmanlı yazarı, imparatorluğun Kanuni dönemindeki görkemine yeniden kavuşturulması için önerilerin geliştirildiği risaleler yazmaya yönelmişti. Kitâb-ı Müstetâb'ın adı bilinmeyen yazarı, Koçi Bey, Kâtip Çelebi ve Naima gibi yazarlar, Âli'nin çağdaş tarihi ve belirli kilit kurumları inceleyerek sorunlara çözüm bulma biçimindeki pratik yaklaşımını paylaşıyorlardı. Nasihatname türünün gelişimi konusundaki araştırmalar henüz çok yetersizdir. Âli ile ardılları arasındaki bağlantıları kanıtlayan birkaç örnek bilinmektedir; Naima Nushat'a gönderme yapar, Kâtip Çelebi de en azından yayını görmüştür. Kronoloji ve metodolojik benzerlik temelinde Nushatü's-Selâtîn'in daha sonraki siyasal yorumların habercisi ve prototipi olduğu söylenebilir. Ama Âli her ne kadar yeni nasihatname türünün ilk örneğini vermişse de, yalıtılmış bir çalışma yapmamıştır. Adalet kaygısı onu düşünsel düzeyde önceki Osmanlı düşünürlerine bağlar; Selanikî ve Akhisarî gibi çağdaşlarının eleştirel yaklaşımları da kanun bilincinin, yani hızlı siyasal, ekonomik ve toplumsal değişimler karşısında Osmanlı ülkü ve uygulamalarını koruma kaygısının 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı aydın çevrelerinde artan bir önem kazandığını göstermektedir. Nüshat özgün bir yapıttır, ama yazarı edebiyatta yeni bir türün öncüsü olduğu kadar, benzer düşünceleri paylaşan bir grup insanın sözcüsü de olabilir.*[1714]

Fleischer'ın belirttiği üzere *Nüshat*, kendisinden sonra birçok yazar tarafından kaleme alınacak reform edebiyatının yeni örneklerinin başlatıcısı olmakla birlikte, kendisinden önceki mirastan da hâlî değildir. Değişimin ve gelişimin tabiatında olan bu durum

[1713] Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın ve bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*, 165. Orijinal ifade şu şekildedir: "a new genre of political reform literature, the nasihatname."
[1714] Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın ve bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*, 165-67.

Nüshat'a çok uzak olmayan bir zamanda kaleme alıp onlarca nüshayla yaygınlaşan *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem*'de de bu şekildedir.

5.5.1. Hasan Kâfî Akhisârî'nin *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem*'i

16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın başlarında yaşamış olan Osmanlı âlim ve kadısı Hasan Kâfî Akhisârî (ö. 1024/1616), Arapça olarak kaleme alıp tamamladığı mezkûr eserini[1715] kendisinin de iştirak ettiği Eğri seferinin bitiminde (Ekim 1596) bazı devlet ve ordu ricaline sunmuştur. Kendisinden bu eseri Türkçeye tercüme edip şerh etmesi tavsiye edilen Akhisârî bu tavsiyeye uyarak eserini Türkçeye tercüme edip İstanbul'a gider. Damad İbrahim Paşa vasıtasıyla bu eseri dönemin sultanı III. Mehmed'e sunan Akhisârî bu eseri vesilesiyle sultanın iltifatını görmüş ve kendisine tekaüden Akhisar kadılığı verilmiştir.

Akhisârî eserin devlet ve ordu ricaline sunulması ve Türkçe olarak yeniden kaleme alınması serüvenini de anlattığı mukaddime bölümünde şunları kaydeder:

> *Resûl-i Ekrem'in hicretinin bin dördüncü yılında, [1004/1595-96] yılında âlemin nizamında fesad ve bozgunluk müşahede eyledim. Ayrıca Ademoğullarının hallerinin düzeninde bozukluk gördüm. Bilhassa da İslam diyarlarında, Müslümanların yaşadığı bölgelerde bunun böyle olduğunu gözlemledim. Hak Teâlâ meydana gelen bozukluğu ve aksaklıkları ıslah eylesin, dâr-ı İslam memleketlerini kıyamet gününe değin selamet üzere eylesin. Bir gece sünnet ve farz olan ibadetleri eda ettikten sonra kalbimi ve nefsimi yerleri ve gökleri yaratan Yüce Rabbimize döndürdüm. Meydana gelmiş olan bu bozukluk ve aksaklıkların hikmet ve sebeplerine vakıf olmak için tam bir yönelişle O'na yöneldim. Rabbü'l-izzet hazretleri bana lütfuyla ilham eyledi., hikmetlerden bir miktarını kalbime feyiz yoluyla indirdi. Daha önce bilmediğim bazı şeyleri anlamamı fazl u kereminden nasip ve müyesser eyledi. Kalbime bahşettiği o ulu hikmetlerden biri de şu ayet-i kerimedir: "Yüce Allah bir kavimde bulunan nimet ve afiyeti, o kavim kendilerindeki iyi hal ve fiilleri fena hallere ve fiillere döndürmedikçe, bozup değiştirmez.* […] *Yüce Allah benim kalbimi ve zihnimi açtı, ta ki Ademoğullarının halleri üzerine derin derin düşüneyim, onların düzenlerinin bozulmasının sebepleri üzerinde tefekkür edeyim. Allah Teâlâ'nın latîf yardım ve inayetiyle derin derin düşündüm, on küsür yıldır zuhur eden olaylar hakkında tefekkür ettim. Bunun üzerine 980 [1672-3] tarihinden beri meydana gelen bozukluk ve kargaşalık hususunda bana bazı yönler ve bazı sebepler açıldı.*[1716]

[1715] Eserin Arapça versiyonu iki defa Türkçeye çevrilmiştir. Bk. Hasan Kâfî Akhisârî, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem*, çev. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018); Hasan Kâfî Akhisârî, *Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri: Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*, haz. Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020).

[1716] Hasan Kâfî Akhisârî, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem*, 37-40.

Akhisârî, kendi eserini tercümesinde ise bu eseri Eğri Seferi seferinden sonra bazı devlet ricaline sunduğunu ve onların bu eseri beğendiğini; fakat Türk diliyle tercüme ve şerh olunup arz olunmasının evla olacağını söylediğini aktardıktan sonra şunları söyler:

> […] *lisân-ı Türkî ile şerh ü beyân ve îzâh u 'ayân idüp gâyetde vâzıh u âsân olan ta'bîr ile takrîr ü tahrîr eyledüm ki a'yân-ı ashâb-ı dîvan ve erbâb-ı eyvân-ı sultâna suhûlet ile istifâde mümkin ü müyesser oldukdan sonra mazmûnı ile 'amel olınup bi'iznill'âhi te'âlâ 'âlemde âsâr u semerâtı ve envâr-ı hayr u berekâtı zuhur eyle inşâ'allâhu te'âlâ.*[1717]

Akhisârî'nin gözlemlerine göre mezkûr bozukluk ve aksamalar üç yöndendir. Birincisi; *'adâletde ihmâl ve tekâsüldür; ve dahı hüsn-i siyâset ile zabt olunmakda ihmâl olunduğıdır.* İkincisi*; müşâverede, dahı re'y ü tedbîrde terk vâki' olup ihmâl olunduğıdır.* Üçüncüsü; *'asker tedârikinde ve tedbîrinde terk ü ihmâldür.*[1718]

Akhisâri, daha sonra bu eserinde Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl* adlı tefsiri ile Zamahşerî'nin *Rebî'ü'l-Ebrâr*'ının Hatibzâde tarafından kaleme alınıp *Ravzatü'l-Ahyâr*[1719] adı verilen ihtisarıyla birlikte benzer muhtelif kitaplardan istifade ettiğini[1720] belirttikten sonra Allah'tan bu kitabı padişahlara yardımcı, akıllı kimselere rehber, vezirlere doğru yola sevk edici, fakirlere yardım ve himmet edici eylemesini temenni eder.[1721]

Giriş, mukaddime ve hatimeden başka dört ana bölümden oluşan eserin ilk bölümü padişahların devletlerine zarar ve noksan getirecek şeyler;[1722] ikinci bölümü müşavere, istişare, istiare, rey ve tedbir;[1723] üçüncü bölüm savaş aletlerinin kullanımı;[1724] dördüncü bölüm, zafer, kurtuluş ve Allah'tan yardım sebepleri ile hezimeti gerektiren sebepler[1725] hakkındadır.

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle şunları söyleyebiliriz*: Usûlü'l-Hikem*, İmparatorlukta baş gösteren muhtelif aksaklıkları fark eden Akhisârî'nin bunlar üzerinde düşünmesi ve gördüğü aksaklıkları tahlil ve tasnif ederek aktarması yoluyla meydana gelmiş bir eserdir. İlk versiyonu Arapça olan eserin devletin önde gelenleri tarafından

---

[1717] Hasan Kâfî Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Tercümesi* (Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba, 00438), 2a-b.
[1718] Hasan Kâfî Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Tercümesi*, 4a-5a.
[1719] Eserin orijinal adı *Ravzü'l-Ahyâri'l-Müntehâb min Rebî'i'l-Ebrâr*'dır.
[1720] Hasan Kâfî Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Tercümesi*, 5b-6a.
[1721] Hasan Kâfî Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Tercümesi*, 6b.
[1722] Hasan Kâfî Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Tercümesi*, 22a-26a.
[1723] Hasan Kâfî Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Tercümesi*, 26a-31b.
[1724] Hasan Kâfî Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Tercümesi*, 31b- 41a.
[1725] Hasan Kâfî Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Tercümesi*, 41a- 48a.

beğenilip Türk diline aktarılması tavsiye edilince bu tavsiyeye uyan Akhisârî'nin kendi eserini tercümesi III. Mehmed'e ulaşmış ve bu yolla kendisine memleketinde kadılık görevi verilmiştir. Akhisârî'nin bizzat belirttiği üzere eser istifadesi kolay olsun diye oldukça sade bir dille kaleme alınmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi, *Nüshat*'ı istisna tutacak olursak bu türden eserlerin sonraki örneklerinin de bu yolu tuttuğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Akhisârî, müşahede ettiği bozukluk ve aksaklıkları dile getirirken ayet ve hadis gibi dini delillerin yanında geçmiş dönem yöneticilerinin hikâyelerinden ve kimi zaman da manzumelerden istifade etmektedir. Bununla birlikte yöneticilere nasihat literatürüne dahil olan eserlerin ortak kavramlarından olan adalet, ehliyet, istişare, rey ve tedbir gibi kavramlar da bu eserin merkezi kavramlarıdır. Bununla birlikte, eserde daha ziyade devlet yönetiminin teknik kısmına dair bilgiler yer alır.

Usûlü'l-Hikem, kendisinden sonra bu alanda yazılan kimi eserleri de önemli ölçüde etkilemiş gözükmektedir. Budinli'nin (1691'de hayatta) II. Ahmed'e ithaf ettiği *Nizâm-ı Devlet* risâlesi büyük oranda Akhisârî'den kaynaklanmıştır. Hatta eserlerin girişlerindeki benzerlikler ile aynen aktarımlar, Budinli'nin Akhisârî'nin eserinin adını zikretmeden, Arapça ve Türkçesini bir arada barındıran bir nüshasının bazı güncel meseleler ve konuların eklenmesiyle meydana getirilmiş bir şerh olduğu ihtimalinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür.[1726]

5.5.2. *Hırzu'l-Mülûk*

Tam olarak ne zaman yazıldığı bilinmemekle birlikte büyük ihtimalle III. Murad'a sunulmuş[1727] olan *Hırzu'l-Mülûk* adlı müellifi meçhul eser de *Nüshat* ve *Usûlü'l-Hikem* gibi bu yeni şubenin öncülerinden birisi olarak kabul edilebilir. Kimliği meçhul müellif Mustafa Âlî ve Akhisârî gibi bizzat müşahede eyleyip devlete halel getireceğini düşündüğü aksaklıkları kaydetmiş ve sonrasında bir kitap hâline getirerek haberdar olması için padişaha sunmaya niyet etmiş veya sunmuştur. Şahit olduğu aksaklıkları sorumluluk bilinciyle padişaha arz etmeyi kendisi için zaruri gören müellifin bildirdiğine göre bu aksaklıkların müsebbipleri devlet erkanındandır:[1728]

> […] *ba 'zı erkân-ı devletden binâ-yı saltanat-ı kâhire ve esâs-ı hilâfet-i bâhirenün el-'iyâzübi'll'ah tezelzül ve ihtilâline sa'y ü belîğ iş'âr ider ba'zı*

[1726] Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Özgür Kavak, "Giriş", 1-28, içinde Budinli, *Nizam-ı Devlet: Risâle fî nizâmi'd-devle & Risâle-i Nizâm-ı Devlet*, haz. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021).
[1727] Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, 148.
[1728] Müellifin kimliği hakkında bilgi vermemesinin nedeni de büyük ihtimalle budur.

nâ-şâyeste evzâ‘ u etvâr müşâhede itmeğle âsitân-ı sa ‘âdete hulûs-ı ‘ubûdiyyetüm hasebiyle i ‘lâm u ‘arz itmeği üzerime vâcib ü farz bilüp…[1729]

Kimliği meçhul müellif *Hırzu'l-Mülûk*'u sekiz ana bölümden oluşacak şekilde planlamışsa da eldeki nüshalarda sadece ilk dört bölüm yer almakta olup bunlar *ahvâl-i pâdişâh, ahvâl-i vüzerâ, ahvâl-i mîr-i mîrân ve sâyir ümerâ ve ‘asâkir; ahvâl-i ‘ulemâ ve meşâyih ve sâdât-ı kirâm* hakkındadır.[1730]

Hırzu'l-Mülûk müellifinin bu eserin mukaddimesinde verdiği bilgiler *Âsafnâme* ve *Nüshat*'ın kaleme alınış sebepleriyle paralel olup yöneticilere nasihat literatürünün 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşmaya başlayan yeni şubesine dahil olacak eserlerin kaleme alınış nedenlerini ve içeriklerindeki değişimleri haber verir mahiyettedir:

Ma‘lûmdur ki ‘ulemâ-i selef ve fuzalâ-i halef rahîmehu'llah egerçi tefrîh-i zamâyir-i pâdişâhân-ı hûşmendân içün ahvâl-i eslâf-ı kirâm ve şemayil-i selâtîn-i ‘izâmı şâmil nice tesânif-i müfîde silk-i tahrîre keşîde itmişlerdür; lâkin bu bende-i nâ-tüvana dahi her zaman hâtır-nişân olurdı ki dîn ü devlete nafi‘ ve her emr-i muhimmi cami‘ bir kitâb-ı nâ-yâb u hikmet-nişâb tahrir ü taştîr idem ki her kelâm-ı pür-beşâreti zîver-i hikmetle ârâste ve her peyâm u ‘ibâreti hilye-i‘ibretle pîrâste olup âyîn-i şehriyâr-ı ma‘delet-güsterî ve merâsîm-i kâmkâr-ı ra‘iyyet-perverî bâbında kütüb-i sâlifeden her vech-ile mümtâz ü fâyik ve münderic olan dürer-i şâhvâr nisâr-ı hak-i pây-ı şeh-i ‘âlî-tebâr olmağa sezâvâr ve layık olmağ[l]a ri‘âyet-i ra‘iyyet ve himâyet-i vilâyet husûsunda ve sâyir saltanata mute‘allik cuz'î ve küllî umûrda ‘alâ vefki'l-merâm vukûf-ı mâ-lâkelâm tahsîl itmeğle eyyâm-ı saltanatlarında ‘âmme-i re‘âya âsude-hâl ve kâffe-i berâyâ müreffehu'l-bâl olup her diyâr u bilâdda olan ‘ibâd-i ‘ubbâd ve şülehâ vü zühhâd cenâb-ı saltanat-me'âbların hayr ile yâd itmeğe sebeb ola.[1731]

Yukarıdaki alıntıda müellif özetle şunları söyler:

Geçmişteki âlim ve fâzıllar her ne kadar akıllı padişahların içlerini ferahlatmak için geçmiş dönem padişahlarının hallerini ve karakterlerini/yaşayışlarını içeren birçok faydalı eser kaleme almışlarsa da benim de her zaman aklıma şu gelirdi: Din ve devlet için faydalı ve devlet için önemli hususları bir araya getireyim; hikmet ve ibretle dolu olan o kitap raiyyeyi besleyen ve adalet saçan padişahın uyması gereken kurallar konusunda geçmişte yazılmış kitaplardan her yönüyle farklı olsun. Raiyyenin idare edilmesi ve vilayetlerin korunması hususunda ve saltanatla ilgili küçük-büyük tüm diğer işler hakkında padişahın ihtiyaç duydukça ondan istifade edeceği ve bu sayede tüm halkın

[1729] Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, 172.
[1730] Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, 173.
[1731] Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, 171-72.

refah içerisinde yaşamasına ve padişahı hayırla anmasına vesile olacak bir içeriğe sahip olsun ve bütün bunlarla padişaha layık olsun.

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre kimliği belirsiz müellif, geçmiş dönem padişahlarını hal ve yaşayışlarını içerip padişahların içini ferahlatmak için yazdıkları eserlerden daha farklı bir eser yazmak düşüncesindedir. O, yazdığı eserde bizzat müşahede ettiği ve devlet erkanında yer alan kişilerden kaynaklı aksaklıkları gözler önüne sererek tahtta oturan padişahın saltanat süresi boyunca nelere dikkat etmesi gerektiğini anlatmak ve böylece hem halkın refah içerisinde yaşamasına hem de padişahın hayırla yad edilmesine vesile olmak istemektedir. Bu görüşler bir bakıma haldeki sorunlara nazar etmeyen önceki eserlerin örtük bir eleştirisi mahiyetindedir.

Yöneticilere nasihat literatürünün önceki örneklerinin birçoğunda olduğu gibi konuya saltanat ve hilafetin Allah'ın bazı kullarına bir lütfu olduğunu söyleyerek konuya giren müellif bu makamın Hz. Muhammed'in bir emaneti olduğunu ve onun dinin emirlerini yaymak ve şeriatı müheyya kılmak için türlü zahmetlere katlanmasının padişahlara bir işaret olduğunu söyledikten sonra vezirliğin de hulefa-i raşidin makamına denk geldiğini söyler. Hz. Muhammed'den sonra ona tabi olarak devleti idare eden vezirlerin öne çıkan özelliklerini zikrederek onları örnek gösteren[1732] müellifin eserin bundan sonrasında örnek gösterdiği padişahlar I. Selim,[1733] II. Mehmed,[1734] I. Süleyman[1735], II. Bayezid[1736] ve onların vezir ve hocaları olmuştur. Daha önceki eserlerde İskender, Nûşirevân, Erdeşîr Gazneli Mahmûd, Halife Me'mûn gibi şahsiyetlerle birlikte örnek uygulamalarına yer verildiğini gördüğümüz Osmanlı padişahları *Hırzu'l-Mülûk* ve sonraki benzer eserlerde yalnız başlarına yer almaya başlamıştır.

5.5.3. *Kitâb-ı Müstetâb*

Kimliği meçhul[1737] olup eserindeki emarelerden hareketle bir devlet görevlisi olduğu belli olan *Kitâb-ı Müstetâb*'ın müellifi de 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorlukta

[1732] Yücel, 173-74.
[1733] Yücel, 175, 179, 180, 192.
[1734] Yücel, 175, 189, 191, 197.
[1735] Yücel, 177, 184.
[1736] Yücel, 191.
[1737] Yücel, müellifin II. Osman'ın düşmanlarına karşı kendisini korumak için ismini gizli tuttuğu ihtimalini gündeme getirmektedir. Bk. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*. xxıı. Biz de başı ve sonu belli olup birden çok nüshası olan eserdeki bu durumun müellifin eserinde muhtelif taifelere yönelttiği tenkitlerden kaynaklı olma ihtimalinin yüksek olduğu kanaatindeyiz. Nitekim eserde yer alan mesnevi nazım şekliyle yazılmış on altı beyitlik manzumenin son iki beyti şöyledir:
Ra'âyânun eyü mi kem mi hâli / Tafahhus eylemekden olma hâlî

baş gösteren sorunların nedenlerini araştıranlardan birisidir. 1620 civarında tamamlandığı tahmin edilen eserin II. Osman'a sunulmuş olma ihtimali vardır. Mukaddime ve eserin sonundaki zeyilden başka on iki bölümden oluşan eserde *nizâm-ı 'âleme ihtilâl ve re 'âyâ vü berâyâya inti'âl* veren mevcut şartlardan bahsedilmekte ve hükûmeti elinde bulunduranların ahvâl-i 'âleme ne denli *tedbîr ü tedârük* ile nizam getirecekleri anlatılmaktadır. Kimliği meçhul müellif eserin kısa mukaddimesinde adını *Kitâb-ı Müstetâb* koyduğunu belirttiği eseri devlet yöneticilerinin rahatlıkla istifade edebilmeleri için "'avam mâbeyninde cârî olan lisân-ı Türkî üzre takrîr u tahrîr" ettiğini söyler.[1738] Kimi kısımlarda mensur olarak aktardığı durumları edebî manzumelerle de tekit eden müellif eserde ortaya koyduğu muhtelif aksaklıkların "kânûn-ı kadîm"den sapma sebebiyle meydana geldiğini ifade ve işaret eder ve bu doğrultuda Osman Gazi ile III. Murad arasındaki Osmanlı padişahlarının uygulamalarına atıfta bulunur.

5.5.4. *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*

Hicrî 1053 (1643-44) tarihinde yazıldığı tahmin edilen müellifi meçhul[1739] *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* benzer şekilde kaleme alınmıştır. Eserin yazıldığı tarihte IV. Muradın veziriazamı olan Kemankeş Kara Mustafa'ya (ö. 1644) sunulduğu düşünülen[1740] bu eserin girişinde insanlara faydalı olmak için yazıldığı söylenen eserin *hâkümü'l-vakt olanlar* için çok faydalı olacağı ifade edilir.[1741] 64 bölüme ayrılmış olup içerisinde sadece yedi manzume (9 beyit) bulunan eser *Usûlü'l-Hükem* ve *Kitâb-ı Müstetâb* gibi oldukça sade bir dille kaleme alınmıştır.

5.5.5. Kâtib Çelebi'nin *Düstûru'l-Amel li Islâhi'l Halel*'i

17. yüzyılın bürokrat-âlimlerinden olup IV. Murad'ın Revan seferine kadar birçok sefere iştirak etmiş olan Kâtib Çelebi'nin 1653'te kaleme aldığı *Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel* de adından anlaşılacağı üzere bozuklukların ıslahı için önerileri ihtiva eden önemli risalelerdendir. 19 ve 20 Mart 1653'te mali problemler ve donanmanın halinin

---

Sakın ashâb-ı garaza inanma / Begüm herkes Hak ilkâ ider sanma (bk. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, 22.)
Bu türden eserlerin başka bazı örneklerinde de (*Mesâlih-i Müslimîn*, *Hırzu'l-Mülûk*) aynı durumla karşılaşılması bunun, çok büyük bir ihtimalle sarayı ve işlerin işleyişini bilen müelliflerin kendilerini bile isteye ateşe atmamak için aldıkları bir tedbirdir.

[1738] *Kitâb-ı Müstetâb,* 1.

[1739] Eserde yeri geldiği zaman kendisinden bu *kitâbı te'lîf eden kimse* diye bahseden müellifin bir devlet görevlisi olduğu düşünülmektedir. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, 52.

[1740] Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, 62.

[1741] Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, 91.

görüşülmesi için yapılıp IV. Mehmed'in de iştirakiyle gerçekleşen toplantıların ikincisinde divan kendisinden mevcut sorunların halli hakkındaki düşüncelerini yazması istenmiştir. Akabinde risalesini kaleme alan Kâtib Çelebi, o günlerde meydana gelen kargaşadan olsa gerek eserini bir süre ortaya çıkaramamış, ancak 1665'te Şeyhülislâm Hüsamzâde'nin teşvikiyle ortaya çıkarmış ve aynı kişinin vesilesiyle eser padişaha ulaşmıştır.[1742]

Kâtib Çelebi, bu risalenin girişinde mezkûr toplantıların, gelir-gider dengesindeki olumsuz değişimin nedenlerinin ve bunu düzeltme yollarının ne olduğunun yazılması şeklinde bir sonuçla tamamlandığını ifade ederken şunları söyler:

> *"Ed-dînü'n-nasîha"*[1743] *fehvasınca hayr-hâh-ı dîn ü devlet olanlar, bildikleri mertebeyi ketm ü dirîğ itmeyüp semt-i savâba delâlet ve cânib-i reşâda işâret ideler. Binâen alâ bu ekall-i halîfe dahi müddetü'l-'ömr dîvâna hidmet idüp seferlerde ve hazarda rûzigârun germ ü serdin ve nice derdin çeküp tevârîh-i eslâf görmekle diledi ki sâyesinde âsûde olduğı Devlet-i 'Aliyye'ye Nusret ve şükr-i ni'met niyyeti ile tevârîhde görüp ve bi'l-fi'l tecrübe ile yakîn hâsıl itdügi mertebe, bu umura müte'âllik bir iki varak tesvîd eyleye*.[1744]

Bir mukaddime üç fasıl ve bir neticeden müteşekkil olan eserin mukaddimesi *etvâr-ı devlet*; birinci faslı, re'âyâ; ikinci faslı, asker; üçüncü faslı, hazîne; neticesi ise ihtilalin çözümüne yönelik önerilerden müteşekkildir.[1745] Kâtib Çelebi'nin bu risalesi, Naimâ'nın tarihinde ve Hezârfen Hüseyin'in Telhîsü'l-Beyân'ında kendisinden doğrudan nakiller yapılan eserler arasındadır.[1746]

Ana konuların işlendiği yerler bağlamında kendisinden önce IV. Murad ve Sultan İbrâhim'e Koçi Bey tarafından sunulan risalelerin bir devamı mahiyetinde olan *Düstûru'l-Âmel*'in yazılma nedenini "Din nasihattir." hadis-i şerifiyle temellendirmektedir. Bu, devlet yöneticilerine yol göstermek için telif/tercüme edilen eserlerin, içerikleri, yazılma amaçları, yazarları, dillerinin sadelik derecesi ve edebî değerleri bakımında değişiklik gösteren ve farklı bir şubede kümelenen örneklerinin de nasihat temelinde yazıldığını gösterir. Daha önce de belirttiğimiz üzere bu bağlamda nasihat, muhatabı salaha ulaştıracak şeyleri ona çeşitli yollarla iletmek manasında olup

---

[1742] Ensar Köse, "Giriş", 53-56, içinde Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi: Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, 2. bs, haz. Ensar Köse (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020).
[1743] Din, nasihattir.
[1744] Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi: Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, 157-58.
[1745] Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi: Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, 158.
[1746] Ensar Köse, "Giriş", 57-59, içinde Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi: Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*.

İslam'ın bu işi yapabilecek donanıma sahip Müslümanlara yüklediği bir sorumluluktur. Nitekim kimliği belirsiz *Hırzü'l-Mülûk* yazarının *âsitân-ı sa'âdete hulûs-ı 'ubûdiyyetüm hasebiyle i'lâm u 'arz itmeği üzerime vâcib ü farz bilüp*…[1747] şeklinde sunduğu telif sebebi de bununla doğrudan ilişkilidir. Bu düşünceyi delillendiren bir diğer örnek ise Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın (ö. 1717) *Nasâyihü'l-Vüzerâ* adlı eseridir. Aşağıda görüleceği üzere yarım asra yakın devlet hizmetinde bulunmuş bir kişinin kaleminden çıkan eser, tarih kitaplarından derlenen nasihat alınacak örnekler ile kendi birikiminden meydana gelmiştir.

5.5.6. Kadızâde Mehmed İlmî'nin *Nushu'l-Hükkâm ve Sebebü'n-Nizâm*'ı

Daha önce *Mesmû'âtü'n-Nekâyih Mecmû'âtü'n-Nesâyih* adlı eserini Aziz Mahmud Hüdâyî vasıtasıyla IV. Murad'a sunduğunu ifade ettiğimiz Kadızâde Mehmed İlmî'nin (ö. 1635) devlet yönetimindeki mevcut aksaklıkları ve bunların halli için önerilerini Kur'an ve Hadis delilleriyle ortaya koyduğu bir diğer eseri de *Nushu'l-Hükkâm ve Sebebü'n-Nizâm*[1748] adında olup yine IV. Murad'a takdim edilmiştir.[1749] 1632-1635 tarihleri arasında kaleme alınmış olduğunu tahmin eserin girişinde Kadızâde daha önce Kuyucu Murad Paşa vasıtasıyla I. Ahmed'e sunduğu eseri, muhtemelen kimi tadillerle zamanın padişahına takdim ettiğini ifade eder.[1750]

Kadızâde bu eserin sultana mevcut aksaklıkları gösterip ona yol göstermek için nasihat etmek maksadıyla yazıldığını açıkça ifade eder. İlmî bu işi Hakk'ın rızasından başka bir beklenti ile yapmadığını da ifade etme gereği duyar.

> *Nasîhatdür bu söz Sultân Murâd'a / Garaz karîbetdür Rabb-i ʿibâda* diyerek
>
> *Bu ʿİlmî dâʿînün Hak'dur murâdı / Denî dünyâya meyl itmez fu'âdı*
>
> *Murâdı buna Allâh ide ihsân / Ki son demde ide tesbît-i îmân*
>
> *Bu nâsıhdur cemîʿ Müʾminîne / Husûsâ Pâdişâh-ı Müslimîne*[1751]

[1747] Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, 172.
[1748] Kadızâde İlmî Mehmed Efendi, *Nushu'l-Hükkâm ve Sebebü'n-Nizâm* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 00327).
[1749] *Nushu'l-Hükkâm* üzerine yapılan yüksek lisans çalışmasında bu eser Sofyalı Kadızade'ye nispet edilerek incelenmiştir. Bk. Hatice Keskin, "Kadızâde Mehmed İlmî Efendi'nin Nushu'l-Hükkâm Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).
[1750] Kadızâde İlmî Mehmed Efendi, *Nushu'l-Hükkâm ve Sebebü'n-Nizâm*, 12b-13a.
[1751] Kadızâde İlmî Mehmed Efendi, *Nushu'l-Hükkâm ve Sebebü'n-Nizâm,* 10b.

5.5.7. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesâyihu'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*'sı (*Kitâb-ı Güldeste*)[1752]

Osmanlı devleti tarihçi bürokratlarından olan Defterdar Sarı Mehmed Paşa (ö. 1129/1717) elli yıla yakın devlet hizmetinde birçok defa baş defterdarlığa getirilmiş; ancak III. Ahmed hakkındaki menfi sözleriyle birlikte kendisine isnat edilen muhtelif suçlardan ötürü idam edilmiştir.[1753] Birçok yazma nüshası bulunan *Nesâyihü'l-Vüzerâ*[1754] onun en meşhur eseridir. Uğural, yazılış tarihi tam olarak belirlenemeyen eserin 1714-17 arasında yazılmış olabileceğini söyler.[1755] Bu türden eserlerin daha ziyade padişah veya vezir gibi yöneticilere sunulduğunu ve *Nesâyihü'l-Vüzerâ*'nın, adından da anlaşılacağı üzere, vezirleri muhatap alan bir eser olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda 1716'da şehit olan ve Mehmed Paşa'nın yakın çevresinde yer aldığı (Şehid) Ali Paşa'ya sunulmak üzere kaleme alınmış ancak ona sunulamadığı için ithafsız bir şekilde tamamlanmış olma ihtimali de söz konusu edilebilir.

Mehmed Paşa, başta vezirler olmak üzere yüksek kademedeki devlet görevlilerine rehber olmak maksadıyla kaleme aldığı eserinin mukaddimesinde şu bilgileri verir:

> *Ma'lûm-ı ukalâ-i zamân ve mefhum-ı her pîr ü cüvândur ki bu dünyâ-yı gaddâr ve devrân-ı devvâr nâ-pâydâr olup devâm u sebâtı 'adîmü'l-i'tibâr oldığından nâşî müverrihîn-i 'âkıbet-encâm tahsil-i nîk-nâm ve isticlâb-ı senâ-yı 'âm itmek içün bu devlet-i 'aliyye-i ebed-peyvende selefde gelen vüzerâ-yı 'izâm u vükelâ-yı kirâmun etvâr-ı hasene vü harekât-ı müstahseneleri iktizâsı üzere vücûd-ı 'âlî-güherlerinden ser-ber-âverde olan himem-i müstelzimetü'l-keremlerini şâmil niçe medâyih-i miskiyyetü'l-fevâyihlerin sebt-i sahâyif-i tahkik ve rütbe-i vâlâ-yı sadâret ile ser-efrâz olanlar dahı ol nehc-i müstahsen üzere hareket eylemeleri muktezi oldığı[nı] müştemil 'ukalâ-yı dûr-endîşin nush u pendlerine müte'allik niçe kelâm-ı dürer-intizâmların te'lîf eyledikleri*

[1752] Eldeki nüshalara göre Defterdar bu eserine bir isim vermemiştir. Anlaşıldığına göre mezkûr isimler eserin içeriğinden hareketle yazmaların zahriyyelerinde yer alan kayıtlardan hareketle ortaya çıkmıştır. Bk. Bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâ'ihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 04859/001; Tercüman 00119-001).

[1753] Abdülkadir Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994).

[1754] Eserin ilk neşri Wright tarafından yapılmış olup bu neşirde eserin İngilizceye tercümesi ve incelemesi de yer almaktadır. Bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Vezirs and Governors (Nasâ'ih ül-vüzerâ ve'l-ümerâ)*, çev. Walter Livingston Wright (Princeton University Press, 1935). Eser daha sonra Uğural tarafından neşredilmiş ve bu neşirde eserin sadeleştirilmiş hâli de yer almıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*. Eserin sadeleştirilmiş halinden ibaret olan bir diğer çalışma da ilk defa 2014 yılında yayımlanmıştır. Bk. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Nasihatler*, 2. bs, haz. Yaşar Aydemir ve Güray Kırpık (Ankara: Hece Yayınları, 2021).

[1755] Hüseyin Ragıp Uğural, "Eser Hakkında", xvıı, içinde Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*.

kütüb-i tevârîhin münâsebetle ba'z-ı mahllerinde keşide-i silk-i tahrîr eylemişler; lâkin her biri bir mahalde bulundığından perîşân eczâ' misillü olmağla bu hakîr-i pür-taksîr dahı manzûrı olan devletmendâna zabtı âsân olmak mülâhazasıyla ne kadar sezâ-yı manzar degil ise de ol makûle kelâm-ı dürer-bârı mîzân-ı 'ukalâda sencîde olan tevârîh-i fuzalâdan intihâb ve güldeste-vâr rîşte-i sütûra beste kılup ithâf-ı nâdî-yi hak-şinâsân-ı ferhunde-bâl itmek içün tokuz bâb üzerine binâ itdüm.[1756]

Mehmed Paşa yukarıdaki satırlarda özetle şunları söylemektedir:

İleri görüşlü müverrihler bekası olmayan bu dünyada iyi bir ad bırakıp herkesin övgüsünü kazanmak için geçmişte Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş vezir ve sair devlet adamlarının beğenilen davranışlarını ve güzel tavırlarından sadır olan örnek davranışlarını içeren övgülerini yazmışlar; ileri görüşlü alimlerin, sadaret makamında oturanların da onlar gibi hareket etmeleri konusundaki nasihatlerini içeren metinleri de telif eyledikleri tarih kitaplarının uygun yerlerine yazmışlardır. Ancak, bunların her biri başka yerde dağınık halde bulunduğundan ben de taraflarınca incelenecek olan devlet yöneticileri için kolayca elde edilebilir olması için, her ne kadar layık değilse de, bu türden sözleri akıllıların terazisinde ölçülmüş olan tarih kitaplarından seçerek gül demeti gibi satır ipliğine bağlayıp talihli ve Hak bilir kişilerin meclislerine ithaf etmek için dokuz bab üzerine bina ettim.

Buradan anlaşıldığına göre Mehmed Paşa'nın bu eseri kaleme alırken kullandığı ana kaynaklar tarih kitaplarıdır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, tarih kitaplarından alıntılanan malzemenin mahiyetidir. Zira defterdarın tarih kitaplarından derlediği şeyler, müverrihlerin yazdıkları tarihlerin uygun yerlerine yerleştirdikleri "mevcut yöneticilerin, geçmiş dönemin örnek yöneticilerinin hayatlarını örnek alınması gerektiği konusundaki nasihatler"dir. Böylece Mehmed Paşa'nın eserine uygun görülen ad daha anlamlı olmaktadır.

Mehmed Paşa bu eserinde mezkûr kaynaklardan istifade etmekle birlikte yarım asra yakın bir sürede edindiği devlet tecrübesini de kullanmış ve rüşvet, Bektaşi ocakları, sınır kaleleri, tımarlılar gibi Osmanlı'nın güncel meselelerini işlemiştir. Yeri geldikçe ayet ve hadisle temellendirilen meselelerin birçoğunda anlatılmak istenenler manzumelerle

[1756] Bu metnin tesisinde Esad Efendi nüshası esas alınmış olup diğer iki nüshadan da istifade edilmiştir. Bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâ'ihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01830), 2a-3b; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâ'ihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 00239), 1b-2a; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâ'ihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 00354), 1b-2a.

desteklenmiş, hatta adaletten bahsedilen bir kısımda adalet dairesi nazma çekilerek yazılmıştır.[1757] Ancak, türün diğer örneklerinin aksine geçmiş dönem yöneticilerinden hikâyeler yok denecek kadar azdır.

Mehmed Paşa'nın bu eseri yöneticilere nasihat literatürünün 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şekillenmeye başlayan ve daha ziyade devlet yönetiminde bizzat görev almış veya devlet yöneticileriyle irtibatlı kişilerce yazılıp mevcut sorunları ele alıp bunların halli için yol gösteren şubesinin 18. yüzyılın başlarında verilmiş önemli bir örneğidir. Eserin konumuz açısından bir diğer önemli yönü ise nasihatnamelerle tarih kitaplarının ilişkisini açık bir şekilde dile getirmesidir.

5.5.8. Veysî'nin *Hâbnâme*'si

Devlet yöneticilerine nasihat literatürünün istisnai örneklerinden birisi de Veysî'nin (ö. 1037/1628) *Vâkı'ânâme* ve *Ru'yânâme* adlarıyla da bilinen *Hâbnâme*'sidir. Divan kâtipliği ve kadılık yapmış olup asıl adı Üveys olan yazar, Nergisî ile birlikte 17. yüzyıl Osmanlı sanatlı nesrinin önde gelen simalarından birisidir. Aynı zamanda divan sahibi bir şair de olan Veysî, daha ziyade *ed-Dürretü't-Tâc fî Sîreti Sâhibi'l-Mi'râc* adlı mensur siyeriyle tanınır.[1758] Günümüze ulaşan yüze yakın yazma nüshasından[1759] anlaşıldığına göre onun meşhur eserlerinden bir diğeri de I. Ahmed'e sunmak niyetiyle kaleme aldığı ve 1607-08'de tamamladığı *Hâbnâme*'dir.

Atâyî'nin bildirdiğine göre Veysî bu eseri evvela sadrazam Nasuh Paşa'ya (ö. 1614) arz ettiğinde mezkûr vezir eserin içerisinde Abbâsî halifesi Musta'sım'ın veziri İbn Alkâmî'nin hainliğini muhtevi hikâyeyi görünce kendisine yönelik bir eleştiri olduğunu düşünüp eserin padişaha sunulmasını engellemiştir:

> *Ṣadr-ı a'ẓâm Nasûḥ Paşa'ya 'arz eyledükde "Ahsenü'l-kizbe" laṭîfesin itmişlerdür. Ba'dehu hilâl-i hikâyede vezîr-i Musta'ṣım-ı 'Abbâsî olan İbn 'Alkâmî hıyânetin görüp ta'rîz fehm itmekle der-i ihsânı berkitmişler idi.*[1760]

Hâbnâme, *Hâbiyye* veya *Vâkı'ânâme* adıyla anılan ve edebiyatımızda başka birçok örneği de bulunan eserler bir rüyayı belli bir amaca göre ortaya koyar.[1761] Veysî'nin mezkûr eseri de bu bağlamda bir rüya üzerine kurulmuş ve bu rüya üzerinden bir yandan memleketteki

[1757] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâ'ihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01830), 11a.
[1758] Nev'îzâde Atâyî ve Suat Donuk, *Hadâ'ikul-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, c. 2 (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1752-63; Bayram Ali Kaya, "Veysî", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).
[1759] Mustafa Altun, *Hab-nâme-i Veysî* (MVT Yayıncılık, 2011), 16-22.
[1760] Atâyî ve Donuk, *Hadâ'ikul-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, 2:1758.
[1761] İsmail Avcı, "Türk Edebiyatında Habname Türü Eserler ve Maanzade Mahmud Nedim'in İskender-i Kebir'e Dair Hâb-nâme'si", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy 29 (2022): 258-80.

sorunlara üzülen I. Ahmed'i teselli etmek bir yandan da işlerin ehline verilmesiyle bu sorunların çözülebileceğini telkin etmektedir.

Hamdele ve salvele bölümünden sonra kendisini *hayr-hâh-ı devlet* olarak takdim eden Veysî, alemdeki fesat ve bozuluşları görüp bunlar üzerinde tefekkür ettiği bir vakitte zamanın padişahı Ahmed Han'ın makamına vasıl olup aracısız bir şekilde onunla konuşmak veya tebdil-i kıyafet halkın arasında dolaşırken onunla karşılaşmayı ve kendisine perişan hallerin ve eşkıya zulümlerinin son mertebeye kadar geldiğini söyleyip memleketin ıslahı için alınması gereken tedbirler hakkında bazı önemli meseleleri aktarmayı aklından geçirirken uykuya dalar. Rüyasında İskender-i Zülkarneyn'i ve onun etrafında geçmiş dönem Osmanlı padişahlarını görür. Bu esnada zamanın padişahı III. Ahmed de atıyla oraya gelir ve İskender'in tahtının karşısındaki süslü tahta oturup onunla sohbet etmeye başlar. Veysî de bu sırada can kulağıyla bu padişahların sohbetlerini dinlemektedir.[1762]

Bu kurgunun devamında söz devleti yönetimine ve adaletle hükmetmeye geldiğinde I. Ahmed kendi zamanındaki sorunları sayıp döktükten sonra "Eğer Allah Osmanlı saltanatını bana alemin bu denli harap olduğu bir zamanda değil de *ma'mûr ve âbâd* olduğu bir zamanda bahşetseydi devletin nasıl yönetileceği görülürdü." diyerek ana konu başlatılır. Bunun üzerine İskender "zamânumızda harâbdur didüginiz dünyâ ne vakitde ma 'mûr u âbâdân idi?" diyerek aslında her vakitte sorunların olduğunu Hz. Âdem'den başlayarak anlatmaya başlar.[1763] Bundan sonra Hz. Şît, Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Salih, Hz. İbrâhim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed, Hulefâ-i Râşidîn, Emevî ve Abbâsî halifeleri, Fatımîler, Harezmliler devrinde de dünyanın ma 'mûr ve âbâdân olmadığını o devirlerde meydana gelen sıkıntılar üzerinden aktarır.[1764]

Eserin bu bölümü bir bakıma peygamberler, halifeler ve sair devlet yöneticilerinin kendi zamanlarında zuhur eden sorunların bir özeti mahiyetindedir. Veysî hikâye edilen bu olaylardan istifadeyle aslında alemin sadece şimdi değil, her zaman harap olduğunu anlatarak sultanı teselli ettikten sonra "el-kıssa" başlığı altında İskender'in diliyle padişaha seslenerek aslında her asırda ve zamanda meydana gelen bu sorunlarda padişahların dahlinin olmadığını; onların sadece şeriatı muhafaza etmek, mansıpları ehline vermek, özellikle kadıları teftiş etmek gibi sorunlulukları yerine getirmesi gerektiğini söyler. Zira onun belirttiğine göre Osmanlı devletinin böylesine güçlü bir hâle gelmesinin temelinde şeriata riayet etmek yatar. Eğer bu uygulanmaya devam edilirse devlete kıyamete kadar halel gelmez.[1765]

Bu konuşmanın sonunda I. Ahmed İskender'e hikâyesini aktardığı kişiler zamanındaki fitne ve fesadın özet bir şekilde aktardığını, bundan istifade etmenin zor olduğunu söyledikten sonra ondan anlattığı her kıssadaki fitnelerin sebeplerini ayrıntısıyla yazmasını istediğinde İskender orada bulunan Veysî'ye bakar ve onun bu işlerin aslını ve

[1762] Altun, *Hab-nâme-i Veysî*, 43-45.
[1763] Altun, *Hab-nâme-i Veysî*, 47.
[1764] Altun, 47-75.
[1765] Altun, 75-76.

faslını bildiğini, eğer ferman olursa bunları yazabileceğini söyler. Bunun ardından uykudan uyandığını söyleyen Veysî eserine burada son verir.[1766]

Aktarılmaya çalışan bu kurgusu vesilesiyle yöneticilere nasihat literatürü altına alınabilecek eserler içerisinde ayrı bir yere sahip olan *Hâbnâme* girişinde, sonucunda ve eserin kimi yerlerinde mevcut sorunlara yüzeysel bir şekilde temas edip bunların çözümü için kısa ve net görüşler ileri sürer. Yazar, meseleyi daha ziyade kendi mesleği olan kadılık ve dolayısıyla hukuk/şeriat veçhesinden ele alması dikkat çekicidir.[1767] Veysî'nin son cümleleri bu konuda daha ayrıntılı bir eser yazabileceğini ve bunun için mezkûr padişahtan ferman beklediğini ifade etmektedir. Bu sebeple bu eseri ıslahata yönelik bir nasihatnamenin habercisi olarak tavsif etmek mümkündür.[1768]

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, mevcut sorunları tespit ve tahlil edip bunların halli için çözüm önerileri sunan eserleri ile mevcut sorunlara hiç değinmeyip ideal yönetimin veya yöneticilerin tasvirini çizen eserlerin her ikisinde de temel dayanak, sorumluluk sahibi insanların kendi üzerlerinde bir görev olarak gördükleri "nasihat"tir. Bu sebeple bu eserlerin de kendilerine has özellikleri ile ayrı bir şubeye dahil edilip nasihatnamelerin altında değerlendirilmeleri gerekmektedir. Ancak, büyük bir kısmı layıha adıyla anılan ve çoğu zaman devlet yöneticilerinin talebiyle kaleme alınan ve bugünkü manasıyla bir değerlendirme raporu mahiyetinde olan metinlerin nasihatnamelerden, ıslahata yönelik nasihatnamelerle kimi ortak özellikleri olsa da ayrı bir yazın ve kategori altında değerlendirilmesi gerekmektedir.

[1766] Altun, 76-77.
[1767] Eserin giriş ve sonuç bölümlerinden yukarıda aktarılanlar haricinde içerikte de hukuk müessesindeki problemlere temas edilmiştir. Bk. Altun, 67.
[1768] Şen, mezkûr ifadelere dayanarak eserin tamamlanmamış hükümdar aynası (mirror for princes) olarak nitelenebileceğini ifade etmektedir. Bk. A. Tunç Şen, "The Dream of a 17th Century Ottoman Intellectual: Veysi and His Habname" (Yüksek Lisans Tezi, Sabancı University, 2008), 72.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, kadim zamanlardan bu yana devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına bilgi vermek, yol göstermek ve işlerini hakkıyla yapmalarına katkı sağlamak için yazılmış olan metinlerin klâsik Türk edebiyatındaki örneklerini konu almıştır. İslam siyaset düşüncesi zincirinin bir halkası olarak kabul ettiğimiz Osmanlı siyaset düşüncesini takip edebileceğimiz literatürün bir kolunu oluşturan ve bugün yaygın şekilde "siyâsetnâme" olarak adlandırılan bu eserler tarih, ilahiyat, felsefe ve edebiyat disiplinleri başta olmak üzere birçok alanın araştırmacılarının başvurdukları ortak bir kaynaktır. Bu ortak kaynakla ilgili çalışmaların yarım asırdan bu yana giderek yaygınlaşmaya ve çeşitlenmeye başladığını müşahede ediyoruz. Ancak, bu gelişmeler mezkûr kaynağı oluşturan eserlerin tanımları, tasnifleri ve değerlendirmeleriyle ilgili birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu çalışma, söz konusu sorunların bazılarını klasik Türk edebiyatı veçhesinden araştırmak, incelemek ve kimi önerilerde bulunmak için yapıldı.

Yöneticiler veya yönetici adaylarına devlet yönetimi konusunda yol göstermek maksadıyla yazılan eserler üzerine yapılan çalışmalarda dikkati çeken ilk sorun bu eserlerin adlandırılması ve gerek İslami edebiyatta gerekse de klâsik Türk edebiyatı içerisinde yer alan türler içerisindeki yeri oldu. Bu bağlamda öncelikle "siyâsetnâme" adlandırmasının sorgulanması, bu adla bir türün var olup olmadığını belirlenmesi gerekiyordu. Mezkûr adlandırmanın sorgulanması ve değerlendirilmesi için öncelikle "siyâset" kavramının, bu eserleri kaleme alan yazarların zihninde neye/nelere karşılık geldiğinin tespit edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle tezimizin ilk bölümünü "siyâset"in anlam alanına ayırdık. Daha sonra bu kelimenin gelenekteki karşılıklarından hareketle "siyâsetnâme" adlandırmasının hangi zamanlarda neleri işaret ettiğini ve şimdiki kullanımının doğruluğunu sorguladık. "Siyâset" ve en genel tanımıyla *siyâset hakkında yazılan yazı*yı ifade eden "siyâsetnâme" ile ilgili araştırma ve sorgulamalarımız neticesinde yaklaşık seksen yıldır devlet yöneticilerine yol göstermek maksadıyla kaleme alınan eserleri işaret etmek için kullanıla gelen "siyâsetnâme" teriminin, bu manada bir edebî türü ifade etmediğini ve bunların "nasîhatnâme" (pendnâme) türü içerisinde değerlendirilmesi gerektiği sonucuna vardık. Bu doğrultuda "nasîhat" (pend, öğüt, vasiyet) kavramını ve bunun anlam alanını araştırıp bu temelde yazılan eserleri ifade eden edebî tür olarak "nasîhatnâme"nin "siyâsetnâme"lerle ilgisini ortaya koymaya çalıştık. Bu arada edeb/âdâb ve ahlâk literatürü ile de yakın ilişki içerisinde oldukları; aynı

zamanda âdâb ve ahlâk kitapları da oldukları söylenen bu türden eserlerin mezkûr literatürlerle ilgisini de tespit etmeye çalıştık.

Çalışmamızın yukarıda zikredilen ilk üç bölümünde ulaştığımız sonuçlar temelinde Osmanlı edebiyatında ve bunun içerisinde ayrı bir yere sahip olan klâsik Türk edebiyatında devlet yöneticilerine nasihati havi eserler/metinlerin tevarüs edildiği kaynakları tespit etmeye ve bunlar içerisinden Osmanlı siyaset yazını üzerinde tesir derecesi yüksek eserleri belirleyip tanıtmaya çalıştık. Çalışmamızın son bölümünde ise yöneticilere nasihat literatürünün klâsik Türk edebiyatındaki teşekkülünü ve gelişim devirlerini takip etmeye çalıştık. Söz konusu devirler, klâsik Türk edebiyatının başlangıcından 17. yüzyıla kadar olan zaman aralığında yer almaktadır. Ancak, yöneticilere nasihat literatürünün 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen ve bugün *ıslahatnâme* veya *inhitat literatürü* tabirleriyle ifade edilen kolu da meselenin bütünü için önem arz ettiğinden "ıslahata yönelik nasîhatnâmeler" başlığı altında ele alındı.

Çalışmamızın birinci bölümünde hâkim kanaate göre Arapça kökenli olan "siyâset" kelimesinin bu dildeki etimolojisini, temel anlamlarını ve bunlardan neşet eden anlamlarını araştırdık. Bunun yanında, kelimenin kökenine dair 15. yüzyıldan itibaren gündeme getirildiğini müşahede ettiğimiz ve çağdaş çalışmalarda atıfta bulunulmakla birlikte bir iki istisna dışında üzerinde pek durulmayan bir başka görüşe detaylı bir şekilde yer vermeye çalıştık. Mezkûr görüş, Makrizî ve onun öğrencisi olan Tağrîberdî'nin "siyâset" kelimesinin Türkçe ve Farsça kelimelerden (se-yasa) meydana gelip Mısır halkı tarafından "siyâset"e dönüştürüldüğüne dair aktarımlara dayanmaktadır. Bu görüşe göre Şeriat ile birlikte veya onun içerisinde yer alan "siyâset" Arapça kökenli olan "siyâset" kelimesinden farklı bir kökene, yani Cengiz Han'ın "Yasa"sına dayanmaktadır. Bu hâliyle yöneticinin kendi aklı ile vaz' ettiği kanunları ifade eden kelime, kimi âlimler tarafından şiddetle eleştirilmiş ve Şeytani bir lafız ve faaliyet olarak görülmüştür. Bununla birlikte bir kısım âlimler de siyasetin âdil ve zalim siyaset olmak üzere ikiye ayrıldığını savunmuş, siyaseti şeriatın karşısında değil yanında veya içinde yer alan bir olgu olarak kabul etmişlerdir. Çağdaş çalışmalarda, yukarıda zikredilen ikinci görüş üzerinde pek durulmadığından siyaset kelimesinin kökenine dair iki farklı görüş olduğu; birincisine göre "siyâset"in Arapça kökenli, ikincisine göre ise Türkçe-Farsça kökenli olduğu düşünülmüş ve yansıtılmıştır. Ancak, eldeki bilgilere göre bu konuda ilk görüş bildiren Makrizî iki ayrı "siyâset" kelimesinden bahsetmekte; Cengiz Han'ın "Yasa"sına dayanan

ve tahrif yoluyla Arapçalaşan siyasetin başka bir kelime olduğunu iddia etmektedir. Bu nedenle bu iki görüş değerlendirilirken bu noktaya dikkat edilmesi ve buna göre yorum yapılması gerekmektedir.

Tarihî sözlüklerin gösterdiğine göre yaklaşık on beş yüzyıllık bir kullanım geçmişine sahip olan siyaset kelimesinin yaygın şekilde kullanılmaya başlanmasının 11. yüzyıldan itibaren olduğunu tespit ettik. Arapça kökenine uygun şekilde yönetme/idare etme anlamlarıyla kullanılan kelime, müteakip yüzyıllarda "kânûn", "âdâb"; "cezâ", "ölüm cezası" vb. anlamlara gelecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Burada, kelimenin kazandığı bu anlamların Cengiz Han Yasa'sıyla ilgisinin kurulması kolaylaşmaktadır. Ancak, "siyaset"in Arapça kökeninden neşet eden "te'dîb", "zabt etme" gibi manaların siyasetin bu anlam genişlemesi üzerinde katkısı olma ihtimali daha yüksektir. Zira 11. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alındığını bildiğimiz *Kutadgu Bilig* dahil olmak üzere Cengiz Han'a nispet edilen yasaların vaz'ından önce yazılmış metinlerde de kelime "ceza" ve onun türevlerini işaret edecek şekilde kullanılmaktadır. Yine de "siyaset" kavramının anlamına dair daha detaylı çalışmalar ortaya ilginç sonuçlar çıkarabilir.

Siyaset kelimesi hakkında yaptığımız araştırmalardan asıl maksadımız kelimenin Türkçe yazında ve Osmanlı'da hangi manalarda kullanıldığını tespit etmekti. Bu doğrultuda Beylikler Döneminde daha ziyade çeviri faaliyetleri ile, Osmanlı'da da çeviri ve telif faaliyetleri ile tevarüs edilen muhtelif alanlardaki eserlerde "siyaset"in hangi anlamlara geldiğini belirlemeye çalıştık. Bunun neticesinde *Kutadgu Bilig*, *Garîbnâme, Kelîle ve Dimne, Kâbusnâme* ve *Marzubânnâme* tercümelerinde ve bunlarla birlikte Türkçe yazma faaliyetinin neşv ü nema bulmaya başladığı dönemdeki diğer birçok eserde kelimenin daha ziyade devlet yöneticilerinin reyi ile vazedilen kanun/yasa/hüküm neticesinde ortaya çıkan "ceza" ve "cezalandırma", bilhassa "ölümle cezalandırma", "adalet" gibi anlamlara gelecek şekilde kullanıldığını gördük. Ancak, bu durum siyaset kelimesinin "halkı/reayayı idare etmek, onların işlerini üstlenmek, devlet yönetimi" gibi anlamlara gelecek şekilde kullanılmadığı anlamına gelmiyor. Nitekim 16. yüzyılda müelliflerinden Ni'metullâh b. Osmân'ın *Umûru'l-Ümerâ* adlı eserinde siyâset kelimesine dair verdiği bilgiler bu söylediklerimizin en güçlü delillerinden birisidir. Bütün bununla birlikte Osmanlı'nın kuruluşundan Batı dillerinden çeviriler yapılmaya başlandığı 18. yüzyılın ikinci yarısına kadarki süreçteki Türkçe eserlerin inceleyebildiğimiz örneklerinde kelimenin ağırlıklı olarak ceza ve onunla ilgili anlamlara gelecek şekilde kullanılmaya devam ettiğini söyleyebiliriz. Daha ziyade Fransızcadan olmak üzere batı dillerinden

Türkçeye yapılan çevirilerde *politique/politics* ve *diplomatie/diplomacy* kelimelerinin siyaset kelimesiyle karşılanmaya başlamasından sonra ise mesele farklı bir boyut kazanmıştır.

"Siyaset" kelimesinin tanımlarının yer aldığı fıkıh ve hikmet literatürü bağlamında yaptığımız araştırmaların sonucunda ulaştığımız veriler de birbiriyle uyumlu şekilde "siyâset" kelimesinin yasa veya ceza kanunu anlamlarına geldiğine işaret etmektedir. Fıkıh literatüründe *ahkâmu's-sultâniyye* literatürünün bir devamı olarak görülen *siyâsetü'ş-şer'iyye* teriminde ve bu terimle işaret edilen literatürde de "siyâset"in, yöneticiler tarafından reayanın maslahatı/dinin ve devletin korunması için vaz' edilen düzenlemeler/hükümler veya yasalar anlamlarına gelecek şekilde okunabileceği kanaatine vardık. Hikmet literatüründe ise başıboş bırakıldıklarında insanlar arasında vuku bulması kaçınılmaz olan kargaşanın önlenmesi için alınması gereken tedbirlerin bir çeşidi şeklinde tanımlan "siyâset"in Yunanca "nomos (nâmûs)" kelimesinin karşılığı olduğunun bildirilmesi, kelimenin yukarıda zikredilen anlamlardaki kullanımını daha açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh zincirinin sonraki halkası olan Nasîrüddîn-i Tûsî'nin eserinden okuduğumuz bu tanımın Tursun Bey ve Kınalızâde Ali gibi isimlerin eserlerinde Cengiz Han ve onun Yasa'sıyla ilişkilendirilip siyaset kelimesinin "yasa" karşılığında kullanılması Osmanlı yazarlarının zihnindeki "siyaset"in bugünkü anlayıştan farklı olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

Siyaset kelimesinin Türkçe literatürde *Kutadgu Bilig*'den 18. yüzyılın başlarına kadar yaygın hâkim şekilde ceza ve onunla ilgili anlamlara gelecek şekilde kullanılıyor olması yukarıda zikredilen tanımıyla "siyâsetnâme"nin geleneğin kavramlarıyla muvafık bir adlandırma olmadığını göstermiştir. Öyleyse bugün İslam ve dolayısıyla Osmanlı yazınında meydana getirilmiş eserler için kullandığımız ve kimi araştırmacıların klâsik Türk edebiyatında bir tür olduğunu söyledikleri "siyâsetnâme" terimi nasıl ortaya çıkmıştır? Çalışmamızın ikinci bölümde de bu soruya cevap aramaya çalıştık. Bu amaçla yaptığımız araştırmalar neticesinde yöneticilere veya yönetici adaylarına yol göstermek için yazılan metinlerin "siyâsetnâme" adıyla anılmasının ve bunların kimi araştırmacılar tarafından İslami edebiyatta ve klasik Türk edebiyatında bir yazın türü olarak kabul edilmesinin bu eserlerin meydana getirildiği zamana kadar uzanmadığını tespit ettik. Araştırmalarımıza göre mezkûr eserleri işaret etmek için "siyâsetnâme" adlandırmasının kullanılması siyâsetnâme denilince çoğunluğun aklına gelen bir eserin yani Nizamülmülk'e atfedilen eserin 1891 ve 1893 yılında yapılan neşir ve çevirisine

dayanmaktadır. Fransız müsteşrik Charles Schefer tarafından tespit edildikten sonra neşri ve Fransızcaya çevirisi yapılan bu eser haddizatında bir başlığa sahip değildir. Ancak, Schefer bu eseri, bir nüshasında geçen *în est kitâb-ı siyâset* (bu siyaset kitabıdır) ifadesine dayanarak *Siyâsetnâme* adıyla neşretmiştir. Yazıldığı düşünülen zamana yakın kaynaklarda *Siyerü'l-Mülûk* adıyla zikredilen ve kanaatimizce de bu adla anılması daha isabetli olan bu eser, ilk defa *Siyâsetnâme* adıyla neşredilip ilim aleminin gündemine girmesinden sonra bu adla tanınmış ve bilinmiştir. Hatta eserin *Siyerü'l-Mülûk* adıyla anılmasının daha doğru olduğunu düşünen araştırmacılar bile bu eser üzerine yaptıkları neşirlerde eserin başlığını *Siyerü'l-Mülûk* olarak kaydettikten sonra *Siyâsetnâme* adını da zikretmek zorunda kalmışlardır.

Nizamülmülk'e atfedilen eserin evvelâ *Siyâsetnâme* adıyla neşredilmesinin bizim için asıl önemli sonucu ise, mezkûr tercihin, bu eserle benzer içeriğe sahip olan diğer eserlerin de "siyâsetnâme" adıyla anılmaya başlamasına ve bu adın daha sonra bu eserlerin teşkil ettiği yazın türünü ifade etmek için kullanılmasına neden olmasıdır. Araştırmalarımız neticesinde "siyâsetnâme"nin mezkûr eserleri ifade etmek için kullanıldığına dair en eski örneğin Fuad Köprülü'nün 1943 yılında yayımlanan bir makalesinde yer aldığını tespit ettik. Bu kullanım, Nizâmülmülk'ün eserinin Türkiye'de tanınıp kaynak olarak kullanıldığı ve Şerif Çavdaroğlu tarafından Türkçeye çevrildiği yıllara denk gelmektedir. Bu durum, yukarıdaki iddiamızı daha da kuvvetlendirmiştir.

"Siyâsetnâme"nin yukarıda hakkında bilgi verilen kullanımından kısa süre sonra İbrahim Kafesoğlu ve M. Altay Köymen de Nizamülmülk'e atfedilen eseri söz konusu etmiş ve kaynak olarak kullanmışlardır. Bunun akabinde ise İbrahim Kafesoğlu *Siyâsetnâme* (*Siyerü'l-Mülûk*)'nin Çavdaroğlu tarafından Türkçeye çevirisini konu alan bir makale yazmış ve bu makalede "siyâsetnâme"nin ilk örtük tanımına yer vermiştir. "Siyâsetnâme"nin bir yazın türü olarak kabul edilip yaygınlaşmaya başlamasına sebep olan çalışma ise 1963 yılında Âgâh Sırrı Levend tarafından "Siyaset-nameler" başlığıyla kaleme alınmıştır. Levend'in bu çalışmasında siyâsetnâme hakkında verdiği bilgiler, uzun yıllar boyunca bu konu hakkında yazan araştırmacıların en sık başvurdukları kaynak hâline gelmiştir. Levend "siyâsetnâme"yi *siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eser* şeklinde tanımlasa da işaret ettiği eserler devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yol göstermek maksadıyla yazılan eserlerdir.

Kafesoğlu ve Levend'in çalışmalarından itibaren siyâsetnâme olarak nitelenen eserlerin nasihatnamelerle olan bağı söz konusu edilmeye başlanmış; ancak, bu eserler nasihatname türü altına alınmayıp ortak yönleri olsa da farklı bir tür gibi gösterilmiştir. Bu adla anılan eserler arasındaki göz ardı edilemeyecek ilişki, mezkûr çalışmalardan sonra kimi eserlerin hem nasîhatnâme hem siyâsetnâme, bir kısmı nasîhatnâme bir kısmı siyâsetnâme şeklinde tavsif edilmesine sebep olmuştur. Bu tutum sonraki yıllarda ise "siyâsetnâme-nasîhatnâme" ve "siyâsetnâme ve nasîhatnâme" şeklindeki nitelemeleri meydana getirmiştir. Klâsik Türk edebiyatında veya İslam edebiyatında bu adda bir türün var olduğunun sorgusuz bir şekilde kabul edilmesi zikredilen nitelemelerle birlikte temelsiz yorum ve hükümlerin de kapısını açmıştır.

"Siyâsetnâme" terkibinin ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasını takip ettiğimizde bunun üç ayrı tanıma konu olduğunu tespit ettik. Bu tanımlar şöyledir:

a) Devlet yönetimi hakkında yazılmış eserler.
b) Kamu otoritesinin niâm-ı devlet için vaz' ettiği kanunlar gereğince verilecek cezalar yazılmış hukuk metinleri.
c) Çoğu zaman hükümdara olmak üzere, devlet yöneticilerine veya yönetici adaylarına yönetim işini hakkıyla yerine getirebilmeleri için sahip olmaları gereken bilgi ve tecrübeleri nasihat temelinde aktaran ve daha ziyade âlim-bürokratlar tarafından kaleme alınan eserler.

Birinci tanım "siyâsetnâme"nin en genel tanımı olup diğer iki tanımı kapsamaktadır. İkinci tanım, Osmanlı literatüründe yer alan ve kaleme alındıkları dönemde siyâsetnâme adıyla anılan eserlerdir. Üçüncü tanım ise, bizim çalışma konumuzu teşkil eden eserleri işaret eder.

"Siyâsetnâme"nin üç ayrı tanıma sahip olması "siyasetnâme" denilince bunlardan hangisinin anlaşılacağını belirsiz hâle getirmektedir. İkinci tanımda işaret edilen ve gerçekte bu ada sahip olan metinler diğerlerinde nispetle dar bir alanda söz konusu edilmektedir. Ancak, birinci ve üçüncü tanımın işaret ettiği eserler çoğu zaman birbiriyle iç içe geçmektedir. Bütün bunlarla birlikte, mezkûr terimin, son yıllarda bu alanda yapılan metin neşirlerinde ve akademik çalışmalarda sıklıkla kullanıldığını ve birçok eserin bu adla nitelenerek neşredildiğini de göz ardı etmek doğru olmayacaktır. Bu nedenle biz en azından bu terimin hangi tanımıyla kullanıldığının belirtilerek kullanılması gerektiğini düşünüyoruz. Ancak, bunun meseleyi halle kavuşturmak için yeterli olacağını söylemek

zordur. Bizim bu konu hakkındaki asıl önerimiz şudur: "Siyâsetnâme" en genel tanımıyla kabul edilip b ve c maddelerinde işaret edilen eserler bu tanım altında yer alabilecek olan şubelerin ikisini teşkil etmelidir. Çalışma konumuzu teşkil eden ve c maddesindeki tanımın işaret ettiği eserler ise nasîhatnâme türünün yöneticileri veya yönetici adaylarını muhatap alan şubesi olarak değerlendirilmelidir. Zira edebî bir tür olan bu eserlerin edebiyat geleneğimizde yer almayan bir tür adıyla anılmasındansa onda var olan bir türün altına alınması daha makuldür.

"Siyâsetnâme"nin yukarıda zikredilen ikinci tanımında işaret edilen eserlerin, nasîhat ve *nasîhat içeren yazı/metin* manasıyla "nasîhatnâme"lerle ilgisini tespit etmeye çalıştığımız üçüncü bölümdün ilk kısmında söz konusu eserlerin bu tür altında değerlendirilmesi gerektiği metinlerden delillendirilerek ortaya konuldu. Çok katmanlı bir anlam alanına sahip olan nasîhat kavramının İslam düşüncesindeki önemine ve yazarların/âlimlerin buna binaen nasihati bir görev olarak kabul edip eserlerini bu temel üzerine bina ettiklerine dair tespitler aktarıldı.

"Klâsik Türk Edebiyatında Nasîhatnâme" başlığı altında çağdaş araştırmacıların nasihatname tanımlarındaki eksiklik ve tutarsızlıklara da değinilen bu bölümde nasihatnamelerin siyâsetnâmelerle, vasiyetnamelerle ve edeb/ahlak literatürü ile ilgisi hakkında bilgiler verildi. İkinci bölümde edebiyatımızda "siyâsetnâme" adında bir tür olmayıp bu türün aslında nasîhatnâme/pendnâme türü altında değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşlerimizi her iki adlandırmayı da konu alan tanımlardan hareketle ortaya koyduk. Bununla birlikte nasihat anlamına da gelen "vasiyet"in ve bu konu hakkında yazılıp "vasiyetnâme" veya buna benzer adlarla anılan eserlerin, bugünkü anlamda vasiyetname olarak bilinen metinleri hariç tutarak, edebiyatımızda ayrı bir tür olmayıp temelde nasihatnameler içerisinde değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşlerimizi de bu bölümde ortaya koymaya çalıştık.

Nasihatnamelerin "edeb" ve "ahlâk" literatürü ile ilişkisini sorguladığımız bu bölümde "edeb" ile "ahlak"ın birbiriyle olan yakın ilişkisine ve çoğu zaman da birbirlerinin yerine kullanımına dair tespitlerimizi aktararak nasihatnameler bağlamında bu literatürlerin birbirinden ayrılmasının zorluğuna dikkat çekmeye çalıştık.

Nasihatnamelerin devlet yöneticilerini veya yönetici adaylarını muhatap alan şubesi klâsik ilimler tasnifinde genellikle teorik ve pratik (nazarî ve amelî) olarak ikiye ayrılan hikmetin ikinci kısmının şubeleriyle; bunlar içerisinde "tedbîr-i müdün (siyâset-i

müdün/medeniyye)" bağlantı içerisindedir. Bununla birlikte kimi âlimlerin amelî hikmetin zikredilen üçüncü şubesine "âdâbu'l-mülûk", "âdâbu'l-vizâre" gibi ilimleri de eklediği görülmüştür. Bu tasnifin en erken örneklerinden birisini yapan Fahreddîn Râzî'nin *Câmi'u'l-Ulûm* adlı eserinde "âdâbu'l-mülûk" ilminin asılları olarak sırladığı asılların tamamının yöneticilere nasihat literatürünün ortak konuları olduğu tespit edildi. Söz konusu tasnifi kabul edip daha da geliştiren Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*'de "ilmü's-siyâse", "ilmü'l-ahlâk" ve "ilmü tedbîri'l-menzil" şeklinde amelî hikmetin üç aslına yer verdikten sonra bu alanın devlet yönetimine dair füru'u olarak kabul ettiği ilimleri "ilmü âdâbi'l-mülûk", "ilmü âdâbi'l-vizâre", "ilmü'l-ihtisâb", "ilmü kavdi'l-asâkîr ve'l-cuyûş" şeklinde sıralar. Yazarın hükümdarlık ve vezirlik adabı dallarında bu literatürlere verdiği örneklerden ikisinin yöneticilere nasihat literatürünün başat eserlerinden addedilebilecek olan Turtuşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'u ile İbn Zafer'in *Sülvânu'l-Mutâ' fî Udvâni't-Tibâ''ı olması* yöneticilere nasihat literatürünün ilimler tasnifi içerisinde de kendisine yer bulması açısından kayda değerdir. Dikkat çekmeye çalıştığımız bu konunun daha derin ve geniş çalışmalarla tespit edilmesi elzemdir.

Çalışmanın üçüncü bölümünün ikinci kısmında yöneticilere nasihat literatürünün İslam geleneğinde ve onun devamı olan Osmanlı'daki temelleri üzerinde durduk. Bu bağlamda raşid halifeler döneminden itibaren yöneticilerin çalışma konumuzu tekil eden eserleri okudukları veya okuttuklarına dair kayıtları ortaya koyduk. Nasihati dinî bir yükümlülük olarak algılayan âlimlerin bunu yükümlülüklerine yerine getirmek maksadıyla yazıya döktükleri bilgilerinin zamanla bir geleneğe dönüştüğü ve Emevîlerden itibaren yöneticilerin kahir ekseriyetine bu türden eserlerin sunulduğunu tespit ettik. Hatta zamanla bu gelenek, tahta yeni çıkan padişahların himayesini kazanmak için veya maddî sıkıntılar yaşayan yazarların bu sıkıntılarını gidermek için başvurdukları bir yol olarak algılanmaya başlanmıştır.

Yöneticilere nasihat literatürünün temellerine dair yaptığımız araştırmada devlet yöneticilerine, görevlerini hakkıyla yerine getirebilmek veya başarılı olmak için, kimi zaman da hüküm sürme gücünü kaybetmemek için sahip olmaları gereken bilgi ve tecrübeleri edineceği yazılı kaynaklar olarak okuması/dinlemesi, tahkik etmesi, üzerinde tefekkür edip gereken dersleri çıkarması tavsiye edilenlerin biri tarih kitapları; bir diğeri ise, nasihat kitapları olduğu tespit edilmiştir. Bu kitaplardan ikincisinin istifade etmesi için yöneticilere tavsiye edilmesi gayet olağandır. Ancak, burada dikkati çeken şey, tarih kitaplarının da en az nasihat kitapları kadar yöneticilere tavsiye edilmiş olmasıdır. Burada

sözü edilen tarih kitapları, muhatap alınan yöneticiden önce bu işi yapmış olan enbiyâ, hulefâ, evliyâ ve mülûkun tarihleriyle sınırlıdır. Bu bağlamda devlet yöneticilerine okuması/okutması ve üzerinde düşünmesi tavsiye edilen tarih kitapları onun, geçmiş dönem yöneticilerinin tecrübelerini tevarüs edeceği ve onlardan nasihat alacağı bir kaynak mesabesindedir. Başka bir ifadeyle, tarih kitapları muhatabın "işi erbabından öğreneceği" kaynaklar mesabesindedir. Bu konuyu tarih kitapları veçhesinden incelediğimizde ise birçok müverrihin geçmiş dönem yöneticilerinin tarihini, mevcut yöneticilere nasihat alınması gereken bir örnek olarak işlediğini gördük. Bu bağlamda Râvendî'nin *Râhatu's-Sudûr*'u temsil gücü yüksek bir önektir. Tursun Bey'in *Târîh-i Ebu'l-Feth*'in ve *Târîh-i Naimâ*'nın başında devlet yönetimine ve yöneticilere nasihate dair bölümlere yer vermeleri bu durumun Osmanlı sahasındaki iki örneği olarak karşımıza çıkmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde yöneticilere nasihat literatürünün kaynaklarını araştırıldı. Bu temelinde Kurân ve Sünnet'e dayanan fıkıh, kelâm, hadis, tefsîr gibi İslami ilimler ve tasavvuf literatürü yer almaktadır. Kur'an ve Sünnet'ten bağımsız olmamakla birlikte, bunların dışındaki kaynakların da etkisiyle şekillenmiş olan ahlâk ve âdâb literatürünü hem Kur'an ve Sünnet'e dayanan hem de kadim medeniyetlerin mirasından beslenen bir şube olarak değerlendirdik. Mezkûr medeniyetleri Çin, Hint, İran, Arap ve Yunan kültürlerini kapsamaktadır. Bu kaynaklar hakkında bilgi verdikten sonra yöneticilere nasihat literatürünün Osmanlı siyaset yazını ve dolayısıyla klâsik Türk edebiyatı üzerinde etkili olan temel eserlerini tanıtarak bunların etkileri hakkında bilgi verdik.

Osmanlı siyaset düşüncesi hakkında yapılacak araştırmalarda bu literatüre dahil olan eserlerin hangi kaynaklardan beslendiğinin tespit edilmesi söz konusu eserler hakkında yapılacak yorumlar ve verilecek hükümlerin sıhhati açısından oldukça önemlidir. Yazarların kimi zaman gerek görmediğinden kimi zaman kastî olarak yahut başka sebeplerle istifade ettiği, örnek aldığı ve hatta bazen doğrudan tercüme ettiği kaynaklar hakkında bilgi vermediğinin birçok örneği mevcuttur. Bununla birlikte, kaynak aldığı eser/lere atıfta bulunsa da eserinin bu kaynak/larla olan irtibatının derecesi hakkında detaylı bilgi vermeyen yazarlar da vardır. Ayrıca, belirli bir eserin tercümesi olduğu söylenen eserlerin, mütercimlerin kimi tasarruflarıyla yeni bir telife dönüştürülmesinin örnekleri de az değildir. Bütün bunlar, incelenen eserlerin hangi kaynaklardan beslendiği, beslenmiş olabileceği ve ne derecede beslendiği sorularının cevaplanmasını

gerektirmektedir. Bu doğrultuda Osmanlı yöneticilere nasihat literatürünü oluşturan eslerler içerisinde tekraren tercüme edilen ve sıklıkla atıfta bulunulan kaynakların tespit edebildiğimiz kısmını "temel eserler" olarak on başlık altında inceledik. Buna göre mezkûr literatürde en çok etkili olan eserin Gazzâlî'ye nispet edilen *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* olduğu sonucuna ulaştık. Eserin şimdiki bilgilerimize göre Türkçeye on dört ayrı tercümesi vardır. Bu tercümeler yanında birçok eserin de kaynaklarından birisi olan *Nasîhatü'l-Mülûk*'u Osmanlı yöneticilere nasihat literatürünün kaynaklarının şah eseri olarak nitelemek mümkündür. Mezkûr literatürü şekillendiren diğer eserler ise şunlardır:

Hüseyin Vâiz Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'si,

Necmeddîn Râzî'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ı,

Seyyid Ali Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk*'u

Aristo'ya nispet edilen *Sırru'l-Esrâr*,

Kelîle ve Dimne,

Keykâvûs'un *Kâbusnâme* (Nasîhatnâme)'si

Turtûşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'u

Şeyezerî'nin *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*'u.

Bu eserlere Büzürcmihr'e nispet edilen *Zafernâme*, *Vasiyyet-i Nûşirevân*, Tâhir b. Hüseyn'in oğlu Abdullah'a Vasiyeti, Vassâf'ın *Ahlâku's-Saltana*'sı gibi eserlerin de eklenmesi mümkündür.

Yazarları tarafından telif olarak sunulan kimi eserlerin aslında telif olmayıp Arapça, Farsça veya Türkçe bir eserden tercüme veya kimi ufak değişikliklerle doğrudan alıntı yapılmak suretiyle meydana getirildiklerinin tespiti de bu eserlerin yöneticilere nasihat literatürünün önceki örnekleriyle mukayesesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Çalışmamız esnasından 17. yüzyılda kaleme alınmış *Gencîne-i Adâlet* adlı eserin *Ahlâk-ı Alâ'i*, ve Kasım b. Karahisârî'nin *Mirsâdü'l-İbâd* tercümesi olan *İrşâdü'l-Mürîd ile'l-Murâd*'inin siyasetle ilgili olan beşinci bölümünün kimi ufak değişikliklerle alıntılandığını tespit ettik. Benzer bir durum Pertevî Ali Efendi'nin *Rebî'ü'l-Mülk* adını verdiği eserinde de görülmektedir. Bu eser esasında *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin iki fasla ayrılmış olan kırkıncı babının genişletilerek Türk diline aktarılmış hâlidir. Ancak, Pertevî bu irtibata değinmez

ve eserini zamanın padişahı olan II. Osman'a sunar. Bu eserlerin muhtemel kaynaklarının sorgulanmaması yazarların siyaset ve ahlâk konularında geniş birikime sahip olduklarına dair hükümlere veya onların devlet yönetimi kadrosunda yer almış olmaları ihtimalini içeren yorumlara neden olabilmektedir.

Bu bölümde yöneticilere nasihat literatürü bağlamında çağdaş çalışmalarda pek zikredilmeyen muhâdarât türü eserler hakkında da genel hatlarla bilgi verip bunların söz konusu literatürle olan irtibatını ortaya koymaya çalıştık. Devlet yöneticilerine bilgi aktarmak için en çok kullanılan yöntemlerden birisi olarak karşımıza çıkan konuya uygun hikâyeler anlatma, büyük oranda doğrudan veya dolaylı olarak muhâdarât türü eserlerden kaynaklanmaktadır. Osmanlı döneminde tekraren tercüme edilen Avfî'nin *Cevâmiü'l-Hikâyât*'ı ve Zamahşerî'nin *Ravzâtü'l-Ahyâr*'ı ve bu eserin müntehâbı olan Hatibzâde Muhyiddîn Mehmed'in *Ravzu'l-Ahyari'l-Müntehâb min Rebî'i'l-Ebrâr'ı* Osmanlı sahasında tercüme edilen ve sıklıkla istifade eden muhâdarât türü eserlerin başında gelmektedir. Üstelik bu eserlerin bir kısmı da padişahlara veya şehzadelere, kimi zaman onlardan gelen talep üzerine, sunulmuşlardır.

Çalışmamızın yöneticilere nasihat literatürünün klâsik Türk edebiyatındaki teşekkülünü ve gelişim devirlerini takip etmeye çalıştığımız beşinci bölümünü Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 17. yüzyılın başına kadar olan zaman aralığıyla sınırlandırdık. Bununla birlikte, Osmanlı devlet yöneticilerine nasihat literatüründe 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlayıp mevcut sorunlar ve bunların çözüm önerilerine odaklanmak yönüyle bu literatür içerisinde ayrı bir kolu teşkil eden eserler de başlangıcından 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar meydana getirilmiş örnekleriyle tanıtıldı. Bu araştırmalar neticesinde ulaştığımız sonuçlar şunlardır:

1. Klâsik Türk edebiyatında yöneticilere nasihat literatürüne dahil edilebilecek eserlerin ilk örneklerini tercümeler oluşturmaktadır. Ancak, bu bağlamda sözü edilen tercümeler, mütercimlerin amaçlarına uygun olarak yaptıkları tasarruflarıyla bugünkü manada bir çeviri faaliyetinden farklılaşmaktadır. Bu nedenle söz konusu literatürünün mahiyetinin anlaşılması için tercüme eserlerin de dikkate alınması ve bunların kaynaklarıyla mukayese edilmesi elzemdir. Zira birçok mütercim tercüme sırasında müellifçe hareket ederek meydana getirdiği eserini muhatabına ve zamanına yaklaştırmakta (te'lîf etmekte) hiçbir beis görmemiştir.

2. Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ*'sı ile başlattığımız klâsik Türk edebiyatında yöneticilere nasihat literatürü, kimi istisnaları da olmakla birlikte, 16. yüzyılın başlarına kadar bu türden tercüme eserlerle gelişmeye ve zamanla Osmanlı'ya has özellikler kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda II. Bayezid döneminde kaleme alınan eserlerden itibaren muhatap yöneticilere örnek olarak gösterilen geçmiş dönem padişahlarının arasında Osmanlı padişahları da girmeye başlamıştır.

3. Tercüme faaliyetlerinde dikkati çeken bir diğer konu, özellikle teşekkül devrinde kaynak alınan eserlerin ağırlıklı olarak Farsça olmasıdır. Gazzâlî'nin aslı Farsça olduğu söylenen *Nasîhatü'l-Mülûk*'u ile Aristo'ya nispet edilen *Sırrru'l-Esrâr*'ı bir kenara koyacak olursak, *Mirsâdü'l-İbâd*, *Kâbusnâme*, *Zahîretü'l-Mülûk* ve *Ahlâk-ı Muhsinî* gibi defalarca Osmanlı Türkçesine aktarılmış olan eserlerin hepsinin orijinal dili Farsçadır. Bunun yanında Arapça ve Farsça iki kaynağa dayanan *Kelîle ve Dimne* ise daha ziyade Farsça kaynakta hareketle tercüme edilmiştir.

4. Beylikler döneminden itibaren başlayan ihtiyaca yönelik olarak bilinçli Türkçe yazma faaliyeti yöneticilere nasihat literatürünün başlangıcında bariz şekilde kendisini göstermektedir. Özellikle II. Murad'ın şahsî tutum ve bu yöndeki teşvikleriyle gelişmeye bu faaliyetin yanında II. Mehmed ve II. Bâyezid dönemlerinde bu literatürün Arapça ve Farsça örnekleri de verilmeye başlanmıştır. 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise, kimi istisnaları bulunmakla birlikte, yaygın şekilde Türkçe olarak kaleme alındığını görüyoruz.

5. Yöneticilere nasihat etmek maksadıyla eser yazma geleneğinin bir neticesi olarak fetret Devrinden itibaren Osmanlı tahtında oturan padişahların neredeyse hepsine bu türden eserlerin sunulmuş veya sunulmak istenmiştir. Bu bağlamda II. Murâd, I. Süleymân, II. Selim, III. Murâd, IV. Mehmed ve III. Ahmed'e sunulan eserlerin fazlalığı dikkati çekmektedir. Söz konusu eserlerin yöneticilerle birlikte yönetici adaylarını da muhatap aldıklarını biliyoruz. Bunun neticesi olarak özellikle I. Süleymân'ın döneminden sancağa çıkma usulünün kaldırıldığı 17. yüzyılın başına kadar şehzadelere de bu türden eserler sunulmasında belirgin bir artış olduğu görülmektedir.

6. Yöneticilere nasihat literatürün yazarlarının kahir ekseriyeti, tevarüs edilen gelenekte olduğu gibi âlim-bürokrat şeklinde nitelediğimiz kişilerce kaleme alınmıştır. Şeyhoğlu Mustafa, Hüsâmeddîn Amâsî, Amasyalı Şükrullah, Tursun Bey, Kemalpaşazâde, Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, Celâlzâde Mustafa, Bâlî Zihnî Çelebi, Gelibolulu Mustafa Âlî, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Nev'î Yahyâ Efendi, Nergisî Mehmed Bosnevî, Kâtip Çelebi gibi birçok isim âlim kişiliklerinin yanında devlet kademesinde önemli görevde bulunmuş isimlerden bir kısmıdır. Sinan Paşa ve Lutfî Paşa ise bu bağlamda devlet yönetiminin ulaşılabilecek en üst noktasındaki iki örneği olarak zikredilmelidir. Yazarların bir kısmının da şehzade hocalığı görevinde ortaklaştığı görülmektedir. Bu minvalde zikredilebilecek üç örnek Gelibolulu Muslihiddin Sürûri, Nasuh Nevâlî ve Nev'î Yahyâ Efendi'dir. Yöneticilere nasihat literatürünün ıslahata yönelik olanları olarak nitelediğimiz eserleri kaleme alanların kimliği malum olanlarının tamamı devlet kademesinde hizmet etmiş kişilerdir. Kimliği meçhul olan veya bilinçli olarak kimliğini gizleyen birtakım yazarların eserlerinde verdikleri bilgiler de bunların kimliği malum olanlar gibi devlet kademesinde hizmet etmiş kişiler olduğunu göstermektedir.

7. Yöneticilere nasihat maksadıyla eser kaleme alan müellif/mütercimlerin önemli bir kısmının dinî yükümlülük olarak kabul edilen nasihat görevini yerine getirmenin yanında, himaye görme amacı da kimi zaman açık kimi zaman örtük şekilde kendisini göstermektedir. Bu bağlamda kimi yazarların padişahların tahta cülusunu fırsat bilerek bu türden bir eser kaleme alıp onlara takdim etme ve himaye görme isteğini eserler üzerinden okuyabiliyoruz. Bununla birlikte bu hamiler vezir veya üst kademedeki diğer bürokratlar da olabilmektedir.

8. Çalışmanın beşinci bölümünde müstakil olarak yöneticilere nasihat maksadıyla kaleme alınmış eserler ve bir kısmı yöneticilere nasihati havi olan nasihatnamelerden başka klasik Türk edebiyatının mesnevi, kaside ve gazel nazım şekilleriyle yazılan diğer örneklerinin de bu gözle okunabileceğini, özellikle çift kahramanlı aşk mesnevilerinin kahramanları çoğu zaman padişah veya şehzade olmaları sebebiyle bu okumalara müsait olup kayda değer ölçüde malzeme teşkil ettiklerini de ortaya koymaya çalıştık. Büyük çoğunluğu padişahlara veya padişah

adayı olan şehzadelere sunulmuş olan bu mesneviler bir yandan muhatabın hoşça vakit geçirmesini sağlarken bir yandan da onu eğitmektedir.

Yukarıda zikredilen tespitlerin büyük çoğunluğu bunlar üzerinde yapılacak daha geniş ve detaylı çalışmaları hak etmektedir. Biz konunun daha ziyade şimdiye kadar üzerinde pek durulmayan veçhelerine olabildiğince genişçe yer vermeye çalışarak bu konudaki müteakip çalışmalara kapı aralamaya çalıştık.

KAYNAKÇA

Abbâs İkbâl. *Siyâsetnâme (Berâye Debîrestânhâ)*. İntişârât-ı Meclis, 1320.

Abdülaziz Efendi, Hocazade. *Hazret-i Ali'nin Yüz Sözü: Gül-i Sad-Berg*. Editör Adem Ceyhan. Buhara Yayınları, 2008.

Abdülhamid el-Kâtib. *Doğu'nun Hükümdarı*. Çeviren Güldane Gündüzöz ve Soner Gündüzöz. Antik Şark Klasikleri, 2007.

Abdüsselâm el-Amâsî. *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ: Siyaset Ahlâkı*. 2. bs. Haz. A. Mevhibe Coşar. Büyüyenay Yayınları, 2012.

Abik, Ayşehan Deniz. "Alî Şîr Nevâyî'nin Risaleleri, Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-i 'Acem, Münşe'ât, Metin, Gramatikal İndeks, Sözlük". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1993.

Açа, Mehmet, Haluk Gökalp ve İsa Kocakaplan. *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*. Kriter Yayınları, 2009.

Açar, Bedriye Gülay. "16. Yüzyıl Şarihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân'ı (İnceleme-Tenkitli Metin)". Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018.

Açık Çelebi. *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk*. Haz. Filiz Kılç ve Tuncay Bülbül. TÜBA Yayınları, 2017.

Açık, Nilgün. "Nasihatname". İçinde *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, c. 4. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.

Açıl, Berat. "Akl-ı Selimden Zevk-i Selime: 'Edebiyat' Kelimesinin İlk Kullanımı ve Anlamı". *İnsan Ve Toplum* 5, sy 10 (2015): 151-66.

Adalıoğlu, H. Hüseyin. "Bir Siyasetnâme Olarak Kutadgu Bilig". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 34 (2016): 237-53.

Adalıoğlu, H. Hüseyin. "Siyâsetnâme". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Adalıoğlu, H. Hüseyin. "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları". *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy 2 (2004): 1-22.

Afyoncu, Erhan. "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2003): 101-72.

Afyoncu, Erhan. "Sokullu Mehmed Paşa". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Ahmedî. *İskendernâme*. Haz. Yaşar Akdoğan ve Nalan Kutsal. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Ahmedî. *İskendernâme*. Haz. Robert Dankoff. I. TÜBA Yayınları, 2020.

Ahmet Yaman. "Siyer". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Ahterî Mustafa Efendi. "siyâset". İçinde *Ahterî-i Kebîr*, Haz. H. Ahmet Kırkkılıç ve Yusuf Sancak. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Akalın, Cengiz. "Bir Siyasetname ve Nasihatname Olarak Kelîle ve Dimne". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2021.

Akarsu, Kâmil. *Rumelili Za'îfî: Hayatı, San'atı ve Eserleri ve Dîvânından Seçmeler*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Akdağ, Ahmet. "İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk Adlı Eserinin Türkçe Bir tercümesi: Âdâbu'l-Mülûk". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 10 (2014): 149-72.

Akgündüz, Ahmet. "Dede Cöngî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Akgündüz, Ahmet. "Osmanlı Hukuku-Kanunnâmeler ve Şeri'at". *Yeni Asya Köprü*, sy 65 (1999): s.y.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 1. C. 1. Fey Vakfı; 1. İstanbul: Fey Vakfı, 1990. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 2. Fey Vakfı Yayınları, 1990.
Akkuş, Metin. *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası (Edebî Türler ve Tarzlar)*. Fenomen Yayınları, 2006.
Akman, Mehmet. "Örf: Osmanlı Devleti'nde". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 34. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
Akün, Ömer Faruk. "Alâeddin Ali Çelebi". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 2. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
Akyüz, Fatih Deniz. "Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (44a-90b) (Metin - Dil incelemesi - Sözlük)". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
Alâî b. Muhibî. *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*. Haz. Zehra Öztürk. C. 1. İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024.
Alâî b. Muhibî. *Netîcetü's-Sülûk fî Tercemeti Nasîhati'l-Mülûk: Ahlâk ve Siyâset (İmam Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun Tercüme ve Şerhi)*. Haz. Zehra Öztürk. C. 2. İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2024.
Albayrak, Zeynep. "Pertevî Ali Efendi'nin Rebî'ü'l-Mülk ve Âdâb-ı Sülûki'l-Mülûk Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)". Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019.
Almaz, Hasan. "Şükrullah b. Şihâbeddîn Ahmed b. Zeyneddîn Zekî: Behcetü't-Tevârîh (İnceleme-Metin-Tercüme)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'u'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr". İçinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, editör Mustakim Arıcı. Klasik Yayınları, 2019.
Altay, Ahmet. "Düstûrü'l-Mülk Vezîrü'l-Melik". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
Altay, Ahmet. "Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Anlayışına Genel Bir Bakış". *Turkish Studies* 6, sy 3 (2006): 1795-809.
Altay, Ahmet. "XVI. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Bir İntihal Örneği: Düstûrü'l-Mülk Vezîrü'l-Melik ile Şeyhoğlu'nun Marzûban-name Tercümesi Arasındaki Olağan Dışı Benzerliğin Analizi". *Turkish Studies* 6, sy 2 (2011): 177-86.
Altay, Cem. "Kırk Vezir Hikâyeleri Vámbéry Nüshası (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)". Doktora Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
Altınpay, Hüseyin. "Hocazâde Abdülaziz Efendi Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (Fatih Ktp., Nr. 3467, 1a-60b)". Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2008.
Altun, Mustafa. *Hab-nâme-i Veysî*. MVT Yayıncılık, 2011.
Alvan, Türkân. "Kânunî Sultan Süleyman Han'ın Divanı'nda Siyaset ve Ahlak Düşüncesini İşleyen Beyitler". *Journal of Turkish Language and Literature* 43, sy 43 (2011): 19-33.
Anjum, Ovamir. *İslam Düşüncesinde Siyaset Fıkıh ve Cemaat: İbm Teymiye Dönemi*. Çeviren Ammar Kılıç. Pınar Yayınları, 2021.
Ankaravî, Kasım b. Seydî el-Hâfız. *Enîsü'l-Celîs*. Haz. Azmi Bilgin. Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
Anonim. *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitâb-i Müstetâb*. Haz. Yaşar Yücel. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi YAyınları, 1974.

Anonim. *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler II: Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*. Haz. Yaşar Yücel. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1980.

Anonim. *Sultan, Ordu ve Reaya: II: Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Bir Siyasetname (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Haz. Özgür Kavak. Klasik Yayınları, 2020.

Anonim. *Ümmetin İmamına Hadislerle Siyasi Nasihat: en-Nush bi's-Sünne li-İmâmi'l-Ümme*. Haz. Özgür Kavak. Klasik Yayınları, 2024.

Apaydın, H. Yunus. "Re'y". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 35. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Apaydın, H. Yunus. "Siyaset-i Şer'iyye". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Arı, Abdullah. "Muhyî-i Gülşenî, Eserleri ve Sîret-i Murâd-ı Cihân (İnceleme-Metin-Sözlük)". Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Arıcı, Mustakim. "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevḍūʿ-Mesāʾil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 63:1 (2022): 81-120.

Arıcı, Mustakim. "Osmanlı Ulemâsının Siyasal Bilimler Tasavvuru: Taşköprülüzâde ve Kaynakları Bağlamında Bir İnceleme". İçinde *Taşköprülüzâde'de Dil, Ahlâk ve Siyaset*, editör İhsan Fazlıoğlu ve İbrahim Halil Üçer. İlem Yayınları, 2020.

Arıcı, Mustakim. "Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü'l-ulûm vr Enmûzecü'l-ulûm Literatürleri". İçinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, editör Mustakim Arıcı. Klasik Yayınları, 2019.

Arıcı, Mustakim. "XII-XVI. Yüzyıllar Arasında Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi". İçinde *İslam Düşünce Atlası*, 4. bs, editör İbrahim Halil Üçer. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.

Arslan, Abdülrakip. "Emîr-i Kebîr Seyyid Ali Hemedânî Hayatı, Eserleri ve Görüşleri". Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017.

Arslan, Ahmet Turan. "Vasiyetnâme". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 42. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Arslan, Mahmut. "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3, sy 1 (1989): 231-62.

Arslan, Mehmet. "Osmanlı Devlet Yönetimine Ait Siyâsetnâme Özelliği Taşıyan Küçük Bir Risale: Gelibolulu Âlî'nin 'Hakâyıku'l-Ekâlîm' Adlı Eseri". İçinde *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*. Kitabevi Yayınları, 2000.

Arslan, Mehmet. *Zarîfî, Rusçuklu*. C. 44. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Âşık Çelebi. *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*. Haz. Filiz Kılıç. C. 2. İsyanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2010.

Âşık Çelebi. *Mi'râcü'l-Eyâle*. Haz. Usame Onuş, Abdurrahman Bulut, ve Ahmet Çelik. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

Âşık Çelebi. *Tercüme-i Tıbrü'l-Mesbûk fî Nasâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk (İnceleme-Metin)*. Haz. Filiz Kılıç ve Tuncay Bülbül. Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.

Âşık Paşa. *Garib-nâme*. Kemal Yavuz. I/1. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

Ataç, Selma. "Rıdvân b. Abdülmennân'ın Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî'si (1b-85b, İnceleme-Metin)". Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, 2021.

Atâyî, Nev'îzâde. *Hadâ'ikul-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*. Haz. Suat Donuk. C. 1. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Atâyî, Nev'îzâde, ve Suat Donuk. *Hadâ'ikul-Hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*. C. 2. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Ateş, Elife. "Gedizli Azmi'nin Kitab-ı Hiyel'i ve Jung'un Hilebaz Arketipi Üzerinden İncelenmesi". Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2020.

Atmaca, Veli. "Hadisleri Bakımından Siyasetnameler I (Siyaset ve Siyasetnameler Hakkında Genel Bilgiler)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 5 (2000): 5.

Atmaca, Veli. "Hadisleri Bakımından Siyasetnameler II (Ebû'n-Necîb ve en-Nehcu'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk'u)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 5 (2000): 557-64.

Atmaca, Veli. "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler III (Ebu'n-Necîb'in en-Nehcü'l-Meslûk'unda Yönetenlerle İlgili Rivâyetler)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, sy 1 (2004): 1.

Atmaca, Veli. "Hadisleri Bakımından Siyasetnameler IV (Ebû'n-Necîb'in Nehcu'l-Meslûk'unda Yönetilenlerle İlgili Rivayetler)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 8 (2003): 45-58.

Atmaca, Veli. "Hadisleri bakımından siyasetnameler ve Ebü'n-Necib'in en-Nehcu'l-Mesluk fi Siyaseti'l-Mülük'u". Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1993.

Avcı, İsmail. "Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvan'ın İskendernâmesi". Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Avçin, Mehmet. "Bir Siyasetname Olarak Ahlak-ı Muhsini". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7, sy 2 (2012): 2.

Averbek, Güler Doğan. "Berlin Devlet Kütüphanesi'nde Bulunan Kataloglanmamış Türkçe Yazmalar Üzerine Tespitler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy 24 (2020): 1-40.

Avfî. *Bir Kıssa Bin Hisse: Doğu'nun En Güzel Hikâyeleri*. Çeviren Seval Günbal Bozkurt. C. 1. Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.

Avfî, Sedîdüddîn Muhammed. *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'ur-Rivâyât*. Haz. Câfer Şiâr. Sâzmân-ı İntişârât u Âmûzeş-i İnkılâb-ı İslâmî, 1984.

Avfî, Sedîdüddîn Muhammed. *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât: Cild-i evvel ez Kısm-ı süvvüm*. Haz. Bânû Musaffâ Kerîmî. İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1973.

Avfî, Sedîdüddîn Muhammed. *Metn-i İntikâdî-i Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât: Cüzv-i Evvel ez Kısm-ı Düvvüm*. Haz. Bânû Musaffâ Kerîmî. İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1980.

Ayalon, David. "The Great Yasa of Chingiz Khan". *Studia Islamica*, sy 34 (1971): 151-80.

Ayalon, David. "The Great Yasa of Chingiz Khan". *Studia Islamica*, sy 38 (1973): 107-56.

Ayar, Talip. "Minkarîzâde Dede Efend'nin Siyâset-nâmesi". *Dini Araştırmalar* 13, sy 37 (2010): 123-43.

Aydemir, Özgür Kasım. "Gencine-i Adalet Üzerine Dilbilgisi İncelemesi ve İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi". Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2010.

Aydın, Erdal. “Muhammed Bin Hüseyin Er-Revanî’nin Hiyetü’l-Mülûk Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)”. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
Aydın, Fuat. “Nâmûs”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
Aydın, Fuat. “Nâmûs/Nomos Cebrail mi Tevrat mı?: ‘Bed’ü’l-vahy’ Hadisindeki Nâmûs Kavramı Üzerine”. *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy 15 (Şubat 2003): 53-85.
Aydın, Timur. “Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kâbûsnâme”. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2018.
Aykut, Said. “Turtûşî ve Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasî Realizm”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26, sy 51 (2021): 39-80.
Azamat, Nihat. “II. Murad Devri Kültür Hayatı”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1996.
Azmî Pîr Mehmed. *Enîsü’l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*. Haz. Fatih Koyuncu. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019.
Babacan, İsrafil. “Koca Ragıp Paşa Divanı’nda Siyasete ve Devlet Yönetimine Dair Bazı Önemli Tespitler”. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25, sy 4 (2016): 67-82.
Bağdatlı, Özlem. *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*. Dergâh Yayınları, 2018.
Bağdatlı, Özlem. “Kutadgu Bilig’de Devlet ve Adalet İlişkisi”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.
Bahâr, Muhammed Takî. *Sebkşinâsî yâ Târîh-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî*. 3. bs. C. 3. Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr: Kitâbhâ-yı Perestu, 1970.
Balcı, Musa. *Taşa Kazınmış Sözler: İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*. Büyüyenay Yayınları, 2016.
Balcı, Rüştü. *Keşfü’z-Zunûn An Esâmi’l-Kütübi Ve’l-Fünûn*. C. 3. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
Baltacı, Halil. “Bir Tasavvuf Klasiği Olarak Mirsâdü’l-ibâd”. *Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 11, sy 26 (2010): 163-77.
Barca, İbrahim. “Klasik İslâm Siyaset Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy 1 (2015): 33-65.
Bardakoğlu, Ali. “Had”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
Başar, Aliosman. “Şabanzâde Mehmed Muhteşem’in Adâbu’l-Hükkâm Adlı Eseri (İnceleme-Metin)”. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2018.
Başoğlu, Tuncay. “Ta’zîr”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 40. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
Batar, Kübra. “Cevâmi’ü’l-Hikâyât ve Levâmi’ü’r-Rivâyât Tercümesi (2, 3 ve 4. Kısım) (İnceleme-Metin)”. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2022.
Bayat, Fuzuli. *Orta Türkçe Sözlük*. Ötüken Neşriyat, 2020.
Bedevî, Abdurrahman. *El-Usûlu’l-Yunaniyye li’n-Nazâriyyâti’s-Siyâsiyye fi’l-İslâm*. Matbaatü’l-Câlaksî, 2011.
Benjamin Lellouch. “’Abdussamed Diyârbekrî”. İçinde *Historians of The Ottoman Empire*. 2005. https://ottomanhistorians.uchicago.edu/sites/default/files/diyarbekri_tr.pdf.
Birinci, Aziz. “Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Sözlük)”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Birnbaum, Eleazar. *The Book of Advice by King Kay Kā'us ibni Iskander The Earliest Old Ottoman Turkish Version of His Kābūsnāme*. Haz. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin. Harvard University, 1981.
Bitlisî, İdris-i. *Kânûn-ı Şâhenşâhî*. Çeviren Pelin Seval Esen ve Esengül Uzunoğlu. Timaş Yayınları, 2022.
Black, Antony. *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*. Çeviren Sevda Çalışkan ve Hamit Çalışkan. Dost Kitabevi Yayınları, 2010.
Bosnevî, Sûdî-i. *Gülistân Şerhi*. Haz. Ozan Yılmaz. Çamlıca Basın Yayın, 2012.
Boumrane, Chikh. "Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi". Çeviren Hüseyin Şimşek. *İSTEM* 7, sy 14 (2009): 383-96.
Bozo, Esra Yılmaz. "Ahlâk-ı Muhsinî: Metin-İnceleme (1a-98b)". Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2019.
Bradley, Sister Ritamaly. "Backgrounds to the Title Speculum in Mediaeval Literature". *Speculum*, sy 29 (1954): 100-115.
Brockelamnn, Carl. "Kelîle ve Dimne". İçinde *İslam Ansiklopedisi*, c. 6. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977.
Budinli. *Nizam-ı Devlet: Risâle fî nizâmi'd-devle & Risâle-i Nizâm-ı Devlet*. Haz. Özgür Kavak. Klasik Yayınları, 2021.
Bugan, Funda. "Sürûrî Terceme-i Zahîretü'l-Mülûk (İnceleme-Tenkitli Metin-Özel Adlar Dizini)". Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2020.
Buluç, Sâdettin. "Eski Anadolu Türkçesiyle Bir Kabus-nâme Çevirisi". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1969, 195-200.
Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. M. A. Yekta Saraç. C. 2. TÜBA Yayınları, 2016.
Bursalı Mehmet Tahir. *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*. Kader Matbaası, 1912.
Bülbül, Tuncay. "Abdullah Bahâyî Efendi ve Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi". *International Journal of Languages' Education and Teaching* 6, sy 1 (2018): 540-55.
Bülgün Turhan, Sevgi. "Cafer Iyânî'nin Zübdetü'n-Nesâyih ve Umdetü't-Tevârîh'i". Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024.
Bütün, Murat. "Sarı Abdullah Efendi, Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk (1b-109b): İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin". Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019.
Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Arap Ahlaki Aklı*. Çeviren Muhammed Çelik. Mana Yayınları, 2015.
Canım, Rıdvan. *Divan Edebiyatında Türler*. Grafiker Yayınları, 2010.
Celâlüddîn Hümâ'î. "Mukaddime-i Kitâb". İçinde *Nasîhatü'l-Mülûk*. Müessese-i Neşr-i Hümâ, 1988.
Ceyhan, Adem. *Bedr-i Dilşad'ın Murâd-Nâme'si*. C. 1. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
Ceyhan, Adem. *Bedr-i Dişad'ın Murâd-Nâme'si*. C. 2. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
Cırcır, Hilal. "Nazmî-zâde Murtazâ'nın Kitâb-ı Terceme-i Kâbûs-nâme'si (İnceleme-Metin-Dizin)". Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2019.
Cici, Recep. "İbn Fîrûz ve 'el-Gurretü'l-Beydâ' Adlı Eseri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9, sy 9 (2000): 301-6.
Cihan, Ahmet Kamil, ve Salih Yalın. "Mehmed Emin Şirvânî ve el-Fevâidü'l-Hâkaniyye'si Üzerine". İçinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*. İlem Yayınları, 2019.

Coşkun, Vildan S. “Kitâb-ı Sergüzeşt-i Za’îfî Ma’a Fâl-ı Murgân (Za’îfî)”. İçinde *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. 22 Ocak 2022. https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/kitab-i-serguzest-i-za-ifi-ma-a-fal-i-murgan-za-ifi.
Coşkun, Vildan S. “Zaîfî”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 44. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
Coşkun, Vildan S. *Zaîfî’nin Sergüzeştnâme’si: “Sergüzeştüm güzel hikâyetdür"*. İSAM Yayınları, 2013.
Crone, Patricia. “Did al-Ghazali write -Mirror for Princes? On the Authorship of Nasihat al-Muluk”. *Jerusalem Studies of Arabic and ISlam*, sy 10 (1987): 167-97.
Crone, Patricia. *Medieval Islamic Political Thought*. Edinburgh University Press, 2004.
Crone, Patricia. *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*. Çeviren Hakan Köni. Kapı Yayınları, 2007.
Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviren Mürsel Öztürk. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
Cüveynî, Alaeddin Ata Melik b Muhammed. *Târîh-i Cihângüşâ*. Haz. Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvînî. E.J.W. Gibb Memorial series; XVI, I. E. J. Brill, 1912.
Çağbayır, Yaşar. “nasihat”. İçinde *Ötüken Türkçe Sözlük*, c. 4. Ötüken Neşriyat, 2007.
Çağbayır, Yaşar. “siyâset-nâme”. İçinde *Ötüken Türkçe Sözlük*, c. 4. Ötüken Neşriyat, 2007.
Çağrıcı, Mustafa. “Edebü’d-Dünyâ ve’d-Dîn”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 10. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
Çağrıcı, Mustafa. “Edep”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 10. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
Çağrıcı, Mustafa. “Emir bi’l-ma‘rûf ve nehiy ‘anil münker”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
Çağrıcı, Mustafa. “et-Tâc fî Ahlâki’l-Mülûk”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 39. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
Çağrıcı, Mustafa. “Nasîhat”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
Çakır, Müjgan. “Nazîr İbrâhîm’in Câmi‘ü’l-Hikâyât Tercümesinde Kaynaklar Meselesi”. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 3, sy 4 (2019): 221-42.
Çelebi, İlyas. “Kemalpaşazâde (Eserleri)”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
Çelebioğlu, Amil. “Kabus-nâme Tercümesi Murad-nâme’ye Dâir”. *Türk Kültürü*, sy 192 (1978): 719-28.
Çelgin, Güler. *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. Kabalcı Yayınevi, 2011.
Çelik, Nurten. “Cevâmi’ü’l-Hikâyât ve Levâmi’ü’r-Rivâyât Tercümesi (1. Kısım) (İnceleme-Metin)”. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2021.
Çelik Vural, Büşra. “Hayâlî Bey Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dil İçi Çeviri)”. Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
Çetin, Büşra. “Siyasetname Muhtevasında Bir Sahîh-i Buhârî Şerhi”. *Osmanlı’da İlm-i Hadis*, 2020, 595-617.
Çınar, Bekir. “Türk Edebiyatında Vasiyetnâmeler ve İki Şair (Tıflî/Tarzî) Arasında Kalan Bir Vasiyetnâme”. *Türk Kültürü Đncelemeleri Dergisi*, sy 9 (2003): 115-40.
Çiçek, Kemal. “Siyasetname Kültürümüze Göre Siyasetteki Yozlaşma ve İdeal Siyaset”. *Yeni Türkiye* III, sy 14 (1997): 14.
Çiçek, Mehmet. “Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecü’l-ulûm’u”. İçinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, editör Mustakim Arıcı. Klasik Yayınları, 2019.

Çiçekler, Mustafa. “Mesnevi”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
Çolakoğlu, Orhan. “İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2013): 339-78.
D’ancona, Cristina. “Yunancadan Arapçaya İntikal Eden Miras: Tercüme Edilen Yeni-Eflatunculuk”. İçinde *İslam Felsefesine Giriş*, editör Peter Adamson ve Richard C. Taylor, çeviren M. Cüneyt Kaya. Küre Yayınları, 2007.
Dâye, Necmeddîn. *Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol: Mirsâdü’l-İbâd Mine’l-Mebdei İle’l-Meâd’dan Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad’a ve Osmanlı sultanı II. Murad’a sunulan Siyasetname*. 226. Haz. Şefaettin Severcan. Büyüyenay Yayınları, 2017.
Dâye, Necmeddîn-i. *Tasavvuf Yolu, Mirsâdü’l-İbâd*. Çeviren Halil Baltacı. MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, 2013.
Dede Cöngî. *Şer’î Siyâset: es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye*. Çeviren Asım Cüneyd Köksal. İlke Yayınları, 2019.
Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Devlet Adamlarına Öğütler*. Haz. Hüseyin Ragıp Uğural. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.
Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Vezirs and Governors (Nasâ’ih ül-vüzerâ ve’l-ümerâ)*. Çeviren Walter Livingston Wright. Princeton University Press, 1935.
Defterdar Sarı Mehmet Paşa. *Devlet Adamlarına Nasihatler*. 2. bs. Haz. Yaşar Aydemir ve Güray Kırpık. Hece Yayınları, 2021.
Demir, Abdullah. “Aristoteles’in Siyaset Felsefesinde Polis-İnsan İlişkisi”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020.
Demirbağ, Ömer. “Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb”. Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1999.
Demirci, Mustafa. “Abdullah İbnü’l-Mukaffa’nın Risâletü’s-Sahâbe Adlı Risalesi: Takdim ve Tercüme”. *İSTEM*, sy 12 (2008): 217-40.
Demircioğlu, Cemal. “Osmanlı Çeviri Tarihi Araştırmaları Açısından ‘Terceme’ ve "Çeviri Kavramlarını Yeniden Düşünmek”. *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları), Cem Dilçin Armağanı* 33, sy 1 (2009): 159-77.
Devânî, Ebu Abdullah Celâlüddîn Muhammed b. Esad b. Muhammed. *Ahlâk-i Celâlî*. Haz. Abdullah Mes’udi Ârânî. İntişarat-ı Ittlâ’ât, 1393.
Devellioğlu, Ferit. “nasihatnâme”. İçinde *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 23. bs, editör Aydın Sami Güneyçal. Aydın Kitabevi Yayınları, 2006.
Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat (Eski ve Yeni Harflerle)*. 21. bs. With Aydın Sami Güneyçal. Aydın Kitabevi Yayınları, 2004.
Devletşah. *Şair Tezkireleri*. Çeviren Necati Lugal. Pinhan Yayıncılık, 2011.
Dilaçar, Agop. *Kutadgu Bilig İncelemesi*. 2. bs. Türk Tarih Kurumu, 1988.
Dilek, Muhammet. “Hocazâde Abdülaziz Efendi’nin Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (Süleymaniye Ktp., Fatih, Nr. 3467, vr. 166a-277b)”. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2014.
Dinçer, Ömer. *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak (Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce)*. 2. bs. Klasik Yayınları, 2019.
Dirâyetî, Mustafa. *Fihristvâre-i Dest-neveşthâ-yı Îrân (DENA)*. C. 1. Mûze ve Merkez-i İsnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî, 2010.
Dirâyetî, Mustafa, ed. *Fihristvâre-i Dest-neveşthâ-yı Îrân (DENA)*. C. 6. Mûze ve Merkez-i İsnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî, 2010.
Dodangeh, Abdollah. “Hüseyin Vâ‘iz-i Kâşifî’nin Ahlâk-î Muhsinî Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, sy 21 (2024): 27-61.

Doğan, Enfel. “Emir Süleyman Dönemi Şairlerinden Akkadıoğlu’nun Kâbusnâme Tercümesi ve Nüshaları Üzerine”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 8, sy 1 (2011): 7-24.
Doğan, Enfel. “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılan Kabus-nâme Çevirileri Üzerine”. *Journal of Turkish Language and Literature* 43, sy 43 (2011): 35-56.
Doğan, Hakan. “Siyasetname Özelliği Taşıması Yönüyle Ravendi’nin Râhatü’s-Südûr ve Âyetü’s-Sürûr’u”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2011.
Dokuzlu, Emrah. “Alâî b. Muhibbî eş-Şirâzî’nin ‘Düstûru’l -Vüzerâ’ İsimli Siyasetnâmesinin Metin ve Tahlili”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
Duran, Ramazan. “Nüzhet Efendi Cevâhirü’l-Hikem (İnceleme-Tenkitli Metin)”. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2014.
Durmuş, İsmail. “Uyûnü’l-Ahbâr”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 42. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
Eckmann, Janos. “Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 11 (1963): 121-56.
Ekinci, Ramazan. “Hilmî ve Cidâl-i Şâh Es’ad Bâ-Vezîr Adlı Mesnevisi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sy 4/3 (2015): 1074-112.
Elaltuntaş, Ömer Faruk. “Türk Halk Edebiyatında Siyaset”. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2018.
Elçi, Fatih. “Mütercimi Bilinmeyen İki Muhtasar Cevâmi’ü’l-Hikâyât ve Levâmi’ü’r-Rivâyât Tercümesi”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute*, sy 69 (2020): 61-78.
el-Gazzâlî. *Ghazâlî’s Book of Counsel for Kings (Nasihat al-Muluk)*. Haz. F. R. C. Bagley. Oxford University Press, 1964.
Emecen, Feridun. “Osman II”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 33. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
Emecen, Feridun. “Selim II”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 36. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
Emiroğlu, Selim. “Türkçe Manzum Nasihat-Nâmelerin Eğitim Değeri Üzerine Bir İnceleme”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.
Ercilasun, Ahmet B. *Başlangıçtan Yiriminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. 13. bs. Akçağ Yayınları, 2013.
Ergan, Nevin Güngör. “Siyasetnamelerimizde Çizilen ‘Devlet Adamı’ Portresinin Temel Özellikleri”. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 8 (1999): 8.
Erten, Murat. “Dede Cöngî Siyâsetnâmesi’nde Kadının ve Valinin Siyasal Görevleri: Hukuk-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir Karşılaştırma”. *Mavi Atlas*, sy 4 (2015): 165-89.
Erten, Murat. “Tercüme-i Siyâsetnâme’nin Tahlili ve Değerlendirilmesi”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
Ertuğrul, Ali. “Şemseddin Âmülî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü’l-fünûn fî arâisi’l-ulûm”. İçinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*. Klasik Yayınları, 2019.
Erünsal, İsmail E. “Tâcîzâde Câfer Çelebi”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 39. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
Erverdi, Ezel, ed. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler, İsimler, Eserler, Terimler)*. C. 8. Dergah Yayınları, 1998.
Ezkâî, Pervîz. *Şâh-ı Hemedân (Ahvâl u Âsâr u Ârâ’) Mîr Seyyid Ali Hemedânî*. Dânişgâh-ı Peyâm-ı Nûr, 2015.

Fador, Pal. “State and Society, Crisis And Reform in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes”. *Acta OrientaliaAcademiae Scientiarum Hung* Tomus 40, sy 2-3 (1986): 217-40.

Fârâbî. *İdeal Devlet*. Çeviren Ahmet Arslan. Divan Kitap, 2011.

Fatîn Davud. *Hâtimetü’l-Eş’âr (Fatin Tezkiresi)*. Haz. Ömer Çifçi. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.

Fazlıoğlu, İhsan. “Keykubad’a sunulan siyasetnâme: el-Letâ’ifü’l-ʿalâiyye fi’l-edâili’s-seniyye”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2, sy 3 (1997): 225-39.

Fazlıoğlu, İhsan. “Osmanlı Döneminde ‘Bilim’ Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi”. *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy 3 (2003): 151-84.

Fazlıoğlu, İhsan. “Osmanlı Düşünce Geleneğinde ‘Siyasî Metin’ Olarak Kelâm Kitapları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2003): 379-98.

Fazlullâh Han. *Fazlullâh Han Lügati (İnceleme-Metin-Dizin)*. Haz. Seyfullah Öztürk. Kriter Yayınevi, 2022.

Fenâyî. *Tercüme-i Tevârîh-i Mülûk: Nevâyî’nin Fars Hükümdarları Tarihi*. Haz. Hilal Oytun Altun. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2020.

Filibeli Alâaddîn Ali Çelebi. *Hümâyûn-nâme*. Haz. Tuncay Bülbül. TÜBA Yayınları, 2017.

Fleischer, Cornell H. *Osmanlı İmparatorluğu’nda aydın ve bürokrat Tarihçi Mustafa Âli*. Çeviren Ayla Ortaç. Doğu Batı Yayınları, 2021.

Fouchecour, Charles Henry de, ve Reza Mostafavi Sabzevari. “pandnamah (پندنامه)”. İçinde *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, c. 5. Erişim 23 Aralık 2024. https://rch.ac.ir/article/Details/13211.

Fuzûlî. *Fuzûlî Dîvânı*. Haz. Abdülhakim Kılınç. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

Gabain, A. Von. *Eski Türkçenin Grameri*. 5. bs. Çeviren Mehmet Akalın. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

Gabrielli, F. “Adab”. İçinde *Encyclopaedia of Islam (Second Edition)*, c. 1.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *et-Tibrü’l-Mesbûk fî Nasîhati’l-Mülûk*. ; Beyrut : el-Müessesetü’l-Câmiiyye, 1987. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-. *et-Tibrü’l-Mesbûk fî Nasîhati’l-Mülûk*. Haz. Ahmed Şemseddin. Dâru’l-Kitâbi’l-İlmiyye, 1988.

Gazzali, Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. el-. *Tercüme-i Nasîhatü’l-Mülûk: Gazzâlî’nin Siyasetnâmesinin Osmanlı Dönemi Tercümesi*. Haz. Göker İnan. Klasik Yayınları, 2022.

Gedikli, Fethi. “Yasa”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 43. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Gelibolulu Mustafa Âlî. *Divan I*. Haz. İ. Hakkı Aksoyak. C. 1. Harvard University, 2006.

Gelibolulu Mustafa Âlî. *Divan II*. Haz. İ. Hakkı Aksoyak. C. 2. Harvard University, 2006.

Gelibolulu Mustafa Âlî. *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd (Müşkül Meselelerin Çözümü ve Gelir Gider Dengesinin Tertibi)*. Haz. Süleyman Lokmacı ve Rukiye Özdemir. Akıl Fikir Yayınları, 2020.

Gelibolulu Mustafa Âlî. *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd*. Haz. Ebubekir Sıddık Yücel. Asitan Kitap, 2019.

Gelibolulu Mustafa Âlî. *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*. Haz. İ. Hakkı Aksoyak. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208602/gelibolulu-mustafa-ali-divani.html.

Gelibolulu Mustafa Âlî. *İslam Devletleri Tarihi: Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd (622-1599)*. Değişim Yayınları, 2006.
Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken Neşriyat, 2013.
Genç, Vural. *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
Genç, Vural. "'Acem'den Rum'a': İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Byezid Kısmı (1481-1512)". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
Gökcan Türkdoğan, Melike. "Siyâsetnâmeler ve Bir Siyâsetnâme Örneği olarak Ahmedî'nin İskendernâmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sy 12 (2010): 418-31.
Gökyay, Orhan Şaik. "Kenzü'l-küberâ ve Mahakkü'l-ulemâ". *Çevren* 4, sy 9 (1976): 37-51.
Gölpınarlı, Abdülkadir. "Hurûfîlik ve Mîr-i 'Alem Celâl Bik'in Bir Mektubu". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 14 (1965): 93-110.
Görmez, Mehmet. "Hz. Peygamber'in Bir Din Tanımı: Bir Hadisin Semantik Tahlili". *Diyanet İlmi Dergi*, sy Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav)-Özel Sayı- (2003): 182.
Güleç, İsmail. "Sürûrî, Muslihuddin Mustafa". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 38. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
Güler, Metin. "Âşık Çelebi'nin Ravza Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük)". Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015.
Gülüm, Emrah, ed. *Ahmedî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Basım)*. Dün Bugün Yarın Yayınları, 2022.
Gümüş, Nevin. "İsma'il hakkı bursevî'nin Vasiyet-Nâme'si". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, sy 1 (2009): 23-76.
Güneş, Aysel. "Kâbusnâme'nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş - Metin - Dizin)". Yüksek Lisans Tezi, Maramara Üniversitesi, 2001.
Güzel, Abdurrahman. *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı*. 7. bs. Akçağ Yayınları, 2015.
Hamidullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdâresi*. Çeviren Hamdi Aktaş. Beyan Yayınları, 2020.
Hasan Kâfî Akhisârî. *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem*. Çeviren Asım Cüneyd Köksal. İlke Yayıncılık, 2018.
Hasan Kâfî Akhisârî. *Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri: Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*. Haz. Ömer Mahir Alper. Klasik Yayınları, 2020.
Hasanoğlu, Murat. "Terceme-i Fâkihetü'l-Hulefâ (Murâd-Bahş-ı Edânî vü E'âlî) İnceleme-Metin-Dizin". Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
Hayrbeytî, Mahmûd b. İsmâil el-. *Adalet Gerdanlığı: Sultan Kadı ve Emirlere Nasihatler (ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ*. Çeviren Müdessir Demir ve Ümit Döngel. Klasik Yayınları, 2022.
Hayretî. *Hayretî Dîvânı (Tenkitli Metin - Dil İçi Çeviri)*. Haz. Ferhat Musluoğlu. Paradigma Akademi, 2022.
Hemedânî, Mîr Seyyid Ali. *Zahîretü'l-Mülûk*. Haz. Seyyid Mahmûd Envârî. İntişârât-ı Müessese-i Târîh ve Ferheng, 1979.
Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Haz. V. L. Menage. Oxford University Press, 1973.
Heywood, Andrew. *Siyaset Teorisine Giriş*. Çeviren Hızır Murat Köse. Küre Yayınları, 2014.

Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. Haz. Sevim İlgürel. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
İbn Arabi. *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*. 3. bs. Haz. Mustafa Tahralı. Çeviren Ahmed Avni Konuk. İz Yayıncılık, 2004.
İbn Bîbî, el-Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî. *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*. I. seri; sy 49a. With Adnan Sadık Erzi. I. Türk Tarih Kurumu, 1956. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
İbn Bîbî, el-Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî. *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme)*. I; 4b. Çeviren Mürsel Öztürk. II. Türk Tarih Kurumu, 2014. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
İbn Haldun. *el-Mukaddime*. Haz. Abdüsselâm el-Şeddâdî. C. 1. Beytü'l-Fünûn ve'l-Ulûm ve'l-Âdâb, 2005.
İbn Haldun. *Mukaddime*. 13. bs. Çeviren Süleyman Uludağ. C. 1. Dergâh Yayınları, 2013.
İbn Haldun. *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun: Mukaddime Tercümesi (Çeviriyazı)*. Haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Sami Özkan, ve M. Cüneyt Kaya. Çeviren Mehmed Sâhib Efendi Pîrîzâde. C. 1. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
İbn İsfendiyâr, Bahâüddîn Muhammed b. Hasan. *Târîh-i Taberistân*. Haz. Abbâs İkbâl. C. 1. Külâle-i Hâver, t.y.
İbn İsfendiyâr, Bahâüddîn Muhammed b. Hasan. *Târîh-i Taberistân*. Haz. Abbâs İkbâl. C. 2. Külâle-i Hâver, t.y.
İbn Kayyim el-Cevziyye. *et-Turuku'l-Hükmiyye*. Haz. Nâyif b. Ahmed el-Hâmed. Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2007.
İbn Kayyim el-Cevziyye. *İ'lâmu'l-Muvakki'în*. Haz. Muhammed Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî. C. 4. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996.
İbn Manzur. "edeb". İçinde *Lisânü'l-Arab*, c. 1. Dâru's-Sadr, 1968.
İbn Nüceym, Zeynüddîn Zeyn b. İbrâhim. *el-Bahrü'r-Ra'îk Şerhu Kenzi'd-Dekâ'ik*. Haz. Zekeriyya Umeyrat. C. 5. Dârü'l-Kütübi'l-İslâmî, t.y.
İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye fî Islâhi'r-ra'î ve'r-ra'iyye*. 4. bs. Haz. Ali b. Muhammed el-İmrân. Dâru İbn Hazm, 2019.
İbn-i Fîrûz. *Gurretü'l-Beyzâ: Adaletin aydınlığında*. Haz. Mücahit Kaçar. Büyüyenay Yayınları, 2012.
İbnu'l-Mukaffa. *İslam Siyaset Üslubu*. Çeviren Vecdi Akyüz. Dergâh Yayınları, 2016.
İbnü't-Tıktakâ. *Siyaset Âdâbı: el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. Çev. Harun Yılmaz. Klasik Yayınları, 2017.
İbnü't-Tıktaka, Ebû Cafer Muhammed b Ali b Tabataba. *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*. Dâru Sadır, t.y.
İbrahim Müteferrika. *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*. Haz. Coşkun Ünsal. TÜBA Yayınları, 2022.
İnalcık, Halil. "Adâletnâmeler". İçinde *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, 11. bs, c. 1. Osmanlı Tarih Dizisi 1. Kronik Kitap, 2020.
İnalcık, Halil. *Has-bağçede 'ayş ü tarab: Nedîmler Şâîrler Mutrîbler*. 4. bs. Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
İnalcık, Halil. "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri". İçinde *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, 11. bs. Kronik Kitap, 2020.
İnalcık, Halil. "Murad II". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 31. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
İnalcık, Halil. *Osmanlı imparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*. 5. bs. C. 1. Kronik Kitap, 2020.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*. C. 1. Kronik Yayınları, 2020.
İnalcık, Halil. "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet". İçinde *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, 11. bs. Kronik Kitap, 2020.
İpşirli, Mehmet. "Lutfi Paşa". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 27. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
İspir, Meheddin. "Medhiyelerin Siyâset-nâme Türü Açısından Değerlendirilmesi". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy 51 (2014): 111-25.
Kabak, Rıdvan. "Gelibolulu Muslihuddîn Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Ravzu'r-Reyyâhîn fî-Hikâyâti's- Sâlihîn Tercümesi Adlı Eseri (İnceleme-Metin)". Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017.
Kadaş, Sercan. "Ahmed Paşa Divanı: Tenkitli Metin-Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük". Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022.
Kadı Hüseyin b. Hasan. *Letâ'ifü'l-Efkâr: Kâdı Hüseyin b. Hasan'ın Siyâsetnâmesi (İnceleme - Çeviri- Eleştirmeli Metin)*. Haz. Özgür Kavak. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
Kadızâde Mehmed İlmî. *Kadızâde Mehmed İlmî'nin Siyasi Nasihatnâmesi: Mesmû'atü'n-nekâyih mecmû'atü'n-nesâyih*. Haz. Recep Yiğit ve Sibel Özil Erdağı. Klasik Yayınları, 2023.
Kafesoğlu, İbrahim. "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi". *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955): 231-56.
Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953.
Kallek, Cengiz. "Şeyzerî, Celâleddin". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 39. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
Kalyon, Abuzer. "Kelîle ve Dimne'nin Tercüme Serüveni". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy 16 (2004): 227-37.
Kanar, Mehmet. "siyâset-nâme". İçinde *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, c. 2. Say Yayınları, 2009.
Kanar, Yüksel. *İktidar ve Adalet: İslam Düşüncesinde Siyasetnameler*. Mahya Yayınları, 2019.
Kaplan, Mahmut. *Hayriyye-i Nâbî*. Atatürk Kültür Merkezi, 2008.
Kaplan, Mahmut. "Manzum Nasihat-Nâmelerde Yer Alan Konular". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 9 (2001): 133-85.
Kaplan, Mahmut. "Müellifi Meçhul Bir Öğüt-Nâme". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 38 (2008): 111-28.
Karahan, Abdülkadir. *XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
Karahisârî, Kâsım b. Mahmûd. *İrşâdü'l-Mürîd İle'l-Murâd (Mirsâdü'l-İbâd Tercümesi)*. Haz. A. Azmi Bilgin ve Fakirullah Yıldız. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2020.
Karahisârî, Kasım b. Mahmud. *Sûfî Diliyle Siyaset: İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd fî tercemeti Mirdâdü'l-'ibâd*. 2. bs. Haz. Özgür Kavak. Klasik Yayınları, 2019.
Karaismailoğlu, Adnan. "Hüseyin Vâiz-i Kâşifî". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 19. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
Karaismailoğlu, Adnan. "Kelîle ve Dimne". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
Karakoç, Sezai. "Şair Ahlâkı". İçinde *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, editör Mehmet Kalpaklı. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.

Karal, Enver Ziya. “Yavuz Sultan Selim’in Oğlu Şehzade Süleyman’a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyasetnâme”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sy 6 (1942): 37-44.
Karaman, Dursun. “İslâm Hukuk ve Siyaset Düşüncesinde Mezâlim Teorisi”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
Karaman, Hayrettin. “Fıkıh”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 13. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
Karataş, Turan. “Nasihatname”. İçinde *Ansklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, 2. bs. Akçağ Yayınları, 2004.
Karlıağa, H. Bekir. “Gazzâlî: Eserleri”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 13. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
Karpuz, H. Ömer, ve Özgür Kasım Aydemir. “Kâtibî ve Gencine-i Adaleti”. *Turkish Studies* 6, sy 1 (2011): 75-86.
Kartal, Ahmet. *Doğu’nun Uzun Hikâyesi: Türk Edebiyatında Mesnevî*. 2. bs. Doğu Kütüphanesi, 2014.
Kartal, Ahmet. “Sa’dî-i Şîrâzî’nin Gülistân İsimli Eserinin Türkçe Tercümeleri”. *Bilig*, sy 16 (2002): 99-126.
Kartal, Ahmet. “Yavuz Sultan Selim Dönemi Kültür ve Edebiyatı”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy 40 (2019): 187-266.
Kaşgarlı Mahmud. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*. Haz. Mehmet Ölmez. Çeviren Mustafa S. Kaçalin. Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.
Kâşifî, Hüseyin Vâiz-i. *Ahlâk-ı Muhsinî*. 1. bs. Haz. Seyyid Hasan Nakîbî. Akademiyetü’l-Hikmeti’l-Akliyye, t.y.
Kâşifî, Hüseyin Vâiz-i. *Ahlâk-ı Muhsinî: Kâşifî’nin Ahlak Kitabı*. Çeviren Murat Demirkol. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019.
Kâtib Çelebi. *Siyaset Nazariyesi: Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*. 2. bs. Haz. Ensar Köse. Büyüyenay Yayınları, 2020.
Kâtib Çelebi. *Takvîmü’t-Tevârîh: İndeksli Tıpkıbasım*. With Semiha Nurdan. Türk Tarih Kurumu, 2009.
Kâtip Çelebi. *Keşfü’z-Zunûn An Esâmi’l-Kütübi Ve’l-Fünûn*. Çeviren Rüştü Balcı. C. 1. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
Kâtip Çelebi. *Keşfü’z-Zunûn An Esâmi’l-Kütübi Ve’l-Fünûn*. Çeviren Rüştü Balcı. C. 2. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
Kâtip Çelebi. *Keşfü’z-Zunûn An Esâmi’l-Kütübi Ve’l-Fünûn*. Çeviren Rüştü Balcı. C. 4. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
Kavak, Özgür. *Abbâsî Veziri Tahir’den Oğlu Abdullah’a Siyasî Nasihatname*. 3. bs. Klasik Yayınları, 2019.
Kavak, Özgür. *İslam Siyaset Düşüncesinin Fıkhi Temelleri*. Klasik Yayınları, 2023.
Kavak, Özgür. “Nasihat Hadisinin İzinde Müellifi Meçhul Bir Siyaset Risalesi: en-Nush bi’s-Sünne li-İmâmi’l-Ümme”. İçinde *Ümmetin İmamına Hadislerle Siyasi Nasihat: en-Nush bi’s-Sünne li-İmâmi’l-Ümme*. Klasik Yayınları, 2024.
Kavak, Özgür. “Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları”. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy 64 (2023): 1-45.
Kavak, Özgür. “Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler”. *İslam Tetkikleri Dergisi -Journal of İslamic Review* 13, sy 1 (2023): 423-63.
Kavak, Özgür. *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercümeleri (1362-1807)*. Klasik Yayınları, 2025.

Kavak, Özgür. “Siyasetin Kavramsal Çereçevesi: İlgili Disiplinler ve Çağdaş Yorumlar”. İçinde *İslam Siyaset Düşüncesi: Kuramsal Arayışlar*, editör Özgür Kavak ve Ahmet Okumuş. Küre Yayınları, 2025.
Kavak, Özgür. *Siyasî Tecdîd ve Osmanlılar*. Klasik Yayınları, 2021.
Kavas, İslam, çev. *Sırların Sırrı: Sırru'l-Esrâr (Aristoteles'den İskender'e Nasihatler)*. Büyüyenay Yayınları, 2018.
Kavas, İslam. “Sırru'l Esrâr'ın Kökenine Dair Bazı Sorunlar”. *History Studies* 10, sy 3 (2018): 121-30.
Kavruk, Hasan. *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*. 3. bs. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
Kaya, Bayram Ali. “Necâtî Bey”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32. Türk, 2006.
Kaya, İbrahim. “Kemal Paşazade'nin Pendname'si”. *KSÜ Sosval Bilimler Dergisi* 7, sy 2 (2010): 65-79.
Kaya, İbrahim. “Paşazade'nin Siyasetname Özelliği Gösteren Pendname'si ve Bu Eserdeki Yönetimle İlgili Görüşler”. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi* 1, sy 2 (2012): 48-58.
Kaya, M. Cüneyt. “Peygamber'in Yasa Koyuculuğu: İbn Sînâ'nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14, sy 27 (2009): 57-91.
Kaya, M. Cüneyt. “Yuhanna b. Bıtrîk”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 43. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
Kaya, Mahmut. “İskender”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 22. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
Kaya, Mahmut. *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*. Ekin Yayınları, 1983.
Kazıcı, Ziya. “Siyasetnameler (Adabu'l-Müluk ve'l-Vizare)”. *Kitap Dergisi* 2, sy 66 (1995): 6.
Kemalpaşazade. *Risâle fî Tahkîk Ta'ribi'l-Kelimeti'l-Arabiyye*. Haz. Muhammed Sevaî. Institut Français de Damas, 1991.
Kerslake, Celia. “Celâlzâde Mustafa Çelebi”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 7. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
Keskin, Hatice. “Kadızâde Mehmed İlmî Efendi'nin Nushu'l-Hükkâm Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)”. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
Keskintaş, Orhan. *Adalet, Ahlak ve Nizam (Osmanlı Siyasetnameleri)*. İletişim Yayınları, 2017.
Keykâvus. *Kabusnâme*. Haz. Orhan Şaik Gökyay. Çeviren Mercimek Ahmed. Kabalcı Yayınevi, 2007.
Keykâvus b. İskender b. Kâbûs b. Veşmgîr. *Kâbûs-Nâme*. Haz. Enfel Doğan. Çeviren Şeyhoğlu Sadru'd-dîn Mustafa. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr. *Kâbusnâme: Kitâb-ı Nasîhatnâme*. Haz. Emîn Abdülmecîd Bedevî. Neşriyât-ı Kitâbfurûşî-yi İbn Sînâ, 1956.
Keykâvus b. İskender b. Kābûs b. Veşmgîr. *Kitâb-ı Nasîhatnâme Ma'rûf be-Kâbûsnâme*. 1. bs. Haz. Sa'îd Nefîsî. Matbaa-i Meclis, 1933.
Khismatulin, Alexey. “Müslüman Ortaçağında Edebi Bir Sahtecilik: Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unun İkinci Kısmının Orijinalitesi Meselesi Hakkında Yeni Deliller”. İFAV, 2012, 493-503.
Kılıç, Esra. “Kâtib Mustafa b. Abdullah'ınTercüme-i Zahîretü'l-Mülûk'u (İnceleme-Metin)”. Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2023.
Kılıç, Muharrem. “Turtûşî”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 41. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Kılınç, Aziz. *Türk Edebiyatında Vasiyetnameler*. Akçağ Yayınları, 2006.
Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk- Alâ'î (Kınalızâde'nin Ahlâk Kitabı)*. Haz. Mustafa Koç. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014.
Kınalı-zâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâ'î : Çeviriyazı Metin*. Haz. Fahri Unan. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî (Günümüz Türkçesiyle)*. Haz. Murat Demirkol. Fecr Yayınları, 2020.
Kınalızâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*. Haz. Aysun Sungurhan. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.
Kızıltan, Mübeccel. "Kırk Vezir". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
Kızıltan, Mübeccel. "Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme, Metin, Dizin, Kaynakça) I, II". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
Kızıltaş, Maşallah. "Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Mesnevisi (Tenkitli Metin-Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)". Doktora Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2018.
Kocaer, Sibel. "Pendnâme-i Azmî'nin Osmanlı Nasihatname Geleneğindeki Yeri". Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009.
Koç, Aylin. "Sinan Paşa". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
Koç Keskin, Neslihan. "Eski Türk Edebiyatında Edebî Türler". İçinde *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş*. Akçağ Yayınları, 2006.
Koç, Mustafa. "Anadolu'da İlk Türkçe Telif Eser". *Bilig*, sy 57 (2011): 159-74.
Koçaslan, Büşra. "Kemâleddîn Hüseyin el-Lârî ve Tahkîkü'l-'Adele fî Siyâseti'l-memleke". İçinde *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, editör Nilüfer Alkan Günay. Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2018.
Komisyon. "Nasihatnâme". İçinde *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler, İsimler, Eserler, Terimler)*, c. 6. Dergâh Yayınları, 1998.
Korkmaz, Zeynep. "Kâbus-Nâme ve Marzuban-Nâme Çevirileri Kimindir?" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, sy 14 (1966): 267-78.
Korkut, Şenol. *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi: Kökenleri ve Özgünlüğü)*. Atlas Yayınları, 2015.
Koşum, Adnan. "İslam Hukukunda Siyaset-i Şer'iyye Kavramı". *İslami Araştırmalar Dergisi* 16, sy 3 (2003): 350-58.
Koşum, Adnan. "Osmanlı Örfî Hukukunun İslam Hukukundaki Temelleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 17 (2004): 145-60.
Koyuncu, Fatih. "Nev'î'nin Siyâsetnâme Türündeki Eseri: Fezâ'ilü'l-Vüzerâ ve Hasâ'ilü'l-Ümerâ". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy 17 (2016): 215-46.
Koyuncu, Fatih, ve Selma Ataç. "Rıdvan Bin Abdülmennan'ın Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî'si". *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi* 1, sy 2 (2020): 120-35.
Köksal, Asım Cüneyd. "Bir İslâm Âlimi Olarak Lutfi Paşa". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, sy 50 (2017): 29-72.
Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*. 2. bs. Klasik Yayınları, 2017.
Köktaş, Yavuz. "Hadîslerde Geçen 'Sultan' Kelimesine Dair". *Usul İslam Araştırmaları* 9, sy 9 (2008): 229-43.
Kömbe, İlker. "Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.
Kömbe, İlker. "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı olarak Siyasetnâme-Nasihatnâme Literatüründe Siyaset Tasavvuru". İçinde *İslâm Siyaset Düşüncesi:*

Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan, editör Lütfi Sunar ve Özgür Kavak. İlem Kitaplığı, 2018.
Köprülü, M. Fuad. "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları: Umûmî Bir Bakış I (Yerli Kaynakların Ehemmiyeti ve Basılmış Yerli Kaynaklar)". *Belleten* 7, sy 27 (1943): 379-522.
Köprülü, M. Fuad. "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü". *Vakıflar Dergisi*, sy 2 (1942): 1-35.
Köse, Hızır Murat. "İslam Siyaset Düşüncesinin Temelleri: Bir Giriş Denemesi". İçinde *İslâm Siyaset Düşüncesi (Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan)*, editör Lütfi Sunar ve Özgür Kavak. İlem Kitaplığı, 2018.
Köse, Hızır Murat. "Siyaset". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
Köymen, Mehmet Altay. "Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 17, sy 68 (1953): 557-604.
Kurnaz, Feride. "Nasuh Nevâlî"nin 'Çeşme-i Hayât' Adlı Nasihatnâmesi İnceleme-Metin-Sözlük". Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
Kurt, Fatma Hilal. "Ömer Efendi'nin Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi: Metin- İnceleme [K98-b – 198-a]". Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2019.
Kurtuluş, Rıza. "Keykâvus b. İskender". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
Kurtuluş, Rıza. "Merzübânnâme". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 29. Ankara, 2004.
Kurtuluş, Rıza. "Sindbâdnâme". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
Kut, Günay. "Lâmi'î Çelebi, Mahmûd b. Osmân". İçinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. 2021. https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/lamii-celebi-mahmud-osman.
Kutlar, Fatma S. "Mesnevî Nazım Şekline Genel Bir Bakış ve Türk Edebiyatında Mesnevî Araştırmalarıyla İlgili Bir Kaynakça Denemesi". *Türkbilig*, sy 1 (2000): 102-57.
Kutluer, İlhan. "İbnü'l-Mukaffâ': Düşüncesi". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 21. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
Kutluer, İlhan. *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*. İz Yayıncılık, 2001.
Kütükoğlu, Bekir. "Lala Mustafa Paşa". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 27. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
Kütükoğlu, Mübahat S. *Lütfî Paşa Asâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.
Lambton, Ann K. S. "Islamic Mirrors for Princes". İçinde *La Persia nel Medioevo*. Accademia Nazionale dei Lincei, 1971.
Lâmi'î. *Veyse vü Râmîn*. Haz. Murat Öztürk. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-277418/lami39i-veyse-vu-ramin.html.
Lâtîfî. *Tekiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)*. Haz. Rıdvan Canım. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.
Levend, Agâh Sırrı. "Siyaset-Nameler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 10 (1963): 167-94.
Levend, Agâh Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Dergâh Yayınları, 2014.
Lewis, Bernard. *İslâm'ın Siyasal Dili*. Çeviren Fatih Taşar. Rey Yayıncılık, 1992.
Lewis, Bernard. "Siyaset". Çeviren Cengiz Kallek. *Bilim ve Sanat Vakfı Bülten* 1, sy 11 (1990): 3-12.
Lewis, Bernard. *The Political Language of Islam*. The University of Chicago Press, 1991.

Lokmacı, Süleyman. “Hemdemî’nin Nasihatnâmesine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Rahne ve İhtilalin Sebepleri”. *Turcology Research*, sy 81 (2024): 498-512.
Lokmacı, Süleyman, ve Rukiye Özdemir. “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Bir İntihal Örneği Telhîsü’l-Beyân fî Tahlîsü’l-Büldân”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 25 (2020): 339-54.
Lutfi Paşa. *Kanunlar Işığında Yönetim İlkeleri: “Âsafnâme”*. Haz. Asım Cüneyd Köksal. İlke Yayıncılık, 2018.
Mahremî. *Söylenmemiş Harfler (Risâle-i Cevâhirü’l-Esrâr)*. Haz. Ferudun Hakan Özkan. Büyüyenay Yayınları, 2020.
Makrizî, Ebu’l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi (fî) zikri’l-hıtât ve’l-âsâr*. C. 2. Dâru’s-Sadr, t.y.
Manzalaoui, Mahmoud. “The Pseudo-Aristotelian Kitlıb Sirr al-Asrlır: Facts and Problems”. *Oriens*, sy 23 (1974): 147-257.
Mardînî, Şeyh Seyyid Sâlih. *Nasîhatü’l-Mülûk: İslam Devletinin Nizamı için Siyasi Nasihatler*. Çeviren Özgür Kavak. Klasik Yayınları, 2024.
Marlow, L. “Surveying Recent Literature on the Arabic and Persian Mirrors for Princes Genre”. *History Compass* 7, sy 2 (2009): 523-38.
Marzubân bin Rüstem. *Marzubân-nâme Tercümesi (Destûr-ı Şâhî)*. Haz. Zeynep Korkmaz. Çeviren Şeyhoğlu Sadre’d-dîn Mustafa. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
Maverdi. *Siyaset Sanatı: Nasîhatü’l-Mülûk*. Çeviren Mustafa Sarıbıyık. Kırkambar Kitaplığı, 2000.
Maverdi, Ebü’l-Hasan Ali b Muhammed b Habib. *Nasîhatü’l-Mülûk*. Haz. Fuad Abdülmünim Ahmed. ; Müessesetu Şebabi’l-Câmia, 1988.
Mazdapour, Katayun. *Enderznâmehâ-yı Îrânî*. Defter-i Pejuheşhâ-yı Ferhengi, 1386.
Mecdî Mehmed Efendi. *Hadâ’iku’ş-Şakâ’ik (Mecdî’nin Şakâ’ik Tercümesi)*. Haz. Bilal Apaydın ve Fatih Odunkıran. C. 1. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
Mehmed Hafîd, Âşirefendizâde. *ed-Dürerü’l-Müntehabâtil’l-Mensûre fî Islâhi’l-Galatâti’l-Meşhûre*. Haz. Yakup Yılmaz. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
Mehmed Şâkir Bey. *Halife II. Abdülhamid’in Hac Siyaseti: Dr. Mehmed Şâkir Bey’in Hicaz Hatıraları*. Haz. Gülden Sarıyıldız ve Ayşe Kavak. Timaş Yayınları, 2009.
Merçil, Erdoğan. “Anadolu Beylikleri (Tarih)”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 3. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
Merçil, Erdoğan. “Sebüktegin’in Pendnâmesi (Tanıtma, farsça metin ve türkçeye tercümesi)”. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 6, sy 1-2 (1975): 203-34.
Meriç, Cemil. *Bir Dünyanın Eşiğinde*. İletişim Yayınları, 1994.
Midilli, Muharrem. *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*. Klasik Yayınları, 2019.
Mollahaliloğlu, Fatma. “XVI. Yüzyıl Divanlarında Nasihat”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2023.
Moradi Tadi, Mohammadreza. *Cereyân-ı Siyâsetnâmenevîsî der-Târîh-i Endîşe-i Siyâsî-yi Siddehâ-yı Miyâne-i Îrân*. Neşr-i Âlî, 1397.
Moradi Tadi, Mohammadreza. “Nasîhatü’l-Mülûk-ı Gazzâlî: Mu’ammâyî Hemçünân Güşâde”. *Cehan-ı İşrâkî: Kâhin-i Îrânşehr (Vîjenâme-i Tahlîlî Derbâre-i Ârâ-yı Seyyid Cevâd Tebâtebâyî)*, 1402 h 2023.
Muhammed Timur, Molla. *Âsâru’l-İmâmiyye: Çağatayca Kelîle ve Dimne Tercümesi*. Haz. Feyzi Çimen. Dün Bugün Yarın Yayınları, 2022.
Muhyidddin el-Kâfiyeci. *Kafiyeci’nin Siyâsetnâmeleri: Seyfü’l-mülûk - Seyfü’l-kudât (İnceleme - Eleştirmeli Metin - Çeviri)*. editör Özgür Kavak ve Hızır Murat Köse.

Çeviren Nail Okuyucu. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
Mukaffâ, Abdullah b. el-. *Risâletü's-sahâbe*. Haz. Muhammed Kürd Ali. Dâru'l-Muktebes, 1435.
Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devletinde Siyâseten Katl*. Birey ve Toplum Araştırmaları, 1985.
Muslihiddîn Sa'dî. "Risâle-i Nasîhatü'l-Mülûk". İçinde *Küliyât-ı Sa'dî*, editör Muhammed Ali Fürûğî. İntişârât-ı Hermes, 1385.
Mustafa Âlî, Gelibolulu. *Nushatü's-Selâtîn: Siyaset Sanatı*. Haz. Faris Çerçi. Büyüyenay Yayınları, 2015.
Mustafa Fayda. "Siyer ve Meğâzî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
Mustafa İzzet Efendi. *Tashihü'l- Galatât ve'l-Muharrefât fi'l-Esmâ ve'l-Lugât*. Matbaa-i Ebüzziya, 1302.
Müstevfî, Hamdullah el-. *Târîh-i Güzîde*. IV/A-2-1. dizi-Sayı: 23. Çeviren Mürsel Öztürk. Türk Tarih Kurumu, 2018. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
Müstevfî, Hamdullah el-. *Târîh-i Güzîde*. Haz. Abdülhüseyn Nevâî. Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1944. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
Müşerrefî, Meryem. *Costârhâyî Der Edebiyât-ı Ta'lîmî-i Îrân*. Dânişgâh-ı Şehîd Behiştî, 1389.
Mütercim Asım Efendi. "edeb". İçinde *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, c. 1. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2013.
Mütercim Asım Efendi. "el-edeb". İçinde *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît: Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, c. 1. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
Mütercim Asım Efendi. "Nasîhat". İçinde *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît: Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, Haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, c. 2. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
Mütercim Asım Efendi. "siyâset". İçinde *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, c. 3. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2013.
Nâbî. *Hayriyye*. Haz. Mahmut Kaplan. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019.
Naîmâ Mustafa Efendi. *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*. III. dizi-Sayı 33. Haz. Mehmet İpşirli. C. 1. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
Naîmâ Mustafa Efendi. *Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*. Haz. Mehmet İpşirli. C. 4. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
Nasrallah b. Muhammed b. Abdülhamîd Münşî. *Kitâb-ı Kelîle ve Dimne*. 6. bs. Haz. Abdülazim Karîb. Çâphâne-i İlmî, 1949.
Nazîr İbrahim. *Câmi'ü'l-Hikâyât Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)*. Haz. Müjgan Çakır. Dün Bugün Yarın Yayınları, 2019.
Necâtî Bey. *Necâtî Bey Dîvânı*. Haz. Ozan Yılmaz. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2015.
Necmeddîn-i Dâye. *Mirsâdü'l-İbâd mine'l-mebde' ile'l-meâd (Başlangıçtan Nihayete Allah'ın Kullarının Yolu)*. Çeviren Halil Baltacı. Dergâh Yayınları, 2021.
Necmuddîn-i Dâye. *Sûfîlerin Seyri (Mirsâdu'l-İbâd)*. Çeviren Hakkı Uygur. Harf Yayınevi, 2013.
Nedermam, Cary J. "The Mirror Crack'd: The Speculum Principum as Political and Social Criticism in the Late Middle Ages". *The European Legacy* 3, sy 3 (1998).
Nergisî. *Kânûnu'r-Reşâd (Ahlâku's-Saltana Çevirisi)*. Haz. Bahir Selçuk. Kesit Yayınları, 2013.

Netton, I. R. “Siyâsa: In the context of political philosophy”. İçinde *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI2 English)*. Erişim 20 Ağustos 2024. https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_1096.

Nev’î. *Divan*. Haz. Mertol Tulum ve M. Ali Tanyeri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977.

Nizam oul-Moulk. *Siasset Naméh: Traité de gouvernement, composé pour le sultan Melik-Châh /par le vizir Nizam oul-Moulk*. Haz. Charles Schefer. Publicatiosn de L’école Des Langues Orientales Vivantes III. Serie, Vol. VII, 1891.

Nizam oul-Moulk. *Siasset Naméh: Traité de gouvernement, composé pour le sultan Melik-Châh /par le vizir Nizam oul-Moulk*. Çeviren Charles Schefer. Publicatiosn de L’école Des Langues Orientales Vivantes III. Serie, Vol. VIII, 1893.

Nizâmü’l-Mülk. *Siyâsetnâme*. 5. bs. Çeviren Mehmet Altay Köymen. Türk Tarih Kurumu, 2020.

Nizâmü’l-Mülk. *Siyerü’l-Mülûk veya Siyâsetnâme*. Haz. Mehmet Altay Köymen. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1976.

Nizâmülmülk, Ebû Ali Hasan b. Ali. *Siyâsetnâme yâ Siyerü’l-Mülûk*. Haz. Seyyid Adbdurrahim Halâlî. Müesses-i Hurşîd, 1931.

Nizamülmülk, Ebu Ali Hasan b Ali Hace. *Siyasetname*. 14. Haz. Muhammed Kazvînî. Kitâbfurûşî-yi Tûrî, 1955. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Nizamülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b Ali b İshak et-Tusi. *Siyasetname*. Çeviren Mehmet Altay Köymen. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Nizamülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b Ali b İshak et-Tusi. *Siyasetname*. Çeviren Mehmed Şerif Çavdaroğlu. ; İstanbul : İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, t.y. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Nizâmülmülk, Ebu Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî. *Siyerü’l-Mülûk (Siyâsetnâme)*. 2. bs. Editör Hubert Darke. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1972.

Nur, Ahmed Tahir. “Taşköprülüzâde’de Siyaset Kavramı ve Kaynakları Üzerine Bazı Gözlemler”. İçinde *Taşköprülüzâde’de Dil, Ahlak ve Siyaset*, editör İhsan Fazlıoğlu ve İbrahim Halil Üçer. İlem Yayınları, 2020.

Oktay, Ayşe Sıdıka. *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*. İz Yayıncılık, 2005.

Okumuş, Ahmet. “İslam Siyaset Düşüncesinde Siyasal Nerede Aranmalı?” İçinde *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, editör Lütfi Sunar ve Özgür Kavak. İlem Kitaplığı, 2018.

Okuyan, Mehmet. “Necmeddîn-i Dâye”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Okuyan, Mehmet. *Necumddîn Dâye ve Tasavvufî Tesiri*. Rağbet Yayınları, 2001.

Olguner, Fahrettin. “Eflâtun”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10. İstanbul, 1994.

Ölker, Perihan. *Bir Dil İçi Aktarım Örneği Nazmizade Murtaza’nın Kâbusname Tercümesi*. Palet Yayınları, 2018.

Öngören, Reşat. *Osmanlılar’da Tasavvuf: Anadolu’da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*. İz Yayıncılık, 2000.

Ördek, Şerife. “Cemşîd ü Hurşîd Mesnevileri ve Ahmedî ile Selmân-ı Sâvecî’nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevilerinin Mukayesesi”. Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2017.

Örs, Derya. “Bir Anlatım Şekli Olarak Klasik Türk ve İran Edebiyatında Mesnevi”. İçinde *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VI (Mesnevî: Hikâyenin Şiiri)*, editör Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, ve Ali Emre Özyıldırım. Turkuaz Yayınları, 2011.

Öteleş, Zeliha. *Sırru'l-Esrâr ve Tedbîrât-ı İlâhiyye "Bir Karşılaştırma"*. Litera Yayıncılık, 2018.
Öz, Mehmet. *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*. 8. bs. Dergâh Yayınları, 2019.
Öz, Mehmet. "Siyasetname, ahlak ve görgü kitapları". İçinde *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. 2.
Öz, Mehmet. "Siyasetname, Ahlak ve Görgü Kitapları". İçinde *Türk Edebiyatı Tarihi*, Talât Sait Halman, II. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.
Özbek, Süleyman. "Siyasetnâme Özellikleri Açısından Râhatü's-Sudûr'un Değerlendirmesi". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9, sy 2 (2007): 2.
Özcan, Abdülkadir. "Defterdar Sarı Mehmed Paşa". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
Özcan, Abdülkadir. "İdrîs-i Bitlisî". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 21. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
Özcan, Tahsin. "Nazmîzâde Murtazâ Efendi". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
Özcanar Sel, Gözde. "Hüseyin Kefevî ve Bûstân-Efrûz-ı Cinân Der-Şerh-i Gülistân". Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2020.
Özdemir, Mehmet. "Türk Edebiyatında Gülistan Tercümeleri ve 17. Yüzyıl Yazarlarından Hocazâde Es'ad Mehmed Efendi'nin Gül-i Handân (Tercüme-i Gülistân)'ı". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2011.
Özen, Şükrü. "İstislâh". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 23. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
Özkırımlı, Atilla, ed. *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*. 3. bs. C. 4. Cem Yayınevi, 1984.
Öztuna, Yılmaz. *Tarih ve Politika Ansiklopedisi*. Ötüken Neşriyat, 2006.
Öztürk, Fund. "Sarı Abdullah Efendi, Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li Hüsni's-Sülûk (110a-218b): İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin". Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2018.
Öztürk, Murat. "Bir Siyasetname ve Pendname Olarak Lami'î Çelebi'nin Veyse vü Ramin Mesnevisi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 16 (2009): 46-69.
Öztürk, Mustafa. "Zülkarneyn". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 44. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
Öztürk, Özkan. *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*. 2. bs. Dergâh Yayınları, 2017.
Öztürk, Uğur. "III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
Öztürk, Uğur. *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür*. Dergâh Yayınları, 2024.
Özyaşamış Şakar, Sezer. "Birgivî Muhammed Efendi'nin Manzum Vasiyyet-Nâmesi (Eleştirili Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)". Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2005.
Pakalın, M. Zeki. "Nizamülmülkün Siyasetnamesi". *Sebîlü'r-Reşâd* VIII, sy 191 (1955): 249-50.
Paker, Saliha. "Tercüme ve Nazire olarak Çeviri: Kültüre Bağlı Kavramlar". *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları (Cem Dilçin Armağanı)*, sy 33/2 (2009): 89-110.
Pala, İskender. "Nasihât-nâme". İçinde *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*.
Pala, İskender. "Nasihatnâme". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Parladır, Şebnem. “Ali Çelebi’nin Hümâyûnnâme’si ve Resimli Nüshaları”. *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, sy 14 (2016): 27-55.
Parladır, Şebnem. “Resimli Nasihatnameler: Ali Çelebi’nin Hümâyûnnâmesi”. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
Peker, Osman. “Hocazâde Abdülaziz Efendi ve Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (İnceleme-Metin vr. 61a-165b)”. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2010.
Pekolcay, Necla, Selçuk Eraydın, Mustafa Tahralı, Mustafa Uzun, ve M. Hüsrev Subaşı. *İslâmî Türk Edebiyatı (Giriş): İslâmî Türk Edebiyatında Nev’iler*. Dergâh Yayınları, 1981.
Pîr Mehmed Za’îfî. *Gülşen-i Mülûk (Hükümdarlar Bahçesi)*. Haz. Vedat Ali Tok. Büyüyenay Yayınları, 2013.
Pîrîzâde, Mehmed Sâhib Efendi. *Beş Tarz-ı Siyaset (Kitâbü’s-Siyâse fî Etvâri’l-Hamse)*. Haz. Hilal Çiftçi. Büyüyenay Yayınları, 2020.
Polat, Esma. “XVII. Yüzyıl Divanlarında Nasihat”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018.
Pseudo-Callisthenes. *The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes*. Çeviren Albert Mugrdich Wolohojian. Colombia University Press, 1969.
Rahimi, Ershad Ahmad. “Rıdvân b. Abdülmennân’ın Terceme-i Ahlâk-ı Muhsini’si (1b-85b, İnceleme-Metin)”. Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, 2021.
Râzî, Necm-i. *Mirsâdü’l-İbâd*. 10. bs. Haz. Muhammed Emin Riyâhî. Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 2004.
Râzî, Necmüddîn Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Mermûzât-ı Esedî der Mermûzât-ı Dâvûdî*. Haz. Mohammadreza Şefî’î Kadkanî. Müessese-i Mütâla’ât-ı İslâmî-i Dânişgâh-ı McGill Şu’be-i Tahrân, 1973.
Rıza Tevfik. *Kâmûs-ı Felsefe: Felsefe Sözlüğü*. Haz. Recep Alpyağıl. Doğu Batı Yayınları, 2015.
Rosenthal, Erwin I. J. *Ortaçağ’da İslâm Siyaset Düşüncesi*. Çeviren Ali Çaksu. İz Yayıncılık, 1996.
Rosenthal, Erwin I. J. *Political Thought in Medieval Islam: An İntroductory Outline*. Cambridge University Press, 1958.
Ruymbeke, Christine van. *Kashefî’s Anvar-e Sohayli : rewriting Kalila wa-Dimna in Timurid Herat*. Brill, 2016.
Sa’dî-yi Şirâzî. *Hükümdarlara Öğütler: Nasîhatü’l-Mülûk, Şeyh Sa’dî’nin Abaka Hân’a Yazdığı Nasihatnâme, Takrirat-ı Selase*. 2. bs. Çeviren Turgay Şafak. Büyüyenay Yayınları, 2021.
Sağlam, Tuğba. “Bir Siyâsetnâme Örneği Olarak Gencîne-i Adâlet (Transkripsiyon ve Değerlendirme)”. Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2013.
Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*. Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2017.
Sâlih Çelebi, Celâl-zâde. *Cevâmi’ü’l-Hikâyât ve Levâmi’ü’r-Rivâyât Tercümesi*. Haz. Tuncay Bülbül. C. 1. Tezmer Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ana Kampüs, 2017.
Samuk, Oğuz. “Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (1b-43b) (Metin - Dil incelemesi - Sözlük)”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
Saraç, M. A. Yekta. “Kemalpaşazâde (Edebî Şahsiyeti)”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
Saraç, M. A. Yekta. *Şeyhülislam Kemal Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*. Risale Basın Yayın, 1995.
Saraç, Yekta. “İbn Kemâl, Kemâlpaşa-zâde”. İçinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. 11 Kasım 2020. https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ibn-kemal.

Sarıkaya, Muharrem. “Kemal Paşa-zâde’nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
Sariyannis, Marinos. *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*. With E. Ekin Tuşalp Atiyals. Brill, 2018.
Sartre, Jean Paul. “Bağımlılık”. İçinde *Denemeler*, çeviren Sabahattin Eyüboğlu ve Vedat Günyol. Say Yayınları, t.y.
Sayiaf, Hasan. “Mehâsinü’l-Edeb (İnceleme - Metin)”. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
Seâlebî, Ebû Mansur es-. *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu’l-Mülûk)*. Çeviren Said Aykut. İnsan Yayınları, 1997.
Sehî Beg. *Heşt Bihişt*. Haz. Haluk İpekten, Günay Kut, Mustafa İsen, Hüseyin Ayan, ve Turgut Karabey. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017.
Selçuk, Bahir. “Osmanlı Nesir Geleneğinde Çeviri Anlayışı: Ahlâku’s-Saltana Çevirileri Örneği”. İçinde *Klasik Edebiyatımızın Dili (Bildiriler)*. AKMB Yayınları, 2017.
Selçuk, Bahir, ve Fatih Elçi. “Sultan Abdülaziz’e Sunulmuş Bir Siyâsetâme Çevirisi: Kavalalı Hüseyin Kâzım’ın ‘Risâle-i Seciyye’si”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 16 (2013): 191-228.
Semerkândî, Emîr Devletşâh b. ’Alâü’d-devle Bahtîşâhü’l-Gâzî es-. *Tezkiretü’ş-Şu’arâ*. Haz. Muhammed Ramazânî. Çâphâne-i Hâver, 1338.
Sinan, Betül. “Bâlî Çelebi ve Divanı (2b-35a)”. Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.
Sinan Paşa. *Maarif-Nâme: Özlü Sözler ve Öğütler Kitabı*. Haz. Mertol Tulum. Atatürk Kültür Merkezi, 2013.
Sinan Paşa. *Tazarru’-nâme (Yakarışlar Kitabı)*. Haz. Mertol Tulum. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
Sona, İbrahim. “Cevâmiu’l-Hikâyât ve Levâmiu’r-Rivâyât’ın Muhtasar Bir Çevirisi: Adlnâme”. *Turkish Studies* 11, sy 15 (2016): 391-410.
Sona, İbrahim. “Türk Edebiyatında Tûtînâme Hikâyeleri (İnceleme-Tenkitli Metin)”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.
Stoneman, Richard. *The Alexander Romance: History and Literature*. Routledge, 1991.
Sucu, Nurgül. “Bostanzâde Yahyâ Efendi ve Mir’âtü’l-Ahlâk’ı (İnceleme Metin)”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.
Sunar, Lütfi, ve Özgür Kavak. “Giriş”. İçinde *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, editör Lütfi Sunar ve Özgür Kavak. İlem Kitaplığı, 2015.
Sunar, Lütfi, ve Özgür Kavak, ed. *İslâm Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*. İLEM Kitaplığı, 2018.
Sûzenî-yi Semerkandî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali. *Dîvân-ı Hakîm Sûzenî-yi Semerkandî*. Haz. Nasırüddîn Şâh Hüseynî. Müessese-i Çâp u İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, 1338.
Şahin, Kaya. *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası*. Çeviren Ahmet Tunç Şen. Yapı Kredi Yayınları, 2014.
Şahin Öztaş, Esma. *Bâkî Dîvânı’nda Osmanlı Toplum Hayatı*. Yelkenli Yayınları, 2022.
Şahin, Salih. *İslam Hukukunda Devlet Yönetimi ve Başkanlık Sistemi*. İlâhiyât, 2024.
Şahinoğlu, M. Nazif. “Ahlâk-ı Muhsinî”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 2. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
Şanverdi, Yusuf. *Emevî Halifelerinin Günlük Hayatları*. Editör Recep Bilgin. İKSAD Publishing House, 2023.

Şeka, Mustafa Muhammed eş-. "İbn Abdürabbih". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 19. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
Şen, A. Tunç. "The Dream of a 17th Century Ottoman Intellectual: Veysi and His Habname". Yüksek Lisans Tezi, Sabancı University, 2008.
Şentürk, Ahmet Atillâ. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*. C. 8. Dün Bugün Yarın Yayınları, 2016.
Şentürk, Ahmet Atillâ, ve Ahmet Kartal. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. 7. bs. Dergâh Yayınları, 2013.
Şeşen, Ramazan. *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*. Çağ Yayınları, 1987.
Şeyh Baba Yûsuf Sivrihsârî. *Mevhûb-ı Mahbûb (İncdeleme-Metin-Sözlük-İndeks)*. Haz. Ahmet Kartal. Eskişehir Yunus Emre Kültür, Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, 2000.
Şeyhî. *Hüsrev ile Şîrîn (İnceleme - Metin - Günümüz Türkçesine Aktarma - Dizin/Sözlük)*. Haz. Funda Şan. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2024.
Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ (Şeyhî'nin Şakâyık Zeyli)*. Haz. Ramazan Ekinci. C. 1. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ (Şeyhî'nin Şakâyık Zeyli)*. Haz. Ramazan Ekinci. C. 3. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
Şeyhoğlu Mustafa. *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*. Haz. Hüseyin Ayan. Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1979.
Şeyhoğlu Mustafa. *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)*. Haz. Kemal Yavuz. Büyüyenay Yayınları, 2013.
Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa. *Kitâb-ı Düstûr-ı Şâhî fî Hikâyet-i Pâdişâhî (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*. Haz. Ramazan Duran. Kesit Yayınları, 2016.
Şeyzerî, Ebü'n-Necîb. *el-Menhecü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk*. Haz. Ali Abdullah el-Mûsâ. Mektebetü'l-Menâr, 1987.
Şeyzerî, Ebü'n-Necîb. *Hükümdarların Siyaseti: El-Menhecü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk*. Çeviren Kübra Öztürk. Timaş Akademi, 2024.
Şeyzerî, Ebü'n-Necîb. *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk: Siyaset Stratejileri*. Haz. Ensar Köse. Büyüyenay Yayınları, 2013.
Şihab en-Neyrizî. *Miftâhu's-Sa'âde fî Kavâ'idi's-Siyâde: Neyrizî'nin Siyasetnamesi*. Çeviren Abdollah Dodangeh. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2018.
Şimşek, Duygu Miyase. "İbnülemin Mahmut kemal İnal'a Ait Kemâlü'l-Kıyâse fî Keşfi's-Siyâse'nin Neşir ve İncelemesi". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
Şoca Şirazi. *Enîsü'n-Nâs*. Haz. İrec Afşar. Büngah-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1355.
Tâhirü'l-Mevlevî. *Divan Edebiyatı Yazıları*. Editör Hasan Çelik. Büyüyenay Yayınları, 2020.
Tanyıldız, Ahmet. "İsmaâîl Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. Cilt) (İnceleme-Metin-Sözlük)". Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2010.
Taşköprîzâde. *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adûdiyye (Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi)*. Çeviren Mustakim Arıcı. With Elzem İçöz ve Mustakim Arıcı. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Haz. Muhammed Hekimoğlu. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
Tehânevî, Muhammed b A'lâ b Ali el-Fârukî el-Hanefî. "n-s-h". İçinde *Keşşâfu Istılâhati'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, I. Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], 1996.

Tekdemir, Hatice Kübra. “Hezârfen Hüseyin Efendi ve Enîsü’l-Ârifîn İle Câmi‘u’l-Hikâyât Adlı Eserleri Ekseninde Hikâyeciliği”. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
Terümân Mahmûd. *Târîh-i Ungurus*. Haz. György Hazai. TÜBA Yayınları, 2017.
Tezcan, Semih. “Mes‘ûd ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995): 65-84.
Tietze, Andreas. *Mustafa Ali’s Counsel for Sultans of 1581 (Edition, Translation, Notes)*. 2. Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1979.
Tiker, Zeynep Hatice. “Birgivî Vasiyet-Nâmesi (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)”. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2019.
Togan, Zeki Velidi. *Umûmî Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*. 3. bs. I. Enderun Kitabevi, 1981.
Toska, Zehra. “İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntem/ler Ne Olmalıdır?” *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, sy 14 (2000): 291-306.
Toska, Zehra. “Kelîle ve Dimne’nin Türkçe Çevirileri”. *Journal of Turkish Studies/Türklük bilgisi Araştırmaları* 15 (1991): 355-80.
Toska, Zehra. “Türk Edebiyatında Kelîle ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.
Tosun, Osman. “XVI. Yüzyıl Siyasi Hayatının Klasik Türk Şiirine Etkileri”. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2010.
Tökel, Dursun Ali. “Divan Edebiyatında Hayat ve Siyaset”. *Hece Dergisi*, 2004.
Tökel, Dursun Ali. “Osmanlı Dönemi: İktidarın Edebiyatı Değil Edebiyatın İktidarı”. *Hece Dergisi*, 2009.
Tulum, Mertol. *17. Yy Türkçesi ve Söz Varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
Tuna, Abdullah Sabit. “Osmanlı Siyasetname Geleneği İçinde Dede Cöngi’nin Yeri ve Eserinin Tahlili”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
Turan, Şerafettin. “Kemalpaşazâde”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
Turğut, Murat. “Osmanzâde Ahmed Tâib’in Ahlak-ı Ahmedî İsimli Eseri (İnceleme-Metin-İndeks)”. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2019.
Tursun Beğ. *Târîh-i Ebu’l-Feth: Fethin Babasının Tarihi*. Haz. Mertol Tulum. C. 1. Ketebe Yayınları, 2020.
Turtuşî, Ebû Bekr Muhammed et-. *Sirâcü’l-Mülûk*. Haz. Muhammed Fethî Ebû Bekr. C. 1. Ed-Dârü’l-Mısriyyeti’l-Lübnâniyye, 1994.
Turtuşî, Muhammed b. *Sirâcü’l-Mülûk -Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair-*. 2. bs. Çeviren Said Aykut. İnsan Yayınları, 2011.
Turun, Abdülaziz. “Pend-nâme-i Kebîrî-zâde Yüsrî (İnceleme-Metin-Sözlük)”. Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019.
Tûsî, Nasîrüddîn. *Ahlâk-ı Nâsırî*. 3. bs. Çeviren Anar Gafarov ve Zaur Şükürov. Litera Yayıncılık, 2007.
Tûsî, Nasîrüddîn. *Ahlâk-ı Nâsırî*. Haz. Müctebâ Minovî ve Alirezâ Haydarî. Şirket-i Sihâmî, 1977.
Tülücü, Süleyman. “Ma’mer b. Müsennâ”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 27. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
Türcan, Talip. “Şeriat”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 38. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
Türk, H. Bahadır. *Çoban ve Kral*. İletişim Yayınları, 2018.

Türker, Ömer. “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”. İçinde *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, editör Mustakim Arıcı. Klasik Yayınları, 2019.
Uğur, Ahmet. *Osmanlı Siyâset-nâmeleri*. Kültür ve Sanat Yayınları, 1988.
Uğur, Ahmet. *Osmanlı Siyâset-nâmeleri*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
Uslu, Mustafa. “Nasihatname”. İçinde *Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Yağmur yayınları, 2007.
Uygun, Muhsin. “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Kâbûs-nâme Tercümesi (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Ekler Dizini)”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2019.
Uysal, Halil, ve Mehmet Harmancı. “Osmanlı Çağı Türkçe Siyaset Kitâbiyâtı”. *Makâlât*, sy 2 (1999): 109-30.
Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. Paradigma Yayıncılık, 2011.
Ünver, İsmail. “İskender: Edebiyat”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 22. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
Ünver, İsmail. “Mesnevî”. *Türk Dili*, Türk Şiiri Özel Sayısı II: Divan Şiiri, 1986, 430-563.
Vankulu Mehmed Efendi. “es-siyâset”. İçinde *Vankulu Lügati*, Haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
Varlık, M. Çetin. “Şeyh-oğlu’nun Kenzü’l-küberâ ve Mehakku’l-ulemâ adlı tercüme eseri”. 2 (1979): 544-47.
Varvânî, Sa’düddîn. *Marzubânnâme*. 3. bs. Haz. Muhammed Rûşen. İntişârât-ı Esâtîr, 1988.
Yağmur, Ömer. *17. Yüzyılda Yaşayan Türkçenin Söz Varlığı*. Kesit Yayınları, 2019.
Yaltkaya, M. Şerafettin. “Sencer ve Gazzâlî”. *Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1, sy 1 (1925): 39-75.
Yapıcı, Ali İhsan. *Akkadıoğlu’nun Kâbûs-nâme Tercümesi (Giriş-Metin-Gramatikal Dizin)*. Sonçağ Yayınları, 2021.
Yavuz, Kemal. *Gülşehri’nin Mantıku’t-Tayr’ı (Gülşen-Nâme)*. C. 1. Kırşehir Valiliği, 2007.
Yazar, Sadık. “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
Yazar, Sadık. “Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 60, sy 1 (2020): 153-78.
Yazar, Sadık. “Gazzâlî’nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy 31 (2011): 67-156.
Yazar, Sadık. “Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları”. İçinde *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri*, editör Sadık Yazar ve Mücahit Kaçar. Ketebe Yayınları, 2022.
Yazıcı, Hüseyin. “Muhâdarât”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
Yazıcı, Tahsin. “Cevâmi’u’l-Hikâyât”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 7. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
Yazıcı, Tahsin. “Hemedânî, Emîr-i Kebîr”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 17. İstanbul, 1998.
Yenidünya Gürgen, Süheyla. *Gelenekçi Laladan Şehzadeye Mektuplar: Sultan II. Mahmud’a Şehzadeliğinde Sunulan Bir Siyasetname*. Dergâh Yayınları, 2022.
Yeniterzi, Emine. “Ahmed-i Dâ’î’nin Vasiyyet-i Nûşirevân Adlı Mesnevisi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 19 (2006): 1-30.

Yerdemir, Fatih. “Sudi’nin Gülistan ve Bustan Şerhlerinde Şerh Yöntemi ve Söz Varlığı”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2016.
Yıldırım, Nimet. *Fars Edebiyatında Kaynaklar*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
Yıldırım, Nimet. *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyet’e Kadar)*. 2. bs. Pinhan Yayıncılık, 2017.
Yıldız, Sara Nur. “Şükrullah”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 39. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
Yılmaz Aydoğdu, Nergiz. “Osmanlı Siyâset Düşüncesinde ‘Politiuqe/Politika’ Kavramının Kullanımı Üzerine Birkaç Not”. *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 37 (2018): 415-39.
Yılmaz, Coşkun. “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy 2 (2003): 299-338.
Yılmaz, Coşkun. “Siyasetname (Osmanlı Dönemi)”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
Yılmaz, Coşkun. “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”. *Osmanlı: Toplum* IV (1999): 69-81.
Yılmaz, Coşkun. “Siyasetnamelere Göre Siyasetin Yozlaşması ve Temiz Siyaset İlkeleri”. *Yeni Türkiye* III, sy 14 (1997): 14.
Yılmaz, Fehmi. “siyâsetnâme”. İçinde *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. Gökkubbe Yayınları, 2010.
Yılmaz, Hüseyin. *Caliphate Redefined. The Mystical Tum in Ottoman Political Thought*. Princeton University Press, 2018.
Yılmaz, Hüseyin. *Hilafeti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufi Dönüşüm*. Çeviren Pelin Doğan ve İsmail Kaygısız. İletişim Yayınları, 2023.
Yılmaz, Hüseyin. “The Sultan And The Sultanate: Envisioning Rulership in the Age of Süleymân The Lawgiver (1520-1566)”. Doktora Tezi, Harvard University, 2005.
Yılmaz, İbrahim. “Edep ve Adab Kavramlarının Semantiği ve Tarihsel Seyri”. *Marife Dergisi* 6, sy 2 (2006): 165-77.
Yılmaz, M. Şakir. *“Koca Nişancı” of Kanuni: Celâlzâde Mustafa Çelebi, Bureaucracy and “Kanun” in the Reign of Suleyman the Magnificicent (1520-1566)*. Akademik Kitaplar, 2022.
Yılmaz, M. Şakir. *Sultanların Aynası: Ahmed bin Hüsasmeddin Amâsî ve eseri Mirâtu’l-Mülûk*. Büyüyenay Yayınları, 2016.
Yılmaz, Mehmet Şakir. “Gazzâlî ve Osmanlı Siyaseti: Nasîhatü’l-Mülûk’ün Kanûnî Devrinde Gerçekleşen Tercümeleri”. İçinde *Kanûnî Sultan Süleyman ve Dönemi: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*, editör M. Fatih Çalışır, Suraiya Faroqhi, ve Mehmet Şakir Yılmaz. İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
Yiğit, Adem. “Osmanlı İlimler Tasnifi Literatüründe Felsefî İlimler Algısı”. İstanbul Üniversitesi, 2018.
Yusuf Has Hâcib. *Kutadgu Bilig*. Haz. R. Rahmeti Arat. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947.
Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. Haz. Çetin Şan ve Serap Tuba Yurteser. Çeviren R. Rahmeti Arat. Kabalcı Yayınevi, 2008.
Yuvalı, Abdülkadir. “İbn Arabşah, Şehâbeddin”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 19. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
Yücel, Yaşar. *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III: Kitâbu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn (Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi)*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1981.

Yücel, Yaşar, ed. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb - Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn - Hırzü'l-Mülûk*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Yücer, Elif İlhan, ve Rumeysa Güven. *İslam Düşüncesinin Pseudo-Aristotelesçi Zemini: Sırru'l-Esrâr ve Nevâlî Tercümesi*. Klasik Yayınları, 2022.

Yücesoy, Hayrettin. *Disenchanting the Caliphate: The Secular Discipline of Power in Abbasid Political Thought*. Columbia University Press, 2023.

Za'îfî. *Gülşen-i Mülûk*. Editör Abdulhakim Koçin. Akçağ Yayınları, 2005.

Zamahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *Mukaddimetü'l-Edeb*. Haz. Nuri Yüce. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.

Zencânî. *Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyasetnâme*. 2. bs. Çeviren H. Hüseyin Adalıoğlu. Yeditepe Yayınevi, 2019.

Yazma Eserler

Abdullah Kestelî, *Mirkâtü'l-Luga* (Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 02863).

Abdullâh Mâhir, *Enîsü'l-Mülûk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 2714).

Abdülazîz b. Hoca Sa'deddîn Muhammed b. Hasan Can, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2301).

Abdülcelîl b. Molla Celîl, *Nasîhatü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 03479).

Ahmed b. Halîl, *Terceme-i Nasîhat-ı Mülûk* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5082).

Akovalızâde, Ebû Âdem Dede Hâtem, *Minhâcü'l-Ümerâ fî Ahvâli's-Selâtîn ve'l-Vüzerâ* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 01997).

Alâ'î b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerîf, *Düstûru'l-Vüzerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 00788/002).

Anonim, *Terceme-i Târîh-i Taberî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 04279).

Bâlî Zihnî Çelebi, *Gencîne-i Sa âdet* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3890).

Bosnevî Ömer Efendi, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinîn* (Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi, 43Va717).

Ca'fer İyânî, *Zübdetü'n-Nesâ'ih ve Umdetü't-Tevârîh* (Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye, 04998-002).

Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 174).

Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 706).

Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 00006).

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâ'ihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01830).

Ebu'l-Fazl Mustafa, *Tercüme-i Hikâye-i Hazreti 'Ömer/Risâle- Tuhfe-i Mebniyye 'alâ Hikâye-i Hazreti 'Ömer* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 390).

Ebu'l-Fazl Mustafa, *Tercüme-i Nizâmü'l-Mülûk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 06952).

Ebû Zekeriyyâ Yuhanna b. el-Bitrîk, *Kitâbu's-Siyâse fî Tedbîri'r-Riyâse* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 00303).

Ebü'l-Fazl Mehmed b. İdris, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2828).

Ekinci, Ramazan. "16. Asırda Yazılmış Mensur Bir Nasihat-Nâme: Abdülkerim Bin Mehmed'in Nesâyihü'l-Ebrâr'ı". *Turkish Studies* 7, sy 2 (2012): 423-41.

Emîr Ca'fer et-Tuğrâyî, *Terceme-i Enîsü'l-Ârifîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01825).

Emîr-i Kebîr Ali b. Şihâbüddîn el-Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 03493).

Emîr-i Kebîr Ali b. Şihâbüddîn el-Hemedânî, *Zahîretü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 01479).

Fazlulah Münşî Şîrâzî, *Dastûr al-Saltanat* (MS Bibliothèque Nationale, Persan 135).

Firâkî, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1077).

Gelibolulu Âlî Efendi, *Mehâsinü'l-Edeb* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 02686).

Gelibolulu Âlî Efendi, *Mehâsinü'l-Edeb* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03415)

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Fusûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 03399).

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 03668).

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nasîhatü's-Selâtîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04348).

Gümüşlüzâde Ahmed b. Hüsâmeddin Âmâsî, *Mir'âtü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 319).

Hasan b. Rûzbihân Şîrâzî, *Ahlâk-ı Şemsiyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 00234-001).

Hasan Kâfî Akhisârî, *Usûlü'l-Hikem Tercümesi* (Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba, 00438).

Hilmî, *Bahrü'l-Kemâl* (Süleymaniye Kütüphanesi, Râşid Efendi, 583).

Hısâlî Abdurrahman Çelebi, *el-Evzânü'l-Arabiyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 5164).

Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî, *Envâr-ı Süheylî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 03680).

İbrahim b. Halil b. Ali el-Bayburdî, *Zahîretü'l-Mü'minîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 00244).

İbnü'l-Kadrî, Kemâl b. Hacı İlyas, *Risâle fî Âdâbü'l-Mülûk ve Nesâ'ihi's-Selâtîn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 02841-001)

İbnü'ş-Şeyh Ali, *Keşfü'l-Estâr an Sırrı'l-Esrâr* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 6958).

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Kemâlü'l-Kıyâse fî Keşfi's-Siyâse* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 09979).

İdris-i Bitlisî, *Kânûn-ı Şehinşâhî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1888/3).

Kadızâde İlmî Mehmed Efendi, *Nushu'l-Hükkâm ve Sebebü'n-Nizâm* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 00327).

Kâtib Mustafa b. Abdullah*, Şerhi Zâhiretü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 02859).

Kebîrî-zâde Yüsrî, *Pendnâme* (TBMM Kütüphanesi, Halife Abdülmecid Efendi Koleksiyonu, 3802).

Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî b. Mustafa, *Nasîhatü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 04346).

Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî b. Mustafa, *Nasîhatnâme* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 02669).

Kebîrîzâde Abdurrahman Yüsrî b. Mustafa, *Nesâyih-i Kebîrîzâde* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 06935).

Kemalpaşazâde, *Nesâ'ih* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01781).

Kethüdâzâde Ahmed b. Hemdem Süheylî, *Tercüme-i Süheylî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emîrî Edebiyat, 369).

Keykâvûs b. İskender, *Kâbusnâme* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 02842-004).

Mercimek Ahmed b. İlyâs, *Terceme-i Kâbûs-nâme* (Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz A 366).

Muhammed b. Hüseyin, *Hilyetü'l-Mülûk* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 360).

Musannifek Alâ'eddin Ali b. Muhammed b. Mes'ûd eş-Şahrûdî el-Bistâmî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2855).

Mustafâ Mîrzâ b. Abd er-Ra'uf, *Nasîhatü'l-Mülûk* (Milli Kütüphane Yazmalar, 06 Mil Yz FB 393).

Mustafa b. Abdullah el-Katib, *Terceme-i Nasîhatü'l-Mülûk* (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Yazmalar Koleksiyonu, SR_000260).

Nasûh b. Abdullah el-Akhisârî, *Ferruhnâme* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 4089).

Nergisîzâde Mehmed b. Ahmed el-Bosnevî, *Kânûnu'r-Reşâd* (Süleymaniye Kütüphanesi, Arkeoloji Yazmaları, 00119).

Nevşehrî,*Tuhfe-i Haseniyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1797).

Ni'metullah b. Osman b. Seyyid Ali, *Umûru'l-Ümerâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 5361).

Osmanzâde Ahmed Tâib, *Mehâsinü'l-Edeb* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 09695).

Osmanzâde Ahmed Tâib, *Ahlâk-ı Ahmedî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 00714).

Rıdvân bin Abdülmenân, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 40).

Sarı Abdullah Efendi, *Nasîhatü'l-Mülûk Terğîben li-Hüsni's-Sülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 00679).

Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mihekkü'l-Ulemâ* (Yapı Kredi Araştırma Kütüphanesi, Sermet Çifter, 043780).

Şükrullah b. Ahmed b. Zeki el-Amâsî er-Rûmî, *Enîsü'l-Ârifîn* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 5280).

Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1175).

Vusûlî Mehmed Efendi, *Şem'-i Hidâyet* (Süleymaniye Kütüphanesi, Reîsülküttâb, 772).

Yahya b. Muhammed Tirevi Bostanzâde, *Mir'âtü'l-Ahlâk* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 03537).

Yûsuf b. Abdülcemîl, *Keşfü'l-Esrâr ve Zehâyirü'l-Ebrâr* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 02527).